

BALTISAKSA KIRJANDUSVÄLI 1890–1918

LIINA LUKAS

BALTISAKSA
KIRJANDUSVÄLI
1890–1918

Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus

Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond

Tartu–Tallinn 2006

Toimetanud Piret Toomet ja Vahur Aabrams
Kujundanud Mall Vahtre

*Raamat on ilmunud
Eesti Haridus- ja Teadusministeeriumi programmi
„Eesti keel ja rahvuslik mälu” toel*

© Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus ja
Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakond
© Tekst Liina Lukas, 2006

ISBN-13: 978-9985-865-21-7

ISBN-10: 9985-865-21-9

Trükitud OÜ Greif trükikojas
Kastani 38, 50410 Tartu

Sisukord

SISSEJUHATUS	13

Baltisaksa kirjanduse uurimisest meil ja mujal 14 • Baltisaksa kirjandus võrdleva kirjandusteaduse huviorbiidis 26 • Kirjandusvälja mõistest 30 • Töö sihid, ülesehitus, allikad 34

I BALTISAKSA KIRJANDUSE MÕISTE JA SOTSIAALKULTUURILISED KONTOUURID	37

Väli väljas 40 • „Väike kirjandus” 42 • Regionaalkirjandus 44 • Koloniaalkirjandus 55

II BALTISAKSA KIRJANDUSVÄLJA INSTITUTSIOONID	57

Kirjastused 60 • Perioodilised väljaanded 63 • Antoloogiad, albumid, kogumikud 73 • Tartu Keiserlik Ülikool 77 • Seltsid 79 • Teatrid 82

III LUULE	87

BALTISAKSA LUULE PÕHISUUNAD

VANEMA LUULETAJATE-PÕLVKONNA LOOMINGUS	91

Mõisnikuluule 91 • Emalaulud. Mia Holm 92 •
 Religioosne luule 94 • *Lebensergebnisse* 95 • Salongiluule 96 •
 Buršilaulud ja koduluule 96 • Makarooniline luule 97 •
 Eesti-/läti-teemaline mütoloogiline luule 100

BALTISAKSA LUULE 1890. AASTATEL	101

Eepiline luule. Helene von Engelhardt 101 • Balti „kodupoeedid”.
 Carl Hunnius, Christoph Mickwitz jt 107 • Mõisnikuluule 113 •
 Õpetlasluule. Leopold von Schroeder 116 • Koloniaalluule 119 •
 Ketserid baltisaksa kirjandusväljal: Maurice von Stern ja
 Viktor von Andrejanoff 122 • Baltisaksa naisluuletajad 148 •
 Baltisaksa luuletajad Saksamaal 156

BALTISAKSA LUULE

20. SAJANDI ESIMESEL JA TEISEL KÜMNENDIL	163

IV PROOSA	189

BALTISAKSA NAISED KIRJANIKENA	191

Baltisaksa naise haridus ja roll ühiskonnas 195 • Aadlidaamide
 kirjanduslik praksis 198 • Kodanlase-uhkus *versus* aadliau 206

BALTISAKSA MEESPROSAISTID	210

BALTI LÜHIJUTUTRADITSIOON	218

BALTI „KODUPAIGAROMAAN” (*HEIMATROMAN*)

AASTATEL 1890–1918	231

Sissejuhatuseks 231 • Ajalooline romaan 234 •
 Asundusromaan 239 • Balti ajaromaan 244 • Balti *Heimatkunst* 251 •
 Carl Worms – balti kodupaigakunstnik *par excellence* 253

MESALLIANCE

KUI KETSERLIK TOPOS BALTISAKSA KIRJANDUSES	260

Mesallianss kui kultuurikriitiline idee Eduard von Keyserlingi
jutustustes 268 • Homoerootiline mesallianss Guido Hermann
Eckardti ja Élisar von Kupfferi jutustustes 272

„BALTI ARISTOKRAATIA KUNSTNIKUD” 276

Eduard von Keyserling 276 •

Theophile von Bodisco ja Otto von Taube 281

PAGULASROMAAN: KADUNUD POEGADE TAGASITULEK 284

BALTISAKSA NAISKIRJANIKE PROOSA 293

Poesie der häuslichen Pflichten Ursula Zoege von Manteuffeli

moodi 296 • Hedda von Schmidi aadlidaamide galerii 299 •

Literaadiseisuse naiselikkuse-etalon 300 • Emantsipatsiooni-apell ja

taaskohanemine Elfriede Jakschi romaanis „Valgust, rohkem

valgust!” (1885) 305 • Abielukriitika Helene von Kloti

dialoogromaanis „Üks naine. Etüüd natuurist” (1892) 310 •

Laura Marholmi kultuurikriitika kui soorollide kriitika 314 •

Laura Marholm kirjanikuna 323 • Frances Külpe naiselik elukunst 332

V DRAAMA 335

Naturalism balti draamas 338 • Kaasaegne perekonnadraama ja

(kaas-) ajakomöödia 343 • Balti kaasajadraama 348 • Ajalooline

draama 353 • Uusromantiline draama 359

VI BALTISAKSA KIRJANDUSKRIITIKA 363

BALTISAKSLASED KIRJANDUSKRIITIKUTENA 365

Saksa klassika lembus 365 • Kaasaegse kirjanduse käsitlused 368 •

Vene, eesti, läti kirjanduse ja kultuuri tutvustamine 371

KIRJANDUSKRIITIKA AJAKIRJADES *BALTISCHE MONATSSCHRIFT*

(1859–1931) JA *DEUTSCHE MONATSSCHRIFT FÜR RUSSLAND*

(1913–1915) AASTATEL 1890–1915 374

Poleemika modernse kirjanduse üle 377 • Ibseni-poleemika 381 •

Heimatkunst’i apoloogia 383 • Kirjandusalased soovitusel

lugejatele 385 • Baltisaksa kirjanduse kriitika *Baltische*

Monatsschrift’is 389 • *Deutsche Monatsschrift für Russland* 391

VII VÄLI VÄLJAS.	
BALTLASED SAKSA KIRJANDUSVÄLJAL	395
AUTONOMISEERUV KIRJANDUSVÄLI	397
BALTLASED SAKSA KULTUURIKESKUSTES	410
BALTLASED SAKSA KIRJASTUSTES	414
BALTLASED SAKSA KULTUURIAJAKIRJANDUSVÄLJAL	424
Ajakiri <i>Simplicissimus</i> ning Mia ja Korfiz Holm 428 •	
<i>Preussische Jahrbücher</i> 429 • <i>Daheim</i> ja <i>Der Türmer</i> 430 •	
Maurice von Stern ja <i>Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz</i> 436	
BALTISAKSA KIRJANDUSE RETSEPTSIOON SAKSAMAAL	
JA MUJAL	441
BALTLASED KULTUURIVAHENDAJATENA SAKSA	
KIRJANDUSVÄLJAL	454
VIII BALTLASED EESTI KIRJANDUSVÄLJAL	457
EESTI JA BALTISAKSA KIRJANDUSVÄLJA	
KOKKUPUUTEPINNAD	459
KULTUURIVAHENDAJAD	475
BALTISAKSA KIRJANDUS EESTI KIRJANDUSVÄLJAL	
AASTATEL 1890–1918	477
LÕPPSÕNA	487
ZUSAMMENFASSUNG	491
Zur Einführung 491 • I. Zum Begriff der deutschbaltischen	
(bzw. baltischen) Literatur und zu ihren soziokulturellen	
Umrissen 493 • II. Institutionen des literarischen Feldes 497 •	
III. Die Lyrik 500 • IV. Die Prosa 503 • V. Das Drama 512 •	

VI. Baltische Literaturkritik 514 • VII. Das Feld im Feld.
Deutschbalten auf dem deutschen literarischen Feld 516 •
VIII. Deutschbalten auf dem estnischen literarischen Feld 519

LISAD 523

1 Autorid 524 • 2 Luulekogud 546 • 3 Proosateosed 553 •
4 Näidendid 564 • 5 Antoloogiad 569 • 6 Kriitikateosed 570 •
7 Kirjanduskriitika ajakirjades *Baltische Monatsschrift* ja *Deutsche
Monatsschrift für Russland* 574 • 8 Baltisaksa kirjandus eesti keeles 593 •
9 Eesti kirjandus baltisaksa kirjandusväljal (1890–1918) 600

KASUTATUD KIRJANDUS 605

I Ilukirjandusteosed (sh mälestusteraamatud, kirjakogud) ja
publitsistika 605 • II Ajakirjandusväljaannetes ilmunud
ilukirjandus 608 • III Teatmekirjandus 608 • IV Käsitlused.
Raamatud 609 • V Käsitlused. Ajakirjanduses ilmunud artiklid 616 •
VI Arhiiviallikad 623 • VII Käsikirjad 623 • VIII Internetiallikad 623

LÜHENDID 624

ISIKUNIMEDE REGISTER 625

FOTOD JA ILLUSTRATSIOONID 639

„Mitmesugused mõtted ärkavad, kui Baltimaa mõisatest mööda sõidad. Missugune võib nende müüridetagune kultura olla? Missuguseid inimesi on loonud see varjatud, eraldatud elu, see üliinimeseõpetusele päältnäha nii vastutulev maapind? Missugused on nad omasuguste vastu, oma ringkonnis, kui ei tarvitse ennast isanda-seisukorda sundida? Missugused on nad monocli läbi vaadates ja mitte sulastetoea suitsunud aknaruudu läbi? Küsimused!”

*Aino Kallas**

* Aino Kallas, E. v. Keyserling. Bunte Herzen. Novellen. – Postimees 17. IX 1909, nr 212, lk 2.

Sissejuhatus

Aino Kallase küsimused, mis tekkisid balti kirjaniku Eduard von Keyserlingi loomingut lugedes, reedavad, kuivõrd kauge oli „balti kultuur” eesti kirjanduselu jaoks juba Noor-Eesti ajajärgul. Või oli ta hoopis nii ligidal, et „läheduse pärast silm ka enam ei seleta”, nagu samal 1909. aastal tõdeb Jaan Oks ja lisab: „Palju on juba sellest koosesamblast puuga ühte kasvanud, omaks saanud.”¹

Puu ja koosesambla kokkukasvamise, eesti ja saksa kultuuri koosolu, vastastikuse tajumise ja mõju uurimine võiks luua uusi vaatenurki kummalegi kultuuriloole, mida seni on kirjeldatud teineteisest isoleeritult. Nii nagu baltisaksa ajalookirjanduse jaoks on Baltimaade ajalugu olnud eeskätt maavalitsemise ehk saksa kultuuri lugu, on eesti oma jälle pannud enamat rõhku rahvakultuuri ajaloole, jättes vastusena saksakeelse kõrgkultuuri tähelepanuta.

Siinkirjutaja taotluseks on korrata Aino Kallase küsimusi nüüd, pea sajand hiljem, ning heita eesti kultuuri *monocli* abil pilk sellele „müüridetagusele kulturalale”, otsides vastuseid rohkem kui saja baltisaksa kirjaniku loomingust „balti kultuuri” dekadentsi ja ühtlasi kirjandusliku õitseaia perioodil, ajavahemikul 1890 kuni 1918.

¹ Jaan Oks, Kriitilised tundmused. Eesti vanemat ja uuemat kirjandust lugedes. – Noor-Eesti III, Tartu 1909, lk 268–293, siin lk 291.

Baltisaksa kirjanduse uurimisest meil ja mujal

Nagu balti ajalookirjutuses valitseb seniajani kaks lepitamatut paradigmat, kaks moraali:² eesti/läti ja baltisaksa, nii on ka kiivalt lahus hoitud selle maa eesti-/läti- ja saksakeelne kirjanduslugu. Kuid eesti kirjanduse arenguloo käsitlemisel pole õige jätta tähelepanuta selle konteksti – Baltimaade saksakeelset kultuuriruumi –, millest otseses geneetilises sõltuvuses eesti kirjandus arenes.³ Samamoodi jäävad baltisaksa kirjanduse käsitlemisel ainult saksa kirjanduse kontekstis arvestamata olulised mõjutegurid, mis tulenesid balti mitmekeelsest kultuuriruumist.

Baltisaksa ja eesti võrdlevale kirjandusuurimisele kutsus 1920. aastatel üles juba Gustav Suits: „Balti kirjandusajalugu selle sõna avaramas mõttes oleks alles siis viimisteldud, kui vaatleja silmaring ümber haaraks siinsete rahvuste kirjanduslikud kokkupuuted ja vastastikmõjud. [...] Lähem ainete ja aadete vahetus Baltimaade enamusrahvastiku ja vähemusjõudude vahel oleks vastastikuse liginemise mõttes siiski võimalik, keelte ja meelte lahud üle-sillutatavad liiatigi kirjanduslikul alal.”⁴

Paraku ei leidnud Suitsu ettepanek vastukaja, ehkki selle teema kompetentseid käsitlejaid leidunuks toona rohkem kui praegu. Küllap takistas ühine pingeline ajalugu neis suhetes erapooletult seisukohalt korda loomast. Nii arvati baltisaksa kirjandus eesti kultuuriloost Noor-Eesti aegadest peale ideoloogilistel põhjustel välja või uuriti seda üksnes seoses baltisaksa kirjanike estofiilse huviga. Kuid Noor-Eesti-aegsed negatiivses toonis hinnangud⁵ vahetusid 1930. aastateks arusaamaks, et „mineviku saatust juhtivas ülakihis pole võimalikki

² Vt lähemalt: Jaan Undusk, Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna 2000, nr 2, lk 114–130.

³ Jaan Undusk, Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725. Siin lk 583.

⁴ Gustav Suits, Balti kirjandusajaloo katse. [Arvustus raamatule: Arthur Behrsing, Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung, Leipzig, 1928] – Eesti Kirjandus 1929, nr 5, lk 193–209, siin lk 208, 209.

⁵ Vt nt: Gustav Suits, „Meie Schiller”! – Postimees 16. V 1905, nr 106; Bernhard Linde, Balti vaimu-vaesus. – Sirvilauad 1910, lk 51–52; Juhan Luiga, Baltlased ja haridus. – Postimees 27. V 1906, nr 117; Postimees 29. V 1906, nr 118.

selgemalt eraldada oma- ja võõrrahvast” ning seega „on siis küllalt põhjust vaadelda tema tegevust mitte ainult kui ühiskondliku vaenlase, vaid ka kui selle eluruumi ühise saatuse kaaskujundaja – ja sageli ka kaaskannataja oma”.⁶ Kõige selgemalt vajasis eesti vanema kirjanduse uurijad „eesti kirjandusloo tagapõhjaks ka lähedase saksakeelse kirjanduse ja vaimuelu senisest palju ligemat läbiuurimist”. „Miks peaksime end vabatahtlikult „rahvusliku” traataiaga eraldama nende kaugete aegade pärandusväärtustest, ainult selle pärast, et nende autorid polnud „verelt”, keelelt ega meelelt eestlased?” küsis August Annist 1938. aastal ning pani ette „julgemalt liita ka kohaliku saksakeelse kultuuri tulemused ühisesse Eesti kultuurilukku”.⁷ Sellealastele pürgimustele tegi lõpu nõukogude aeg, mil baltisaksa kirjandus ja kultuur, nagu kõik muugi, mis võinuks viidata Eesti kultuurilisele kuuluvusele Euroopasse, muutus tabuteemaks.

Paguluses seevastu muutis saatuseühtsus baltisakslaste ja eestlaste/lätlaste kontaktid tihedamaks. Pagulasajakirjanduses on tutvustanud baltisaksa kirjandust eesti lugejale baltlane Erik Thomson,⁸ baltisaksa väljaannetes rõhutanud vajadust uurida baltisaksa ja eesti kirjanduslugu ühtse tervikuna eesti kirjandusloolane Otto Webermann, märkides, et kõrgema seisuse vaimuelu väljajätmisega on kogu maa kultuuriloo käsitus ebapiisav ja liiga isoleeritud.⁹ Ka New Yorgis asutatud *Association for the Advancement of Baltic Studies* on üles kutsunud nelja balti kirjanduse võrdlevale uurimisele, mööndes, et baltisaksa kirjandusele on liiga vähe tähelepanu pööratud.¹⁰

Taasiseseisvumine andis võimaluse meie kultuuripärandi ideoloogiavabaks revisjoniks. Baltisaksa kultuuri oli nüüd võimalik vaadelda mitte koloniaalkultuurina, vaid käsitleda seda kui esmast sidet Euroopa kultuuriga – just selles nägid oma uurimisobjekti Tallinnas ja Tartus

⁶ August Annist, Meie valgustusaja kirjandus ja krahv Manteuffel. – Looming 1938, nr 9, 10, lk 986–1090, siin lk 987.

⁷ Sealsamas, lk 989, 988.

⁸ Erik Thomson, Kaasaegsest balti-saksa vaimsest loomingust. – Tulimuld 1952, nr 2, lk 122–124; Estnische Literatur. Ihre europäische Verflechtung in Geschichte und Gegenwart. Lüneburg, 1973.

⁹ Otto Webermann, Deutschbaltische und estnische Literatur. – Baltische Hefte 1960, nr 1, lk 26.

¹⁰ Viktor Kõressaar, Baltic studies and library resources. – Bulletin of Baltic Studies 1970, nr 2, lk 3–5.

rajatud baltisaksa kultuuriseltsid. Baltisaksa kirjanduse uustõlgenduses on olnud suundanäitav Jaan Undusk, kes oma kirjutistes¹¹ on seni kõige kontseptuaalsemalt vastanud Gustav Suitsu üleskutsele ning kaardistanud eesti-saksa kirjandussuhete uurimisvaldkonnad.¹² Baltisaksa kirjanduse üksikuid aspekte või autoreid on käsitlenud Maie Kalda,¹³ Vahur Aabrams,¹⁴ Maris Saagpakk,¹⁵ Sirje Kivimäe,¹⁶ Katrin Vaitsenberg,¹⁷ Ahti Saares,¹⁸ siinkirjutaja,¹⁹ ajaloolase pilguga ka Malle Salupere²⁰ jt. Valgustusaegsele balti kirjandussituatsioonile heidab valgust seni ainus eestikeelne monograafia baltisakslaste kirjanduslikust tegevusest, Indrek Jürjo mahukas uurimus August Wilhelm Hupelist.²¹

¹¹ Jaan Undusk, Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725; Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 26–31; Abielu kui utopia. Sissejuhatus ühte kirjanduslikku motiivi. – Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. Acta collegii humaniorum estoniensis 2. Tallinn, 1995, lk 126–138; Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdohhi printsiip. – Keel ja Kirjandus 1995, nr 9–11; Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel-Jakobson-Hurt. – Keel ja Kirjandus 1997, nr 11, lk 721–734; nr 12, lk 797–811; Adressaat ja keel baltisaksa kirjaruumis. – Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. Acta collegii humaniorum estoniensis 2. Tallinn, 1995, lk 112–125; Baltisaksa kirjandus katuse alla. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 5, lk 308–310; Verbindungen zwischen Estland und den Deutschen auf dem Gebiet der Literatur. – Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Toim. Wilfried Schlaw. München, 1995, lk 300–306; Zur Anatomie des Epigontums: Altenberg, Nietzsche und Louis Burlandt. – Kontraste. Toim. Jarmo Korhonen, Georg Gimpl. [Der Ginkgo-Baum: Germanistisches Jahrbuch für Nordeuropa, 15] Helsinki, 1997, lk 339–360; Die Ehe als Utopie: Einführung in ein literarisches Motiv. – Interlitteraria 3 (1998). Tartu, 1998, lk 216–232; Adressat und Sprache im deutschbaltischen Literaturraum. – Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte: Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag. [Veröffentlichungen des Slavisch-Baltischen Seminars der Universität Münster, I]. Toim. Ulrich Obst, Gerhard Ressel jt. Münster–Hamburg–London, 1999, lk 347–361; „Wechsel und Wiederkehr“ als Prinzipien des Weltgeschehens: Zu Merckels Geschichtsideologie. – „Ich werde gewiß große Energie zeigen.“ Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga. [Bielefelder Schriften zu Linguistik und Literaturwissenschaft, 13]. Toim. Jörg Drews. Bielefeld, 2000, lk 133–147. Uue suhtumise määrgina vaata ka baltisaksa kirjanduse ülevaadet „Eesti Entsüklopeedia“ Üldkõites (2002), lk 629–634.

¹² Jaan Undusk, Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725.

¹³ Maie Kalda, Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – Vikerkaar 1993, nr 3, lk 67–74; nr 4, lk 67–72.

¹⁴ Vahur Aabrams, Tähtede kohal on teistsugune filosoofia. – J.M.R.L. Tallinn, 2003, lk 455–541; Friedrich David Lenz ning tema vend Jacob Michael Reinhold Lenz. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu Ülikooli juubelikogumik. Tartu, 2003, lk 28–60.

¹⁵ Maris Saagpakk, Der erste Weltkrieg in den autobiographischen Texten deutschbaltischer Autoren. – Journal of Baltic Studies 2006 (XXXVII), nr 1, lk 1–21; „Meie“ ja „nemad“

Baltisaksa kirjandus on tähtsaks valdkonnaks 1999. aastal aktiveerunud Eesti Goethe-Seltsile, kes on sel teemal korraldanud ettekandeõhtuid, andnud välja Jacob Michael Reinhold Lenzi (1751–1792) valitud teosed (2003) ning koos Underi ja Tuglase Kirjanduskeskusega korraldanud neli rahvusvahelist teaduskonverentsi baltisaksa ja eesti kirjandussuhete teemal.²² Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuses on viimastel aastatel uurimisteema „Eesti identsusnarratiiv” raames tahetud „seniste identsusmääratluste rahvuskesksesse perspektiivi lisa tuua geograafiliste (topoloogiliste, maiskondlike) tegurite tähtsustamisega tänase Eesti (nii rahvusliku

baltisaksa avaldamata mälestuskirjanduses. – Akadeemia 2006, nr 3, lk 551–563; Kindheit in unveröffentlichten deutsch-baltischen autobiographischen Texten. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 2005 (LII), lk 144–152; Die literarische Reaktion der Deutschbalten auf den Ersten Weltkrieg. – Deutsch in Estland und Ungarn. Beiträge zur Germanistik und Fachdidaktik. Toim. Winfried Ulrich. Frankfurt am Main, 2001, lk 89–93; Der Beginn des Ersten Weltkriegs in deutschbaltischer Literatur. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 2003. Lüneburg, 2002, lk 216–228. Das kleine Häuflein deutscher Streiter – zur Selbstreflexion der Deutschbalten in der Literatur über den Ersten Weltkrieg. – Germanistik in Tallinn. Texte, Thesen und Projekte zu deutscher Sprache und Literatur. Toim. Dirk Müller, Helju Ridali. Tallinn, 2002, lk 114–127.

¹⁶ Sirje Kivimäe, Eestimaa Kirjanduse Ühing ja Theophile von Bodisco. – Päevaleht 21. IX 1992, nr 198.

¹⁷ Katrin Vaitsenberg, Heroiseeritud esiaja kontseptsiooni areng: baltisaksa kirjasõna mõju eesti rahvuslikule kirjandusele. – Kõnelusi rahvuskirjandusest: konverentsi „Rahvuskirjanduse mõiste ja kriteeriumid” materjale, 10. 05. 1989. Toim. Jaan Undusk, Piret Viies. Tallinn, 1990, lk 92–96.

¹⁸ Ahti Saares, „Vana hea aeg” baltisaksa mälestusteraamatus. – Eesti proosa maailmakirjanduse diskursuses. Toim. Tiina Aunin. Tallinn, 2000, lk 50–64.

¹⁹ Liina Lukas, Kirjanduslikust ruumikujutusest Jaan Oksa ja Eduard von Keyserlingi näitel. – Keel ja Kirjandus 2005, nr 5, lk 345–358; New Women baltisaksa kirjanduses. – Ariadne Lõng 2004, nr 1/2, lk 150–171; Läbielatud ruum? Lisandusi baltisaksa kirjandusloo uurimisse. – Akadeemia 2004, nr 3, lk 531–561; Ühest hääbuvast maailmast. Baltisaksa kirjanduslikke identiteedikontseptsioone Eesti Vabariigi ajal. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 3, lk 153–164; Eesti-saksa kirjanduslik opositsioonilisus 19. ja 20. sajandi vahetusel. – Kultuuritekst ja traditsioonitekst. Toim. Ülle Pärl. Tartu, 2000, lk 106–123; Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Toim. Marin Laak. Tartu, 2000, lk 27–52.

²⁰ Malle Salupere, Tartu teatrikeeld ja keeluaegne teatrielu. – Goethe Tartus. Toim. Vilja Kiisler. Tartu, 1999; Tõed ja tõdemused: sakste ja matside jalajäljed nelja sajandi arhiivitolmus. Tartu, 1998.

²¹ Indrek Jürjo, Liivimaa valgustaja August Wilhelm Hupel 1737–1819. Tallinn, 2004.

²² Goethe Tartus. Tartu, 1999; „Torm ja tung” Liivimaal. Mässu mudelid. Tartu, 2001; Siin on kusaigil mujal. Keyserlingide balti maailmaelamus. Tartu, 2003; 1840. aastate nonkonformistid? Victor Hehn (1813–1890) ja Friedrich Robert Fachlmann (1798–1850). Tartu, 2005.

kui ka riikliku) identsuse ajaloolises kujunemises”²³ ja uuritud baltisaksa kultuuri kui üht Eesti identsuse allikat. Samasugusest geokultuurilisest kontseptsioonist lähtub ka Tartu Ülikooli kirjanduse ja rahvaluule osakonna ning Tartu Ülikooli raamatukogu 2002. aastal alustatud digitaalse kirjandusloo projekt – eesti vanema kirjanduse digitaalne tekstikorpuse ehk EEVA, mis näeb eesti kirjandusloogu tema mitmekultuurilises kontekstis, tihedas seoses Baltimaade muukeelse kirjasonaga. Ka Stockholmi Balti Uuringute Instituut, mis on kujunenud üheks Läänemere maade võrdleva ajaloo ja kultuuriuuringute keskuseks, on oma uurimisprojektidesse kaasanud selle ala saksakeelsed kirjandused (näiteks 1995. aastal dr Jan Esper Olssoni algatusel käivitunud programmis „Literatur und nationale Identität”).²⁴ Taasärkanud huvist baltisaksa kirjanduse vastu annab märku kirjastuse Huma väljaantud raamatusari „Liivimaa klassika”.²⁵ Teema teaduslikku relevantsust tõendavad Vahur Aabramsi, Lili Kängsepa, Maris Saagpaku jt uurimistööd.²⁶

Ka Lätis on Saksa teadusasutuste initsiatiivil korraldatud mitmeid Baltimaade multikultuurilisele ajaloole pühendatud rahvusvahelisi konverentse²⁷ eesmärgiga anda „komparativistlikke

²³ Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse teadusteema „Eesti identsusnarratiiv: Kultuuri ideoloogilised ja retoorilised mudelid” teaduslik põhjendus. [Käikiri].

²⁴ Vt: artiklilogumikke: Literatur und nationale Identität I. Ausgangspunkte bei der Erforschung des literarischen Nationalismus und der nationalen Literatur im Ostseeraum. Toim. Jan Esper Olsson, Yrjö Varpio, Maria Zadencka. Tampere, 1997; Literatur und nationale Identität II. Themen des literarischen Nationalismus und der nationalen Literatur im Ostseeraum. Toim. Yrjö Varpio, Maria Zadencka. Tampere, 1999; Literatur und nationale Identität III. Zur Literatur und Geschichte des 19. Jahrhunderts im Ostseeraum: Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen. Toim. Yrjö Varpio, Maria Zadencka. Stockholm, 2000; Literatur und nationale Identität IV. Landschaft und Territorium. Zur Literatur, Kunst und Geschichte des 19. und Anfang des 20. Jahrhunderts im Ostseeraum: Finnland, Estland, Lettland, Litauen und Polen. Toim. Yrjö Varpio, Maria Zadencka. Stockholm, 2004. Kõigis neis kogumikes on osalenud ka eesti uurijad.

²⁵ Ilmunud on Theophile von Bodisco „Vana vabahärra majas”, Edzard Schaperi „Timukas” ja Jacob Michael Reinhold Lenzi valitud teosed.

²⁶ Maris Saagpakk, Die Reflexion des Ersten Weltkrieges in der deutschbaltischen Literatur. [Käikiri]. Tallinn, 2001; Vahur Aabrams, Vier Gedichte in estnischem Halbdeutsch aus einer karnevalischen Umbruchszeit: „Die Oberpahlische Freundschaft”, „Karluscha Tattelbaum”, „Benjamin Paul Püttisepp” und „Kleine Indermetzo. Reise in Ausland”. [Käikiri]. Tartu, 1999; Lili Kängsepp, Geschichtliche Erfahrung und deutschbaltische Selbsterkenntnis im Spiegel der Literatur am Beispiel von Siegfried von Vegesacks Trilogie „Die baltische Tragödie”. [Käikiri]. Tartu, 2001.

ja kultuuriteaduslikke ärgitusi Baltimaade germanistikale”.²⁸ Kuid niisamuti nagu Eestis, on ka Lätis baltisaksa kirjandusega tegeldud peamiselt eesti ja läti filoloogia raames, ehkki, arvestades Eestis ja Lätis paiknevaid rikkalikke arhiivikogusid, pakuks see oivalisi võimalusi ka eesti ja läti germanistikale. Läti vastava uurimistöö ilus tulemus on 2005. aastal ilmunud 900-leheküljeline koguteos „Saksa kirjandus ja Läti 1890–1945”,²⁹ mis saksa kirjanduslike mõjude käsitluse kõrval sisaldab üsna põhjalikku peatükki baltisaksa kirjandusest.

Saksa germanistikat on takistanud baltisaksa kirjandusega tegelemast ennekõike mitmed (nii distsipliinisised kui -välised) ideoloogilised põhjused.³⁰ Küsimine kirjandusmaastike või regionaalkirjanduste järele, mis tipnes Josef Nadleri intrigeeriva kultuurigeograafiaga mitmeosalises „Saksa hõimude ja maastike kirjandusloos”,³¹ vulgariseeriti sajandivahetuse *Heimatkunst*’i ülistustes, eriti *Blut-und-Boden*-ideoloogia kirjanduslikes (ja kirjandus-teaduslikes) realiseerimises. Nadleri vaimus pühendus saksa kirjanduslookirjutus väljapoole riigipiire jäävate kirjandusmaastike kokkulugemisele, ülistades „saksluse idapoolse eelposti” kirjandus – baltisaksa kirjanduse – esteetilises mõttes kõige küündivamaks.³²

²⁷ Vt: konverentsikogumikud: Johann Gottfried Herder und die deutschsprachige Literatur seiner Zeit in der baltischen Region: Beiträge der I Rigaer Fachtagung zur deutschsprachigen Literatur im Baltikum, 14. bis 17. September 1994. Toim. Claus Altmayer, Armands Gutmanis. Riga, 1997; Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur. Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel. Toim. Michael Schwidtal, Armands Gutmanis. Heidelberg, 2001.

²⁸ Vrd: Michael Schwidtal, Komparativistlikke ja kultuuriteaduslikke ärgitusi Baltimaade germanistikale. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 11, lk 818–821.

²⁹ Vācu literatūra un Latvija 1890–1945. Toim. Benedikts Kalnačs, Inguna Daukste-Silasproģe jt. Riga, 2005.

³⁰ Ajaloolist ülevaadet uurimishuvist vt: Wolfgang Kessler, Doppelte Ausgrenzung. Zu Geschichte und Konzeption der „Auslanddeutschen Literatur”. – Literatur, Grenzen, Erinnerungsräume. Erkundungen des deutsch-polnisch-baltischen Ostseeraums als einer Literaturlandschaft. Toim. Bernd Neumann, Dietmar Albrecht, Andrzej Talczyj. Würzburg, 2004, lk 261–282.

³¹ Josef Nadler, Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften I–IV. Regensburg, 1912–1928. Vt ka: Jaan Undusk, Josef Nadler ja Gustav Suits. Eakaaslaste kohtumine. Keel ja Kirjandus 1995, nr 3, lk 170–184; Keel ja Kirjandus 1997, nr 3, lk 189 jj.

³² Karl Kurt Klein, Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland. Leipzig, 1939; Wilhelm Schneider, Die auslanddeutsche Dichtung unserer Zeit. Berlin, 1936.

See nn Nadleri-trauma mõjutab endiselt saksa kirjandusteaduse suhet regionaalsusega. Baltisaksa kirjandus, nii nagu muugi „välissaksa” kirjandus, on pakkunud huvi vaid regionaalajaloo raames või baltisaksa kirjanduslookirjutuse hermeetilises diskursuses. Saksa germanistika on püüdnud välissaksa autoreid „päästa” sel moel, et on käsitlenud neid emamaa kirjanduslike voolude taustal, tagades neile koha saksa kirjanduskaanonis vaid juhul, kui nad on vastanud eeskujundvatele esteetilistele kriteeriumidele. Nende suhestamine muukeelse keskkonnaga on germanistika huvi hakanud pälvima alles viimasel ajal.³³ Kuid ka hiljutised (eufemistlikud?) regionaalkirjanduse või kirjandusregioonide, mäluruumide (*Erinnerungsräume*)³⁴ või pagenduskirjanduse (*Vertreibungsliteratur*)³⁵ kontseptsioonid on tihti peale jäänud monorahvusliku perspektiivi piiresse. Mõistagi on germanistika-siseseks takistuseks ka Baltikumi keeleline mitmekesisus. Just siin ilmneb eesti ja läti germanistika eelis antud teema uurimisel.

Baltisakslaste endi kirjanduslookirjutus on samuti viimastel aastatel hoogu juurde saanud. Esimene baltisaksa kirjanduse kaardistamise katse on pärit juba 19. sajandi keskelt, kui ilmus Johann Friedrich von Recke ja Karl Eduard Napiersky koostatud „Liivimaa, Eestimaa ja Kuramaa üldine literaatide ja õpetlaste leksikon”.³⁶ Samast ajast pärineb ka esimene kirjanduslooline käsitlus – krahv Nikolai Rehbinderi lühike kronoloogiline ülevaade Baltimaade 19. sajandi esimese poole kirjandusest pealkirjaga „Venemaa Läänemere-provintside ilukirjandus aastatel

³³ Vt nt: Alexander Ritter, Aspekte der Literaturgeschichtsschreibung mit regionalem Bezug. Deutschsprachige Minderheitenliteraturen als Teil deutscher und anderssprachiger Literaturhistorie. – Deutsche Literatur im östlichen und südöstlichen Europa. Konzepte und Methoden der Geschichtsschreibung und Lexikographie. Toim. Eckhard Grunewald, Stefan Sienerth. München, 1997, lk 25–41. Mõnedes artiklites võrdleva lähenemise suunas liigub ka 2004. aastal ilmunud artiklikogumik: Literatur, Grenzen, Erinnerungsräume. Erkundungen des deutsch-polnisch-baltischen Ostseeraums als einer Literaturlandschaft. Toim. Bernd Neumann, Dietmar Albrecht, Andrzej Talaczjy. Würzburg, 2004.

³⁴ Vt nt: Etienne François, Hagen Schulze, Deutsche Erinnerungsorte. München, 2001.

³⁵ Vt nt: Louis Ferdinand Helbig, Der ungeheure Verlust. Flucht und Vertreibung in der deutschsprachigen Belletristik der Nachkriegszeit. Wiesbaden, 1996; vt ka: Frank-Lothar Kroll, Flucht und Vertreibung in der Literatur nach 1945. Berlin, 1997.

³⁶ Johann Friedrich von Recke, Karl Eduard Napiersky, Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Mitau, 1827–1832; Th Beise koostatud lisakõited 1859–1861.

1800–1852”,³⁷ milles käsitletakse „nii Baltimail või välismaal avaldanud balti päritolu autoreid kui ka Läänemere provintsidest trükitud välismaalaste töid”. Paar aastat hiljem ilmus Jegór von Sieversi „Saksa kirjanikud Venemaal”.³⁸ Kirjanduslookirjutust saatsid mitmed regionaalse printsiibi järgi koostatud antoloogiad.³⁹ Väärib märkimist, et tihti peale ei tee need numbrit autorite rahvusest, ja nii võivad saksa päritolu kirjameestega kõrvuti esineda ka eesti soost kirjanikud.

Nendes varastes eneseteadvustamiskatsetes ei kohta veel mõistet „balti” või „baltisaksa”, kuid nende koostamispõhimõtteks on olnud kolme Läänemere provintsi hõlmav ühisteadvus. Ühisnimetus „balti” tekib 19. sajandi keskpaiku ja esmakordselt kasutab seda krahv Reh binder, andes 1848 välja teose „Balti album”.⁴⁰

Baltisaksa kirjandusloo tervikuna koondab selle mõiste all ühtede kaante vahele Jeannot Emil von Grotthuss oma balti kirjanike antoloogias (*Das baltische Dichterbuch*)⁴¹ aastal 1894, käsitledes baltisaksa kirjandust iseseisva regionaalkirjandusena ja andes edaspidi kohustavad kontuurid baltisaksa kirjanduse mõistele. Grotthussi ulatuslikku eessõna ning autoriportreid tuleb hinnata kui esimest terviklikku baltisaksa kirjandusloo visiooni.

19. sajandi lõpul ja 20. sajandi algul, kui seniolematu teravusega kerkib päevakorrale baltisaksa identiteedi küsimus ja seega ka vajadus korrastada kultuurimälu, ilmub hulk (sageli propagandistliku eesmärgiga kirjutatud) kirjandusülevaateid ja antoloogiaid,⁴² mille

³⁷ Nicolai Graf Reh binder, *Die belletristische Literatur der Ostseeprovinzen Russlands von 1800–1852*. Dorpat, 1853.

³⁸ Jegór von Sivers, *Deutsche Dichter in Russland. Studien zur Literaturgeschichte*. Berlin, 1855.

³⁹ Vt nt: *Literarisches Taschenbuch der Deutschen in Russland*, herausgegeben von Jegór von Sivers. Riga, 1858.

⁴⁰ Nicolai Graf Reh binder, *Baltisches Album*. Dorpat, 1848.

⁴¹ Jeannot Emil von Grotthuss, *Das baltische Dichterbuch: Eine Auswahl deutscher Dichtungen aus den baltischen Provinzen Russlands mit einer litterarhistorischen Einleitung und biographisch-kritischen Studien*. Reval, 1894; kordu trükk 1895.

⁴² Elsa Bernewitz, *Baltische Dichter*. – Ein deutsches Literaturblatt. Toim. Julius Eckart. 1910, nr 11 ja 12, lk 739–752 ja 798–811; C. Th. Kaempff, *Baltische Dichter*. – *Das literarische Echo* 1915/1916, nr 18, lk 1112–1118; C. Th. Kaempff, *Die baltische Landschaft in der Dichtung*. – *Das literarische Echo* 1917/1918, nr 19, lk 979–985; Johannes von Guenther, *Bemerkungen über baltische Dichtung*. – Alexander von Engelhardt, *Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands*. München, 1916, lk 249–277.

eesmärgiks on rõhutada baltisaksa kultuurilist kokkukuuluvust Saksa „emamaaga”, joonistades samas välja balti identiteedi eripära ja saatuseraskuse mitmekeelses ja -meelses ühiskonnas. Huvipakkuvam neist on balti uuemat kirjandust esitlev Otto Grautoffi toimetatud sari pealkirjaga „Balti provintsid” (*Die baltischen Provinzen*), milles 1916. aastal ilmusid luuleantoloogia „Noored baltlased” (*Die jungen Balten*) ning novelli- ja näidendivalimik (*Novellen und Dramen*).⁴³ Sajandi alguse kõige põhjalikum kirjanduslooline käsitus on ajakirja *Baltische Monatsschrift* mitmes numbris ilmunud Adolf von Keussleri ülevaade 19. sajandi esimese poole Baltimaade ajakirjandusest ning kirjanduslike almanahhidest ja taskuraamatutest, mis annab üsna hea pildi siinsest kirjandusväljast ja selle põhilistest institutsioonidest.⁴⁴

Sõdadevahelisel ajal, mil baltisakslus oma ajaloolises vormis oli muutunud ajalooks ning suur osa baltlastest lahkunud Saksamaale, muutus ka kirjanduslooliste kirjutiste toon nostalgilisemaks.⁴⁵ Nüüd ilmub esimene iseseisev baltisaksa kirjanduslugu – Arthur Behrsingi jt koostatud „Balti kirjandusloo põhijooni”,⁴⁶ mis jääb pikaks ajaks kõige arvestatavamaks (sotsiaal)ajalooliseks ülevaateks baltisaksa kirjandusest. Põhjaliku arvustuse kirjutas raamatule Gustav Suits, kes hindas küll autorite head kavatsust, kuid heitis käsitlusele ette süsteemitust, stilistilist ebaühtlust, ühtse metoodika puudumist ning, nagu juba täheldatud, võrdleva perspektiivi puudumist.⁴⁷ *Grundriss* algab küll paljutootavalt ülevaatega eesti rahvaluulest, kuid sellega maa mitmekultuurilisuse arvestamine suures osas piirdubki.

Veel kord ja eriti agressiivselt kerkib vajadus rõhutada „idapoolse saksluse eelposti” rahvuslikku ja kultuurilist tugevust natsionaal-sotsialistlikul ajajärgul. Siis sünnib hulgaliselt rassistlikult põhjendatud

⁴³ *Die jungen Balten. Gedichte.* Toim. Bruno Goetz. Berlin, 1916; *Novellen und Dramen.* Toim. Hellmuth Krüger. Berlin, 1916.

⁴⁴ *Baltische Belletristik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* – *Baltische Monatsschrift* 1907 I, lk 241–275; 305–329; 1913 I, lk 81–97; 178–203.

⁴⁵ Vt nt: *Baltisches Dichterbrevier.* Toim. ja eessõna Werner Bergengruen. Berlin–Leipzig, 1924.

⁴⁶ Arthur Behrsing jt, *Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung.* Leipzig, 1928.

⁴⁷ Gustav Suits, *Balti kirjandusloo katse*, lk 193–209.

emotsionaalseid kirjanduskäsitlusi, mille eesmärgiks on saksa lugejale selgitada saksluse kultuuripoliitilist missiooni Idas.⁴⁸

Pärast 1939. aastat raskendas uurimistööd takistatud ligipääs arhiividele. Enamik baltisaksa kirjanduse mälestusmärke jäi Eesti ja Läti hoolikalt suletud eriarhiividesse, kättesaamatuna nii välis- kui kodumaistele uurijatele. Saksamaal oli seetõttu võimalik tegeleda vaid 20. sajandil ilmunud baltisaksa kirjandusega. Baltisaksa kirjanduse lühikäsitlusi on ilmunud veel mitmel pool,⁴⁹ ent harva on need lisanud uusi vaatenurki või käsitlenud kasutamata allikmaterjale. Senisest erinevat baltisaksa kirjanduse tõlgendust pakkus saksa tuntud kirjandusteadlase ja leksikoniautori, Tartust pärit Gero von Wilperti 1979. aastal Lüneburgis peetud intrigeeriv ettekanne, mis nägi trükivalgust aastakümneid hiljem, kuid mille käsikirja sage tsiteerimine on näidanud huvi Wilperti kriitilise lähenemisviisi vastu.⁵⁰ Üksikkäsitlusi on avaldanud Heinrich Bosse,⁵¹ Michael Garleff,⁵² Hubert Orłowski⁵³ jt. Väärtuslik alus baltisaksa kirjanduse uurimisele on May Redlichi koostatud baltisaksa kirjanduse leksikon (1989),⁵⁴ mis on kõige ulatuslikum balti päritolu kirjanike bibliograafia ja annab

⁴⁸ Arthur Luther, *Baltische Dichtung*. – *Der Bücherwurm*, XXII, nr 8, lk 207–213; Heinz Kindermann, *Schicksal und Leistung der Deutschbalten im Spiegel ihrer Dichtung. – Kampf um die deutsche Lebensform*. Wien, 1941, lk 362–373.

⁴⁹ Walter Neumann, *Die deutschbaltische Literatur*. – *Dortmunder Vorträge*, nr 114/116. Dortmund, 1974, lk 9–19; Frank Thiess, „Die baltische Literatur“ ist schon Überlieferung. – *Neue literarische Welt* 1952, III, nr 22, lk 9.

⁵⁰ Gero von Wilpert, *Baltische Literatur. Thesen und Hypothesen*. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 2005 (LII), lk 115–131. [Ettekanne peetud 23. 9. 1979 Lüneburgis.]

⁵¹ Heinrich Bosse, *Die gläserne Wand: der lettische Mensch in der deutsch-baltischen Literatur*. – *Journal of Baltic Studies* 1986, XVII, nr 4, lk 329–349.

⁵² Michael Garleff, *Der deutschbaltische historische Roman im 20. Jahrhundert: Nationale und soziale Stereotypen in der Darstellung von Revolution und Krieg*. – *Journal of Baltic Studies* 1981, XII, nr 2, lk 143–159; *Die Gestaltung nationaler und sozialer Gegensätze bei Siegfried von Vegesack*. – *Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917*. Toim. Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln, 1983, lk 205–217; *Nationale und soziale Stereotypen in der deutschbaltischen Literatur*. – *Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde*. Toim. Hans Henning Hahn. Oldenburg, 1995, lk 173–189; „Alle Heimat kehrt sich in Schatten und Asche“. *Künstlerische Gestaltung geschichtlicher Erfahrung in deutschbaltischer Literatur*. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums*. 1993 (XL), lk 85–106.

⁵³ Hubert Orłowski, *Über den Sinn einer Sozialgeschichte der „baltischen Literatur“*. – *Studia Germanica Posnaniensia* 1974, nr 3, lk 3–12.

⁵⁴ May Redlich, *Lexikon der deutschbaltischen Literatur*. Köln, 1989.

esmasel info ka autorite elu ja tegevuse kohta. Seni ainsa võrdleva balti kirjandusloo on kirjutanud sakslane Friedrich Scholz. Tema „Baltikumi kirjandused” (1990)⁵⁵ keskendub küll peamiselt eesti, läti ja leedu kirjandusele, kuid annab ülevaate ka baltisaksa kirjanduse mõjust ning baltlastest kirjameeste rollist Baltimaade kirjanduste kujunemisel.

Balti kirjanduslookirjutuse viis Saksamaal uuele tasemele baltisaksa päritolu germanist Armin von Ungern-Sternberg oma enam kui 1000-leheküljelises uurimuses „Jutustusregioonid. Mõtisklusi kirjanduslikest ruumidest vaatega Baltikumi saksa kirjandusele, Baltikumile ja saksa kirjandusele” (2003),⁵⁶ mis on ainus nii mahukas teaduslik monograafia baltisaksa kirjandusest. Sellele on tulnud viimastel aastatel lisa põhjalike autorikäsitluste näol.⁵⁷ Rõhutades küll Suitsu kombel vajadust mõista Baltikumi kirjandust terviknähtusena, mis tahes keeles või laadis kirja pandud kultuurimälestiste tervikuna, keskendub ka Ungern-Sternberg germanistina siiski vaid saksakeelsele kirjandusele, nähes baltisaksa kirjandust saksa kirjanduse osana, regionaalkirjandusena, ja seega võrreldavana vaid teiste samasugustega ehk siis idapreisi, saksa, isegi austria kirjandusega. Selles mõttes jätkab Ungern-Sternberg baltisaksa kirjanduslookirjutuse tava, kaasamata vaatlusse kohalikke kultuure võimaliku mõjurina või traditsioonide jätkajana.

2005. aasta rõõmustas baltisaksa kirjandusuurijaid kogunisti kahe tähelepanuväärse teosega, mille saamisluhu ulatub aasta(kümne)te taha. Septembris ilmus viimaks kauaoodatud Gero von Wilperti „Baltisaksa kirjandusluhu”,⁵⁸ mis on kunagiste Lüneburgi teeside kirjandusloolise materjaliga näitlikustatud variant. Wilpert on usaldusväärsel ja kriitilisel moel jutustanud baltisaksa kirjandusloo

⁵⁵ Friedrich Scholz, *Die Literaturen des Baltikums. Ihre Entstehung und Entwicklung*. Opladen, 1990.

⁵⁶ Armin von Ungern-Sternberg, *Erzählregionen. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur*. Bielefeld, 2003.

⁵⁷ Nt: Armin von Ungern-Sternberg, *Ankunft in der Bundesrepublik. Archäologie und Dekonstruktion des kulturellen Erbes*: Siegfried von Vegesack. – Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Toim. Gert von Pistohlkors und Matthias Weber. München, 2005, lk 115–151; „Das rätselhafte Leben zu einer fruchtbaren Wirklichkeit zu gestalten”. Eduard von Keyserlings Erzählungen: Scherz, Melancholie und tiefere Bedeutung. – Hofmannsthal-Jahrbuch zur europäischen Moderne 2004, nr 12. Toim. Gerhard Neumann, Ursula Renner jt, lk 255–286.

⁵⁸ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München, 2005.

algusest kuni lõpuni. Nii oli teinud viimati Karl Kurt Klein oma „Välissaksa kirjandusloos” 1939. aastal,⁵⁹ see teos maksab aga liialt lõivu oma ajastu ideoloogiale.

Wilpert jätkab kaasajastatud viisil 1928. aasta *Grundriss*’i kirjandussotsioloogilist lähenemisviisi, käsitledes baltisaksa kirjandust selle ühiskondlikes seostes. Kanoonilistele autoritele on antud põhjalik kirjanduslooline kommentaar, samuti on toodud balti kirjandusloo vaateväljale hulk senitundmata nimesid. Paraku pole teose maht (287 lk) võimaldanud rohkemat kui anda neile saksa kirjanduskaanoni taustal esteetilisest vaatenurgast karme hinnanguid. Nii on osa autoreid taas marginaliseeritud, millega ei pruugi rahulduda muudest vaatenurkadest (sooourimuslikust, kultuurantropoloogilisest, etnograafilisest jm) lähenev kriitiline lugeja. Baltisaksa kirjanduslookirjutuse traditsiooni jätkab Wilpert ka selles, et ta ei suhesta baltisaksa kirjandust Baltimaade teiste kirjandustega.

Frank-Lothar Krolli toimetusel nägi 2005. aastal trükivalgust 1999. aastal Stuttgardis toimunud konverentsi „Baltisaksa kirjanduse euroopalikud dimensioonid” ettekannete kogumik.⁶⁰ Eessõna reklaamib küll paljutõotavalt Baltikumi kui keelte, kultuuride ja rahvuste kohtumispaika ning näeb kultuurivahetuse aspekti Ida-Euroopa kultuuriruumi leitmotiivina,⁶¹ kuid kultuurikontaktidele viitavad kogumikus vaid kaks artiklit: Armin von Ungern-Sternbergi „balti kirjanduse” määratlemiskatse pealkirjaga „Euroopalik mõõde või regionaalne omapära?” (*Europäische Dimension oder regionale Eigenart?*) ja Maximilian Rankli kirjandusliku imagoloogia alane artikkel „Leedu kui kirjanduslik provints” (*Litauen als literarische Provinz*). Ülejäänud taaselustavad baltisaksa 20. sajandi euroopa mõõtu kirjanikke (Werner Bergengruen, Eduard von Keyserling, Frank Thiess ja Siegfried von Vegesack) saksa kirjanduse kontekstis, jätkates baltisaksa kirjandusuurimise parimaid traditsioone.

⁵⁹ Karl Kurt Klein, *Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland*. Leipzig, 1939.

⁶⁰ Frank-Lothar Kroll [Toim.], *Europäische Dimension deutschbaltischer Literatur*. Berlin, 2005.

⁶¹ Frank-Lothar Kroll, Vorwort. – *Europäische Dimension deutschbaltischer Literatur*, lk 5–8, siin lk 5.

Baltisaksa kirjandus võrdleva kirjandusteaduse huviorbiidis

„Balti võrdlev kirjandusajalugu oleks käsilevõetav.”

*Gustav Suits*⁶²

Baltisaksa kirjandust tuleks vaadelda kahe suguste suhete pingeväljas. Saksakeelse kirjandusena on see ühe suure kirjanduse osa, mis „poliitiliste piiridega emamaa suuremast ja vanemast kirjandusest eraldatult areneb sõltuvuse ja integreeritud kuuluvuse pinges”,⁶³ mistõttu tuleb baltisaksa kirjanduse käsitluses arvestada saksa kirjanduse konteksti, selle eeskujuvandvat rolli (vt ptk VII). Baltisaksa kirjanduse käsitlemist saksa kirjanduse alaväljana õigustab fakt, et baltisaksa kirjanikud pidasid end seotuks saksa kultuuripärandiga, tuginesid saksa kirjanduse eeskujudele ning osalesid tihti peale ka Saksa kirjandusväljal. See uurimistee viib saksa kirjanduse kokku kuuluvuse rõhutamiseni, kuid ignoreerib kohalikke kultuure ja balti sotsiaalkultuurilist konteksti kui mõjutegureid.

Teisalt „oleks teretulnud üritus „balti kirjanduse” probleemi lahti rullida kogu selle geograafilise ruumi ulatuses, mis on kandnud Läänemere maade pärisrahvaste ja asundussakslaste saatust”, nagu pani ette Gustav Suits.⁶⁴ Nii eesti kui baltisaksa kirjanduslugu oleks täielikum, kui võtta tekstide kokkukuuluvuse määramisel traditsioonilise rahvuslik-keelelise printsiibi asemel aluseks geograafilis-kultuuriline ja käsitleda Baltimaade kirjandust ja kirjanduselu kuni 1918. aastani ühtse mitmekeelse kirjandusruumina ehk kirjandusväljana Pierre Bourdieu’ tähenduses,⁶⁵ mille toimimisel on oluline roll ka keelelisel funktsionaalsusel. See tähendaks eesti ja baltisaksa kirjanduse erimeelsuse, aga ka võimaliku koosmeele väljaselgitamist ning juhiks Jaan Unduski püstitatud küsimuseni võimaliku „geopoliitilise ühisbalti moraali” järele.⁶⁶ See looks uue

⁶² Gustav Suits, *Balti kirjandusajaloo katse*, lk 209.

⁶³ Hugo Dyserinck, *Komparatistik. Eine Einführung*. Bonn, 1991, lk 94.

⁶⁴ Gustav Suits, *Balti kirjandusajaloo katse*, lk 205.

⁶⁵ Kirjandusvälja teooria on esitatud kõige kontseptuaalsemalt raamatus: Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*. Paris, 1992.

⁶⁶ Jaan Undusk, *Ajalootõde ja metahistoorilised žestid: Eesti ajaloo mitmest moraalist*, lk 130.

vaatenurga eesti kirjandusloole, lugedes selle osaks ka baltisaksa kirjanduse (varasemas kirjandusloos osutuks omakorda eesti kirjandus baltisaksa kirjanduse osaks).

Käesolevas töös on arvestatud mõlemaid lähenemisviise, kuid tegelik tööülesanne on käsitletava perioodi baltisaksa kirjanduse puudulikku uurimisseisu arvestades püstitatud siiski tagasihoidlikum: kirjeldada baltisaksa kirjandusvälja ja selle funktsionaliseerimismehhanisme, viidates ühtlasi võimalikele võrdlusmomentidele, kahe kirjandusvälja vahelisele kommunikatsioonile, lootuses rajada võimalikult usaldusväärne alus spetsiifilisematele võrdlevatele uurimustele.⁶⁷

Küsimus meetodist

Käesolev uurimus ilmub ajal, mil jälle on kombeks rääkida võrdleva kirjandusteaduse kriisist,⁶⁸ tema teoreetilisest ja metodoloogilisest ummikseisust, mille on põhjustanud distsipliini nn kultuuriteaduslik pööre – distsipliinipiiride avarumine, avatus kultuuriteaduslikele, antropoloogilistele, sotsiaalteaduslikele jm teooriakavanditele,⁶⁹ millega on teisalt kaasnenud hirm kaotada oma objekt.⁷⁰ Võrdleva kirjandusteadusel pole kunagi olnud päris oma teooriat. On usutud,

⁶⁷ Selles suunas olen liikunud mõnedes artiklites, vt: Liina Lukas, Kirjanduslikust ruumikujutusest Jaan Oksa ja Eduard von Keyserlingi näitel. – Keel ja Kirjandus 2005, nr 5, lk 345–358; New women baltisaksa kirjanduses. – Ariadne Lõng 2004, nr 1/2, lk 150–171.

⁶⁸ Vt: René Wellek, The Crisis in Comparative Literature. – Concepts of Criticism. Toim. Stephen Nichols. Ney Haven, 1963, lk 282–294; 1990. aastatel eriti: Susan Basnett, Comparative Literature. A Critical Introduction. Oxford, 1993.

⁶⁹ Diskussiooni distsipliini uute arengute kohta vt eeskätt: Comparative Literature in the Age of Multiculturalism. Toim. Charles Bernheimer. Baltimore, 1995; vt ka: Theory Studies? Konturen komparatistischer Theoriebildung zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Toim. Beate Burtscher-Bechter, Martin Sexl. Innsbruck, Wien, München, 2001; Literature and Society. The Function of Literary Sociology in Comparative Literature. Toim. Bart Keunen, Bart Eeckhout. Bruxelles–Bern, 2001; Martin Huber, Gerhard Lauer, Nach der Sozialgeschichte. Konzepte für eine Literaturwissenschaft zwischen historischer Anthropologie, Kulturgeschichte und Medientheorie. Tübingen, 2000.

⁷⁰ Wilfried Barner, Kommt der Literaturwissenschaft ihr Gegenstand abhanden? – Jahrbuch der deutschen Schiller-Gesellschaft 1998, nr 42, lk 457–462. Vt ka nimetatud väljaandes aastatel 1996–1998 väldanud debatti.

et tal on oma metoodika⁷¹ – erinevate rahvuskirjanduste võrdlus rahvusülesest (supranatsionaalsest) vaatepunktist.⁷² Kuid milline see metoodika täpselt peaks välja nägema, selles osas ollakse kaugel konsensusest. Võrdlev kirjandusteadus tekkis positivistlikul ajajärgul ja selle positivismi küüsi jäi distsipliin aastakümneiks, tegeldes mõju-uuringutega, kirjanduslike laenude lähtepunkti väljaselgitamisega jne. Nn suurel teooriaajastul, mis tõi kirjandusteadusse strukturalismi, feminismi, dekonstruktivismi, semiootika, psühhoanalüüsi, retseptsiooni-esteeetika jt teoreetilised suunad, ei saanud võrdlev kirjandusteaduski teisiti, kui proovis uusi teooriaid enese jaoks viljakaks muuta. Viimasel ajal püüdleb ta koos teiste humanitaarteadustega kultuuriteadusliku orienteerituse egiidi all välja distsiplinaarsest eraldatusest, loob interdistsiplinaarseid diskursusi ja osaleb neis.

Kirjandusteaduse „kultuuriteaduslikule orienteeritusele”, tema semiootilisele, süsteemiteoreetilisele, antropoloogilisele, uushistoristlikule, kultuuriuurimuslikule ja sotsioloogilisele lähenemisviisile on ühine see, et rohkem kui kirjandustekst oma puutumatus autonoomias huvitab teda teksti ja konteksti, tekke- ja vastuvõtukeskkonna suhe, teksti kui märgi- või sümbolsüsteemi ning sotsiaalsüsteemi suhe ja nende vastastikune mõjumehhanism. Kirjandusteost nähakse kultuuritekstina, aja, kultuuri, ühiskonna ja selle kommunikatsioonitingimuste väljendusena, ajastu kultuurilise dokumendina, olulisena antud ajastu kommunikatsioonisüsteemis, tähenduslikuna oma lugejale. Mõistagi on kunstil ka oma representatsiooni-mehhanismid, väljendusvahendid, mis alluvad kunstitraditsioonile, voolulistele, žanrilistele, stilistilistele konventsioonidele, kuid needki on sotsiaalkultuurilised fenomenid, nagu on veendunud sotsioloogiast kirjandusteadusse kõrvalpilke heitnud Pierre Bourdieu, sest „isegi vormiotsingutega tegelev kirjanik toimib tahtmatult (sotsiaalsete või psühholoogiliste) struktuuride meediumina, mis tema ja ta teose kaudu objektiviseeruvad”.⁷³

⁷¹ Erwin Koppen, *Hat die vergleichende Literaturwissenschaft eine eigene Theorie? Ein Exempel: Der literarische Einfluß. – Zur Theorie der vergleichenden Literaturwissenschaft.* Toim. Horst Rüdiger, Erwin Koppen jt. Berlin, 1971, lk 41–64.

⁷² Hugo Dyserinck, *Komparatistik*, lk 9 jj.

⁷³ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, lk 20.

See tõdemus ei pane tingimata kahtluse alla esteetilise autonoomia ideed kui niisugust, kuid keskendub „selle nõiduse objektiivsete tingimuste uurimisele” (Greenblatt),⁷⁴ „kirjandusteose loome ja retseptsiooni ühiskondlike tingimuste” uurimisele (Bourdieu)⁷⁵ ja paneb ette näha kirjandust selle märgisüsteemi osana, mis antud kultuuri üles ehitab, ning kirjandusteost „intentsionaalse margina, mida hingestab ja määrab miski muu, mille sümptom ta ühtlasi on”.⁷⁶ See tähendab tekstide kontekstualiseerimist ja historiseerimist, suhestamist ajaloolise kontekstiga, oma ühiskonna ja kultuuriga.

Teisalt on postmodernistlik tees ajaloo tekstuaalsusest (ajaloo põhinemisest narratiivsetel ja retoorilistel mustritel) juhtinud tähelepanu ajaloo konstruktsioonilisele iseloomule, ajaloolase enda tekstualiseerivale tegevusele: ajalooline kontekst, milles tekste käsitleda, polevat midagi staatilist ja valmit, vaid dünaamiline, diskreetne, heterogeenne kontseptsioon, mille uurija konstrueerib alati kasuistlikult, lokaal-situatiivselt, mitte globaal-universaalselt.⁷⁷ Võib vaid kaasa tunda kirjandusloolasele, kes seisab selle lõputult kompleksse ajaloolise situatsiooni ees, mis tal endal tuleb konstrueerida ja mille osana tal tuleb määratleda konkreetset teksti. Tema olukorda ei tee sugugi kindlamaks teadmine, et kirjandusteaduse pärandatud narratiivid, tema kanoonilised valikud ja järjestused on muutunud küsitavaks. Ainus usaldusväärne tugi, mille külge tal end focault'liku „rõõmsa positivismiga” haakida, on tema ees laiutav materjal – kõik see, mis ümbritseb „suuri” tekste, nn tüvitekste.

Sellise rõõmsa positivismiga on siinkirjutaja, paberinuga käes, lõiganud end läbi baltisaksa kirjanduse küllaltki mahukaks osutunud tekstikorpusest, püüdes selles uurijana korda luua ning tundes sageli esmalugejana kõhklusi suure vastutuse pärast oma (de)konstrueeriva tegevuse ees. Tajudes end sissetungijana tundmatusse, ammuigi soikunud, praeguseks puutumatusse hermeetilisse maailma. Ühelt

⁷⁴ Stephen Greenblatt, *Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England*. Berkeley, 1988, lk 5.

⁷⁵ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, lk 14.

⁷⁶ Sealsamas, lk 15.

⁷⁷ Tasos Zembylas, *Der Kontextbegriff als epistemologisches Problem. – Theory Studies?* Toim. Beate Burtscher-Bechter, Martin Sexl. Innsbruck, 2001, lk 233–242, siin lk 241.

poolt on saatnud uurimistööd avastamisrõõm, teisalt on see takerdunud puuduvatesse allikauurimustesse. Et mitte pead kaotada, olen haakunud kõige „käegakatsutavama” külge (vt lisad) ja võtnud luubi alla ajavahemikus 1890 kuni 1918 trükkis ilmunud tekstikogumi, mis on allutatav mõiste alla „baltisaksa kirjandus”. Alljärgnev on katse iseloomustada seda tekstikorpust tervikuna, selle struktuuri, iseloomu, sisemisi seadusi ja toimimismehhanisme, tuginedes Pierre Bourdieu’ kirjandusväljateooriale.

Kirjandusvälja mõistest

„Kirjandusvälja” mõistele sarnanevad meil käibel olevad „kirjandusmaastik” või „kirjandusruum” ning kui ruumimetafoorika kõrvale jätta, ka „kirjandussituatsioon” ja vana hea „kirjanduselu”. Uus, 2001. aastal ilmunud „Eesti kirjanduslugu” tahab olla „katse kirjeldada meie kirjandusmaastikku ja selle muutumist”, kuid – erinevalt Bourdieu’ väljaanalüüsi taotlusest – näevad autorid oma uurimust „pigem kuue uurija vältimatult subjektiivsete vaatluste koondpäevikuna eesti kirjanduse radadelt kui kirjandusmaastiku täieliku ja täpse kaardina”.⁷⁸ Pierre Bourdieu’ kirjandusväli peab aga kujutama endast just nimelt kirjandusmaastiku täielikku ja täpset kaarti, kirjandusmaastiku objektiivsete tingimuste uurimist ja kaardistamist, mille puhul igasugune uurija subjektivism on viidud miinimumini.

Baltisaksa kirjanduse „kaardistamiskatse” aastatel 1890–1918 on ka käesolev uurimus. Vajadus niisuguse „kaardi” järele on seda suurem, et see periood on olemasolevates kirjanduslugudes kõige põgusamalt käsitletud. Hoidumaks subjektiivsetest hinnangutest ja intuiitivetest arvamustest, mille paikapidavust on antud töö lugejal raske kontrollima hakata – osalt tekstide raskesti kättesaadavuse, osalt nende suure mahu tõttu –, pole käesolevas töös küsitud niivõrd tekstide kunstilise väärtuse järele, kuivõrd nende funktsiooni, rolli järele ajastu kontekstis, tekstide vahendatava sotsiaalkultuurilise teadmise järele.

⁷⁸ Epp Annus, Luule Epner, Ants Järv, Sirje Olesk, Ele Süvalep, Mart Velsker, Eesti kirjanduslugu. Tallinn, 2001, lk 10–11.

Kaardistada kirjandusvälja tähendab konstrueerida kirjandusvälja struktuur, selle jõujooned. Kirjandusväli kujutab endast aktuaalsete ja võimalike positsioonide (*positions*) ja positsioneerivate (*prises de position*) süsteemi. Positsioonid võivad olla žanrilised (nt romaani asend kirjandusväljal), voolulised, maailmavaatelised, ideoloogilised, poliitilised (sotsialistlik kirjandus) jne. Iga positsioon on kirjeldatav suhetes teiste positsioonidega.⁷⁹ Erinevatele positsioonidele vastavad homoloogilised positsioneerivad: kirjandustekstid vm tekstid (metatekstid, kunstilised või ka poliitilised manifestid, poleemilised kirjutised jne). Suhe positsioonide ja positsioneerivate vahel pole mehaaniline. Nende vahele jääb võimaluste ruum, mis tagab süsteemi dünaamika.⁸⁰

Kirjandusväli on metafoor. See on lahinguväli, millel toimub võitlus eesmärgi nimel määrata, mis on kirjandus, ja seega kehtestada välja piirid. Võitlus käib nende vahel, kes oma valitseva positsiooni tõttu väljal on huvitatud senise korralduse säilitamisest (ortodoksne positsioon) ja nende vahel, kes taotlevad murrangut, käibivate vormide kriitikat, kehtivate eeskujude kukutamist (ketserlik positsioon).⁸¹ Neis võitlusis sünnib arusaam sellest, milliseid teoseid antud hetkel kirjanduseks peetakse ja milliseid mitte, mistõttu on kõik väljal tegutsejad huvitatud kirjandusvälja sätestavate institutsioonide (ajakirjade toimetused, akadeemiad, kirjastused, salongid, seltsid, kirjanduslookirjutus, kriitika jne) kontrollimisest. Nii on kirjandusväli tihedasti seotud võimuväljaga. Välja ajalugu kujuneb võimuvõitluse tulemusena: ajalukku minna tähendab sätestada uus positsioon väljal, muutes sellega kogu välja struktuuri. See avangardi-idee on omane eelkõige autonoomsele kirjandusväljale, nagu see kujunes Euroopas alates 19. sajandi keskpaigast. Modernistlikku kirjandusvälja iseloomustab kõrge autonoomiatase, pürgimus sõltumatusele teistest sotsiaalsetest väljadest, üleolev suhtumine ka võimuvälja. Kõige järjekindlamalt on autonoomia-idee teostunud puhta kunsti positsioonis, mis ei tunnista muid kriteeriume kui kunsti enda erilised seadused. Kuid

⁷⁹ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, lk 321.

⁸⁰ Sealsamas, lk 326.

⁸¹ Oma ettekujutusele väljast kui hereesia ja ortodoksia pidevast võitlustandrist on Bourdieu saanud inspiratsiooni Max Weberi religioonisotsioloogiast.

kirjandusväljal on alati ka neid, kes ei jää ükskõikseks poliitika nõuete ja moraaliimperatiivide suhtes, nõudes kunstilt poliitilise, kõlbelise või ühiskondliku funktsiooni täitmist. Need nn heterogeensed positsioonid seovad kirjandusvälja teiste sotsiaalsete väljadega.⁸²

Bourdieu' väljametafoor on esmapilgul strukturalistlik konstruksioon. Kuid kritiseerides strukturalismi piiratust, teksti abso-lutiseerimist ja lahtikiskumist ajast ja kohast, lähtumist süsteemi immanentsest arengust, tahab Bourdieu täiendada seda nii ajaloolise, sotsiaalse kui ka individuaalse mõõtmega. Bourdieu soovib tuua taas kirjandusteaduse huviorbiiti seal vahepeal surnuks kuulutatud autori. Ja mitte ainult autori, vaid kõik kirjandusväljal tegutsejad ehk aktandid:⁸³ kirjaniku, kriitiku, kirjastaja, toimetaja, kirjandusteadlase jt, kellest sõltub teose asetumine kirjandusväljale, ning uurida nende omavahelisi suhteid kirjandusväljal. Taotlemata romantilise loojamüüdi tagasitulekut, nimetab Bourdieu neid kultuuriprodutsentideks, rõhutades sellega ärapöördumist karismaatilisest looja-ideoloogiast, vabast originaalsest loomeaktist, mis on olnud traditsioonilise kirjandusteooria keskmes.⁸⁴

Bourdieu' veendumust mööda ei ole kunstilooming puhtalt individuaalne protsess. Looja ei asu vaakumis, vaid tegutseb kindlas sotsiaalses ruumis, milles on kujunenud ka tema loominguline projekt. Bourdieu rõhutab välja osa kunstiteose loomisel, eeskätt kunstiteose väärtustamisel. Teos sünnib kirjaniku, kirjastaja, kriitikute, toimetajate, lugejate interaktsiooni käigus. Ilma selle ümbritseva universumita oleks loomeakt vaid tähtsusetu žest. Nii jäi tähtsusetuks žestiks Kristian Jaak Petersoni luule 19. sajandi alguses, ning alles 20. sajandi alguse muutuval kirjandusväljal asetati ta kohale, mis kuulub talle kirjandusloos tänini.⁸⁵

⁸² Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, lk 299 jj.

⁸³ Pr *les agents*, sks *Akteure*. Eesti keeles olen eelistanud koormatud „agendi” mõistele A. J. Greimasi juurutatud „aktandi” mõistet. Vt ka: Hendrik von Grop, Dirk Delabastita, Lieben D'hulst jt. *Dictionnaire des termes littéraires*. Paris, 2005, lk 22–23.

⁸⁴ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, lk 262 jj.

⁸⁵ Bourdieu' teooria arvestab vaba, turumajanduslike reeglite järgi toimiva kultuuriväljaga ega pruugi paika pidada totalitaarsete režiimide puhul, kus kultuuriväli oli allutatud rangele tsensuurile ning osa teoseid elas oma „sätestamata” elu, avaldades samas kaudselt mõju „ametlikule” kultuuriväljale.

Enamasti kujutab teos endast alati mingisugust kompromissi oma sisemise loogika ja sotsiaalse surve vahel. Ükskõik kui autonoomseks ei kuuluta end kunstiteos, ikka ja alati arvestab ta mingil määral oma publikuga, ka siis, kui peab oma publiku alles kujundama. Ka kõik plahvatuslik, uus on mõeldav vaid juhul, kui see on struktuuriliste tühikutena, võimalusena, potentsiaalse arenguteena väljal juba olemas. Kultuuriprodutsendid on seotud kindlate positsioonidega, kuid neil on alati kasutada ka teatud annus vabadust, mis kriisiaegadel võib vallandada ümberkorraldusteni viivad strateegiad.⁸⁶

See vabadus sõltub kultuuriprodutsendi enda individuaalsetest dispositsioonidest ehk *habitus*'est, sotsiaalkultuurilisest sättumusest. *Habitus*'e⁸⁷ mõiste abil, millega Bourdieu lõhub väljametafoori strukturalistlikud piirid, „langemata tagasi vanasse subjekti- või teadvusfilosoofiasse”,⁸⁸ selgitab ta kultuuriprodutsentide ja välja vahelist suhet. *Habitus* ehk sättumus kui elu jooksul omandatud käitumise- ja mõtlemisviiside süsteem suunab individuaalset tegutsemist ning võimaldab teatud kindlat kultuurilist käitumist. *Habitus* on püsivate dispositsioonide süsteem, teatav „generatiivne grammatika”, mis võimaldab kultuurile tüüpilisi mõtteid, tajusid, tegevusi – ja ainult neid. *Habitus* loob seega ka kirjandusväljal positsioneerumise võimalused.

Välja iseloom kujuneb niisiis kahe ajaloo kohtumisel, millest üheks on välja positsioonide kujunemise lugu ning teine kultuuriprodutsentide individuaalsete dispositsioonide kujunemise ehk nende sättumuse lugu.⁸⁹

Kirjandusvälja võib kujutleda mänguruumina, kus põrkuvad erinevad sättumusvormid ja elustiilid. Selleks, et astuda mängu, peavad mängijad tundma reegleid, omama mingeid kindlaid oskusi. Neid oskusi nimetab Bourdieu kultuuriliseks kapitaliks, mis on samuti

⁸⁶ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, lk 332.

⁸⁷ Mõiste on Bourdieu laenanud Erwin Panofsky gooti arhitektuuri käsitlustest, kuid mõiste selgitamisel on talle abiks olnud ka ka Noam Chomsky generatiivne grammatika. Vt: Pierre Bourdieu järelsõna väljaandele: Erwin Panofsky, *Architecture gothique et Pensée scolastique, précédé de l'Abbé Suger de Saint-Denis*. Paris, 1970, lk 133–167; samuti: Pierre Bourdieu, *Habitus als Vermittlung zwischen Struktur und Praxis. – Zur Soziologie der symbolischen Formen*. Frankfurt am Main, 1997, lk 125–158.

⁸⁸ Pierre Bourdieu, *Les règles de l'art*, lk 251.

⁸⁹ Sealsamas, lk 356 jj.

üks sätumuse elemente sotsiaalse päritolu jm kõrval. Peale kultuurilise kapitali on väljale asetumise eeldusteks mõistagi ka majanduslik ja sellest veelgi olulisem sümboolne kapital. Viimase all on mõeldud prestiiži, mainet, „pühendatuse” astet, ühiskondlikku tunnustust.

Kirjandusvälja ambivalentsest majandusloogikast on Bourdieu’l palju juttu, kuid et baltisaksa kirjandusväljal ei mänginud majanduslik huvitus kuigi suurt rolli, pole antud käsitluse seda aspekti kaasatud. Küll aga on Bourdieu’ mõisted „väli”, „*habitus*”, „kultuuriline ja sümboolne kapital” osutunud baltisaksa kirjandusvälja reaaside mõõtmisel otstarbekohaseks.

Töö sihid, ülesehitus, allikad

Käesoleva uurimuse eesmärgiks on kaardistada baltisaksa kirjandusväli aastatel 1890–1918. Esimeses peatükis on proovitud erinevaid lähenemisviise baltisaksa kirjanduse mõistele ning visandatud selle sotsiaalkultuurilised kontuurid. Teises peatükis on vaatluse all kirjandusvälja sätestanud institutsioonid, nagu kirjastused, ajakirjandus, ülikool, seltsid, teater jne. Peatükid 3–5 annavad põhiliikide kaupa, pearõhuga luulel ja proosal, ülevaate kirjanike žanrilisest, vooluloolisest ja temaatilisest asetumisest kirjandusväljal. Teoste kirjandusväljal paiknemise kõrval on huvi pakkunud ka autorid, kuivõrd nende elust ja tegevusest on jälgi trükisõnas. Detailne arhiivitöö mõisa- ja suguvõsanime jälgedes oleks toonud ehk lisa, kuid prosopograafiline uurimus polnud käesoleva töö eesmärgiks. Eluloolised andmed on aidanud selgitada, kuidas on mõjutanud autorite loometegevust nende sotsiaalne päritolu, mis seisuslikus ühiskonnas otsustas olulisel määral ka edasise kujunemistee, hariduskäigu (kultuurilise kapitali) ja paiknemise sotsiaalsel väljal (sümboolse kapitali). Reljeefsemalt on esile toodud tavatu eluloo ja loometeega autorid (Maurice von Stern, Eduard von Keyserling, Laura Marholm) ja senises kirjandusloos marginaliseeritud positsioonid (nt „naisromaan”).

6. peatükis on juttu baltisaksa kirjanduskriitikutest ja kirjanduskriitika üldilmest baltisaksa autoriteitseima kultuuriajakirja

Baltische Monatsschrift (1859–1931) põhjal. Viimastes peatükkides on käsitletud baltisaksa kirjandusvälja kokkupuuteid saksa ja eesti kirjandusväljadega. Valitud ajavahemik tundus sääraseks kõrvutuseks põnevaim. Baltisaksa kultuuri seisukohalt süveneb sel ajal venestussurve ja eesti/läti rahvuslikest taotlustest tingitud ohutunne, samas jõuab baltisaksa kirjandus sel perioodil oma kuldaega. Saksa kirjandusväljal on 19. sajandi viimane kümnend murranguline, tähistades modernismi tulekut ja uut tüüpi kirjandusvälja teket.

7. peatükis selgitatakse, mismoodi suhestub selle murranguga baltisaksa kirjandus ning kuidas paigutuvad baltisaksa kirjandusvälja aktandid saksa kirjandusväljale.

Eesti kirjanduse vaatenurgast toimub samal ajal programmiline lahtiütlemine „balti” hübriidkultuurist ning eesti kirjandusvälja iseseisvumine, alates 1905. aastast kirjandusvälja autonomiseerumine ning „puhta kunsti” printsiibi kodunemine. Samas pakub baltisaksa kirjandus eesti ja läti kirjandusele veel tugevat konkurentsi ega ole minetanud oma tähtsust kohalikus kultuurielus.⁹⁰ Kunagi ühtse kirjandusvälja olemasolule viitavad veel vaid mõned ühised institutsioonid (seltsid, kirjastused, hariduskolded jne). Nende kahe kirjandusvälja teineteise tajumise ja teineteisest eristumise uurimisse on tehtud sissejuhatus 8. peatükis.

Baltisaksa kirjandusvälja „reaalid” – tekstide, metatekstide, autorite nimekirjad, millel põhineb käesoleva töö statistika – on koondatud raamatu lõpus leiduvatesse lisadesse. Nende andmete koondamine pole olnud lihtne töö. Esialgne teave pärines olemasolevaist leksikonidest, millest tähtsamad on May Redlichi „Baltisaksa kirjanduse leksikon”,⁹¹ „Baltisaksa biograafiline leksikon”⁹² ja Sophie Pataky „Saksa kirjanaiste leksikon”,⁹³ samuti mitmetest teistest saksa kirjanduse leksikonidest. Lisa on toonud peamiselt baltisaksa ajakirjandus ning juhuslikud

⁹⁰ Pärast 1918. aastat saab baltisaksa kirjandus täiesti uue staatuse – vähemuskirjandus, mis on jagatud kahe vabariigi vahel.

⁹¹ May Redlich, *Lexikon der deutschbaltischer Literatur*. Köln, 1998.

⁹² *Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960*. Koostajad Olaf Welding, Erik Amburger, Georg von Krusenstjern. Toim. Wilhelm Lenz. Köln, 1970.

⁹³ Sophie Pataky, *Lexikon deutscher Frauen der Feder. Eine Zusammenstellung der seit dem Jahre 1840 erschienenen Werke weiblicher Autoren nebst Biographien der lebenden und einem Verzeichnis der Pseudonyme*. Berlin, 1898.

viited kirjanduses, mis on mulle saanud kättesaadavaks tänu aastatel 1997–2004 Saksa Akadeemilise Teadlasvahetuse (DAAD) abil võimalikuks osutunud uurimistööle Göttingeni Ülikoolis (*Georg-August-Universität Göttingen*), Saksa Kirjandusarhiivis Marbachis (*Deutsches Literaturarchiv Marbach*) ja Marburgis asuvas Herderi Instituudis. Marbachi täiuslik saksakeelse raamatu ja perioodika kogu ning eeskujulikult peetud bibliograafia aitasid siluda lünki nii allikate kui ka käsitluste osas. Göttingeni raamatukogu kaudu sain teostada üle-Saksamaalist laenutust, mis võimaldas leida ja kasutada kümneid seni kättesaamatuid allikaid. Abi eest raamatute laenutamisel võlgnen tänu Göttingeni ülikooli raamatukogu soomeugri osakonna töötajale Tuuli Fiedlerile.

Göttingeni ülikoolist olen saanud ärgitusi ja inspiratsiooni töö kirjutamisel. Esialgseid uurimistulemusi oli võimalik tutvustada prof dr Horst Turki doktorantide kollokviumidel. Lahke toetuse eest olen tänu võlgu ka Balti Ajaloo Komisjoni (*Baltische Historische Kommission*) kauaaegsele juhatajale dr Gert von Pistohlkorsile ja saksa kirjanduse õppejõule dr Hans Graubnerile. Fotode eest sooviksin tänada pr Gabriele von Mickwitzi ja Carl-Schirren-Gesellschaft'i.

Kõige sobilikum paik selle uurimistöö teostamiseks on kahtlemata Tartu. Eesti Kirjandusmuuseumis ja Tartu Ülikooli Raamatukogus paikneb kõige mahukam kogu käsitletud perioodi baltisaksa kirjandust. Mõlemas raamatukogus olen vana raamatu kasutajana leidnud toetust ja mõistmist. Üht-teist vajalikku leidsin Tallinna Ülikooli raamatukogu *Baltica*-osakonnast ning Eesti Teatri- ja Muusikamuuseumist. Suur hulk fotosid ja genealoogilisi andmeid on pärit Eesti Ajalooarhiivist, Eesti Rahva Muuseumist ja Eesti Kirjandusmuuseumist.

Tänu mõistva suhtumise eest seitsme aasta pikkuseks veninud uurimistöösse kuulub juhendajatele prof dr Jüri Talvetile, Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse direktorile dr Jaan Unduskile ja kaasjuhendajale Göttingenist prof dr Horst Turkile. Samavõrra minu kannatlikule perekonnale. Aitäh kriitilise lugemise eest prof Cornelius Hasselblattile, keeleteoimetuse eest Piret Toometile ja Vahur ile, vormistuslike nõuannete eest Ülle Kursile ning kujunduse ja küljenduse eest kunstnik Mall Vahtrele.

I

Baltisaksa kirjanduse mõiste ja sotsiaalkultuurilised kontuurid

„Iga kultuur on kasvatus teatud tundmis- ja käitumisvormiks.”

Laura Marholm¹

¹ Laura Marholm, *Zur Psychologie der Frau* I. Berlin, 1897, lk 54.

Mõiste „baltisaksa kirjandus” ehk „balti kirjandus”² tugineb geokultuurilisele kontseptsioonile, mis rõhutab ühelt poolt seotust regiooniga, teisalt kultuurilist (rahvuslikku, keelelist, religioosset) seotust. Kultuurilise ja regionaalse identiteedi pingesuhe on tunnuslik regionaalkirjandustele, mis peavad end kehtestama võõras kultuurikeskkonnas. Nn välissaksa regionaalkirjandusena on baltisaksa kirjandus võrreldav muude saksakeelsete „kirjandussaartega” Ida- ja Lõuna-Euroopas, nt Ida-Preisimaal, Transilvaanias, Böömimaal, Sudeedimaal, Prahlas, Slovakkias (Spiš) või Poolas.³

² Eestis on kasutusel mõiste „baltisaksa kirjandus”, ehkki selle loojad ise on eelistanud nimetust „balti kirjandus” (*baltische Literatur*), nii nagu see tekkis 19. sajandi keskpaiku balti ühisteadvuse kujunedes. Terminid *deutschbaltisch* või *baltendeutsch* on hilisnähtused, mille juurutas alles Hitleri ideoloogia. Käesolevas töös on kasutatud vahelduse mõttes mõlemaid mõisteid ühetähenduslikuna. Termin „balti” kohta vt: Andres Niitepõld, Kas oleme baltlased? – Tulimuld 1975, nr 4, lk 198–205; Jörg Hackmann, Was bedeutet „baltisch”? Zum semantischen Wandel des Begriffs im 19. und 20. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Erforschung von *mental maps*. – Buch und Bildung im Baltikum. Toim. Heinrich Bosse, Otto Heinrich Elias, Robert Schweitzer. [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, kd 13] Münster, 2005, lk 15–39.

³ Saksa regionaalkirjanduste kohta vt: Studien zu Forschungsprobleme der deutschen Literatur in Mittel- und Osteuropa. Toim. Carola Gottzmann. Frankfurt am Main, 1998; Unerkannt und (un)bekannt: deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa. Toim. Carola Gottzmann. Tübingen, 1991; Aufbruch in die Moderne. Wechselbeziehungen und Kontroversen in der deutschsprachigen Literatur um die Jahrhundertwende im Donauraum. Toim. Anton Schwob und Zoltán Szendi. München, 2000; Die deutsche Literaturgeschichte Ostmittel- und Südeuropas von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis heute. Forschungsschwerpunkte und Defizite. Toim. Anton Schwob. München 1992; Deutsche Literatur im östlichen und südlichen Europa. Konzepte und Methoden der Geschichtsschreibung und Lexikographie. Toim. Eckard Grundewald, Stefan Sienerth. München, 1997.

Väli väljas

*„Nicht kann dies Bild sich zwar mit jenen messen,
Die in dem Mittelpunkt der Zeiten steh'n.”
Christoph Mickwitz⁴*

Kultuurilise seose järgi on baltisaksa kirjandus käsitatav saksa kirjandusvälja alaväljana, mis kujunes integreerituse ja autonoomia pingeväljas. 19. sajandi alguseni oli baltisaksa kirjandus lõimunud saksa kirjandusväljaga, oli selle väikese iseseisvusjõuga alaväljaks. Kohalikku päritolu kirjamees osales kirjanduselus, kuivõrd teda märgati Saksamaal. 18. sajandi lõpuks olid Baltimaad kujunenud täiesti arvestatavaks saksa kultuurieregiooniks, Riia oli Königsbergi, Leipzigi või Strassburgiga võrreldav kultuurikants. Pikaajalise emamaast isoleerituse tulemusena leidis 19. sajandi teisel poolel aset baltisaksa kultuuri järk-järguline emantsipeerumine suursaksa omast. Balti geokultuurilise identiteedi väljakujunemist soodustas vene mõju suurenemine, eesti ja läti kultuuride üha häälekamad kultuurilis-poliitilis-sotsiaalsed pretensioonid, samuti Tartu Keiserliku Ülikooli loomisega kaasnenu vähenev vajadus Saksamaal asuvate hariduskollete järele.

Identiteeditunne väljendus ka kirjanduselus – balti kirjandusvälja iseseisvumisele osutavad 19. sajandi teisel poolel rajatud kirjandusvälja sätestavad institutsioonid: ajakirjandus, antoloogiad, kirjanduslood, kirjanduskriitika, mis kõik nimetavad ennast „balti” ja väidavad end olevat midagi eripärast ja iseseisvat võrreldes „saksaga”. Balti identiteet hakkab domineerima saksa identiteedi üle. Kirjanduses viitab regionaalse teadvuse tekkimisele spetsiifiliste balti teemade esilekerkimine, aga ka näiteks huvi kohalike rahvaste etnograafia ja folkloori vastu.

„Ükski teine sama piiratud ulatusega maastik pole viimastel aastatel nii sageli peeglisse vaadanud, omaenda olemust nii lakkamatult kritiseerinud, enese objekteerimisega nii palju vaeva näinud kui

⁴ See pilt pole küll sama mõõtu nendega, mis asuvad aegade keskmes. Christoph Mickwitz, Prolog zur Eröffnung der Zeitschrift „Nordische Rundschau”. – Christoph Mickwitz, Gedichte. Reval, 1892, lk 153–155.

meie,” leiab baltisaksa romaanikirjandust arvustav kriitik ajakirjas *Baltische Monatsschrift* 1881. aastal.⁵

Elavnemine nii kirjanduselus kui publitsistikas saab alguse 1860. aastatel: ilmuma hakkavad päevalehed *Revalsche Zeitung*, *Dorpater Tageblatt*, ümber kujundatakse *Rigasche Zeitung*. 1859. aastal rajatakse ajakiri *Baltische Monatsschrift*, millest kujuneb tähtsaim saksa kultuurielu kajastav väljaanne Baltikumis. Riia Linnateater elab oma hiilgeaegu, 1860. aastal avatakse taas Tallinna Linnateater. 1894. aastal ilmunud Jeannot Emil von Grotthussi Tallinnas välja antud balti luuleantoloogia „Das Baltische Dichterbuch”, mille juhatab sisse ülevaade balti kirjanduse ajaloost ning väärtuslik biograafiline andmestik iga antoloogias esindatud autori kohta, käsitab balti kirjanduslugu iseseisva regionaalkirjandusena.

Samas ei ole baltisaksa kirjandusvälja eneseteadvus kuigi kõrge. Kui üks baltisaksa kõige „väljatrümaid” poeete Viktor von Andrejanoff 1890 Riias järjekordse luulekogu „Uued viisid. Laulud ja loodusluuletused” (*Neue Weisen. Lieder und Naturgedichte*) välja andis, oli tal põhjust eessõnas kurta: „Nüüd, kus ma olen olnud kümme aastat oma kitsama kodu piires poeetiliselt ja kirjanduslikult tegev, pole ma tänaseni Läänemere provintside saksa keelt kõneleva ja lugeva publiku hulgas veel tunnustust leidnud Kaunid kunstid pole Baltias kunagi erilist osavõttu ega harrastust leidnud.”⁶

Baltlaste vähest huvi kodumaise kirjanduse vastu on märkinud ka Armin von Ungern-Sternberg, analüüsides Palmse mõisa raamatukogu aastast 1872 ja Tallinna kirjastuse Kluge ja Ströhm laenukataloogi aastast 1890.⁷ Kohalik publik orienteerus Saksamaa jm Euroopa kultuurile ega tundnud end iseseisva kirjandusliku regioonina, leiab Ungern-Sternberg. Balti kirjanduse asemel eelistas sinne lugejaskond nii Saksa kui välismaiseid perekonnalehtede bestsellereid, nagu neid enamasti trükkis kohalik ajakirjandus (vt ptk II).

⁵ J. E., Bemerkung gelegentlich der neueren baltischen Romanliteratur. – BM 1881, lk 93–101, siin lk 96.

⁶ Viktor von Andrejanoff, *Neue Weisen. Lieder und Naturgedichte*. Riga, 1890, lk 3.

⁷ Armin von Ungern-Sternberg, *Erzählregionen. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur*. Bielefeld, 2003, lk 416.

1890. aastatel näib lugejate huvi kohalike autorite vastu siiski tõusvat. Ilmub mitmeid luuleantoloogiasid ning kohalikes kirjastustes trükitakse järjest rohkem kodumaiste autorite loomingut. Ka ajakirjandus jälgib senisest enam „kodupoeetide” saavutusi nii kodus kui võõrsil. Eriti hakatakse propageerima kohalikku vaimutoodangut pärast 1905. aastat, kui sinne saksa kultuur taas pisut vabamalt võis edeneda. Seega võib ajavahemikus 1890 kuni 1918 kõnelda – vaatamata kirjandusvälja tegijate endi tagasihoidlikkusele (vrd eelpool tsiteeritud Mickwitzi luuleridu) – baltisaksa suhteliselt iseseisvast kirjandusväljast.

„Väike kirjandus”

Baltisaksa kirjandusel on olemas „väikese kirjanduse” – suurt keelt kasutava vähemuskirjanduse – tunnused, millega Gilles Deleuze ja Félix Guattari iseloomustasid juudi-saksa kirjandust Prahas.⁸ Mõiste pärineb Kafkalt, kes tähistas sellega Praha juutide tõkestatud juurdepääsu kirjutamisele ja kirjutamissituatsiooni hermeetilisust.⁹

Baltisaksa kirjanduse hermeetilisust rõhutab veelgi tema seisuslik iseloom: tegu on võõrkeelses keskkonnas elavate kõrgemate seisuste (aadli- ja literaadiseisuse) kirjandusega, kõrgkultuuri meediumiga. Omakeelse rahvakultuuri ja madalamate kultuurikihistuste puudumine mõjutas keelt oluliselt, põhjustades keelelist hermeetilisust, mida Gilles Deleuze ja Félix Guattari peavad tähtsaimaks „väikese kirjanduse” tunnuseks. „Deterritorialiseerunud keelena”¹⁰ oli selle osalemine normaalses keele arenguprotsessis raskendatud. Keelelised piirangud jätsid oma jälje sõnavalikule, süntaksile, stiilile. Osaliselt

⁸ Gilles Deleuze, Félix Guattari, Kafka: Pour une littérature mineure. Paris, 1975. Hasso Krull on – minu arvates mitte päris põhjendatult – kasutanud seda mõistet eesti kirjanduse kohta (vt Hasso Krull, Katkestuse kultuur. Tallinn, 1996). Kahtlemata sobib Deleuze'i-Guattari kontseptsioon palju paremini iseloomustama baltisaksa kirjandust, sest „väike kirjandus ei ole väikese keele kirjandus, vaid pigem see, mida [võõras kultuurikeskkonnas elav – L.L.] vähemus teeb suures keeles”. Gilles Deleuze, Félix Guattari, Kafka: väikese kirjanduse poole. Tõlk. Hasso Krull. Tallinn, 1998, lk 57.

⁹ Franz Kafka, Tagebücher 1910–1923. Toim. Max Brod. Frankfurt/M, 1973, lk 132.

¹⁰ Gilles Deleuze, Félix Guattari, Kafka: väikese kirjanduse poole, lk 57.

püüdis keel puuduvatele keelekihistustele aseainet leida ümbritsevatest võõrastest keeltest: nii tungisid keelde laensõnad eesti ja läti, samuti ka vene ja prantsuse (kui Peterburi aristokraatia suhtlus-) keelest. Kuid vaid harvadel juhtudel leidis mitmekeelsus kirjanduslikku rakendust, kreatiivset kasutust – ehk tähenduslikku reteritorialiseerimist Deleuze'i ja Guattari mõttes. Ehkki suuline keel ammutas ümbritsevatest keeltest üsna palju, luues omapärase regionaalse keelekasutuse (baltisaksa dialekt), kasutati kirjanduses teadlikult kõrgsaksa keelt. Baltikumis ei räägitud nii, nagu kirjutati. Selles keelekasutuslikus žestis väljendus eristumissoov, püüid säilitada eeskätt just keele poolt vahendatav kultuuriline identiteet. Mitmekeelsus võis väljenduda vaid madalates žanrides, koomiliselt, paroodiliselt, irooniliselt, leides oma markantseima väljenduse nn makaroonilises, eesti-saksa või läti-saksa segakeelses luules, milles saksa substraatkeelde on sobitatud eesti-/läti- või vene- ja prantsuskeelseid sõnu, kusjuures igal keelel oli oma kindel stilistiline või ka sotsiaalne funktsioon.¹¹

Deleuze'i ja Guattari järgi on „väikese kirjanduse” üheks tunnuseks kirjanduse politiseeritus: „Tema napp ruum tingib selle, et iga individuaalne afäär on vahetult ühendatud poliitikasse. Individuaalne afäär muutub seega palju vajalikumaks, möödapääsmatumaks, mikroskoobis suurendatuks, kuna tema sees hargneb üks hoopis teine lugu.”¹² Iga üksiku kirjaniku kirjutatu konstitueerib juba ühisteadvuse. Poliitiline väli tungib kultuurilisse, nakatab iga lausungi. Nii on „väike kirjandus” sageli ideoloogiline. Ka baltisaksa kirjandus tegeleb peamiselt eneseõigustusega, oma ajaloolise eksistentsi sätestamisega, identitsuse ja järjepidevuse säilitamisega. Politiseerituse ja ideologiseerituse kaudu saab „väikeses kirjanduses” kõik kollektiivse väärtuse, „talle ei ole antud individualiseeritud lausumise tingimusi”, mis „oleks lahutatav kollektiivsest lausumisest”.¹³ Seetõttu pole Deleuze'i ja Guattari hinnangul „väikeses kirjanduses” talentide

¹¹ Kakskeelse luule kohta vt: Maie Kalda, Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – Vikerkaar 1993, nr 3, lk 67–74; nr 4, lk 67–72, samuti Vahur Aabrams, Vier Gedichte in estnischen Halbdeutsch aus einer karnevalesken Umbruchszeit: „Die Oberpahlsche Freundschaft”, „Karluscha Tattelbaum”, „Benjamin Paul Püttisepp” und „Kleine Indermetzo. Reise in Ausland”. [Käikiri]. Tartu, 1999.

¹² Gilles Deleuze, Félix Guattari, Kafka: väikese kirjanduse poole, lk 59.

¹³ Sealsamas.

küllust: „See, mida ütleb kirjanik üksi, moodustab juba ühistegevuse, ja mis ta ütleb või teeb, on paratamatult poliitiline.”¹⁴ Vahest selsamal põhjusel ei kujune baltisaksa autonoomset kirjandusvälja, nagu see oli iseloomulik kaasaegsele moderniseeruvale Euroopale, sh ka Saksamaale 19. sajandi lõpus. Baltisaksa kirjandusväli on väiksema autonoomsusega, sõltuv väljavälistest teguritest, säilitades heterogeense iseloomu oma eksistentsi lõpuni. Ta jääb otseselt seotuks baltisaksa poliitilise väljaga: mõlemal püütakse ellu viia ühte ja sama programmi. Autonoomsetele positsioonidele pürgivad autorid on paratamatult sunnitud otsima oma esteetiliste positsioonide täitumist väljaspool Läänemere provintse.

Eelnevale leiame kinnitust baltisaksa kirjandusloolaselt Arthur Behrsingilt: „Meie maa sakslusel on olnud eelkõige enesealalhoiumõtted, juba 700 aastat. [...] Neist mõtetest lähtuvalt oleme enestele välja mõelnud oma moraali, oma poliitika, oma elulaadi, ja selle vähe, mis meil on tarvis läinud teadusest ja kunstist. Sellest vaatepunktist saab selgeks, ... miks kunst on meil elanud enamasti varjuelu. Kirjanikke oli meil õigupoolest alati üksnes – kohakaasluse alusel, salaja.”¹⁵

Regionaalkirjandus

Peter Schmitt-Egner on defineerinud regiooni tegevusruumina, millel on kolm regionaalset identsust määravat süsteemielementi: tegijad ehk aktandid (*Akteure*), programm ja keskkond (*Umwelt*).¹⁶ Kui kujutleda baltisaksa kirjandusvälja lihtsustatult Balti regiooni saksakeelse kirjandusruumina, jättes kõrvale selle regiooni teised kirjandused ja nende vahetussuhted, võiks kirjeldada kolme süsteemielementi järgmiselt:

¹⁴ Sealsamas.

¹⁵ Arthur Behrsing, Maurice von Stern. – Herdflammen 1925, nr 11, lk 83.

¹⁶ Peter Schmitt-Egner, Regionale und Europäische Identität. Theoretische, methodische und normative Überlegungen zur Konstitution einer Beziehung. – Region–Literatur–Kultur. Regionalliteraturforschung heute. Toim. Martina Wagner-Egelhaaf. Bielefeld, 2001, lk 19–49, siin lk 29.

1. Aktandid

Alati ei ole päris selge, kes regionaalsete aktantidena kõne alla tulevad. Kas piisavaks regionaalse kuuluvuse kriteeriumiks võiks olla aktantide päritolu, ka juhul, kui nad on antud regioonist juba varakult lahkunud või ei ole siin elanudki? Kas näiteks balti päritolu Hermann Hesse, kes Baltikumi kordagi ei väisanud, tuleks balti kirjandusvälja aktandina kõne alla? Või põhjendaksid autori väljale kuulumist regionaalsed teemad? Mida teha sel juhul muud päritolu (suursaksa, eesti, läti) autoritega, kes osalevad aktiivselt baltisaksa kirjandusväljal?

Alljärgnevalt mõistetakse baltisaksa kirjandusvälja aktantide all kõiki väljal tegutsenud autoreid, kirjastajaid, kriitikuid, kes evivad ühtse haridussüsteemi, traditsioonide, regionaalse identiteeditunde ja elulaadi kaudu erilist *habitus*t, ning kes ka Baltikumist lahkudes on jäänud seotuks balti kirjandusväljaga – osaluse kaudu antoloogiates, meediaväljaannete, retseptiooni, kirjanduslookirjutuse, kriitika, balti teemade käsitlemise (või lugejaskonna poolt baltilikena tajutavate teoste) kaudu, neile väljast- või seestpoolt regionaalse identiteedi omistamise kaudu. Erinevalt senisest baltisaksa kirjanduslookirjutusest, mis on heitnud kõrvale kõik „kahtlase” rahvusliku päritoluga autorid, ei peeta selles käsitluses autorite baltisaksa päritolu kirjandusväljal osalemise kriteeriumiks. Nii paigutub kirjandusväljale ka eesti päritolu autorite (nt Aksel Kallas, Wilhelmine Ederberg, Harry Jannsen, Ado Karotom) ja venestunud baltisakslaste (Iwan von Korff jne) saksakeelne looming.

Ajavahemikul 1890–1918 astuvad kas iseseisva koguga, ajakirjanduse või antoloogiate vahendusel esile 191 autorit. Neist 48 kuuluvad vanemasse, juba etableerunud kirjanikepõlvkonda, on sündinud enne 1850. aastat ja nende loomingu põhiosa on 1890. aastaks juba trükivalgust näinud. Siiski tegutsevad nad veel kirjandusväljal „elavate klassikutena”, kes aeg-ajalt saadavad tänuliku lugejaskonna ette mõne uudisteose või rõõmustavad seda oma kogutud teostega. Selle põlvkonna kõige mainekam autor on Theodor Hermann Pantenius (1843–1915), kelle põhiteosed on ilmunud 1870.–1880. aastatel, kuid kelle jutukogu „Kuramaa jutud” (*Kurländische Geschichten*) ilmub aastal 1892. Sealpeale tegeleb kirjanik kogutud teoste väljaandmisega, olles antud perioodil baltisaksa proosa esinumbriks.

26 autorit sünniaastaga 1880 ja nooremad debüteerivad alles käsitletava perioodi lõpul, kuid on kirjandusväljal juba mõnel määral osalised, kas ajakirjanduses avaldatud kaastöödega või mõnel muul viisil. Sellesse põlvkonda kuulub näiteks 1885. aastal sündinud Bruno Goetz, kes kirjutab aastatel 1910–1912 Riia ajalehtedele (*Rigasche Neueste Nachrichten* ja *Rigasche Zeitung*) foljetone ja teatrikriitikat, arvustab uuemat kirjandust, avaldab luuletusi, kirjutab ülevaateid baltisaksa noortest autoritest ning annab 1916 välja balti uue põlvkonna luuletajate antoloogia „Noored baltlased”.¹⁷

Põhiosa käsitletavatest autoritest (117) on sündinud ajavahemikus 1850–1879. Nimekamad neist on Eduard von Keyserling, Maurice von Stern, Carl Worms, Theophile von Bodisco, Manfred Kyber, Otto von Taube jt. See on põlvkond, kes viis baltisaksa kirjanduse kuldajärku, ja ehkki paljud selle põlvkonna liikmed lahkusid Baltimailt, toidab nende loomingut veel isiklik ere mälestus kodumaast ning nad on rohkemal või vähemal määral seotud baltisaksa kirjandusväljaga. Enamasti said nad oma hariduse Baltimail (45 neist olid käinud Tartu ülikoolis) ja kogunud kultuurilisele kapitalile lisa mõnes Saksamaa ülikoolis.

Habitus ehk sätumus

Sotsiaalse päritolu järgi kuuluvad baltisaksa kirjandusvälja aktandid Balti provintside saksakeelses ülemkihti, mille moodustasid peamiselt kaks seisust: aadel ja literaadid. Baltimaade seisuslik ühiskond säilitas oma kindlapiirilise ilme 19. sajandi lõpuni. Seisuseteadlikkust süvendasid privileegid ja feodaalsed struktuurid, mis püsisid ka siis, kui kogu ülejäänud Euroopa oli moderniseerumas.

1897. aasta rahvaloenduse järgi oli kolmes provintsis kokku 165 627 sakslast, mis moodustas 6,94 protsenti kogu elanikkonnast (kõige vähem sakslasi, 3,9%, oli Eestimaal, kõige rohkem, 23,7%, Riias). Aadlipäritolu oli vaid alla 1% sakslastest. Tuleb tunnustada balti aadli loomingulist potentsiaali: ligi pooled kirjeldataval ajavahemikul kirjandusväljal tegutsenud autoritest on aadlipäritolu.

¹⁷ Bruno Goetz, *Die jungen Balten. Gedichte*. Berlin, 1916.

Balti aadel oli jagunenud nelja rüütelkonna: Eesti-, Liivi-, Kuramaa ja Saaremaa rüütelkonna vahel, hõlmates kokku umbes 300 perekonda, kellest osa luges oma balti juuri 13. sajandini. Balti ühisteadvus tekkis alles venestusajal, sinnamaani määras identsuse maiskondlikkus, kuuluvus regionaalsel printsiibil moodustatud rüütelkonda.

Balti aadlikud olid üles kasvanud oma vanemate mõisates, saanud hariduse enamasti koduõpetajate käe all või mõnes mainekas erakoolis (nt *Zedermann'sche Privat-Lehranstalt* Tartus), hiljem toomja rüütlikoolides, seejärel elanud buršielu Tartus, vastavalt päritolule Livonia, Estonia või Curonia korporatsioonides, teinud läbi kohustusliku *Kavalierstour*'i Saksa ülikoolides, et seejärel võtta üle perekonna mõis, täita oma kohust omaavalitsusorganeis (*im Landesdienst*) või asuda kõrgetele – peamiselt sõjaväelistele või diplomaatilistele – ametitele Vene riigis.

Balti aadli sättumuse kujundas korporatiivne vaim, mis kohustas alluma iga üksikut liiget, kohustas „teenima maad” erinevates auaametites, kusjuures erinevalt haritlaskonna ühendustest, millesse astuti vabatahtlikkuse alusel, määras rüütelkonna liikmeks oleku sünnipära. Vene keisri Peeter I kinnitatud privileegid, mis tagasid balti aadlile erioiguse Venemaa koosseisus ja Balti provintsidele suhteliselt suure autonoomia, tingisid vastutasuks balti aadli lojaalsuse Vene riigile, „tsaaritruuduse”, mida 19. sajandi lõpus, venestamissurve tugevnedes ning I maailmasõja eelse konflikti süvenedes wilhelmiinliku Saksa-maaga, oli üha raskem põhjendada ja pidada.

Heide W. Whelan on rõhutanud eelkõige kahe institutsiooni – seisuse ja perekonna – tähtsust baltisaksa aadli identiteediloomes.¹⁸ Perekond oli traditsioonide tagaja. Perekonna lugu põhjendas seotuse maaga, oli maa (valitsemise) ajalugu. Perekonnakultus oli omane ka literaadiseisusele, kelle osalusvõimalused maa poliitikas olid väikesed ja kes naaldusid kodu ja perekonna kui seisusliku – ja hiljem rahvusliku – normikoodeksi peamise tagaja külge, eriti siis, kui baltisaksluse senine eksistentsivorm (ja sellega see eksistents ülepea) oli seatud kahtluse alla. „Mis meile jääb?” küsis venestusajal professorikoha kaotanud

¹⁸ Heide W. Whelan, *Adapting to Modernity. Family, Cast and Capitalism among the Baltic German Nobility*. Köln, 1999, lk 11.

Carl Erdmann oma Tartus peetud loengutes ning vastas: perekond ja perekondlikkus kui balti ühisluse peamine tunnusjoon, kodu, igavik ja au.¹⁹

Balti literaadiseisus (*Literatenstand*) kujunes välja 18. sajandil, seoses haritlaste sisserändega Saksamaalt ja selle „mahlaks” oli luterlik pastorkond. Literaadiks loeti ülikoolis käinud kodanlikku päritolu haritlasi – pastoreid, arste, juriste, õpetajaid, apteekreid, arhitekte, insenere jne.²⁰ Kui põlise literaadipere võsu ülikooli ei läinud, loeti ta ikkagi seisusse kuuluvaks.

Balti autoritest kuulub käsitletud perioodil literaadiseisusse 104 autorit, kellest 73 pidasid üht või mitut ametit: neist 38 olid ajakirjanikud, 7 pastoreid, 47 õpetajat, 2 insenerid, 1 pankur, 2 arhitektid, 3 muusikud, 11 juristid (advokaadid, kohtunikud või notarid), 5 arste, 3 näitlejad, 4 kunstnikud, 10 teadlased, 5 ettevõtjad, 2 sõjaväelased, 2 diplomaadid, 3 arhivaarid ja 7 ametnikud.

Võrreldes põlisaadliga koondas literaadiseisus tunduvalt vahelduvamat seltskonda, kuhu tuli üha lisa Saksamaalt, kuid ka saksastunud eestlaste ja lätlaste hulga. Nn Liivimaa vaikelu perioodil (kuni aastani 1840), Nikolai I valitsusajal, mil suhtlemine emamaaga oli raskendatud ja haritlase peamiseks hariduselähteks oli Tartu Keiserlik Ülikool, kujunes ka literaatide hulgas välja „balti erilaad”, mis väliselt kopeeris aadli suhteliselt laia elustiili (lõbustused pastoraadis ja mõisas olid samad: jaht, kalapüük, vähipeod, tantsuõhtud).²¹ Literaadiseisusse kuuluv inimene kasvas saksa esteetilis-filosoofilise idealismi vaimus, klassikalis-romantilise ajastu kirjanduse toel. Haridus oli suunatud ajalukku. Weimar oli nii maailmavaateliselt kui tundmuslikult hariduse sümboliks. Loeti Schilleri, Freytagi ja Dahni teoseid, mis sisendasid „tervet idealismi”. Erinevalt muust, moderniseeruvast Euroopast, mis vaimustus tehnilisest progressist, lasus siinse hariduse aktsent humanitaarteadustel: „Kes mulle selgitab, kuidas telefon seest välja näeb, saab kõrvakiilu,” kõlas Baltimaadel tuntud nali.²²

¹⁹ Carl Erdmann, Was uns bleibt. – Gesammelte Vorträge. Reval, 1897, lk 155–248.

²⁰ Wilhelm Lenz, Die Literaten. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Toim. Wilfried Schlaw. Köln, 1997, lk 139–184, siin lk 139.

²¹ Sealsamas, lk 159.

²² Gert Kroeger, Zur Situation der baltischen Deutschen. Zeitschrift für Ostforschung 1968, nr 17, lk 601–632, siin 616.

Balti maaharitlane – enamasti pastor – sai alghariduse koduõpetajatelt, seejärel väikeses erakoolis, edasi gümnaasiumis ja lõpuks Tartu ülikoolis, kus said kokku nii literaadid kui aadlikud nii Kura-, Liivi- kui Eestimaalt. Teine ühiskonnas kõrget positsiooni hoidev literaat oli ülemõpetaja (*Oberlehrer*), kes väiksemates linnades oli „kogu vaimuelu keskpunkt, kodanliku loomulaadi määrav element, kultuurse käitumise, ideaali ja provintsiPATRIOTISMI kandja”.²³ Väljaspool õpetajaametit ajaloo- ja filoloogiateaduskonna lõpetajal eriti muid rakendusvõimalusi polnud, kui välja arvata mõned põhi-kohaga ajakirjanikuametid ning raamatukogutöötaja või arhivaari amet. Ka füüsika-matemaatikateaduskonna lõpetanud haritlaste peamiseks tegevusvaldkonnaks oli õpetamine, kuid kõne alla tuli ka ametnikukutse. Mõistagi olid ühiskonnas lugupeetud positsioonil juristid, kes olid sageli valitud ka kõrgetesse auametitesse, samuti arstid, kelle arv suurenes 19. sajandi viimasel veerandil jõudsasti nii maal kui linnas.²⁴ Literaadiseisusse kuuluvaks loeti ka ülem-metsnikud ja apteekrid, kuid mitte veterinaarid ja hambaarstid, kuna neil polnud ülikoolidiplomit.

Haritlaspäritolu naistele jättis baltisaksa ühiskond vaid ühe elukutsevõimaluse – õpetajaameti, mis võimaldas töötada guvernanšina maal ehk era- või muusikaõpetajana linnades, sest avalikes koolides oli õpetajannade arv väike. Tütarlastele nägi ühiskond ette kiire tanu alla saamise oma seisuse raames või alternatiivina tante-staatuse ja ülesanded sugulaste majapidamises (vt ptk IV).

Ka balti literaat oli seisuseteadlik. Abielluti peamiselt oma seisuse piires, tunti end millegi paremana võrreldes Saksamaa kodanlike ringkondadega, suhtuti üleolevalt kaupmeeskonda, vaadati ülalt alla madalamat päritolu sakslastele (keda kutsuti halvustavalt *Knoten*) ning eesti ja läti talupoegadele ja nende seast võrsuvalle linnakodanlusele. Viimaste jaoks oli balti literaat „härra”²⁵ nagu aadlikki. Seevastu tundis literaat suuremat lähedust aadliga, kellega teda ühendas

²³ Wilhelm Lenz, *Die Literaten*, lk 166.

²⁴ Sealsamas, lk 167.

²⁵ Läti keeles *lielskungs* (suurhärra) ja *lielmāte* (suurema). Wilhelm Lenz, *Die Literaten*, lk 168.

hariduskäik ja kelle eluviis ja maneerid²⁶ olid talle eeskujuks. Aadlilt üle võetud ühiskondlikud normid määrasid ka naise positsiooni ühiskonnas. Temalt oodati pühendumist majapidamisele, kuid piisava teenijaskonna olemasolul polnud tal endal tarvis „käsi määrida”. Tal oli aega pühenduda laste harimisele ja kasvatamisele, võtta osa kultuuri- ja vaimuelust ning tegeleda seltskondlike kohustustega. Suure osa ajast võttis lektüür, milles olulisel kohal oli saksa klassikaline kirjandus, aga loeti ka inglise, saksa ja prantsuse menuautoreid.

Haritlasperekonnal oli – vahest kompensatsioonina poliitilise tegevuse puudumisele – rohkem aega ja võimalust pühenduda seltsielule. Iga literaadiseisuse esindaja oli mõne seltsi liige. Eneseteostusvõimalusi pakkus ka kohalik ajakirjandus, mille väljaandjad ja kaastöölised olid enamasti haritlased.

Hoolimata regionaalsetest ja seisusepiiridest kujunes 19. sajandi vältel – tänu sarnasele kultuurilisele kapitalile, mida koguti perekonna- traditsioonidest, gümnaasiumidest, luteri kirikust, Tartu Keiserlikust Ülikoolist, üliõpilaskorporatsioonidest, kuhu kuulusid mõlema seisuse esindajad, kultuuriseltsidest, ajakirjandusest jne – balti ühisteadvus, millele tuginedes sai tekkida ka suhteliselt iseseisev baltisaksa kirjandusväli.

2. Sotsiaalkultuuriline keskkond

Regionaalse identiteedi konstrueerimine kulgeb pidevas interaktsioonis ruumilise piiritlemisega. Emamaa kultuurist regionaalselt eraldatud baltisaksa kultuuril on tulnud leida oma identiteet, eristuda võõrast kultuurikeskkonnast – vahetult ümbritsevast eesti ja läti kultuurist ning naabruses asuvast vene võimukultuurist.

Käsitletaval ajavahemikul, aastatel 1890–1918, satub baltisaksa sotsiaalkultuuriline väli seniolematu surve alla. Alates sellest ajast, kui Peeter I säilitas Läänemere provintside sakslastele maa üleminekul Rootsi kuningavõimu alt Vene keisririigi koosseisu privilegeeritud eristaatuse, olid Eesti- ja Liivimaa, hiljem ka Kuramaa nautinud Vene impeeriumi

²⁶ Nt: käesuudlus või pöördumine (armuline proua).

sees suhteliselt suurt autonoomiat. 19. sajandi lõpul seda autonoomiat olulisel määral kärbiti. Aastal 1893 nimetati Tartu/Dorpat ümber Jurjeviks ja *Kayserliche Universität Dorpat*’ist sai *Императорский Юрьевский университет*. See sümbolne ümbernimetamine viitab suurele kultuurilisele muutusele Venemaa Läänemere-provintsid. Kuigi Eesti- ja Liivimaa kuulusid Vene tsaaririigi koosseisu juba 1710. aastast, mängisid venelased maa kultuurilisel ja vaimsel kujunemisel seniajani vaid tühist rolli. Haridussüsteem oli saksakeelne, maa kultuurilise identiteedi määrasid eesti-/läti-saksa pingesuhted. Selle Vene impeeriumi sees valitseva eriolukorra pidi Aleksander III algatatud venestuspoliitika vägivaldsel moel lõhkuma. 1892 suleti saksakeelsed gümnaasiumid, saksakeelne haridus oli sunnitud minema põranda alla. Vene keele õppekeeleks kuulutamine Tartu ülikoolis alates aastast 1889 muutis paljude nimekate professorite tegevuse ülikoolis võimatuks (neljakümnest saksa professorist aastal 1889 oli 1900. aastaks jäänud vaid üksteist, samal ajal kui vene professorite arv tõusis neljalt neljakümne kolmele). Saksa tudengite arv kahanes kümne aasta jooksul drastiliselt – 1000 tudengilt aastal 1890 420 tudengile aastal 1901. Selle murrangu tulemusena kaotas balti *alma mater*, mis oli aastatel 1840–1880 õitsengu tipul, oma tähtsuse kogu Euroopas tuntud hariduskoldena. Venestusaja survele oli baltisaksa „hääbuval maailmal”²⁷ kolm vastusevõimalust: väljaränne ja lõimumine Saksa ühiskonda, kohandumine, mis tähendas venestumist, või vastupanu, milles loodeti taas peamiselt Saksa riigi abile.

Venestussurve tugevnedes suurenes sakslaste väljaränne Saksamaale. Eriti puudutab see haritlasi, kes olid puuduliku vene keele oskuse tõttu kaotanud töövõimaluse kohapeal. Kuid ka kohanemine Saksamaal oli raske, pealegi peeti baltisakslasi seal tihti peale venelasteks. Näiteks kirjutab Otto von Taube: „Meie loomulaadi Saksamaal ei mõistetud; kui me olime kõige rohkem meie ise, nähti meid võõrana.”²⁸ [---] Saksa riik, kus kõneldi tema [Taube isa] oma keeles, oli talle võõras: viletsus.”²⁹

²⁷ Vihjatud on Theophile von Bodisco romaanile „Aus einer verklingenden Welt”, Berlin 1924.

²⁸ Otto von Taube, *Mein Vater und das Estentum*. Darmstadt, 1968, lk 14.

²⁹ Sealsamas, lk 19.

Paljud baltisakslased siirdusid Baltimaade vaimse ja poliitilise surutise eest hoopis Venemaale, mis pakkus piiramatult karjääri- võimalusi. Kuid minejad ei kaotanud sidet kunagise kodumaaga, seda tõendab ka nende jätkuv kohalolu baltisaksa kirjandusväljal.

Saksakeelse hariduse põrandaalune staatus mõjus kahtlemata negatiivselt kogu kultuuriväljale. Süvenev ohustatuse-tunne tõi kaasa endassekapseldumise, horisondi kitsenemise, krampliku kinnihoidmise identiteedist, pideva rahvusliku eneseväärtusesituatsiooni, oma positsiooni hoidmise. „Vastu pidada – see peab olema meie poliitika summa,” oli Carl Schirreni juba aastal 1868, vastuses Balti provintside venestamiskatsel, ³⁰ määratlenud baltlaste poliitilise sihi, mis sajandivahetuseks oli võtnud kuju „vastu pidada ja üle elada”. ³¹

Ehkki alates 1905. aastast poliitiline surve leeveneb ja vaimu- elu elavneb, koolid taastatakse, seltsiliikumine hoogustub, kurde- takse „balti eluvormi” lagunemise üle. Pärast 1905. aastat oli demokratiseerumiskatsete mõju lõpuks tunda ka Vene riigis, kuid baltisaksa maailm tajus neid destruktiivseina. Ühiskonnale kindla põhja andnud aristokraatliku eluvormi lagunemist tunnetati vaimse ühtsuse kadumisena. ³² Baltlaste identiteediküsimus tõuseb seniolematu teravusega päevakorrale, kuid nüüdsest kannab kultuurielu selgelt rahvuslikku pitserit, kuna varem määras identiteeti pigem seisuslik teadvus. Alates 1905. aastast hoogustunud saksa seltside (*Deutsche Vereine*) liikumine, mis taotles saksluse konsolideerumist Baltikumis, manitseb oma lipukirjas: „Ära unusta, et sa oled sakslane!” ³³ Baltimaade- sise kultuurilise konkurentsi teravnedes on ka baltlased sunnitud revideerima oma senist olemispõhimõtet: „Kõik jäägu vanaviisi!” (*Es bleibe beim Alten!*). Uus identiteedimuster viitab vanast põhimõttest loobumisele, kätkekes endas tuleviku-väljavaadet: „Baltlastena pole

³⁰ *Ausharren, das soll die Summe unserer Politik sein.* Carl Schirren, Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin. Leipzig, 1869, lk 174.

³¹ *Ausharren und überdauern.* Eduard von Dellingshausen, Gemeinsame Arbeit im Dienste der Heimat. – Jahrbuch des Deutschtums in Lettland. Riga, 1926, lk 76–81, siin lk 80.

³² Bruno Erdmann, Einige Glossen über baltische Lebensformen. – BM 1913 I, lk 404–416. Vt ka Hermann Graf Keyserling, Individuum und Zeitgeist. – Zwei Reden. Riga, 1911.

³³ *Vergiss nicht, dass du ein Deutscher bist!*

me midagi, sakslastena oleme kõik!”³⁴ Theophile von Bodisco 1921. aastal ilmunud romaani „Ühest hääbuvast maailmast” tegelaste jaoks on säärane identiteedivahetus paratamatu: kui baltlusel on lõpp, siis „voolame tagasi suurde sakslusse, kust oleme tulnud”.³⁵

Üha rohkem vaadatakse Saksamaa poole. Luuakse sidemed Saksa seltsidega, mille hulgas on tähtsamateks Üldine Saksa Kooliselts (*Allgemeiner Deutscher Schulverein*), mille häälekandjat *Deutsche Post* toimetas baltlane Jeannot Emil von Grotthuss, Välissakslaste Selts (*Verein für Deutschtum im Ausland*), 1891 asutatud *Alldeutscher Verband*, samuti baltisakslaste toetuseks Berliinis 1905 loodud Puudustkannatavate Venemaa Sakslaste Abistamise Komitee (*Hilfsausschuss für die notleidenden Deutschen Russlands*). Nimetatud ühingute rajamine Saksamaal viitab sellele, et rahvuslik konsolideerumisvajadus lähtus mõlemalt poolt ning juurdus ettekujutuses kaitsta ja tugevdada saksa kultuuri Idas – see rahvuskeskne idee vahetas välja senise ettekujutuse „kultuurivahendaja missioonist” ida ja lääne vahel.

Kestev kaitsepositsioon ja süvenev sõltuvus emamaast, mis on täheldatav nii poliitilisel kui kultuuriväljal, kahandas ka baltisaksa kirjandusvälja autonoomiat ja enesekindlust. Juba enne Esimest maailmasõda siirdusid paljud saksa kirjanikud Saksamaale, uskudes vaid nii suutvat realiseerida oma loomingulisi ambitsioone. Kohalikul kirjandusväljal domineerivad *Heimatkunst*, „pühapäevaluuletajate, frustreerunud toimetajate ja kooliõpetajate kirjandus”, „vanade tädide autobiograafilised mälestused”, „oli-kord- või kui-me-veel-lasteraamatud, püha maailma pastoraalid, mis arvestavad rohkem pieteedi- kui esteetikaseadusi”.³⁶ Saksamaa kirjanduselus toimuvaga võrreldes näib kõigile väljaspool Saksamaad asuvatele saksakeelsetele regionaalkirjandustele tunnuslik olevat selgeilmeline konservatism.³⁷

³⁴ Alexander Stellmacher, *Am Scheidewege. Politische Betrachtungen zu heutigen Lage des Deutschtums in den baltischen Provinzen*. Riga, 1906, lk 17.

³⁵ Theophile von Bodisco, *Aus einer verklingenden Welt*. Berlin, 1921, lk 230.

³⁶ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München, 2005, lk 25–26.

³⁷ Vrd Horst Fassel, *Ansätze zur Moderne in den deutschen Regionalliteraturen im Königreich Ungarn. Gleichzeitigkeit oder Phasenverschiebung? – Aufbruch in die Moderne*. Toim. Anton Schwob, Zoltán Szendi. München, 2000, lk 34, 36.

Saksamaast saab baltlaste nägemuses unistustemaa, vabadusemaa, kuid Saksamaa-pilt jääb ühekülgses. Vaimset ja kirjanduslikku elu ei nähta kogu selle mitmekesisuses. Baltisakslaste Saksamaa oli Goethe, Schilleri ja Schuberti maa, mitte moodne Saksamaa. Weimari klassika oli saksa vaimu sümboliks ja sellest vaimust hoiti kinni aja voolamisele vaatamata, taunides modernseid ilminguid kui välismaist kahjulikku mõju. Saksa kirjanduskaanon (valgustusaja ja romantismi vaheline kirjandus), mis oli kord kaasa aidanud saksa kultuurrahvuse ühtsusele, oli „väikestes” saksa kirjandustes endiselt jõus.³⁸ Selle haridusideaal ja keelestandard andsid eeskuju ja kohustasid. Kooliinspektorite ja ülemõpetajate poolt täiskasvanud lugejate tarbeks koostatud soovitusliku kirjanduse nimekiri „saksa koduraamatukogu tarbeks”³⁹ kinnitab ülaltoodut. Kaasaegset kirjandust esindab seal vaid *Heimatkunst* (mille hulka on õnnelikul kombel sattunud ka Thomas Manni „Buddenbrookid”).

3. Programm

Baltisakslaste regionaalne identiteet leiab oma ajaloolise põhjenduse ja õigustuse misjonlikus asundusmüüdis. 13. sajandist peale juhtis lõunapoolseid Läänemere maid koloniseerinud sakslasi misjoniteadvus, mille sihiasetus sajandite jooksul pisut muutus. Saksa Ordu esialgne missioon, mille eesmärgiks oli levitada paganate seas ristiusku, muutus 18. sajandil valgustuslikuks kultuuritoomisideeks, teises venestusajal võitluseks saksa kultuuri püsimise eest ning läks 20. sajandi alguses üle natsionalistlikuks ambitsiooniks säilitada iga hinna eest „saksluse eelpost idas”. Kirjanduses leiame selle regionaalse programmi edasikirjutamist, asundusmüüdi uuestipõhjendamist ja ülekirjutamist – see on baltisaksa kirjanduse suur narratiiv.

³⁸ Vrd ka: Klaus Hermsdorf, *Regionalität und Zentrenbildung. Kulturgeographische Untersuchungen zur deutschen Literatur 1870–1945*. Frankfurt am Main, 1999, lk 51.

³⁹ *Kalender der Deutsche Vereine*, 1909, lk 49–58.

Koloniaalkirjandus

Selline regionaalne programm on tüüpiline koloniaalkirjandusele, mille olemusjooned⁴⁰ ilmnevad baltisaksa kirjanduses üpris selgesti: orienteeritus emamaa kõrgkultuurile, saksa kolonialismi õigustamine kultuurimisjoniga ja kohaliku „metsiku” rahva kaitsmise vajadusega, pangermaanlikud ideed, Baltimaad kui saksluse „eelpost”, mille kaitsmises nähakse oma missiooni, *eluruumi*-ideoloogia, *Herren-mensch*’i ülistus jne. Baltisaksa kirjanduse koloniaalsele olemusele on osutanud tähelepanu ka Gero von Wilpert: „Ja taas on see baltisaksa kirjanduse egoism ja arrogantsus, mis üha uuesti lõkkele lööb. Muide, mistahes emamaa kõrgkultuurile orienteeritud koloniaalkirjanduse tüüpilised jooned.”⁴¹

Samas jääb Saksamaa koloniaalpoliitiline ambitsioon pelgalt paberile, jääb kirjanduslikuks soovunelmaks. Tegelikuses, ja eeskätt poliitilist ja majanduslikku aspekti silmas pidades, puudus Saksamaal huvi Baltimaade vastu. Tegelikuses olid Baltimaad Vene keisririigi koloonia, millel õnnestus baltisakslaste väljakaubeldud eristaatuse abil säilitada pikaks ajaks märkimisväärne poliitiline autonoomia ja majanduslik ning kultuuriline sõltumatus.

⁴⁰ Vt nt: Wolfgang Bader, Janos Riesz, *Literatur und Kolonialismus I*. Frankfurt/M–Bern, 1983; Esaie Djomo, „Des Deutschen Feld, es ist die Welt”. Pangermanismus in der Literatur des Kaiserreichs. Ein Beitrag zum Literatur im historischen Kontext. St. Ingbert, 1992.

⁴¹ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 26.

II

Baltisaksa kirjandusvälja
institutsioonid

Kirjanduselu tarvitseb sõlmpunkte, mille ümber koondub loominguline produktsoon, autorite omavaheline suhtlemine, dialoog publiku ja kriitikaga. Nendeks sõlmpunktideks on kirjastused ja ajakirjade toimetused, mis kirjandusvälja iseseisvudes hakkavad mängima üha olulisemat rolli, luues kirjandusvälja võrgustiku, struktuuri, olles diskussioonifoorumiks ja kirjandusvälja sätestavateks instantsideks: just nemad määravad selle, mis on kirjandus.

Sellised sõlmpunktid koondusid 19. sajandi lõpul kirjanduselu keskustesse – suurlinnadesse. Baltimaade ainsaks „suurlinnaks” oli Liivimaa „pealinn” Riia, kus sakslaste osakaal oli kõige suurem (1867 oli see 43%, 1897. aastal 23,7% ja 1913. aastal vaid 13,5%). Seetõttu olid siin võimalused kultuurielu arendamiseks kõige suuremad. Riia Linnateater oli vaieldamatult Baltimaade suurim ja parim kutseline teater. Riias ilmusid ajalehed, mis pürgisid provintside ühise häälekandja staatusele (nt *Düna-Zeitung*). Siin anti 1859. aastast alates välja Baltimaade ainsat pikaajalist kultuuriajakirja *Baltische Monatsschrift*, mis oli autoriteetseimaks institutsiooniks baltisaksa kirjandusväljal. Riias tegutses ka mitmeid kultuuri- ja teadusseltse.

Kuid Riist ei saanud kujuneda siiski kõigi Balti provintside pealinna, seda takistas juba provintside administratiivne korraldus. Igal kubermangul oli oma administratiivne keskus: Liivimaal Riia, Eestimaal Tallinn ja Kuramaal Miitavi (Jelgava). Liivimaa kohtuvõim oli koondunud hoopiski Tartusse, mis oli ühtlasi kolme provintsi ainus ülikoolilinn ja seega kõige tähtsam akadeemilise elu keskus nii eesti- liivi- kui kuramaalaste jaoks. Ka reisimisolud kolme provintsi vahel olid kehvad, mistõttu reisiti harva väljapoole oma provintsi piire. See soodustas kohaliku kultuurielu ülesehitamist kõigis väikelinnades. Igal linnal oli oma linnalet, ajalooselts, mis andis välja oma toimetisi, kultuuriringid. Provintsi piire ületava tähtsusega institutsioonid (nt kirjastused) olid koondunud siiski Riiga, Tallinnasse, Tartusse ja Miitavisse.

Kirjastused

„Meie kodumaine kirjandus toob sageli turule vaid brošüüre, mis kannavad otsa ees diletantismi templit, on kirjandusliku väärtuseta ja täiesti tähtsusetud. Paremad asjad ilmuvad välismaistes kirjastustes ja kõnelevad seega, et vaid sel viisil loodavad nad äratada tähelepanu saksakeelse lugejaskonna hulgas. Meie kohalikud raamatunimistud ja jõulukataloogid ei arva vaeva vääriliseks luua eraldi rubriike balti kirjanduse tarvis,” kurtis tuntud balti luuletaja Carl Hunnius 1908. aastal, Baltimaade kirjandusliku aastaraamatu „Heimatstimmen” 3. numbri eessõnas.¹

Tõepoolest, ainult neljandik (477 tiitlist vaid 121) ajavahemikus 1890–1918 ilmunud baltisaksa autorite teostest on avaldatud kohalikes kirjastustes. Ülejäänud teosed on välja antud enamasti Saksamaal, mõnikord ka Peterburis, Šveitsis või Austrias (vt ptk VI ja lisad: „Luulekogud”, „Proosateosed”, „Näidendid”).

Balti raamatuturul domineerisid peamiselt kaks kirjastust: Tallinna Kluge kirjastus ja Riias asuv Jonck & Poliewsky kirjastus (kumbki 24 väljaandega). 1847. aastal rajatud Kluge kirjastus (juba 1813 oli olemas raamatufirma Kluge & Ströhm) oli spetsialiseerunud eeskätt *Baltica* väljaandmisele. Siin toimetati ja trükiti ka Balti aastaraamatut „Heimatstimmen” (1904–1912) ning üllitati kõige esinduslikum balti luule antoloogia, Jeannot Emil von Grotthussi „Das baltische Dichterbuch” (1894). Jonck & Poliewsky andis välja kultuuriajakirja *Baltische Monatsschrift* ning tähtsamatest perioodilistest väljaannetest ka kohalikule publikule orienteeritud saksa seltside kalendrit (*Kalender der Deutschen Vereine in Liv-, Est- und Kurland*, 1907–1912), mis oli oluliseks ilukirjanduse avaldamiskohaks. Veel räägivad baltisaksa kirjandusväljal nimetatud perioodil kaasa Tartus asuvad Bergmanni (4 raamatuga) ja Mattieseni (3 raamatuga) kirjastus; Riias Kymmel (8), Deubner (4), Löffler (4), Plates (3), Grotthuss, Stieda ja Mellin igaüks 2 raamatuga ja Hoerschelmann, kus ilmus Lucie von Staël-Holsteini toimetatud antoloogia „Baltische Dichtungen” (1896), ning Mii-tavis

¹ Carl Hunnius, Vorwort. – Heimatstimmen. Ein baltisches Jahrbuch. Reval–Leipzig, 1908, III, lk V–VII, siin lk V–VI.

asunud Behre (3) ja Besthorn (2). Üksikuid teoseid on välja andnud veel Wassermann Tallinnas, Schnakenburg ja Carl Glück Tartus, Puhze Liibavis (Liepāja), Hempel, Goeschel, Holm, Marr & Seuberlich ning Semenow Riias.

Balti kirjastused

Linn	Kirjastus	Proosa-teosed	Luule-kogud	Näidendid	Teosed kokku
Dorpat	Carl Glück		1		1
	Bergmann		4		4
	H. Laakmann		1		1
	Mattiesen		2	1	3
[Jurjev]	Schnakenburg		1		1
Libau	C. Fischer			1	1
	Puhze	1			1
Mitau	Behre	1	1	1	3
	Besthorn			2	2
	Verlag Kunst und Leben		1		1
Reval	Aug Kullap		1		1
	Kluge (& Ströhm)	10	10	4	24
	Wassermann	1			1
Riga	Bruhns			1	1
	Deubner		4		4
	F. Deutsch	1	1		2
	Goeschel		4		4
	H. Burchardt's Druckerei		2		2
	Hempel		2		2
	Holm Verlag	1			1
	Hoerschelmann	1		1	2
	Häcker	1			1
	Grotthuss			2	2
	Jonck & Poliewsky	10	11	3	24
	Kymmel	1	7		8
	Löffler	1	3		4
	Marr und Seuberlich		2		2
	Mellin	1	1		2
	Müller			1	1
	Plates	1		2	3
	Semenow		5		5
	Stieda	1	1		2
	KOKKU	32	65* (67)	19* (22)	116*(121)

*2 Baltimaadel ilmunud luulekogu puhul kirjastus märkimata (kokku 67)

*3 Baltimaadel ilmunud näidendi puhul kirjastus märkimata (kokku 22)

Kohalikes kirjastustes avaldatud autorid on kirjutanud oma teosed üksnes baltisaksa lugejaskonnale, lootmata saavutada erilist edu Saksa kirjandusväljal. Nad käsitlevad kohalikke teemasid, sageli balti ajaloolist ainet (nt Alexander Badendiecki Riia-romaanid), samuti spetsiaalselt kohaliku kultuurivälja tarbeks mõeldud satiirilisi või koomilisi žanre (nt Bernhard Semenowi kupleed või Rudolf Seuberlichi ja Arthur Usthali segakeelsed luuletused), mitmeteks sündmusteks mõeldud juhuluulet või -näidendeid. Vaid kohalikule väljale on suunatud Albert Sprengeli, Hans Büttneri, Sigismund Otto Kroegeri, Eugenie Hirschberg-Pucheri, Wilhelm Johnase, Harald von Loudon (-Serbeni) teosed ja enamik Nicolai von Glehni loomingust. Luulekogudest on ligi pooled ilmunud balti kirjastustes, kodumaal on ilmunud ka lastele mõeldud looming (nt Gerta von Rammi, Helene von Schulmanni või Mathilde Böttcheri laste- ja noortejutud). Prosaistide väljavaated Saksa kirjandusväljal on olnud märksa paremad.

Tihti on balti autorid teinud balti kirjastustes oma esimese trükiproovi ning edu korral üritanud järgmiste teostega juba Saksa kirjastustes. Näiteks alustas riialanna Laura Marholm kirjanikuteed baltiaineliste ajalooliste draamadega kirjastuses Jonck & Poliewsky, kuid tema edasine looming ilmus juba Saksa kirjastustes. Sarnane kirjastamispraktika on olnud tallinlanna Theophile von Bodiscol, kelle esikkogu „Skitsid” (*Skizzen*) ilmus Kluge kirjastuses Tallinnas,

äratades kohalikul kirjandusväljal suurt tähelepanu. Sellest innustatuna otsis Bodisco järgmisele teosele kirjastajat juba Saksamaal ning leidis selle Berliinis Samuel Fischeri näol. Asjaolu, et balti autorid kasutasid kohalikke kirjastusi tihti hüppelauana, näitab, et kohalikku kirjandusvälja käsitati provintsliku ja perifeersena.

Koduseid väljaandeid eristab välismaistest sageli ka trükikvaliteet. Samal ajal kui Saksamaal pannakse üha enam rõhku raamatukujundusele, on kohalike kirjastuste väljaanded enamasti

kehvavõitu paberile trükitud pehme-kaanelised odavad vihud. Vaid antoloogiate ja aastaraamatute peale on julgenud kirjastajad rohkem kulutada. J. E. von Grotthussi koostatud antoloogia „Das baltische Dichterbuch” või Carl Hunniuse aastaraamat „Heimatstimmen” näitavad balti raamatukujunduse tipp-taset. Juugendliku kujundusega paistavad silma Miitavis (Verlag Kunst und Leben, 1905) välja antud Johannes von Guentheri (Hans Guentheri) ja Jonck & Poliewsky (1907) üllitatud Hans Büttneri luulekogud.

Perioodilised väljaanded

Balti ilukirjanduse peamisteks avaldamiskohtadeks olid ajakirjad, aastaraamatud ja kalendrid. Baltisaksa kirjandusvälja kõige autoriteetsemaks ajakirjanduslikuks institutsiooniks oli 1859. aastal Riias rajatud kuukiri *Baltische Monatsschrift*, mis aastatel 1913–1915 ilmus Tallinnas Kluge kirjastuses Alexander ja Hans J. Eggersi toimetusel pealkirja all *Deutsche Monatsschrift für Russland*. Ajakirja asutamisaegade liberaalne vaade oli asendunud ajapikku (eriti toimetaja Friedrich Bienemanni käe all aastatel 1881–1886) konservatiivse hoiakuga, mis oli seotud baltisaksa ühiskonna venestussurve poolt tekitatud üldise meelsusega. Ajakirja toimetajateks olid aastatel 1890–1891 Walter von Carlberg, seejärel Arnold von Tidebühl, kelle käe all ajakiri vahepealsest mõõnast väljus ja peamiselt tsensuurist, aga ka abonentide vähesusest tingitud raskustest hoolimata uue hoo sisse sai,² ning alates 1913. aastast Friedrich Bienemann juunior. Abonentide arv oli 1892. aastal 528.

² Heinrich Diederichs, Rückblick auf die Geschichte der Baltischen Monatsschrift beim Beginn ihres fünfzigsten Jahrgangs. – BM 1908 II, lk 123–152, siin lk 149.

Baltische Monatsschrift oli üldkultuuriline ajakiri, mis avaldas balti ajalugu ja genealoogiat käsitlevate kirjutiste kõrval ka professionaalseid artikleid kirjandus- ja kunstiküsimustest, samuti jooksvat kriitikat (rubriigis „Neue Belletristik”) ning raamatututvustusi (rubriikides „Litterärische Streiflichter” või „Litterärische Umschau”). 1896. aastal oli ajakirjal ilukirjanduslik lisa, mis kaastööde nappuse tõttu ilmumise lõpetas.³

Igas numbris leidub ka balti autorite loomingut. Väljaande enim trükitud autorid on Helene von Engelhardt, Alexander von Mengden, Leopold von Schroeder ja Eugenie Hirschberg-Pucher.

Eriti mahukas on kirjandusosa pärast toimetuse Tallinna kolimist, kui seni vaid illustreerivat rolli mänginud balti autorite luuletuste üllitamise kõrval hakatakse avaldama ka novelle ja jutustusi, tutvustama uusi suundi Euroopa kirjanduses ning pühendama rohkem ruumi ka oma maa kirjanduslikele võrsetele (vt ptk VI). Samuti püüab ajakiri tutvustada „teiste saksa kolooniate” kirjanikke. Tallinna-perioodil on väljaanne eelistanud baltlaste Otto von Schillingi, Walter von Samson-Himmelstjerna, Elfriede Skalbergi, Mathilde Böttcheri, Marie Masingu, Bruno Götzzi ja Gregor von Glasenappi luulet. Proosapaladest on avaldatud Carl Wormsi lühijutud „Eimillegi pärast” (*Um nichts*) ja „Nartsissid” (*Narzissen*), Herbert von Hoerneri „Puljongisilm ehk kunstinaudingu kohutavad tagajärjed” (*Das Auge in der Bouillon oder schreckliche Folgen von Kunstgenuss*), Manfred Kyberi „Päevatöö enne päikesetõusu” (*Das Tagewerk vor Sonnenaufgang*), Hedda von Schmidti „Kevadpäevad Volga kaldal” (*Frühlingstage an der Wolga*) ja „Karjerist” (*Der Streber*), Helene Aeckerle „Tummad” (*Die Stummen*) ja „Poiss” (*Der Junge*), Frances Külpe „Masin” (*Die Maschine*), Elsa Bernewitzi „Dorake” (*Doretchen*), Anna Stahl-Schroederi „Tema ja temake” (*Er und Sie*), Eva von Radecki (*Krippenreiter*), Mathilde von Buxhoevedeni „Muinasjutt pühapäevalapsest” (*Das Märchen vom Sonntagskinde*) ja Martha Willkomm-Schneideri novell „Elu” (*Leben*), samuti Maurice von Sterni, Elisabeth Hoffmanni ja Helene Hoerschelmanni mälestusi. Ajakirjas ilmub artikleid balti kirjanike loomingust ning retsensioone kaasaegsete balti autorite uudisteoste (vt ptk VI).

³ Sealsamas, lk 150.

Alates 1890. aastatest, kui baltisaksa identiteeditunne vajab turgutamist ning ilmnevad puudujäägid maiskonnaloolises hariduses, hakkab ilmuma mitmesuguseid väljaandeid, mille missiooniks on tutvustada kohalikule lugejaskonnale oma (Balti) ajalugu ja kultuuripärandit, sealhulgas ka kirjandust. Nn *Heimatarbeit*'i teenistuses on ka Carl Hunniuse ja Viktor Wittrocki poolt ajavahemikus 1904–1912 toimetatud ja Tallinnas Kluge kirjastuses välja antud balti aastaraamat „Kodumaa hääled” (*Heimatstimmen*),

millemst ilmus viis numbrit. Siin lastakse kõlada kaasaegsete balti kirjanike „häältel”: viie ilmunud köite kirjandusosas on avaldatud Carl Hunniuse, Karl Stavenhageni, Eberhard Krausi, Alexander von Mengdeni, Korfiz Holmi, Maurice von Sterni, Karl Manfred Kyberi, Mia Holmi, Helene von Engelhardti, Nora Schmidt, Hedda von Schmid, Viktor von Andrejanoffi, Élisar von Kupfferi, Elfriede Skalbergi ja Otto von Schillingi luulet ning Eugen Bergmanni novellid „Härä Jahupüks ja püha Petersell” (*Herr Mehlhose und die heilige Petersilie*), „Proua Caritas” (*Frau Caritas*) ja „Vaene paruniproua” (*Die arme Baronin*), Eberhard Krausi Liivimaa-skits „Jaanituli” (*Johannisfeuer*), Manfred Kyberi „Keldrimuinasjutt” (*Kellermärchen*) ja novell „Lipp pooles vardas” (*Halbmast geflaggt*), Gregor von Glasenappi „Neli peatust rongisõitu” (*Vier Stationen Eisenbahnfahrt*), Carl Wormsi humoresk „Paps” (Paps) ja „Suvised kirjad” (*Sommerbriefe*), Frances Külpe „Vana Fiddo ja tema armastus” (*Der alte Fiddo und seine Liebe*), Helene Aeckerle „Rõõmu kontvõõras” (*Der Zaungast der Freude*), Ludmilla von Rehreni „Pentti ja Hannu” (*Pentti und Hannu*), Mia Wroblewska „Pilte Kuldiga minevikust” (*Bilder aus Goldingens Vergangenheit*), Viktor von Friede baltiteemaline jutt „Leedulane” (*Der Litauer. Eine Erzählung aus baltischem Lande*), katkend Maurice von Sterni „Ühe eraku märkmikust” (*Aus dem Notizbuch eines Einsiedlers*), peale selle veel Helene von Engelhardti, Theodor Hermann Panteniuse, Lotta Girgensohni ja Carl Hunniuse mälestusi.

„Balti aastaraamatus” avaldatud loomingu temaatika on eranditult seotud Baltimaadega ning väljaanne ise mõeldud kohalikule lugejaskonnale. Sellele viitab muuhulgas eesti ja läti motiivide rohke kasutamine, mis Saksa kirjandusvälja tarbeks mõeldud tekstides on pigem erandlik. Aastaraamatu veergudel on populaarseks žanriks talupojajutt (nt Ludmilla von Rehreni „Pentti ja Hannu”, Carl Wormsi „Paps”, Viktor von Friede „Leedulane”, Frances Külpe „Vana Fiddo ja tema armastus”). Siin on ilmunud ka eesti (Karl Eduard Sööt, Ado Reinvald, Gustav Suits) ja läti (Aspazija, Eduards Zeibots jt) luuletajate loomingu tõlkeid. Oma kirjanduslikest suurkujudest on aastaraamatus tutvustatud Theodor Hermann Panteniuse, Alexis Adolphi ja Karl von Freymanni loomingut.

Üks vanemaid ilukirjanduse meediume on kalender. Kalender sisaldas kalendaariumi ja informatiivse osa kõrval alati ka kirjanduslikku rubriiki, nn kalendrisaba, kus avaldati ja tutvustati kohalike autorite loomingut. Mahukam kui Tallinna (*Revalscher Kalender*) või Tartu kalendris (*Dorpater Kalender*), oli kirjandusosa 1856. aastast ilmunud „Riia almanahhis” (*Rigascher Almanach*), mida anti välja Riias Häckeri kirjastuses. Käsitletaval perioodil on seal avaldatud Hedda von Schmidi (11), Mia Wroblewska (6), Viktoria von Herzacki (3), Lilly von Vietinghoff-Scheeli, Marie von Malschi ja Friedrich Czieschi novelle, Helene von Engelhardti mälestusi ning balti kirjandusloo käsitlusi Paul Theodor Falcki (vaimulikust luuletajast Julie Haussmannist ja Mia Holmist), P. H. Poelchau (vaimulikust luulest) ja Arend Buchholtzi (Juliane von Krüdeneri viimastest eluaastatest) sulest.

Aastatel 1907–1912 ilmus Riias Jonck & Poliewsky kirjastuses „Liivi-, Eesti- ja Kuramaa Saksa Seltside Kalender” (*Kalender der Deutschen Vereine in Liv-, Est- und Kurland*). Seltsitegevuse tutvustamise ja propageerimise kõrval on see ühtaegu tähtsaks kohalike kirjanike avaldamiskohaks. Siin on kaheksa aasta jooksul ilmunud Gustav von Hirschheydti, Alexander von Mengdeni, Jeannot Emil von Grotthussi, Erwin Thomsoni, Woldemar Bienemanni, Maurice von Sterni, Julius Meyeri, Karl von Freymanni, Guido Eckardti, Carl Hunniuse, Eugenie Hirschberg-Pucheri, Mia Holmi, Elfriede Skalbergi, Otto von Schillingi, Karl Stavenhageni, Carl Wormsi, Christoph Mickwitzi, Elisabeth Goercke jt luulet ning

lühiproosast Eberhard Krausi „Öiseil teil” (*Auf nächtlichen Wegen*) ja „Asjaarmastajate teatri kulisside taga” (*Hinter den Kulissen eines Liebhabertheaters*), Carl Wormsi „Elu on seatud kohutavalt” (*Das ist im Leben hässlich eingerichtet*), Elsa Bernewitzi „Suvenädalad” (*Sommerwochen*) ja „Kevadveed” (*Frühlingswasser*) ning Mathilde Böttcheri „Naise saatus” (*Ein Frauenschicksal*).

Balti autorite kõrval on saksa seltside kalendris avaldatud saksa jm kaasaegset ilukirjandust, peamiselt luulet. Baltisaksa kirjandusvälja vaieldamatuks lemmikuks on balti päritolu Hermann Hesse. Teistest kaasaegsetest luuletajatest on kalender eelistanud Hugo Saluse, Richard Schaukali, Agnes Miegeli, Johannes Trojani, Cäsar Fleischleni, vanemast põlvkonnast C. F. Meyeri ja Gottfried Kellers luulet. Trükitud on ka Will Wesperi, Theodor Fontane, Otto Julius Bierbaumi, Ludwig Jacobowski, Albert Geigeri luulet ning Peter Roseggeri, Theodor Fontane ja Detlev von Liliencroni novelle.

Päevalehed

Ajalehed mängivad oma följetonide, kirjanduslike lisade ja joonealustega baltisaksa kirjandusväljal olulist rolli. Nad on kohalike autorite tähtsaks avaldamiskohaks ning kriitikafoorumiks. Just ajaleheveergudel leiavad aset peamised kirjanduslikud väitlused, mis võimaldavad teha järeldusi kohaliku avalikkuse maitse-eelistuste ja esteetiliste veendumuste kohta.

Sajandivahetus on baltisaksa ajakirjanduse arengu seisukohalt viljakas: kujuneb „professionaalne ajakirjandus, mis vahetab välja diletantidest ülemõpetajad, advokaadid ning muud isehakanud ja toob balti pressi lähemale lääne-euroopalikule tasemele”, on hinnanud Oskar Grosberg aset leidnud muutusi.⁴

Ajavahemikus 1900 kuni 1909 ilmub Balti provintsidest seitse saksakeelset päevalehte, mis peavad laveerima tsensuuri ja rahvusgrupi huvide esindamise piiril. I maailmasõja ajal Vene riigis saksakeelsed lehed keelatakse.

⁴ Oskar Grosberg, *Die Presse Lettlands. Mit einem geschichtlichen Überblick*. Riga, 1927, lk 37–39.

Suurematest lehtedest vanim sel perioodil Balti provintside järjepidevalt ilmuv saksakeelne leht on Tallinna päevaleht *Revalsche Zeitung*, mis asutati 1860 ja oli tuntud oma liberaalse maailmavaate poolest. 1879. aastast oli lehe peatoimetajaks Christoph Mickwitz, kaastöolisteks Axel Schmidt, Paul Schiemann jt. Leht keelati aastal 1914.

Teine Tallinnas ilmuv päevaleht oli *Revaler Beobachter* (1879–1914).

Tartus ilmus sama kaua aastal 1866 rajatud *Neue Dörptsche Zeitung*, alates 1897 nimetuse all *Nordlivländische Zeitung*, mille peatoimetajaks sel perioodil oli Arnold Hasselblatt. Aastatel 1906–1915 anti Tartus Laakmanni kirjastuses välja üle-Venemaalist saksakeelset nädalalehte *Heimats-Glocken* (toimetaja P. H. Günther).

Riias oli Baltimaade vanim ja olulisim saksakeelne leht, 1778 rajatud *Rigasche Zeitung*, sunnitud venestuskriitilise hoiaku tõttu 1889 oma tegevuse lõpetama ning sai jätkata leebemate olude saabudes alles 1907. aastal. Tema kohta ajakirjandusväljal taotles aastatel 1887–1909 *Düna-Zeitung*, millest kujunes Ernst Seraphimi ja Gustav Keucheli juhtimise all (1892–1896) baltisaksa vaimuelu keskne foorum, kuna lehe kaastöolisteks olid kõik väljapaistvamad vaimuelutegelased.⁵ 1907 andis *Düna-Zeitung* teatepulga üle *Rigasche Zeitung*'ile. Konkurentsi *Düna-Zeitung*'ile pakkus konservatiivsel tiival *Rigaer Tageblatt* (1882–1915) ja liberaalsel tiival eelmistele opositsiooniline („balti oludes ennekuulmatult vabameelne”⁶) *Rigasche Neueste Nachrichten* (1907–1911) peatoimetaja Axel Schmidt juhtimisel. Demokraatlikku suunda esindas 1894. aastast *Rigasche Rundschau*, mis on seotud Paul Schiemanni nimega.

Paljud baltisakslased tegid kaastööd Peterburis ilmuvale saksakeelsele ajalehele *St. Petersburger Zeitung* (1728–1914), mida alates 1875. aastast toimetas eestimaalane Paul von Kügelgen.⁷ Kuid ka väiksemates linnades olid oma ajalehed: *Mitausche Zeitung*,

⁵ Roland Seeberg-Elverfeldt, Dreihundert Jahre deutschbaltische Presse. – Zeitschrift für Ostforschung 1977 (XXVI), nr 4, lk 651–670, siin lk 662.

⁶ Oskar Grosberg, Die Presse Lettlands. Mit einem geschichtlichen Überblick, lk 36.

⁷ Vt: Oskar Grosberg, Paul von Kügelgen und die „St. Petersburger Zeitung” zu Ende des vorigen Jahrhunderts. Berlin, 1928.

Felliner Anzeiger, *Pernausche Zeitung*, *Wesenberger Anzeiger*, *Libausche Zeitung* jt. Viimati nimetatud ilmus aastatel 1824–1825 balti esimene ajaleheromaan.

Kirjanduslikud lisad (följetonid) olid olemas kõigil suurematel väljaannetel: *Revalsche Zeitung*'il, *Düna-Zeitung*'il, *Nordlivländische Zeitung*'il (aastatel 1900–1914 lisana) ja *Rigasche Rundschau*'l. Viimasel ilmub lisaks veel romaaniföljeton (1895–1915) ja illustreeritud lisa (*Illustrierte Beilage*, 1901–1914). Enamasti vahendab följeton nii saksa kui tõkelist, tänaseks unustatud kaasaegsete menuautorite loomingut. Lisaks tõlgetele inglise ja prantsuse keelest kohtame Topeliuse muinasjutte, serbia kirjaniku Janko Veselinovići jutustust, tõlkeid rootsi, armeenia, ungari, hiina jt keeltest. Näiteks pakub *Nordlivländische Zeitung*'i följetonilisa sajandi esimestel aastatel järgmisi autoreid: Paul Oskar Höcker, Friedrich Thieme, Gustav Johannes Krauss, Anna Vogel von Spielberg, Hanns von Spielberg, Reinhold Ortmann, Woldemar Urban, Max Hirschfeldt, Emma Merk, Hanns von Zobeltitz, Fritz Döring, Max Liebermann, Richard March, Felix von Stenglin, Friedrich Reuter, Ludwig Salomon, Wilhelm von Beck, Harry Sheff, Arthur Conan Doyle, Mary Wilkins jne. 1897. aastal leiame följetonis mitmel korral Tšehhovi jutte ning Maupassant'i, Detlev von Liliencroni, aga ka Eduard Vilde loomingut. Viimaselt on ilmunud humoresk balti rahvaelust „Hobuseparisnikud”.⁸ Kummalisel kombel on Eduard Vilde ka ainus „balti” autor nimetatud aastakäigus. Retsenseeritud on sel aastal vaid kahe balti autori uudisteost: Carl Hunniuse luuletusi (*Gedichte*, 1898) ja Jeannot Emil von Grotthussi romaani „Patu õnnistus” (*Der Segen der Sünde*, 1897).

Rigasche Rundschau 1903. aasta romaaniföljeton pakub nimesid nagu Franz Rosen, Lothar Brenkendorf, E. Bertrand, T. Szafranski, Hans Warring, Elisabeth Möhring, Emil Roland, Margarethe Böhme, Klaus Rittland, Albert Roderich, Dietrich Theden, Max Wundke, Else Krafft, Paul Oscar Höcker jt. Taas kohtame baltlasi vaid retsenseeritavate seas: arvustatud on Manfred Kyberi ja Leopold von

⁸ Eduard Vilde, Die Rosstäuscher. Humoreske aus dem baltischen Volksleben. Nordlivländische Zeitung 1897, nr 98–99.

Schroederi loomingut ning pikema ülevaate följetonilehe põhiosas saame Karl Stavenhageni tragöödiatest. Seevastu on balti autoritele keskendunud ajalehe illustreeritud lisa, kust leiame rohkesti Maurice von Sterni, Guido Eckardti, Christoph Mickwitzi, Elfriede Skalbergi, Helene von Engelhardti, Eugenie von Hirschberg-Pucheri, Rudolf Seuberlichi, Wilhelm Johnase, Siegfried von Vegesacki jt luulet. 1902. aastal on *Illustrierte Beilage* trükkunud oma vaieldamatu lemmiku Maurice von Sterni novelli „Köietantsija” (*Der Seiltänzer*) ning tema esseed Gerhart Hauptmannist ja kaasaegsest luulest (*Gedanken über Lyrik*).

Eelnevatega võrreldes märksa nõudlikumat repertuaari pakuvad *Revalsche Zeitung*’i ja *Düna-Zeitung*’i följetonid. Esimeses ilmub 1900. aastal kriitiline artikkel ajalehtede joonealuste ja följetonilehtede madala taseme ja sensatsioonihimu kohta. Menuautorite sekka satuvad *Revalsche Zeitung*’i 1893. aastakäigu följetonis Mark Twain, Frieda von Bülow, Maupassant, Bjørnstjerne Bjørnson, Henryk Sienkiewicz, Lev Tolstoi, Zacharias Topelius, Peter Rosegger, Fritz Stavenhagen ning 1900. aastal Paul Lindau, Hjalmar Söderberg, Fritz Mauthner, Anton Tšehhov, Gabriele Reuter, Anne Charlotte Leffler jt. Balti autoritest on 1893. aastal avaldatud Eberhard Krausi luulet ning Alexis von Engelhardti jutustus „Jooksik” (*Der Läufling. Eine Erinnerung aus den Ostseeprovinzen*). Sajandi esimesel kümnendil on ajalehes balti luule rubriik „Baltische Dichterstimmen”. 1904. aastal esineb siin üle poolesaja autori (Helene von Engelhardt, Alexander von Mengden, Ina Gutfeldt, Hans Büttner, Jeannot Emil von Grotthuss, Mia Holm, Nora Schmidt, Eugenie Hirschberg-Pucher, Hedda von Schmid, Harriet von Middendorff, Christoph Mickwitz, Carl Hunnius, Nicolai von Glehn jpt).

Veelgi nõudlikum on *Düna-Zeitung*’i kirjandusosa, mis on ka baltisaksa kirjanduse seisukohalt nimetatud perioodil kõige olulisem. Riias ilmunud päevaleht pretendeeris Läänemere provintside keskse väljaande rollile, vahendades ka eestimaiseid uudiseid, reklaami jms. Siin ilmus ka luuletõlkeid eesti ja läti keelest (eesti tõlgete kohta vt lisa „Eesti kirjandus baltisaksa kirjandusväljal”).

Düna-Zeitung asus poliitilise välja konservatiivsetel positsioonidel, rõhutades rahvuslikku meelsust ja aristokraatlikku eluvaadet,

oponeerides neile, kes „varem olid meil sama hästi kui tundmatud, nüüd aga üha tugevamini peale kasvavad ja, mõistmata meie elu ajalooliselt kujunenud vorme, ähvardavad näiliselt modernsete loosungite ja doktriinide sõiduvees ära uhtuda selle, millest koosneb meie rahvusliku, nagu ka meie provintsiaalse eksistentsi olemus ja tuum.” Väljaanne vastandus ajastu demokraatlikele tendentsidele kui „vanadele suurtele ideaalidele selja pööranud” ajale ning pidas enda missiooniks „hoida „head vana”, tunnustades küll „jõulise uue” täielikku eluõigust”, pidamata siiski õigeks „igat „moodi” kunstis ja kirjanduses ning igat fraasi poliitilises elus”⁹ Leht pidas oma kohuseks hoiatada „liberaale, kes ehitavad kindlate vaadete järgi poliitilise hoone ümber”, ohu eest, et „meile, sakslastele, võidakse seal määrata vaid keldrikorterid”.¹⁰ Rahvushuvide kaitsmisele suunatud programm põhines koloniaalsel suhtumisel maa põlisrahvastesse: „Kuhu see küll viiks, kui mingist suurest „õiglusetundest” ei saaks või ei tohiks olla veendumust oma rahvuse õiguses kultuuriliseks misjoniks ka võõraste rahvaste seas ja tema õiguses väikeste, niihästi minevikus kui ka tänapäeval ajaloota ja kultuurita rahvuste pealetungi täie jõuga tõrjuda! Kas pole Kreeka saanud suureks tänu teatavale eksklusiivsusele barbarite suhtes”¹¹

Düna-Zeitung’i kirjanduslik maitse pole siiski nii järjekindlalt konservatiivne, kui lehe poliitiline profiil lubaks ennustada. Ajalehe fõljetonis ilmus esmaklassiliste autorite romaane, nt Henryk Sienkewiczi „Quo vadis”, Selma Lagerlöfi „Jeruusalemm”, Dmitri Merežkovski „Leonardo da Vinci”, Thomas Manni „Tema kuninglik kõrgus” (*Königliche Hoheit*), Hermann Hesse „Ratta all” (*Unterm Rad*) jt, samuti kaasaegset luulet (Rilke, Ibsen, Liliencron, Dehmel, Verlaine, Verhaeren, Gorki) ning sageli sai leheruumi ka kohalike kirjanike looming: *Düna-Zeitung*’is ilmus Eduard von Keyserlingi romaan „Dumala”, Carl Wormsi novellid „Pantsch” ja „Uuel sajandil” (*Im neuen Jahrhundert*), Viktor von Friede „Võitlus” (*Kampf*), Alexander von Freytag-Loringhoveni „Väikesed elamused suurtest inimestest”

⁹ Ernst Seraphim, *Aus der Arbeit eines baltischen Journalisten (1892–1910)*. Riga, 1911, lk 31–32.

¹⁰ Sealsamas, lk 33.

¹¹ Sealsamas, lk 30.

(*Kleine Erlebnisse mit grossen Menschen*), rohkesti Herbert Rivoleti (Gabriele von Schlippenbachi) novelle ja skitse, nt „Vana Jakob” (*Der alte Jakob*), „Sestap” (*Darum*), „Kuidas ma naise sain” (*Wie ich zu meiner Frau kam*), „Kolmkümmend kuus marka kuus” (*Sechsunddreissig Mark monatlich*), „Saatuse sepikoda” (*Die Schicksalsschmiede*), Karin Manderni novell „Pealelõunane jumalateenistus” (*Nachmittagsgottesdienst*), Victor Guentheri „Pildike läti rahva elust” (*Ein Bild aus dem lettischen Volksleben*), Carl Hunniuse, Maurice von Sterni, Eugenie Hirschberg-Pucheri, Elfriede Skalbergi luulet jpm. Väljaanne püüdis oma lugejaile järjekindlalt tutvustada ka eesti ja läti luulet (tõlgete eest eesti keelest hoolitses Carl Hermann).

Följetonis avaldati ilukirjanduse kõrval ka populaarteaduslikke ja kultuuriloolisi artikleid. Kaastööd tegid ajaloolased Friedrich Amelung, Paul Theodor Falck, Anton Buchholz, August Seraphim jt. Siin ilmus kirjutisi balti kultuuriloos olulist rolli mänginud isikutest: Elisa von der Reckest, Sophie Beckerist, Juliane von Krüdenerist, Gottlob David Hartmannist, Kanti kirjavahetusest Liivimaa sõpradega, Friedrich Maximilian Klingerist, Johann Georg Hamannist, Victor Hehnist jne.

Samuti ilmus ajalehes jooksvat kirjandus- ning teatrikriitikat. Näiteks põhjustas „Nora” lavastus Riia Linnateatris 1893. aastal poleemika Ibseni üle (vt ptk VI). Kirjanduskriitika osas on 1898. aastal muu hulgas juttu ka Knut Hamsuni, Thomas Manni, Otto Erich Hartlebeni, Ernst von Wolzogeni, Gerhart Hauptmanni, Theodor Fontane jt uudisteostest. Saksamaisest kunsti- ja teatrielust on andnud põhjalikke ülevaateid Julius Norden (Hasselblatt). Baltisaksa kirjandusest leiavad *Düna-Zeitung*’is käsitlemist T. H. Panteniuse romaanid, Eduard von Keyserling, Korfiz Holmi romaan „Kõrkuse loss” (*Schloss Übermuth*), Carl Wormsi romaan „Sa oled minu oma” (*Du bist mein*), Maurice von Sterni novellikogu „Kõietantsija ja teisi jutte” (*Der Seiltänzer und andere Erzählungen*) jm.

Eriti õitses följetonilisa sajandi esimesel kümnendil, kui poliitilisi ja rahvuslikke küsimusi käsitleda ei saanud ning huvi koondus kirjanduse, kunsti ja religiooni küsimustele.

Antoloogiad, albumid, kogumikud

Antoloogiad, albumid ja kogumikud mängivad olulist rolli kirjanduskaanoni väljakujunemisel. 19. sajandil ilmub Saksa kirjandusväljal regionaalsel printsiibil koostatud tekstikogumikke rohkesti ning Baltimaad ei ole siin erandlikud.¹² Esimene baltisaksa luuleantoloogia, mis koondas tekste ühis-balti mõiste alla, oli krahv Nikolai Rehbinderi poolt 1848 Tartus välja antud „Balti album”.¹³

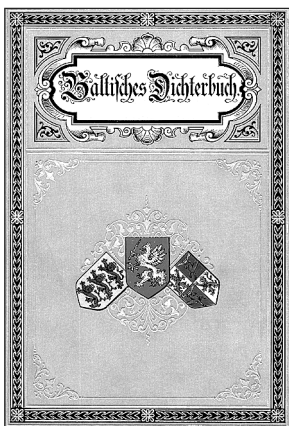
Eriti hoogne on balti antoloogiate, luulealbumite, novelli-kogumike väljaandmine 1890. aastate esimesel poolel (vt lisa „Antoloogiad”). 1888–1889 ilmus Riias Kymmeli kirjastuses kolm köidet „Balti novelle”,¹⁴ 1867 ja 1877 samas kirjastuses kaks kogu Riia luuletajate loomingut pealkirjaga „Luuletusi Riias” (*Gedichte aus Riga*), millele lisandus 1893 kolmas ja 1903 veel neljaski köide.¹⁵ 1894 ilmus lausa kaks balti luuleantoloogiat. Jeannot Emil von Grotthussi „Balti luuletajateraamat” (*Das baltische Dichterbuch*) on oma põhjaliku kirjandusloolise saatesõna ja biograafiliste andmetega esimene tõsiselt võetav kirjandusloo kirjutamise katse, mis lõi edasiseks kohustava kirjanduskaanoni. Kluge kirjastuse luksusväljaanne osutus balti kirjandusväljal tõeliseks bestselleriks, sellest ilmus järgnevatel aastatel mitu uustrükki. Grotthussi antoloogiale pakkus samal aastal konkurentsi Heinrich Johanson koostatud ja Maurice von Sterni kirjastuses Šveitsis ilmunud antoloogia „Baltimaad oma poeetide lauludes” (*Die Baltischen Lande in Liedern ihrer Dichter*), mis sisaldab samuti biograafilisi andmeid autorite kohta. Ehkki suur osa neis kahes antoloogias esinevaid autoreid kattuvad, on nimede valikul siiski ka teatavaid lahknevusi. Kodumaast kaugel, Odessas elava Johanson antoloogia valikuprintsiibiks on kodumaateema, samas kui Grotthuss näib silmas pidavat eeskätt kunstilist kvaliteeti. Ka Stern on pannud suurt rõhku raamatukujundusele,

¹² Ajavahemikus 1815–1914 ilmus üle 300 saksakeelse regionaalsel põhimõttel koostatud luuleantoloogia. Vt Andreas Schumann, *Anthologien deutschsprachiger Literatur im Baltikum. – Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur*. Toim. Michael Schwidtal, Armands Gūtmanis. Heidelberg, 2001, lk 355–373, siin lk 357.

¹³ *Baltisches Album*. Toim. Nicolai von Rehbind. Dorpat, 1848.

¹⁴ *Baltische Novellen I–III*. Riga, 1888–1889.

¹⁵ *Gedichte aus Riga I–IV*. Riga, 1867–1903.

kuid nähtavasti ei õnnestunud tal siiski kohalikul kirjandusväljal tuntud Kluge kirjastuse väljaandega edukalt võistelda. Et nõudlust balti luuleantoloogiate järele kaks nimetatud kogumikku veel rahuldada ei suutnud, tõendab juba kahe aasta pärast Tõstamaa mõisaproua Lucie von Staël-Holsteini koostatud ja Riias Hoerschelmanni kirjastuses välja antud veelgi mahukam (470 lk) antoloogia „Balti luulet” (*Baltische Dichtungen*). Koostaja põhjendab vajadust uue antoloogia järele sellega, et eelmised kogumikud olevat piirdunud liiga ahta valikuga, samas kui „poeesia sire jumalanna ei peida oma võluaias üksipäinis uhkeid roose ja liiliaid, vaid ka malbeid maikellukesi ja kohmetuid kannikesi, mis on nii mõnegi südamele kõige armsamad.”¹⁶ Koostaja pakub kõige laiemat valikut kaasaegsetest baltisaksa autoritest.

Antoloogiatebuumi 1890. aastatel võib selgitada venestamissurve tule-
nenud vajadusega tugevdada regionaalset identiteeti. Nii on Heinrich Johanson antoloogia koostamise motiiviks „elavdada ja tugevdada armastust Balti kodumaa vastu ja äratada huvi meie isamaa luuletajate ja nende teoste vastu”.¹⁷ Kirjandusliku produktsiooni abil loodetakse tekitada kodutunnet, mis sajandi lõpu noortepõlvkonnas leitakse olevat ebapiisav.

Sajandivahetusel muutsid poliitiline surve ja tsensuuritingimused mõneks ajaks saksakeelse kultuuritöö Baltimaadel üliraskeks. Seda

¹⁶ Lucie von Staël-Holstein, *Baltische Dichtungen*. Vorwort. Riga, 1896.

¹⁷ Heinrich Johanson, *Die Baltischen Lande in Liedern ihrer Dichter. Eine Anthologie mit biographischen und bibliographischen Notizen*. Zürich, 1894, lk VII.

innukamalt asuti nn *Heimatarbeit*'i kallale surve leevenedes pärast 1905. aastat: sellest annavad muu hulgas tunnistust antoloogiad „Männid lumes” (*Kiefern im Schnee*) ja „Meie kodumaa” (*Unsere Heimat*), kuid 1890. aastate mahukust ja haaret need kogud siiski enam ei saavuta. Koduloolise suunitlusega on ekstra noortele mõeldud kogumikud, milliseid sajandi esimesel kümnendil ilmus rohkesti.¹⁸

Andreas Schumann, kes on uurinud balti 19. sajandi luule-antoloogiaid võrdluses muude saksa antoloogiatega, on täheldanud neis saksa klassikalis-romantilise kirjandustraditsiooni epigoonlikku edasikirjutamist, milles prevaleerib armastus-, loodus- ja mõtteliürika. Sotsiaalseid ja majanduslikke muutusi ega tehnilist progressi ei tematiseerita, ajaluule on väga harv ilming ning isegi balti teema pole sage.¹⁹ 20. sajandi alguses keskenduvad antoloogiad siiski balti teemadele ning pärast 1905. aastat hakkab tooni andma ajaluule balti saatuseraskuse teemal. See teema kulmineerub Esimese maailmasõja lõpukeeristes.²⁰

Kui varasemates balti antoloogiates võis kõrvuti baltisaksa autorite loominguga kohata ka vene luule tõlkeid ning isegi eesti või läti autorite loomingut, siis sajandi lõpust alates süveneb neis rahvuslik, hiljem selgelt saksapatriootiline joon, muutudes eriti võitluslikuks sõjaaegsetes kogumikes. Neis on revideeritud juba ka kodumaa mõiste: see kipub ületama Baltikumi reaalseid geograafilisi piire, kuuluma nii vaimselt kui füüsiliselt kokku Saksamaaga. Heaks näiteks sellisest suundumusest on Ernst Moritz Arndti populaarse luuletuse „Mis on sakslase isamaa?” (*Was ist des Deutschen Vaterland?*) balti adaptatsioon:

Was ist des Balten Vaterland?
Ist's Rigas heller Ostseestrand?
Ist's, wo der Lette Roggen mäht?
Ist's wo der Este fischen geht?
O nein, o nein!
Sein Vaterland muss grösser sein!
Des Balten rechtes Vaterland,
Ist wohlbekannt und stammverwandt.

¹⁸ Nt: Heimatbuch für baltische Jugend. I, II. Toim. L. Goetz, A. Brosse. Riga, 1908, 1912.

¹⁹ Andreas Schumann, Anthologien deutschsprachiger Literatur im Baltikum. – Michael Schwidtal, Armands Gūtmanis. Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur. Heidelberg, 2001, lk 355–373, siin lk 361–362.

²⁰ Vt nt: antoloogia Dichterstimmen aus Estlands schwerer Zeit. Reval, 1918.

O, deutsches Reich, so hehr und gross,
Komm, nimm uns auf in deinen Schoss!
Du mußt es sein,
Du bist mein Vaterland allein!²¹

Esimese maailmasõja ajal muutub selliste väljaannete sihtrühm – kohalikuks kasutamiseks mõeldud maiskonnaloolise suunitluse asemel hakatakse üllitama Saksamaa avalikkuse tarbeks mõeldud propagandakirjandust,²² mille eesmärgiks on teavitada saksa rahvusaaslasti „ohustatud hõimuvendade” olukorrast ning paluda nende abi ja mõistmist, et „visa saksa truuduse ja pühendumusega muuta kõrb taas saksa kultuuri keskuseks”.²³

Kuid 1916. aastal ilmub kaks balti noore kirjanikepõlvkonna antoloogiat: „Noored baltlased. Luuletusi” (*Die jungen Balten. Gedichte*) ning „Novellid ja draamad” (*Novellen und Dramen*), milles on loobutud võitlev-rahvuslikust paatoosist ning lähtutud kunstilistest kavatsustest.

Antoloogiates korduvalt trükitud autorid osutavad ühelt poolt publiku kõrgele hinnangule, teisalt reedab autorite ja tekstide valik ka väljaandjate kavatsust – nii nende kirjanduslikku maitset kui ka väärtushinnanguid. Balti antoloogiad kujundavad baltisaksa kirjanduskaanoni, kuhu käsitletava perioodi autoritest kuuluvad vanema põlvkonna esindajatena Guido Eckardt, Mia Holm, Julius Meyer, Rudolf Seuberlich ja Nikolai von Wilm, keskmisest põlvkonnast Viktor von Andrejanoff, Helene von Engelhardt, J. E. von Grotthuss, Carl Hunnius, Eberhard Kraus, Alexander von Mengden, Otto von Schilling, Leopold von Schroeder, Maurice von Stern ja Carl

²¹ *Mis on baltlase isamaa? / On see Riia valge Läänemererand? / Ons' seal, kus lätlane lõikab rukist? / On's seal, kus eestlane püüab kala? / Oh ei, oh ei! / Tema isamaa peab olema suurem! / Baltlase õige isamaa / on hästi tuntud ja ühisest hõimust. / Oo Saksa riik, püha ja suur, / Tule, võta meid oma rüppe! / Sina'p see oled, / Sina ükski oled minu isamaa!* Wir harren des Tags! Lieder aus baltischer Not. Berlin, 1914, lk 22.

²² Vt nt: Wir harren des Tages, Lieder aus baltischer Not (Verein für das Deutschtum im Ausland). Heinrich Vogt, Vergesst nicht die deutschen Balten. Wiesbaden, 1916; Das Baltenbuch. Die baltischen Provinzen und ihre deutsche Kultur. Dachau, 1914; Alfred Geiser, Die deutschen Balten. Zu Hilf und Ehren eines bedrohten Bruderstammes. Verein für das Deutschtum im Ausland. München, 1915.

²³ Alfred Geiser, Deutschbalten und Reichsdeutsche. – Die deutschen Balten. Zu Hilf und Ehren eines bedrohten Bruderstammes, lk 32.

Worms ning kõige nooremast põlvkonnast kirjutab end uue sajandi algul baltisaksa kirjanduskaanonisse Elfriede Skalborg.

Tartu Keiserlik Ülikool

Millist rolli mängis kirjandusväljal Tartu ülikool, eriti tema ajaloo- ja filoloogiateaduskond? Kirjanduse õpetamisel oli Tartu ülikoolis oma koht juba keiserliku ülikooli algusaegadest, kui Karl Morgenstern (1770–1852) pidas loenguid kaasaegsest saksa kirjandusest, mis polnud tolle aja Saksa ülikoolis sugugi tavaline – ülikoolistuudium piirdus toona peamiselt antiikkirjanduse kursustega. Morgensterni eeskuju jätkasid Tartus Carl Eduard Raupach (1793–1882) ja 1846. aastast alates Victor Hehn (1813–1890). 1865. aastal loodud saksa ja võrdleva keeleteaduse õppetool, mida juhatas 1899. aastani professor Leo Meyer (1830–1910), keskendus küll peamiselt keeleteadusele, kuid klassikaline kirjandus (antiigi kõrval ka saksa klassika) kuulus tolleaegse filoloogia mõiste alla. Nii luges prof Meyer ka vanaindia, kreeka ja saksa kirjandust. Saksa ja üldise kirjanduse lektoriks oli pikka aega (1867–1893) tartlane, dotsent Woldemar Masing (1836–1923), kes luges saksa kirjanduse kõrval ka võrdlevat kirjanduslugu. Tema dissertatsioon käsitles meetrikat (*Über Ursprung und Verbreitung des Reimes*. Dorpat, 1866).²⁴ Saksa varasemast kirjandusest („Nibelungide laulust”, Ulfilast, Hartmann von Aue „Vaesest Heinrichist” jm), samuti Baltikumist pärit saksakeelsetest kirjanduslikest mälestusmärkidest pidas alates 1893. aastast loenguid Tartu ülikooli raamatukogu direktor, Õpetatud Eesti Seltsi president aastatel 1899–1912 Wolfgang Schlüter (1848–1919).²⁵ 1890. aastate teisel poolel luges üldist

²⁴ Alexander Rosenberg, *Literaturwissenschaft und Literaturforschung an der ehemaligen Universität Dorpat. Ein historischer Überblick*. Dorpat, 1931, lk 24. Vt ka :Биографический Словарь профессоров и преподавателей Юрьевского, бывшего Дерптского университета (1802–1902). II. Тоim. Г.В. Левицкий. Юрьевъ, 1903, lk 566.

²⁵ Биографический Словарь профессоров, lk 584. Vt ka: Liina Lukas, *Germanistik in Tartu in der Wendezeit – von der Inlands- zur Auslandsgermanistik. – Germanistik in Tartu/Dorpat. Rückblick auf 200 Jahre*. Toim. Siret Rutiku, René Kegelman. Tartu, 2003, lk 106–112.

kirjandusteadust filosoofiadotsent Jevgeni Bobrov (1867–1933), alates 1904. aastast läti keele lektor Jēkabs Lautenbahs (1847–1928).²⁶ Eesti kirjanduse loenguid pidas 1889. aastast peale Karl August Hermann (1847–1928), kelle uurimisteenaks oli vene ja saksa kirjanduse mõju eesti kirjandusele.²⁷

Klassikalise filoloogia professor Wilhelm Hoerschelmann (1849–1895) pidas antiikkirjanduse ja oma lemmikala, meetrika, kõrval ka loenguid Goethest. Aastatel 1882–1894 õpetas Tartus võrdlevat keeleteadust Leopold von Schroeder (1851–1920), hilisem Viini ülikooli indoloogiaprofessor ja tuntud baltisaksa luuletaja ja näitekirjanik (vt ptk VI). Ka 1873–1895 ametis olnud vene keele ja kirjanduse professor, Lermontovi loomingu uurija Pavel Viskovatov (1842–1905) oli õieti Leipzigi teaduskraadi kaitsnud germanist, kes nägi oma rolli vene-saksa kultuurivahenduses, kirjutades vene keeles saksa ja saksa keeles vene kirjandusest. Tema tuntuim germanistika-alane kirjutis on Goethe „Faustist” (1896).²⁸ Saksa kirjandusavalikkusele oli mõeldud tema vene kirjanduslugu.²⁹

Kuid kirjandushuvilisi õppejõude oli Tartus teisigi, näiteks anatoomiaprofessor August Rauber (1841–1917), kes lahkas tihtipeale ka kirjanduslikke antropoloogiaprobleeme,³⁰ või psühhiaatriaprofessor Vladimir Tšiz (1855–1922), kes käsitles oma kirjutistes sageli ka loomepsühholoogiat.³¹

²⁶ Alexander Rosenberg, *Literaturwissenschaft und Literaturforschung an der ehemaligen Universität Dorpat*, lk 31.

²⁷ Karl August Hermann, *Schiller in der estnischen Literatur. – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1905*, lk 39–44; Гоголь в эстской литературе. – АСUT, 1904, nr 5, lk 120–123; Пушкин в эстской литературе. Речь, произ. в торжеств. Собрании императ. Юрьевск. ун-та. 26.V 1899. – АСUT, 1899, nr 5, lk 104–107.

²⁸ Pavel Viskovatov, O „Фаустъ” Гете. Санкт-Петербург, 1896.

²⁹ Paul von Wiskowatow, *Geschichte der russischen Literatur in gedrängter Übersicht: ein Leitfaden nebst bibliographischen Notizen mit besonderer Berücksichtigung der neueren Literatur*. Dorpat–Fellin, 1881; 2. trükk 1884.

³⁰ August Rauber, *Die Don-Juan-Sage im Lichte biologischer Forschung*. Leipzig, 1899; *Die Lehren von Victor Hugo, Leo Tolstoi und Emile Zola über die Aufgaben des Lebens*. Leipzig, 1896; *Der Naturalismus in der Kunst*. Leipzig, 1897; *Frage der Liebe. Der Dichtkunst des scheidenden Jahrhunderts gewidmet*. Leipzig, 1895 jt.

³¹ Dostojevski kui psühhopatoloog, 1885; Turgenev kui psühhopatoloog, 1899; Dostojevski kui kriminoloog, 1901; Gogoli haigus, 1904. Vt Vaino Vahing, *Psühhopatoloogia ja looming*. – E me ipso. Tallinn, 1990, lk 252–271, siin lk 259–264.

Olgugi et kirjandusteadust erialana toonases Tartus õppida ei saanud, oli end kirjandusteaduslikult harida siiski võimalik, mida tõestasid mitmed ülikooli kasvandikud (Theodor von Rieckhoff, Eduard Eckardt, Wolfgang von Oettingen, Otto Harnack) oma hilisema tegevusega.

Seega, ülikooli vaimne mõju kirjandusväljale siiski ulatus. Ülikooli õppejõuna kogutud sümboolne kapital lisas kriitilisele positsioneerumisele kirjandusväljal kindlasti autoriteeti. Ülikooli õppejõud osalesid aktiivselt ajakirjanduslikes diskussioonides kaasaegse kirjanduse üle: Leopold von Schroeder arvustas regulaarselt ajakirjas *Baltische Monatsschrift* kaasaegset kirjandust, Woldemar Masing osales poleemikas naturalistliku kirjanduse üle, väitlus puhkes sama ajakirja veergudel 1880. aastate lõpul jne (vt ptk VI).

Enamgi veel võis ülikool kirjandusväljal endast märku anda õppejõudude ja üliõpilaste elava seltsielu kaudu. *Akademische Musse*, samuti nagu ka *Akademische Lesehalle* või Filoloogiaselts (*Philologischer Verein*) olid kohtumispaikadeks, kus teaduslike arutelude kõrval korraldati ka kirjandusõhtuid. Neil koosviibimistel esitati ja kommenteeriti kirjandusteoseid, peeti ettekandeid, anti kontserte ja teatrietendusi, milles osalesid nii üliõpilased, õppejõud kui ka viimaste pereliikmed.

Seltsid

Ülikooli kõrval soodustasid Balti provintssides vilgast teaduselu ja inimeste mõttemaailma uuenemist teadusseltsid.³² Suuremad seltsid olid tihedalt seotud ülikooliga, olles ülikooli õpetlaste tegevuse jätkuks. Saksa ja võrdleva keeleteaduse professor Leo Meyer ja ülikooli raamatukogu direktor Wolfgang Schlüter olid teineteise järel ka Õpetatud Eesti Seltsi presidendid. Kõrge teaduslik renomee tagas teadusseltsidele akadeemia staatuse baltisaksa ühiskonnas.³³

³² Ea Jansen, Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Toim. Ea Jansen, Jaanus Arukaevu. Tallinn–Tartu, 1995, lk 22–43, siin lk 26.

³³ Hellmuth Weiss, Die historischen Gesellschaften. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Toim. Georg von Rauch. Köln–Wien, 1986, lk 121–139, siin lk 131.

Baltisaksa seltsiliikumise traditsioon ulatub 18. sajandi lõppu, kuid romantilis-valgustuslikus vaimus loodud teadusseltsid ja lugemis-ringid on 19. sajandi sünnitis. Sajandi esimesel poolel Baltimaades asutatud teadusseltsid: Õpetatud Eesti Selts (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*), Läti Kirjanduse Selts (*Lettisch-Literarische Gesellschaft*), Ajaloo ja Muinasteaduste Selts (*Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*), Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Selts (*Kurländische Gesellschaft für Literatur und Kunst*), Eestimaa Kirjanduse Ühing (*Estländische Literärische Gesellschaft*), Viljandi Kirjanduse Selts (*Felliner Literarische Gesellschaft*), Pärnu Muinasuurimise Selts (*Altertumsforschende Gesellschaft in Pernau*) jt sündisid saksa romantismi õhutatud huvist koduloo ja kodu jagavate põlisrahvaste mineviku, nende keele, kultuuri ja mütoloogia vastu. Ea Janseni väitel olid just teadusseltsid kõige demokraatlikumad baltisaksa organisatsioonid, sest nad tuginesid „üldisele teadlaste solidaarsusele ja võrdsusele”.³⁴ Õpetlase päritolu ei olnud oluline. See tegi võimalikuks ka haritud eestlaste ja lätlaste – saksa keelt kõnelevate literaatidena – osalemise ühisel kultuuriväljal.

Teadusseltsid andsid välja aastaraamatuid ja koosolekute protokolle, mille alusel saab hea ülevaate seltside tegevusest. See oli suunatud peamiselt maa ajaloo ja kultuuri uurimisele, arheoloogiale, Õpetatud Eesti Seltsi puhul eesti, Läti Kirjanduse Seltsi puhul läti keele ja rahvaloomingu uurimisele. Kaasaegne baltisaksa kirjandus seltside huviorbiiti ei kuulunud, ehkki seltside liikmeskonda kuulus ka baltisaksa kirjanikke. Näiteks olid Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi liikmeteks Theodor Hemann Pantenius, Carl Hunnius ja Herbert von Hoerner. Läti Kirjanduse Seltsi liikmeteks olid Theodor Neander ja Max von der Ropp. Õpetatud Eesti Seltsi liikmete seas olid kirjanikud Leopold von Schroeder, Maximilian von Güldenstubbe ja Constantin von Kügelgen, Eestimaa Kirjanduse Ühingu juhtkonda kuulus Theophile von Bodisco ja liikmete hulka kirjanikud Christoph Mickwitz, Arthur Behrsing, Friedrich von Hoyningen-Huene, Otto von Taube, Woldemar von Üxküll ja Peter Zoege von Manteuffel. Eestimaa Kirjanduse Ühingu, mille

³⁴ Ea Jansen, Selts ja seisus 19. sajandi teise poole Eesti ühiskonnas, lk 26.

programm hõlmas kogu teaduste ja kunstide valdkonda, oli oma kirjanduse ja kunsti sektsioon, kuid see tegeles peamiselt varasema kirjanduslooga.

Vabade kodanikuühendustena mängisid seltsid olulist rolli avalikkuse mobiliseerimisel, asutades muuseume, organiseerides ettekandeõhtuid, näitusi jne. Mitte ainult teadusseltsid, ka lauluseltsid, mida oli nii Tallinnas, Tartus, Pärnus kui Viljandis, vabatahtlikud tuletõrjeseltsid, käsitöölise seltsid, üliõpilaskorporatsioonid jm assotsiatsioonivormid täitsid baltisaksa identiteeditunde kindlustamise ühiskondlikku funktsiooni.³⁵ Kirjandus oli selle funktsiooni täitmisel oluliseks abiliseks. Seltsi ürituste tarbeks ja mitmesugusteks tähtpäevadeks sepiisid kohalikud värsisepad juhuluuletusi, prolooge ja näidendeid. Just seltsiohtuil etendati kohalike näitekirjanike teoseid. Üliõpilaskorporatsioonid andsid buršilauluraamatute kõrval välja ka luulealbumeid, nn *Blumenlese*'sid või *Musen Almanach*'e. Korporatsioon *Fraternitas Rigensis* üllitas aastatel 1904–1906 Laakmanni trükikojas isegi oma kirjanduslikku kuukirja *Literarisches Monatsblatt* (esialgu nimetuse all *Für Rigenser von Rigensern*), milles avaldatud anonüümsed kaastööd on vististi enamjaolt *confrater*'ite endi suletöö.

1905. aastast alates mängisid kirjandusväljal olulist rolli saksa seltsid (*Deutsche Vereine*³⁶), mis olid esimesed baltisakslaste rahvusseltsid, ühendades Baltimaade eri seisustest sakslasi juhtlause all „Ära unusta, et sa oled sakslane!“. Kõige elavam oli seltside tegevus 1908. aastal, kui liikmete arv küündis 37 230 liikmeni (Baltikumis elas sel ajal 165 600 sakslast).³⁷ Saksa seltside tegevuse peamiseks eesmärgiks oli saada taas jalad alla saksakeelsele hariduselule, toetada saksa kooli, kuid samuti edendada kohalikku vaimuelu, tõestamaks, et „meie saksa kultuur on

³⁵ Sealsamas, lk 30.

³⁶ Eestimaa Saksa (Kooli-) Selts (*Estländischer Deutscher Schulverein*), mis 1907. aastast kandis nimetust Eestimaa Saksa Selts (*Deutscher Verein in Estland*), loodi 30. septembril 1905; Liivimaa Saksa Selts (*Deutscher Verein in Livland*) 10. mail 1906 ja Kuramaa Sakslaste Selts (*Verein der Deutschen in Kurland*) 11. juunil 1906. Vt Feliks Kinkar, Lehekülg Eestimaa kultuuriloo. Baltisaksa haridusseltsid Eestis 1905–1914. Tallinn, 2000.

³⁷ Jürgen von Hehn, Das baltische Deutschtum zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. Toim. Andrew Ezergeilis, Gert von Pistohlkors. Köln–Wien, 1982, lk 43–57, siin lk 46

siin kõrgem ja parem”.³⁸ Nii kanti hoolt ka teatrite, raamatukogude, kirjanduselu eest, peeti ettekandekoosolekuid, korraldati näitemängu-õhtuid, koorilaulukontserte jne. Mitmel pool asutati harrastusteatreid, näiteks Tartus Mary von Engelhardti eestvedamisel. Nii etendas Eestimaa Saksa Selts 1907. aastal Arthur Schnitzleri „Armumängu” (*Liebelei*), Ernst von Wolzogeni näidendit „Puhas leht” (*Ein unbeschriebenes Blatt*), Otto Erich Hartlebeni „Ausõna” (*Ein Ehrenwort*) ja Eduard von Keyserlingi tükki „Benigne elamus” (*Benignes Erlebnis*). Iga lavastust mängiti kolm korda. Korraldati ka näidendilugemisi: 1907 oli kavas Hauptmanni „Bischofsbergi neitsid” (*Die Jungfern von Bischofsberg*), Ibseni „Seltskonna toed”, Max Halbe „Emake maa” (*Mutter Erde*) ja Eduard von Keyserlingi näidend „Kevadohver” (*Ein Frühlingsopfer*). Tallinna osakond korraldas 1912. aastal Lotta Girgensohni muinasjutuõhtu, Miitavi selts mängis Karl Stavenhageni näidendit „Lohepesas” (*Im Drachenhorst*) jne.

Olulise osa seltsi tegevusest moodustas sotsiaaltöö – loodi pensionikassa õpetajatele, töövahendusbüroo, toetati abivajavaid rahvuskaaslasi jne.

Kirjandusvälja mõjutavateks asutusteks olid ka salongid (nt Isabella von Ungern-Sternbergi majas Tallinnas Toompeal) ja ringid (1892 Riias rajatud kirjandusring *Kilimandscharo*), kuid nende tegevuse jälile saamine nõuab omaette mahukat uurimistööd, kirjade, mälestuste jm arhiivimaterjali läbitöötamist.

Teatrid

Kahtlemata on ka teater kirjandusvälja oluliseks institutsiooniks ning kirjandusliku maitse kujundajaks. Tähtsaim ja suurim teater Baltimaades oli Riia Linnateater (*Rigaer Stadttheater*), mis oli avanud oma ukSED 1782. aastal väga kaasaegse tükiga – Lessingi „Emilia Galottiga” – ning jälgis ka edaspidi, eriti Max Martersteigi eesrindliku juhtimise all aastatel 1890–1896, Saksa teatrielus toimuvat suure tähelepanuga, olles samas sunnitud joonduma ka arvuka

³⁸ Was ist und will der Deutsche Verein in Livland? – Kalender des Deutschen Vereins in Livland. Riga, 1907, lk 19–21, siin lk 21.

linnakodanikkonna maitse järgi. Sellest tulenevalt pidi repertuaar olema väga mitmekesine. Riia Linnateatri repertuaarivaliku kohta räägib 1903. aasta sügishooaja statistika: 100 etenduse hulgas oli 27 ooperit, 13 operetti, 25 komöödiat või janti, 4 balletti, 3 muinasjuttu ja 28 korral mängiti draamat. Viimase hulgas olid ülekaalus (eeskätt saksa) klassikalavastused (Lessing, Goethe, Schiller, Shakespeare). Komöödias andsid tooni Blumenthal, L'Arronge, Wolzogen, Dreyer jt populaarsed jandisepad. Kaasaegse draama kõige armastatum autor Baltimaadel oli Hermann Sudermann, kavas olid ka Wilhelm Meyer-Försteri menudraama „Alt-Heidelberg”, Fritz Philippi „Pime värav” (*Das dunkle Tor*), Fritz Engeli „Vete kohal” (*Über den Wassern*), hollandi kirjaniku Herman Heijermansi „Õnnistuse lootus”, Max Halbe „Noorus” (*Jugend*), Gorki „Põhjas”, Ibseni „Ehitusmeister Solness” ja Otto Ernsti „Kasvataja Flachsmann” (*Flachsmann als Erzieher*). 1904. aastal on repertuaaris Ibseni „Nora” ja „Hedda Gabler”, Maeterlincki „Monna Vanna”, Schnitzleri „Armumäng” (*Liebelei*), Sudermanni „Kodu” (*Heimat*) ja „Jaanituli” (*Johannisfeuer*), Hauptmanni „Põhjavajunud kell” (*Die versunkene Glocke*) ja Tšehhovi „Onu Vanja”; 1905. aastal mängis Riia Linnateater Friedrich Schilleri juubeliaasta puhul läbi kogu Schilleri repertuaari kronoloogilises järjekorras ning kaasaegsest näitekirjandusest mahtus sinna kõrvale muuhulgas ka Hugo von Hofmannsthal „Elektra”.

Eestimaal oli ainsaks kutseliseks teatriks Tallinna Linnateater (*Revaler Stadttheater*, hiljem *Revaler Deutsches Theater*),³⁹ mille trupp andis suviti etendusi ka Tartu Käsitöölise Seltsi suveteatris, mis tegutses ajavahemikus 1870–1914, samuti Rakveres, Pärnus, Narvas jm. Tallinna Linnateater oli 19. sajandi vältel kujunenud korralikuks kaasaegseks teatriettevõtteks, millel olid väga tihedad sidemed teiste saksa keeleruumi teatrite ja truppidega.⁴⁰

Tallinna Linnateatri pikaajaliseks juhiks (1869–1896) oli Eduard Berent, kes, olles töötanud mitmetes Euroopa kesksetes teatrites (Dessau õukonnateatris, Lüübekis, Amsterdamis, Meiningenis, Viinis, Münchenis), oli Euroopa teatrieluga hästi kursis ja oskas oma ameti-

³⁹ Tallinna Linnateater asus Laial tänaval. Pärast 1902 aasta põlengut ehitati uus teatrihoone, milles praegu asub Eesti Draamateater. Hoone avati 1920.

⁴⁰ Kristel Pappel, Ooper Tallinnas 19. sajandil. [Väitekirj]. Tallinn, 2003, lk 164.

aja jooksul „tagada Tallinnas pideva heatasemelise teatritegemise” ning „repertuaarivalikul balansseerida eri maitsete vahel”.⁴¹ Berenti järglaseks oli Josef Wilhelmi (1896–1901), teatri senine kapellmeister, seejärel Carl Bretschneider (1901–1902). Võrreldes Riia Linnateatriga oli Tallinna Saksa Teatris opereti ja ooperi (1894. aastast alates programmiliselt ka vene ooperi) osakaal repertuaaris suurem. Draamas domineerisid samuti klassikalavastused. Kõige mängitumaks klassikaautoriks oli Friedrich Schiller, kelle näidendid, tavaliselt rohkem kui üks korraga, olid iga hooaja repertuaaris. Järgnes Goethe, kelle draamadest mängiti kõige rohkem „Egmontit” ja „Iphigeneiat Taurises”. Harvemini on repertuaaris Lessing, vahel ka Kleist. 19. sajandi autoritest on eelistatud Grillparzerit, Ludwig Ganghoferit, Carl Gutzkowi ja Heinrich Laubet. Kuid 1890. aastatest peale mängiti tõusvas joones ka kaasaegset repertuaari, milles saksa moodne dramaturgia pidi konkurentsi pakkuma prantsuse odavale komöödiale. Draamas on eelistatuim autor Hermann Sudermann, kellelt on 1893. aastast peale läbivalt repertuaaris näidendid „Au” (*Die Ehre*) ja „Kodu” (*Heimat*), aastast 1896 „Õnn nurgakeses” (*Das Glück im Winkel*), seejärel „Fritzchen”, „Liblikate lahing” (*Die Schmetterlingsschlacht*), „Jaanituli” (*Johannisfeuer*), „Elagu elu” (*Es lebe das Leben*) ja „Soodoma lõpp” (*Sodoms Ende*). Sageli on mängitud ka tollaseid saksa menuautoreid Richard Vossi (*Eva*, 1892; *Alexandra*, 1892; *Schuldig*, 1893; *Napoleon Bonaparte*, 1898), Paul Lindaud (*Gräfin Lea*, 1894; *Die Erste*, 1896; *Nacht und Morgen*, 1904), Adolf von Wilbrandti (*Arria und Messalina*, 1894), Ernst von Wildenbruchi (*Die Haubenlerche*, 1894; *Die Grille*, 1896), kuid 1890. aastate teisel poolel jõuavad balti lavale ka modernistlikud autorid. 1893 etendub nii Riias kui Tallinnas Henrik Ibseni „Nora”, tekitades ägedat poleemikat. *Düna-Zeitung*’is lahatakse Nora-küsimust terve aasta vältel ning teema jääb päevakorraale, ületades uue sajandi piiri (vt ptk VI). 1898. aastal mängib Tallinna Linnateater Ibseni „John Gabriel Borkmanit”. Kuid Ibsen kodunes balti laval siiski alles uue sajandi alguses ning tema populariseerimisele andis kindlasti hoogu Berliini Ibseni-teatri gastroll Tallinnas. Linnateatri laval mängiti siis „Hedda

⁴¹ Sealsamas, lk 51.

Gablerit” ja „Rosmersholmi”. 1903 võtab linnateater repertuaari „Kui me surnud ärkame” ja „Nora” läheb uuele katsele. 1904 lisanduvad „Naine merelt”, „Väike Eyolf”, „Kummitused” ja „Hedda Gabler”.

1896. aastal jõuab Tallinna Linnateatris lavale moodsa saksa teatri lipulaev Gerhart Hauptmann. On sümptomaatiline, et Berliini naturalistliku modernismi esinumber Hauptmann ei astu balti lavale mitte Saksamaal juba alates 1889. aastast peale kõmu tekitanud naturalistlike näidenditega („Enne päikesetõusu”/*Vor Sonnenaufgang*), „Kangrud”/*Die Weber*), vaid hoopis uuest uusromantilisest esteetikast kantud draamaga „Hannele taevaminek” (*Hanneles Himmelfahrt*) ning järgmisel aastal esietendub Tallinnas samuti uusromantiline „Põhjajavunud kell” (*Die versunkene Glocke*). Kuni sajandivahetuseni õnnestub baltisaksa kirjandusväljal ignoreerida Hauptmanni naturalistliku draamauuendajana. 1899 etendub tema „Voorimees Henschel” (*Fuhrmann Henschel*), 1901 „Michael Kramer”, 1903 „Kolleeg Crampton” (*College Crampton*), „Vaene Heinrich” (*Der arme Heinrich*) ja „Rose Bernd”, 1904 „Üksildased inimesed” (*Einsame Menschen*), 1905 „Elga” ja 1911 „Ja Pippa tantsib” (*Und Pippa tanzt*) ja 1912 „Rotid” (*Die Ratten*). 1890. aastate lõpul, Arthur Schnitzleri näidendiga „Armumäng” (*Liebelei*, 1897), annab Tallinna laval endast märku ka Viini modernism, kuid see jääb Viini autorite näidenditest pikaks ajaks ka ainukeseks. „Armumängu” mängitakse uuesti alles 1902. aastal, ja siis nähtavasti – etenduste arvust järeldades – suurema eduga. 1905 võetakse mängukavva Hugo von Hofmannsthal „Elektra”, 1908 Hermann Bahri „Kontsert” ja 1911 Schnitzleri „Anatol”. Modernsetest autoritest on Tallinna teatris edukas olnud Max Halbe (*Haus Rosenhagen*, 1902; *Der Strom*, 1903; *Jugend* 1901, *Die Heimatlosen*, 1904). Kohe järgmisel aastal pärast esietendust Saksamaal jõudis Tallinna lavale Otto Erich Hartlebeni ülimenukas „Rosenmontag” ning seejärel ka tema näendid „Lore” ja „Lahkumine rügemendist” (*Abschied vom Regiment*). Saksa draama kõrval kohtab harva ka muud Euroopa näitekirjandust, nt mängitakse 1904. aastal Gabriele d’Annunzio „Surnud linna”, 1903 etenduvad Maurice Maeterlincki „Monna Vanna” ja Gorki „Põhjas”, 1904 Oscar Wilde’i „Tähtsuseta naine” ja 1912 „Ideaalne abikaasa” ning 1905 Tolstoi „Pimeduse võim”.

Sajandivahetusel Saksamaal toimunud teatriuuendus Baltimaade teatritegemise põhimõtteid oluliselt küll ei raputanud,⁴² kuid kaasaegne modernistlik draama oli kohalike teatrite repertuaaris esindatud.

Kohalike autorite loomingut leiab teatrite repertuaarist seevastu küllaltki harva. Lavale jõudsid nii Riias, Tallinnas kui ka Tartus mitmed Karl Stavenhageni, Alexander von Freytag-Loringhoveni, John Sieberti ja Leopold von Schroederi näidendid. Tallinna Linnateater on mänginud 1894. aastal Eberhard Krausi näidendit „Paremik” (*Auslese*) ja samal aastal Julius Nordeni tükki „Ahelad” (*Fesseln*). 1899 oli Adolf Fedorowi näidendi „Elunälg” (*Lebenshunger*) esiettekanne Tartus ning 1902 mängiti seda tükki ka Tallinnas. 1907 lavastas Karl von Freymanni näidendi „Pärast 9. termidoori” (*Nach dem 9. Thermidor*) Riia Linnateater. 1903 mängis Tallinna Linnateater Christoph Mickwitzi muusikadraamat „Maaailma lõpp” (*Weltuntergang*). Mickwitz oli Tallinnas tuntud teatritegelane, kelle kirjutatud proloogid alustasid tihtipeale nii teatriõhtuid (nt proloog „Nahkhiire” etendusele)⁴³ kui ka austamisõhtuid (nt teatridirektor Eduard Berenti ametijubeli puhul kirjutatud näitemäng).⁴⁴

Kohalikku teatrielu peegeldavad peamiselt päevalehed, kuid sajandi esimesel ja teisel kümnendil tehakse katseid ka oma teatriajakirja väljaandmiseks: 1907–1909 ilmub *Jahresbericht der Deutschen dramatischen Gesellschaft in Reval*, 1911–1913 *Revalsche Theater-Zeitung* ja 1918. aastal lühiajaliselt *Baltische Blätter für Theater und Kunst*.

⁴² Lilian Kirepe, Ein Blick auf Archivmaterialien des Revaler Deutschen Stadttheaters im Estnischen Theater- und Musikmuseum. – Deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918. Thalia Germanica, I. Toim. Laurence P. A. Kitching. Frankfurt am Main–New York, 1997, lk 7–14.

⁴³ Christoph Mickwitz, Prolog zur Liebhaber-Aufführung der „Fledermaus”. Reval, 1908.

⁴⁴ Christoph Mickwitz, Festspiel zum Jubiläum des Herrn Eduard Berent, Director am Revaler Stadttheater. Reval, 1894.

III

Luule

„Meie põhjamaine kodumaa oma sünge taeva, kehva taimkatte ja karmi kliimaga: kui vähe kutsub ta unistav-imetlevalt ülistama looduse majesteetlikkust? Kui raske on vältida, et pikkade talveõhtute vaimusünnitised omandavad nagu keldrikakandid tuhmi läike, et helid kõlavad üksluisse looduse vaikuses monotoonselt?”

Gregor von Glasenapp¹

¹ Gregor von Glasenapp, M. R. von Stern und Viktor von Andrejanoff. – BM 1894, lk 700–736, siin lk 721.

„Värsside jaoks leidub meil harva raha ja luuletaja kunstilisse väljendusse suhtutakse kui millessegi enam-vähem küsitavasse, eralõbusse või kõrvalharrastusse,”² kurtis luuletaja Viktor von Andrejanoff 1895. aastal, visandades portreed baltisaksa 19. sajandi kirjanikust Nikolai von Rehbinderist.

Samas ilmub uuritavas ajavahemikus (1890–1918) balti autorite sulest 144 luulekogu, neist ligemale pooled (67) balti kirjastustes. On autoreid, kes avaldavad ainult balti kirjastustes: Bernhard Semenow, Rudolf Seuberlich, Wilhelmine von Ungern-Sternberg ja Hans Büttner. Ka Wilhelm Johnase, Harald von Loudoni, Albert Sprengeli, Eugenie Hirschberg-Pucheri ja Sigismund Otto Kroegeri ainsad luulekogud on ilmunud balti kirjastustes, samuti enamik Viktor von Andrejanoffi, Elfride Skalbergi, Nikolai von Glehni, Christoph Mickwitzi ja Otto von Schillingi kogusid. Mõlemal, nii Saksa kui balti kirjandusväljal on avaldanud Helene von Engelhardt, Robert von Erdberg-Krczenciewski, Elisabeth Goercke, Jeannot Emil von Grotthuss, Johannes von Guenther, Victor Guenther, Ina Gutfeldt, Mia Holm, Carl Hunnius, Manfred Kyber, Else Morstatt, Hedda von Schmid, Leopold von Schroeder ja Bernhard Stern. Ainult Saksamaal on seevastu kogu oma loominguga avaldanud Karl von Freymann, Max Grube, Maximilian von Güldenstübbe, Korfiz Holm, Élisar von Kupffer, Julius Meyer, Kurt Bertels ja Maurice von Stern. Viimati nimetatutest osalevad Karl von Freymann, Maurice von Stern ja Julius Meyer balti ajakirjandusväljaannetes, kalendrite ja antoloogiate kaudu ka balti kirjandusväljal, kuid näiteks Élisar von Kupfferi, Maximilian von Güldenstübbe, Max Grube ja Korfiz Holmi side baltisaksa kirjandusväljaga on nõrk või pea olematu.

² Viktor von Andrejanoff, Graf Nikolai Rehbinder. Ein baltisches Dichterbild. Riga, 1895, lk 5–6

Enamik Saksamaal elavaid autoreid kirjastas Saksamaal. Mõlemal väljal tegutsenute esimesed kogud on tihtipeale ilmunud Baltimaades, pärast Saksamaale siirdumist on autorid leidnud suurema levikuga kirjastusi. Kuid on ka teistsuguseid näiteid: Richard von Wilpert, oma elu lõpul Tartus teotsenud viljakas kirjanik, *Neue Dörptsche Zeitung*'i kaasautor, avaldas oma mahuka loomingu eranditult Leipzgis (Mutze) või Dresdenis (Pierson).³ Suurema osa oma elust Eestis (peamiselt Tallinnas ja Nõmmel) elanud Peter Zoege von Manteuffel, eesti taluelu teemaliste juturaamatute autor, kelle sulest on ilmunud ka kaks luulekogu, avaldas oma teosed eranditult Saksamaal (Dresdenis, Paderbornis ja Stuttgartis).

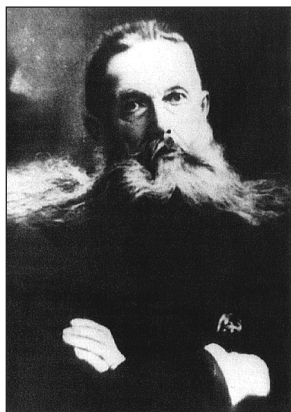
Alljärgnev ülevaade baltisaksa luuletajatest ja nende kohast balti kirjandusväljal hõlmab vaid ajavahemikus 1890–1918 iseseisva koguga avalikkuse ette jõudnud luuletajaid (vt lisa „Luulekogud”). Seega jäävad vaatluse alt välja need autorid, kes sel perioodil oma raamatuni ei jõudnud, kuid osalesid kirjandusväljal kalendrite, ajakirjandusväljaannete või antoloogiate kaudu (vt lisa „Autorid”). Viimaste seas on mõnigi baltisaksa kirjandusvälja lemmikautor, tõeline kodupaigalaulik, kes oli võitnud kodupubliku südamet ja keda armastati seetõttu ikka ja jälle ajakirjandusveergudel tsiteerida (Eduard Fehre, Walter Kempe (pseudonüüm), Ferdinand Kolberg, Alberta von Dreyersdorff, Marie Masing, Siegfried von Sivers, Harriet von Middendorff, Mathilde Böttcher, Walter von Gaffron-Oberstradem, Gregor von Glasenapp, Hans Schmidt, Clara von Harten, Nora Schmidt, Gotthard von Freytag-Loringhoven jt).

³ Wilperti avaldamata jäänud, tema enda köidetud romaanide „Perekond Wilde” (*Die Wilden*), „Warrenburgi Keeleselts” (*Der Warrenburger Sprachverein*) ja ühe poolelioleva pealkirjata romaani käsikirjad asuvad Tartu Ülikooli raamatukogus.

Baltisaksa luule põhisuunad vanema luuletajate-põlvkonna (sündinud enne aastat 1849) loomingus

Mõisnikuluule

Vanema põlvkonna kirjanikest oli 1890. aastaks enamik kogusid ilmumata veel Kõrgepea kuulsal mõisnikul **Nicolai von Glehn** (1841–1919). Tallinnas Kluge kirjastuses mitmete populaarteaduslike kirjutistega (mõõdumõistest, tundmuste ökonoomiast ja esteetikast) avalikkuse ette astunud Nicolai von Glehni esimene luulekogu „Põhjamaised laulud” (*Nordische Lieder*) ilmus aastal 1877⁴ ning alles pärast 17-aastast pausi sõandas Glehn Kluge juures välja tulla teise koguga („Uued põhjamaised laulud”/ *Neue nordische Lieder*), jäädes seejärel produktiivseks kuni elu lõpuni: Tallinnas ja Leipzgis ilmus veel mitu luulekogu, viimane neist Glehni surma-aastal 1919.

Nicolai von Glehn

Glehni luule järgib balti „mõisnikuluule” traditsiooni, mida eesti kirjanduslugu tunneb Ravila krahvi Peter Mannteuffeli (1768–1842) eestikeelsete, lõbusalt mänguliste vemmälvärsside järgi. Istudes üksipäini oma mõisas Kõrgepeal (praegu tuntud Glehni lossina), on luuletajahärra rõõmus igäihe üle, kes tahab astuda üle lävepaku, et jagada temaga üksindust klaasikese veini juures, ning selle tegevuse osaks on mõistagi ka *das Dichten und das Trachten*.⁵ Familiaarses härrandlikus vestlustoonis kõnetab mõisnik kõike, millele tema pilk pidama jääb, registreerib ümbrust ega jäta oma arvamust selle kohta avaldamata. Pilgu alla jääb külarahvas: Pudelpotti peremees (*Der*

⁴ Nicolai von Glehn, *Nordische Lieder*. Leipzig, 1877.

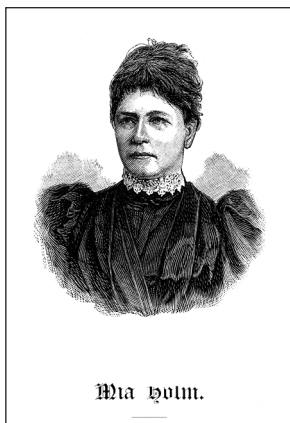
⁵ Nicolai von Glehn, *Neue nordische Lieder*. Reval, 1894, lk 1.

Puddelpottsche Bauer), kaval töömees Mihkel (*Michels List*), kohtu ette sattunud pagar („Pagarikaal”/*Bäckergewicht*) või pasunapuhuja Peeter (*Trompeter Peter Schreter*), aga ka need, kes üksteise rõõmsas seltsis puhkavad külakalmistul. Luuletaja ise lubab – nii sajandi või paari pärast – muretult nende juurde minna. Samasuguses familiaarses toonis puhub mõisahärra juttu surma endaga („Surmale”/*An den Tod*).

Glehn on kirjutanud ka eepilist luulet (nt külaelutragöödia „Õõnes tüvi”/*Der hohle Stamm* või koomiline poem „Professor ja assessor”) ning avaldanud abikaasa surma puhul elegia („Cava destudine, floe amorem”).

1902. aastal Tallinnas ilmunud kogus „Uued luuletused” (*Neue Dichtungen*) jätkab Glehn tuttavas laadis, pakkudes endiselt ka külaeluaielisi vemmälvärse („Antsu kosjaskäik”/*Hansens Brautfahrt*, „Kits”/*Die Ziege*), kuid lisab idamaadest inspireeritud luuletusi (*Der Ganges*), ballaade ja legende.

Emalaulud. Mia Holm

Mia Holm.

1890. aasta oli otsustav Riias pärit luuletaja **Mia Holmi** (1845–1912) elus: pärast abielulahutust Riia raudtee-direktorist Dietrich Holmist⁶ kolis Mia Holm koos gümnaasiastist poja, tulevase kirjaniku Korfiz Holmiga Saksamaale, püüeldes uut algust – eeskätt luuletajana. See langeski talle osaks Münchenis äsja ilmuma hakanud satiiriajakirja *Simplissimus* juures, kus nägid trükivalgust Mia Holmi luuletused, muuhulgas tema „Emalaulud” (*Mutterlieder*), mis said raamatuks 1897. aastal, ajakirja väljaandja

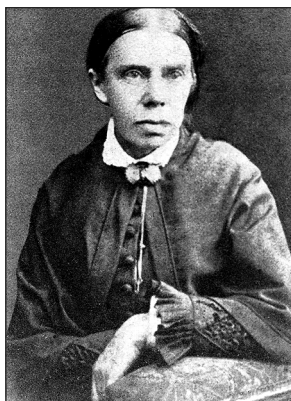
⁶ Lahutuse põhjuseks oli Mia Holmi luuletus „Er und Sie” (*Gedichte*, 1882), milles oli avalikkuse ette toodud intiimseid seiku abielupaari eraelust. Vt Paul Th. Falck, Mia Holm. Ein Gedenkblatt.– Rigaer Almanach 1914, lk 171–176, siin lk 174.

Religioosne luule

Religioosne luule on üheks baltisaksa luule tugevamaks valdkonnaks ning siin on saavutanud märkimisväärsust just naisluuletajad, alates Elisa von der Recke (1754–1833) pietistlik-sentimentaalsest hardusluulest.

Riialanna **Julie Hausmanni** (1826–1901) luuleloomingu põhiosa sündis 1860.–1870. aastatel. Pastor Gustav Knaki eestvõttel ilmus (vastavalt autori soovile anonüümselt) aastatel 1863–1880 viis köidet pealkirjaga „Maililled. Laulud ühelt tasaselt maal” (*Maiblumen. Lieder einer Stillen im Lande*).⁸ Miitavi gümnaasiumi ülemõpetaja Johann Michael Hausmanni tütre, hiljem oma õe Elise⁹ seltsis Peterburis elanud Julie Hausmanni kõige tuntumaks vaimulikus luuletuseks oli ja on Friedrich Silcheri viisile loodud laul:

So nimm denn meine Hände und führe mich
Bis an mein selig Ende und ewiglich.
Ich kann allein nicht gehen, nicht einen Schritt;
Wo du wirst gehn und stehen, da nimm mich mit.

Julie Hausmann

(*Oh võta mind, mu Jumal, käekõrvalle,
et tee mul jõuetumal viiks taevasse.
Ei suuda üksi astu ma sammugi,
sest siruta mull' vastu käed alati.*)¹⁰

Julie Hausmanni kogu „Lilled Jumala aiast” (*Blumen aus Gottes Garten. Lieder und Gedichte*) ilmus postuumselt 1902. aastal. Kuna luuletaja veetis oma elu viimase suve Võsul, on Võsule pühendatud ka üks tema viimaseid luuletusi:

⁸ Julie Hausmann, *Maiblumen. Lieder einer Stillen im Lande I–IV*. Toim. Gustav Knak. Berlin, 1863–1880.

⁹ Elise Hausmann oli Peterburi Püha Anna Kooli (St. Annen-Schule) tütarlasteosakonna juhataja. Vt: Paul Th. Falck, *Die baltische Dichterin Julie Hausmann*. – Rigaer Almanach 1912, lk 124–133.

¹⁰ Anton Jürgensteini tõlkes sai sellest Julie Hausmanni laulust üks tuntumaid eesti kirikulaule, mis kuulub eesti kirikulauluraamatusse.

Ich stand auf des Felsenufers Rand,
 Der Blick nach der wogenden See zugewandt,
 Wo hoch sich bäumend
 Und Schneeweiss schäumend
 Die Wellen sich jagten, sich hoben und neigten
 Und alle doch nur das Eine erreichten:
 Dass sie an den Felsen mit Zischen und Krachen
 Sich machtlos brachten ¹¹

*Lebensergebnisse*¹²

O dass ich Sangesgabe hätte
 Und einen liederreichen Mund ¹³

Oma ainsa luulekogu „Elamused ja eluviljad” (*Erlebnisse und Lebensergebnisse*, 1902) avaldas Riia kirjastuses Jonck & Poliewsky elu lõpusirgele jõudnud tuntud Riia arst ja vesiravila rajaja **Sigismund Otto Kroeger** (1825–1905). Pühendusluuletuses „Vaga soov” (*Frommer Wunsch*) selgitab autor oma luuletamise motive: selleks on tarvidus eluõhtul luulevormis kirja panna oma elulugu, kujutada selle kulgemist tõusvas joones pimedusest valguse poole – „durch Nacht zum Licht”. Samas käib ülesanne autorile üle jõu. Ta tajub oma piiratust, tunnistab diletantismi, on hädas õige kõla leidmisega (vt luuletus „Soov”/*Wunsch*), imestades aeg-ajalt isegi oma tegevuse üle. *Lebensergebnisse* žanri hulka kuulub nii perekondlikeks tähtpäevadeks kirjutatud juhuluule, armuelamused, looduspildid (kevade tärkamine, mereelamused, metsakohin) kui ka maailmavaateluule, mille sisuks on selgeilmeline konservatism, moodsate ideaalide ja ajastu vaimu kriitika: „Ankündigen heut’gem Zeitgeist möcht’ ich Fehde.”¹⁴

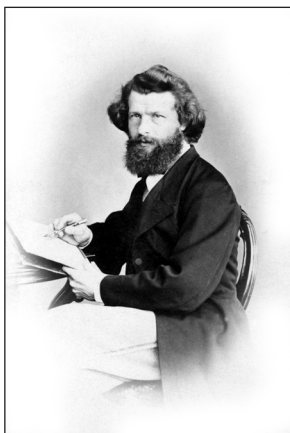
¹¹ *Ma seisin kaljuse kaldaga rannas, / pilk pööratud lainetavale merele, / kus kõrgele tõustes / ja lumivalgelt vahutades / lained ajasid üksteist taga, tõusid ja laskusid alla / saavutades ikkagi vaid üht: / kihinal ja kohinal kaljudel / raugesid* Julie Hausmann, Blumen aus Gottes Garten. Lieder und Gedichte. Herborn, 1902, lk 309.

¹² *Eluviljad*

¹³ *Oh, oleks mul lauluanne / ja lauluderohke suu.* Sigismund Otto Kroeger, *Erlebnisse und Lebensergebnisse*. Riga, 1902, lk 28.

¹⁴ *Kinda tahaksin visata praegusele ajavaimule.* Sealsamas, lk 120.

Salongiluule

Albert Sprengel

Tallinna joonistusõpetaja ja kunstniku **Albert Sprengeli** (1832–1900) ainuke, 1897. aastal Kluge kirjastuses ilmunud luulekogu sisaldab autori elu jooksul kirja pandut: juhu-, armastus- ja armuvaluluule, lõbusad kevad- või koduigatsuslaulud ei taotlegi „armsa muusa” õnnistust, vaid rahulduvad lähiringi publikuga. Sprengel oli Tallinnas tuntud salongipoeet, vaimukas seltskonna hing ning *Revaler Zeitung*’i järgi ei möödunud naljalt ükski pidu, ilma et Sprengel poleks seal „sõna ja pildiga” osalenud.¹⁵

Erinevalt Kroegeri intiimluulest registreerib Sprengeli luule lustlikult oma lähiümbrust, on seotud kindla aja ja paikadega.

Buršilaulud ja koduluule

Aastal 1871 Göttingenist Riiga siirdunud ja seal pankuriametit pidanud **Julius Meyer** (1846–?) alustas oma kirjanduslikku tegevust Riias, ehkki avaldas oma teosed enamasti Leipzigi kirjastustes. Tema „Janused laulud” (*Durstige Lieder*, 1876 ja 1899) on buršiluule traditsioonis kirja pandud joogi- või naljalaulud („Ma olen härra von Juhhaidii”/*Ich bin der Herr von Juchheid*), mille üheks temaatiliseks liiniks on kodupaigateema, nagu ka alljärgnevas tüüpilises balti buršilaulus:

Du liebe, du herzige Dünastadt,
Du rauschender Strom, und du lenzgrünes Land
Du wogendes Ostmeer, nie seh’ ich mich satt,
Wie habt ihr den Fuss und den Sinn mir gebannt!
Ihr weissen Dünen, Ihr Heiden braun

¹⁵ C. H., Ein Gedenkblatt an Albert Sprengel. – *Revaler Zeitung* 3. III 1932, nr 224, lk 5.

Du märchenduftiger Föhrenwald.
 Du fröhliches Völkchen der Ostseegau'n
 Wie fesselt das Herz ihr mit Zaubergewalt!
 Der Weinstock freilich gedeiht hier nicht mehr...
 Doch der Punsch und der Bierstoff gedeihen gar sehr
 Und der Durst ist zu Hause im herrlichen Nord...¹⁶

Julius Meyer on armastatud autor balti ajakirjanduse ja antoloogiate veergudel. Eriti populaarne oli tema kodulaul „Kas tunned maad?” (*Kennst du das Land?*), mis arendas edasi 19. sajandi balti luuletaja Alexis Adolphi (1815–1874) sama pealkirjaga ja samale motiivile üles ehitatud luuletust, millele omakorda on väga sarnane Mihkel Veske tuntud laul.

Makarooniline luule

Balti luule omapäraseimat ja „omamat” suunda – segakeelse luule traditsiooni, mille alguses seisab Baltimaadel ülipopulaarseks saanud Jakob Johann Malmi „Põltsamaa sõprus” (*Die Oberpahlische Freundschaft*)¹⁷ – jätkab riialane Rudolf Seuberlich (1841–1913) oma „Balti naljalugudega” (*Baltische Schnurren*),¹⁸ millele tuli lisa veel mitmes jaos aastatel 1894–1902 ning 1906 andis see peamiselt läti keeles ja oludes kodus olev kirjanik välja ka raamatutäie eesti naljalugusid.¹⁹ Selles paroodilises žanris kujutati enamasti

¹⁶ *Sa armas, kena Väina-linn, / Sa kohisev jõgi, Sa kevadhaljas maa. / Sa lainetav Läänemeri, iial ei näe ma Sinust isu täis /, kuidas küll olete köitnud minu jalad ja meeled! / Te valged luited, te rusked nõmmed, / Sa muinasjutuline männimets. / Sa Läänemere-äärne rõõmus rahvas, / millise võluvääga hoiate minu südamest kinni! / Viinapuud siin küll enam ei kasva... / Kuid puns ja humalad kasvavad isegi väga / ja janu on oivalises Põhjas kange...* Julius Meyer, Durstige Lieder. [Numereerimata avaluletus]. Leipzig, 1876.

¹⁷ Vt selle kohta: Maie Kalda, Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – Vikerkaar 1993, nr 3, lk 67–74; nr 4, lk 67–72 ning Vahur Aabrams, Vier Gedichte im estnischen Halbdeutsch aus einer karnevalesken Umbruchszeit: „Die Oberpahlische Freundschaft”, „Karluscha Tattelbaum”, „Benjamin Paul Püttisepp” und „Kleine Indermetzo. Reise in Ausland”. [Käikiri]. Tartu, 1999.

¹⁸ Rudolf Seuberlich, Meine Muse I. Lieder und Gedichte. Riga, 1878; Rudolf Seuberlich, Meine Muse II. Baltische Schnurren. Riga, 1880.

¹⁹ Rudolf Seuberlich, Estnische Schnurren und andere schnurrige Sachen in Vers und Prosa. Riga, 1906.

Rudolf Seuberlich.

tõusiklikku, vigast saksa keelt kõnelevat eestlast või lätlast, teatavat sotsiaalset tüüpi, keda kutsuti „kadasaksaks” (*Wacholderdeutscher*) või, kui tegu oli madalast soost sakslasega, kelle keel oli eesti- või läti keelses keskkonnas kreoliseerunud, *Knote* (kellele saksa kõrgkiht meelsasti ülalt alla vaatas). Samas võib selles žanris näha ka baltisaksa kõrgkultuuri kõrvale tekkinud rahvaliku karnevalikultuuri ilmingut, nii nagu seda on käsitlenud Vahur Abrams, omapärast

vahevormi, üleminekunähtust, mis ütles „midagi olulist siinseile eri haridustasemega rahvustele”.²⁰ Seuberlich pajatab eestlase Jürri Torrupilli ja lätlase Mikkel Kallingi tegemistest, kuid karikeerib teisigi „balti” tüüpe. Tema loomingut läbivateks tegelasteks on *studiosus* Pumper, pastor Lieberecht, hajameelne professor Irrigs, Herr Zitter jt, kes satuvad naljakatesse sekeldustesse. Seuberlichi loomingust võib leida ka eesti rahvaluule motiividel loodud laule.²¹

Seuberlich oli Riia Kirjanike Liidu president, tema kodu oli 1890. aastatel linna kirjanduslik-muusikalise elu keskpunkt. Lisaks oli ta tuntud ja tunnustatud vene luule tõlkija (tõlkinud Aleksei Tolstoid ja Nekrassovit).

Balti dialekti (täpsemini Riia ümbruse murret) viljeles Riia maksuametnik **Nikolai Jesersky von Seemann** (1852–1921) oma „Väina kandi lugudes” (*Dinakantsche Geschichte in Gedichten, aufgemacht von Schanno von Dinakant*, 1904). Raamatu populaarsust tõendab teine, täiendatud trükk aastal 1913, millele on lisatud ka baltisaksa- (Riia keele) kõrgsaksa sõnaraamat. Seemannist eristab Seuberlichist see, et ta suhtub oma luulekeelde märksa lugupeavamalt, näidates, et koomiliste eesmärkide kõrval on Riia kõnekeelde tõlgitav ka kõrgsaksa luule. Tema lugude tegelane ja looja Schanno von Dinakant on jõudnud balti sotsiaalses hierarhias märksa kõrgemale astmele – sellele osutab tema nime ees olev *von*. Tegu ei

²⁰ Maie Kalda, Jacob Johann Malm, lk 72.

²¹ Nt Estnisches Volkslied I, II. Nachklänge aus trüben und heiteren Tagen. Riga, 1911.

ole mõistagi põlisaadlikuga; *von*'i päritolu jääb pisut kahtlaseks. Kuid eneseteadlikkust ja uhkust aitab ülal hoida kodune „ellujäämisõpetus”: „Denn, Schanno, halt dir g'rade!”²²

Schanno von Dinakanti tegeliku päritolu avaldab tema eluseikade edasine kirjapanija, samuti riialane **Bernhard Semenow** (1880): Schanno ongi Seuberlichi luulest tuttav tõusik – poolharitlane Mikkel Kalling, kellele „meie linna hüvanguks osutatud suurejooneliste teenete eest” omistati tema praegune nimi.²³ Semenowi balti murrakus „originaalkupleed” järgisid Saksamaal parajasti moes olnud *Überbrett*²⁴-traditsiooni ja olid mõeldud esitamiseks laval.

Eesti keelealal oli käsitletaval perioodil Malmi traditsiooni jätkajaks Tartu ajakirjanik ja tõlkija, eesti päritolu **Arthur Usthal**, kes andis välja kolm kakskeelse luule kogu. Esikkogu (*Karluscha Tattelbaum. Deutsch-estnische Dichtung*, 1902, 2. trükk 1903) on pühendatud „minu vanale armsale heale surnud sõbrale” Kaarl Magnus Tattelpuule ja algab viitega J. J. Malmi Põltsamaa sõbrale („Aus Oberpahlen war er nicht”)²⁵ ning portreeteritava selge eristamisega tema toorest ja harimata eelkäijast. Karluscha on „ein Ehrenmann von Kopf zu Knie”,²⁶ ja kuigi „von ehstnische Geblüht”,²⁷ tunneb ta suurt sümpaatiat kõige saksaliku vastu („für Deutsche sehr geglüht”). Seda armastust mina-jutustaja ei jaga, pidades sakslasi rõhujateks ja venelasi vabadusetoojateks. Minajutustaja ja tema sõbra maailmavaateline tüli kuulub Malmist alates selle žanri sisuliste elementide hulka, kusjuures irooniaga on kujutatud mõlemat.

²² Seepärast, *Schanno, hoia pea püsti!* Nikolai Seemann von Jesersky, *Dinakantsche Geschichten in Gedichten*. Riga, 1913, lk 34.

²³ Bernhard Semenow, *Schanno von Dünakant. Eine Sammlung Dünakant'scher Original-Kouplets und Lokal-Vorträge*. Riga, 1904, lk 7.

²⁴ 1901 Berliinis Ernst von Wolzogeni rajatud esimene saksa kabaree.

²⁵ *Põltsamaalt ta pärit ei olnud.*

²⁶ *Aumees juuksejuurest varbaotsteni.* Arthur Usthal, Karluscha Tattelbaum. *Deutsch-estnische Dichtung*. Dorpat, 1903, lk 6.

²⁷ *Eesti soost.*

Teine tüüpiline motiiv on kosjaskäik, mille võtab ette – paraku küll edutult – Karluscha, samuti ka Usthali teise poeemi peategelane Benjamin Paul Püttisepp (*Benjamin Paul Püttisepp. Humoristische Dichtung*, 1909), kes lehestunud ja juba pisut elatanud Amanda Lepa ka koju toob. Nagu Jesersky von Seemann, on ka Arthur Usthal pannud *Halbdeutsch*'i ümber saksa klassikat. Tema kogu (*Goethe, Bürger, Uhland und ander in halbdeutsche lustige Zunge*, 1903) sisaldab klassikatöötusi, kuid siin on tegu vaid vormiliste elementide (värsimõõt, riim, kõla) ülevõtmisega paroodilistel eesmärkidel: ülevad motiivid on asendatud žanrile kohaselt madalatega. Goethe „Nömmeroosike” („Sah ein Knab' ein Röslein stehn”) algab Usthalil: „Sah ein Dieb ein Geldschrank stehn.”²⁸ Eesti sõnu saksa substraatkeeles esineb Usthalil rohkem kui teistel *Halbdeutsch*-autoritel, millest võiks oletada autori lähemat tutvust sellise keelekasutusega. Usthal on pannud oma ande proovile ka lüürilises luules, jäädes selles siiski tugevasti alla „baltisaksa keskmise”. Tema kogu „Hingesügavusest” (*Aus innerstem Erleben. Gedichte*, 1907) liigitub „Eluviljade” rubriiki, pakkudes vilju igast puust: lüüriliste pihitimuste, elutüdimus- ja lembeluule hulgas ka baltisaksa luulekogus vähemasti ühe kohustusliku ballaadi, milleks Usthalil on „Võnnu langemine” (*Wendens Fall*).

Eesti-/läti-teemaline mütoloogiline luule

Baltisaksa haritlaste jätkuvat huvi eesti/läti mütoloogia ja rahvaluule vastu, mis kulmineerus Õpetatud Eesti Seltsi tegevuses 19. sajandi keskpaiku, näidates edaspidi paraku küll vaibuvat hoogu, tõendab Haapsalu mehe **August Linde** (1844–1936) 1891. aastal Moskvast välja antud raamatuke „Imanta ja Kaupo. Läti muistend kaheksas laulus” (*Imanta und Kaupo. Eine lettische Sage in 8 Gesängen*), mis sisuliselt jätkab merkellikku suunda baltisaksa kirjanduses,²⁹ vormiliselt aga biidermeierlikku ajaloolise riimitud eepika traditsiooni:

²⁸ Nägi kord varas seismas rahakappi. Arthur Usthal, Goethe, Bürger, Uhland und ander' in *halbdeutsche lustige Zunge*. Dorpat, 1903, lk 25–26.

²⁹ Vrd nt: Ulrich von Schlippenbachi luuletus „Lettische Phantasien”. – Ulrich von Schlippenbach, *Gedichte*. Mitau, 1912, lk 105–106.

Von alten Helden will ich heute singen,
 Von einem Volke, das geknechtet ward,
 Und das Jahrhunderte in heissem Ringen
 Gehalten fest an seine Eigenart...³⁰

Vanema põlvkonna luules avaldunud balti luule põhižanrid leiavad jätkajaid ka edaspidi.

Baltisaksa luule 1890. aastatel

1890. aastaid võib pidada balti luule kõrgajaks. Luulet viljeldakse väga mitmekesistes vormides. Just 1890ndatel kujuneb välja tõeline balti *Heimatsdichtung*, kodupaigaluule, olgu see siis isamaaline protestilaul või nostalgiline koduigatsusluule, mida viljelevad Baltimaadelt lahkunud luuletajad, andes tuge ja hingekosutust mahajäänutele. Luulepilt saab ühisbaltilised kontuurid ja manifesteerub mitmetes antoloogiates (vt ptk II), mis aitavad kaasa balti kirjanduskaanoni tekkele. Seevastu 1890. aastate ärksamad luuletajad trotsivad nii väljakujunenud balti luulekaanoni kui ka selle *habitus*’t, paistes ühtlasi silma isikliku kujunemistee ja eraeluliste otsuste iseseisvusega.

Eepiline luule. Helene von Engelhardt

Balti lugejate vaieldamatuks lemmikuks oli 1890. aastatel kuramaalanna **Helene von Engelhardt** (1850–1919), kelle luulet ilmub rohkesti balti ajakirjades ja antoloogiates. Temalt oli palutud „Balti aastaraamatu” *Heimatstimmen* avaluuletus.³¹

³⁰ Muistseist sangareist on täna laulda soov, / rahvast, kes orjastati, / ja kes sajandeid tulises võitluses / hoidis kindlalt oma eripära. August Linde, Imanta und Kaupo. Eine lettische Sage in 8 Gesängen. Moskau, 1891, lk 7.

³¹ Helene von Engelhardt, Heimatstimmen. – Heimatstimmen. Ein baltisches Jahrbuch I. Reval, 1904, lk 1–2.

Helene von Engelhardt

Helene von Engelhardti elukäik³² on balti tingimustes suhteliselt eba-konventsionaalne. Ta oli sündinud 1850. aastal Wileikis Leedus, kuid veetnud lapsepõlve Lauķese (Lautzen) rüütlimõisas Kuramaal. Lõpetanud 16-aastaselt Miitavi tütarlastekooli, jätkas ta eneseharimist isa juhendamisel, õppides eeskätt poeetikat, ladina keelt, tõlkides vene, inglise ja prantsuse keelest. 1869. aasta veetis perekond Stuttgartis, kus sõlmusid Helene von Engelhardti jaoks olulised kirjanduslikud tutvused. Laste

hariduse huvides kolis perekond Riiga, kus saksa koolidel oli tollal väga hea maine. Riia-ajast on pärit esimesed rasked katsumused: isa ja armastatud õed surid lühikese aja jooksul difteeriasse. Seisusevastane abielu oma muusikaõpetaja Louis Pabstiga, Riia Esimese Muusikakooli juhatajaga, elu ratasatel, vaba kunstnikuelu, rasked haigused, mis viisid kirjaniku korduvalt silmitsi surmaga, ning lähedaste kaotused kurnasid tema keha, kuid mitte vaimu. Ka kõige sügavamatel masendushetkedel oli luuletajale viimaseks õlekõrreks võimalus luuletada.

Engelhardti esikkogu „Koidupuna. Nooruslaulud” (*Morgenroth. Jugendlieder*) ilmus aastal 1870 Stuttgarti mainekas Metzleri kirjastuses ning äratas kriitikute hulgas positiivset tähelepanu. Luuletajas nähti jõulist, omapärast talenti, imetleti tema originaalsust, sügavat tundmust, huumorit ja kujutlusjõudu. Teiste hulgas oli julgustajaks ja imetlejaks saksa *Vormärz*’i luuletaja Ferdinand Freiligrath, kes soovitas katsetada eeskätt eepilise luule vallas,³³ mida Engelhardt hiljem ka tegi.

Rasked eraelulised katsumused sundisid luuletaja kümneks aastaks vaikima ning alles 1880 ilmus lugejate ette uus kogu – anakreontiliselt noorust, veini ja armastust ülistav „Veinialbum” (*Wein-Album*),³⁴

³² Vt Lucie von Staël-Holstein, Helene von Engelhardt-Pabst. Ein Erinnerungsblatt. – Heimatstimmen V 1912, lk 65–93; Paul Th. Falck, Die Dichterin Helene von Engelhardt-Pabst. Ein Gedenkblatt. – BM 1911, II, lk 280–294.

³³ Lucie von Staël-Holstein, Helene von Engelhardt-Pabst, lk 69

³⁴ Helene von Engelhardt, Wein-Album. Gedichte. Leipzig, 1880.

millele paari aasta pärast lisandus „Pulmareis ja mitmesuguse sisuga luuletusi” (*Eine Hochzeitreise und Gedichte vermischten Inhalts*).³⁵ Mõlemad kogud vahendasid luuletaja pulmareisi-elamusi Läänemerelt Veneetsiani ja tagasi, noore armastuse ülevoolavaid tundmusi ning andsid kirjanikule „tõelised kodanikuõigused poeetilisel parnassil”, nagu on märkinud *Deutsche Zeitung*, lisades: „Jumal tänatud, jälle kord üks poeedihääl täis elu ja tõde!”³⁶ Ikka ja jälle imetletakse Engelhardti luule värskust, nooruslikku tundlikkust, elurõõmu, kuuma verd, armutuld, kirge, lausa bakhantlikku hoogu ja samas naiselikku graatsilisust, vaimustust, tervet elunaudingut, huumorit, ditüramblikku hoogu ja Engelhardtile kui luuletajale kõrge vanaduseni iseloomulikke vormiteadlikkust.

Viimases nimetatud kogus on Helene von Engelhardti luulelaad muutunud eepilisemaks, ta oli leidnud oma žanri – ballaadi –, millele jäi truuks ka edaspidi. Järgmine kogu kannabki pealkirja „Normanni ballaadid” (*Normannische Balladen*),³⁷ milles luuletaja on lasknud end inspireerida vanagermaani legendidest. Ajal, mil modernistlikes ringkondades räägiti luule devalveerumisest naisautorite loomingus ning naisluule valdkonnaks oli kujunenud sentimentaalne lüürika,³⁸ üllatas see kogu kriitikuid eepilisele luulele tarviliku objektiivsuse ja kujutlusjõuga. Nii kirjutab *Deutsches Literaturblatt*: „Ei usuks, et nende jõuliste, peamiselt anapestiliste või daktüüliste ballaadide autoriks on naine.”³⁹ „Mehist joont”, jõulisust, nähakse Helene von Engelhardti luules ikka ja jälle ning tunnustatakse tema suurepärase toimetulekut naisele nii võõra žanriga nagu eepiline luule. Saksa konservatiivne ajaleht *Preussische Kreuzzeitung* kirjutab: „On peaaegu häbistav, et peavad tulema sügavamalt andekad, jõulised naised, kes, haaratuna ja vaimustatuna luule rikkalikust lätest, mis seal kaugel põhjamaal meile vastu voolab, sellele ka teiste jaoks ligipääsu võimaldavad ja teed rajavad.”⁴⁰

³⁵ Helene von Engelhardt, *Eine Hochzeitreise und Gedichte vermischten Inhalts*. Stuttgart, 1882.

³⁶ *Kritische Stimmen über Werke von Helene von Engelhardt* (Frau Prof. Pabst). Dorpat, lk 8.

³⁷ Helene von Engelhardt, *Normannische Balladen*. Stuttgart, 1884.

³⁸ Peter Sprengel, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900*. München, 1998, lk 534–539.

³⁹ *Kritische Stimmen ...*, lk 13.

⁴⁰ Sealsamas.

Süvenemine islandi muinasjutumaailma pädib islandi eeposega (*Gunnar von Hlidarendi*). Selle 36 laulust koosneva eepose kallal töötas kirjanik oma elu kõige karmimal kriisiajal – raske haigus oli võtnud talt nägemise, nii et eeltööd sai teha (ja kirjanik tegi seda alati ülima põhjalikkusega, süvenedes vastavakeelsetesse originaalidesse) vaid ettelugemise vahendusel.⁴¹ See jäi ka Engelhardti viimaseks tööks.

Kuid mitte ainult muinaspõhja, islandi mütoloogia ei inspireerinud luuletaja sulge. Ka ameerika, araabia, polüneesia, egiptuse ja oriendi muinasmaailma süüvis kirjanik pikkadel rännuaastatel, saates muusikust abikaasat kontsertreisidel või otsides uusi väljakutseid Melbourne'is, Londonis, Moskvas (Pabst oli Moskva Filharmoonia professor), Egiptuses. Mitte ainult luules, vaid ka reisikirjades ja juttudes on kirjanik neid muljeid lugejale vahendanud Felix Nordensteini pseudonüümi all: ajalehtedes *Deutsche Post* („Austraalia skitsid”/*Australische Skizzen*), *Über Land und Meer* („Suvepuhkus Tasmaanias”/*Sommerfrische in Tasmanien*) ja *St. Petersburger Zeitung*, millele kirjanik tegi pidevat kaastööd („Uiteid muinasjutumaal”/*Streifzüge durch Märchenland*). Kodunt kaugel olles on ta ikka naasnud kas või luules kodusesse balti maailma: esimene Baltimail ilmunud luulekogu on „Beate-öö. Muinaslugu Kuramaalt (*Beatennacht. Ein Märchengesang aus Kurland*, 1900), mille luuletaja pühendab oma kodumaale ja mis sisaldab Kuramaa-ainelisi ballaade, viies lugeja muinasjutumaailma, kust „athmet das Geheimnisvolle / aus Wald und Hein, aus Born und Teich”⁴² ning kus põhjamaiselt kõnelev loodus teab pajatada üht lugu teise järel. Engelhardti Kuramaa-ballaadid keerlevad müstiliste maastikuelamuste, kohamuistendite ümber, mis on seotud läti mütoloogias olulise kesksuvis, juuli viimast päeva tähistava beate-ööga, vaimudeööga, „wo Mensch und Geist sich näher wohnen”.⁴³ Loodus ja selle lood on luuletaja Põhjala-igatsuse keskmes:

Auf stieg, in Duft gehüllt, die Heimath lieb
Mit Wäldern, Seen und sommernächt'gem Reigen.⁴⁴

⁴¹ Lucie von Staël-Holstein, Helene von Engelhardt-Pabst, lk 81.

⁴² *Õhkub salapära / nii metsast kui hiiest, nii allikast kui tiigist*. Helene von Engelhardt, *Beatennacht. Ein Märchengesang aus Kurland*. Reval, 1900, lk 33.

⁴³ *Kus inimene ja vaim asuvad teineteisele lähemal*. Sealsamas, lk 13.

⁴⁴ *Tõusis üles udulooris, kallid kodumaa / metsade, järvede ja suveõie ringmänguga*. Sealsamas, lk 7.

Ja vastupidi, pikkadel talveõhtutel kodus kamina ees teed juues ning tuule ja tormi ulgu kuuldes – luuletajat on sagedase tuule- ja tormikujundi⁴⁵ pärast nimetatud ka tormilaulikuks⁴⁶ – igatseb ta soojade, päikseliste maade järele, loorberite, roosjate flamingode, kuldsetes kleitides apelsinipuude järele (*Fata Morgana*).⁴⁷ Nii vahelduvad tema kogudes Itaalia päikselised pildid Kuramaa talvekoloriidiga, kuid kriitikute sõnul saavutab luuletaja oma parima ikkagi Põhja talve piltides.

Suve- ja talvepuhkused veetis kirjanik Tartus või Kabina mõisas paruniproua Sophie von Nolcken juures, kus ta kohtus mitmete Eestimaa kultuuritegelastega, teiste seas luuletaja Carl Hunniusega. Lahkumine Eestist oli talle alati valulik:

Fahre wohl, mit Schmerzen trenn' ich
 Mich von dir mein Embachtal,
 Doch es ruft der Peterspfennig,
 Und ich habe keine Wahl.⁴⁸

On vähe luuletajaid, kellega Helene von Engelhardti on võrreldud – eks seegi tõenda tema omapärast kunstnikunatuuri. Kriitikast kostab sageli määratlus *klassisch* ja *unmodern*. Mõlemad mõisted tundukse tähendavat luuletaja vormiteadlikkust, optimistlikku eluhoiakut vastandina *fin-de-siècle*'i dekadentlikule, resigneerunud meeleolule, tema religioossust, tundesügavust, jõudu, igatsust harmoonia järele:

Hoch über grellem Dissonanzgetöne –
 Unsterblich waltet nur die Harmonie,
 Und ewigwahr bleibt nur das Ewigschöne.⁴⁹

Luuletaja jääb truuks klassikalisele kunstimõistmisele.

Kui nooruse õnnepäevadel ülistas Engelhardt vaba kunstniku elu (nt luuletustes „Kunstniku elu”/*Künstlerleben* või „Kunstniku veri”/

⁴⁵ Vt eeskätt: Helene von Engelhardt, Im Windesrauschen. Epische Dichtungen, 1890.

⁴⁶ Paul von Kügelgen, Leben und Wirken der Dichterin Helene Baroness Engelhardt-Schnellerstein. – Helene von Engelhardt, Meine Stärke und mein Schild. Gedichte. Reval 1903, lk 1–23, siin lk 19.

⁴⁷ Helene von Engelhardt, Im Windesrauschen, lk 27–29.

⁴⁸ *Ela hästi, valuga lahkun / Sinust, mu Emajõe org, / ent kutsub mind Peetruse penn, / ja mul ei ole valikut.* Lucie von Staël-Holstein, Helene von Engelhardt-Pabst, lk 75.

⁴⁹ *Kõrgel teravate dissonantsihelide kohal / surematult valitseb vaid harmoonia / ja igavesti tõene on vaid igavene ilu.* Helene von Engelhardt, Beatennacht, lk 9.

Künstlerblut),⁵⁰ siis oma eelviimases kogumikus „Mu tugevus ja mu kilp” (*Meine Stärke und mein Schild*), olles „lähedal tipule”, teab luuletaja, et vaid kunst võib talle viimset troosti anda:

Und will auch hin und wieder
Mein Herz zu stürmisch schlagen
Nur Lieder, Herr, nur Lieder
So will ich weiter tragen
(„Vaid laulud”/*Nur Lieder*)⁵¹

Katsumustest räsituna, toetudes viimasele ja ainsale – Loojale, anub luuletaja ka teda: „Gib mir ein Lied, o Vater, Dich zu preisen”⁵² ja ülistab Loojat, kes on loonud loomistungi:

O hehrer, unbegriff'ner Meister,
Der ewigschaffend säet und reift,
O heilige Du selbst die Geister
Die heisser Schaffensdrang ergreift:
Auf dass dem Quell des Lichts entstamme
Die Gluth, die ihre Brust erhellt,
Auf dass sie singend aufwärts flamme –
Wohl in, doch niemals von der Welt!
(„Loojale”/*Dem Schöpfer der Kunst*)⁵³

Pärast 1905. aastat, pagenud Moskvast revolutsioonikeerise eest, elas abielupaar Engelhardt-Pabst mitmel pool Saksamaal, julges siis Vene olukorra rahunedes Moskvasse naasta ja veetis taas puhkuseid Kabinas. Kuid luuletaja tervis halvenes ja baltisaksa kogukonna sihtotstarbeliste annetuste abil õnnestus tal reisida leebema kliimaga maadesse, esialgu Wiesbadenisse, seejärel Viini, kus ta lävis tihedasti (peamiselt konservatiivsete) kirjanduslike ringkondadega. Eriti tihe oli läbikäimine Viinis elava Leopold von Schroederiga, samuti balti luuletajaga. Elu viimasel aastal (1910) korraldas rahvuslik-konservatiivne Viini Kirjandusühing „Scholle” Engelhardti 40. kirjanikujuubeliks austamisõhtu.

⁵⁰ Helene von Engelhardt, *Wein-Album*, lk 55, 57.

⁵¹ *Ja kui ka aeg-ajalt tahab / mu süda liiga maruliselt lüüa / vaid laulud, Issand, vaid laulud, / siis suudan edasi kanda.* Helene von Engelhardt, *Meine Stärke und mein Schild. Gedichte.* Reval, 1903, lk 58.

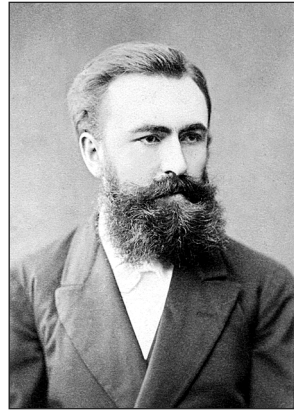
⁵² *Anna mulle laul Sinu kiitmiseks, oo Isa.* Sealsamas, lk 25.

⁵³ *Oo püha, hoomamatu meister, / kes igavesti loovalt külvab ja valmitab / Sina pühitse ise vaime / keda haarab tuline loomistungi: / Et valgusallikast pärineks / hõõgus, mis valgustab nende hinge, / Et see leegitseks lauldes üles – siinilmas, aga mitte siitilmast.* Sealsamas, lk 65.

Palju Helene von Engelhardti luuletusi on jäänud (eriti *St. Petersburger Zeitung*'i) ajaleheveergudele, välja andmata jäid ka mitmed terviklikult kavandatud kogud.

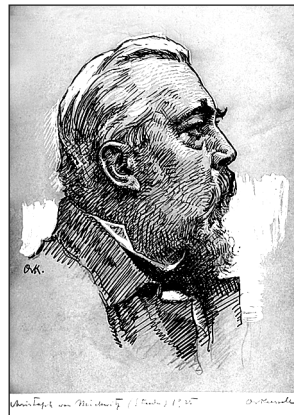
Balti „kodupoeetid”. Carl Hunnius, Christoph Mickwitz jt

Balti luule kõige tüüpilisemad esindajad on Carl Hunnius ja Christoph Mickwitz. Mõlema autoriteeti luuletajana aitas tagada ajakirjanduslik tegevus. Narva pastori-perekonnast pärit ja ise mitmel pool Eesti-, Liivi- ja Saaremaal usuõpetaja- ja pastoriametit pidanud **Carl Hunnius** (1856–1931) andis 1904–1912 Tallinnas Kluge kirjastuses välja kirjanduslikku aastaraamatut *Heimatstimmen*, mis oli balti kirjanike foorumiks. Tartust pärit Tallinna toomkooli õpetaja **Christoph Mickwitz** (1850–1924) oli pikka aega *Revaler Zeitung*'i toimetaja ja 1890. aastatel mõjukaim kirjanduskriitik selles Tallinna-keskses väljaandes.

Carl Hunnius

Hunniuse ja Mickwiti luule kujutab endast läbilõiget baltisaksa luulest, seda nii stroofivormide kui ka meelisteemade poolest. Tegu on armastatud „kodupoeetidega”, kelle luuletused kaunistavad kohalikke ajakirjandusväljaandeid ja albumeid. Carl Hunniuse esikkogu *Gedichte* ilmus alles 1898 Riias kirjastuses Jonck & Poliewsky, sisaldades mitme aastakümne vältel sündinud luuletusi. Moto Friedrich Rückertilt viitab balti luule keskele traditsioonile – biidermeierlikule südamlik-familiaarsele traditsioonilisi vorme armastavale suunale.

Christoph Mickwitz

Kogu avab tsükkel „Aastaegade sümfoonia” (*Symphonie der Jahreszeiten*), mis kujuneb küll vähem sümfooniaks kui idülliks, leidmata olulist meeleolumuutust aastaegade vaheldusest: kevad-idüll (*Lenzidülle*) kasvab üle suvevaikuseks (*Sommerstille*), edasi sügiskülluseks (*Herbstesfülle*) ja talvevaibaks (*Winterhülle*). Loodus-meeleolude peegeldus lüürilise mina (niipalju kui selle isikut üldse üirikkas botaanilises sõnavaras edasi antud maastikumaalide alt aimub) hinges on samasugune õrn, vaevumärgatav võbelus, ületamata hetkekski triviaalset kujundilisust. „Es lenzt und mait”⁵⁴ – see Hunniuse alusstroof sobib iseloomustama kogu tema looduslüürikat. Järgnevad temaatilised tsüklid (sonetid leitmotiividele) vahendavad luuletaja reisi- ja armu- ja muusikaelamusi, kuid kodused rajad on tema sulge inspireerinud harvemini („Vaade Toompealt”/*Ein Blick vom Dom zu Reval*, „Narva”/*Narva an der Narova*, „Saaremaal”/*Auf Oesel*). Kogu „Kõrgemate tähtede poole” (*Zu höheren Sternen*, 1903) koondab Hunniuse religioosset ning usuliste tähtpäevade puhuks kirjutatud luulet.

Hunnius on tõlkinud ja avaldanud ka eesti luulet (Karl Eduard Sööt, Ado Reinvald, Gustav Suits).

Ka Christoph Mickwitz koondas ajakirjanduse veergudele puistatud luuletused kaante vahele alles 42-aastaselt⁵⁵ ning jõudis teise ja ühtlasi viimase luulekoguni tervelt 20 aastat hiljem. Ka Mickwitzil on esikohal loodus- ja koduluule, mille meeleolu määravad neli aastaaga ja mis järgivad konventsionaalseid mustreid, nii sisus kui vormis (stroofivormidest on sagedased sonett, tertsiin, oma elutarkust vahendab Mickwitz distihhonidesse valatud aforismidena). Tema „Kodumaa laul” (*Heimatlied*) muutus Eesti-, Liivi- ja Kuramaa saksa seltside jaoks peaaegu hümniks, millela ei möödunud ükski seltsi üritus.

Looduslüürikas torkab silma metsa- ja meremotiivi sage esinemine. Armuelamusi luulendades pole autoril õnnestunud leida isikupärast tooni. Veel viljeleb Mickwitz Ludwig Uhlandi stiilis

⁵⁴ Käes on kevad, käes on mai... Carl Hunnius, *Gedichte*. Riga, 1898, lk 27.

⁵⁵ Christoph Mickwitz, *Gedichte*. Reval, 1892; Christoph Mickwitz, *Im Wandel der Zeiten*. *Gedichte*. Dresden, 1922.

saksa rahvaluulelikus toonis ballaadivormi, milles käsitleb põhiliselt germaani legende („Tannhäuser”). Mickwitzi repertuaarist ei puudu tavandilaulud või juhuluule ega ka kohustuslik kummardus Vene valitsejate ees (nt Katariina II ülistav „Tartu kivisilla juures üleujutuse ajal”/ *An der Steinbrücke in Dorpat zur Zeit der Überschwemmung* või ülistuslaul Aleksander II valitsemisjuubeliks, milles kujutatakse tsaari vabastajana, kes on purustanud sajanditepikkused orjaahelad). Tihti on just Mickwitzi proloogid avanud Tallinnas toimunud pidustusi või sündmusi (nt proloog Tallinna Linnateatri direktori Berenti tööjuubeliks, ajakirja *Nordische Rundschau* ilmumise puhul või Richard Wagneri surma-aastapäevaks kanti ette Tallinna Linnateatri).

Balti luuletaja suhtumist saksa modernistlikesse vooludesse annab suurepäraselt edasi tema sonett „Naturalistidele” (*An die Naturalisten*), mille viimane tertsiiin kõlab:

Glaubt Ihr, dass Ihr die wahre Kunst besitzt,
Wenn Ihr dociert, ein Haufen Schmutz sei wahrer,
Als eine Rose, morgenthaudurchblitzt?⁵⁶

Balti luule geibellikku suunda – eemal aja pakitsustest ja moderniseeruva elu väljakutsetest – jätkab riialane **Victor Guenther** (1873–?), kelle ainus kogu *Lyrik* nägi trükivalgust koduses Jonck & Poliewsky kirjastuses (1900). Güntheri pisaraterohked armuvalu- ning elutüdimuslaulud ei küüni üle tuntud keskpärasuse. See on üksildane, rändamisest väsinud luuletaja-mina, kelle sooviks on olla eemal „elu kirjust voost”, ning ihkamata masside tunnustust („Nicht buhlt’ ich um den Preis der lauten Menge”)⁵⁷ tahab „vaikselt ja eemal melust” („Fern rauscht des Lebens bunte Welle / Verhallend in den Strom der Zeit... / Mich rührt sie nicht, die stets bewegte...”),⁵⁸ eelistatavalt kusagil metsarüpes („Sie liess mich’s finden in des Waldes Enge”)⁵⁹ laulda oma „üksildust õpetavat laulu”:

⁵⁶ *Kas usute, et Teil on tõene kunst, / kui õpetate, et sopahunnikus on rohkem tõde, / kui hommikukastest kiiskavas roosis.* Christoph Mickwitz, *Gedichte*, lk 325.

⁵⁷ *Ei ihalenud ma lärmakate hulkade kiitust.* Victor Günther, *Lyrik*, Riga, 1900, lk 126.

⁵⁸ *Eemal mäaleb elu kirev laine / vaibudes aja voogu... / Mind ta ei puutu, see üha liikuv...* Sealsamas, lk 5.

⁵⁹ *Ma leidsin ta metsasügavusest.* Sealsamas, lk 126.

Ich sang es still und abseits der Gedränge,
Das Lied, das mich die Einsamkeit gelehrt.⁶⁰

Loodusmotiividest torkab taas silma metsamotiivide rohkus, mis seondub lapsepõlvemälestustega kodumaast (nt tsükkel „Metsas”/Im Walde).

Kuramaalase, ajakirjaniku **Hans Büttneri** (1871–?) Riias Alexander Grosseti poolt balti luulevihu kohta silmapaistvas kujunduses välja antud luulekogus *Gedichte* (1897) muutub balti luulelaad lausa iseenese paroodiaks.

O alter, thörichter Kindertraum:
Ein Dichter wär' ich so gern!⁶¹

Nii ironiseerib Büttner isegi oma tegevuse üle ning tema loodud luuletajaportree võiks kehtida baltisaksa luule epigoonliku peavoolu üldistusena:

Mondenschein lieb' ich und Sonnenlicht,
Fröschegequak und Nachtigallenschlagen,
Mädchengekose und Zecherengelag,
„Fliegende Blätter”⁶² und deutsche Sagen.
[---]
Tannenrauschen und Glockenklang
Tönet durch meine Lieder,
Sternenschimmer und Mondesglanz
Leuchtet zu ihnen hernieder.⁶³

Büttneri koduluule imetleb kuupaistet, kuuse- ja merekohinat, käokukkumist ja ööbikulaulu ning tekib tahtmine koos luuletajaga hüüda: „Das ist die alte Geschichte / *Das ist das alte Lied!*”⁶⁴

Luule modernsete suundade suhtes on Büttner – sarnaselt oma balti ametivendadele – tõrjuv, kahetsedes klassikaliste ideaalide hääbumist:

⁶⁰ *Ma laulsin vaikselt ja eemal melust, / laulu, mis õpetas mulle üksildust.* Sealsamas, lk 126.

⁶¹ *Oh vana sõgedat lapsepõlveunistust: tahaksin nii väga olla luuletaja.* Hans Büttner, *Gedichte*. Riga, 1897, lk 109.

⁶² „Fliegende Blätter” oli Saksa populaarne illustreeritud huumorijakiri (1844–1944), millele tegid kaastööd parimad karikaturistid (W. Busch, F. von Stuck, Th. Th. Heine jt).

⁶³ *Kuupaistet armastan ja päiksevalgust, / konnakrooksu ja ööbiku laksutamist, / tüdrukute paitust ja pummelungi, „Lendavaid lehti” ja saksa muistendeid [---] Kuusekohin ja kellahelin / kõlab läbi minu lauludest, / tähesära ja kuukuma / helgib nende peale.* Hans Büttner, *Gedichte*, lk 110

⁶⁴ *See on vana lugu / See on vana laul!* Sealsamas, lk 51.

Das Klassische rückt uns ferner und ferner,
Wir werden moderner und immer moderner,
Nur nie ideale Leidenschaft!
Es lebe der Egoismus der Kraft!
Gesund bleibt nimmer die Phantasie,
Denn interessant ist die Hysterie!
Nervös und krank, so sei er vor Allen,
Nur dann kann uns der Dichter gefallen!⁶⁵

Tema ideaaliks on „terve modernism”, mis juurdub kodupinnases:

Sie greift nicht in die Sterne,
Die gesunde Moderne;
Sie geht nicht zu den Antipoden,
Sie wurzelt im vertrauten Heimatboden.⁶⁶

Siiski ei saa Büttner mööda vaadata modernse elu ilmingutest ja toob balti luulesse seniolematu motiivi – suurlinna „koos kõigi tema räpaste pattudega”:

Heulend und wimmernd pfeift die Fabrik,
Nervenerschütternd ist solche Musik,
Als beklagte sie jammernd das harte Loos,
Das vielen geworden in ihrem Schoos.
Dies Leben voll Mühe und dumpfem Trauern
In ihren öden finsternen Mauern;
Als säng' sie ahnend, warnend Lied,
Das sie in dunkler Zukunft sieht,
Wie des Hasses und des Aufruhrs Schauern
Heimlich erwächst in ihren Mauern,
Wie Vernichtung droht dem künftigen Geschlecht,
Wenn einst seine Kette zerbricht der Knecht.
Heulend und wimmernd pfeift die Fabrik,
Nervenerschütternd ist solche Musik ...⁶⁷

⁶⁵ Klassikaline nihkub meist kaugemale ja kaugemale, / muutume moodsamateks ja ikka moodsamateks, / ainult mitte ideaalset kirge! / Elagu jõuline egoism! / Fantaasia ei ole kunagi terve, / sest huvitav on hoopis hüsteeria! / Närviline ja haige olgu ta ennekoike, / vaid siis võib luuletaja meile meeldida. Sealsamas, lk 118.

⁶⁶ Tervemõistustlik modernism / ei haara tähtede järele; / Ta ei kipu antipoodide juurde, / vaid juurdub tutavas kodupinnas. Sealsamas, lk 118.

⁶⁷ Ulgudes ja oiates undab vabrik, / närvevapistav on taoline muusika, / nagu kurdaks ta haledalt rasket saatust, / mis paljudele saanud osaks tema riipes. / See elu täis vaeva ja nüri leina / nende kõledate pimedate müüride vahel; / nagu laulaks nad ohru aimates, hoiatades laulu, / mida näeb tumedas tulevikus, / kuidas viha ja mässu vahk / nagu häving ähvardab tulevast põlve, / kui kord abelad purustab ori. / Ulgudes ja oiates undab vabrik, / närvevapistav on taoline muusika... Sealsamas, lk 102.

Koos suurlinnaga tuleb ka sotsiaalse viletsuse teema:

Bleich düster grauet der Morgen herauf
Lastwagen rasseln und dröhnen dumpf
Wie freudlose Arbeit schwer,
Vom Lager des Kranken scheuchend den Schlaf
Auf den schmutzigen Strassen einher.
Das Elend, die Sorge, die Krankheit, die Noth,
Wie durch die Nebel sie schleichen ⁶⁸

Tsükkel „Suremise laulud” (*Lieder des Sterbens*) viib lugeja paduvihma ja kaarnakisa saatel räpaste osmikuteni, kus elutseb koolera, ning paneb koos luuletajaga kaastundest käe ulatama nuuksuvale poisikesele ema surivoodi ees. „Wie gross ist der Menschheit Qual!”⁶⁹ – nii pole hüüdnud seni küll vist ükski balti luuletaja.

Viljandist pärit muusik **Hans Schmidt** (1855–?), kes mängis Riia muusikaelus juhtivat rolli ning kelle laulud ja klaveripalad kõlasid sageli balti salongides, avaldas mõned kogud luulet saksa romantiliste rahvalaulu-adaptatsioonide laadis.⁷⁰ Ta on loonud laule ka eesti rahvalaulu motiividele.⁷¹

Rubriiki „Lebensergebnisse” asetub tartlase, hilisema Vene poliitiku ja diplomaadi⁷² **Ewald Simsoni** (1869–?) eluõhtul abikaasale pühendatud kogu „Laule ja luuletusi” (*Lieder und Gedichte*, 1907), mis sisaldab harrastuspoeedi juhu-, lembe- ja koduluule kõrval ka tuntud muinasjutu ainetel värsistatud tsükli „Kolm krooni” (*Die drei Kronen*).

⁶⁸ *Kahvatusiingelt habetab hommik... / Veokid ragisevad ja rappuvad / raskelt nagu rõõmutu töö, / peletades voodihaigelt une / räpastele tänavatele. / Häda ja viletsus, haigus ja mure, / hiilivad kui läbi udu.* Sealsamas, lk 101.

⁶⁹ *Kui suur on inimkonna vaev!* Sealsamas, lk 104.

⁷⁰ Hans Schmidt, *Die letzten Menschen. Ein Sommertags Traum. Der Schatten. Drei Märchen in Versen.* Hamburg, Mitau, 1888; *Ein Weihnachtsspiel. Gedichte und Übersetzungen.* Offenbach, 1894.

⁷¹ Nt: Hans Schmidt, *Hirtenweise* gedichtet und über ein esthnisches Motiv komponiert von Hans Schmidt. Berlin, 1910.

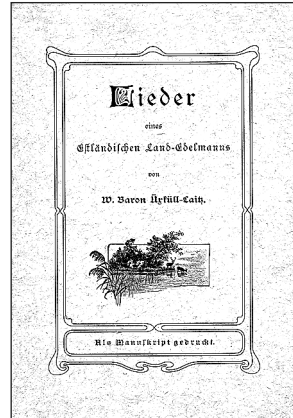
⁷² 1897 sai Simsonist Vene välisministeeriumi osakonnajuhataja, kes osales Haagi (1898) ja Pariisi (1900) rahvusvahelistel kongressidel ning asutas 1897 venekeelse rahvaste ja riigiõiguse ajakirja.

Mõisnikuluule

Jaan Undusk on vastandanud balti aadli- ja literaadi-*habitus*t nende erineva suhtumise pärast teksti:⁷³ kui aristokraat tegi tegusid, siis literaadi osaks oli nende kirjapanek. Aristokraadi jaoks oli teo vormistus tekstina, teo kajastus, teisejärguline. Ta ei näinud tekstis – kirjanduses – tõelist tegu. See põhjendab algupärasuse nõrkust baltisaksa kirjanduses.

Ometi on balti luuletajate hulgas aadlike osa silmapaistev: ligi pooled luulekogude autoritest on aadlipäritolu. Unduski kontseptsiooni toetab pigem aristokraatidest meesautorite suhtumine oma kirjanduslikku tegevusse. Nad avaldasid elu jooksul enamasti vaid ühe luulekogu ega võtnud luuletamist üleliia tõsiselt. „Denn mein Pegasus ist leider/ Ein ganz simples Klepperpferd,”⁷⁴ tunnistab Harald von Loudon Alexander von Freytag-Loringhovenile, kes omakorda pühendab kallimale „oma nõdra kunsti malbed read” („bescheid’ne Verse meiner schwachen Kunst”).⁷⁵

Baltisaksa ajakirjanduse ühe lemmikluuletaja, Liivimaa mõisniku **Alexander von Mengdeni** (1852–1914) ainus Riias ilmunud kogu luuletusi *Gedichte* (1890) ei hooli moest ega päevaprobleemidest, vaid juhib saledates konventsionaalsetes stroofides lugeja ajatusse ja ruumitusse tundmustemaailma, mille meeleolud sõltuvad üksnes ilmastikutingimustest. Mõisahärra arusaam luulest on:

Laitse mõisniku Woldemar von Üxkülli „Eestimaa maa-aadlimehe laulud”

⁷³ Jaan Undusk, Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. – Vikerraar 1993, nr 10, lk 26–31.

⁷⁴ *Sest paraku mu pegasus / on õige lihtne serukas.* Harald von Loudon-Serben, *Gedichte*. Dorpat, 1906, lk 155.

⁷⁵ Alexander von Freytag-Loringhoven, *Aus heiteren Stunden. Eine Sammlung poetischer Brocken*. Riga, 1902, lk 1.

Das ist die wahre Poesie,
Die nie gegrübelt hat, die nie
Zweifelnd geprüft, was sie ergründet.⁷⁶

Märksa isiklikuma tundetooniga on Kuramaa aadliku, Bessaraabias õpetajana leiba teeninud **Richard von Wilperti** (1862–1918) armuelamused kogus „Meie kaks. Luuletused” (*Wir beide. Gedichte*, 1895). Erinevalt traditsioonilisest baltisaksa luulest ei mängi siin looduspildid mingit rolli, keskmes on kahe inimese suhe, millest lugejale raporteeritakse. Need on kerged, mängevad, pigem situatiivsed, dialoogilised stseenid kui lüürilised pildid (nt „Ta joonistab”/*Sie zeichnet*; „Ta luuletab”/*Sie dichtet*).⁷⁷

Balti mõisnikuluule ei äga geibelliku maailmavalu käes ega häbene kasutada balti dialekti, on lõbus, mänguline vemmälvärss, milles jutustatakse anekdootlikke, konkreetsete paikade ja seikadega seotud lugusid. Luuletamine on aristokraadi jaoks mäng ja sellisena muhe ajaveetmisviis, mis ei viita mingil juhul maailmavaate pealispindsusele, nagu kinnitab Alexander von Freytag-Loringhoven:

Man ahnt zuweilen etwas Ueberbrettel
Doch wurzelt im Antiken fest der Grund.⁷⁸

Alexander von Freytag-Loringhoveni (1846–1908) humoorikad balti dialektis kirjutatud luuletused („Rõõmsaid hetki. Kogumik poeetilisi palu”/*Aus heiteren Stunden. Eine Sammlung poetischer Brocken, herausgegeben zum Besten des Brockenasyls*, 1902) on seotud Riiga, nii et selle autorit võib vaadelda linnaluuletajana. Kuid tema Riia on aristokraatlik, kõrgseltskonna Riia, mis sündis salongides, patriitsimajades, lõbustuspaikades või – Riia rannas, kus kõrgseltskond armastas aega veeta. Kui ajateema mõisnikuluulet üldjuhul suurt ei huvita, siis Alexander von Freytag-Loringhoveni luuletus „Inimelu kui rongisõit” (*Das menschliche Leben eine Eisenbahnfahrt*) on väheseid, mis viitab ühiskondlikule moderniseerumisprotsessile, ehkki rongisõit on siin mõeldud vaid inimelu allegooriana.

⁷⁶ See on tõeline poeesia, / mis ei ole iialgi juurelnud, iialgi / seda kahtlevalt läbi katsunud, / mis on tema põhjenduseks. Alexander der Mengden, *Gedichte*. Riga, 1890, lk 58.

⁷⁷ Richard von Wilpert, *Wir beide. Gedichte*. Leipzig, 1895, lk 21, 24.

⁷⁸ Kuigi vahel aimub kabareed, / on aluspõhjaks siiski kindalt antiik. Alexander von Freytag-Loringhoven, *Aus heiteren Stunden*, lk 1.

Samamoodi on balti lugejale suunanud Tallinna kirjastuses Kluge & Ströhm välja antud luulekogu „Luitelaulud” (*Dünenlieder*, 1912) **Robert von Erdberg-Krczenciewski** (1866–1929). Need on kerged ja kelmikad, pretensioonitud armastuslaulud, samuti koduigatsusluule. Võõrsil olles näib luuletaja kodustest elementidest kõige enam puudust tundvat merest, nagu viitab kogumiku pealkirigi (vt nt „Koduigatsus ranna järele”/*Heimweh nach dem Strande*, „Hüvastijätt merega”/*Abschied vom Meer*).

Oluline roll baltisaksa kirjandusväljal on Riias sündinud **Jeannot Emil von Grotthussil** (1865–1920), kelle peamiseks teeneks on mahukaima balti luuleantoloogia (*Das Baltische Dichterbuch*, 1894) koostamine koos esimese kirjandusloolise ülevaatega.

Ajakirjanikuna kogus Grotthuss tuntust ka Saksa kirjandusväljal, andes välja populaarset kirjanduslik-poliitilist ajakirja *Der Türmer* (vt pkt VII).

Grotthuss debüteeris 1885. aastal Riias Kymmeli kirjastuses koguga „Ajajõe kaldal” (*Am Strome der Zeit*), mis leidis positiivset äramärkimist ka Saksamaal.⁷⁹ 1890. aastatel kujunes temast baltisaksa kirjandusvälja üks tuntumaid ja armastatuid luuletajaid. Teine luulekogu „Jumalaotsija rännulaulud” (*Gottsuchers Wanderlieder*) ilmus 1898. aastal Saksamaal, kuid loodetud edu ei toonud. See tuntud konservatiivse ajakirjaniku religioosne maailmavaateluule, sekka ülistuslaule Saksa keisriperekonnale ning tüüpilist balti *Heimatlied*i (millest kõige armastatum baltisaksa kogukonnas oli „Balti laul” (*Baltisches Lied*): „O Baltenland, Du schönes Land, Du liebe Fluhr am Ostseestrand”),⁸⁰ leidis Saksamaal võrdlemisi leiget vastuvõttu. Prominentne kirjandusajakiri *Das literarische Echo* leidis arvustuses, et tegu on konservatiivse tendentsluulega, mille sisu saanuks ka *Türmer*i juhtkirjas ära tuua: „Ikka ja jälle jõuame punktini, kus tuleb öelda: siin lõpeb luule ja algab riimitud mõte.”⁸¹

Grotthussi enda luule kõrval leiab kogust ka Lermontovi ja Runebergi luule tõlkeid.

⁷⁹ Nt: Richard Koechlich, *Am Strome der Zeit. – Monatsblätter. Organ der „Breslauer Dichterschule”* 1890, XVI, lk 162, 163.

⁸⁰ *Oo Baltimaa, sa ilus maa, su armsad Läänemere raa'd.*

⁸¹ Walther Wolff, *Gottsuchers Wanderlieder. Dichtungen von Jeannot Emil von Grotthuss.* – *Das literarische Echo* 1898/1899, I, lk 1307–1308.

Õpetlasluule. Leopold von Schroeder

Saksa kirjanduses historismiajastul moodi läinud õpetlasluulet viljeleb Tartust pärit keeleteadlane, indoloog ja religiooniloolane, Tartu ülikooli pikaajaline (1877–1894) sanskriti keele dotsent **Leopold von Schroeder** (1851–1920), kes oli Õpetatud Eesti Seltsi innukas liige, eesti rahvakommete ja usundi uurija. Saades 1894. aastal Innsbrucki ja 1899. aastal Viini kauaihaldatud professorikoha, jätkas Schroeder võõrsilt oma tegevust balti kirjandusväljal nii kirjanduskriitiku kui ka luuletajana. Draamas ja luules käsitleb Schroeder india mütoloogiat või mugandab india luulet saksa lugejale.⁸² Luuletaja etnograafilistele huvidele viitab Polüneesia ja India tsükkel tema 1889. aastal Berliinis välja antud esikkogus *Gedichte*, mis põhiosas kirjutab küll edasi balti luule diletantlikku *main-stream*'i – rahvalaululikus laadis loodus- ja armastuslüürikat.

Schroederi luule kõige omapärasemaks suunaks on eesti ja läti rahvaluulest inspireeritud looming, mida koondavad tsüklid „Põhjamaised pildid” (*Nordische Bilder*) ning „Eesti ja läti laadis” (*Estnisches und Lettisches*). Siin jätkab ta baltisaksa luule traditsiooni, mille kujundasid Carl Petersen, Georg Julius von Schultz-Bertram, Nikolai von Rehbinder, Minna von Mädler jt. Schroeder kasutab eesti mütooloogilist ainet (*Koit und Aemmarick, Wannemuines Sang*), eesti sõnu, eriti taime- ja lillenimetusi (*Kullerkuppen*) ning eesti rahvalaulu vormivõtteid ja kõlakujundeid: regilaulu trohheilist värsimõõtu, alliteratsiooni-assonantsi, kordusi. Enam kui 100-stroofiline „Koit ja Hämarik. Eesti muistend” (*Koit und Aemmarick. Eine estnische Sage*)⁸³ algab nii:

Kennst du wohl des Nordens Nächte?
Jene wonnevollen Stunden,
Wenn der Sommer ist erschienen,
Wenn am fernen Himmelssaume
Abendrot und Morgenröte
Liebend sich die Hände reichen,
In dem Brautkuss sich umfängen?

Kas sa tunnend Põhja öösid?
Vaikseid, õnnerikkaid tunda,
Millal suvi aasul asub,
Millal kaugel taeva sõrval
Helkiv eha, kumav koitu
Käsi käessa kallistades
Teine teista suudelevad?

⁸² Leopold von Schroeder, *Mangoblüthen. Eine Sammlung indischer Lieder und Sprüche in deutscher Nachbildung*. Stuttgart, 1892.

⁸³ Leopold von Schroeder, *Gedichte*. Berlin, 1889, lk 92–96, siin lk 92–93.

Wenn die Birken leise rauschen
 Und die Erlenbüsche flüstern,
 Und die Halme auf den Feldern
 In dem Abendwinde schwanken.
 Ferne tönt der Ruf der Wachtel,
 Leise nur die Grillen zirpen,
 Und vom Felde kommt gezogen
 Süßter Duft des frischen Heues.
 Singen will ich euch die Sage,
 Wie sie graue Estenmänner
 In des Sommers Wonnenächten
 Treu berichten ihren Enkeln

Siis ep kohin kase okstes,
 Jutusahin lepa lehtis,
 Õrna õhtu-õhu sõudel
 Wiljakõrred põllul kiikvad;
 Kaugelt kostvad räägu hüüded,
 Tasa sirtsud siristavad
 Niidul loogus lehkv rohi
 Magust lõhna lautab õhku.
 Laulda tahan teile lugu,
 Mida hall'pääd Eesti raugad
 Suve õnnerikkail öödel
 Laste-lastel' jutustavad ⁸⁴

Eesti rahvaluule vormilised võtted on mõjutanud tema luuletusi „Kevadine Emajõe kallas” (*Embachufer im Frühling*), „Sügisene ennelõuna” (*Herbstvormittag*), „Torm” (*Sturm*), „Talvevidevik” (*Winterdämmerung*), „Laulja” (*Sänger*), „Jaaniõhtu” (*Johannisabend*), „Rukki-rääk” (*Die Schnarrwachtel*) jt. Bernhard Weberi tõlkes on nad olnud tuntud ka eesti kirjandusväljal 20. sajandi esimestel aastatel. Läti hällilaulu mõjul on sündinud „Kodumaa laul” (*Heimatlied*).

Winterdämmerung⁸⁵

Dämmerung senkt sich aufs Gesinde,
 Dämmerung auf die öden Fluren,
 Aus den trüben Wolken rieseln
 Langsam nieder weisse Flocken.
 In dem Walde heulen Wölfe,
 Und die Füchse bellen heiser.
 Einsam auf dem öden Felde,
 Liegt der Hof des Estenmannes.
 Weisser Schnee in dichten Massen
 Lastet auf dem grauen Strohdach,
 Liegt im Hof und vor den Türen.
 Aber in der Stube flackert
 An dem Ofen hell der Kienspan,
 Und der alte Estenvater
 Schmaucht behaglich seine Pfeife,
 Wiegt sein Haupt und spricht bedächtig

Talve hämarikutunnil⁸⁶

Videviku hõlmas aasad,
 Laiad laaned, tühjad nurmed;
 Õhus pilvepõuest tasa
 Lume udu-suled lang'vad;
 Metsas hundid hulgal hund'vad,
 Reinuvader hulub, haugub.
 Tühja kesapõllu nõlval
 Seisab künkjal üksik talu,
 Eesti mehe talutare.
 Valge lumi katab katust,
 Hõlekatust paksul korral,
 Lasub õues, uste taga.
 Tares aga soojalt ahjult
 Paistab hele peeruvalgus,
 Siin ep vana Eesti taati
 Popsib rahu oma piipu,

⁸⁴ Tõlk. Bernhard Weber. – Linda 1904, nr 43, lk 891–892.

⁸⁵ Leopold von Schroeder, Gedichte, lk 84–85.

⁸⁶ Tõlk. Bernhard Weber. – Linda 1903, nr 8, lk 137.

Ernste Worte zu dem Sohne,
 Zu dem blonden Estenknaben,
 Der zu seinen Füßen kauert.
 An dem Webstuhl sitzt die Mutter,
 Wirket buntes Tuch zum Kleide
 Für ihr Töchterlein, das junge.
 Wenn der Freier kommt, der schmucke,
 Muss der Kasten doch gefüllt sein.
 Und die Tochter stricket sinnend
 Weiche, warme Wollenhandschuh
 Zu Geschenken bei der Hochzeit.
 An dem Ofen sitzt die Greisin,
 Sitzt des Wirtes alte Mutter,
 Und sie nicket traumbefangen.
 Und das Hühnchen auf dem Backtrog
 Streckt das Köpfchen untern Flügel,
 Träumend von dem warmen Sommer

Puhub tõsist juttu pojal',
 Valge pääga Eesti poisil,
 Kes ta jalgul aset võtnud.
 Kangasteljel istub ema,
 Kudub kirjut kirja kangast
 Oma noorel' tütrekesel',
 Et – kui priske peig kord ilmub,
 Veimevakk siis oleks valmis.
 Tütrekene noor ja ilus
 Kudub sooje, pehmeid kindaid
 Kingituseks pulmapiduks.
 Ahju ääres istub rauka,
 Peremehe vana ema,
 Tukub pääga nokutades.
 Kanakene leiva-astjal
 Pistnud päakse tiiva alla,
 Und näeb soojast suve-ajast

Schroederi luule on käsitletava perioodi kõige julgem kirjanduslik lähenemiskatse eesti ja baltisaksa suhetele. Eesti kirjandus jätab esialgu vastu tulemata.

Eepilist žanri katsetab Schroeder veelgi ulatuslikumalt 1892 ilmunud teoses „Templirüütel ja mägede laps” (*Der Templer und das Kind der Berge*), valades värssidesse Romeo ja Julia loo templirüütlist Reinmarist ja paganlikust mägede tütre Zorast.

1906 annab Schroeder Münchenis välja tihedalt Baltimaadega seotud kogumiku „Balti kodu-, võitlus- ja trööstilaule” (*Baltische Heimat-, Trutz- und Trostlieder*), mis jätkab 1890. aastatel balti luulesse tulnud balti saatuseraskuse teemat. Selles kurdetakse tugevneva venestussurve üle, manitsetakse Venemaad mitte unustama baltlaste riigitruudust ja nende õpetaja-rolli Venemaa kujunemisel (*Sonette an Russland*) ning palutakse saatuse hoolde jäetud saksakeelse Baltimaa säilimise eest (*Baltische Hymne, gedichtet zum 100-jährigen Stiftungsfest der Universität Dorpat, am 12. Dezember 1902*). Et Schroeder kuulub nende baltlaste kilda, kes veel 1906 lootsid Baltimaadel elavate kohalike rahvaste lepitusele ja venestusvastasele ühisrindele, tõendab luuletus „Lepituspäev” (*Versöhnungstag*):

Nun zur Versöhnung kommt zusammen!
 Ihr Deutsche, Letten, Esten, kommt!

Löscht aus des alten Hasses Flammen!
 Versöhnung ist's, die allen frommt!
 Nun heisst's: vergessen und vergeben!
 Uns allen, allen tut das not!
 Nur dann blüht uns ein neues Leben,
 Dann kommt ein neues Morgenrot!

Und nun nicht Herren mehr und Knechte,
 Nein, Brüder, Menschenbrüder nur!
 Reicht zur Versöhnung euch die Rechte,
 Vor Gott, auf unserer Heimat Flur:
 Sind wir nicht eines Landes Söhne,
 Nicht eines Reiches Bürger all?
 Der Ruf des Friedens übertöne
 Des Hasses letzten Widerhall ⁸⁷

Schroederi luuletus „Balti rüütlid” (*Die baltischen Ritter*) sobiks aga pigem näitlikustama balti koloniaalkirjandust. Senisest enam hakkab balti luule õigustama balti koloniaalajalugu ja ülistama rüütellikku minevikku.

Koloniaalluule

Koloniaalluulet leiab **Harald von Loudoni** (1852–1915) ainukesest luulekogust *Gedichte*, mis ilmus 1906 Tartus Bergmanni kirjastuses. Armastus- ja juhuluule ning meeleolupiltide kõrval sisaldab kogu ka ajaluulet, mis seostub 1905. aasta revolutsioonisündmustega („Usaasta 1907”/*Neujahr 1907*; „Vabaduskangelased. Paroodia”/*Freiheitshelden. Eine Parodie*). Luuletus „Vabaduskangelased” räägib loo läti kangelannast Trihna Zihrulist (Tīna Cīrulest?), keda kaaslased tulevad vangitornist päästma sõnumiga:

⁸⁷ Nüüd tulge kokku leppimiseks, te sakslased, lätlased, eestlased, tulge! / Kustutage vana vihaleek! / Lepitus on see, mis kõigile kasuks tuleb! / Nüüd on tarvis unustada ja andestada! / Meile kõigile on see hädavajalik! / Ainult siis puhkeb meis uus elu, / siis tuleb uus koit! / Ja nüüd mitte enam isandate ja sulastena, / ei, vendadena, inimlastena / ulatage lepituseks käsi, / Jumala ees, meie kodumaal: / Kas pole me kõik ühe maa pojad, / ühe riigi kodanikud? / Rahuhüüd summutagu viimnegi vihakaja... Leopold von Schroeder, *Baltische Heimater, Trutz- und Trostlieder*. München, 1906, lk 14.

Glücklich aus dem Hinterhalte, gut versteckt, – in finst'rer Nacht,
 Haben wieder tapf're Letten einen Deutschen umgebracht!
 Dir die Botschaft selbst zu bringen, komm' vom Comité ich her.
 Du bist frei! Die Duma sagt es: „Mord ist kein Verbrechen mehr!“
 Da erwacht die wilde Trihna: „Gorki Du bist's? Welches Glück!
 Gib ein Zeichen, wie wir gründen die Banditenrepublik!“⁸⁸

„Usutunnistus“, millega baltisaksa luule kohalike rahvaste tuleviku-
 visioonidele vastab, toitub koloniaalsest minevikust:

Sechshundert Jahr zurück hätt' ich getragen
 Auf blanker Rüstung, Liebchen, deine Farben.
 Und Todeswunden hätt' mein Schwert geschlagen
 All' denen, die sich deinen Zorn erwarben.
 Die Ritterrüstung ist heut nicht mehr Mode.
 Dein Bild nur kann im Herzen still ich tragen,
 Doch werd' ich's tragen in mir bis zum Tode
 Und freudig stets um dich mein Leben wagen.⁸⁹

Reaktsiooni 1905. aasta revolutsioonile kujutab endast ka Kuressaares
 sündinud ja Tartus õigusameteid pidanud **Max von Güldenstube**
 (1850–1931) Leipzigi avaldatud luulekogu „Taevast ja maa“ (*Himmel und*
Erde, 1907). Eepilistes vanatestamentlikes piltides kujutatakse siin mõisate
 põletamist ja mässuliste ebainimlikke hirmutegusid mõisnike kallal
 („Mõisnik“/*Der Gutsherr*, „Punane ja sinine lipp“/*Die rote und die blaue*
Fahne). Güldenstube kujutletud viimne kohtupäev tähendab „sotsiaalide
 võitu“, kes teevad maatasa kõik ülla ja ilusa, mis inimesed iganes mõelnud,
 kogenud või loonud („Viimne kohtupäev“/*Der jüngste Tag*).⁹⁰ Pööbli
 vabadusepeole ei saa järgneda aga muud kui uus veeuputus.

Kahetsusega möönab luuletaja rüütliagade tagasipöördumatust,
 aristokraatlike kommete allakäiku, vürtspoodnike võimu, hulkade ja
 sotsiaalset hullust kuulutavate valeprohvetite triumfi:

⁸⁸ Õnnelikult selja tagant, peidikust, öökatte varjus, / on taas vaprad lätlased tapnud sakslase!
 / Tulen komitee ülesandel sulle isiklikult teadet tooma. / Sa oled vaba! Duuma ütleb: „Mõrv
 pole enam kuritegu!“ / Siis ärkab metsik Trihna: „Oled Sa Gorki? Milline õnn! / Anna märku,
 kuidas rajada bandiitide vabariiki?“ Harald von Loudon-Serben, Gedichte, lk 61–63.

⁸⁹ Kuussada aastat tagasi oleksin kandnud / läikival raudrüül, kullake, sinu värve. / Ja surmavaid
 haavu oleks löönud mu mõök / kõigile neile, kes on ära teeninud su viha. / Rüütliturvis pole
 praegu enam moes. / Võin vaid vaikselt südamel kanda pilti, / aga ma kannan seda endas kuni
 surmani / ja panen alati rõõmuga oma elu sinu pärast kaalule. Sealsamas, lk 80.

⁹⁰ Maximilian von Güldenstube, *Himmel und Erde*. Leipzig, 1907, lk 47.

Verwelkt ist die Blüte des Rittertums,
 Vergessen die Zucht, nicht hohen Sinn,
 Nicht ruhmvolle Taten zeitigt das Schildamt....
 Das deutsche Königreich ist zerstückelt,
 Der Kaisersname ein leerer Schall,
 Nimmer ist mehr Friede im Lande.
 Die höfischen Sitten sind untergegangen....⁹¹

Neue Lügenpropheten, die Pfaffen des socialen Irrwahns....
 Der Geschmack der Herde ist Trumpf geworden.
 Aus all dem geschäftigen Treiben, dem Wirren
 Der Kleinen und Kleinsten ragt wie ein Turm.⁹²

Luuletaja kogu lootus on ühel võimsal kujul – Otto von Bismarckil, kes võib saksa rahvale tagasi anda usu iseendasse, uhkuse ja kuulsuse.

Aristokraatlikku sättumust kannab ka Helene von Engelhardti venna **Alexis von Engelhardti** (1868–1954) Stuttgartis ilmunud luulekogu „Elukauged kõlad” (*Weltferne Klänge*, 1904): religioosse maailmavaate kandjaks on aristokraat kui jumalateener, truu vasall, kes peab valmistuma viimseks päevaks, relvastuma võitluseks saatanaga nagu ristirüütlid muiste.

Maisemale võitlusele – õilsate kommete ja tõe nimel – kutsub luuletus „Rüütlimeel” (*Rittertum*):

Ritter sein, nicht nur so heissen,
 Ritterlich in Wort und Tat.
 Frisch das Schwert der Scheid' entreissen,
 Kühn im Kampf und klug im Rat.
 Laut're Wahrheit, edle Sitten,
 Fest für jedes Recht gestritten,
 Nimmer lästig, nimmer träge.
 Nie betreten dunkle Wege ⁹³

⁹¹ Närtsinud on rüütlivaimu õis, / ununenud range kasvatus, ei üllast meelt, / ei kuulsusrikkaid tegusid sünnita rüütliaimet. / Saksa kuningriik on tükeldatud, / keisri nimi vaid sõnakõlks, / iial ei ole maal enam rahu. / Oukondlikud kombad on alla käinud... Sealsamas, lk 77.

⁹² Uued valeprophetid, sotsiaalse totruse papid... / Karjamaitsest on saanud trump. / Kogu sest rahutust sekeldamisest / paistab tornina välja vaid väike ja väikseim. Sealsamas, lk 86.

⁹³ Olla rüütel, ja mitte ainult rüütli nime kanda, / rüütellik sõnas ja teos. / Uljalt paljastades mõök / pidada vahvat võitlust ja tarka nõu. / Puhtad töed ja üllad kombad, / kindlalt iga õiguse eest võideldes, / Olemata iial rüütav ja loid. / Kahtlasi teid käimata... Alexis von Engelhardt, *Weltferne Klänge*. Stuttgart, 1904, lk 19.

Engelhardt elas küll suure osa oma elust Saksamaal (Berliinis ja alates 1911. aastast Münchenis, töötades ajalehe *Münchener Neueste Nachrichten* poliitikaosakonna toimetajana), kuid oli seal mõjukas baltlaste eestkõneleja. Tema Baltimaid ja nende lähiajalugu tutvustav poliitiline kirjutus „Venemaa saksa Läänemere-provintsid. Nende poliitiline ja majanduslik areng” (*Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands. Ihre politischen und wirtschaftlichen Entwicklungen*, 1906) ilmus Münchenis Georg Mülleri kirjastuses. Vanaduspäevil andis ta välja Kuramaa mälestusteraamatu „Ilükste kavalerid” (*Die Kavaliers von Illuxt*, 1949).

Ketserid baltisaksa kirjandusväljal: Maurice von Stern ja Viktor von Andrejanoff

Huvitav on märkida, et uued positsioonid baltisaksa seni suhteliselt kindlailmelisse luulesse tulevad aristokraatidest poeetide leerist. Neid kannavad kaks kodumaal skandaalse mainega kirjanikku, kelle kriitilises hoiakus kodupubliku suhtes, aga ka luulelaadis võib leida nii mõndagi ühist: Maurice von Stern (1860–1938) ja Viktor von Andrejanoff (1857–1895). Mõlemad sattusid norme trotsiva hoiaku tõttu konflikti baltisaksa kirjandusväljaga. Kui Andrejanoff pidas oma võitlust kohapeal, siis Stern otsis enesele võitlustandrit mujal: kõik tema kogud on ilmunud väljaspool Baltimaid ning balti kirjandusväljaga arvete klaarimiseks asutas ta Šveitsis oma kirjandusajakirja.

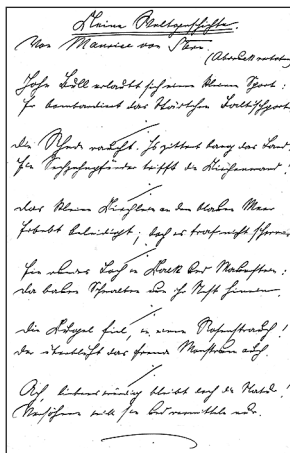
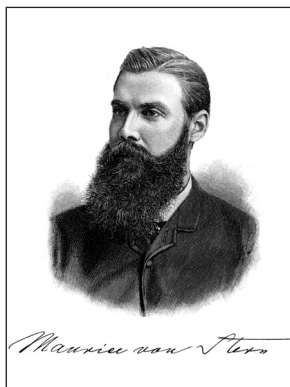
Maurice von Stern on kõige edukam käsitletava perioodi balti päritolu luuletaja, keda 1890. aastatel trükkisid meelsasti kõik tähtsamad Saksa kirjandusajakirjad, moodsa kirjanduse manifestikogud ja antoloogiad (nt *Moderner Musen-Almanach auf das Jahr 1893*, *Moderne Dichter-Charaktere*, 1885), kelle nimi püsis veel mõnda aega Saksa kirjanduslugudes⁹⁴ ja -leksikonides, et neist siis mõne aja pärast täielikult haihtuda.⁹⁵

⁹⁴ Vt nt: Albert Soergel, *Dichtung und Dichter der Zeit*. Leipzig, 1911.

⁹⁵ Wilhelm Koschi 1981. aasta „Deutsches Literaturlexikon” viitab Maurice von Sterni nime alt edasi ekslikult Gustav-Wolter von Klotini (pseud Maurice Desterne või Moritz Maandens), kellel ei ole ei eludaatumite ega nimetatud teoste poolest midagi ühist meid huvitava samanimelise kirjanikuga. Küll aga on Sterni osas veel hästi informeeritud 1934. aasta „Brockhaus”.

Maurice von Sterni varases elukäigus pole balti *habitus*⁹⁶ e seisukohast midagi eriskummalist: tema ema, tuntud balti aadlisuguvõsast pärit Caroline von Patkul, kellega pojalt oli väga lähedane suhe,⁹⁶ oli Pärnumaal asuva Vanamõisa (*Friedrichsheim*) omanik. Isa, Karl Walfried von Stern, polnud küll põlisest balti suguvõsast (vanaisa Carl von Stern tuli Saksamaalt Eestimaa, omandades Piometsa (Piometz) mõisa Paide lähedal), kuid sündinud ning kooli- ja ülikoolihariduse saanud siin. Karl Walfried von Stern oli oma aja tuntumaid balti luuletajaid, kelle kolm kogu luuletusi nägid trükivalgust Tartus. Karl von Sterni kui mõisniku liberaalset meelsust tõendab tema katse kaasa aidata talupoegade majanduslikule emantsipeerumisele, mistõttu ta sattus konflikti konservatiivsete aadliringkondade.⁹⁷ Maurice von Stern kasvas üles Vanamõisas, saades seisusekohase hariduse esialgu koduõpetajate käe all, hiljem Tartu kubermangugümnaasiumis ja Viljandi aadligümnaasiumis.

Tema „ekstravagantsus“, mis olevat päritud vanaemalt,⁹⁸ ilmnes vanemate meelehärmiks juba kooliajal. Märganud

Emale saadetud luuletus
„Väike maailmaajalugu“
(*Kleine Weltgeschichte*) [u 1890]*

⁹⁶ Eesti Ajalooarhiivis paikneb Maurice von Sterni rikkalik kirjakogu, millest kõige valdavama osa moodustavad luuletaja kirjad emale. Neis kirjeldab Stern üksikasjalikult oma elukäiku Ameerikas ja Šveitsis ning reageerib tuliselt ka Baltimaade poliitilistele sündmustele. Kirjadele on Stern sageli lisanud oma luuletusi.

⁹⁷ Alfred Beetschen, Maurice von Stern. Ein biographisch-kritischer Versuch. – Die Gesellschaft 1890, VI, lk 1727–1737, siin lk 1728.

⁹⁸ Maurice Reinhold von Stern. [Autobiograafia]. – Timon Schroeter. Für unser Heim. Leipzig, 1902, lk 331–332, siin 331.

* Reinhold Moritz von Stern. Briefe an seine Mutter. Eesti Ajalooarhiiv, 1447, 1, 91.

varakult puudusi tollases koolisüsteemis, mille kasvatusmeetodid välistasid „individualiseerumise võimaluse”⁹⁹ ega ärgitanud iseseisvalt mõtlema, kasvatasid silmakirjalikkusele ja valele, ei kuulunud ta oivikute kilda, vaid reageeris enda sõnul kooli nõudmistele puberteetliku häbematus ja laiskusega. Ainsad õpetajad, kes tema silmis armu leidsid ja keda ta ka huviga kuulas, olid Franz Sintenis Tartus ja Theodor Schiemann (hilisem Berliini ülikooli ajalooprofessor) Pärnus. Tagantjärele on ta kooliaega nimetanud kõige õnnetumaks perioodiks oma elus: „Vanematekodu ja kool olid toona täiel üksmeelel hiljem päevselgeks saanud pedagoogiliste tõdede mittemõistmises, et kasvandiku elu põrguks teha. Just see, mille vastu too huvi tundis, jäeti meelega unarule ja peeti ebaoluliseks. Mis oli talle vastik, suruti vägivaldselt peale, tekitades sellega viha ja kibestumust kooli ja kodu vastu.”¹⁰⁰ Stern nimetab esmajoones tolle aja tabude küüsis oleva seksuaalse kasvatuses pärssivat mõju noorele inimesele. Kirjanduslikku maitset püüdis tollane haridusprogramm arendada vaid klassikute abil ning üksi Sterni ignorantsus pakutava suhtes võimaldas tal „illegaalselt” tutvuda nt Paul Heyse loominguga, mille eest tuli tal korduvalt karistust kanda.¹⁰¹ Sterni esimesed luuletused, mis on sattunud hiljem ka tema kogudesse, sündisid koolipingis.

16-aastaselt astus Stern vabatahtlikuna sõjaväeteenistusse, lootes võtta osa äsjapuhkenud Vene-Türgi sõjast, kuid tema meelehärmiks Riia 116. jalaväerügementi, kus Stern teenis, lahingusse ei saadetudki. Sterni sõjaväeline karjäär lõppes jämeda militaarreeglite rikkumisega. 1877 sooritas ta sisseastumiseksamid Riia junkrukooli, milles antavat haridust illustreerib Stern seigaga sisseastumiseksamitelt, kus eksamineerija oli meeldivalt üllatunud tema teadmistest Inglismaa ja Iirimaa olemasolu kohta maailmakaardil.¹⁰²

Seejärel töötas Stern mitmetel ametikohtadel Tallinnas (raudtee-ametnikuna, kohaliku reporteri ja teatrikriitikuna *Revalsche Zeitung*’i juures) ning rändas 1880. aastal Lüübeki, Hamburgi, Bremeni kaudu

⁹⁹ Maurice Reinhold von Stern. [Autobiograafia]. – Alfred Graf, Schülerjahre. Berlin, 1912, lk 257.

¹⁰⁰ Sealsamas, lk 257–258.

¹⁰¹ Sealsamas, lk 258.

¹⁰² Maurice Reinhold von Stern. [Autobiograafia]. – Timon Schroeter. Für unser Heim, lk 331.

Ameerikasse New Yorki.¹⁰³ Tema Ameerika-elamustest pajatab romaan „Walter Wendrich” (1895).

1885 lahkus Stern Ameerikast ning, peatunud mõnda aega Inglismaal ja Prantsusmaal, siirdus Šveitsi – maale, millega teda sidus elu lõpuni armuvaenu valulik side. Zürichis immatrikuleerus Stern esmalt meditsiini-, seejärel filosoofiateaduskonda, kirjutas töö Platoni ja Hegeli dialektikast, tegeles Wilhelm Wundti psühholoogiliste ja tunnetusteoreetiliste kirjutistega, võttes omaks positivistliku suuna. Paraku pidi ta enne kraadi omandamist ülikoolist lahkuma „kangekaelse väljaastumise pärast naiste ohustatud õiguse eest ülikooliõpingutele”.¹⁰⁴ Samal ajal töötas ta ajakirjanikuna demokraatliku *Züricher Volksblatt*’i juures, kirjutades sellele juhtkirju. 1892 rajas Stern oma kirjandusajakirja (*Stern’s Litterarisches Bulletin der Schweiz*), mida ilmus kuus aastakäiku (vt ptk VII). 1895 Stern abiellus ja elas pärast Šveitsis toimunud majanduslikku krahhi vabakutselise kirjanikuna Austrias, Linzi lähedal.

Sterni elukäiku ja maailmavaadet kujundas protest balti kasvukeskkonna ja käitumisnormide vastu. See sundis teda kodust lahkuma ning otsima uut algust Uues Maailmas. Teeninud Ameerikas elatist farmeri, kaevandustöölise, malmivalaja, kelneri ning mänguasjadevabriku töölisena ja tundnud omal nahal Ameerika sotsiaalset ebavõrdsust, sai Sternist sotsialismiidee eestvõitleja. Selle teenistusse pani ta oma Ameerikas rajatud ajalehe *New-Jersey-Arbeiter-Zeitung*. Oma teoreetilistes kirjutistes püüdis Stern siduda sotsialismi kui maailmavaadet ja kõlbelist meelsust, mille ta vastandas sotsiaaldemokraatiale kui poliitilisele parteile, nii rahvahariduse, religiooni, karsklusidee kui naisliikumisega, sugudevahelise võrdsuse ideega, selle nimel võitles ta monarhia ja sõjaväemajanduse vastu. Kirjutises „Enesekasvatus kui sotsiaalse reformi põhimõte” (*Die Selbsterziehung als Grundlage der sozialen Reform*, 1904) kuulutas ta sotsiaalsete reformide aluseks enesekasvatuse, iseloomu ja eluviiside reformi, uskudes, et mitte olud ei loo inimest, vaid inimene oma

¹⁰³ Sealsamas, lk 331. Vt ka Sterni kirjad emale, Eesti Ajaloomuuseum, f 1447.

¹⁰⁴ Maurice Reinhold von Stern, Selbstbiographie. – Herdflammen 1925, nr 11, lk 84.

olusid.¹⁰⁵ Hiljem püüdis ta sotsialismiideed ühitada religiooniga, taotledes sotsialismi ja ürgkristluse sünteesi, kuulutades „sotsialistlikku programmi evangeeliumi nimel”, sarnaselt Tolstoiga, ainult palju äärmuslikumal ja aredamal moel. Tema jaoks ei ole kogu sotsialistlik liikumine muud midagi kui „tagasimineku praktilise kristluse juurde”.¹⁰⁶ Ehk nagu ütleb Sterni mõttesalm:

Ein rechter Mensch sucht irrend sich sein Glück
Und kehrt zuletzt zum Heiligen zurück.¹⁰⁷

Hiljem kaugeneb Stern „religioosse sotsialismi” ideest, selle asemele tulevad Nietzschest lähtuvad impulsid. Kuid Sterni Nietzsche-lembus on lühiajaline. 1894. aastal ilmunud aforismikogus „Vaikuse hääled. Mõtisklusi Jumalast, loodusest ja elust” (*Stimmen der Stille. Gedanken über Gott, Natur und Leben*) nimetab ta „Zarathustrat” geniaalse kunstniku tööks, suutmata jagada tema kõlbelisi põhimõtteid, sest need vastanduvad otseselt kollektivismile ja sotsialismile, mis on sel ajal veel Sterni maailmavaateliseks aluseks. Nietzsche moraaliõpetust nimetab ta „kuriteo seadustamiseks jõu abil”,¹⁰⁸ vastandades sellele kristluse lähtealuse – inimlikkuse,¹⁰⁹ armastuse, milleks Nietzsche polevat võimeline ja, petetuna armastuses, panevat omale petteks ette pooljumala maski.¹¹⁰ Kuid juba samas teoses tunnistab Stern oma kasvavat poolehoidu individualismist lähtuva filosoofilise suuna vastu (Proudhon, Nietzsche, Spencer), otsides sünteesi nende kahe näiliselt lepitamatu printsiibi vahel.¹¹¹ Artiklis „Tänapäeva ideaalid” (*Die modernen Ideale*), kus ta õiendab arveid Saksa sotsiaaldemokraatliku parteiga, näeb Stern tulevikuteed individualistlikus liikumises,

¹⁰⁵ Maurice Stern, *Die Selbsterziehung als Grundlage der sozialen Reform*. Leipzig, 1904, lk 3–4.

¹⁰⁶ Carl Busse, *Deutsche Dichter. – Monatsblätter. Organ des Vereins „Breslauer Dichterschule”* 1891, nr 17, lk 58–60, siin lk 59.

¹⁰⁷ *Õige inimene otsib eksides oma õnne / Ja pöördub lõpuks Pühaliku juurde tagasi*. Maurice von Stern, *Sonnenstaub. Neue Lieder*. Leipzig, 1890, lk 39.

¹⁰⁸ Maurice von Stern, *Stimmen der Stille. Gedanken über Gott, Natur und Leben*. Zürich, 1894, lk 9

¹⁰⁹ Sealsamas, lk 9.

¹¹⁰ Maurice von Stern, Meta von Salis und Friedrich Nietzsche. – Stern's literarisches Bulletin der Schweiz 5. VI 1897, lk 1025–1026, siin lk 1026.

¹¹¹ Maurice von Stern, *Stimmen der Stille*, lk 15.

mis on kantud rahvuslikust idealismist, kuid see ei ole kaasaegne, toores ja halastamatu individualism, vaid kannab endas solidaarsuse põhimõtet.¹¹²

Lähtuvalt nietzschelikust kunstniku-käsitlusest tunnistab Stern nüüd demokraatia – oma senise poliitilise paleuse – kunstivaenulikkust: tõeline kunstnik ei mõtlewat sotsiaaldemokraatlikult, vaid aristokraatlikult, kuna demokraatlik idee kätkevat endas passiivset, mitte heroilist hoiakut, mis on suure kunstilooma eeltingimus.¹¹³ Kõpses eas kirjutatud traktaadis „Maailmavaakum” (*Das Welt-Vakuum*, 1923) ütleb Stern lahti igasugusest egoismist ja minakultusest, nähes igavese elu eeldusena samastumist kogu elavaga: „Iga muule ja kõiksusele pead sa ütleva „mina”, iseendale aga „sina”. Elu on üks ja sina oled osa sellest. Ole üks iseendaga, kõiksusega ja kõigi oma osadega, alles siis oled sa kõrgema taseme olend. Seni viired sa oma minahulluses vaid armetut varju-olu.”¹¹⁴ Sterni mina-käsitlus on siin kooskõlas Ernst Machi empiriokriitilise tunnetusteooriga:¹¹⁵ mina on fiktsioon, minateadvust pole vahetult olemas, see on konventsionaalselt ja ajalooliselt omandatud. Seetõttu on zarathustralik nõue „Saa selleks, kes sa oled!” Sterni hinnangul mõttetuset.¹¹⁶

Nietzsche-vastane hoiak on tuntav ka Sterni luules:

Du klagst verstört, dass sich Dein Ich verflüchtigt,
Dass schattenhaft Dein selbst Dir nur bewusst?
Im Reich des Alls thront nicht auf gold'nem Sessel
Das Ich, der wahnbefangene Despot.
Dem Ichbefreiten nur wird offenbart,
Wohin die ew'gen Meilenzeiger weisen.
(„Kaugtuli”/*Fernlicht*)¹¹⁷

¹¹² Maurice von Stern, Die modernen Ideale. – Stern's literarisches Bulletin der Schweiz 12. III 1895, lk 439–443, siin lk 440.

¹¹³ Maurice von Stern, Stimmen der Stille, lk 17.

¹¹⁴ Maurice von Stern, Das Welt-Vakuum. Ergebnisse freien Denkens II. Linz, 1923, lk 103–104.

¹¹⁵ Ernst Mach, Beiträge zur Analyse der Empfindungen. Jena, 1886.

¹¹⁶ Sealsamas, lk 99.

¹¹⁷ *Sa kurdad, et Su Mina haihtub, / et ähmaselt vaid endast oled teadlik? / Kõiksuse riigis ei istu kuldsel troonil / Mina, hullumeelne despoot. / Minast vabanenule vaid ilmutatakse / suund, kuhu viitavad igavesed verstapostid.* Maurice von Stern, Gesammelte Gedichte. Leipzig, 1905, lk 20.

Uue sajandi rahvuslike meeleoludega läks Stern kaasa. Tema varasema luule kosmopoliitne („Ich bin ein Kosmopolit!”),¹¹⁸ humanistlik („Was stets besteht / Ist Menschlichkeit”)¹¹⁹ hoiak on kogus „Jahituli” (*Wildfeuer*) taas võitlev ja sõjakas nagu esikkogus, kuid nüüd ei seisa poeet enam vaeste ja rõhutute, vaid rahvuse huvide, „omandatu säilitamise ja meie rahvajõu rohkenemise” eest.¹²⁰ Endisest sotsialistist on saanud „rahvuslik demokraat”, nagu luuletaja ise oma poliitilist meelsust määratleb.¹²¹ Ka Sterni luules sage mere-kujund on saanud sootuks konkreetsemad kontuurid, muutudes eksistentsiaalse ettearvamatult avaruse sümbolist Saksa mereks.

Sterni varases elukäigus on palju sarnast tema Tartu-aegse koolikaaslase, Laiuselt Kaave mõisast pärit **Ernst Barki** (1858–1922) omaga, keda Stern kooliajast hästi tundis ning kellega ta hiljem Šveitsis kohtudes pidas plaani rajada ajakiri *Der Baltische Föderalist*. Nii nagu Stern, oli ka Bark pahuksis Liivimaa vabadusetu olukorraga, kritiseeris ahistavat haridussüsteemi, ühiskondlike käitumisharjumiste jäika iseloomu. Nii nagu Stern, otsis ka Bark vabatahtlikuna eneseteostusvõimalust Vene sõjaväes, kuid pettus, innustus seejärel töölisliikumisest, vene nihilistide vaadetest, sotsialismi- ja revolutsiooniideest ning proovis, erinevalt Sternist, organiseerida oma baltlastest aatekaaslast ka kohapeal, luues aastal 1882 Balti Föderalistliku Liikumise, millesse kuulus ka Sterni ja Barki koolikaaslane Tartu gümnaasiumi päevilt, eestlane Andres Dido. Liikumises osales teisigi balti aadlikke, näiteks Karste mõisnik Ernst von Ungern-Sternberg (1867–1944). Kuid Barki võitlustee viis hoopis Hispaaniasse, kust ta tagasiteed Baltimaadesse – ja balti kirjandusväljale – enam ei leidnudki. Tema teosed, mille hulgas on ka mõned sotsiaalpoliitilise sisuga romaanid, on enamasti kirja pandud hispaania keeles.¹²² Barki ja Sterni elukäigu paralleelsus osutab

¹¹⁸ *Ma olen kosmopoliit!* Maurice von Stern, Sonnenstaub, lk 39.

¹¹⁹ *Mis igavesti püsima jääb / on inimlikkus*. Maurice von Stern, Mattgold. Neue Dichtungen. Zürich, 1893, lk 27.

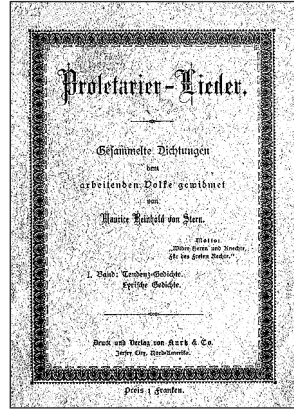
¹²⁰ Maurice von Stern, Gruss ans deutsche Vaterland. – *Wildfeuer*. Neue Verse. Leipzig, 1911, lk 20–22, siin lk 21.

¹²¹ Maurice von Stern, Selbstbiographie. – *Herdflammen* 1925, nr 11, lk 84.

¹²² Ernst (Ernesto) Barki elu kohta vt: Dolores Thion-Soriano, Ernesto Bark – balti vabadusvõitleja Hispaanias. – *Akadeemia* 1995, nr 3, lk 595–622. Barki loomingu kohta vt: Jüri Talvet, Teekond Hispaaniasse. – „Loomingu” Raamatukogu 1985, nr 49/50, lk 48–63.

teistsuguse sättumuse olemasolule baltisaksa ühiskonnas, kui lubab arvata lipukiri „Es bleibe beim Alten!”,¹²³ mida hilisem ajalookirjutus (nii eesti, saksa kui baltisaksa enda oma) on soovinud näidata ainsa baltisaksa valikuvõimalusena.

Maurice von Sterni esitles 1885. aastal luuletajana Wilhelm Arenti koostatud kõmuline antoloogia *Moderne Dichter-Charaktere*, mis tuli välja maa-ilmavaateliselt sotsiaaldemokraatliku ja esteetiliselt naturalistliku programmiga. Samal aastal debüteeris Stern „Proletaarlaselauludega” (*Proletarier-Lieder*),¹²⁴ milles ütles end jätkavat saksa maailmaparanduslikku *Vormärz*-i-traditsiooni, Ferdinand Freiligrathi ja Georg Herweghi ülesannet (luuletuses „Soov”/ *Ein Wunsch*), tahtes pöörduda oma luulega Saksa palgatöölise poole, taotlemata suure publiku tunnustust, „lootuses selle piskuga kaasa aidata töötava klassi emantsipatsiooniliikumisele”.¹²⁵ See kogu on, eriti senise balti luule traditsiooni taustal, tõepoolest sensatsiooniline. Siin on jõudu ja paatost, võitlustahet ja balti sättumust trotsivat maailmamuutmissoovi:

Fort mit den Kronen, mit den Schranken,
Fort mit der Kaiserherrlichkeit.¹²⁶

Ennekuulmatuna balti luuletaja sulest kõlas stroof:

Ich kenn' den Reichtum, hab' ihn selbst genossen, –
Dass dem so ist, thut mir von Herzen leid;
Ich selber bin der reichen Brut entsprossen,
Doch Armut lehrte mich – Gerechtigkeit.¹²⁷

¹²³ Jäägu kõik vanaviisi!

¹²⁴ Maurice von Stern, *Proletarier-Lieder. Gesammelte Dichtungen dem arbeitenden Volke gewidmet*. Jersey City, 1885.

¹²⁵ Sealsamas, lk 3.

¹²⁶ Kadugu kroonid ja seisusepiirid, / kadugu keiserlik auhiilgus. Sealsamas, lk 15.

¹²⁷ Ma rikkust tunnen, olen teda ise maitanud / mul on südamest kahju, et see nii on; / Olen ise pärit rikkast tõust, / kuid vaesus õpetas mulle õiglust. Sealsamas, lk 40.

Luuletuses „Seisuseülendus” (*Standeserhöhung*) ütleb luuletaja lahti oma aristokraatlikust päritolust:

Der Stolz entweicht, es naht der Friede,–
Und froh, dass ich ein Bürger bin,
Leg’ ich mein Wappen adelsmüde
Zu all’ dem andern Plunder hin.¹²⁸

See on ühtlasi lahtiütlemine mineviku (sh ka kirjandustraditsiooni) diktaadist ning üleskutse endale uue aja kuulsus kätte võidelda:

Wir trauern nicht und schmachten nicht wie Werther,
Wir seufzen nicht nach der Vergangenheit, –
Wir krampfen unsre Fäuste um die Schwerter
Und lechzen nach dem Ruhme unsrer Zeit.
Wir tragen unser Recht auf Schwertespitze
Und Wunden schlagen: nennt sich unsre Pflicht.
(„Loorber ja kuusepuu”/ *Lorbeer und Tanne*)¹²⁹

Sterni kogu äratas tähelepanu ja müüdi ka üsna kiiresti läbi. 1888 andis luuletaja Zürichis sama kogu uuesti välja pealkirja all „Hääled tormis. Kogutud luuletused, pühendatud töötavale rahvale” (*Stimmen im Sturm. Gesammelte Dichtungen, dem arbeitenden Volke gewidmet*, 1888). Kui Saksa kriitika reageeris Sterni esikkogule veel hukkamõistvalt („Tulipunased lendlehed Šveitsi sotsiaaldemokraatia välilaagrist,” määratles Leipzigi ajakiri *Blätter für litterarische Unterhaltung* Sterni esikkogu), siis 1890. aastal kuulutas sama leht Sterni „tänapäeva üheks viljakamaks ja ideerikkamaks sotsiaaldemokraatlikuks kirjanikuks”.¹³⁰ Ka on väidetavasti just Sterni luulest saanud impulsse Karl Henckelli, John Henry Makay ja Arno Holzi sotsiaalkriitiline luule.¹³¹

Kauaks Sterni maailmaparandajalikku mässumeelsust siiski ei jätkunud. Juba kogu „Excelsior!” (Zürich, 1889) kuulutas selginemist, rahunemist:

¹²⁸ *Uhkus kaob ja saabub rahu, / ja rõõmsana, et olen kodanik, / panen oma aadliväsinud vapi / kõige muu koli hulka.* Maurice von Stern, *Ausgewählte Gedichte*. Dresden-Leipzig, 1891, lk 274.

¹²⁹ *Ei leina me taga ega igatse nagu Werther, / ei õhka me mineviku järele, – / me surume mõõgad rusikasse, / ja januneme oma aja kuulsuse järele. / Meie õigus on mõõgateral / ja me kohus on: haavu lüüa.* Maurice von Stern, *Blumen und Blitze*. Linz-Wien-Leipzig, 1902, lk 114–115.

¹³⁰ Alfred Beetschen, Maurice von Stern, lk 1731–1732.

¹³¹ Sealsamas, lk 1730.

Nach all' den Teufelei'n,
Nach Gischt und Gährung
Perlt es wie wilder Wein –
Goldige Klärung ¹³²

Distantseerumist töölisliikumisest on Stern põhjendanud luuletuses „Ülemaailmne töörahva püha 1892” (*Arbeiterweltfeiertag* 1892), mida luuletaja ise on kirjas emale nimetanud „oma südameverega kirjutatud” usutunnistuseks ja ühtlasi uhkeks lõpparveks:¹³³ kuuldes marsiviiside saatel läbi linna kulgevat trummipõrinat, käib luuletajast läbi kerge kahetsusevõnge ning ta tunnistab tagasi vaadates:

Auch meiner Jugend beste Zeit war Kampf,
Doch gern, doch gern, enterbtes Volk der Erde,
Gab für dein Recht ich meine Jugend hin;
Ich bin aus Zwang ein Glied der ober'n Heerde,
Wie ich aus Freiheit Dein Genosse bin!
[---]
Der Kampf für Euer Recht hat mich gestärkt.
Heut steh' ich abseits; mit der goldnen Leier,
Berauscht von Wohlklang, hab ich mich entfernt;
Ihr braucht mich nicht, fremd bin ich Eurer Feier ¹³⁴

Samas tõdeb luuletaja oma lõhestatusekoormat:

Den Zwiespalt zweier Welten in sich tragen:
Ich lieb' die Kunst, ich lieb' das Heiter-Schöne;
Ich lieb' das Arbeitsvolk in seinem Schmerz!

¹³² Pärast kõiksugu sõgedusi, / pärast vahtu ja käärimist / pärlendab nagu toores vein / kuldne selitus... Maurice von Stern, Excelsior! Zürich, 1889, lk 58.

¹³³ Kiri Zürichist, dateeritud 18./6. juunil 1892. – Eesti Ajaloarhiiv, f 1447, nr 1, säilik 93.

¹³⁴ Ka minu nooruse parim aeg oli võitlus, / kuid kui meelsasti, maa püüdnud ilma jäetud rahvas, / andsin oma nooruse sinu õiguse eest; / Olen küll sunni pärast kõrgema klanni liige, / kuid vabal tahtel olen sinu seltsimees! / Võitlus teie õiguse pärast on mind karastanud. / Täna seisan ma kõrval; kuldne kannel käes, / joobnuna heakõlast, olen eemaldunud; / te ei vaja mind, olen võõras teie peol... Maurice von Stern, Mattgold. Neue Dichtungen, lk 47–48.

Ich lieb' die Höh'n der Welt, doch auch die Töne
Des Erdenjammers dringen in mein Herz!¹³⁵

Kui kogumikus „Põuavine” (*Höhenrauch*, 1890) maalis Stern veel naturalistlikke pilte sotsiaalsel teemadel, siis 1894. aasta aforismikogus „Vaikuse hääled” (*Stimmen der Stille*) põhjendab ta eemaldumist naturalismist, kuna seal puuduvat armastus ja kaastunne, mis on kunsti tingimused.¹³⁶

Sterni võitlus polnud siiski mäss traditsiooniliste vormide vastu ja uute väljendusvahendite eest luules. Ehkki nii mõnedki luuletused sisaldavad modernses telegrammstiilis impressionistlikke värvimaalinguid või sümbolistlikke kujundeid, kannab tema looming hilisromantilise (Lenau) või *Vormärz*'i luule heinelikku traditsiooni. Et just Heine Sterni üheks eeskujuks on olnud, viitab ka tema pühendusluuletus Heinele (*Montmartre 1885*). Ka oma varasemas vormipuhtas tööluules ei pidanud Stern niivõrd võitlust uue luulekeele või uuendusliku vormi eest, kuivõrd seda ühiskondlikku võitlust, millele kutsusid tema reformistlikud kirjutised.

Oma sotsiaaldemokraatlikele programmidele Stern truuks ei jäänud. Nii asenduvad revolutsioonilaulud ta kogudes õige pea loodus-, kodu- ja religioosete luuletuste ja isegi ülistuslauludega monarhiale (*Franz Joseph, Zum 50. Hochzeitstage Kaiser Franz Josephs I.*). Ja esimesest valikkogust (*Ausgewählte Gedichte*, 1891) on kõik mässumeelne juba välja jäetud. Siin üles astuv luuletaja näib olevat väsinud maistest askeldustest („Auch, ich kenne sie aus tiefstem Grunde, / Diese Erde, und bin ihrer müd”),¹³⁷ ei kutsu enam võitlusele, vaid unistab veel „tuleviku päevast”, rahupäevast, mis lepitab inimkonna.

Hier gleiche Pflichten, gleiche Rechte,
Der Frohne Sklavenjoch zerschellt;
Nicht Herren mehr und nicht mehr Knechte –
Ein Arbeitsvolk die ganze Welt!

¹³⁵ Kanda endas kabe maailma lõbestatust: / Ma armastan kunsti, armastan rõõmsat ja ilusat;
/ Armastan töörahvast tema valus! / Armastan maailma kõrgemaid sfääre, kuid ka / maise
viletsuse hääled tungivad mu südamesse. Sealsamas.

¹³⁶ Maurice von Stern, *Stimmen der Stille*, lk 12.

¹³⁷ Ah, tunnen teda juba läbi ja lõhki / seda maad ja olen temast väsinud. Maurice von Stern, *Heimkehr. – Ausgewählte Gedichte*. Dresden, 1891, lk 5.

Es fiel die Scheidewand der Stände –
 Ein Adel nur – die Menschlichkeit!
 („Tuleviku päev”/ *Der Zukunft Tag*)¹³⁸

Valikkogu kuulutab kadunud poja tagasitulekut (*Heimkehr*),
 igatsust sulada kokku kõiksusega, leida igavene rahu (*Morgenvision*):

Frei vom Gegensatz, frei vom Verhältnis,
 Baar des Schattens, sowie baar des Lichts –
 Reiner Formen köstliches Verhältnis:
 Quell’ndes Seins, ewiges Nichts.¹³⁹

Suurte sotsiaalsete, nüüd juba eksistentsiaalses mõõtmes probleemide juurde naaseb Stern veel kogus „Ahasveeruse saar” (*Die Insel Ahasver’s*, 1893), siis juba nietzscheaanina, individualismi kummardajana. Sotsiaalse ja demokraatliku (ehk) kollektivistliku ja individualistliku suuna vahelist poleemikat võib siin näha autori enda sisekõnena, vaidlusena, millele lahendust ei näi olevat ei autoris endas ega teda ümbritsevas maailmas. Siit tuleneb üksildus- ja isoleeritustunne:

Ein Fremder bin ich auf der Erde,
 Ein Träumer ohne Zweck und Ziel,
 Mein Reich ist nicht von dieser Erde.¹⁴⁰

Sterni õnneunistus muutub järjest isiklikumaks. Kui luuletuses „Valguse laul” (*Lichtgesang*, kogus *Lieder eines Buchhändlers*, 1898) unistab luuletaja paremast ajast kogu inimkonna jaoks („Wende der Welten, sag’, bist du noch weit?”),¹⁴¹ siis kogus „Õhtuvalgus” (*Abendlicht*, 1901) sisaldub hoopis isiklikumat laadi unelm: rahu tähendab siin eeskätt muredest vaba olekut koos lähedastega.

¹³⁸ Siin samad kohustused, samad õigused, / teoorjus puruneb; / ei enam isandaaid, ei orje – / kogu maailm on üksainus töörahas! / ...Langes seisuste vahesein – / on vaid üks aadel – inimlikkus! Sealsamas, lk 267.

¹³⁹ Vaba vastuoludest, vaba suhtest, / vaba nii varjust kui ka valgusest – / puhaste vormide oivaline suhe: voolav olemine, igavene ei-miski. Sealsamas, lk 7.

¹⁴⁰ Võõras olen maisel pinnal. / Unistaja, kel puudub siht ja suund. / Minu riik ei ole siit ilmast. Maurice von Stern, *Die Insel Ahasver’s*. Ein episches Gedicht. Dresden, 1893, lk 63.

¹⁴¹ Maailmade pöördpunkt, ütle, kas oled veel kaugel? Maurice von Stern, *Lieder eines Buchhändlers*. Neue Gedichte. Leipzig, 1898, lk 18.

Objektiivse tõe- ja õigluseunistuse asemele tuleb subjektiivne tõde, igatsus ilu järele:

Fort mit der Wahrheit! Lasst die Schönheit tauen
Wie milden Balsam auf die kranke Welt!
Ich sage nein! Wahr ist allein das Wähnen,
Das meine Seele einigt und beglückt!
(„Subjektiivne tõde” / *Subjektive Wahrheit*)¹⁴²

1896. aastal ilmunud kogu „Dagmar, Lesseps jt luuletusi” (*Dagmar, Lesseps u.a. Gedichte*) seab esikohale Sterni meelelise armastuslüürika. Selles on Stern laskunud õhulossidest maisele maale, inimlikku luust ja lihast olemisse, kuulutades: „Ich gebe der Erde die Ehre.”¹⁴³

Kui kogu „Põuavine” (*Höhenrauch*, 1890) järel nimetati Sterni naturalistlikuks romantikuks, siis valikkogus (1891) loodud sünteesi võib nimetada juba ka impressionistlikuks – stiil, mis Sterni järgmistes kogudes muutub peamiseks esteetiliseks printsiibiks. Juba kogu „Suvetolm” (*Sonnenstaub*, 1890),¹⁴⁴ mis ilmus mainekas modernistlikku (naturalistlikku) kirjandust vahendavas Friedrichi kirjastuses Leipzgis, näitas Sterni vormi nautiva ilukummardajana, kes tunneb keele- ja kujundiilma rikkust. Värv, kõla, meisterlik vorm – selles on Sterni tugevus. See kogu pakkus ohtralt impressionistlikke meeleolumaalinguid, mille loodud värviküllus¹⁴⁵ ei kõneta üksi nägemis- või kõla-, vaid ka lõhna- ja värvimeeli:

Die Sonne gleitet längs des Weinbergs Wand,
Im Abend lächelt schlummerschön das Land.
In purem Golde glüht das junge Laub,
In Apfelblüthen tanzt der Sonnenstaub.
Und Schatten klimmen über Wald und Klee.
Ein Silberspiegel, lächelnd träumt der See.
Und wie im West das Abendroth verglüht,
Ist dunkelschön der Sternkelch erblüht.

¹⁴² Kadugu tõde! Las katab ilu kastena / kui pehme palsam haige maa!... / Ma ütlen ei! Tõene on üksi aimdus, / mis ühendab ja õnnestab minu hinge! Maurice von Stern, *Sonnenstaub*, lk 23.

¹⁴³ *Annan au maale!* Maurice von Stern, *Dagmar, Lesseps u.a. Gedichte*. Dresden, 1896, lk 27.

¹⁴⁴ Pühendatud vennale Karl von Sternile Tartus.

¹⁴⁵ Makartlikuks (kunstnik Hans Makarti järgi) on nimetanud Sterni loodusmaali tema sõber ja biograaf Alfred Beetschen. Alfred Beetschen, Maurice von Stern, lk 1730.

Die Wimper sinkt, die Schleierdecke fällt,
Und Friede duftet in die müde Welt.
(„Päevaveer” / *Tagesneige*)¹⁴⁶

Sellist värvilist maailma maalib Stern ka ranges vormis sonetipärjas „Esimene kevad” (*Erster Frühling*, 1894), mille teemaks on kevadine tärkav loodus. Kuid poole kogu pealt näib Stern ka ise sest „kirjust pildiraamatust” väsisvat, tuues sisse hoopis vastandliku meeleolu fragmendis „Deemon” (*Ein Dämon*):

Verflucht, ihr Sonnen und Sterne!
Dies ganze bunte Bilderbuch
Ist ein Trug.¹⁴⁷

Juba esimestest kogudest peale näitab Stern end tundliku looduslüürikuna. Tema looduspilt, sageli küll täpselt lokaliseerimata, laseb siiski selgelt aimata inspiratsiooniallikaid: Alpid, Ameerika metsik looduspilt ja kodune Eesti maastik – idüllina, mis kangastub mälestusis ja seostub lapsepõlvega. See ongi ehk Sterni luule kõige olemuslikum osa: looduspilt enne seda, kui inimjalg on sinna astunud. Inimest näeb neil piltidel harva, ja kui, siis vaid maastikuga kokku kuuluvat töötelijat, talupoega, kes on ennekoike maastikuline element.

Hilisem, religioossesse müstikasse kalduv Stern, kes püüab oma filosoofilistes kirjutistes lepitada filosoofilist tunnetust ja religiooni ning keda seetõttu ei rahulda enam modernistlik mina-kultus, taotleb panteistlikku sulandumist kõiksusega: „Ich bin der blaue Himmel, bin die Wolke.”¹⁴⁸

Da möchte ich, enthoben aller Bande,
Die Seele schwingen in den weiten Raum,
Hinschweben selig über alle Lande,

¹⁴⁶ Päike silitab juba ammu viinamäe piiri. / Öhtukaares naeratab maa suikvelkaunilt. / Puhtas kullas hõõgub noor lehestik, / õunapuõites tantsib päiksetolm. / Ja varjud ronivad üle metsa ja ristiku. / Hõbepeeglina naeratades näeb und järv. / Ja nii kui läänes kustub õhtupuna, / puhkeb tumekaunilt öide tähtedekarikas. / Ripsmed vajuivad kinni, sõba langeb, / ja rahu lõhnab väsinud maailma. Maurice von Stern, *Sonnenstaub*, lk 61.

¹⁴⁷ Olge te neetud, päiksed ja tähed!... / Kogu see kirju pildiraamat / on pettus. Maurice von Stern, *Erster Frühling*. Ein Sonettenkranz und andere Gedichte. Dresden, 1894, lk 19.

¹⁴⁸ Olen sinine taevas, olen pilv. Maurice von Stern, *Abendlicht*. Neue Gedichte, lk 90.

Der Schwalbe gleich, in Sonne, Duft und Traum.
(„Suveigatsus”/ *Sommersehnsucht*)¹⁴⁹

Sulandumine kõiksusse on ühtlasi ühekssaamine Jumalaga, sest:

In Donnern und Blitzen,
Auf Bergesspitzen
Ist der Herr.
(„Õhtupalve”/ *Nachtgebet*)¹⁵⁰

Hoolimata sellest, et Stern elas ja avaldas välismaal, oli ta tihedasti seotud baltisaksa kirjandusväljaga. Pärast esimest hukkamõistu töölislauludele, mis ei võinud siinmail meeldida, sest, nagu möönab üks kriitikuid: „Meie provintsides pole võimalik isegi mitte leida ühiskondlikku klassi, kellele sellised stroofid võiksid imponeerida,”¹⁵¹ jälgib ja registreerib kohalik ajakirjandus Sterni muutumisi üsna tähelepanelikult ning tõdeb peagi rahuloluga kadunud poja tagasipöördumist ortodokssetele radadele. Baltisaksa kirjanduslugu tunnustab Sterni alates tema 1891. aastal ilmunud valikkogust *Ausgewählte Gedichte*, millest on „kaduvväheste eranditeni välja jäetud kõik, mis võiks peenetundelises lugejas vastumeelsust äratada”.¹⁵² Kui kogu „Põuavine” (*Höhenrauch*) jäi veel peaaegu ilma kodumaise tähelepanuta, siis alates kogust „Suvelolm” (*Sonnenstaub*, 1890) märkab balti kriitika „rõõmsa üllatusega” Sternis hoopis uut luuletajat¹⁵³ ja valikkogule Saksamaal osaks saanud kiitusekooriga ühineb ka kohalik press (*Baltische Monatsschrift*, *Neue Dörptsche Zeitung*, *St. Petersburger Zeitung*, *Libausche Zeitung*, *Düna-Zeitung*). Kogu „Kõrvalpäiksed” (*Nebensonnen*, 1892) puhul imetleb *Neue Dörptsche Zeitung* kaasakiskuvat joovastust ja hoogu, jõuliselt latusat keelt, suuri,

¹⁴⁹ *Seal tahaks ma, vaba kõikidest sidemetest, / hingel lasta lennata avarasse ruumi, / õndsalt hõljuda üle kõigi maade, / nagu pääsuke, päikeses, lõhnas ja unes. Maurice von Stern, Lieder aus dem Zauberal. Neue Strophen. Wien, Leipzig, 1904, lk 23.*

¹⁵⁰ *Kõues ja pikses, / mäetippel / on Issand. Maurice von Stern, Sonnenstaub, lk 74.*

¹⁵¹ Gregor von Glasenapp, M. R. v. Stern und V. v. Andrejanoff. – BM 1894, lk 701–736, siin lk 703.

¹⁵² Jeannot Emil von Grothuss, Maurice Reinhold von Stern. – Das Baltische Dichterbuch, lk 460–462, siin lk 462.

¹⁵³ -t., Sonnenstaub. Neue Lieder von Maurice von Stern. – Neue Dörptsche Zeitung 19. XII 1890, nr 293, lk 1.

kauneid, tõsiseid ja vagasid mõtted, mis kostavad heakõlalistes, väga vahelduvates rütmides, ning suveräänset keelekasutust.

Kuid teekonnal koju tagasi tuleb Sternil pidada veel mitu duelli, millest kõige ägedam on kemplus kohaliku prominentse luuletaja ja *Revaler Zeitung*'i toimetaja Christoph Mickwitziga, kes on ajaleheveergudel Sterni luulesse üsna kriitiliselt suhtunud. Arvustades kogu „Esimene kevad” (*Erster Frühling*, 1894) vormiranget sonetipärga, leidis Mickwitz, et selle rangus polevat enam heakõlaline, vaid muutunud monotoonseks ja väsitavaks, „õõnsaks vormimänguks sügavama sisuta”.¹⁵⁴ Mööndes küll Sterni luule meeleolukust ja keelelist hoogu, heitis Mickwitz luuletajale ette eneseimetlemist ja liigset produktiivsust ning soovitas enesepiiramist ja enesekriitikat.

Stern vastas ägeda kriitikaga Mickwitzi enda värsside kohta oma ajakirjas *Stern's literarisches Bulletin der Schweiz*¹⁵⁵ ning see käivitas kahe luuletaja vahelise riigipiire ületava kriitikasõja.

Üks 1890. aastate põhjalikumaid, aastal 1894 *Baltische Monatsschrift*'is ilmunud Sterni-käsitlusi pärineb Gregor von Glasenappi sulest.¹⁵⁶ Autor pühendab essee Baltimaade poleemilistele poegadele Sternile ja Andrejanoffile, tunnistades mõlema vaieldamatut talenti. Glasenapp võrdleb Sterni Heinega ning peab Sterni tugevaimaks küljeks tunde- ja loodusluulet selle vormitäiuses ja värvikülluses, taunides (nagu Mickwitzki) liigselt kuhjatud kaunistusi,¹⁵⁷ millel olevat oht muutuda „kostüümipeoks Bengali tule valgel”.¹⁵⁸

Kõige nauditavamad duelli balti kirjandusväljal pakub aga Sterni ja balti mainekaima kriitiku Leopold von Schroederi värsisõda. See sai alguse Sterni luuletusest „Loorber ja kuusepuu” (*Lorbeer und Tanne*), milles luuletaja eelistas loorberit kui tasu võitluse eest (väikekodanlikule) kuusepuu-õdususele:

¹⁵⁴ Christoph Mickwitz, Weihnachts-Bücherschau II. – *Revaler Zeitung* 22. XII 1893, nr 290, lk 1–3, siin lk 2–3.

¹⁵⁵ *Stern's literarisches Bulletin der Schweiz* 9. III 1895, lk 378, 381; 12. III 1895; 1. VI 1895, lk 450–451.

¹⁵⁶ Gregor von Glasenapp, M. R. v. Stern und V. v. Andrejanoff.

¹⁵⁷ Sealsamas, lk 718.

¹⁵⁸ Sealsamas, lk 714.

Mag dämm'rungrunken um den Christbaum hocken,
 Wer sich die Welt mit ro's'ger Schmincke malt,
 Wir greifen nach dem Lorbeer mit Frohlocken,
 Der blutbetaubt in Siegerhänden strahlt.
 („Loorber ja kuusepuu“ / *Lorbeer und Tanne*)¹⁵⁹

Leopold von Schroeder vastas Sternile samas stroofivormis:

Mich aber kann Dein herrlich Ziel nicht locken, –
 Was ist der Ruhm, die Ehre unsrer Zeit?
 Schau näher hin, - wem läuten heut die Glocke?
 Wen preist man und verheisst ihm Ewigkeit?....
 In diesem Hexensabbath der Moderne
 Den Preis erringen ist kein hohes Ziel;
 Ich folge lieber jenem heil'gen Sterne,
 Der abseits führet von dem tollen Spiel;
 Und dort, die Blicke auf das Ew'ge richtend,
 Durchleuchtet von der Weihnachtstanne Strahl,
 Schaff' ich, auf allen Tagesruhm verzichtend, –
 Und niemals noch bereut' ich diese Wahl

Nicht Wunden schlagen, sondern Wunden heilen,
 Das ist die grosse Losung unsrer Zeit;
 Ihr folg' ich, froh und willig, ohne Weilen,
 Für sie zu sterben bin ich gern bereit
 O höhne nicht das Licht der Weihnachtstanne ...¹⁶⁰

Veelgi pikema luuletusega vastab Schroederile Stern, kes jääb loorberile kindlaks ja kutsub oponenti endaga kaasa nagu Vergilius Dantet, et näidata talle erinevaid pilte jõuluööst. Üks neist on jõulupuu all kirikukellade, küünlavalguse, punaste põskede, lõheliha, kaaviari, martsipani ja mandlite, jõuluhane ja hapukapsastega, teine agulihämaruses, külmas toas, näljas, mustuses ja surmas:

¹⁵⁹ *Konutagu need videvikust joobnult jõulupuu ümber, / kes maalivad maailma roosa vööbaga, / meie haarame hõisates loorberi järele, / mis verekaates särab võitja kätes.* Maurice von Stern, *Blumen und Blitze*, lk 114–115.

¹⁶⁰ *Mind aga ei meelita Sinu tore siht, - / Mis on meie ajastu kuulsus, au? / Vaata lähemalt, – kellele lüüakse täna kella? Keda kiidetakse ja kellele töötatakse igavikku?... / Sellel modernismi nõiasabatil / auhinda saada pole kõrge eesmärk; / ma järgnen meelsamini sellele pühale tähele, / mis jubib eemale sõgedast mängust; / Ja seal, suunates pilgud igavikku, / jõulukuuse hiilguse paistel, / ma loon, loobudes ühapäevakuulsusest, – / ega ole kahetsenud seda valikut iial... / Mitte haavu lüüa, vaid haavu ravida, / see on meie aja suurim üleskutse; / Seda ma järgin, rõõmsalt ja valmilt, viivitamata, / selle eest olen valmis hea meelega surema... / Oo, ära jõulukuuse valgust mõnita... Leopold von Schroeder, An Maurice von Stern. – BM 1898 I, lk 177–178.*

Reich mir die Hand! Ich will Dir Bilder zeigen,
 Die passen schlecht zu Deinem Weihnachtsraum.
 Hier, tritt 'mal ein! – Ein drohend-tiefes Schweigen
 Begrüsst uns raunend im Mansardenraum.
 Ein Arbeitsmann liegt todt auf seinem Lager!
 Das Herz durchschossen. O, du Weihnachtslicht!
 Was will das Weib, so totenblass und hager,
 Das irr mit dem erwürgten Kinde spricht?

Pärast neid pilte ei suuda luuletaja enam seista jõuluvalguses:

Hier winkt der Lorbeer, den ich kühn erfasse.
 Dem Elend wehren: ist mein „Ruhm der Zeit“.
 Das Schwert, von dem ich nun und nimmer lasse,
 Das ist das Richtschwert der Gerechtigkeit!
 Der Tannenzweig, den du wie zur Versöhnung
 Mir freundlich reichst: dies sanfte Weihnachtsweh'n,
 Ich fühl' es, ach, so lange als Verhöhnung,
 Als meine Brüder darben untergeh'n.
 („Loorber ja kuusepuu“/Lorbeer und Tanne)¹⁶¹

Hiljem balti kriitika Sterni suhtes leebub ning kalendritesse ja almanahhidesse kuhjub Sterni kodu- või koduigatsusluulet. „Nimetatagu mulle mõni teine balti luuletaja, kes oleks suutnud meie kodumaastiku erilist võlu ja meeleolukust nii kinni püüda kui Stern,“ kirjutab balti kirjandusloolane Arthur Behrsing,¹⁶² tutvustades ajakirjas *Herdflammen* Sterni luulet, proosat ja elulugu. Et balti kirjandusvälja kaheldamatu sõimusõna „demokraat“, kellena aadlitiitlistest loobunud Stern end iseloomustas, oleks võinud asjatut segadust külvata, eelistatakse Sterni kohta kasutada pigem tähistust „vaimuaristokraat“.¹⁶³

¹⁶¹ *Ulata mulle käsi! Näitan Sulle pilte, / mis ei taha sobida Su jõuluunistusega. / Säh, astu sisse! – Äbvardav-sügav vaikus / tervitab meid sosinal mansardkambris. / Töömees lamab surmuna oma voodis! / Süda läbi lastud. Oo, jõuluvalgus! / Mida tahab naine, nii surmkahvatu ja kõhn, / kes hullunult kõneleb kägistatud lapsega? ... Siin viipab loorber, mille järele ma uljalt haaran. / Võidelda viletsusega: see on minu „ajastu kuulsus“. / Mõök, mida ma nüüd ja igavesti käest ei pane, / on õigluse kohturelv! / Kuuseoks, mille sa nagu lepituseks / mulle sõbralikult ulatad: see pehme jõuluhellus, / tunnen seda juba teab mis ajast mõnitusena, / kui minu vennad puudust tundes hukkuvad. Maurice von Stern, Abendlicht, lk 8–9.*

¹⁶² Arthur Behrsing, Maurice von Stern, *Herdflammen* 1. XI 1925, lk 81–84, siin lk 83.

¹⁶³ Sealsamas, lk 81–84.

Balti kirjandusväli otsib Sternis eeskätt „kodupoeti” ja sellisena ta balti antoloogiate, ajakirjade, kalendrite kaante vahele ka ilmub. Koduigatsusluulet leidub Sternil juba esimestest kogudest peale („Nõidus noorusmetsas”/ *Zauber im Jugendwald*, „Kaasikus”/ *Im Birkwald*, „See on vaid väeti sõnakene”/ *Es ist ein armes Wörtchen nur*, „Kodu vihmasajus”/ *Heimat im Regen*, „Mereigatsus”/ *Meerheimweh*, „Liivimaa ööbik”/ *Die Livländische Nachtigall*, „Kodus ja võõrsil”/ *Heimath und Fremde*, „Au kodule”/ *Der Heimat die Ehre*, „Nooruse saar”/ *Jugendinsel*, „Must leib”/ *Das Schwarzbrot*, „Unerännak Tartus”/ *Traumwanderung durch Dorpat*, „Kodukirik”/ *Heimatkirchlein*, „Nelipühi videvik”/ *Pfingstdämmerung*, „Kodunõmm”/ *Heimat-Heide*, „Mälestus”/ *Erinnerung*, „Noorusigatsus”/ *Heimweh nach der Jugend*, „Liivimaa lipulaul”/ *Livländisches Farbenlied*, „Kuidas läheb kodus?”/ *Wie geht's zu Haus?*, „Kevadohver”/ *Frühlingsopfer*, „Unistustelinn”/ *Traumstadt*, „Mu Baltimaa, mu kodumaa!”/ *Mein Baltenland, mein Heimatland!*, „Armas kodumaa”/ *Lieb' Heimatland*, „Kodutähd”/ *Heimatsterne*, „Balti kevad”/ *Baltischer Frühling*, „Noorusmaa”/ *Jugendland*, „Kodumaa”/ *Heimatland*, „Kodu”/ *Heimat* jne).¹⁶⁴ Õeldes „kodumaa”, mõtleb Stern alati Eestit, ka siis, kui viimasest koduskäigust lahutab aastakümneid. Ei valikkodumaad Šveits ega Austria, kus Stern veetis suurema osa oma elust, pälvinud temalt kodu nimetust.

Sterni koduluule püsielementideks on valged kased, kasemahl, mis jookseb ämbrisse (*Im Birkwald*), võililled nagu päikesemeril, käo kukkumine, kanarbik (vt luuletus *Im Haidekraut*), kuldne vili, rukkipõld, aasarahelus, kaserohelus, pajuurvalõhn, pääsusilmad, kullerkupud, vikerkaar, punase katusega isamaja, ööbikulaul, õunapuud ja sinine meri. Mereluulet on valdavalt Kesk-Euroopas elanud Sternil ebaharilikult palju. Merepildid haakuvad kodumaaga, nagu luuletuses „Merele” (*An das Meer*):

O Meer, mein heiliges süßes Meer,
Du Hüterin der heissgeliebten Heimath,
Die treue Freundin meiner Kunst und Kraft,
Ich liebe dich.¹⁶⁵

¹⁶⁴ Maurice von Sterni luulet on eesti keelde tõlkinud Ain Kaalep. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 13–15.

¹⁶⁵ Oo meri, minu püha magus meri, / sa palavalt armastatud kodumaa hoidja, / minu kunsti ja jõu truud sõbratar, / ma armastan sind. Maurice von Stern, Nebensonnen. Neue Gedichte. Dresden, 1892, lk 37.

Sterni koduluule keeles võib leida balti provintsialisme, baltisaksa keelalisi väljendeid. Kuid seal on ka selgelt äratuntavaid eesti elemente, nagu luuletuses „Lihavõtted” (*Ostern*):

Helle Kätzchen an den Weiden,
Überall geschmolzner Schnee.
Jetzt ist Zeit zum Flötenschneiden
Und zum Schaukelspiel am See.
Kigole, Kigole!

Wie der Mädchen Röcke fliegen,
Wie sie kreischen, ach und weh!
Küsse kann ich billig kriegen,
Wenn ich heute schaukeln geh.
Kigole, Kigole!

Süsser Meth, sie zu betäuben
Zu der Fahrt in Himmelsnähe.
Dass die Weidenkätzchen stäuben,
Schwingt die Schaukel in die Höhe!
Kigole, kigole!

Frühlingswolken, blüh'nde Weiden,
Überall geschmolzner Schnee,
Jetzt ist Zeit zum Flötenschneiden
Und zum Schaukelspiel am See.
Kigole, Kigole!¹⁶⁶

Või eestikeelse pealkirjaga luuletuses „Jaanililled, Kullerkuppud”:

Hoch am blauen Frühlingshimmel
Segelt heller Wolken Flaum.
Veilchen, Dotterblumen, Primel
Tauchen auf aus Tag und Traum.
Kuckuckrufe, traumverloren,
Wandern lockend durchs Gehölz.
Leise klingt in meine Ohren
Tief aus Traum und Wiesenschmelz:
Jaanililled, Kullerkuppud!

¹⁶⁶ *Heledad pajukiisud, / kõikjal sulalumi. / Nüüd on aeg pajupilli löikamiseks / ja kiigemänguks järve ääres. / Kigole, kiigole! / Kuidas küll lendavad plikadel seelikud, / kuidas nad kiljuvad, uih ja aih! / Võin saada odavalt kätte suudlusi, / kui lähen täna kiigule. / Kigole, kiigole! / Magus mõdu, uimasta neid / sõiduks taeva lähedale. / Pajuurbade tolmates, / kihutab kiik kõrgusse! Kiigole, kiigole! / Kevadpilved, õitsvad pajud, kõikjal sulalumi. / Nüüd on aeg pajupilli löikamiseks / ja kiigemänguks järve ääres. / Kiigole, kiigole!* Maurice von Stern, Wildfeuer, lk 88.

Welch' ein süßes Stocken, Zaudern!
 Fast erschrocken horcht mein Herz.
 Bächlein, Wiesenbächlein plaudern
 All mein Blut strömt heimatwärts.
 Wie so still und voll von Treue
 Ruht das Land und lacht mich an!
 So viel Duft und Licht und Bläue,
 Dass ich mich nicht fassen kann.
 Jaanililled, Kullerkuppud!
 Wenn auch heut' der Winter wütet,
 Sei ihn treu ans Herz gelegt,
 Der das Nest des Vogels hütet
 Und die gold'nen Sterne trägt!
 Sieh, dein Frühling, deine Garben,
 Heimat, steh'n in Gottes Hut.
 Deine Töne, deine Farben
 Blüh'n in deiner Dichter Blut.
 Jaanililled, Kullerkuppud!¹⁶⁷

Eesti lugejale võiks tuttavlikult kõlada luuletus „Must leib” (*Das Schwarzbrot*), mida on ka eesti keelde tõlgitud:

Ein Päckchen von der Mutter! Und darin
 Wie achtlos beigelegt, – von grobem Schrot
 'Ne Schnitte heimatliches Roggenbrot. –
 Tat sie das wohl mit einem tiefern Sinn?

*Üks pakike ema käest kaugelt teelt.
 Sää! lisana viiluke leiba sees,
 Mis valmistud koduse kolde ees.
 Mu ema! Kas õigesti tunnen Su meelt?*

Ich riech' das Brot. Nach Heimat duftet es.
 Dies Korn ward in der Heimerde reif.
 Ich kenn' den Duft. Ich sinne und begreif':
 Sie will, dass ich die Heimat nicht vergess'.

*Ma võtan leiva. Kodumaaõhk
 Käib üles ta seest. Mul kallis ta hind
 Seda rukkit on kasvatand kodumaa pind,
 Kus tundmata oli mull' saatuse rõhk.*

Ich schliess' die Augen, führ' das Brot zum Mund
 Und kost' davon. Es schmeckt so gut und mild.
 Und plötzlich mir im Mund der Bissen quillt –
 O Mutterherz, o Heimatgrund!

*Kus tundmata oli mull' saatuse rõhk.
 Sa saatsid. Ma maitsen – kuis sulab ta suus!
 Nagu vili, mis valminud elupuu.
 Sa kodupind! Süda, sa süda, kui kuld!*

¹⁶⁷ Kõrgel sinises kevadtaevas / purjetab hele pilveudu. / Kannikesed, kullerkupud, priimulad / kerkivad ilmsi ja unes. / Unine „Kuku, kuku!” rändab kutsuvalt läbi salu. / Tasa kõlab mulle kõrvu / sügavalt unistusest ja niidusulast: / Jaanililled, Kullerkupud! / Milline magus peatus, viivitus! / Pea hirmunult kuulatab mu süda. / Ojakesed, niiduojad vulisevad / Kogu mu veri voolab kodu poole. / Kui vaikselt ja truult / puhkab maa ja naenatab mulle! / Nii palju lõhnu ja valgust ja sina, / et olen nagu arust ära. / Jaanililled, kullerkupud! / Kuigi praegu möllab talu, / olgu tal truult südamel, / see, kes hoiab linnupesa / ja kannab kuldseid tähti! Vaata, sinu kevad, sinu viljavihud, / kodumaa, on Jumala kaise all. / Sinu helid, sinu värvid / öitsevad sinu laulikute veres. Jaanililled, kullerkupud! Maurice von Stern, Lieder aus dem Zaubertal, lk 103.

Dies Stückchen Schwarzbrot führt mich
heut nach Haus.

Ich seh' das Land. Der Roggen rauscht im Wind.
's ist Alles, wie es war. Ich bin ein Kind
Und ruh' am Heimatherzen wieder aus.¹⁶⁸

See tükike leiba viib kodu mind.

*Kus hällib rukis, ja kase koor
Kui vanastgi valgib. Ma olen noor –
Ja rahu toob jälle kodu, su pind.¹⁶⁹*

Kui Sterni kodumaaluulest ei kosta kunagi ühiskondlikke pingeid ega rahvuslikke kontraste – ka oma varases võitlusluules ei tulnud ta kunagi selle peale, et laiendada sotsiaalset temaatikat ka kodumaale –, siis pärast 1905. aastat saadab temagi kodumaale oma murelaule, milles haakub baltisaksa keskse ideoloogilise positsiooniga, nii näiteks luuletuses „Mu Baltimaa, mu kodumaa!” (*Mein Baltenland, mein Heimatland!*):

Und alles drängt von selbst in deutsche Laute.
Des Landes Seele löst sich nur durch sie.
Und auch das Esthen-Lied, das dumpfe, traute,
Klingt sehnend aus in deutsche Poesie.
Jahrhunderte sind sie zugleich erklungen.
Die gleiche Scholle schuf und nährte sie.
Ein Band des Friedens hatte sie umschlungen
Und aus dem Zweiklang strömte Harmonie. –
Nun gähnt der tiefe Abgrund zwischen beiden
Deutsch ist das Land und wird es ewig bleiben....¹⁷⁰

Viktor von Andrejanoff

Sterni saatusekaaslane baltisaksa kirjandusväljal on samuti liivimaist aadlipäritolu¹⁷¹ Viktor von Andrejanoff (1857–1895). Ka nende luulelaadis on midagi sarnast, kuid kui Sternist sai saksa kirjandusväljal

¹⁶⁸ Maurice von Stern, *Gedichte* [Auslese]. Linz, 1922, lk 7.

¹⁶⁹ Pealkirja all „Kodumaa leib” tõlkinud Karl Eduard Sööt. – Postimees 1906, nr 124, lk 2.

¹⁷⁰ *Ja kõik iseenesest kipub saksa helidesse. / Maa hing laheneb vaid neis. / Ja isegi eestlaste laul, tuhm ja tuttav, / kõlab igatsedes saksa luules. / Sajandeid kõlasid nad koos. / Sama pinnas löi ja toitis neid. / Rabuside ühendas nad / ja kahekõlast tulvas harmooniat. – Nüüd haigutab nende vahel sügav kuristik ... / See maa on saksa ja jääb selleks igavesti.* Maurice von Stern, Donner und Lerche. Leipzig, 1907, lk 82–84.

¹⁷¹ Andrejanoffi vanavanemad, vanaema (sündinud Henriette von Samson-Himmelstjerna) ja vanaisa kapten Tichon von Andrejanoff, elasid Paenaste (Pajusby) mõisas Viljandimaal. Tema isa Andreas von Andrejanoff oli Liivimaa sandarmiülem.

tuntud luuletaja, siis Andrejanoff pidi lootma üksnes kodupubliku armulikkusele. Sellele vaatamata ei olnud Andrejanoff luuletajana andetum. Mõlemad alustasid mässajatena, kuid Stern suutis viia mässu üle kodumaa piiride, tehes sellest oma edu pandi. Luuletajate erineva läbilöögivõime kõrval võib ühe edu teise ees selgitada ka erinevate kirjastamistingimustega. Erinevalt Sterni kogudest, mis nägid trükivalgust välismaiste kirjastuste kaunis kujunduses, ilmusid Andrejanoffi luulekogud balti kirjastustes lihtsate vihkudena.

Saanud gümnaasiumihariduse Riia kubermangugümnaasiumis, õppinud Tartu ülikoolis rahvamajandust ja hiljem Jenas filosoofiat, elas Viktor von Andrejanoff pikemat aega (aastani 1894) Riias ja Kuramaal oma abikaasa vanemate mõisas ning töötas seejärel ajakirjaniku ja kirjanikuna Berliinis (följetonistina *Berliner Tageblatt*'i juures). Tema surma asjaolud on segased: on arvatud, et surma põhjustas arstide katse ravida morfinistist ja alkoholisõltlasest kirjanikku hüпноosiga.¹⁷²

Andrejanoffi pingelist suhet baltisaksa kirjandusväljaga kajastavad tema kriitilised märkused balti avalikkuse ja lugejaskonna kohta kohalikus ajakirjanduses, samuti 1891. aastal Riias ilmunud filipika „Meie teater, meie publik, meie kriitika” (*Unser Theater, unser Publikum, unsere Kritik*), milles autor polemiseerib kohalike kriitikutega teravas toonis ja siunab balti kirjandusavalikkust: polevat mõeldav kunsti suhtes leigem publik ja kunstiasjades pealiskaudsemalt arvustav press.¹⁷³ Andrejanoff paneb balti lugejaskonnale süüks, et see eelistab tsirkust, restorane ja lokaale teatrile, on „liiga asjalik, liiga praktiline, et kunstiliselt tunda või tõeline kunstisõber olla”. Seetõttu polevat tõeline, geniaalne luule Baltimail iial poolehoidu leidnud: lugeja on Panteniusele eelistanud „nukukeseriime” (*Zierpuppenreimereien*) ja „marlittiaade”.¹⁷⁴ Klatšihimulist balti väikelinnapublikut huvitavat eeskätt kirjaniku isikuga seonduv, ta ei suutvat näha kunstnikku lahus eraisikust, tema ühiskondlikust positsioonist, niisamuti nagu ta ei oskavat lahus hoida kunsti ja moraali: kui mõni kohalik kunstnik julgeb olla eraelus ekstsentriline, kasvõi kordki riivata keskpärast

¹⁷² Nii teab kinnitada ajakirja „Die Musen” toimetus saatesõnas Andrejanoffi novellile „Verena”. – Die Musen 1896, nr 4, lk 6–18, siin lk 6.

¹⁷³ Viktor von Andrejanoff, Unser Theater, unser Publikum, unsere Kritik. Riga, 1891, lk 6.

¹⁷⁴ Sealsamas, lk 7–8.

väikekodanlasemoraali, haridusfilisterluse konventsionaalseid traditsioone, ei peeta teda enam inimeseks ja, mis on asja juures kõige traagilisem, ta satub ka kunstnikuna põlu alla.¹⁷⁵ Nii olevat pidanud Baltimaade tolmu jalgelt pühkima ja mujal eneseteostusvõimalusi otsima T. H. Pantenius, Leonhard Marholm,¹⁷⁶ Maurice von Stern, Nikolai von Wilm jt. Need aga, kellel pole hüpe üle piiri mingitel põhjustel õnnestunud, langevat siinse elu viletsusse ja muutuvat kergelt kohtlaseks.¹⁷⁷

Hereetilist positsiooni kunstiväljal peab Andrejanoff tõelise kunstniku ainuvõimalikuks hoiakuks: luuletaja on alati revolutsionäär, olgu tema poliitilised vaated kui konservatiivsed tahes. Ta on revolutsionäär põliste moraalse eelarvamuste vastu – kunstil ja moraalil pole teineteisega midagi pistmist, kuulutab Andrejanoff kunsti autonoomiat oma käsitluses balti kirjanikust Nikolai von Rehbinderist.¹⁷⁸

Autonoomse kunstniku-hoiaku juurde käib ka maailmavaateline kosmopolitism – ilming, mis on selges vastuolus baltisaksa sättumusega. Siingi on Andrejanoffil sarnasusi Sterniga (kelle esialgne kosmopoliitsus muutub, tõsi küll, pärast sajandivahetust rahvuslikuks meelsuseks). Ehk andis veerandik vene päritolu Andrejanoffile võimaluse distantseeruda balti ühiskonna 1890. aastatel üha süvenevast rahvuskesksest mõtlemisest, „hooplemisest oma ülimalt kaheldava sakslusega”, provintslisest „balti ennastülistava mineviku” nostalgias ning süüdistada balti publikut ennastäisolekus, eneseimetluses, piiratuses, hooplevas eksimatuses.¹⁷⁹ „Ma olen end Läänemere provintside baltisaksa ühiskonnas lapsepõlvest peale võõrana tundnud,” on Andrejanoff tunnistanud, kuid see ei ole kahandanud tema kodumaa-armastust, mis on suunatud eeskätt maastikule ja loodusele. Palju enam sümpaatiat tundvat Andrejanoff sellel maal põliste lätlaste ja eestlaste, kui sakslaste vastu.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Sealsamas, lk 8.

¹⁷⁶ Üks Laura Marholmi pseudonüüme.

¹⁷⁷ Viktor von Andrejanoff, Unser Theater, unser Publikum, unsere Kritik, lk 10.

¹⁷⁸ Viktor von Andrejanoff, Graf Nikolai Rehbinder. Ein baltisches Dichterbild. Riga, 1895, lk 6.

¹⁷⁹ Viktor von Andrejanoff, Unser Theater, unser Publikum, unsere Kritik, lk 7–9.

¹⁸⁰ Sealsamas, lk 19–20.

Mõttekaaslase ja toetaja balti sättumuse kriitikas leidis Andrejanoff Sternis, kelle Šveitsis välja antav ajakiri asus tekkinud konfliktis Andrejanoffi poolele.

Kriitilist hoiakut baltisaksa ühiskonna suhtes kandis juba Andrejanoffi üks esimesi kirjanduslikke väljaastumisi: provotseeriv satiir „Keisri residentsi kaldal” (*Am Kaisersitz*, 1880).

Esimene lüüriline kogu *Dichtungen* (1880)¹⁸¹ näitas Andrejanoffi vormitundlikkust, rütmi- ja kõlataju, kuid ühtlasi ka tema seesmist hoiakut ümbritseva suhtes: maailmapõlgust, individualismi, üksildust, soovi pageda vormide, värvide, lõhnade, kõlade riiki. Siit tuleneb tema luule teatav elukaugus ja unenäolisus. Erinevalt Sternist, kes alustas oma luuletajateed elulähedaste, sotsiaalsete teemadega, leidis Andrejanoff oma aine ajaloost (nt „Võnnu langemine. Laul Liivimaa minevikust”/*Wenden's Fall. Ein Lied aus Livland's Vergangenheit*) või mütoloogiast („Cleopatra”, „Metshaldjas”/*Die Waldfrau*, „Muinasjutt”/*Das Märchen*, „Haldjate mägi”/*Die Elfenhöh*). Ballaade, eriti kohamuistendeid jutustavaid luuletusi võib pidada baltisaksa luulele üheks omasemaks ilminguks ja Andrejanoffil on siin kindlasti märkimist vääriv osa. Esikkogu üks meeldejäävamaid ballaade on „Pühajärvel” (*Am Heiligen-See*), mis jutustab lühikestes rütmilistes värssides legendi kunagisest Pühajärve-äärsest nunnakloostrist:

Um den umbuchten
Gipfel des Hügels
Ziehen die Lüfte
Würzig und kühl;
Während im Thale
Rings über Felder,
Wiesen und Haine
Glühend des Mittags
Sonne sich breitet.
Frei ist's hier oben, –
Fessellos schweifen
Trunkene Blicke
Ueber der Heimath
Grünes Gefild ¹⁸²

¹⁸¹ Viktor von Andrejanoff, *Dichtungen*. Riga, 1880.

¹⁸² *Laheoppidest ümbritsetud / künka ümber / puhuvad tuuled / kosutavalt ja jahedalt; / samas kui orus / põldude, / nurmede ja hiite kohal, / kiirgab keskpäeva päike. / Vaba on siin ülal, – / kammitse mata rändavad / joovastunud pilgud / üle kodumaa / roheliste nurmede... Sealsamas, lk 63.*

Ballaadilike pikemate luuletuste kõrval sisaldab esikkogu ka trohheilisi lüürilisi ja meloodilisi luuletusi, loodusluulet, andes suuna järgmistele kogudele „Luulevihik” (*Ein Büchlein Lyrik*, 1886) ja „Uued viisid. Laulud ja loodusluuletused” (*Neue Weisen. Lieder und Naturgedichte*, 1890). Neis on esikohal loodusluule. Mets ja meri on Andrejanoffi peamised looduselemendid (nt üheksast laulust koosnev „Metsalaulud”/*Waldlieder*, „Metshaldjas”/*Waldfrau*, „Mere ääres”/*Am Meer*). Balti kriitik Glasenapp on pidanud Andrejanoffi looduspildi tugevuseks hajuvate, voolavate nähtuste edastamist, n-ö eeterliku, inimkaugel looduse kujutamist, tuues esile tema meisterlikkuse tuulest luuletamisel („Edel”/*Süd-West*, „Öölaul”/*Nachtgesang*).¹⁸³

Andrejanoffi looduspildi ja lüürilise mina teatavas sulanduvuses, panteistlikus hoiakus loodusesse on lähedust Sterni loodusekujutamisele. Kuid Andrejanoffi värss on tihti keerukam, varieeruvam:

In den Millionen Sternen, die am Himmelszelte brennen,
Wie im kleinsten Wassertröpfen lerne Du Dich selbst erkennen!
Aus dem gleichen Stoff gewoben ist, was ist, im Weltenall,
Und derselbe Geist durchzittert Menschenherz und Sonnenball.
Aus des Thieres stillem Auge winkt er Dir unhörbar zu,
Flüstert aus des Waldes Wipfeln, aus der Quelle: „Das bist du!”
Diesen Geist, den ew’gen ehren, der den todten Stoff belebt,
Lern’ als „Gott” begreifen, ehren, wo er immer wirkt und webt!¹⁸⁴

Andrejanoff on nimetanud oma kirjanduslike eeskujudena Goethet ja Shelleyt, samuti vanaindia luulet. Ehk tuleb viimasest otsida ka Andrejanoffi panteistliku loodusunägemuse algeid (vt nt „Paadisõit”/*Bootfahrt* kogus *Neue Weisen*).

Andrejanoffi viimane kogu, eeposeks nimetatud „Viimse-päevakohus” (*Weltgericht*, 1895) osundab Friedrich Nietzsche jälgedele. Kui 1890. aastal ilmunud kogus hoidus Andrejanoff teadlikult kõigest, mida võib nimetada mõtteluuleks (*Reflexionspoesie*), teades, kui suurt

¹⁸³ Gregor von Glasenapp, M. R. v. Stern und V. v. Andrejanoff, lk 726.

¹⁸⁴ *Miljoneis tähtedes, mis põlevad taevatelgil, / nagu väikestes veepiiskades õpi tundma iseennast! / Samast kangast on kootud kõik, mis on, maailmakõiksuses, / ja seesama vaim täidab värinaga inimsüdamet ja päikesekera. / Looma vaiksest pilgust viipab ta sulle kuuldamatult, / sosistab metsaladvult, allikast: „See oled sina!” / Seda vaimu, igavesti ülevat, mis elustab surnud aine, / õpi tundma, austama kui Jumalat, kes alati loob ja koob!* Viktor von Andrejanoff, *Ein Büchlein Lyrik*, 1886, lk 73.

vastumeelsust kodupublik säärase luule vastu tunneb, siis nüüd püüab ta tungida olemise mõistatusesse, ruumitusse ja ajatusse kõiksusesse.

Elu lõpul süveneb Andrejanoffi huvi läti mütoloogia ja folkloori vastu. Tema rahvalaulude ja muinasjuttude tõlked „Läti muinasjutud” (*Lettische Märchen*, 1896) ja „Läti rahvalaulud ja müüdid” (*Lettische Volkslieder und Mythen*, 1896) ilmusid postuumselt Saksamaal.

Hoolimata Andrejanoffi poleemilisest positsioonist baltisaksa kirjandusväljal, on tema nimi ja tema luule balti luulesõprade seas 1890. aastatel tuntud. *Baltische Monatsschrift* pühendab Andrejanoffile artikli,¹⁸⁵ Grothussi antoloogia *Das Baltische Dichterbuch* tutvustab Andrejanoffi kui luuletajat kogunisti kolmel leheküljel. Kui Glasenapp tõstab esile eeskätt Andrejanoffi maastikuimpressioone, siis Grothuss näib eelistavat tema mõtteliürikat.¹⁸⁶ Mõlemad balti kriitikud tunnustavad Andrejanoffi loodusluule kujundilisust, vormimeisterlikkust ja kõlavärvi.¹⁸⁷

Baltisaksa naisluuletajad

Mia Holm ja Helene von Engelhardt tõendasid baltisaksa naisluule tugevust ja läbilöögivõimet. 1886. aastal Riias ilmunud esikkoguga „Koolilastearmastus” (*Schülerliebe*)¹⁸⁸ püüdis neile konkurentsi pakkuda Eugenie Hirschberg-Pucher, luuletades end baltisaksa ajakirjanduse lemmikautorite hulka. Tema kakskümmend aastat hiljem ilmunud teine kogu *Gedichte* (1908) koondab intiimseid armastusluuletusi, mis üllatavad oma sensuaalsuse ja avameelsusega. Need on moraalseid norme hülgevad meelelised pihtimused, mis on mõnevõrra kõrvutatavad Marie Underi samaaegse palanguga ja sellisena baltisaksa luules enneolematud:

Warum ist denn die Sünde gar so süß
Und brennt so heiss wie nichts auf dieser Erden?

¹⁸⁵ Glasenapp, M. R. v. Stern und V. v. Andrejanoff.

¹⁸⁶ Jeannot Emil von Grothuss, *Das Baltische Dichterbuch*, lk 389.

¹⁸⁷ Gregor von Glasenapp, M. R. v. Stern und V. v. Andrejanoff, lk 731; Jeannot Emil von Grothuss, *Das Baltische Dichterbuch*, lk 389.

¹⁸⁸ Eugenie Hirschberg-Pucher, *Schülerliebe. Dichtung in 7 Gesängen*. Riga, 1886.

Muss denn die Seele, selbst im Paradies,
Muss sie zur höchsten Wonne sündig werden?¹⁸⁹[---]

Wie sein Verlangen meine Sinne grüsst,
Da schlag ich sehnend auf die schweren Lider –
Nur mit den Augen hat er mich gegrüsst;
Und mit den Augen küsst ich heiss ihn wieder ¹⁹⁰

Väikekoodanliku moraali kuulutajatele, nii hukkamõistjatele kui kaasatundjatele, on luuletajal varuks vaid põlglik naeratus:

Wagt nicht, mir euer Mitleid je zu zeigen,
Ihr wisst doch nicht, ob ich es auch begehrt.
Mein Glück und meine Qual, sie sind mir eigen;
Sie anzuschauen ist kein Auge wert
Ihr könnt nur nehmen, wisst ihr auch zu geben,
Wenn je die Sehnsucht eure Herzen schwellt?
Ich trag in meiner Seele tausend Leben
Und sende sie anklagend in die Welt.¹⁹¹

Ülistuslaulu armastusele laulab ka Kuldīgast pärit näitlejatar, Peterburi avalikus elus silmapaistvat rolli mänginud **Thekla Lingen** (1866–1931) kogus „Teelahkmele” (*Am Scheideweg*, 1898 ja 1900), kuulutades vabadust: „Ach, gib mich frei und lass mich ziehen!” („Hoiatus”/Warnung),¹⁹² „Hinaus, hinaus ohne Zügel und Zaum” („Rahutus”/Unrast),¹⁹³ oma õigust seista elule lähedal, mitte temast mööda vaadata („Meestele”/An die Männer)¹⁹⁴ ning trotsides samamoodi kui Hirschberg-Pucher väikekoodanlikku moraali, tunnete-vabadust kammitsevaid piiranguid, ka abielusidemeid, kui neid ei täida hingeline lähedus ehk kui „sie haben sich nichts zu sagen”

¹⁸⁹ Miks on siis patt ikkagi nii magus / ja põletab nii tuliselt kui ei miski muu maa peal? / Kas peab siis hing, isegi paradisis, / kõrgeimas õndsuses patuseks saama? Eugenie Hirschberg-Pucher, Gedichte. Riga, 1908, lk 7.

¹⁹⁰ Kui ta iha tervitab mu meeli, / Lõõn igatsevalt lahri rasked laud – / Vaid silmadega tervitas ta mind; / Ja silmadega suudlen teda kuumalt vastu. Sealsamas, lk 11.

¹⁹¹ Ärge söendage mulle iial näidata oma kaastunnet, / te ju ei tea, kas ma seda vajan. / Minu õnn ja mu piin, need on mu enda omad; / neid näha pole väärt ükski silmapaar... / Te suudate ainult võtta, kuid kas oskate ka anda, / kui igatsus paisub rinnus? / Mina kannan oma hinges tuhandet elu / ja saadan nad süüdistavalt maailma. Sealsamas, lk 22.

¹⁹² Ah, anna mind vabaks ja lase mul minna. Thekla Lingen, Am Scheideweg. Berlin, 1898, lk 10.

¹⁹³ Välja, välja ilma valjaste ja ohjadeta. Sealsamas, lk 8.

¹⁹⁴ Sealsamas, lk 69.

(„Abielu”/Ehe).¹⁹⁵ Põgenedes seotuse eest, kaitstes oma vabadust, sukeldub Thekla Lingen oma luules ühest armuseiklusest teise, tundes vaid: „Wie jagt das Blut mir durch die Glieder/in süsser Pein!” („Miks”/Warum)¹⁹⁶ ning vajudes imelises õnneuimas kuristikku,¹⁹⁷ kuid luuletaja ei hooli sellest, tema aus ja julge „Ülestunnistus” (Geständnis)¹⁹⁸ kõlab:

Ich that nur, was dringend Natur mir gebot,
Und folgte dem köstlichen Triebe

Kui ongi neid, kes kutsuvad tema tegu patuseks ja moraalituks, siis sellepärast, „weil sie nicht unsern Himmel kennen – die Narren all!” („Karje”/Schrei),¹⁹⁹ ning luuletaja küsib vastu:

Und ist's denn Sünde,
Was so heiss und mächtig
In meinen Adern nach Befreiung schreit.
(„Jõuetus”/Ohnmacht)²⁰⁰

1890. aastate esimesel poolel astuvad pea üheaegselt luuletajatena üles kaks ühevanust eestimaalannat: tartlanna **Ina Gutfeldt** (pseudonüüm **Ani Kathrein**, 1863–?) ja Pärnust pärit **Hedda von Schmid** (1864–1921).

Kui Eugenie Hirschberg-Pucher ja Thekla Lingen üllatasid julge meelelisusega, siis Tartus kooliõpetaja kutse omandanud ja Tallinnas õpetajana töötanud Ina Gutfeldt vahendab oma Tallinnas (Kluge & Ströhm) ilmunud esikkogus „Miks? Ballaadid, romansid ja laulud” (Warum? Balladen, Romanzen und Lieder) kooliõpetajale kohaselt konservatiivset maailmapilti, kristlikke püsiväärtusi, mille külge haakuda „aegade vahelduvas lennus”. Ka Ina Gutfeldti kogu on peamiselt armastusluule, kuid eelnevate armujoovastuse asemel kõneldakse siin „tummast armastusest” (Stumme Liebe). See pole

¹⁹⁵ Neil pole teineteisele midagi öelda. Sealsamas, lk 9.

¹⁹⁶ Kuis kihutab veri läbi mu liikmete / magusas piinas. Sealsamas, lk 30.

¹⁹⁷ Sealsamas, lk 26.

¹⁹⁸ Tegin vaid, mida tungivalt käskis mul loodus, / ja järgisin oivalist tungi. Sealsamas, lk 29.

¹⁹⁹ Sest nad ei tunne meie taevast – narrid sellised! Sealsamas, lk 31.

²⁰⁰ Ja kas on see patt, / mis nii kuumalt ja võimsalt / mu soontes kisendab vabanemise järele. Sealsamas, lk 37.

helge, kirglik, õnnestav elamus, vaid truudus, kaastunne, mille võrdpildiks on „tumm kuupaiste”.²⁰¹ Luuletajal on raske armastada: „Wie könnt’ ich Dich lieben, du bist so kalt” („Üks sõna”/*Ein Wort*),²⁰² tema armsama silmades puudub hing („Teised silmad”/*Andre Augen*), kuid sellele vaatamata töötab luuletaja igavest truudust („Igavene truudus”/*Ewige Treue*) ja palub: „O lass mich schalten an deinem Herd” („Palve”/*Bitte*).²⁰³ Need on üksildase laulud valgest surmalillest (*Die weisse Totenblume*), murest murdunud õitest, talvetardumusest (*Winterstarre*), õhtuvaikusest (*Abendstille*) ja surmarahust (*Todesruh*) ning igatsusest igavese armastuse järele Jumalas. Kogu sisaldab ka ballaade (tsükkel „Udukuningas”/*Der Nebelkönig*), millel on lähedust Helene von Engelhardti lüroepikaga. Ina Gutfeldt avaldas 1906. aastal Weimaris veel teisegi kogu „Minu hinged. Uued laulud” (*Meine Seelen. Neue Lieder*).

Pärnus üles kasvanud Hedda von Schmid elas isa ametilähetuse tõttu pikka aega Astrahanis Volga ääres, pöördus 1879 tagasi Liivimaale, elas 1890. aastani Riias ning pärast abiellumist Arthur von Riesemanniga Enivere (Sternbergi) mõisas Läänemaal. Schmid tegi tihedat kaastööd balti ajakirjandusele (*St. Petersburger Herold*, *Rigasche Zeitung*, *Rigaer Tageblatt*, *Rigaer Almanach*, *Neue Dörptsche Zeitung*, *Revaler Beobachter*), kus ilmusid tema jutud, novellid, romaanid. Peamiselt prosaistina tuntud kirjanik avaldas vaid ühe luulekogu (*Gedichte*) 1894. aastal Tallinnas.

Valitud moto Geibelilt viitab Schmidil luule eeskujule. Tema lüürilised laulud – peamiselt armastus- ja igatsusluule – on lihtsad ja pretensioonitud. Kogu avaluuletus ja ühtlasi palve lugejale osutab tolleaegse nn „kõrgema tütarlasteluule” (*Höhere-Töchter-Poesie*)²⁰⁴ põhihiokule:

Ich bin noch jung, und schlicht sind meine Lieder,
O haltet, bitt’ ich, nicht zu streng Gericht,

²⁰¹ Ina Gutfeldt, *Warum?* – Balladen, Romanzen und Lieder. Reval, 1893, lk 69.

²⁰² *Kuidas saaksin Sind armastada, Sa oled nii külm.* Sealsamas, lk 65.

²⁰³ *Oo, lase mul talitada sinu kolde ääres.* Sealsamas, lk 71.

²⁰⁴ Vrd: Peter Sprengel, *Höhere Töchter-Poesie? – Geschichte der deutschen Literatur 1870–1900.* München, 1998, lk 533–538.

So wie ich's fühle, schreib' ich Alles nieder,
Was so beredt in meinem Herzen spricht
(„Palve”/Bitte)²⁰⁵

Liivimaale naastes tervitab Hedda von Schmid kodumaad
luuletuses „Tervitus kodumaale” (*Heimathgruss*):

Ich kehrte heim aus fernem Süden,
Mein theuer Heimathsgau zu dir,
Gieb meinem Herzen Glück und Frieden
Und schenke neue Lieder mir,
Die hell aus meiner Seele dringen
Und schweben über Berg und Thal –
Jedoch mein erstes Lied soll klingen:
„Ich grüss' dich, Livland, tausendmal!”²⁰⁶

Siiski pole kohanemine Läänemaaga luuletajale kerge. Vaba
stepilapsena, kelleks ta end peab (*Auf der Heide, Steppenvogel*),
jäävad tema hinges helisema stepilaulud (*Wenn die alten
Steppenlieder, Kosakenlieder*) ning süda igatsema Volga steppide
avaruse (*Heimweh, Die grüne Steppe dehnt sich, Vergessen,
Spielmannslied, Mondnacht, Sturmnacht auf der Wolga, Sehnsucht*),
lapsepõlvekaaslaste, eriti vennana kasvanud kalmõki päritolu
sõbra järele (*Mein Bruder*).

Distsantsilt vaatab luuletaja oma uue kodu tegemisi ega suuda selle
konventsionaalset kultuursust omaks võtta:

Und Euer höflich Treiben
Mich nicht gewinnt,
Will scheu und trotzig bleiben,
Ein Steppenkind.

Ihr wollt, dass ich mich quäle
Mit viel Cultur,

²⁰⁵ Olen veel noor ja minu laulud on lihtsad, / oh, ärge mõistke liiga karmilt kohut! / Nii nagu
tunnen, nii ka kirjutan, / sellest, mis mul südames nii kõnelema kipub. Hedda von Schmid,
Gedichte. Reval, 1894, lk 1.

²⁰⁶ Pöördusin tagasi kaugest lõunast, / Sinu juurde, mu truu kodumaa, / anna mu südamele õnn
ja rahu / Ja kingi mulle uued laulud, / mis belisedes tungivad välja mu hingest / ja hõljuvad üle
mäge ja oru – / Kuid mu esimene laul peab kõlama: / „Tervitan sind, Liivimaa, tuhat korda!”
Sealsamas, lk18.

Doch lebt in meiner Seele
Nur die Natur.²⁰⁷

Stepilapse hing leiab rahu vaid metsas (*Der Wald zur Ruh' mein Herze singt*),²⁰⁸ suutmata uskuda, et ilmetu Läänemaa võiks kunagi saada koduseks:

Flach ist das Land,
Reizlos und steinig,
Endlose Flächen
Beugt es dem Blick...
Stellenweis zieht sich
Spärlicher Baumschlag,
Niedriges Buschwerk
Am Wegessaum.
(„Laulud Läänemaalt” / *Lieder aus der Wiek*)²⁰⁹

Tsükkel „Laulud Läänemaalt” (*Lieder aus der Wiek*) näitab luuletaja valulist kohanemisprotsessi Läänemaaga, mille lõpuks saab see muistenditerohke kivine-merine maa siiski omaseks, nii et luuletaja võib hõisata:

Einst sang ich viel Steppenlieder,
Dann träumt' ich von rauschendem Wald;
Der neuen Heimath nun wieder
Mein Lied zum Preise erschallt.²¹⁰

Luuletajat hakkab üha rohkem huvitama tema lähiümbus ja sellega seotud kohamuistendid. Luuletus „Martna kirikus Enivere lähedal” (*Bei Sternberg in St. Martens*) räägib legendi Martna jõest, mis olevat ühest kohast põhjatu ja kus asuvat veevaimude kellad. Muistendi järgi on need pärit Väike-Rõude kirikust ja peidetud sinna maad rüüstanud tatarlaste eest. Vaiksetel suveöödel olevat kuulda kellahelinat. Luuletus „Allikanõidus” (*Quellenzauber*) jutustab rahvasuus levinud legendi võluallikast, milles elab nümf.

²⁰⁷ Ja teie viisakas toimetamine / ei võida mu südant. / Tahan jääda ujedaks ja trotslikuks / stepilapseks. / Te soovite, et piinaksin end / rohke kultuuriga, / ent minu hinges elab / vaid loodus. Sealsamas, lk 112.

²⁰⁸ Sealsamas, lk 113.

²⁰⁹ Tasane on maa, / igav ja kivine, / lõputuid tasandikke / allutab pilk... / Paiguti kummub harv takistus, madal põõsastik teeveerel. Sealsamas, lk 147–148.

²¹⁰ Kord laulsin palju stepilaule, / siis unistasin kohisevast metsast; / nüüd jälle uuele kodule / kiituseks kõlab mu laul. Sealsamas, lk 149.

Kogu sisaldab ka lihtsaastroofilisi hällilaule ning emalaule. Tsükkel „Minu lapse surma puhul” (*Auf meines Kindes Tod*) näitab Mia Holmi luulest tuttavaid pilte – ahastust lapse kirstu juures, uneta leinaõid, lapse silmapaari, unenäos kangastuvaid heledaid lokke –, mis jäävad veenvuse ja spontaansuse poolest siiski Holmile alla.

Lapsepõlvemälestused on põhiteemaks noortekirjaniku **Elsa von Campenhauseni** (Else Morstatt) ainsas luulekogus *Gedichte* (1904), mis ilmus Riia kirjastuses Jonck & Poliewsky. Laulud päikselisest lapsepõlvest kesk mänge ja muinasjutte kamina ees kasvavad üle noore neuu pettumus- ja kibestumisvaluks. Campenhauseni emalaulud (hällilaulud, leinalaulud lapse surivoodil) ei küüni tundeintensiivsusele Mia Holmi omadeni.

Ühe kogu luuletusi on Riias Mellini kirjastuses välja andnud riialanna **Gertrud Wegener** (*Gedichte*, 1912). Saksa sajandivahetuse menuluuletaja Johannes Trojani soovitava saatesõnaga algav kogu alustab trotsivas, eneseteadlikus ja optimistlikus toonis:

Ich glaube an's Glück...
Ich glaub' an mich selbst...
Mich locket der Kampf mit
Gefahren und Wellen...
Auch hält mich zurück
Kein Mahnen und Klagen...
Es lebet sein Leben doch jeder allein.²¹¹

Kuid see julge ja võitlev eneseväitus kummutatakse juba 34. leheküljel:

Ich bin kein „Selbst“, kein schrankenloses,
Kein wundervolles Herrlichsein ²¹²

Vastupidiselt avaluuletuse tekitatud ootustele optimistlikust võitlevast eluhoiakust on kogu põhitonaalsus resigneerunud ja pessimistlik, isegi traagiline. Tsükli „Igatsuse eksitee” (*Sehnsuchts Irregang*) põhimotiiviks on surmaigatsus. Surma poetiseeritakse

²¹¹ Usun õnne, / usun iseendasse, / mind meelitab võitlus / ohtude ja lainetega... / Ei hoia mind tagasi / manitsused ega kaebed... / Elab ju igati oma elu üksi... Gertrud Wegener, *Gedichte*. Riga, 1912, lk 5.

²¹² Ma ei ole „ise”, pole piiritu, / imeline suurepärasus ... Sealsamas, lk 34.

armastatuna, isegi armastuse endana, milles lüürilise mina rahutu hing loodab leida pidet ja rahu:

Du bringst ja Frieden.
Du bringst ja Liebe,
Die du selber bist.²¹³

Kuid kui igatsetud kallim ootajat ei kosi („Wo ich das Sterben auch suche / strahlt schon das Leben hinein”),²¹⁴ jätab luuletaja tsükli lõpus surmaga hüvasti, kuid tahab lahkuda sõbrana ning saata edaspidi surma, pakkudes troosti neile, keda on tabanud surma jäine hingus: „Denn wo du getroffen, / was lebt und webt, / will ich es trösten, / bis es entschwebt”.²¹⁵ Surmaigatsus läheb sealtpaale üle jumala-armastuseks.

Viimane tsükkel pealkirjaga „Kaks kuningalast. Balti idüll” (*Zwei Königskinder. Eine baltische Idylle*) põhineb ka eesti rahvaluules kodunenud ja eesti (nt Lydia Koidula) luuleski kasutust leidnud²¹⁶ ballaadil kahest kuningalapsest, keda lahutas vesi ja kes otsustasid teineteiseni ujuda, kuid kaotasid teednäitavad tuled ning uppusid. Luuletaja on selle ainetel loonud tänapäevase muinasjutu, mille traagika ei seisne peategelaste hukus, vaid suutmatuses luua oma õnne hingekeeli järgides, ning selle põhjustatud igaveses üksilduses. Ballaadi tegevuspaigaks on Pühajärv, mille äärde teevad Tartu tudengid väljasõidu. Mõistagi saab üheks peategelaseks lossipreili, kellele külarahvas jaanipäeval õhkuviskamisega traditsioonilist austust avaldab. Sealjuures rõhutab luuletaja patriarhaalset solidaarsusideed, mis vormib kogukonda, ületamata seisusepiire:

Gleiche Lust am Leben,
Gleiches Leiden eint uns
Und in gleicher Erde
Schlafen wir dereinst.
Sympathie und Liebe

²¹³ *Sa tood ju rahu, / sa tood ju armastuse, / mis sa ise oled.* Sealsamas, lk 14.

²¹⁴ *Kustahes ma otsin surma / juba lööb särama päike.* Sealsamas, lk 38,

²¹⁵ *Kus sa oled tabanud seda, / mis elab ja hingab, / tahan ma pakkuda troosti, / kuni see haihtub.* Sealsamas, lk 40.

²¹⁶ Vt: Friedebert Tuglas, Kirjanduslik stiil. – Friedebert Tuglas, Kogutud teosed 7. Tallinn, 1996, lk 13–54, siin lk 32, ja kommentaari lk 480.

Binden fest zusammen,
Was durch Stand und Wissen
Was durch Blut und Volkstum
Sonst sich weltentfern.²¹⁷

Endelist laulu kuningalastest kuuleb armunud paar Pühajärvelt kõlamas eesti keeles.

Omapärast „maa-aadli-luulet” viljeleb Sangaste mõisast Bergide suguvõsast pärit **Wilhelmine von Ungern-Sternberg** (1852–1943). Venemaa keisrinna õuepreili, hiljem Briti Vene peakonsuli Robert von Ungern-Sternbergi abikaasa avaldas uue sajandi algul mitu kogu. Neist kaks on pühendatud vennale krahv Alexander von Bergile ja jutustavad riimides krahvi jahiseiklustest ning jahil kinnipüütud karupoegade saatusest („Kinnipüütud rebane. Krahv Alexander von Bergi jahielamus”/ *Der gefangene Fuchs. Jagderlebniss des Grafen Alexander von Berg*; „Laul karust”/ *Das Lied vom Bären*), kaks järgmist kogu „Laatsarus” (*Lazarus*, 1903) ja „Valgus” (*Das Licht*, 1902) on sektantlik luule, milles värsistatakse Robertsoni ja Bersier’ religioosseid mõtteid.

Balti aadlidaamidest on Dresdenis avaldanud luulekogu pealkirjaga „Vihmapiisad ja päiksekiired” (*Regentropfen und Sonnenstrahlen*, 1907)²¹⁸ ka Karl Ernst von Baeri lapselaps, Eestimaal Valkla mõisas sündinud, kuid Dresdenis üles kasvanud **Marie Hermes von Baer** (1866–1929).

Baltisaksa luuletajad Saksamaal

Sajandivahetus midagi oluliselt uut väljakujunenud luulepilti ei lisa. Venestusaegne poliitiline surve sunnib kaitsepositsioonile, mis luules avaldub ideoloogilises eneseväärtuses, võitlev-rahvuslikus paatoses ja kramplikus traditsioonidest kinnihoidmises. Kohalikud kirjamehed Baltimaadele väljaspool kirjanduslikku au ja kuulsust ei too, käies

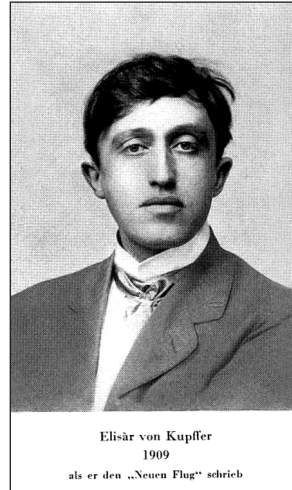
²¹⁷ Sama elurõõm, / sama kannatus meid ühendab / ja samas maamullas / puhkame kord. / Sümpaatia ja armastus / seovad kindlalt kokku, / selle, mida seisuse ja teadmiste, / vere ja rahvuse kaudu / lahutavad muidu teineteisest maailmad. Sealsamas, lk 103.

²¹⁸ Kahjuks jäi kogu siinkirjutajale kättesaamatuks.

mööda sissetallatud radu. Suutlikumad kirjanikud on siirdunud või siirduvad peagi Saksamaale ja avaldavad oma loomingut seal. Seetõttu on kodumaise produktsiooni vaatlemisest põnevam järgida mujale siirdunud balti kirjanike radu.

Kodumaal kahetise kuulsusega oli eestimaalane **Élisar von Kupffer**, kirjanikunimega **Elisarion** (1872–1942), kes õppis pärast Tallinnas koolihariduse saamist Peterburis õigusteadust, seejärel ajalugu ja filosoofiat Münchenis ja Berliinis ning siirdus siis Itaaliasse, kus õppis kunsti ning töötas ka ise kunstniku ja kirjanikuna.

Tema esimene Dresdenis ilmunud luulekogu „*Aide-toi, Dieu t'aidera*. Elu ja armastus” (*Aide-toi, Dieu t'aidera*.²¹⁹ *Leben und Lieben*, 1895) sisaldab pretensioonituid, optimistlikke, mängulisi, lihtsates stroofides ülistuslaule armastusele ja elule. Juba siin sisaldub trotslik nõue elule mitte alla jääda („*Verzweifle nicht!*”), luua ise oma saatust, kui tarvis, siis ka vastuvoolu („*Ich bin der Mensch, der selbst sein Schicksal schafft*”).²²⁰ Järgmises kogus „*Ülestõusmine*. Maised luuletused” (*Auferstehung. Irdische Gedichte*, 1901)

muutub nietzschelik nõue „Saa selleks, kes sa oled!” veelgi tungivamaks ning tema elutungi peamine allikas – omasooiharus – tuleb siin selgelt ilmsiks. Luuletaja, kes on purustanud enda jaoks vanad jumalad (*Prometheisch*), püüdleb maise õnne ja maise ilu poole, ei taju ka oma armastust patusena, ei häbene seda, vaid kuulutab uut, täiuslikku aega, kus valitseb ilu, harmoonia ja armastus („*Pühitse mata armastus*”/*Ungeweihte Liebe*, „Saabuvad ajad”/*Kommende Zeiten*). „*Mein Glück ist nicht von dieser Welt*,”²²¹ teab luuletaja ning asub

²¹⁹ *Aita end ise, siis aitab sind ka Jumal.*

²²⁰ *Ma olen inimene, kes loob ise oma saatuse.* Elisar von Kupffer, *Aide -toi, Dieu t'aidera. Leben und Lieben. Gedichte.* Dresden, 1895.

²²¹ *Minu õnn pole siit ilmast.* Élisar von Kupffer, *An Edens Pforten – aus Edens Reich. Sufische Gedichte.* Dresden, München, 1907, lk 27.

uue maailma eest võitlusse oma järgmises luulekogus „Eedeni väraval – Eedeni riigist. Sufistlikud luuletused” (*An Edens Pforten – Aus Edens Reich. Sufische Gedichte*, 1907), milles kuulutab uut elutunnet, uut religiooni. Et sõnum on luuletajale vormist olulisem, on ta varustanud oma kogu põhjalike kommentaaridega, jutustades luuletused ümber proosas, et neid mõistaksid ka need, kellele on tema luuletuste iseloom võõras.²²² Kogu sisaldab sonette, mis ülistavad ilu, vaba armastust, harmooniat, meelelisust, keha, „tervise, nooruse ja ilu kolmkõla”:²²³

Meine Tempel – schöne Leiber,
 Frei gebräunt im Sonnenlicht,
 Wo aus maskenlosen Zügen,
 Ohne falsch geschmückt zu trügen,
 Wahre Gotteskindschaft spricht.²²⁴

Ilusa keha, nooruse ja tervise kultus seondub ühelt poolt juugendiga, teiselt saksa elureformiliikumisega 20. sajandi alguses, mis seadis eesmärgiks ühiskonna muutmise eluviisi ümberkujundamise (tervislik toitumine, loomulik riietus, karskus, kehahoolitus, hügieen, keha- ja alastikultuur, elukeskkond, seksuaalsus jne) kaudu, jaatas meelelisust, tervist, füüsilist liikumist, sporti jne.

Seda vaimu kannab luuletus „Mängu- ja spordiväljakul” (*Am Spiel- und Sportgelände*):

Floh denn die Seele all die schönen Glieder
 Der schönen Leiber, die dort heiter spielen?
 Sie muss, die Schönheit muss ihr Recht erzielen
 Zu leben, wie die Götter sie erkoren ²²⁵

Julget erootikat sisaldab luuletus „Kui tahan luua laulu sinu ilule” (*Will ich ein Lied auf deine Schönheit dichten*):

Erst auf den üpp'gen Frühling deiner Glieder
 Säng ich vergebens hunderttausend Lieder,

²²² Sealsamas, lk 3.

²²³ Sealsamas, lk 133.

²²⁴ *Minu tempel – ilusad kehad, / vabalt päevitunud päikesevalguses, / nende maskititest joontest, / võltsi mingiga petmata, / kõneleb tõeline jumalalapselikkus.* Sealsamas, lk 17.

²²⁵ *Kas pages siis hing neist ilusaist liikmeist / seal rõõmsalt mängivate kaunitest kehade küljes? / Ta peab, ilu peab saavutama endale õiguse / elada, nagu jumalad on ta välja valinud.* Sealsamas, lk 45.

Vom weichen Nacken bis zur Lendenfülle
 Ein wogend Meer gefangen in der Hülle!
 Der Menschenkinder allerschönste Blume,
 Gib mir ein Heim in deinem Heiligtume!²²⁶

Luuletaja unistab ajast, milles valitseks „jagamata loomuse rõõmus harmoonia, mis välistaks võitluse sugupoolte vahel”:²²⁷

Wo der Geschlechter Widerstreit
 In einer Form gebunden,
 Vom Fluch der Zeugung ganz befreit.²²⁸

Tulevikuinimene, kes ilu- ja harmooniamailma kandjaks saab, on hermafrodiit²²⁹, õigemini „arafrodiit”, mees- ja naisalge süntees, võrdselt jõuliste vastandlike elementide põiming:²³⁰

In dir sind Mann und Weib, doch unzerlegbar.
 Im weichen Ebenmasze deiner Glieder
 Eint sich der Welt gespaltene Seele wieder.
 Des Mannes Stürmen ward zu holdem Winde,
 Des Weibes Sehnsucht singt befreiend Lieder –
 Ein reifer Jüngling lächelnd gleich dem Kinde –
 An dem ich alle Reize wiederfinde,
 Du Formverkünder froher Zukunftwelten!
 („Hermafrodiit”/Hermaphroditos)²³¹

Mitmed luuletused on pühendatud Villa Albanile – ilu ja armastuse templile, mille Kupffer rajas Itaalias koos oma sõbra ja elukaaslase Eduard von Mayeriga (1873–1960). Seal arendasid nad koos välja

²²⁶ *Alles sinu liikmete lokaavale kevadele / laulaksin tulutult mustuhat laulu, / pehmest kuklast niuete lopsakuseni / lainetav meri, kesta vangistatud! / Inimlaste ilusaim õis, / anna mulle kodu sinu pühamus!* Sealsamas, lk 29.

²²⁷ Sealsamas, lk 133.

²²⁸ *Kus sugupoolte vastuolu / oleks seotud tühte vormi, / päris vabana sigitamise needusest.* Sealsamas, lk 26.

²²⁹ Androgüünsuse idee leviku kohta 19.–20. sajandi vahetuse kirjanduses vt Jaan Undusk, Androgüünnine Ruth. Viibe Auguste Comte'i suunas. – J. Randvere Ruth 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris. Toim. Mirjam Hinrikus. Tallinn 2006, lk 227–242.

²³⁰ Sealsamas, lk 145.

²³¹ *Sinus on mees ja naine, kuid lahutamata. / Sinu liikmete pehmes proportsionaalsuses / saab taas üheks maailma lõbestunud hing. / Mehe tormakus muutus lahkeks tuuleks, / naise igatsus laulab vabanedes laule – / Küps nooruk, kes naeratab nagu laps – / kelles ma leian taas kõik võlud, / Sina rõõmsate tulevikumaailmade vormikuulutaja!* Sealsamas, lk 65.

uue – klaristliku – elufilosoofia, mille põhimõtteid proklameerivad Elisarioni kirjutised „Uus ader ja püha kindlus” (*Ein neuer Pflug und eine heilige Burg*, 1911) ja „Milleks meile klarism? – inimlik ja sotsiaalne uuestisünd” (*Was soll uns der Klarismus? – eine menschliche und soziale Neugeburt*, 1912), ning ülistab tema luulekogu „Hümnid pühale kindlusele” (*Hymnen der heiligen Burg*, 1913).

Klarism, mille motoks oli: „Selgelt vaadata – selgelt mõelda – selgelt tegutseda!”, taotles uut, jumalikku mõistmist, uut orientatsiooni armastuses ja kunsti uuestisündi. Tema lähteveendumus on elufilosoofiline: kui olemine on häda ja viletsus, tuleb keskenduda iseendale, „omaolule” ja selles kätketud ülespooletungile, tahtele. Seda „individuaalset-tegutsevat kasvamistahet” (*individuell-tätige Wachstumswille*) ehk „omaolu” (*Eigenwesenheit*) ei saa hävitada ka surm – see saab olla vaid tõusu, edasipüüde katkestus, millele järgneb hävimatu individuaaljõu uus tõus uuel kujul, taassünd. See on pidev liikumine Jumalariigi poole, mille olemasolu tõendab inimese igatsus, armujanu. Temaga ühekssaamine on võimalik armastuses.

Nii nagu Kupfferi erootiline luule oli ettevalmistus tema pedagoogilis-filosoofiliseks õpetuseks, milles ilu tõsteti esteetilise sfäärist eetika sfääri, nii oli ka Erosee-alamus tema jaoks vaid üleminekuvorm sugudeüleseks transtsendentaalseks armastuseks.

Elisarion kui luuletaja kadus varsti saksa kirjandusväljalt, kuid tema nimi jäädvustus kirjandusvälja teatud nišši – väidetavasti esimese homoseksuaalse luuleantoloogia „Lemmiklembelaulud ja sõbraarmastus maailmakirjanduses” (*Lieblingsminne und Freundesliebe in der Weltliteratur*, 1900) väljaandjana ja kommenteerijana. Antoloogia sisaldas Vergiliuse, Michelangelo, Friedrich Suure, Shakespeare'i, Lord Byroni, August von Plateni, Paul Verlaine'i jt homoerootilise sisuga armastusluuletusi. See nišš ei olnud sajandivahetusel enam kuigi perifeerne. Homoerootika oli 19. sajandi viimasel kahel aastakümnel tunginud jõudsasti kirjandusse, murdes traditsioonilisi ettekujutusi soomõistest ja seksuaalsusest (vrd nt Stefan George luule, Thomas Manni ja Heinrich Manni novellid, Hermann Hesse teosed, Robert Musili jutustus „Kasvandik Törlessi hingeheitlused” – kui tuua saksa kirjandusest vaid kõige prominentsemad näited). Teema ei olnud sugugi võõras ka baltisaksa kirjanduses (nt Guido Hermann

Eckardti novellid, vt ptk IV). Kuid et ühiskondlik-poliitilises mõttes oli tegu tabuteemaga, näitas nii Oscar Wilde'i parajasti käimasolev kohtuprotsess kui ka Kupfferi antoloogia ajutine keelamine pärast teist trükki. Kahes maailmasõjas säilisid sellest raamatust vaid mõned üksikud eksemplarid ning alles 1995. aastal andis kirjastus Verlag Rosa Winkel Berliinis välja faksiimiletrüki.

Elisarioni nimi pole unustusehõlma vajunud tänasekski: tema kavandite ja filosoofia järgi ehitatud tempel *Sanctuarium Artis Elisarion* Minusio-Locarnos Šveitsis, kus ta koos Eduard von Mayeriga kuni oma elu lõpuni elas, arendades oma pegagoogilist „tervik-kunstiprogrammi“, tegutseb tänagi kultuurikeskuskusena, kandes tema nime – *Centro culturale Elisarion*. Seal on väljas Kupfferi maalid ning asub tänini Kupfferi arhiiv.²³²

Elisarioni suhe baltisaksa kirjandusväljaga on kaksipidine. Tema luule polnud baltisaksa kirjandusväljal tundmatu, seda on avaldanud „Heimatstimmen“ ja Lucie von Staël-Holsteini antoloogia, seda on positiivselt arvustanud *St. Petersburger Zeitung*, imetledes Elisarioni huvitavat, omapärast luuletajaisiksust ja tema lüürilist talenti. Klarismi põhimõtteid tutvustas Eduard von Mayer ka balti ajakirjanduses.²³³ Kodumaa keerulised poliitilised sündmused – 1905. aasta revolutsioon – on keskmes Kupfferi draamas „Tulelõõm idas“ (*Feuer im Osten*, 1908). Samas nimetab autor kodumaale pühendatud luuletustes end kodumaatuks ja kodumaad „maaks, mis minu jaoks kadunud”.²³⁴ 1933. aastal oma perekonnale²³⁵ pühendatud sonetis „Meie suguvõsa esivanematele ja lastelastele” (*An die Ahnen und Enkel unseres Geschlechtes*), mis jäi käsikirja, manitseb autor suguvõsaliikmeid, rääkides justkui iseendast, nõnda:

Sei treu dir selbst und deiner innern Stimme!
Dies sei der Wahlspruch mutigen Geschlechtes.
Den Andern hilfreich, nie besiegt vom Grimme,

²³² Vt <http://www.minusio.ch/elisarion.asp>

²³³ Eduard von Mayer, Der Klarismus – das Geisteswerk eines Balten. – DMR 1912, lk 554–558.

²³⁴ Elisär von Kupffer, An Edens Pforten, lk 77–78.

²³⁵ Seda, et Elisär von Kupfferi vahekord oma balti perekonnaga oli rohkem kui pingeline, tunnistas siinkirjutajale Berni antikvariaadis juhuslikult kohatud Kupfferi sugulane, kelle sõnul olevat Elisarion senini perekonnas ebasoovitatav teema.

Lasst uns als Mehrer wahren Menschenrechtes
Dem eignen Glauben leben sowie sterben,
Des edlen Rufes hochgemute Erben.²³⁶

Baltisaksa kirjandusväljaga jääb väheseotuks oma aja kuulsaimaid baltlasi, Tartu zooloogiaprofessori Eduard Grube poeg **Max Grube** (1854–1934), kes tegi karjääri näitlejana mitmetel Saksa lavadel (Meiningen, Lüübek, Bremen, Leipzig, Dresden, Berliin) ning juhatas alates 1909. aastast üle Saksamaa piiride tuntud Meiningeni õukonnateatrit, seejärel 1913–1918 Hamburgi Saksa Teatrit. Näidendite, romaanide, teatralaste kirjutiste ja mälestuste kõrval on Max Grube avaldanud ka kaks luulekogu („Lava lummuses. Näitleja luuletused”/*Im Bann der Bühne. Gedichte eines Schauspielers*, 1901 ja „Vastukaja. Ajaluulet”/*Ein Widerhall. Zeitgedichte*, 1915).

Baltisaksa kirjandusväljalt oli kõnealuseks ajaks lahkunud ka riialane **Bernhard Stern** (1867–1927), kes kohe pärast oma esimesi kirjanduslikke katseid Riias (1885 ilmus novell „Sõge noorusarmastus”/*Tolle Jugendliebe* ja luulekogu „Endisilt päevilt”/*Aus alten Tagen*) siirdus Münchenisse sealse mõjuka kunstimetseeni ja kirjaniku krahv Adolf Friedrich Schacki erasekretäriks ning tegutses ühtlasi ka ajakirjanikuna, kirjutades *Berliner Tageblatt*’ile jt ajakirjandusväljaannetele ülevaateid Müncheni teatri- ja kunstielust. Käsitletaval perioodil ilmub temalt Kaukaasia reisikirjade²³⁷ ja Romanovite õukonnaelu paljastuste²³⁸ kõrval ka luulekogu „Unistusi ja luuletusi” (*Träumereien und Gedichte*, 1893).

²³⁶ Jää endale ja oma sisehäälele truuks! / See olgu julge soo lipukiri. / Abivalmis teiste suhtes, alati võitmatuna vihast, / tõeliste inimõiguste levitajatena / elagem ja surgem oma usule, / õilsa maine üllad järeltulijad. Élisar von Kupffer, An die Ahnen und Enkel unseres Geschlechtes. – F. K. Kupffer, Die baltische Familie Kupffer, 1933 [käsikiri], lk 37.

²³⁷ Bernhard Stern, Vom Kaukasus zum Hindukusch. Reisemomente. Berlin, 1893; Zwischen Kaspi und Pontus. Kaukasische Skizzen. Breslau, 1897.

²³⁸ Bernhard Stern, Die Romanows. Intime Episoden aus dem Russischen Hofleben. Berlin, 1893.

Baltisaksa luule 20. sajandi esimesel ja teisel kümnendil

Uue sajandi esimesel kümnendil tuleb baltisaksa luulesse uus põlvkond, kes, olles enamasti juba Saksamaalt saadud haridusega, rebib end lahti baltisaksa senisest luuletraditsioonist.

See uus põlvkond manifesteerib end Bruno Goetzi kogumikus „Noored baltlased” (*Die jungen Balten. Gedichte*, 1916), mille pealkirigi suhestub Euroopa rahvuskirjanduste esteetilise murrangutaotlusega (vrd *Jung-Deutschland*, *Jung-Wien*, *Nuori-Suomi*, *Noor-Eesti* jne) ning leiab Goetzi enesele eestkõneleja ja vahendaja.

1914. aastal avaldas Goetz ajakirjas *Deutsche Monatsschrift für Russland* artikli uuest balti lüürikast (*Neue baltische Lyrik*),²³⁹ milles rõhutas balti uuema luule tihedat seotust saksa modernistliku luulega.²⁴⁰ Goetz kitiseeris baltisaksa väljakujunenud kirjandusmaitset, mis mõistvat modernistliku kirjanduse all „Caesar Flaischleni sentimentaalsust, hurraa-anarhismi à la Mackay ja maitsetust à la Arno Holz”,²⁴¹ ning pidas saksa kõige esinduslikumateks modernistlikeks luuletajateks Stefan Georget, Hugo von Hofmannsthal, Alfred Mombertit ja Detlev von Liliencroni, kes andvat kontuurid kogu saksa modernistlikule luulepildile. Need neli luuletajat laenasid Goetzile ka orientiirid ja mõõdu balti modernse luule üle otsustamisel. Goetzi jaoks on luule puhul kõige olulisem sisu ja vormi ühtsus, kõla, kujundi ja rütmi koosmõju,²⁴² ja seetõttu kuulub tema sümpaatia eelkõige Stefan Georgele, kes suutvat vormida oma nägemused ja elamused kujundiks, luua kõige käestlibiseva uus ühtsus sümbolis, kadumata olemise kaosesse.²⁴³

Goetzi balti luule ülevaates puuduvad paljud varasemast kirjanduskriitikast ja antoloogiatest tuntud nimed, sest ta ei tahtnud vahendada epigoonlikku lüürikat ega esitleda paljusid kodupoete, kes

²³⁹ Bruno Goetz, *Neue baltische Lyrik* – DMR 1914, lk 166–176, 247–257.

²⁴⁰ Modernismi mõistet kasutatakse siin ja edaspidi saksa traditsioonis, s.t koondnimetusena esteetiliselt uudsust taotlenud kirjandusvooludele naturalismist kuni ekspressionismini. Mõistekasutuse kohta vt lähemalt ptk VII.

²⁴¹ Bruno Goetz, *Neue baltische Lyrik*, lk 168.

²⁴² Sealsamas, lk 167.

²⁴³ Sealsamas, lk 169.

vaimustasid kohalikku lugejat. Ta taunis balti luules sagedast riimitud, abstraktset, õpetlikku, elutut ilmatarkust ning tahtis esile tõsta vaid seda, mis on tõepoolest omapärane ja elav.²⁴⁴ Balti modernistliku luule ühisosana näeb Goetz kõrget vormiteadlikkust. Range, jahe vorm vahetavat balti luules välja seal seni valdava pseudorahvaluulelikkuse, heineliku, lenauliku, geibelliku mõju.²⁴⁵ Mis noort põlvkonda eelkäijatest lahutab, on põhimõtteliselt teistsugune suhtumine sõnasse: sõna pole enam kulunud peenraha, vaid on saanud tagasi oma kullaväärtuse. Igal sõnal on kaal ja tähendus, sõltumata seostest, milles ta asub. Tal on oma elu, mis säilib ka üksiku lause, stroofi tervikus. Juhuslikud sõnad on luulest kadunud. Uuest suhtumisest sõnasse tuleneb väljenduse sümboolsus, mida ei lämmata enam meeoleolu, *Stimmung*. Kaob retoorika, kaovad kulunud kujundid, asjad kõnelevad ise. Kaob allegooria ning asjad muutuvad sümboliteks, milles avalduvad varjatud seosed, vastavused. Eesmärgiks pole enam „looduse jäljendamine”, olgugi idealiseeriv, vaid vorm, sõna, kujund, milles asjad on luuletaja hingeliste elamuste sümboolseks, müütiliseks väljenduseks.²⁴⁶ See on paar aastakümnet hilinenud sümbolismimanifest, mille Goetz oma balti luule käsitlustes esitab.

Balti luule moderniseerijana tõstab Goetz esile on Otto von Schillingit, keda ta võrdleb vahetu, instinktiivse, naiivse esituslaadi ja melanhoolse idüllilisuse poolest Liliencroniga. Otto von Schillingis leiab Goetz „midagi tõepoolest meie maalapile omast”, mis eristavat teda balti kodupoetidest, kelle looming võiks pärineda mistahes Saksamaa nurgast.²⁴⁷ Kõrgelt hindab Goetz Herbert von Hoernerit, kelle maailmakauge, sisepoole pööratud luule näitavat inimese täielikku üksildust kuni „viimse põhjani, milles müütilises ühtsuses ilmnevad üleisikulisel seosed”.²⁴⁸ Guido Hermann Eckardi luules, milles on valdav pagulustemaatika, pagulase ellujäämisraskused võõrsil, köidab Goetzi rütmi, riimi, sõnastuse nüansseeritus, mis andvat

²⁴⁴ Sealsamas, lk 171.

²⁴⁵ Bruno Goetz, Vorwort. – Die Baltischen Provinzen IV. Die jungen Balten. Gedichte. Toim. Bruno Goetz. Berlin, 1916, lk XVIII.

²⁴⁶ Sealsamas, lk XVIII.

²⁴⁷ Bruno Goetz, Neue baltische Lyrik, lk 171.

²⁴⁸ Sealsamas, lk 172.

luulele tagasihoidliku väärikuse ja erilise graatsia. Elfriede Skalbergi asetab Goetz võrdväärseks suurimate saksa poetesside kõrvale, kõrgemale kaasaegsetest luuletajannadest, imetledes tema metsikut elutrotsi, hulljulget võitlust Jumala ja maailmaga, bakhantlikku hõiskamist ja ülevoolavust. Kui saksa kaasaegsed naisluuletajad Else Lasker-Schüler, Anna Ritter jt kõnelevat elus ettetulevatest asjadest poeetilises keeles, siis Elfriede Skalberg „vaatab ja asetab vaadatu ja läbielatu täisverelistesse, tihedatesse, pingestatud värssidesse, millel on niivõrd isiklik kõla ja rütm, et iga värsirea puhul, mille ta kirja on pannud, peab tajuma: see pärineb ainult temalt”.²⁴⁹ Balti modernistliku luule lemmikuna nimetab Goetz sonetivormi. Selle stroofivormi meister balti luules on tema sõnul Gustav Adolf Specht (1885–1956), kes on suutnud selle iidse vormi täita uue vaimuga, mis laseb aimata tema eeskuju – Stefan Georget, kellele Specht on pühendanud ka luuletuse. Balti uuenduslike luuletajate hulka arvab Goetz ka iseenda. Kogumikku „Noored baltlased” on Goetz kaasanud lisaks eelnimetatutele ka varalahkunud Kurt Bertelsi²⁵⁰ (1877–1910), keda peeti baltisaksa uuema luule suureks lootuseks ja eeskujuks,²⁵¹ Paul von Keyserlingki (1890–1918), Hellmuth Krügeri (1890–1955), Siegfried von Vegesacki (1888–1974), Johannes von Guentheri ja Otto von Taube (1879–1973).²⁵²

Suur osa Goetzi nimetatud luuletajatest on 1916. aastaks Baltimaade tolmu juba ammugi jalgelt pühkinud ning jõuavad isamaale veel vaid oma luules. Nad on vahetult kursis saksa modernse luulega ning avaldavad enamjaolt Saksamaal. Nii mõnigi neist (Paul von Keyserlingk) on sündinud ja koolihariduse saanud juba Saksamaal. 1892. aastal kolis vanematega Tallinnast Kassellisse Otto von Taube. Leipzigi ülikooli siirdus Manfred Kyber, kes töötas seejärel Berliinis vabakutselise kirjanikuna. Münchenisse läks õppima riialane Kurt Bertels, kellest sai seal tuntud kirjastaja. Münchenisse siirdus 1916. aastal ka Johannes von Guenther (vt ptk VII).

²⁴⁹ Sealsamas, lk 251.

²⁵⁰ Bertelsi ainuke kogu „Der Morgenreiter” (Leipzig, 1905) jäi kahjuks siinkirjutajale kättesaamatuks.

²⁵¹ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 212.

²⁵² Paul von Keyserlingki ja Hellmuth Krügeri luulet eesti keelde Ain Kaalepi tõlkes vt Vikerkaar 1993, nr 10, lk 5–6 ja 21.

Kuid on ka neid luuletajaid, kes elasid ja avaldasid Baltimaadel ning tegutsesid otseselt baltisaksa kirjandusväljal. Otto von Schilling töötas Riias ajakirjanikuna ning siirdus Saksamaale aastal 1919. Herbert von Hoerner naasis pärast kunstiõpinguid Saksamaal kodulinna Miitavisse, kus töötas joonistusõpetajana. Riialanna Elfriede Skalberg ja tema abikaasa, Pärnust pärit Guido Hermann Eckardt, elasid kuni II maailmasõja eelse ümberasumiseni Riias. Teistest balti luuletajatest elasid Baltimaadel Karl von Freymann, kes töötas Riias ajakirjanikuna, Peter Zoege von Manteuffel, kes pidas Tallinnas erinevaid ameteid, Elisabeth Goercke, kes oli klaveriõpetaja ja koolipianist Talsis (Talsen) kuni *Umsiedlung*'ini, Wilhelm Johnas, kes õppis Tartus arstiteadust ja Franz Kegel, kes elas 1911. aastani Valgas ja seejärel Riias, pidades erinevaid ameteid.

Alljärgnevalt on käsitletud vaid neid noorema põlvkonna luuletajaid, kes on nimetatud perioodil andnud välja luulekogu.

Otto von Schilling (1874–1929) avaldas esimesed kaks luulekogu Riias. 1907 ilmus kirjastuses Jonck & Poliewsky esikkogu „Tandaradei. Ühe kuramaalase laulud” (*Tandaradei. Lieder eines Kurländers*) ja 1912 Löffleri kirjastuses „Armastuses ja vihas. Ühe kuramaalase uued laulud ja ballaadid” (*In Liebe und Hass. Neue Lieder und Balladen eines Kurländers*).

Esikkogus näitab Otto von Schilling end siiski veel balti vana aadliluuletraditsiooni kandjana, kes teeb mõisa verandalt või kamina ees tugitoolis istudes läbi akna ilmavaatlusi (vahelduvad äike, vihm, udu, torm, mis võivad esineda personifitseeritult), kuid ei lase end halvast ilmast eriti heidutada:

Wohl uns, die Ofen heizen gut,
wir trinken Thee und lachen.
So fürchterlich der Winter thut,
er kann uns garnichts machen.²⁵³

Ka oma luuletamist näeb ta pigem ühe tubase tegevuse võimalusena, tagasihoidliku kõrvalharrastusena:

²⁵³ *Tundkem end hästi, ahjud kõevad hästi, joome teed ja naerame. / Olgu talv kuitahes karm, / ta ei saa meile midagi teha.* Otto von Schilling, Tandaradei. Lieder eines Kurländers. Riga, 1907, lk 37.

Es sollen kleine Lieder sein
und keineswegs Gedichte,
ein junger, leichter Moselwein,
nicht schwere Festgerichte
(„Pühendus”/ *Widmung*)²⁵⁴

Lõbusalt lobisevas (tsükkel *Im Plauderton*) või rahvalikus toonis (tsükkel *Im Volkston*) laulab luuletaja jahi-, tantsu- ja hälli- või burši- ja joogilaule, öeldes neis esimese „toosti” alati kallile kodumaale Läänemere ääres. Balti pildid on Schillingi luules tõepoolest eelkäijatega võrreldes konkreetsemad, nagu märkis ka Bruno Goetz, ja teinekord impressionistlikult meeolukad (nt luuletus *Riga*).

Varasem balti luuletraditsioon tundis koduigatsust, kuid ei tundnud pagulust. Uue põlvkonna jaoks muutub aga kodutuse- ja kodumaatuse teema luule üheks peamiseks motiiviks. Otto von Schillingi luules on kodu mõiste siiski üheselt seotud Baltimaadega („Vana maja”/ *Das alte Haus*; „Mu süda vaikib terve aasta”/ *Mein Herz bleibt stumm das ganze Jahr*). Kodumaa jõud on määrav:

All unsre Gedanken, sie münden
In dir nur ohn’ Unterlass.
Dein sind wir in Güte und Sünden,
Dein sind wir in Liebe und Hass.²⁵⁵

Koduigatsus muutub talumatuks, ehkki luuletaja teab tagasi-
pöördumise võimalust:

Acht Jahr sah ich die Heimat nicht.
Acht Jahre war ich in der Fremde,
Und jeden Strolch im Bettlerhemde,
Der pfeifend dort die Strasse zieht,
Ja selbst des Vagabunden Hund
Hab’ ich aus tiefstem Herzensgrund
Beneidet.

²⁵⁴ *Olgu need väikesed laulud, / ja teps mitte luuletused, / noor kerge mooseli vein, / mitte raske pidusööök.* Sealsamas, lk 5.

²⁵⁵ *Kõik meie mõtted suubuvad / lakkamatult ainult sinusse. / Sinu päralt oleme nii heas kui halvas, / Sinu päralt armastuses ja vihas.* Otto von Schilling, *In Liebe und Hass. Neue Lieder und Balladen eines Kurländers.* Riga, 1912, lk 7.

Ich sterbe ohne Heimatluft,
 Das Heimweh bringt mich in die Gruft.
 Bei Tag und Nacht hör' ich sein Lied
 Von einem Land mit weiten Flächen
 Und wissen Birken an den Bächen.
 Acht Jahr sah ich die Heimat nicht!²⁵⁶

Pärast 1905. aastat balti luules üha selgemini tajutavat koloniaal-
 teadvust vahendavad luuletused „Võidupidu” (*Das Siegesfest*) või
 „Fratres militiae Christi” ning rahvuslikku võitlusse lätlastega kutsub
 luuletus „November 1905” (*Zum November 1905*):

Herbei zum Kampf, Ihr Brüder, lasst wie Donnergrollen
 Durch Livlands Gaue hallen unser Feldgeschrei:
 „Dies Land ist unser Land.”²⁵⁷

Teises kogus (*In Liebe und Hass*, 1912) on eelmise familiaarne
 toon kadunud ning üldine meeleolu muutunud tunduvalt pessi-
 mistlikumaks, äratundmisega: „In Trümmern liegt dein Bau.”
 („Ebasoosing”/*Missgunst*).²⁵⁸ Kadunud on ka vihane, võitlev meelsus
 ning kui eelmises kogus vaenati paganate jumalaid („Nun wahre Dich,
 Perkun, Du Heidengott”),²⁵⁹ siis nüüd on luuletaja nende suhtes palju
 sallivam:

Heidengötter stehen auf,
 Über Bräuche hold und fremd,
 Raunen Sprüche – und gehemmt
 Sieht die Sonne ihren Lauf.
 Lihgo-lihgo!

Voll von Wundern ist die Nacht,
 Tausend Zauber werden wach.

²⁵⁶ *Kabeksa aastat ei näinud ma kodumaad. / Kabeksa aastat olin võõrsil, / ja igat kerjusesärgis
 hulgust, / kes seal vilistades mööda teid kõnnib, / isegi hulkuri koera / ma südame põhjas /
 kadestasin. / Ma suren ilma kodumaa õhuta, / koduigatsus viib mind hauda. / Päeval ja ööl kuulen
 vaid tema laulu / maast, kus kauged lagendikud / ja valged kased oja ääres. / Kabeksa aastat ei
 näinud ma kodumaad!* Otto von Schilling, Tandaradei. Lieder eines Kurländers, lk 60.

²⁵⁷ *Võitlusele, vennad, laske kui kõuekõmal / läbi Liivimaa kõlada meie sõjahüüü!* / „See maa
 on meie maa!” Sealsamas, lk 242.

²⁵⁸ *Sinu ehitis on rusudes.* Otto von Schilling, In Liebe und Hass. Neue Lieder und Balladen
 eines Kurländers, lk 34.

²⁵⁹ *Nüüd hoia end, Perkun, Sa paganate jumal!* Otto von Schilling, Tandaradei. Lieder eines
 Kurländers, lk 126.

Junges Volk denkt grob nicht nach,
 Jauchzt bekränzt und küsst und lacht:
 Lihgo-lihgo!²⁶⁰

Koduseid, esiisadega seotud paiku vaatleb luuletaja justkui distantsilt, suutmata nendega identifitseeruda: võõrastustunnet tekitab vana, perekonna vappi kandev maja, mille värav näeb välja nii tige, nagu tahaks mööduja kinni napsata:

Ist auch im Recht. Was will ich hier?
 Was hab' ich hier zu gaffen?
 Das stille Städtchen hat mit mir
 Heut' garnichts mehr zu schaffen....

Denn zwischen Einst und Heute klafft
 Ein abgrundtiefes Schweigen.
 Der Vorfahr'n rote Leidenschaft
 Dünkt mir ein Kinderreigen.

Ja ikkagi tajub luuletaja veresilda esivanemate ja järeltulijate vahel:

Ich bin's, der dort im Dome ruht,
 Ich bin's, der jetzt hier schlendert.
 („Vanas linna"/*In der alten Stadt*)²⁶¹

Lisaks kodulaululudele ja looduspiltidele pakub Schilling ka ballaade, mille aine on võetud Baltimaade minevikust („Iserlohni munk"/*Der Mönch von Iserlohn*; „Toredast ajast. Liivimaa ballaad XVI sajandist"/*Aus üppiger Zeit. Livländische Ballade des XVI Jahrhunderts*; „Verepulm"/*Die Bluthochzeit, Herr Torck*).

Modernsema tooni toob balti luulesse riialanna **Elfriede Skalberg** (1884–1964), kelle esikkogu „Üle kolme astme" (*Über drei Stufen*)

²⁶⁰ Paganate jumalad tõusevad üles, / kommetes, mis armsad ja võõrad, / lausuvad loitse – ja kammitsais / näeb päike oma kulgu. / Liigo-liigo! / Imesid täis on öö, / tuhat nõidust saab ilmsiks. / Noor rahvas ei mõtiske palju, / hõiskab, pärjad peas, ja suudleb ja naerab: / Liigo-liigo! Otto von Schilling, In Liebe und Hass. Neue Lieder und Balladen eines Kurländers, lk 23.

²⁶¹ Tõepoolest. Mida mul siia asja? / Mida mul siin vahtida? / Sel vaikel linnakesel pole minuga / täna enam mingit pistmist... / Sest selle vahel, mis oli kord ja on nüüd, haigutab / päratusügav vaikus. / Esiisade punane kirk / tundub mulle laste ringmänguna. [...] Mina'p see olen, kes seal toomkirikus puhkab, / mina'p see olen, kes nüüd siin hulgub. Sealsamas, lk 104–105.

ilmus Riias Löffleri kirjastuses 1907. Juba luuletuste pealkirjad („Minu toast”/*Aus meiner Stube*, „Vanaema tuba”/*Grossmutter's Stube*, „Sinu tuba”/*Deine Stube*) näitavad, et siin ei huvita luuletajat enam loodus oma vahelduvate meeleoludega – just looduspilt on olnud seni balti luule tugevus ja nõrkus. Sageli oli aastaegade vaheldumine ka luulekogu kompositsioonipõhimõtteks. Elfriede Skalbergi pilk pole suunatud verandaaknast välja, vaid tuppa, seal paiknevatele asjadele, esemetele, mis võivad olla tuttavad, sisendada turvatunnet, nagu luuletuses „Vanaema tuba”,²⁶² või tekitada hirmu („Aus allen Winkeln aber springt die Angst”),²⁶³ olla võõrastamapanevad, nagu luuletuses „Nüüd jõulud on ukse ees” (*Nun steht die Weihnacht vor der Tür*),²⁶⁴ kus pilk otsib harjumuspäraselt jõulueelset tumedat kuuserohelist, pidulikult kirjuid lühtreid, jälgi rõõmsatest, naerul nägudest, ent põrkab kohkunult tagasi paljaste seinte teravhallist.

Võõrdumus („Mir aber war die Welt ein fremdes Land”),²⁶⁵ isolatsioon, kommunikatsioonivõimetus, pidetus, kodutus on teemad, mis asendavad baltisaksa luule senise familiaarse seltsivaimu, kindlalt pinnases juurduva ühtehoidva suure pere tunde.

Esikkogu juhtteemaks on armastus, mis muutub õnneuimast piinavaks kireks, kannatuseks (*Hass*), pudenedes viimaks käest, osutudes uneks ja pettuseks (*Mutlos*), jättes endast järele vaid jäljed liival, talumatu igatsuse (*Verirrt*), aga ka umbusu õnne võimalikkusse:

Denn, was man von ewiger Liebe
Und ewiger Treue so spricht –
vernünftige Leute, wie wir,
die glauben doch sowas nicht.²⁶⁶

Elfriede Skalbergi erootikas on ekstaasi, kuid see pole underlik elurõõmus joovastus, vaid valulik, vahel isegi masohhistlik kirglikkus:

²⁶² Elfriede Skalberg, *Über drei Stufen. Gedichte*. Riga, 1907, lk 12.

²⁶³ *Igast nurgast kargab välja hirm*. Elfriede Skalberg, *Aus allen Winkeln aber springt die Angst*. – Die Baltischen Provinzen IV. Die jungen Balten. *Gedichte*, lk 27.

²⁶⁴ Elfriede Skalberg, *Über drei Stufen*, lk 16.

²⁶⁵ *Mulle oli aga maailm võõras maa*. Elfriede Skalberg, *Du bist nur ein Stück Glas*. – Die Baltischen Provinzen IV. Die jungen Balten. *Gedichte*, lk 25.

²⁶⁶ *Sest see, mida igavesest armastusest / ja igavesest truudusest räägitakse – / mõistlikud inimesed nagu meie / ei usu ju midagi säärast*. Elfriede Skalberg, *Über drei Stufen*, lk 38.

Leg den schmalen Mund an meine Wunden,
 trink den Wein, der jäh aus ihnen flutet,
 bis mein Leben seinen Weg gefunden
 und voll Lust in Dich hinüberflutet.²⁶⁷

See näib luuletaja nii fataalselt enda alla matvat, et tekitab temas lausa viha metsiku õnne vastu, mis:

.... wie flüssiges Feuer
 durch meine tollgewordenen Adern braust,
 das all mein Leben jäh in mir zerschmettert
 mit eiserner, mit unbarmherziger Faust,
 das meinen Stolz mit harten Ketten fesselt,
 das meine Scham in Staub und Schmutz zertritt!
 („Minu õnn”/Mein Glück)²⁶⁸

Tekib tahtmine end vabaks kiskuda, olla vaba nagu jumalanna, mitte orjana teenida oma armastust („Olin jumalanna. Olin õde”/Ich war die Königin. Ich war die Schwester).²⁶⁹

Kõige edukam Goetzi antoloogias esitletud „noortest baltlastest” oli eestimaalane **Otto von Taube** (1879–1973), kelle esikkogu *Verse* ilmus 1907 Leipzgis kirjastuses Modernes Verlagsbureau. Kirjandusavalikkuse usku noorde autorisse tõendab see, et Taube teoste kirjastamise võttis enda peale Saksa üks mainekamaid ilukirjanduslikke kirjastusi Insel, kus ilmusid Taube kaks järgmist luulekogu (*Gedichte und Szenen*, 1908 ja *Neue Gedichte*, 1911), samuti tema romaanid ja tõlked (vene, hispaania, itaalia ja prantsuse keelest).

Taube luule on kantud estetistlikust kunstimõistmisest, olles mõjutatud Gabriele d’Annunzio, Stefan George ja Hugo von Hofmannsthal luulest.²⁷⁰ D’Annunziole on kogus ka pühendusluuletus.

²⁶⁷ Pane oma ahas suu mu haavadele, / joo veini, mis neist tulvab, / kuni mu elu on leidnud oma tee / ja lõbusalt sinusse üle tulvanud. Elfriede Skalborg, Meine helle Sehnsucht ist begraben. – Die Baltischen Provinzen IV. Die jungen Balten. Gedichte, lk 24.

²⁶⁸ nagu sulatuli / mähiseb läbi mu hullunud soonte, / pekstes puruks kogu mu elu järsku / raudse, balastamatu rusikaga / abeldades jäikade kettidega mu uhkuse, / tallates mu häbi põrmu ja porri. Elfriede Skalborg, Über drei Stufen, lk 32.

²⁶⁹ Die Baltischen Provinzen IV. Die jungen Balten. Gedichte, lk 32.

²⁷⁰ Vrd ka Manfred Rostek, „Diese ledige Zeit“. Studien zum Werk des baltendeutschen Dichters Otto Freiherr von Taube. Hamburg, 1996, lk 214–125.

See on jahe, distantseeritud, vormiteadlik, sümbolistlik luule, mille eelistatumad stroofovormid on sonett ja tertsiiin. Enamasti on just kunst inspireerinud luuletajat looma. Taube kultuurilisele orientatsioonile viitavad nii tõlked itaalia luulest kui ka Itaalia teemade sage luulendamine. Eriti näib teda võlvat renessansiajastu vormiselgus. Taubet ahvatlevad minevikulised elitaarsed maailmad. Kaasajal ei ole luuletaja jaoks suurt midagi öelda ja tal endal tundub kaasaeg justkui käest libisevat:

Vergangenheiten, ferne Begebenheiten,
Möglichkeiten
Durch mein Entsinnen! Es verrinnen
Nochmal die Dinge, die zu gewinnen
Ich versäumte, versäumte.²⁷¹

Minevikuliste maailmade hulka kuulub ka kodumaa – Eesti. Toscana, Tivoli ja Vahemere maastikupilt võib äkki üle minna eestimaiseks, nagu tsükliis „Kingud” (*Hügel*).²⁷² Luuletuses „Kaasiku-kink” (*Birkenhügel*) või „Nõmmekink” (*Heidenhügel*) on eestimaine konnotatsioon vaid aimatav:

Der Hügel hob sich aus dem Heide-land
Voll Heidekrautes, weich, wie aus dem Mieder
Ein Busen unter rötlichem Gewand
Sich hebt, und Bienen summten auf und nieder.

Doch fest gezeichnet zog sich ihm entlang
Die Reihe des Wachholders zwischen Steinen
Zum Gipfel, und sie liess ihn überm Hang
Beinahe unerreichbar fern erscheinen.
(„Nõmmekink”/*Heidenhügel*)²⁷³

Seevastu luuletuses „Kodu” (*Heimat*) seondub kungas otseselt kaotatud lapsepõlvemaaga:

²⁷¹ *Möödanikud, kauged sündmused, / võimalused / läbi mu mälestuse! Libisevad käest / veel kord asjad, mida kätte võita / ma ei jõudnud, ei jõudnud.* Otto von Taube, Verse. Leipzig, 1907, lk 25.

²⁷² Otto von Taube, Gedichte und Szenen. Leipzig, 1908, lk 66–69.

²⁷³ *Kungas kerkis nõmmikust / täis kanarbikku, pehmet, nagu pihikust / punaka rüü all rind kerkib, / ja mesilased sumisesid. / Kuid kindla joonega kulgeb temast mööda / kadakate rivi kivide vahel / tipu poole, ja ta lasi sel teispoole nõlvakut / näida peaaegu kättesaamatus kauguses.* Sealsamas, lk 67.

Von diesem Hügel sahen wir das Haus,
Das weisse Haus, darin wir Kinder waren;
Nun litt es unter eines Sturmes Braus,
Wir litten unter dem, was wir erfahren.

Von unserer Kindheit leben wir so weit,
Von unserer Heimat leben wir verschlagen,
Und Heim und Kindheit hat die wilde Zeit,
Doch unser Herz noch immer nicht zerschlagen.²⁷⁴

Kodu ja juurte teema moodustab ühe allhoovuse Taube luules (nt „Põhi”/ *Der Grund*).²⁷⁵ Kodutusetunne ja uute juurdumiste võimatus tuleb eriti aredalt ilmsiks vanematele pühendatud tsükli „Suits” (*Rauch*).²⁷⁶ Isegi „Toscana niiskes talveõhus” kõneleb kadaka kirbe lõhn kadunud lapsepõlvepäevadest.²⁷⁷ Lapsepõlvepaigad „laulavad kõigis minu helides”, tunnistab Taube luuletuses „Reval”:

Du singst durch alle meine Klänge
Vom Morgen bis zur Abendruh
Und alle meine stillen Gänge,
Sie führen deinem Bilde zu:

Mag Feld und Wald mich frisch umsäumen,
Mag ich am Berge stehn, am Wehr,
In all mein Träumen rauscht das Schäumen
Allein vom ungestillten Meer.

In all mein Sinnen stehn die Zinnen
Allein der Stadt an grauer Bucht,
Und die Gedanken, wie sie rinnen,
Sie haben sie nur aufgesucht.²⁷⁸

²⁷⁴ *Sealt künkalt nägime maja, / valget maja, milles olime lapsed; / nüüd kannatas ta maruhoo käes, / meie kannatame selle all, mida olime kogenud. / Oma lapsepõlvest oleme nii kaugel, / oma kodumaast on meie teed nii eemale viinud / ja kodu ning lapsepõlve on metsikud ajad purustanud, / kuid mitte veel meie südant.* Sealsamas, lk 69.

²⁷⁵ Sealsamas, lk 56

²⁷⁶ Sealsamas, lk 112–115.

²⁷⁷ Otto von Taube, *Neue Gedichte*, lk 115.

²⁷⁸ *Sa laulad läbi kõigi mu helide / hommikust kuni õhturahun / ja kõik mu vaiksed teed, / juhivad Su pildini: / Ümbritsegu mind metsad ja aasad, / seisku ma mäel, jõepaisul, / kõigis mu unedes kohiseb / üksnes vaigistamatu meremüha.* Otto von Taube, *Reval*. – Manfred Rosteck, *Diese ledige Zeit*, lk 76.

Mitmekülgne on olnud ka miitavlane **Johannes von Guentheri** (1886–1973) kirjanduslik tegevus. Ta on olnud äärmiselt produktiivne tõlkija (peamiselt vene, aga ka itaalia ja läti keelest), andnud välja vene modernistliku luuleantoloogia, kirjutanud venekeelse essee Stefan Georgest, astunud üles romaani- ja näitekirjanikuna. Käsitletaval perioodil avaldas Guenther kolm luulekogu, neist esimene ilmus Hans Guentheri nime all 1905 Miitavis („Vari ja valgus”/Schatten und Helle) ning torkab balti kirjastuste produktsiooni taustal silma oma kujunduse ning Johannes Walteri ja Herbert von Hoerneri loodud illustratsioonidega. Esikkogu sisaldab armastuslaule ja pühendusluulet sõpradele, „vendadele”, eeskätt Herbert von Hoernerile, kellega luuletajat näib siduvat lähedane sõprus. Balti luule taustal on Guentheri armastusluule aga võrratult keerulisem nii luulekeele, stroofivormide mitmekesisuse kui kujundilisuse poolest.

In deinen Blicken lag vielleicht der Tag,
Vielleicht die Nacht mit allen ihren Sternen.
Ein tiefes Rauschen dunkeler Zisternen
War deines Blickes fremdbewegter Schlag.

Und so, als träfe mich die tiefste Blendung,
Verschmolz zu einer Flamme alles Licht:
Aus deinen Händen nahm ich mein Gericht,
Aus deinem Herzen meine höchste Sendung.
(„Sinu pilgud”/Deine Blicke)²⁷⁹

Kümme aastat hiljem ilmunud kogu „Sõit Thulele“ (*Fahrt nach Thule*) üllatab lembelaulude intiimsusega, mida varasem seisuseteadlik aadliluule ei tundnud.

Du ruhst an mir, dein Blut schlägt rasch und warm,
Du rankst an mir empor gleich einer Rebe,
Um meinen Nacken schlingt sich weich dein Arm,
Mit jedem Pulsschlag fühlst du, was ich lebe

Mein Blut an deinem. Puls in Puls vermischt.
Körper an Körper, wie ein Blumengarten.

²⁷⁹ Sinu pilkudes oli võib-olla päev, / võib-olla öö kõigi oma tähtedega. / Tumedate tsisternide sügav kohin / oli sinu silma võõrast päritolu pilgutuseks. / Ja nagu tabaks mind sügavaim pimestus, / sulas üheks leegiks kogu valgus: / Sinu käest võtsin ma vastu oma kohtuotsuse, / Sinu südamest oma kõrgeima lähetuse. Johannes von Guenther, Schatten und Helle. Neue Gedichte. Mitau, 1905, lk 12.

Meer, heb dich auf, wirf, Brandung, deine Gischt,
Nicht eine Stunde länger dürft ihr warten ²⁸⁰

Kuid see kehalisus näib luuletajat samas häirivat, kuna selles kaob
ideaal, kujutlus, mis annab loomejõu:

Ich darf dich nicht im Arme halten,
Ich gehe fort in meine Welt,
Dort in der Seele zu gestalten,
Was jetzt den Blick bezwungen hält

Wenn dann als Sternbild überm Leben
Du herrlich ragst – wird es nicht dann
Viel schöner sein, als wie jetzt eben,
Da ich dich noch berühren kann?²⁸¹

Vaid kujutlusis, luules jõuab luuletaja ka kodumaale, kus
asub tema muusa („Tüdruk põhjamaise mere ääres”/*Mädchen am
Nordischen Meer*). Mere kujund, milles võib näha nii kodu kui
armastuse sümbolit – mõlemad saavad alguse merelt („Ich komm zu
dir vom Meer mit meiner Liebe”)²⁸² ja kaovad merre („Lahkumine”/*Trennung*)²⁸³ – esineb pea igas luuletuses.

Sümboolikat, kujundiraskust on selles kogus, nagu pealkirigi viitab,
veelgi rohkem. Luuletaja kõnnib kesk sümbolitemetsa, teda painab
tähenduste kadu, suutmatus sõnutsi väljenduda („Indem der Strom des
Worts uns planlos trug”),²⁸⁴ mõistetamatuks jääb nii sõna kui pilk:

Zuweilen schwingt ein Wort wie herbe Qual,
Flammt auf ein Blick, verzehrt und erdenfahl.
Und zittern muss ich, weil ich nichts verstehe ²⁸⁵

²⁸⁰ Sa puhkad mu kõrval, sinu veri lööb kiirelt ja kuumalt, / sa väänatud ümber minu nagu
viinapuu, / minu kaela ümber põimub pehmelt su käsivars, / iga pulsilöögiga tunned sa, mida
ma elan... / Minu veri sinu vere ligi. Puls segamini pulsiga. / Keha keha ligi, nagu lilleaed. /
Meri, tõuse üles, heida, murdlainetus, oma soolast vahtu, / tundigi kauem ei tohi te oodata...
Johannes von Guenther, Fahrt nach Thule. Gedichte. München, 1916, lk 22.

²⁸¹ Ma ei tohi hoida sind käte vabel, / lähen ära oma maailma, / et seal hinged kujutada seda, /
mis praegu on vallutanud pilgu... / Kui siis tähtkujuna elu kohal / kõrgud sina – kas siis ei ole /
palju ilusam kui just praegu, / kui võin sind veel puudutada? Sealsamas, lk 61.

²⁸² Tulen sinu juurde merelt oma armastusega. Sealsamas, lk 15.

²⁸³ Sealsamas, lk 30.

²⁸⁴ Sest sõnadevool kandis meid plaanitult. Sealsamas, lk 41.

²⁸⁵ Aeg-ajalt tuikab sõna nagu mõrkjas valu, pilk lahvatab, ramb ja plass kui muld. / Ja
värisea pean, sest midagi ei taipa sest. Sealsamas, lk 40.

Luuletaja eksleb pimedas pargis kui tähenduste labürindis, leidmata väljapääsu; aidata oskaks vaid „see, kes teab sõnu” („Tölgendus”/ *Deutung*).²⁸⁶

Strooformidest on eelistatud sonett, samuti antiiksed värsimõõdud (heksameeter).

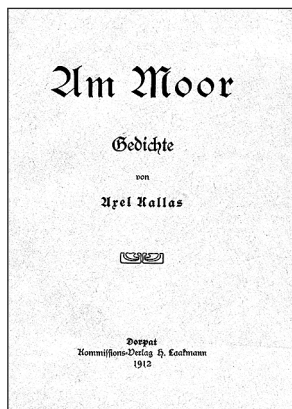
Kui Guentheri kahes kogus – hoolimata nende vahele jäänud ilmasõjast – puudub ajateema täielikult, siis kolmas, 1914. aastal avaldatud „Austria sõjalaulud” (*Österreichische Kriegslieder*) sisaldab

Aksel Kallas

saksapatriootilisi laule (Franz Ferdinandi tapmisest, slaavi pöörasusest, ülistuslaule keisrile ja sõjalaule), milles avaldub luuletaja pangermanistlik meelsus. Luuletuses „Austria luuletajatele” (*An die österreichischen Dichter*) vannutab luuletaja mitte unustama Läänemereäärset saksluse kantsi.²⁸⁷

Baltisaksa uueneva luulekeele taustal võiks vaadelda ka **Aksel Kallase** (1890–1922) luulekogu „Soo serval” (*Am Moor. Gedichte*. Dorpat, 1912). Aasta varem oli Kallas avaldanud kogumiku eesti luule tõlkeid²⁸⁸ (vt ptk VIII).

Kallas on küll vist viimaseid eesti haritlasi, kes valis loomekeeleks saksa keele sotsiaalkultuurilise välja sunnil.²⁸⁹ Põhjuseks, mis eestimeelsest perekonnast (Aksel Kallas oli Rudolf Kallase poeg ning Oskar Kallase vennapoeg) ja rahvuslike vaadetega (vt luuletus „Eestile”/ *An Eesti*) noorukil oli saksakeelne poeetiline väljendumine käepärasem, on ilmselt Peterburi Peetrikooli kasvandiku aastate-

²⁸⁶ Sealsamas, lk 67.

²⁸⁷ Johannes von Guenther, *Österreichische Kriegslieder*. München, 1914, lk 25.

²⁸⁸ Axel Kallas, *Estonische Klänge. Auswahl estnischer Dichtungen*. Dorpat, 1911.

²⁸⁹ Ivar Ivaskil on saksa keele valikul luulekeeleks olnud muud põhjused.

pikkune vene- ja saksakeelne suhtlus-keskkond. Ehk on Peterburist kaasa toodud ka tema luule dekadentlik kujundilisus? Igatahes torkab Kallase kogu silma langustemaatikaga, mida nii toleaeagsest eesti kui baltisaksa luulest on raske leida.²⁹⁰ Eesti kirjandusest on Kallase ekstaatilis-dekadentlikul luulelaadil kõige enam lähedust Jaan Oksa ekspressiivsusega:

Oktoberabend²⁹¹

Disharmonisch, wie durch längst verstimmte
Orgelpfeifen, saust der Sturm im Dissonanzchor,
Zerrt und reißt am keuschen Mondesschleier,
Und durch Wolkensetzen starret jäh hervor
Ein verzerrtes Antlitz, ausdruckslos und bleich,
Platt und monoton, der Fläche gleich.
Nur aus halbgeschlossen'nen Augenlidern quillt
Trübes, bleiches Licht – ein Jammerbild.

Schwarz und starr liegt da die Flucht der Felder,
Von der Kälte eingesargt – hart, steif, verglast...
Und der Bäume nackte Holzgerippe
Krachen stöhnend, ächzend von dem Sturm umrast.
Gleich wie schwarze Leichenweiber sitzen
Raben auch der Bäume höchsten Spitzen –
Krähend, kräczend, scharrend, schabend, grabend
Halten sie ihr Leichenmal... Oktoberabend.

Trostlos schaut der Blick in weite, starre Fernen.
Was die starren frostumkrallten Fluren in sich bergen,
Kann des Menschen Blick doch nie ergründen.
Fragend schweift der Blick zu jenen off'nen Särgen
Der Natur. Das ewig gleiche – ewig alte Lied.
Nur ein Bangen schleicht jäh durch das Gemüt
Und verschwindet jäh. Und wieder starr und leer
Wird des Menschen Herz, wie alles ringsumher.

Oktoobriõdang²⁹²

*Disharmooniliselt, nagu läbi ammuugi häälest ära
orelivilde tuhiseb torm dissonantside kooris,
ripib ja rapib karsket kuuloori,
ja läbi pilveräbalate jõllitab järsku
virildunud silmnägu, ilmetu ja plass,
lame ja monotoonne, tasandiku taoline.
Ainult pooleldi suletud laugude vahelt
tulvab tuhmi, kaamet valgust – vilets vaatepilt.*

*Mustalt ja tardunult laiutab põlduderivi,
külmast kirstu pandud – kõva, jäik, klaasjas ...
Ja puude alasti luukered
nagisemas, oigamas, ägamas tormimöllus.
Mustade nutunaiste sarnaselt küikitavad
kaarnad puude kõrgeimates tippudes –
kraaksudes, kriiksudes, kaapides ja kaevates
peavad oma peiesid... Oktoobriõdang.*

*Lohutult vahib pilk laia, tardunud kaugusse.
Mida kätkevad eneses tardunud, pakaseküünistes väljad,
ei suuda inimilku ju ilmaski seletada.
Küsivalt kandub pilk nonde lahtiste looduse
kirstudeni. Igavesti sama – igavesti vana laul.
Ainult ärevus hiilib järsku meelde
ja kaob järsku. Ja taas tardub ja tühjeneb
inimese süda, nõnda nagu kõik ümberringi.*

Üksildus, kodutus (*Heimatlos*), väsimus („Tühjad tunnid”/*Öde Stunden*), surmaaimdus, apaatia, sügav pessimism on Kallase kogu põhimeeleolu, millele lüüriline mina, kes tunneb end vana mehena

²⁹⁰ Gustav Suitsu „Tuulemaa” resignatsioon ei ole tingitud individuaalse dekadentsi tajumisest nagu Kallasel, vaid pigem välistest asjaoludest (isamaa olukord!).

²⁹¹ Axel Kallas, *Am Moor. Gedichte*. Dorpat, 1912, lk 35.

²⁹² Tõlk. Vahur Aabrams.

(„Peta mind!“/*Täusche mich!*), resigneerunult alistub, lootmata elult midagi muud kui:

Entweder welkt es apathisch dahin,
Wie ein traumloser Schlaf,
Gefühllos und ziellos.
Oder es ist ein verzweifelter Aufschrei,
Der ohne Antwort
Erschallt
Und verhallt
(„Elu“/*Das Leben*)²⁹³

Masendusega avastab luuletaja disharmonia iseenda hinges:

Ich sah einst im Abenddämmerlicht
Ein furchtbares Bild vor mir schweben:
Ein elenddurchfurchtes Angesicht
Von schwarzen Schatten umgeben.

Laster und Heiligkeit lagen darin
In schaurig-grellem Kontraste;
Entsagung – Begierde, – ein heisses Glühn
Im Wechsellkampf wogte und raste.

Da bebt' ich zurück – ein Schrecken wild
Mein Inneres lähmte und drückte,
Da sah ich: es war – mein eigenes Bild,
Das ich im Spiegel erblickte.
(„Üks pilt“/*Ein Bild*)²⁹⁴

Kuid mida sügavamast mülkast ta end leiab, seda kisendavamaks paisub soov valguse järele ning pimedusse sukeldumisega seltsib lootus tunda pimeduse taustal selgemini ära valgus:

Zeig mir die Finsternis!
Zeig mir die Abfallsgruben des Lebens,
Wo Moder und Laster entgegen mir lacht,

²⁹³ See kas närtsib apaatselt / nagu unetu öö, / tundetult ja sihitult. / Või on see meeleheitlik karje, / mis vastuseta jäädes / lööb helama / ja vaibub... Axel Kallas, Am Moor, lk 29.

²⁹⁴ Nägin kord õhtuvidevikus / enda ees kangastumas kohutavat pilti: / viletsusest vermitud pale, / mille ümber mustad varjud. / Pahed ja pühadus asusid selles / õudses-räiges kontrastis; / loobumine – iha – kuum hõõgus / voogas ja raevutses üksteise võidu. / Võpatasin – metsik hirm / halvas ja rõhus mu sisemust, / ja ma nägin: see oli – mu oma pilt, / mida ma peeglist nägin. Sealsamas, lk 36.

Wo Fäulnis und Elend am Boden kleben...
 Zeig mir die Finsternis, zeig mir die Nacht!

Leuchte dann Licht durch die finstere Höhle –
 Licht und Fäulnis, ein greller Kontrast.
 Dann wird in innersten Tiefen die Seele
 Jauchzend, unhaltbar vom Lichte erfasst.²⁹⁵

Disharmooniataju on luuletajal ka ümbritseva suhtes. Sotsiaalse viletsuse esituses võiks talle otsida paralleeli Maurice von Sterni luulest, kuid Sterni võitleva paatose asemel on siin pigem sügav kaastunne nende kahvatute ja häbelike olendite suhtes, kes seisavad jõuluagsete toretsevate vaateakende ees, kerjates leivapalukest, silmis mitte kadeduse, vaid süüdistuse helk, mis jääb alatiseks hõõguma luuletaja hinge:

Ach, diese Blicke, die stummen und scheuen,
 Fühle ich stets in der Seele glühn –
 Fühle sie schwer, wenn andre sich freuen
 Und wenn ich glücklich und fröhlich bin.
 („Süü”/Eine Schuld)²⁹⁶

Sugugi helgemat meeleolu ei kanna Kallase looduspildid, milles torkab silma laulvus, sõnamaalingud, onomatopoeetilisus, nt luuletuses „Laula mulle, vares” (*Singe mir Krähe*):²⁹⁷

Singe mir, Krähe, dein Lied,
 Dein Lied von Kälte und Grab,
 Rufe mein träumendes Herz
 Auf die Erde herab!
 Krah, krah – Grab!

Või luuletuses „Ööbikulaul” (*Nachtigallengesang*):²⁹⁸

²⁹⁵ Näita mulle pimedust! / Näita mulle elu jäätmemülkaid, / kus kõdu ja pahed irvitavad mulle vastu, / kus roiskumine ja viletsus kleepuvad maapinna külge... / Näita mulle pimedust, näita mulle ööd! / Hiilga siis, valgus, läbi pimedate urgaste – / Valgus ja mädanik, karjuv kontrast. / Siis valdab sisimas hinge / hõisates, peatamatult valgus. Sealsamas, lk 39.

²⁹⁶ Ah, neid pilke, tummi ja pelglikke, / tunnen ma alati hinges hõõgumas – / Tunnen nende raskust siis, kui teised rõõmustavad / ja kui ma olen õnnelik ja lõbus. Sealsamas, lk 53.

²⁹⁷ Laula mulle, vares, oma laulu, / oma laulu külmast ja hauast, / kutsu mu unistav hing / alla maa peale! / Kraaks, kraaks – haud! Sealsamas, lk 46.

²⁹⁸ Sealsamas, lk 64.

Nimm's Glück, nimm's Glück,
Früh-ling-Früh-ling.
Es blüht, es glüht, es blüht –
Rasch-rasch-rasch-rasch!

Liivilikus napolisõnalisuses on mõjuvaim luuletus „Sügis” (*Herbst*):²⁹⁹

Dunkel-düster
Die Schatten wehn,
Traurig sinnend
Die Weiden stehn.

Leise rinnen
Die Tränen herab,
Wie welkende Blätter
Aufs offene Grab...
Es fegen die Winde
Um Liebchens Haus.
Vor ihrem Fenster
Liegt welkend mein Strauss.

Kallase luule ei äratanud baltisaksa ega eesti kirjandusväljal kuigi suurt tähelepanu, ehkki oli mõlema taustal toonud kaasa modernse luulekeele ja uudse kujundilisuse. Kuid see vähene kriitika, mis kogule eesti poolelt osaks saab, on siiski positiivne. *Postimees* paneb tähele noore luuletaja otsekohest tundmust ja keelelist ning vormilist modernsust.³⁰⁰ Pikim arvustus ilmub *Üliõpilaste Lehes*. Kirjutaja M. Josep on kriitiline Kallase eesti luule, eriti rahvaluule tõlgete suhtes, mis olevat liialt paatoslikud ja kõlavad ega tabavat rahva hinge ning seetõttu ei täitvat „oma otstarvet dokumendina, mis Eesti luuleilma võõrastele peavad tutvustama”.³⁰¹ Kallase omaloomingut peab autor tähtsamaks kui tema tõlkeid, sest need kandvat „suureandelse luuletaja märki”, on „inimese hinge otsekohene avaldus, hinge, kes alati ekstaasides peab elama, meeoludest veedeldud hinge”. Kõige rohkem hindab arvustaja

²⁹⁹ *Mornilt-süngelt / veikleavad varjud, / kurvalt mõtiskledes / seisavad pajud. / Tasa voolavad / alla pisarad, / nagu koltunud lehed / avatud hauale... / Mõllavad tuuled / armsama maja ümber. / Tema akna all / lebab mu närtsiv lillekimp.* Sealsamas, lk 14.

³⁰⁰ A[nton] J[ürgenstein], Am Moor. Gedichte von Axel Kallas. – *Postimees* 17. (30). V 1912, nr 110, lk 2.

³⁰¹ M. Josep, Aksel Kallas luuletajana. – *Üliõpilaste Leht* 1914, nr 5, lk 27–31, siin lk 28–29.

Kallase religioosset luulet, lootes temalt edaspidi „väärtuslikku meie vaimuvaesesse vaimulikku luulekirjandusse”.³⁰²

Eesti Vabariigi esimestel aastatel läheb Kallas luules üle eesti keelele, tõepoolest rikastades eestikeelset vaimulikku luulet, andes välja vaimulikku lauluvara koolidele ning koostades Vabadussõja mälestuseks patriootiliste laulude kogu.³⁰³ Kuid 1920. aastal avaldab ta veel ühe põneva saksakeelse, Gori illustratsioonidega „futuro-kubistliku” luulekogu „Närvivõbelused tindirüüs: Futuro-kubistlikku” (*Nervenvibrationen im Tintengewande: Futuro-kubistisches*, 1920), mida eesti kirjanduslugu omaks ei tunnista, kuid mis eesti futuristliku luule taustal (Erni Hiir, Albert Kivikas jt) kindlasti tähelepanu vääriks.

Luuletajana on käsitletaval perioodil üles astunud ka peamiselt jutukirjanikuna tuntud ja armastatud **Manfred Kyber** (1880–1933), kes andis välja kolm luulekogu (*Gedichte*, 1902, „Saare sepp”/*Der Schmied vom Eiland*, 1908 ja *Genius astri*, 1918).

Ka Kyberi luule leitmotiiviks on kodutuse, paguluse teema:

Ich weiss, ich muss ruhlos wandern
Und Frieden finde ich nie ³⁰⁴

Mein Schiff kennt keinen Hafen,
Der seine Heimat ist.³⁰⁵

Verödet liegen die Gassen,
Die Häuser verschlafen und träg.
Ich wandere still und verlassen
Einsam auf einsamem Weg ³⁰⁶

Võõrana võõrasse maailma pagendatule („Meil kahel on üks kodumaa”/*Wir zwei sind einer Heimat*, „Metsik kojutulek”/*Wilde*

³⁰² Sealsamas, lk 30–31. Mitmed Kallase laulud („Ärka, süda, vaim ja mõte”; „Su ette, vägev elulooja”, „Kui südant piinab valu”, „Päev veereb, varjud tõusevad” jt) sisalduvad EELK laulu- ja palveraamatus.

³⁰³ Aksel Kallas, *Au langenutele! tänuhelid ja troostihääled*. Tallinn, 1922; Kui pisarad kõnelevad, Tartu 1921.

³⁰⁴ *Ma tean, pean rahuult rändama / ja rahu ei leia ma eales*. Manfred Kyber, *Der Schmied vom Eiland*. Stuttgart–Heilbronn, 1922, lk 13.

³⁰⁵ *Mu laev ei tunne sadamat, / mis oleks koduks talle*. Sealsamas, lk 8.

³⁰⁶ *Tühjad ja kõledad on tänavad, / majad unised ja loiud. / Ma rändan vaikselt ja hüljatuna / üksinda üksildast teed*. Sealsamas, lk 14.

Heimkehr) on kodu kunagiste hülgeaegade mälestus, mälestus ajast, mil õitsesid roosid (*Es war eine Zeit, da blühten die Rosen*) ja „vanaema oli veel tüdruk” (*Als Grossmama ein Mädchen war*), unistus linalakast rannapiigast (*Nun ruf ich dich wieder, du Küstenkind*). Samas ei suutu Kyber aegade keerisesse kistud ja muutunud kodumaasse sugugi nii negativistlikult, kui balti luules keskmiselt kombeks, vaid loodab isegi, et tuli lagunevast majast sajandite kopituselõhna välja ajab, et sisse lasta valgust, päikest ja õhku:

Es liegt meine Heimat krank und wund
Hoch oben im Norden am Soela-Sund.
Ein Feuer frass sie von flammender Glut,
Ein Feuer von Hass und ein Feuer von Blut.
Doch ich weiss – so glühend das Feuer war –
Die Luft im Norden bleibt kalt und klar.
Es waren noch immer Männer genug
In dem Land, an das ewig die Brandung schlug.
Nur kehrt aus dem verfallenen Haus
Den Moderduft der Jahrhunderte aus.
Schlagt die verblichenen Scheiben ein,
Lasst Licht und Luft und Sonne herein.
Baut neue Häuser auf neuem Grund
Und – die Fenster hinaus auf den Soela-Sund!
(„Soela väin”/Soela-Sund)³⁰⁷

Kyber jäädvustas oma nime saksa kirjandusse allegooriliste loomajuttudega. Mõistulugusid ja muistendeid pajatab ta sageli ka luules („Klaasist preili”/ *Das gläserne Fräulein*, „Saare sepp”/ *Der Schmied vom Eiland*, „Sinine lill”/ *Die blaue Blume*, „Muinasjutuõnn”/ *Märchenglück* jne).

Kogu „Genius astri” on pühendatud Rudolf Steinerile, kelle antroposoofiast oli Kyber oluliselt mõjutatud. „Kes mõistab kõike elavat lülidena asjade ühises ahelas”,³⁰⁸ („Wer im Menschen und Tieren

³⁰⁷ Minu haige ja haavatud kodumaa asub / kangel põhjas Soela väina ääres. / Tuli neelas teda leekiva hõõgusega, / vihatuli ja veretuli. / Aga ma tean – nii kõrvetav kui tuli ka oli – / õhk Põhjamaal jääb külmaks ja kargeks. / Küllalt oli veel mehi / maal, mille kaldaid on igavesti uhtunud murdlained. / Ainult püükige lagunenu majast / välja aastasadade kodulõhn. / Lõhkuge luitunud aknaruudud, / laske tupp valgust ja õhku ja päikest. / Ehitage uued majad uuele vundamendile / ja – akendega Soela väina poole! Sealsamas, lk 1.

³⁰⁸ Manfred Kyber, Genius astri. 33 Dichtungen. Berlin, 1918, lk 19.

den Bruder fand / Und im Bruder den Bruder und Gott erkannt”),³⁰⁹ see oskab näha ka loomades individuaalsust, nende pahesid ja voorusi ning suudab panna ka loomad inimeste moodi käituma ja mõtlema, nagu Kyber oma loomajuttudes.

Kyberi luulekeel on lihtne – tema luuletused on lihtsates stroofides, rahvaluulelikud, võltspateetika ja õõnsate vormideta (nt „Tantsulaul”/*Tanzlied*, „Madruselaul”/*Matrosenlied*). Teda ei paelu vorm kui niisugune, nagu Otto von Taubert:

Den Schmerz bezwinge, der um Formen trauert,
Gedenke dessen, was ewig dauert.
Der Glockengiesser, der sein Werk vollbringt,
Zerstört die Form – und seine Glocke klingt.
So auch zerstört mit seinem Schwingenschlag
Der Tod die Form,
Auf dass die Seele tönen mag.
(„Vabanemine”/*Befreiung*)³¹⁰

Teda ei paina ka tähenduste puudumine – kõik on mõttekas, midagi pole asjata, kõik on kõigega seotud ja kõigel on oma tähendus suures olemise ahelas („Elu ridade vahelt”/*Zwischen den Zeilen des Lebens*).

Alles Werden ist wankend und ungewiss,
Aber alles Ziel ist Reife.
Und das Licht leuchtet in der Finsternis,
Auf das sie es einst begreife.³¹¹

Novelli-, näite- ja ajakirjanik, tartlane **Karl von Freymann** (1878–1907) andis 1909. aastal Dresdenis välja luulekogu *Gedichte*, mis sisaldab enamjaolt tundeluulet. Silma torkavad mõned baltisaksa uuemas luules kinnistunud kujundid, nagu armastatu blondide juuste meri („Mere ääres”/*Am Meere*):

³⁰⁹ Kes leidis inimestes ja loomades venna / ja tunnetab vennas venda ning Jumalat. Sealsamas.

³¹⁰ Saa võitu valust, mis leinab vorme, / mõtle sellele, mis jääb igavesti püsima. / Kellavalaja, kes teostab oma tööd, / lõhub vormi – ja tema kell heliseb. / Nii lõhub ka surm / oma tiivalöögiga vormi, / et hing võiks heliseda. Sealsamas, lk 43.

³¹¹ Kogu saamine on kõhklev ja ebakindel, / kuid kõige eesmärgiks on küpsus. / Ja valgus särab pimeduses, / et too seda kord mõistaks. Sealsamas, lk 51.

Während miteinander raunen
 Die verliebten Meereswogen,
 Ist mein Blick von deiner Haare
 Blondem Meere ganz gefangen,
 Tausendfache Netze hängen,
 Um den Nacken durchgezogen,
 Goldgewebter krauser Haare, –
 Gleich dem Spiel verliebter Laune.³¹²

Oma parimani jõuab Freymann luuletuses „Järv magab” (*Es schläft der See*):

Es schläft der See in hellen Mittagsgluten,
 Es spiegelt schwarz der Wald sich in den Fluten;
 Doch durch des Sommertages reife Segenschwere
 Spür' ich die Leere!

Um deine Lippen ein verhaltne Lachen,
 In deinem Blick ein träumendes Erwachen!
 Nach deiner Seele Zauberreich, dem ewig schönen –
 Quält sich mein Sehnen!³¹³

Peter Zoege von Manteuffel

Ka eestimaalane, Võhmuta mõisast pärit **Peter Zoege von Manteuffel** (1866–1947) andis välja ühe kogu armastuslaule kättesaamatule armsale blondile Põhja tüdrukule („Tormidest ja päiksepäevist”/ *Von Stürmen und Sonnentagen*, 1914), jätkates balti luule varasemat traditiooni.

Talveõhtutel, kui väljas möllab lumetorm, on meeldivaks tegevuseks kaminavalgel mõisaaknast välja vaadata ja nähtud pilte luules maalida. („Talveöö”/ *Winterabend*, „Tuul on muutunud tormiks”/ *Zum Sturme ist der*

³¹² Kui üksteisega sosistavad / armunud merelained, / on minu pilk sinu juuste / heleda mere vangis, / kullaga kootud käharate juuste / tuhatkordsed võrgud ripuvad, / kukla ümber põimituna, – / nagu armunud tuju mäng. Karl von Freymann, *Gedichte*. Dresden, 1909, lk 7.

³¹³ Järv magab heledas keskpäevalõõmas, / mets peegeldub mustalt lainetes; / Kuid suvepäeva küpses õndsuseraskuses / tajun tühjust! / Sinu huulte ümber hillitsetud naer, / Sinu pilgus unelev ärkamine! / Sinu hinge võluriigi, igavesti kauni järele – / vaevleb mu igatsus! Sealsamas, lk 6.

Wind geworden, „Torm Läänemere ääres”/*Sturm an der Ostsee*). Ka Manteuffelil on ohtralt mereluuletusi („Mere ääres”/*Am Meer*, „Talvehommik mere ääres”/*Wintermorgen am Meer*). Taluelujuttude autor kasutab luules harvemini maalähedast tooni (nt „Karikakar”/*Massliebchen*, „Kukekannus”/*Rittersporn*). Luuletuses „L. v. B-le” (*An L. v. B.*) leiab kohtumine imetletuga aset suviste põldude ja õõtsuvate viljapeade keskel. „Mälestuses Magdast” (*Erinnerung an Magda*) seonduvad luuletajal portreeritavaga rukkililled, mets, põld, aasad, pilved, päikesepaiste, roosid, lõokesed. Eestimaistest paikadest on autor pühendanud laulutsükli Narvale. Kuid tihtipeale viib luuletaja tee kodust eemale, Pariisi, Antwerpenisse, Steiermarki, Genfi, Laadogale, Bodensee, Sortavala sadamasse, Niiluse äärde, Soome või Lapimaale.

Balti traditsioonilist kodupoeesiat pakub riialane **Wilhelm Johnas** (1880–?) oma ainsas, Tartus üllitatud luulekogus (*Gedichte*, 1904). Need on lususalt riimitud laulud armastusest, loodusest, kodust ja koduigatsusest. Koduigatsus on siin taas ühtlasi lapsepõlveigatsus, mälestus kaotatud paradiisist, kus usk ja usaldus oli kindel. Seda usaldust on võimalik leida veel vaid mullapõues, vabana maisest koormast. Luuletaja igatsuseks on purustada rabe kett, mis teda selle maailmaga ühendab, et saada vabaks, et vaim võiks tõusta valguse poole.³¹⁴

Kuramaalanna, Talsi klaveriõpetaja ja lastekirjanik **Elisabeth Goercke** (1888–1966) andis 1912 Riias välja esikkogu „Palju leebeid lembelaule” (*Viel süsse Minne*), millele lisandus 1916 eufooriline saksapatriootiliste laulude kogu „Meie, baltlased” (*Wir Balten. Gedichte*), kirjutatud enamjaolt 1915. aastal Saksa vägede sissemarsil ajal Kuramaale. Selles väljendub baltlaste sõjaaegne traagika („O schreckliche Wahl! Hier steht das Herz und dort die Pflicht”)³¹⁵ ning lootus Saksa vägede võidu korral saabuval lahendusele.

Järgmisel aastal ilmunud kogu „Mitte hukkuda!” (*Nicht untergehen*) on hoopis teise tonaalsusega, võitluslik paatos on kadunud, asemel on isiklik dimensioon („Ma olen kannatus, ma olen kivi”/*Ich bin das*

³¹⁴ Wilhelm Johnas, *Gedichte*. Jurjew, 1904, lk 7–8.

³¹⁵ *Oo hirmus valik! Siin on süda ja seal kohus!* Elisabeth Goercke, *Wir Balten. Gedichte*. Leipzig, 1916, lk 5.

Leid, ich bin ein Stein, „Üksindus”/*Einsamkeit*, „Surm”/*Tod*), valu, kaotuse, kodutusetunne („Sa jääd kodutuks külaliseks”/*Du bleibst ein heimatloser Gast*), mis kasvab üle ka meie-vormis saatuseühtsusetundeks („Die miteinander litten, / solche vergessen sich nie”).³¹⁶ Pealkirjast hoolimata pole kogu keskmes aja- või saatuseluule, vaid isiklikud meeolupildid, rohkem helged kui masendavad, millesse tungib isiklik õnneunistus. „Mitte hukkuda!” on siin pigem individuaalne kui kollektiivne nõue.

Die Nacht der Sehnsucht ist ein enges Haus
 Und schliesst dich ein mit schwarzen Marmorquadern
 Durchzogen rings von brennend roten Adern.
 Verhaltne Atems horchst du lang hinaus...
 Und fühlst die Hände nur sich enger schliessen
 Und hörst im todeseinsam schwarzen Haus
 Allein die roten Adern fließen, fließen...
 („Igatsuse öö”/*Die Nacht der Sehnsucht*)³¹⁷

Goercke luule tugevuseks on tema keeleline musikaalsus, heakõlalisus.

Riialane, pikka aega Valgas elanud ja töötanud **Franz Kegel** (1873) andis välja kaks luulekogu, „Seiklused Faabula riigis” (*Aventjuren im Reiche Fabula. Gedichte*, 1906) ning „Romansid ja laulud” (*Romanzen und Lieder*, 1910), milles luuletaja astub üles baltisaksa kirjanduses harva esinevas rollis – linnapoeedina, täpsemini provintsilinnapoeedina, kellele „mein Stiller Winkel gilt mir mehr als Rom. / Die Schönheit findet auch im Norden Platz”.³¹⁸ Kuid ilu ei leia Kegel kodumaises looduses, nagu väitis varasem balti luule, vaid „suurlinnavõlus”:

³¹⁶ *Need, kes koos kannatasid, ei unusta üksteist iial.* Elisabeth Goercke, *Nicht untergehen. Gedichte einer Kurländerin.* Berlin–Steglitz, 1907, lk 17.

³¹⁷ *Igatsuse öö on kitsas maja / ja sulgeb sind endasse mustade marmorkividega / millesse hargnevad põletavpunased sooned. / Hinge kinni hoides kuulatad sa kaua... / Ja tunned pihke tugevamini palveks sulgumas / ja kuuled surmaüksildases mustas majas / üksnes punaseid sooni voolamas, voolamas...* Sealsamas, lk 59.

³¹⁸ *Mu vaikne nurgake tähendab mulle rohkem kui Rooma. / Ilul on koht ka Põhjas.* Franz Kegel, *Romanzen und Lieder.* Leipzig, 1910, lk 40.

Denn träumen, kann ich auch wenn Hämmer schlagen,
 Wenn Räder rasseln und beim gellen Pfeifen
 Der Dampfmaschinen ³¹⁹

Parafraseerides balti lemmikkodulaulu („Kas tunnend linna?“/*Kennst du die Stadt?*), laulab Kegel tänavate labürindist, masinate mürast, aurikuviledest, vabrikukorstendest, vasaralöökide taktist, märjast asfaldist ja elektrilambikumast („Suurlinnavõlu“/*Grossstadtzauber*). Need on täiesti uued motiivid baltisaksa luules.

Kaks luulekogu jõuab 1918. aastaks avaldada nooruke **Gertrud von den Brincken** (1892–1982). Esikkogu „Kes ei tunne pimedust“ (*Wer nicht das Dunkel kennt*) ilmus aastal 1911 Riias, teine kogu (*Lieder und Balladen*) 1918 Berliinis. Neis pakutav võrdlemisi isikupäratu tüdrukuluule ei ennusta veel „tugevaimat lüürilist talenti balti naisluuletajate seas”,³²⁰ millise maine pälvis Gertrud von den Brincken sõjajärgsetel aastatel, eriti oma ballaadiloominguga, jätkates uuel tasemel baltisaksa naisluule sissetallatud rada. Gertrud von den Brincken osales 1920. ja 1930. aastatel – küll võõrsilt – aktiivselt baltisaksa kirjandusväljal, tehes muuhulgas kaastööd Eesti saksa kalendri (*Estländisch-deutscher Kalender*), tõlkides eesti luulet ja kirjutades balti kirjanduse ülevaateid.³²¹

20. sajandi kahel esimesel kümnendil andis noorema põlvkonna luuletajatest oma kogu välja ka Triigi mõisast pärit **Constantin Wilhelm von Kügelgen** (1868–?), Õpetatud Eesti Seltsi raamatukoguhoidja, kelle Leipzgis ilmunud kogu „Elamusi ja püüdlusi” (*Erlebtes und Erstrebtes*, 1911) jäigi õpetaja ja pastori teoloogiliste kirjutiste kõrval ainsaks ilukirjanduslikuks katsetuseks. Saagikam on olnud **Paul Siegwart von Kügelgen** juuniori (1875–1952), *St. Petersburger Zeitung*’i peatoimetaja Paul von Kügelgeni poja luuletajatee, kelle debüütkogule „Laule ja luuletusi. „Õisi ja vilju”” (*Lieder und Gedichte. Blumen und Früchte*, 1915) tuli hiljem ka lisa, kuid kes on hilisemal

³¹⁹ *Sest unistada võin ka siis, kui taovad haamrid, / kui rattad ragisevad ja aurumasinat / teravate vilede saatel.* Sealsamas, lk 40.

³²⁰ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 216.

³²¹ Vt ka Liina Lukas, Ühest hääbuvast maailmast. Baltisaksa kirjanduslikke identiteedikontsepte Eesti Vabariigi ajal. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 3, lk 153–164, siin lk 157–158.

kirjandusväljal tuntud Tartu kuulsaima kunstniku ja portreemaalija Gerhard von Kügelgeni poja, samuti kunstniku ja kirjaniku Wilhelm von Kügelgeni (1802–1867) mälestusteraamatute toimetajana.³²² Luulekogud on avaldanud ka filosoofiadoktor, ajakirjanik **Leonore Kühn** („Heleroheline. Luuletused”/*Lichtgrün. Gedichte*, 1914) ja Kuramaalt pärit, hiljem Berliinis elanud **Irmela Linberg** („Minu noorusmaa. Luuletused”/*Mein Jugendland. Gedichte*, 1917).

³²² Wilhelm von Kügelgen, *Lebenserinnerungen des Alten Mannes in Briefen an seinen Bruder Gerhard 1840–1867*. Toim. Paul Siegwart von Kügelgen ja Johannes Werner. Leipzig, 1923; *Ein Meister des Lebens. Das Köstliche aus den Lebenserinnerungen des alten Mannes in Briefen an seinen Bruder Gerhard aus den Jahren 1840–1867*. Toim. Paul Siegwart von Kügelgen. Leipzig, 1927.

IV

Proosa

Baltisaksa naised kirjanikena

„Naise kultuur on tegelikult tema keskkonna kultuur.“

Laura Marholm¹

Veel 19. sajandi keskpaiku oli kirjutav naine Euroopas erandlik nähtus, kellele vaadati kui õigelt teelt (*Kinder-Kirche-Küche*) kõrvale kaldunud anomaaliale. Sellele vaatamata haaras üha rohkem naisi sule ning sajandi lõpuks oli naine kirjanikuna enesele tee rajanud nii perekonnalehtede joonealustesse kui mainekatesse kirjastustesse, lugeja südamest rääkimata. Sophie Pataky 1898. aastal välja antud „Saksa kirjanaiste leksikon“² loetleb 5000 alates 1840. aastast saksa kirjandusväljal tegutsenud naiskirjanikku, nende hulgas ka mitmeid baltisaksa päritolu naisi.

Kirjanduslukku pääses neist aga vaid mõni üksik naine. Seal aktsepteeriti naist niivõrd, kuivõrd tal õnnestus oma teostes varjata „naiseliku sule jooni“ või kui tunnustamisväärne temas oli „mehelik jõud“ või „mehelik üdikus“.³ Nn naiselikud kirjutusstrateegiad kvalifitseerusid koheselt triviaalromaani tunnusteks. „Naiselik kirjutusviis“ kui midagi ebatäiuslikku, alaväärtuslikku, ebakunstilist, muutus kirjanduse negatiivseks väärtuskriteeriumiks.

¹ Laura Marholm, *Zur Psychologie der Frau II*. Berlin, 1903, lk 169.

² Sophie Pataky, *Lexikon deutscher Frauen der Feder. Eine Zusammenstellung der seit dem Jahre 1840 erschienenen Werke weiblicher Autoren nebst Biographien der lebenden und einem Verzeichnis der Pseudonyme*. Berlin, 1898.

³ Need olid jooned, mida kriitika tõstis tunnustavalt esile balti luuletaja Helene von Engelhardti puhul.

Ka baltisaksa kirjanduslugudes käsitletakse naisautoreid harva. Kirjanduslookirjutajad on pidanud vajalikuks toonitada baltisaksa kirjanduse rüütellikku, feodaalset atitüüdi ja heroilist, võitlevat hoiakut ega omista balti naiskirjanikele enamasti erilist kirjanduslikku suutlikkust. Naiseliku kirjutuse eripära nähakse kõrvalekaldena, ebakompetentsusena, võõrapärasusena, mida põhjendatakse sageli isegi kirjutaja „pool-balti päritoluga”.⁴ Johannes von Guenther heidab „mondäänse belletristika mitterõõmustavat pladinat” ja „absoluutset diletantismi” ette „pool-baltlannale” Elisabeth von Heykingile,⁵ kelle 1903. aastal anonüümselt ilmunud teos „Kirjad, mis temani ei jõudnud” (*Briefe, die ihn nicht erreichten*) kujunesid ajastu tõeliseks bestselleriks, ning ema poolt briti päritolu Frances

Elsa Bernewitz

Külpe käsitlevat „kahjuks erakordselt ebameeldivaid situatsioone meie jaoks võõra, isegi mõistetamatu arusaamaga soosuhetest”, mis toovad ohvri „erootikas mõnevõrra mandunud ajale”.⁶ Üksikud baltisaksa naiskirjanikud (Elisa von der Recke, Theophile von Bodisco, Gertrud von den Brincken, vahel ka Elfriede Skalberg) leiavad kirjandusloolistes ülevaadetes positiivset äramärkimist. Ainus baltisaksa kirjanduse naishistoriograaf Elsa Bernewitz piirdub naisautoritest Elisa von der Recke ja Sophie Beckeriga.⁷

⁴ Wilhelm Schneider, *Die auslanddeutsche Dichtung unserer Zeit*. Berlin, 1936, lk 89, 93, 94.

⁵ Johannes von Guenther, *Bemerkungen über baltische Dichtung*. – *Hochland*, 12. I 1914/1915, lk 351–357, 477–481, siin lk 479.

⁶ Sealsamas, lk 480.

⁷ Elsa Bernewitz, *Baltische Dichter*. – Julius Eckart. *Ein deutsches Literaturblatt* 1910/1911, nr 11, lk 739–752; nr 12, lk 798–811.

Vaid Gero von Wilpert on tajunud baltisaksa kirjanduse „feminiinset” karakterit.⁸ Tõepoolest, lehitsedes antud perioodil ilmunud balti autorite loomingut, torkab silma naiskirjanike suur osakaal. Ajavahemikus 1890–1918 kirjutanud 191-st autorist on 68, seega üle kolmandiku, naised, kuid naised on kirjanikena produktiivsemad, mehed võivad elu jooksul piirduda vaid ühe väljaandega. 73-st proosat viljelenud autorist 32 on naised. Käsitletaval ajajärgul ilmus 233 proosateost, neist poolte (117) autoriks on naiskirjanikud.

Naiste kirjutamislembust võib selgitada asjaolu, et kuna aadli- ja kodanikuseisusest naise tegevusraadius piirdus koduga ning tema teenistusvõimalused olid minimaalsed, jäi tal kodu kõrvalt üle vaba aega, mida sisustada lugemise ja kirjutamisega.

Teisalt tõestab ehk baltisaksa naiskirjanike rohkus Jaan Unduski teesi teo ja teksti vahekorraest baltisaksa ühiskonnas:⁹ omistades sellele soospetsiifilised kontuurid, võiks oletada, et kirjutamine oli nii järgalt seisuslikus ühiskonnas nagu Baltimaade oma, enamasti naiste asi. Kui Saksamaal surus kehtiv kodanlik kirjanduskaanon naiste loomingut triviaal- või tendentskirjanduse küündimatusse lahtrisse, siis baltisaksa ühiskonnas, kus tekstil oli teo suhtes nii ehk naa sekundaarne väärtus, polnud vahetegemine kõrg- ja triviaalkirjanduse vahel nii määrav. Aristokraatliku *habitus*’e jaoks, mis määras baltisaksa sotsiaalse korralduse, ei olnud tekst kunagi eesmärk omaette. Aadel tähtsustas tegu, mitte teksti, mida ei peetud teoks. Tekst võis olla kõige enam teo kirjeldus. Kirjutamine oli tegutsemise surrogaat.

Aristokraatlikus patriarhaalses korralduses oli tegu kahtlemata meeste asi. Naiste valdkonnaks oli teo imetlemine, selle kirjeldamine, tõlgendamine, sätestamine ehk – teo tekstualiseerimine. Seda mõttekäiku lõpuni viies oleks baltisaksa kirjandus oma feminiinse karakteri tõttu suurel määral afirmatiivne kirjandus, mis peab, nagu tegugi, seisma olemasoleva korralduse teenistuses, seda õigustama, mitte küsitavaks muutma. Suur osa baltisaksa kirjandust kinnitab seda oletust: baltisaksa kirjanduse põhisõnumiks on olemasoleva korral-

⁸ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München, 2005, lk 24.

⁹ Jaan Undusk, *Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst*. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 26–31.

duse kaitsmine, asundusmüüdi põhjendamine, käibivate seisuslike, religioosete, sooliste, kõlbeliste tõekspidamiste kinnistamine. Ka baltisaksa ühiskonnas aktsepteeriti naist kirjutajana niivõrd, kuivõrd tema kirjutatu vastas ühiskonna seisuslikele ja moraalinormidele, kuid neiski piirides oli tal oma kindel nišš: vastavalt naise määratlemisele koduperenaise, abikaasa ja emana peeti tema valdkonnaks hingeharimist, religiooset ja kõlbelist kasvatust. Ainult kõlbluse põllul tohtis naine domineerida, ainult siin oli tema tegutsemine eeskujuandev. Kui ta julges endale ette nähtud valdkonna piire ületada, mõisteti ta hukka nii naise kui kirjanikuna.

Nii nagu baltisaksa ühiskonnas domineeris maailmavaateline konservatiivsus, torkab ka baltisaksa naise suhtumistes silma konservatiivsus ja idealistlik meelsus. Just seda – silmapaistvat konservatiivsust mõtteviisis ja ülimat idealistlikkust iseenesest aristokraatlikus eluvaates – pidas balti naise tunnusteks Helene Hoerschelmann.¹⁰ Sellest tingituna suhtus baltisaksa naine skeptiliselt kõiksugu moodsatesse ideedesse, sealhulgas naisemantsipatsiooni, jäämata neist siiski puutumata. Naise ülesandeks oli nii kodus kui ühiskonnas teenida, armastada ennastsalgavalt ja ennastohverdavalt, hoolitseda religioosse kasvatusel ja heade kommetel jne. Baltisaksa naise voorustekataloogis olid esikohal kõrge kõlbelisus, kannatlikkus, ennastsalgavus, õrnus, ligemesearmastus, takt, eneseületamine, hoolikus, isetus, alandlikkus, teenindamisvalmidus, abivalmidus, enesepiiramine. Just säärast naiselikkuse kuvandit reprodutseeris wilhelmiinliku Saksamaa restauratiivsest vaimust kantud ja sajandi lõpuks tohutud mõõtmed omandanud, erilist „naiste lektüüri” (perekonnalehed, naisteajakirjad, eluabid, nõuanded, kõlblusraamatud, käitumisõpikud jne) tootev ja vahendav raamatuturg. Samas vaimus loodud, naistele mõeldud fiktsionaalne kirjandus sobitus oma sihtgrupi väärtussüsteemiga, mille eesmärgiks on kristlik-patriarhaalse korralduse tagamine. Sedalaadi kirjandus ei astunud üle koduukse läve ega tegelenud laiemate sotsiaalsete probleemidega, vaid kujutas kodust piiratud kogemustemaailma ning oli sellisena lähemal 18. sajandi sentimentalismile kui kaasaegsele moderniseeruvale ühiskonnale.

¹⁰ Helene Hoerschelmann, *Die baltische Frau*. – DMR 1912, lk 1032–1039.

Kuid on neidki baltlannasid, kes seltskondlikku arvamust trotsides ühel või teisel viisil patriarhaalse korralduse ja selle poolt naisele ettekirjutatud rollimääratluse kahtluse alla seadsid. 1890. aastatel, kui naisliikumine sai Saksamaal sisse uue hoo, ei jäänud Baltimaadki emantsipatsioonituultest puutumata. 1887 hakkas ilmuma *Rigasche Hausfrauenzeitung*, mis puudutas naiste haridusega seotud küsimusi. Samal aastal asutati ka esimene eesti naisajakiri *Linda*. 1906 rajati *Baltische Frauenzeitschrift*, mis kutsus naisi üles kohanema elu uute nõudmistega, ärgitas neid praktilisele tegevusele ja majanduslikule sõltumatusle, nõudis naistele hääleõigust ja meestega võrdsed haridusvõimalusi.¹¹ Ajakirja kolleegiumisse kuulus baltisaksa naiskirjanikest Theophile von Bodisco. Naisküsimust käsitlesid oma kirjutistes Laura Marholm, Helene von Klot jt (vt „Baltisaksa naisromaan”).

Baltisaksa naise haridus ja roll ühiskonnas

Kui 19. sajandi esimesel poolel on kirjutavad naised Baltimaadel valdavalt aadlipäritolu (nt Elisa von der Recke, Barbara Juliane von Krüdener), siis 19. sajandi keskpaigast alates haaravad üha enesekindlamalt sule ka kodanlasetütred, *Literatenstand*i võsud. Sirje Kivimäe järgi oli balti kodanlasenaisel silmatorkavamalt enam võimalusi tegeleda laste vaimse arendamisega ja võtta osa kultuurilisest elust kui tema seisusekaaslastel Saksamaal.¹² Võrreldes Saksamaa oludega oli baltisaksa naisel kanda perekonnasfääris suurem vastutus. Ka naise positsioon seltskonnas oli auväärsem, võrreldes Saksamaaga, kus naine oli surutud vaid *Kinder-Kirche-Küche* kitsasse nišši.¹³

¹¹ Naisküsimuse kohta Baltimaadel (nii eesti kui saksa avalikkuses) vt: Liina Lukas, *New women baltisaksa kirjanduses*. – Ariadne Lõng 2004, nr 1–2, lk 150–171.

¹² Sirje Kivimäe, *Die Frau in der estnischen Gesellschaft*. – *Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel on den baltischen Provinzen Russlands 1950–1914*. Toim. Gert von Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg, 1995, lk 141–161.

¹³ Sama kinnitab ka: Piet von Reyher, *Von baltischen Frauen*. Berlin, 1918, lk 27.

Ka baltisaksa naine oli eeskätt *Hausfrau*, kuid ootused talle kui mitte üksi pereelu kujundajale, vaid ka (saksa) rahvusluse, vaimu, traditsioonide tagajale ühiskonnas olid kõrged.¹⁴

Baltisakslannad olid suhteliselt haritud. 19. sajandil said aadlidaamid õpetust koduõpetajatelt, hiljem eragümnaasiumides, kodanlased aga linna-tütarlastekoolis (*Stadttöchterschule*), kus haridustase sajandi vältel järjest kasvas: alates 1800. aastast andis *Töchterschule* 2-klassilist haridust. 1825. aastal oli selliseid koole Baltimaadel 19, 1850. aastast muutus tütarlastekool 6-klassiliseks ning aastal 1880 oli Baltimaadel juba 20 kõrgemat (7-klassilist) tütarlastekooli (Eestis 5 kõrgemat tütarlastekooli, gümnaasium ja 7 erakooli), 20. sajandi teisel kümnendil 11 tütarlastegümnaasiumi ja sama palju eragümnaasiume, nii et tütarlaste hariduse saamise võimalused olid päris head.¹⁵ Mõistagi oli see haridus, hoolimata kasvavast venestussurvest, saksakeelne ja -meelne. Saksakeelse hariduse said ka eesti tütarlapsed, kellest Lilli Suburg ja Lydia Koidula jõudsid oma aja naishariduse tippu. Alates 1874. aastast muudeti linna-tütarlastekoolid järk-järgult tütarlastegümnaasiumideks ja mindi üle venekeelsele õppele. 1889 kehtestati venekeelne õppetöö kõikides eraõppeasutustes. Alates 1906. aastast lubati erakoolides taas kasutada kohalikke keeli. Tütarlastegümnaasiumi ei peetud täieõiguslikuks keskhariduskooliks ning kuni 1905. aastani ei andnud selle lõpetamine võimalust astuda ülikooli. Pedagoogilise täiendusklassi medaliga lõpetanutele omistati kodukasvatajanna, medalita lõpetanutele koduõpetajanna ning üldkursuse lõpetanutele algkooliõpetajanna kutse.

Vaatamata suhteliselt headele haridusvõimalustele oli tütarlaste haridus poistele antavast suurel määral erinev, lähtudes tüdrukute ja poiste erinevast sotsialiseerumisprotsessist. Tütarlastekooli õppekavas oli usuõpetus, saksa keel, prantsuse keel, vene keel, aritmeetika, ajalugu, geograafia, loodusõpetus, ilukiri, joonistamine, laulmine ja käsitöö. Naise haridus oli suunatud eeskätt ema, abikaasa,

¹⁵ Heide W. Whelan, *Women's Education in the Baltic Provinces, 1850 to 1905*. – *Bevölkerungsverschiebung und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914*, lk 163–180.

koduperenaise rolli täitmisele. Naise kasvatuses oli oluline roll kodumajapidamisoskustel ja seltskondlikel võimel. Alternatiiviks koduperenaiserollile oli n-ö tante-seisus: vallalise naise üks väheseid rakendusvõimalusi oli hoolitseda lähisugulaste peres majapidamise, laste hariduse ja kõlbelise kasvatuses. Baltisaksa tante ülesandeks oli sisestada oma kasvandikesse kogu seisuslike, sooliste, rahvuslike põhimõtete kood. Balti tantet on Piet von Reyher iseloomustanud järgmiselt: „Üdini naine, alati abivalmis ja ennastunustav, nii helgetel kui tumedatel päevadel, sellisena on balti „tädikene” oma mitmekesisites muutevormides – emaliku, õeliku, sõbraliku või kaastundliku majakaaslasena – kõige väärtuslikumaks, hädavajalikuks liikmeks balti elukorralduses.”¹⁶

Ainus elukutse, milleks kool tütarlapsi ette valmistas, oli guvernandi või, pärast vastava kõrgema eksami sooritamist, õpetajakutse. Nii jäigi naistele vaba loomingulise energia rakendamiseks veel vaid kirjutamine. Sajandi lõpukümnenditel kasvab naiste kaastöö osakaal ajakirjanduslike väljaannete juures – rohkem küll joone all või illustreerivates riimides kui päevaprobleemide kajastamisel. Ning üha rohkem naisi kulutab kirjastuste ja toimetuste lävepakke. Nemad moodustavad kahtlemata iseseisvama, emantsipeerunuma, julgema osa naistest. Kirjutav naine oli iseenesest reeglite rikkuja, patustaja seltskondliku konventsiooni ja seisusliku etiketi vastu. Enesekaitseks kasutas ta pseudonüümi, sageli mehelikku, varjus initsiaalide või anonüümsuse taha, sest „perekond ei tahtnud end blameerida”, nagu tunnistab Laura Marholm. Nii nagu George Sand, George Eliot või vennad Bellid (õed Brontëd), varjavad kirjanikunimed Leonhard Marholm (Laura Marholm), Herbert Rivulet (Gabriele von Schlippenbach) ja Ernst Dorn (Emmy du Féaux), samuti Schack von Igar (Elfriede Jaksch), F. Leoni (Franziska Lortsch), E. Heldt (Bertha Noelting), G. Attol (Lotta Girgensohn) või Ani Kathrein (Ina Gutfeldt), Sylva Testa (Lucie von Staël-Holstein), H. K. v. Heydenfeldt (Helene von Klot) ja Irene Kjerulf (Helene Hoerschelmann) baltlannasid. Autorsuse varjamine jääb iseloomustama naise kirjutatud romaane kuni 19. sajandi lõpuni. 20. sajandi algul julgevad naiskirjanikud pseudonüümi kattevarjust välja tulla.

¹⁶ Piet von Reyher, *Von baltischen Frauen*, lk 32.

Aadlidaamide kirjanduslik praksis

„Ma ei saa lahti tundest, et pean kogu maailma ees hingepõhjust ja tungivalt vabandust paluma, kui ma olen jälle midagi kirjutanud,” kurtis Anette von Droste-Hülshoff, 19. sajandi keskpaiga tuntuim saksa naiskirjanik, olles pörkunud oma kirjandusliku tegevusega aadliperekonna taunivale suhtumisele: „Nüüd maigutavad kõik suid ega saa aru, kuidas ma võisin end nii blameerida.”¹⁷ Raamatute kirjutamine oli sajandivahetusel aadliringkondades „vähehinnatud tegevus”. „Eriti luuletustes ja romaanides nähti – ja mitte päris põhjusega – teatud ekshibitsionismi; tundeavaldused ei olnud määratud trükimusta maailma, vaid kuulusid vaikivasse päevaraamatusse ja kes pasundas kuumades värssides oma armuvajadusest, pettumusest või õnnetust armastusest, seda peeti kasvatamatuks ja distsiplineerimatuks, seda

Theophile von Bodisco

tajuti hea maitse, hea tooni rikkumisenä,” iseloomustab Walter Krieg aadliringkondade suhtumist kirjanduslikku tegevusse.¹⁸

Nii alustab kuramaalanna **Gabriele von Schlippenbach** oma novelli „Duuris ja mollis” (*In Dur und Moll*): „Täna tahan ma alustada päeviku kirjutamist. Varem tundus see mulle ikka naeruväärne ja ma ei saanud aru, kuidas võib usaldada oma elamusi sulele ja paberile.”¹⁹ Tema valitud pseudonüüm, Herbert Rivulet, peab varjama kahte – nii sugu kui aadlipäritolu. Ka **Theophile von Bodisco** (Magda Kaarsen) ja **Lucie von**

¹⁷ Konstanze Fliedl, Auch ein Beruf. „Realistische” Autorinnen im 19. Jahrhundert. – Deutsche Literatur der Frauen II. Toim. Gisela Brinker-Gabler. München, 1988, lk 69–85, siin lk 73, 74.

¹⁸ Walter Krieg, Die Gehschule für Schriftsteller. E. Piersons Verlag in Dresden (gegr. 1872) und seine Beziehungen zur Literatur um die Jahrhundertwende. – Das Antiquariat 1953, nr 9, lk 169–174, siin lk 173.

¹⁹ Gabriele von Schlippenbach (Herbert Rivulet), In Dur und Moll. Regensburg, 1910, lk 3.

Staël-Holstein (Sylva Testa) valisid lugeja ette tulles kodanlasenime, eksitades lugejat samas ka oma rahvuse osas. Ju siis võimaldas kodanlikku päritolu mina-jutustaja suuremat pihtimuslikkust, samal ajal kui aadlipäritolu peategelase kõne oli kammitsetud teatud suhtlusetiketiga.

Tihti peale oli kirjutamine võimalus öelda seda, mida salongi või veranda ettemääratud konversatsioon ei kannatanud. Näiteks **Ludmilla von Rehreni** ja **Marie von Pistohlkorsi** Saksamaal avaldatud romaan „Härrasmoraal“ (*Herrenmoral*, 1912) sisaldas äärmiselt julget balti aadli-sättumuse kriitikat, seisuslike eelarvamuste ja aadlikõrkuse paljastamist.

20. sajandi algul, kui kirjutav naine oli muutunud igapäevaseks nähtuseks, ei kartnud ka aadlidaamid oma nime kirjatükkidega rikkuda, eriti kui esikteose kriitika osutus positiivseks. Theophile von Bodisco alustab kirjutamist Magda Kaarseni nime all 1895, kuid järgmise teose, romaani „Vana vabahärra majas“ (*Im Hause des alten Freiherrn*), avaldab ta juba – tõsi küll, S. Fischeri kirjastuse lektori soovitusel – oma nime all. Samas kasutab kirjanik balti kirjandusväljal endiselt pseudonüümi (nt *Baltische Frauenzeitschrift*’ile kirjutades). 20. sajandi algul kirjanikutegevust alustanud Ludmilla von Rehren (hiljem Heymer), avaldab nii kohalikes kui Saksa kirjastustes oma nime all, samamoodi **Gerta von Ramm** (viimane, tõsi küll, kirjutab vaid lastele, mis oli kirjutava naise jaoks lubatud, isegi soovitud valdkond).

Seega, hoolimata seltskondlikust vastuseisust andsid 19. sajandi naisromaanid oma panuse ka aadlipäritolu autorid, kelle romaanidest kujunesid sageli omamoodi käitumisõpikud, hea tooni ja peente kommete katekismused, mis rahuldasi kodanlasest lugeja uudishimu kõrgema seltskonna elukorralduse vastu.

Aadlidaamide teoste kirjastamiseks pakkusid end Saksamaal tänuhulka nn *Selbstkostenverlag*’id (nt Pierson jt), kes lootsid täita

Ludmilla v. Rehren.
(Nach einer Photographie.)

oma kukrut rahakate kirjanaiste abil, seades tundmatute autorite üllitamise tingimuseks osa tiraaži väljaostmise. „On lõbus jälgida, kuidas tolleaegne kirjutav aristokraatia Piersoni abiga, enamasti pseudonüümi all, kirjandusse hiilis,” kirjutab Walter Krieg Piersoni kirjastuse positsioonist sajandivahetuse saksa kirjandusväljal.²⁰

Ajavahemikus 1890–1918 kirjutavast 68-st naisest oli üle poole (36) aadlipäritolu. Nende haridus oli oma aja kohta küllaltki hea. Naised said enamasti koduõpetust tuntud haritlastelt ning käisid seejärel mõnes era-tütarlastegümnaasiumis. Kõrgharidust ei omandanud aadlisoost kirjanikest keegi. Theophile von Bodisco unistust õppida ülikoolis ja elada ainuüksi oma vaimsetele huvidele pidasid paljud tema seisusest sookaaslased ekstravagantsuseks, millest aja jooksul vabanetakse. Enamik neist abiellus ega pidanud ise leiba teenima – viimane polnud aadlidaamile kohane. Sellest hoolimata oli mõnelgi neist nn kodanlik amet: Alide von Röhde töötas õpetajana, heliloojana, harfimängijana, Gerta von Ramm õpetajana Rakveres. Sobiv rakendus aadlidaamile oli Ludmilla von Rehreni diakonissiamet Riias.

Fanny von Anrep

Vaimsete huvidega balti aadlidaami lugemisvarast annab hea ülevaate **Fanny von Anrepi** kirjavahetus aastatest 1873–1909. Fanny kuulus Tartu põlisesse vaimuaadliperekonda. Tema ema oli Tartu Keiserliku Ülikooli rektori Gustav Ewersi tütar, ema teine abikaasa ülikooli teoloogiaprofessor Alexander von Oettingen, laste koduõpetajateks olid tuntud balti haritlased Theodor

Neander ja ajaloolane Johannes Haller. Tema lähiringi kuulusid Otto von Harnack, Jacob von Uexküll, Leopold von Schroeder jt. Fanny oli seetõttu kindlasti avatum ja liberaalsem kui enamik tema kaasmaalasi, ka väidab ta end elavat „vaimselt rohkem Saksamaal kui siin, kus on tegelikult ainuüksi isiklikud ja majanduslikud

²⁰ Walter Krieg, Die Gehschule für Schriftsteller, lk 173.

huvid.”²¹ Lugemine moodustas suure osa Fanny päevast ja seetõttu vahendab ta oma lugemiselamusi ka kirjades. Tema esteetiliseks ideaaliks on Goethe, eetiliseks Kant, ning saksa klassikalise idealismi positsioonilt hindab ta ka oma ajastut: „Usun, et see on Kant, kes on kasvatanud saksa rahva praeguse suuruseni, ja Schopenhauer ning nüüd lõplikult Nietzsche põhjustavad dekadentsi.”²² Ta on hästi kursis saksa klassikalise ja uuema kirjandusega, loeb palju vene kirjandust (Gontšarov, Tolstoi), ka inglise kirjandust originaalis, hindab Skandinaavia kirjandust, eriti Ibsenit, Hermann Bangi, Knut Hamsunit, Amalie Skrami, baltisaksa kirjandusest eelistab T. H. Panteniuse romaani „Kellest” (*Die von Kelles*) ja Carl Wormsi romaani „Sa oled minu oma” (*Du bist mein*).

Noorema põlvkonna baltlannade kirjanduslikest maitse-eelistustest saame ettekujutuse Anna Stahl-Schroederi dialoog- ja kiriromaanist „Tema ja temake” (*Er uns Sie. Dialoge und Briefe*), mis ilmus ajakirjas *Deutsche Monatsschrift für Russland* 1912. aastal. Nimetatud teos on algul suuline, hiljem kirjalik dialoog kahe noore inimese, mehe ja naise vahel, kellest üks on Tartu üliõpilane, teine kunsti ja kirjandust harrastav noor leskproua. Nende suhtes on nii kunsti, kirjandust kui ka midagi muud, kuid noorde, maamõisa üksinduses elavasse aadlidaami on autor projitseerinud oma nägemuse heast kirjanduslikust maitsest, mida kannab äratundmine: „Meie germaani pärand, looduseaustus, mäestikuõhu lembus ja sisemusele häälestatud olemus peaks jääma meis elavaks. Ei peaks laskma endale peale suruda moestiili, vaid õied sellest, mis möödunud aegade iluväljendused ja eluväärtused on loonud, peaksid elustama peene essentsina meie eksistentsi.” Sellest tulenevalt eelistab preili Gerhart Hauptmannile saksa klassikalist kirjandust, taunib Maupassant’i kui prantslasliku kerguse kehastust. Ta loeb meeeldi Maeterlincki ja Thomas Manni, imetleb Eduard von Keyserlingi tehnikat, teda haarab Houston Stewart Chamberlaini „19. sajandi alused” (*Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts*) – raamat, millele tugines saksluse eneseteadvus I maailmasõja eel. Nietzschet hindab

²¹ Fanny von Anrep, *Briefe einer Livländerin aus den Jahren 1873–1909*. (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft, VI). Landshut, 1990, lk 155.

²² Sealsamas, lk 147.

ta kui poeeti, kuid tema filosoofilised mõtted jätaavad ta suhteliselt külmaks. Mõistagi armastab balti aadlidaam vene romantilist proosat, „mis viib teda veel mõne astme võrra sügavamale imepärase sügavustesse kui meie oma”.²³

Kui baltisaksa aadlidaamidest pälvis luuletajana suurimat tunnustust Helene von Engelhardt, siis jutustavatest kirjanikest jõudis kõige kaugemale – Berliini S. Fischeri kirjastusse – Theophile von Bodisco oma romaanidega. Kuid laiemas Saksa lugejaskonnas ette – ajakirjanduse veergudele ja menukatesse romaanikirjastustesse – kirjutasid ennast mahuka romaani- või jututoodanguga ka Hedda von Schmid, Ursula Zoege von Manteuffel, Ludmilla von Rehren ja Gabriele von Schlippenbach. Saksa kirjastustes avaldasid ka Marie Hermes von Baer, Anna Lydia von Rennenkampff ja Emma von Keyserling. Üksnes kohalikul kirjandusväljal tegutsesid Gerta von Ramm, Helene von Schulmann, Wilhelmine von Ungern-Sternberg, Alide von Röhde, Lucie von Staël-Holstein ja Marie von Malsch, kohalikes kirjastustes alustas ka Else von Campenhausen.

Eestimaalt Polli mõisast pärit **Ursula Zoege von Manteuffel** (1850–1910) alustas kirjutamist balti romaani kõrgajal, 1880. aastatel, mahukate, mitmeköiteliste seltskonnaromaanidega (*Seraphine*, 1881; *il Romano*, 3 kd, 1882; *Mark Albrecht*, 2 kd, 1883; *Graf Lorenz*, 3 kd, 1884; *Das Majorat*, 2 kd, 1884; *Violette Fouquette*, 3 kd, 1885; *Lora*, 1885; *Zur linken Hand*, 2 kd, 1890) ja andis ühtekokku välja 15 romaani. Käsitletaval perioodil ilmusid „Körgel kaljul” (*Auf dem hohen Fels*, 1892), „Pika järve ääres” (*Am langen See*, 3 kd, 1898), „Jone” (3 kd, 1900), „Helmuth von Loysen” (2 kd, 1904), „Sybold von Eckl” (2 kd, 1906), „Erneste” (2 kd, 1906) ja „Armastuse ohver” (*Liebesopfer*, 1909). Mõned neist (*il Romano*, *Seraphine*) osutusid nii menukateks, et kirjastus pidas vajalikuks anda välja koguni kordustrükke. Abiellunud major E. von Trebra-Lindenauga, siirdus Zoege von Manteuffel Dresden-Blasewitzis. Majanduslik kindlustatus võimaldas paruniproual teoseid trükkida oma kulu ja kirjadega kirjastustes Pierson, Janke, Böhme jt. Mitmed romaanid ilmusid

²³ Anna Stahl-Schroeder, *Er und Sie. Dialoge und Briefe.* – DMR 1912, lk 741–754; 822–839, siin lk 834.

eelnevalt *Deutsche Romanzeitung*'is.²⁴ Böhme kirjastus reklaamis Zoege von Manteuffeli romaane kui „armastatumaid omataoliste seas”, tõstes esile autori lennukat fantaasiat, poeetilisust, haaravat esitust.

Kuramaa kuulsast von der Roppi paruniperekonnast pärit, pärast abiellumist Liibavis (Liepāja, Libau) elanud **Gabriele von Schlippenbach** (1846–1937) hakkas romaane kirjutama alles 50-aastasena, pärast politseimeistrist abikaasa Gustav von Schlippenbachi surma, avaldades sealtpäele pea igal aastal romaani, mõnel isegi kaks või enam. Alustanud aastal 1899 romaaniga „Leiva pärast” (*Ums Brot*), avaldas Schlippenbach kokku 12 romaani, lisaks veel novellikogusid ja jutustusi, mis ilmusid enamasti Regensburgi katoliiklikes kirjastustes Habbel ja Pustet, osalt ka Berliini *Schriftenvertriebsanstalt*'i rahvaraamatusarjas ning Dresdenis Piersoni kirjastuses.²⁵

Viljakas proosakirjanik on eelpool luuletajana tutvustatud **Hedda von Schmid**, kes avaldas oma esimese, Eesti-ainelise romaani „Pesamuna” (*Nesthäkchen*, 1898, teine trükk 1890 pealkirja all „Lõpuks leitud”/*Endlich gefunden*) Berliinis. Sealtpäele oli kirjanik produktiivne kuni elu lõpuni, jäädes truuks Balti ja Volga-äärse lapsepõlvkodu Astrahani teemadele, avaldades üle 40 romaani ja jutustuse (millest osa ilmus postuumselt) Berliini, Leipzigi ja Dresdeni kirjastustes.²⁶ Balti kirjandusväljaga on Schmid seotud kohaliku ajakirjanduse kaudu (*St. Petersburger Herold*, *Rigasche Zeitung*, *Rigaer Tageblatt*, *Rigaer Almanach*, *Neue Dörptsche Zeitung*, *Revaler Beobachter*), kus ilmusid mitmed tema novellid ja skitsid.

Saaremaalt pärit **Ludmilla von Rehren** (pärast abiellumist von Heymer, 1875–1927) alustas kirjanikuteed Berliinis, tehes kaastööd mitmetele sealsetele ajakirjadele (*Die Hilfe*, *Deutsche Dichtung*). Tema esimene romaan „Aaso ja Linda” (*Aazo und Linda*) ilmus aastal 1902 Riias Plateni kirjastuses ja käsitles Liivimaa kaugeimat ajalugu – liivlaste ja eestlaste minevikku enne orduvallutusi (vt „Balti

²⁴ Vt ka: prk „Väli väljas. Baltlased Saksa kirjandusväljal”.

²⁵ Paraku on neid äärmiselt raske kätte saada: Eestis on olemas üksnes Vene-aineline kriminaalromaan „Subotini pärandus” (Subotins Erbe, 1904). Pikaajaline detailne otsing Saksa raamatukogude kataloogides andis vaid üheainsa tulemuse.

²⁶ Ka neist on kättesaadav vaid väike osa.

„kodupaigaromaan”). Järgmised romaanid ja novellikogud ilmusid Berliini kirjastustes (Hillger, Eckstein). Peamiselt Berliinis elanud ja palju reisinud kirjanik naasis balti teemade juurde veel mitmes romaanis, nt „Elu Põikküla lossis” (*Das Leben auf Schloss Poikküll*, ilmunud postuumselt 1937) või koos Marie von Pistohlkorsiga kirjutatud romaanis „Härrasmoraal. Romaan Vene Läänemereprovintsidest” (*Herrenmoral. Roman aus den russischen Ostseeprovinzen*, 1912).

Tuntuim ja tunnustatuim baltisaksa naiskirjanik käsitletaval perioodil on Eestimaa aadliperekonnast pärit, Tallinnas sündinud ja Tartus Marie Muyscheli erakoolis käinud **Theophile von Bodisco**, sündinud von Wistinghausen (1873–1944), kelle esikteos (*Skizzen*) ilmus Magda Kaarseni nime all Tallinnas Kluge kirjastuses, järgmised aga Berliinis Fischeri kirjastuses, mis tähendas juba iseenesest tunnustust noorele autorile. Bodisco osales aktiivselt balti kirjandusväljal, tegi kaastööd mitmetele kohalikele väljaannetele (toimetas *Düna-Zeitung*’i kirjandusrubriiki, avaldas ajakirjades *Baltische Monatsschrift*, *Baltische Frauenzeitschrift* jt) ning oli Eestimaa Kirjanduse Ühingu aktiivne liige, juhatas seal kirjanduse ja kunstisektsiooni ning kuulus ühingu juhatusse. Oma teostes kujutas Bodisco balti vana, hääbuvat maailma

Lucie von Staël-Holstein

dekadentlik-impressionistlikus võtmes, mis teeb ta lähedaseks Eduard von Keyserlingi, Guy de Maupassant’i või Hermann Bangi teostega (vt „Balti „kodupaigaromaan”). Bodisco romaan „Ühest hääbuvast maailmast” (*Aus einer verklingenden Welt*, 1921), on baltisaksa kirjanduse üks mõistvamaid refleksioone Eesti Vabariigi sünnihetkedest.²⁷

Kaks romaani on kirjutanud **Lucie von Staël-Holstein**, sündinud Luunja mõisapreili von Nolcken (1857–1929), kelle kirjanduslikust tegevusest väärib märkimist eeskätt balti luuleantoloogia

²⁷ Vt Liina Lukas, Ühest hääbuvast maailmast. Baltisaksa kirjanduslikke identiteedikontsepte Eesti Vabariigi ajal. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 3, lk 153–164.

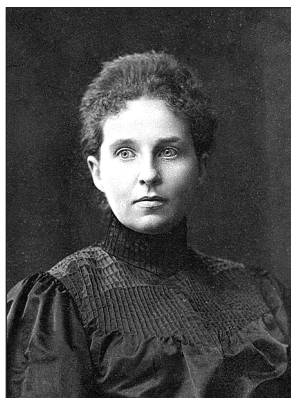
koostamine (*Baltische Dichtungen*, 1897). Esikteos, romaan „Erbachi vabahärra” (*Der Freiherr von Erbach*) ilmus Riias Hoerschelmanni kirjastuses Sylva Testa nime all aastal 1894, teine, Hiina-aineline romaan (*Wang-Hyan-Ché. Chinas Reformator*), Dresdenis, Piersoni kirjastuses 1901.

Nimetatud perioodil jõudis luulekogu kõrval pikema jutustuse 1905. aasta Läti revolutsioonisündmustest „Nagu meiegi andeks anname oma võlglastele” (*Wie auch wir vergeben unsern Schuldigern*) üllitada ka **Else Morstatt** (sündinud von Campenhausen, 1880–?). Lou Andreas-Salomé sõbratari **Helene von Kloti** (H. K. von Heydenfeldt *alias* Helene Klingenberg, 1865–1946) balti kirjandusväljal kõmuline teos „Üks naine. Etüüd natuurist” (*Eine Frau. Studie nach dem Leben*, 1892) on pigem dialoogivormis kultuurikriitiline essee kui romaan (vt „Baltisaksa naisromaan”).

Alide von Röhde (1860–?) Tallinnas Gresseli kirjastuses välja antud muinasjuttudes ja unenäolistes novelletides (*Märchen und Novelletten*, 1893) on tunda uusromantismi eelhingust. Paraku jäi see kogu Tallinna muusikaõpetajast, harfimängijast ja heliloojast autori ainsaks ilukirjanduslikuks katsetuseks.

Marie Hermes von Baeri (1866–1929) enamasti balti-aineline jutulooming („Saksa südamed”/*Deutsche Herzen*, 1916; „Kõrge külaline. Jutte ja skitse Baltimaadest”/*Hoher Besuch. Erzählungen und Skizzen aus dem Baltenlande*, 1916) on seevastu pigem mineviku-aineline ja -hõnguline, pajatades lustakaid sündmusi balti aadli kaugemast ja lähemast minevikust. Baeri raamatud on ilmunud peamiselt Dresdenis (Aurora ja Piersoni kirjastustes).

Eestimaal Hatu (Hattoküll) mõisast pärit **Gerta von Ramm** (1872–1961), Rakvere internaadi juhataja ja õpetaja; Eestimaalt Vardi (Schwarzen) mõisast pärit **Helene von Schulmann** (sünd Pilar von Pilchau, 1856–?); Liivimaal Limbaži (Lemsal) mõisas sündinud **Lilly von Vietinghoff-Scheel** (sünd von

Gerta von Ramm

Fölckersahm, 1844–1901); kuramaalannad **Alice von Fircks** (1870–1906) ja **Marie von Malsch** (1830–1908) on kirjutanud peamiselt laste- ja noorsoojutte, mida on avaldanud kohalikud kirjastused.

Kodanlase-uhkus *versus* aadliau

19. sajandi vältel asendavad seisuslikke määratlusi soodefinitsioonid. Mitte enam niivõrd seisuslik positsioon ja sellele vastavad voorused, vaid sugu ja talle ette nähtud voorustekaanon polariseerib kodanliku ühiskonna ja kinnistab naise *Kinder-Küche-Kirche*-sfääri.

Balti literaadiseisus võttis paljuskki üle balti aadli kombed ja eluviisi. Kuid kuni sajandi lõpuni rõhutatud seisusepiirid, mida püüti ületada alles alates 1905. aastast, saksa seltside loomise käigus, jätsid kindlasti oma okka literaadiseisuse teadvusse ning balti „aadliau” – sageli ülbe ja vaimset piiratud – on tiitlita autorite sagedaseks pilkeobjektiks, seda ka naisautorite puhul.

Kodanlikku päritolu 14-st proosat kirjutavast naisautorist oli viiel õpetajakutse, ülejäänud töötasid vabakutseliste kirjanikena, tõlkijatena või tegid kaastööd ajakirjadele-ajalehtedele. Vaid ühel selle perioodi naiskirjanikest on kõrgharidus – **Leonore Kühn** (1878–1955) asus

Laura Marholm

Riia kõrgema tütarlastegümnaasiumi järel õppima muusikat Berliini ja Pariisi ülikoolis ning jõudis doktorikraadini, töötades seejärel kirjaniku, ajakirjaniku ja tõlkijana ning avaldades filosoofia- ja esteetika-alaseid kirjutisi.

Tuntuim balti päritolu naiskirjanik käsitletaval perioodil on riialanna **Laura Marholm** (1854–1905), kelle naisküsimumst käsitlev publitsistika oli tuntud üle saksa keelepiiride, kelle kirjandus- ja teatrikriitilist kaastööd ootasid moodsamad Saksa väljaanded. Laura Marholm on kirjutanud ka novelle ja draamasid.

Romaaniaautorina on kodanlikku päritolu naiskirjanikest produktiivseimad Elfriede Jaksch, Lotta Girgensohn ja Frances Külpe. Kuramaalanna Mia Munier-Wroblewski (1882–1965), balti romaani üks esinduslikumaid viljelejaid, oli alles oma pika loomingutee alguses, kuid juba nõutud balti perioodilistes väljaannetes (nt *Rigaer Almanach*).

Elfriede Jaksch (Schack von Igar, 1847–1897) oli sündinud ja kasvanud Riias, palju reisinud, ka Idamaadel. Tema esimeseks raamatuks oli 1876. aastal Berliinis ilmunud orientaalne reisipäevik (*Pyramide und Oelberg. Erinnerungsblätter an eine Orientreise*). Alates 1885. aastast elas kirjanik Viinis, kus ta 1897. aastal suri. Jaksch alustas 1880. aastate algul paksude konventsionaalsete seltskonnaromaanidega (*Conflicte*, 2 kd, 1881; *Verwirrte Fäden*, 1882; *Vorurteile*, 1882; *Licht, mehr Licht!*, 1885), mis ei erine ei mahult ega intriigidelt oluliselt Ursula Zoege von Manteuffeli omadest, kui välja arvata literaadi (romaanis „*Conflicte*” nt peategelasest kunstniku) kriitiline hoiak aadli tegevusetuse, vaimsete huvide puudumise ja seisusliku kõrkuse suhtes. Jakschi viimane romaan „Valgust, rohkem valgust!” (*Licht, mehr Licht!*) on Riia-romaan, mis mõjuka patriitsiperekonna elukäiku järgides lahkab balti ühiskonna valupunkte.

1890. aastatel pöördub Elfriede Jaksch romaanide juurest novelližanri (nt „*Reis Šveitsi*”/*Eine Schweizerreise*, 1891; „*Südame virvatuli*”/*Herzens-Irrlichter*, 1896). Viimane novellikogu „Täht. Pulmaõhtu. Tarokipartii. Mere ääres” (*Ein Stern. Ein Hochzeitsabend. Eine Partie Tarock. Am Meere*) ilmus autori surma-aastal 1897.

Berliinis ja hiljem Frankfurdis elanud **Lotta Girgensohn** (1869–1941) käsitles oma romaanides peamiselt balti ainek. Riias Jonck & Poliewsky kirjastuses G. Attoli nime all ilmunud esikromaan „Ülo, Kaupo poeg, ja Hans von Tiesenhausen” (*Ylo, Kaupos Sohn, und Hans von Tiesenhausen*, 1901) vaeb liivlaste ja sakslaste vahelisi suhteid Saksa Ordu kolonisatsiooni algusaastail, romaan „*Elamused*” (*Erleben*, 1908) on 1905. aasta revolutsioonisündmuste järelkaja.

Viljakas proosakirjanik oli balti Courths-Mahleriks kutsutud²⁸ kuramaalanna **Frances Külpe** (1862–1936), kelle tõi Tartusse abielu Rudolph von zur Mühleniga. Teist korda Miitavi pastori Ernst

²⁸ Wilhelm Schneider, *Die auslanddeutsche Dichtung unserer Zeit*, lk 89.

Külpega abiellunud, elas kirjanik vaheldumisi Tartus ja Miitavis, hiljem Itaalias. Külpe peamiselt balti-ainelistele jutustustele, novellidele ja romaanidele²⁹ on olnud avatud mitmed Saksa kirjastused. Tunnustuseks võib pidada teoste ilmumist Münchenis Georg Mülleri kirjastuses. Külpe tuntuim romaan „Emadus” (*Die Mutterschaft*, 1907) ilmus ka eestikeelses tõlkes aastal 1909.

Ühe balti-ainelise romaani on avaldanud ka luuletaja **Ina Gutfeldt** („Tartu moorlane”/*Der Mohr von Dorpat*, 1903) ning Berliini elust teab pajatada tartlanna **Gertrud Wegener** („Kivises meres”/*Im steinernen Meer. Roman aus Berliner Leben*, 1906).

Emmy du Féaux (pseud Ernst Dorn, 1837–?), Franziska Lortsch (pseud F. Leoni, 1844–1913) ja Bertha Noelting (pseud E. Heldt, 1848–1921) kuuluvad veel baltisaksa vanema põlve kirjanike hulka.

Rootsi inseneri tütar Emmy Asplind elas Vene õuenõuniku du Féaux’ga abielludes Kuramaal Talsis (Tilsen), kirjutades Ernst Dorni nime all romaane Kuramaa hertsogiõukonnast ja pälvides sellega au olla esimesi balti ajaloolise romaani viljelejaid. Käsitletaval perioodil ilmub temalt Riias Jonck & Poliewsky kirjastuses veel vaid üks novellikogu „Kolka rannanõid ja teised lood” (*Die Strandhexe von Domesnäs und Anderes*, 1902).

Kuramaa pastoritütar **Franziska Lortsch** (1844–1913), kes teenis leiba muusika- ja keeleõpetajana, alustas kirjanikuteed noorsoojuttudega, kuid avaldas 50-aastaselt ka kaks seltskonnaromaani F. Leoni nime all („Elu värvimängud. Romaan seltskonnast”/*Farbenspiele des Lebens. Roman aus der Gesellschaft*, 1894 ja „Prokurör”/*Der Staatsanwalt*, 1900).

Saksamaal sündinud ja kasvanud ning mitmel pool (Hamburgis, Pinnebergis, Helmstadtis, Karlsruhes, Giessenis) õpetajana töötanud **Bertha Noelting** (1848–1921) siirdus 1870. aastatel Riiga elama ja pühendus seal kirjanduslikule tegevusele, avaldades luulet ja

²⁹ Freilicht-Skizzen aus Russland und Anderes, 1901; Wera Minajew. Kämpfe einer Mädchenseele, 1902; Die Insel des Lebens. Märchen und Phantasien, 1906; Mutterschaft. Ein baltischer Roman, 1907; Der Schmerzenssohn. Eine stille Geschichte, 1909; Rote Tage. Baltische Novellen aus der Revolutionszeit, 1911; Wege der Liebe. Novellen, 1911; Kinder der Liebe. Die Geschichte einer Familie, 1912; An der Wolga. Erzählungen, 1912; Der Silbergarten. Der Stein d. Pietro. 2 Erzählungen, 1913; Ring. Roman, 1914; Das blaue Feuer. Die Geschichte einer Berufung, 1918. Hiljem on Külpe avaldanud veel mitmeid romaane ja jutustusi.

novellikogusid. Pärast 1890. aastat ilmus temalt eraldi raamatuna vaid Schilleri 100. surma-aastapäevaks kirjutatud ettekanne „Schiller, inimese esteetilisest kasvatuses” (*Schiller, über die ästhetische Erziehung des Menschen*, 1905).

Noorema põlve novellistidest on tuntuim Saaremaalt pärit **Helene Aeckerle** (1875–1940), kes elas vallalisena Berliinis ja kirjutas nii Saksa (*Die Hilfe*) kui Balti (*Baltische Monatsschrift*) ajakirjadele novelle. Kaks novellikogu („Vaiksed veed”/*Stille Wasser*, 1904 ja „Prismad. Jõulujutte”/*Prismen. Weihnachtliche Geschichten*, 1906) on välja andnud Gutenbergi kirjastus Hamburgis. Mõlemad kogud said võrdlemisi positiivse vastukaja Saksamaal.³⁰

Balti naiskirjanike žanriline suursoosik on romaan või pikem jutustus. Laste- ja noorsoojutte ning muinasjutte kirjutas aadlikest autorite Gerta von Rammi, Alide von Röhde, Alice von Fircksi ja Helene von Schulmanni kõrval ka **Eva Gaethgens**. Sajandivahetuse lühivormidelembus andis tunda baltisaksa kirjanduseski – 1890. aastate lõpus loovutas romaan oma juhtiva koha skitsidele, novellidele, jutustustele, muinasjuttudele.

Ühena vähestest baltlannadest on astunud ajalookirjanduse ja memuaristika „mehelikku” valdkonda Moskvast sündinud **Hanny Brentano** (sünd Legai, 1872–?), kes astus 1908 katoliku usku ja läks Nonsbergi (Salzburgi lähedal) benediktiini kloostrisse nunnaks. Tema sulest on pärit Peeter I, Friedrich Barbarossa, keiser Franz Josephi ja vürstinna Amalie von Gallitzini elulood.³¹ Brentano tegeles süvitsi läti keelega, kirjutas läti keele õpiku³² ning andis välja läti motiividel põhineva jutukogu „Baltimaadelt. Jutustusi ja skitse” (*Aus dem Baltenlande. Erzählungen und Skizzen*, 1910).

³⁰ Vt nt: Wilhelm Schmidt, *Stille Wasser*. – Das literarische Echo 1904/1905 VII, lk 912; Nina Mardon, *Prismen, Weihnachtliche Geschichten*. – Das literarische Echo 1906/1907 IX, lk 869–870.

³¹ Peter der Grosse und seine Zeit, 1907; Friedrich Barbarossa, 1908, Kaiser Franz Joseph I. 1848–1908. Sein Leben – seine Zeit, 1908; Amalie Fürstin v. Gallitzin, 1910.

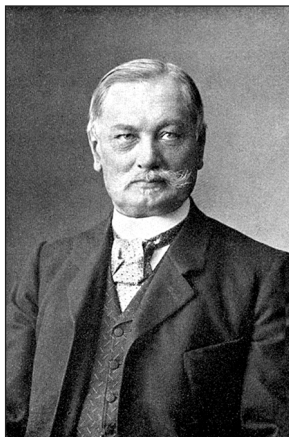
³² Hanny Brentano, *Lehrbuch der lettischen Sprache für den Selbstunterricht*. Wien–Leipzig, 1907.

Baltisaksa meesprosaistid

„Balti kirjandus on välismaale läinud meeste ja koju jäänud naiste kirjandus.”

*Gero von Wilpert*³³

Meeste kirjandusväljalt lahkumise põhjuseks oli baltisaksa kirjandusvälja vähene professionaliseerumine. Vabakutselisel kirjanikul ei olnud baltisaksa kirjandusväljal piisavalt ruumi ega võimalust oma loomingust ära elada. Siin kirjutati vaid „kohakaasluse alusel”, tavaliselt õpetaja- või ajakirjanikuameti kõrvalt. See seletab ka meesautorite madalat produktiivsust võrreldes naisautoritega, kellel oli rohkem aega ja võimalust kirjanduslikule tegevusele pühenduda. Kui produktiivsemad naisautorid, nagu Hedda von Schmid, Gabriele von Schlippenbach, Frances Külpe, Elfriede Jaksch, Ludmilla von Rehren ja Ursula von Zoege-Manteuffel, kirjutasid elu jooksul kümnekond teost või rohkemgi, piirdusid meesautorid enamasti ühe või kahe väljaandega. Vaid Alexander Badendieck, Korfiz Holm, Manfred Kyber, Carl Worms, Eduard von Keyserling, Maurice von Stern ja Richard von Wilpert on avaldanud käsitletaval ajavahemikul üle kolme proosateose. Peale Badendiecki on nende teosed ilmunud väljaspool Baltimaid.

Theodor Hermann Pantenius.

Erinevalt naiskirjanikest, kelle seas oli palju aadlipäritolu autoreid, on aadlikest meeskirjanike osakaal balti kirjanduses madal. Kui naisautoritest olid rohkem kui pooled aadlipäritolu, on meesautorite enamik literaadiseisusest: balti aadlik ei võtnud teksti teona, tekst oli tema jaoks kõrvalharrastus. Aadlidaamid võtsid oma kirjanduslikku tegevust tõsisemalt.

Ainus professionaalne kirjanik baltisaksa kirjandusväljal on olnud Kuramaa pastoriperekonnast pärit **Theodor Hermann Pantenius** (1843–1915),

³³ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 24.

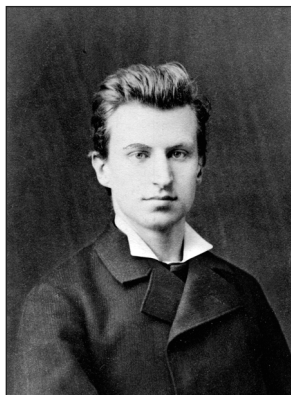
kelle põhilooming ilmus balti kirjas-
tustes ning kes käsitles oma loomingus
eranditult balti teemasid. Kuid see, mis
oli võimalik veel 1870.–1880. aastatel,
muutus 1890ndatel, mil nii kirjanike kui
lugejate lahkumine kirjandusväljalt end
üha rohkem tunda andma hakkas, järjest
vähetõenäolisemaks. Panteniuse enda
kogutud teosed ja viimane novellikogu
ilmusid Saksamaal. Panteniuse mantli-
pärijaks peetud **Carl Worms** (1857–
1939) kirjutas oma romaanid küll Miita-
vis õpetajaametit pidades, kuid kirjastas
need Stuttgardis Cotta kirjastuses.

Carl Worms

Samuti avaldas kuramaalane **Richard von Wilpert** (1862–1918), kes
elas elu lõpul Tartus ning tegi kaastööd *Neue Dörptsche Zeitung*’ile, oma
mahuka loomingu eranditult Saksamaal. Pärnus sündinud, tuntud
balti literaadiperest pärit **Guido Hermann Eckardt** (1873–1951)³⁴,
kes töötas Riias muusikaõpetaja ja muusika- ja teatrikriitikuna ning
elas veel pärast *Umsiedlung*’it Riias, lahkudes alles viimasel minutil
1940, avaldas oma romaanid Leipzgis Spohri kirjastuses. Sealsamas
üllitas oma ajaloolise jutustuse „Hubert” ka Kuressaarest pärit
Maximilian von Guldenstubbe (1850–
1931), kes elas ise kuni elu lõpuni
mitmeid õigusameteid pidades Tartus.

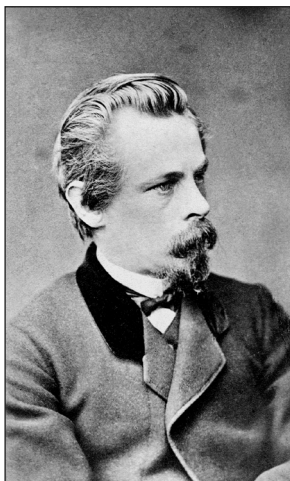
Tartus kasvanud ja mitmel pool
Eestimaal (Tartus, Pärnus, Narvas)
koolis käinud **Karl von Freymann**
(1878–1907), tuntud Riia ajakirjanik,
mitmete lehtede kaasautor ning toimetaja
(*Baltische Monatsschrift*, *Rigasche
Rundschau* ja *Rigasche Zeitung*), avaldas
oma jutustused Münchenis ja Dresdenis.
Laitse mõisnik **Woldemar von Üxküll**

Woldemar von Üxküll

³⁴ Guido Hermann Eckardi isa oli tuntud balti luuletaja Guido Heinrich Eckardt, tema
onud olid Julius Eckardt ja Victor Hehn, tema abikaasa oli luuletaja Elfriede Skalberg.

(1860–1952), kirglik rännumees, kujunes kirjanikuks Kaukaasias, kuid kirjastas oma teosed Saksamaal. Hiljem, Eestimaal mõisnikuna, edendas ta Läänemaal hernhuutlikku liikumist, olles kogenud usulist äratust, ning kirjutas sellest pihtimusi. Tema Kaukaasia-aineline jutulooming, niisamuti hilisem religioosse sisuga kirjandus oli tuttav ka eesti kirjandusväljal.³⁵ Kuramaa maapoliitiku ja mõisniku Max von der Roppi poja **Max Alexis von der Roppi** (1876–1940) ainus romaan, balti kaasaega kujutav „Elkesragge” (1907) ilmus Berliinis. Saksamaal avaldasid oma ainsad novellikogud ka võnnulane, *Rigaer Tageblatt*’i ajakirjanik **Bruno Erdmann** (1876–1945) ja kuramaalane **Theodor Neander** (1850–1908), hinnatud pastor ning arvamusiid, Tartu ülikooli ajaloo uurija. Saksamaal kirjastas (oma kulu ja kirjadega) Lõuna–Ameerika orjakaubandust käsitlevad jutustused Matsalu mõisast pärit **Alfred von Hoyningen-Huene** (1875–1945). Väljaspool Baltimaid (Peterburis või Dresdenis) ilmusid tartlase **Ewald Simsoni** (1869–?) novellid ja jutustused. Dresdenis Piersoni kirjastuses ilmus ka eestlase **Adolf Karotomi** (1865–1915) saksakeelne novellikogu.

Eberhard Kraus

Ainsad „väljatrüüd” meesprosaistid, kes avaldasid kohalikes kirjastustes balti-ainelisi jutustusi, on sel perioodil Eestimaal Triigis sündinud, kuid Miitavis koolis käinud ajakirjanik **Eberhard Kraus** (1857–1918), tallinlasest kooliõpetaja (Tallinnas, Tartus, Minskis, Volskis), peamiselt näitekirjanik **John Siebert** (1867–1928) ja kuramaalane, Smiltene apteeker **Eugen Bergmann** (1857–1934). Balti kirjandusväljale on suunatud tuntud Riia suurkaupmeheperest pärit **Alexander Badendiecki** (1936–1898), Vitebski kooliõpetaja ja riiginõuniku, Riia ajaloost pajatav looming, mis ilmus Alexander Andrease nime all peamiselt

³⁵ Romaan „Vandevennad“ (*Die Schwurbrüder*, 1911) ilmus eestikeelses tõlkes juba 1912. Hiljem (1937. a Tallinnas) on ilmunud eestikeelne tõlge ka usulisest pihtimusest „Jumala imesid” (*Wunder Gottes. Erlebnisse*. Warschau, 1936).

Jonck & Poliewsky kirjastuses. Suur osa nende juttudest jäidki kohalikesse ajakirjandusväljaannetesse ja kalendrisabadesse.

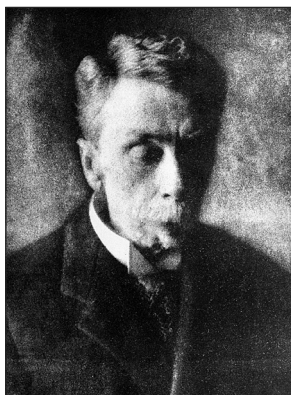
Kohalikes kirjastustes on ilmunud nende aadlipäritolu autorite teosed, kellele kirjutamine oli meeldivaks kõrvalharrastuseks. Nii avaldas mitmeid aristokraatlikke auameteid pidanud **Alexander von Freytag-Loringhoven** (1845–1908) Riia ja Miitavi kirjastustes skitse ja humoreske, „tõsist ja lõbusat”, ning Liivimaa mõisnik **Alexander von Hirschheydt** (1854–1928) üllitas Riia Mellini kirjastuses jutustuse läti rahva elust („Tondiratsu”/*Das Gespensterross*, 1891).

Balti jutustus jõuab – ja see on tema edu pant ning ühtlasi lõpetus – oma õitsenguni eksiilis. See ei olnud maapagu, vaid vabalt valitud pagulus, mille põhjuseks oli lootus laiemale kandepinnale ning esteetiliste ambitsioonide täitumisele. Enamikul need lootused ei täitunud, kuid Eduard von Keyserling, Otto von Taube, Manfred Kyber ja Korfiz Holm viisid Saksamaal balti jutustuse selle haripunkti. Baltimaad on nende jutustuse paratamatuks kogemuslikuks horisondiks.

Kirjanike lahkumine kirjandusväljalt sai alguse juba varastel 1890. aastatel ning jätkus venestussurve ja tsensuuri tugevnedes sajandi alguses. Kuid balti mainekamad kirjanikud olid sunnitud lahkuma juba varem ja mitte alati poliitilistel põhjustel: „Kodumaa ei ole mulle enese maksmapanekut kirjanikuna kergeks teinud. Baltlane ei näe end meeleldi trükitult,” kurtis Carl Worms,³⁶ ja see ei käi ainult tema enda kohta. Baltimaad ei armastanud eriti oma andekaid poegi.

Kuramaal Täšu-Padure (Tels-Paddern) mõisas üles kasvanud ja Kuldīga (Goldingen) gümnaasiumis käinud **Eduard von Keyserling** (1855–1918) astus 1874. aastal Tartu ülikooli, kuid oli sunnitud kolme aasta pärast, tõenäoliselt mingi korporatsioonisisese eksimuse tõttu, õpingud katkestama ning seltskondliku hukkamõistu eest Baltimaadelt lahkuma. Hulk aastaid tema eluloost on Keyserlingi uurimuses senini valgeks laiguks. Kuni 1895. aastani elas kirjanik

³⁶ Carl Worms, *Deutsche Dichter baltischer Herkunft über ihr Leben und Werk VI*. – *Rigische Rundschau* 24. X 1931, nr 240, lk 9.

Eduard von Keyserling

küll Viinis, küll Stuttgardis, kuid peamiselt siiski tagasitõmbunult Kuramaal perekonna mõisaid valitsedes ning seltskonnaelu täielikult vältides. 1895. aastal siirdus Keyserling koos õdedega Münchenisse ning jäi sinna elu lõpuni, lävides Müncheni kunstiringkondadega. Keyserlingi kirjanduslikuks debüüdiks oli psühholoogiline jutustus „Preili Rosa Herz” (*Fräulein Rosa Herz*, 1887), mis ilmus Dresdenis. Seejärel katsetas ta Viini-ainelise sotsiaalse romaaniga „Kolmas aste” (*Die dritte Stiege*), mis ilmus Leipzigi Friedrichi kirjastuses aastal

1892. Järgnenud naturalismisugemetega näidendid „Kevadohver” (*Ein Frühlingsopfer*, 1900) ja „Rumal Ants” (*Der dumme Hans*, 1901) teevad Keyserlingist Saksamaa mõjukaima kirjandusliku kirjastuse – Samuel Fischer Verlag’i – püsiautori ning jõuavad Münchenis ka lavale. Alates 1903. aastast hakkavad Fischeri kirjastuses ilmuma tema „lossilood”,³⁷ millega Keyserling kirjutab end euroopa kirjanduslukku Turgenevi, Fontane, Hermann Bangi ja Gabriele d’Annunzio kõrvale, muutes saksa proosa „euroopalikumaks”, nagu on leidnud mitmed autoriteetsed hindajad Thomas Manniga eesotsas.³⁸ Nii võiks utreeritult väita, et selle, mida taotlesid noor-eestlased eesti kirjanduses, teostas Keyserling saksa kirjanduses.

Juba 1881. aastal oli Baltikumist lahkunud balti kirjanduse *enfant terrible* **Maurice von Stern** (1860–1938), kelle novellikogud ja poolelijäänud autobiograafilise romaani „Walter Wendrich” I osa (1895) ilmusid Šveitsis ja Austrias. Varakult siirdus Saksamaale ka Pärnust pärit **Alexander Schmidt** (1838–1909), andes seal Alexander Olinda nime all välja ajaloolisi õukonnaromaane nii Katariina Teisest

³⁷ „Eine Schlossgeschichte” oli jutustuse „Beate und Mareile” autoripoolne žanrimääratlus.

³⁸ Vt: Burkhard Bittrich, Eduard Graf Keyserling, Ein baltischer „homme de lettre” vom europäischen Rang. – Europäische Dimensionen deutschbaltischer Literatur. Toim. Frank-Lothar Kroll. Berlin, 2005, lk 73–91.

kui keiser Wilhelm Esimesest.³⁹ Samuti pärnakas, **Erwin Bauer** (1857–1901), endine Tallinna toomkooli õpetaja ja ajakirjanik (*Revalsche Zeitung*’i toimetaja, *Nordische Rundschau* väljaandja), elas Saksamaal juba alates 1885. aastast, avaldades Leipzigi Venemaa-ainelisi novelle („Lihtsad lood”/*Einfache Geschichten*, 1892) ja romaani „Tsaarikrooni pärast. Ajalooline romaan kaasaegselt Venemaalt” (*Um die Zarenkrone. Geschichtlicher Roman aus dem zeitgenössischen Russland*, 1901). Vene-kogemusi kasutasid oma jutuloomingus ka 1890. aastast alates Berliinis elanud liivimaalane, peamiselt näitekirjanikuna tuntud **Friedrich Dukmeyer** (sündinud Rankas/Ramkau, 1864–1930), kelle novellikogu „Vene elu” (*Russisches Leben. Novellen und Skizzen*) ilmus Berliinis aastal 1892, ning riialane **Victor Guenther** (1873–?), kelle novellikogu „Peterburi lõbutseb” (*Petersbourg s’amuse*) ilmus samuti Berliinis aastal 1907. Alates 1885. aastast elas Saksamaal **Bernhard Stern** (1867–1927), kelle debüütikogu oli ilmunud Riias, kuid edasine looming Saksamaal. 1895. aastal siirdus ajakirjanikuna Berliini Eestimaa nimekast pastoriperest pärit, Peterburis tudeerinud **Julius Hasselblatt** (1849–1907), balti kirjandusväljal tuntud teatrikriitik ja näitekirjanik, ning temagi looming ilmus Julius Nordeni nime all Saksamaal. 1894. aastal lahkus **Viktor von Andrejanoff** (1857–1895), kelle luulekogud ilmusid 1880. aastatel kohalikes kirjastustes, kuid ainus novellikogu „Isa Johannes ja teisi novelle” (*Pater Johannes und andere Novellen*) 1898. aastal (postuumselt) Leipzigi, äratamata Saksamaal suuremat tähelepanu. Berliini jäi juba üliõpilasena riialane **Jeannot Emil von Grotthuss** (1865–1920), kelle luulekogu ilmus veel Riias, kuid edasised teosed, kaks romaani nende hulgas („Patu õnnistus. Ühe inimese lugu”/*Der Segen der Sünde. Geschichte eines Menschen*, 1897 ja „Poolikud. Romaan meie ajast”/*Die Halben. Ein Roman aus unserer Zeit*, 1900), nägid trükivalgust Stuttgartis. 1890. aastate keskel, pärast mõne-aastaseid õpinguid Peterburis, läks Berliini maali õppima Vaivina (Sophienhof) mõisas sündinud ja Tallinnas kubermangugümnaasiumis käinud **Élisar von Kupffer** (1872–1942),

³⁹ Die Prätendentin. Historischer Roman aus der Regierungszeit Katharina II, 1890; Die weisse Rose. Historischer Roman aus der Jugendzeit Kaiser Wilhelm I, 1897; Die Tochter der Zarin. Historischer Roman aus der Regierungszeit Katharina II, 1897.

kelle sulest on luulekogude ja draama kõrval ilmunud ka kaks novellikogu, „Autu” (*Ehrlos. Novellen und Skizzen*) 1898 Leipzgis ja „Kaksikarmastus. Novellid Eestimaalt” (*Doppelliebe. Novellen von E(est)land*) 1901 Zürichis.

Korfiz Holm

Noorem, sageli juba Saksamaal üles kasvanud põlvkond prosaiste ei ole nii kinni balti teemades. Riia vabrikandi Dietrich Holmi ja luuletaja Mia Holmi poeg **Korfiz Holm** (1872–1942), kes vanemate lahku minnes jättis pooleli Riia linnagümnaasiumi ning lõpetas gümnaasiumi Lüübeki Katharineumis, kus tema klassikaaslaseks oli Thomas Mann, elas elu lõpuni Münchenis. Holm ei identifitseerinud end sel määral baltlasena nagu varasem põlvkond, vaid, viidates oma segapäritolule (isa poolt saksa, ema poolt rootsi, vanaema poolt taani verele) pigem kosmopoliitse münchenlasena: „See on aine, millest tehakse tõelist münchenlast,”⁴⁰ leidis Holm. Ka oma loomingus ei ole ta nii fikseerunud balti olude kujutamisele, kuigi tema lühijuttudes, milles tegevuspaika sageli ei määratletagi, aimuvad vahetevahel balti tegelaskujud või kuliss ning romaanis „Thomas Kerkhoven” (1906) naaseb peategelane pärast Münchenis veedetud aastaid koju Riiga.

Rapla kihelkonnas Järvakandi mõisas üles kasvanud **Otto von Taube** (1879–1973) tuli juba kooliõpilasena Saksamaale ning otsesõnu Baltimaadele siirdab ta oma loominguga pigem harva. Kuid erinevalt Holmist peab Taube end vaimselt tugevasti seotuks Baltimaadega, jääb baltlaseks, tundmata end Saksamaal, mille „kaupmehelikud olud tundusid talle võõrad”, pikka aega mitte eriti koduselt. Romaanis „Löwenpranked” (*Die Löwenprankes*, 1921) väljendub Taube uhkus oma päritolu üle: „Me kuulume parima hulka, mida rass on sünnitanud.”⁴¹ Kuid see väide kuulub juba märksa

⁴⁰ Tsit: Wilhelm Schneider, *Die auslanddeutsche Literatur unserer Zeit*, lk 28.

⁴¹ Otto von Taube, *Die Löwenprankes*. Leipzig, 1921, lk 372.

hilisemasse perioodi. Käsitletaval perioodil on Otto von Taube jaoks päevakorral teised teemad kui balti identiteet. Esteetiliste maailmade otsingul reisib Taube Itaalias ning tunneb ühtekuuluvust pigem antiigi pärandiga. Ainus sel perioodil kirjutatud romaan „Salajane sügis” (*Der verborgene Herbst*), mis ilmus Leipzgis Inseli kirjastuses 1913. aastal, sünnib sümbolismi, dekadentsi ja estetismi tähe all.

Riias sündinud ja seal ning perekonnamõisas Paltmales (Paltemal) Võnnu lähedal üles kasvanud, Riias ja Peterburi gümnaasiumis õppinud **Manfred Kyber** (1880–1933) läks aastal 1900 ülikooli ja jäigi Saksamaale, kuid tema novellikogudes on tunda balti olustikku ning Kyber on ka ise möönnud eredaid mälestusi ja mõjutatust lapsepõlvemaailmast.⁴² Saksamaale ülikooli läks ka Venemaal sündinud, kuid Riias gümnaasiumiõppimise saanud **Valerian Tornius** (1883–1970), kes lõpetas Leipzigi ülikooli doktorikraadiga. Vabakutselise kirjaniku teed alustas ta kirjanduslooliste kirjutistega, tõlgetega vene keelest ning I maailmasõja ajal poliitilise propaganda-publitsistikaga, kuid avaldas ka skitse ja kultuuriloolisi karakterpilte („Kavalerid. Charaktere und Bilder aus der galanten Zeit, 1916), mis ilmusid Leipzgis.

Manfred Kyber

Mitavlane **Johannes von Guenther** (1886–1973) töötas aastatel 1909–1913 Peterburis ajakirja *Apollon* toimetajana, lahkus I maailmasõja ajal Venemaalt ning alustas Münchenis kirjastustegevust. Münchenis ilmus ka tema debüütromaan „Martiniaan otsib kuradi” (*Martinian sucht den Teufel*, 1916).

Riias sündinud **Hermann Gaethgens** (1875–1916) pole Baltimaadel õieti elanudki, tema koolipõlv möödus Põhja-Saksamaal. Õpetaja- ja ajakirjanikuametis kõrvalt kirjutas ta draamasid ja avaldas

⁴² Manfred Kyber, *Deutsche Dichter baltischer Herkunft über ihr Leben und Werk IV. – Rigasche Rundschau* 10. X 1931, nr 228, lk 9.

Zürichis ühe suurlinnaromaani („Tema viljade küljes. Suurlinna-romaan”/ *An ihren Früchten. Roman aus einer Grossstadt*, 1904), millel pole sünnimaaga midagi pistmist. Kooliajal siirdus Breslausse Tartu zooloogiaprofessorist isa töökohavahetuse tõttu **Max Grube** (1854–1934), kellest sai Saksamaal tuntud näitleja ning alates 1909. aastast Meiningeni õukonnateatri direktor. Kogu tema looming (näidendid, teatralased kirjutised, luule, samuti 1917. aastal avaldatud „Õnnelapse noorusmälestused” (*Jugenderinnerungen eines Glückskindes*) ilmus Saksamaal.

Esimeses maailmasõjas langenud nooruke **Paul von Keyserlingk** (1890–1918) oli juba sündinud Saksamaal, kuid jõudis oma lühikese elu jooksul näidata balti luulele kätte uusi suundi ning avaldada 16-aastasena ka ühe novellikogu („Neljahobuserakend”/ *Viergespann*, 1916).

Balti lühijututraditsioon

Balti kirjandus „pole mitte keeleline kunst, vaid seltsimise kunst“.

Gero von Wilpert⁴³

Baltlasi on peetud headeks jutustajateks. Balti kirjandust on nimetatud eelkõige ikka jutustamiskunstiks, mida baltlased ise on pidanud selle kirjanduse „patriarhaalseks” tunnusjooneks.⁴⁴ Jutustajatena on baltlased kõigepealt lühivormimeistrid. *Heitere Geschichten* või *Pratchen* – need on lühikesed anekdootlikud lood, millele on omane soe, südamlük huumor, kerge (enese)iroonia, situatsioonikoomika, ootamatud pöörded. Sedalaadi lugusid pandi harva kirja ja nad polnudki selleks mõeldud. Neid jutustati mõnusatel õhtutel kaminapaistel, head jooki juues, sõprade-sugulaste seltsis. Loo endaga sama tähtis oli tema esitus – jutustuse meloodia, tüüpiline balti intonatsioon, kõnemaneeer,

⁴³ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 28.

⁴⁴ Karl Girsensohn, Karl Worms. *Erdkinder*. – BM 1904 I, lk 88–96, siin lk 89.

dialekt. Neid lugusid on kirja panema hakatud alles tagantjärele, kui jutustajaid ja kuulajaidki järjest vähemaks jäi.⁴⁵

Kirjalikes tekstides näivad balti autorid seevastu pigem vältivat balti suulise jutustraditsiooni elemente. Ei baltisaksa keeleline eripära ega Baltimaade mitmekeelsus, mis luules osutus produktiivseks eeskätt madalates žanrides, leia proosas rakendust. Murdelised baltisaksa vormid ja väljendused välistatakse enamasti isegi teenijate keeles. „Keskmine baltisaksa romaan kujutab seda, mida autor õppis esitama mujal, ja balti tegelikkusele ei lasknud see end hästi üle kanda ega rakendada,” on hinnanud Armin von Ungern-Sternberg balti kirjanduse algupärast jõudu.⁴⁶

Kuid baltiliku lokaalkoloriidi vältimise põhjuseks on kindlasti olnud ka lootus kõnetada oma loominguga Saksa lugejaskonda, kellele balti eripära tundunuks väheeksootilise kurioosumina. Kui Alexander Badendieck oma esikromaan „Munkenbek” (1900) Böhme kirjastusele pakkus, sai ta vastuseks, et „Saksamaal pole häälestus balti aine suhtes soodne.”⁴⁷ Eksootikat armastava ajastu jaoks ei olnud balti omapära piisavalt kauge ja võõras, et atraktiivne olla. Seevastu tagas sissepääsu Saksa kirjandusväljale sajandivahetusel üha enam moodi läinud vene teema ja kes suutnuks seda sinna paremini vahendada kui baltlased? Kui Badendiecki balti-ainelised romaanid lükati tagasi, siis tema romaan „Suurkaupmees Botšarov” (*Botscharow, der Grosskaufmann*, 1911), Vene provintsielu kujutus, ilmus (küll postuumselt ja Piet von Reyheri poolt lõpetatuna) ajakirja *Grenzboten* kirjastuses Berliinis.⁴⁸ Teinekord oli piletikis Saksa kirjandusväljale vaid vene nimi. Badendieck kirjutas Saksa ajakirjanduses päevakajalisi artikleid pseudonüümi Iwan Iwanowitsch all.

Ka kirjutajatena on baltlased meelsasti viljelenud just lühivorme – skitse või konkreetsete paikade ja inimestega seotud kultuuripilte.

⁴⁵ Vt nt: Pratchen. Toim. H. v. Schroeder. Posen, 1943; Baltische Pratchen und andere heitere Geschichten von Balten seit der Umsiedlung 1939. Toim. Lothar Kaehlbrand. Köln, 1995.

⁴⁶ Armin von Ungern-Sternberg, Erzählregionen. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur. Bielefeld, 2003, lk 212.

⁴⁷ Piet von Reyher, Alexander Andreas, Ein Sohn Livlands. – BM 1912 I, lk 1–13, siin lk 7.

⁴⁸ Sealsamas, lk 4.

Sellised meeleolu-, koha- või karakterpildid võitsid sajandi lõpu saksa kirjanduses üha suuremat populaarsust. Följetonlik esituslaad, žanriline vabadus ja viimistlematus sobisid *fin-de-siècle*'i kirjandustööstusega rohkem kokku kui klassikaliselt komponeeritud novell või lühijutt. Baltimaadel näitas sellele vormile suuna kätte **Georg Julius von Schultz-Bertram** oma muhedate „Balti skitsidega”,⁴⁹ mida võib näha *Pratchen*'i-traditsiooni kirjandusliku vormina. Käesoleval perioodil on seda žanri jätkanud Richard von Wilpert, Alexander von Freytag-Loringhoven, Karl von Freymann või Korfiz Holm, olgugi et balti olusid nad otseselt ei kajasta. Küll aga on neis juttudes midagi ühist, midagi „baltilikku”, mida võib seletada vahest ka vene lühijututraditsiooni mõjuga.

Alexander von Freytag-Loringhoven pajatab oma lühikestes puänteeritud karakterpiltides (kogudes *Skizzen und Humoresken*, 1894; *Aus den westlichen Gouvernements Russlands*, 1905 ja *Silhouetten*, 1912) „suurte inimeste väikestest elamustest”, vahel ka väikeste inimeste suurtest või väikestest elamustest, ning mida madalamale liigub ta kujutatavas sotsiaalses miljöös, seda rohkem muutub huumor groteskiks, omandades vahel gogollikke toone („Tšinovnik”/*Der Tschinownik*, „Kah luuletaja”/*Auch ein Dichter*). Autori teatrihuvi ja tutvust lavataguse maailmaga tunnistavad teatriskitsid (kogumik *Nerven. Skizzen aus der Theaterwelt*, 1905). Karakterpilte saksa teatrielust on avaldanud ka tuntud teatrikriitik **Julius Hasselblatt** (*Berliner Künstler-Silhouetten*, 1902).

Vene jutukirjanike (Tšehhovi, Gorki, Dostojevski, Gogoli) tõlgetega astus Münchenis kirjandusavalikkuse ette **Korfiz Holm** ning tõlkepraktika on jätnud jälje ka tema enda jutuloomingusse. Holmi lühijutud ja humoreskid ilmusid esmalt ajakirjas *Simplicissimus*, tuues noorele kirjanikule tuntuse, milleni on küündinud vähesed baltisaksa kirjanikud. Populaarse satiiriajakirja följetonile kirjutades pidi Holm silmas pidama kindlaid žanrilisi nõudmisi. Lühidus, päevakajalisus, teravus, iroonia iseloomustavad Wilhelmi riigi võimudele pinnuks silmas oleva satiiriajakirja üldist stiili. Kuid päevakajalisuse asemel on Holmi satiirides üldinimlikkus, teravus kaotab oma nurgad,

⁴⁹ Dr. Bertram, Baltische Skizzen, oder Fünfzig Jahre zurück. I–III. Berlin, 1852.

iroonia on nukker-leebe. Figure või situatsioone oma skitsideks on Holm sageli leidnud lapsepõlvkodusest Baltikumist („Komöödia”/ *Komödie*,⁵⁰ „Rannamõis”/ *Strandgut*, „Isade patud”/ *Die Sünden der Väter*, „Haudade kohal”/ *Über Gräbern*).

Holmi raamatudebüüdiks oli novell „Kõrkuse loss” (*Schloss Übermut*, 1898), Baltimaadele siirdatud kunstnikulugu, millele järgnesid lühijutukogud „Mesalliansid. 12 armastus- ja abielujuttu” (*Mesalliancen. 12 Liebes- und Ehegeschichten*, 1901) ning „Isade patud ja teisi iroonilisi lugusid” (*Die Sünden der Väter und andere ironische Geschichten*, 1905). Need sisaldavad *Simplicissimus*’e parimate lugude kõrval ka uusi pikemaid jutte. Holmi mesalliansid ei ole väärliidud mitte seisuslikus, vaid psühholoogilises mõttes – kokkusobimatus, disharmonia, dissonantsid inimsuhetes. Olgugi et tema tegelaste hulgas on ohvitseri, aadlikke või professoreid, näitab Holm neis väikest kohtlast inimest, lastes aimata oma kirjanduslikke eeskujusid. Gogoli ja Tšehhovi kõrval on mõnel lool lähedust ka toleaeagsete saksa lühijutumeistritega, näiteks Arthur Schnitzleri või Holmi *Simplicissimus*’e kolleegi Frank Wedekindiga. Kriitika on viidanud ka teatavale hingesugulusele Maupassant’i loominguga ning võrrelnud Holmi psühholoogilist pinevust Strindbergi omaga.⁵¹ Holm jutustab lihtsatest asjadest: nappide joontega visandab ta inimsuhete arhetüüpe, laskumata psühholoogilistesse keerdkäikudesse, näidates, et enamasti on inimene ise – oma rumaluse, eelarvamuste või mugavuse orjana – oma õnne takistuseks ja allakäigu põhjuseks. Mõnikord võimendub Holmi iroonia groteskiks: Pawel Iwanytsch – värske peigmees, kes pruudi juurest tulles lõbutüdruku pärast kaklusse sattudes maha lastakse, „ohkas veel kord: tal oli liiga passiivne loomus ja tal oli liiga suur hirm igasuguste ebameeldivuste ees.”⁵² Loos „Statistik” (*Statistiker*) langeb sotsiaalteadlane Lehmann, „kõige teaduslikum inimene, keda ma olen tundnud”,⁵³ oma teaduse ohvriks, sattudes statistikamaaniasse, mis sunnib teda viimaks loendama tänavakivisid ja trepiastmeid ning tema viimaseks statistiliseks avastuseks jääb Müncheni suhteliselt madal enesetappude arv, mida ta suurendada otsustab.

⁵⁰ Ilmunud ka ajakirjas Sädemed (1909, nr 4, lk 2) eestikeelses tõlkes.

⁵¹ Tim Klein, Korfiz Holm. – Die Neue Literatur, 1932, nr 8, lk 341–344, siin lk 342.

⁵² Korfiz Holm, Die Sünden der Väter. München, 1905, lk 88.

Erinevalt enamikust balti jutukirjanikest kasutab Holm oma tegelaste iseloomustamiseks žargooni või (peamiselt küll Müncheni, kuid balti päritolu tegelaste kõnes ka balti) dialekti või matkib venepärast hääldust.

Richard von Wilperti „Lõbusad jutud“ (*Heitere Erzählungen*, 1891), mille tegevuspaigaks on Berliin või mõni Saksa väikelinn, on muheda muigega kirja pandud lühikesed anekdootlikud lood, milles pilatakse provintsimentaliteeti või väikekoodanlikke harjumusi, inimlikku piiratust või kunstilist diletantlust. Teise novellikogu „Öövarjud“ (*Nachtschatten*, 1895) meeleolu, nagu aimub pealkirjastki, ei ole enam nii pilvitu. Siin avanevad inimelu varjuküljed (lapsehirmud, psüühikahäired, vaimuhaigus) ning saatuslikud juhused, elu kummalised keerdkäikud, mis „öövarjud“ päevalvalgele toovad, on pigem kurblikud kui humoorikad. „Elu on juba kord nii mõttetu. Meil ei jää midagi muud üle, kui vana absurdse kõnekäanu kohaselt „tunda elu mõttetut kurbust,“ leiab Wilpert, jagades oma kurvastust lugejaga.⁵⁴

Ootamatute puäntidega veidraid lugusid jutustab **Karl von Freymann** kogumikes „Pupa ja muud“ (*Pupa und anderes*, 1904) ja „Üksildasest nurgakesest“ (*Aus verlorenem Winkel*, 1905). Nappide joontega antud tegelased, kelle näivolemus paljastub teatud situatsioonides, ei ole mingilgi moel väljapaistvad isiksused, ei hiilga ei vaimu- ega hingesuurusega, vaid juhinduvad oma käitumises pigem tungidest, „ei tegutse eesmärkide, vaid instinktide järgi”,⁵⁵ mis jätab nende teod seletamatuks ja absurdseks. Freymanni samavõrra veidrad kui naljakad Pupa-lood lasevad aimata baltilikku jutuvestmismõnu.

Ka **Maurice von Sterni** lühinovellid kogumikes „Tabori timukamõök ja teisi novelle“ (*Das Richtschwert von Tabor und andere Novellen*, 1899) ning „Kõietantsija ja teisi jutte“ (*Der Seiltänzer und andere Erzählungen*, 1905) pajatavad kummalistest ja veidratest, unenäolistest või muinasjutulistest juhtumistest, kuid huumori asemel on neis pigem traagiline alatoon või kurb lõpp. Stern kasutab – suulise vestlussituatsiooni imiteerimiseks – tihti peale raamjutustust.

⁵³ Sealsamas, lk 130.

⁵⁴ Richard von Wilpert, *Nachtschatten*. Novellen. Leipzig, 1895, lk 71.

⁵⁵ Karl von Freymann, *Aus verlorenem Winkel*. Dresden, 1905, lk 82.

Kultuuri- ja karakteripilte balti ajaloost pakub **Marie Hermes von Baer**, kes on tuntud peamiselt humoorikate lastejuttude autorina. Kogumikku „Kõrge külaline. Jutte ja skitse Baltimaadelt” (*Hoher Besuch. Erzählungen und Skizzen aus dem Baltenlande*, 1916) koondatud lood põhinevad balti pärimusel, jutustades balti ajaloo väljapaistvate isikutega sündinud lugusid. Erinevalt Alexander von Freytag-Loringhovenist elavad Baeri juttudes kohatavad isikud lossiseinte vahel ning on võõrustanud seal tsaari ennast, nagu Padise mõisnik Reinhold von Ramm Peeter Esimest. Skitsis „Hajameelne professor” jutustab Baer oma vanaisa Karl Ernst von Baeri kohta käivaid anekdoote. Kaasaja sündmuste kujutamisel Marie Hermes von Baer pigem ebaõnnestub, vahendades stereotüüpseid ideoloogilisi arvamusi (nt 1905. aasta sündmustest või Kuramaa hõivamisest Saksa vägede poolt aastal 1915 jutustuses „Saksa südamed. Jutte rahu- ja sõjaegadest”/*Deutsche Herzen. Erzählung aus Friedens- und Kriegszeiten*, 1916).

Tartu üliõpilaslugusid on pajatanud ülikooli ajaloo uurija **Theodor Neander** oma ainsas ilukirjanduslikus teoses, jutukogus „Üks ball elus” (*Ein Ball im Leben*, 1894), milles avaneb buršielu selle kunagises hiilguses, korporatsiooniuususte, duellide, ballide, auditooriumide, armusuhete ja kohtumistega Toomemäel. Samal, 1894. aastal ilmub veel teinegi Tartu-teemaline raamatuke: **Ewald Simsoni** jutustus „Raamatukoguhoidja” (*Der Bibliothekar*), milles on juttu Tartu eaka raamatukoguhoidja elukäigust. Sellesse tõi traagilise pöörde tudengipõlve ülemeelikus, mille eest peategelane valesüüdistuse alusel vastutust pidi kandma. Vana raamatukoguhoidja ausus pannakse proovile veel vanaduspõlveski, asetades ta kiusatuse ette lunastada noore sõbra au välja haruldase raamatukoguraamatuga. Lugeja saadab härra Jacobit – ehk härra biblioteekerit, nagu eestlasest majapidaja teda ekslikult apteekri eeskujul kõnetab – tema teekonnal teispool jõge asuvast poissmehekorterist üle Kivisilla Toomemäele raamatukokku, Tartu kodanlasemajadesse, ballisaali, liuväljale, nautides käsitletava perioodi ainsaid kirjanduslikke Tartu-kirjeldusi.

Kuna suur osa baltisaksa kirjanikke on pärit läti keealalt, on balti-saksa jutustusmaailmas kohatav talupoeg enamasti lätlane. Ernst Klinge⁵⁶

⁵⁶ Ernst Klinge, *Kurische Volksgeschichten*. Riga, 1883.

(Elise von Keyserlingi) ja Theodor Hermann Panteniuse⁵⁷ eeskuju talupojajutužanris jätkavad käesoleval perioodil **Alexander von Hirschheydt** („Tondiratsu. Jutte läti rahvaelust”/ *Das Gespensterross. Erzählungen aus dem lettischen Volksleben*, 1891) ja **Hanny Brentano** („Baltimaadelt. Jutte ja skitse. Läti motiividel”/ *Aus dem Baltenlande. Erzählungen und Skizzen. Nach lettischen Motiven*, 1910) oma läti motiividel kirjutatud rahvajuttudega. Eestlasepilt käsitletava perioodi baltisaksa jutustavas kirjanduses peaaegu puudub või esineb vaid episoodilisena (nt Theophile von Bodisco skitsis „Jaaniõhtu”/ *Ein Johanni-Abend*).⁵⁸ Seda lünka hakkab 1920. aastatel jõudsasti täitma Vöhmuta mõisnik **Peter Zoege von Manteuffel**.⁵⁹

Tunnistuse baltlaste ka sajandivahetusel jätkuvast reisihimust annavad **Bernhard Sterni** Kaukaasia-skitsid (*Zwischen Kaspi und Pontus. Kaukasische Skizzen*, 1897) ning **Woldemar von Üxkülli** Kaukaasia-aineline jutulooming (*Die Schwurbrüder*, 1911; *Der heilige Ilä vom Tpaü. Erzählung aus dem Kaukasus*, 1912; *Kaukasische Novellen*, 1912), mille kirkad värvid, verd tarretama panevad stseenid ja metsik fantaasia on balti kriitika jaoks olnud liig.⁶⁰ Jutustus „Vandevennad” pole tähelepanuta jäänud ka eesti kriitikas, mille seisukohad baltisaksa vaatenurgast olulisel määral lahknevad. Bernhard Linde on Noor-Eesti ajakirjas autori käsitusviisile ette heitnud „põhjamaalist asjalikkust ja kainet tõsidust”, vähest algupära ja psühholoogilist pealiskaudsust. Kõrvutades Üxkülli jutustuse Knut Hamsuni idamaaromantikaga, on Linde leidnud Üxküllil puudu olevat just „idamaalisest kirglikkusest”. Samas on kriitik hinnanud autori dialoogi omapärasest värskust ning jutustuse rahulikku rütmi.⁶¹

⁵⁷ Theodor Hermann Pantenius, Im Gottesländchen. Erzählungen aus dem kurländischen Leben. Mitau, 1880-1881.

⁵⁸ Magda Kaarsen, Skizzen. Reval, 1895.

⁵⁹ Peter Zoege von Manteuffel, Das estnische Bauernbuch. Nordische Dorfgeschichten. Stuttgart, 1925; Die Brandung. Eine estnische Novelle. Stuttgart, 1925; Menschen des Nordens. Geschichte von Liebe und Hass. Stuttgart, 1927; Die Tochter des Geizhalses. Estnische Dorfgeschichten. Stuttgart, 1927. Vt ka: Liina Lukas, Ühest hääbuvast maailmast. Baltisaksa kirjanduslikke identiteedikontseptsioone Eesti Vabariigi ajal. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 3, lk 153–164.

⁶⁰ C. von Hahn, Baron Woldemar von Üxküll. – DMR 1913, lk 762–764.

⁶¹ Bernhard Linde, Baron Woldemar Üxküll, Die Schwurbrüder. – Noor-Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduse ajakiri. 1910/1911, lk 622–623.

Reisielamused on raamatuks koondanud ka **Maurice von Stern** ja **Helene von Engelhardt**. Stern pajatab oma Ameerika-elamustest autobiograafilise romaani „Walter Wendrich” (1895) kõrval ka kogumikus „Teiselt poolt lahte. Ameerika skitsid” (*Von jenseits des Meeres. Amerikanische Skizzen*, 1890). Helene von Engelhardti ainus proosaraamat⁶² „Rändaja märkmed. Novellid” (*Zeichnungen eines Fahrenden. Novellen*, 1908) sisaldab varem ajakirjanduses Felix von Nordensteini nime all avaldatud foljetone. Siin on mälestuskilde nii Gruusiast, Itaaliast kui Ameerikast, kuid viimane lugu kannab pealkirja „Suveunenägu Emajõe ääres” (*Ein Sommertraum am Embach*), milles Emajõe ääres unistava jutustaja vaimusilmas kangastub Tartu ajalugu ning laseb tal kohtuda nii Kalevipoja, Tartu piiskop Hermanni, Wolter von Plettenbergi kui ka rahvalaulu laulvate blondipatsiliste eesti tüdrukutega.

Mitmed autorid on viljelnud konventsionaalsemaid lühizanre, novelle või lühijutte. Eduard von Keyserlingi kõrval on balti lühijutu meistriks **Manfred Kyber**, kelle loomajutud (*Unter Tieren*, 1912), nappide joontega humoorikad, iroonilised, teinekord ka groteskselt satiirilised allegooriad inimelu veidrusest, elasid nii baltisaksa, saksa kui ka eesti lugemislalul veel aastakümneid. Valmide ja muinasjuttude maailmast astub Kyber jutustades vahel ka „pärismaailma”, kuid müüdid, seletamatus, ebausk mängivad sealgi oma „kummalist” rolli. Kyberi jutustusmaailmas on üleüldse palju „kummalist”, imelikke tegelasi, kelle käitumismotiivid jäävad hämaraks, kummalisi olukordi, mille tekkepõhjused on irratsionaalsed. Esikromaanis „Ärtuemand” (*Coer-As*, 1905) juhib ärtuemand ühe perekonna saatusi mitme põlvkonna vältel. Novellikogus „Põhjamaised lood” (*Nordische Geschichten*, 1909) jutustab Kyber minimalistlikus vormis liigutav-kurblikke lugusid, mille atmosfääris ja maastikukujutuses aimub liivimaise (Paltmale) lapsepõlvkodu kogemust, nii nagu Kyber on seda kirjeldanud ühes *Baltische Rundschau*’le antud intervjuus: „Mäletan vana põhjamaist mõisamaja, mis oli minu lapsepõlvemaailm. See oli vana ja päevinäinud ja ruumikas, palju põlvi oli seal elatud, seal kummitas natuke, koltunud pildid

⁶² Varem on Engelhardt avaldanud küll ühe kogu lastejutte: Helene von Engelhardt, Ein warmes Haus im Norden. Riga, 1882.

rippusid seintel, minuga oli veel kass Mutzeputz, kes õpetas mind mõistma loomahinge, nagu ma seda hiljem nii palju kordi olen kujutanud ja ära tundnud, ja peenikestel habrastel jalgadel, hall ja silmapaistmatu, volksatas magister Mützchen läbi pimeduse ja avas mulle väravad muinasjutumaailma. Vanade puudega park ja lilleaed ja igal pool loomade elu ja veel sealt edasi üksikud põhjamaised kuuse- ja kasemetsad ja avarad lagedad rabad, mille kohal kummitas kummaliselt ja kodus salapäraseid uduloore. Minu kunstiline looming kasvas seal võitluseks tänase vastu ja uue kultuuri ja uue inimsuse eest.”⁶³

Kyberi põhjamaiste lugude mängupaigaks on talvine loss kesk lumiseid nõmmi ja rabasid „nagu turris koletis, kes ei soovi näha midagi muud kui halli ööd ja halli udu”,⁶⁴ „vana põhjamaine mõisahäärber hallide paksude müüride ja väikeste kitsaste akendega, mis nägid välja, nagu surnud põlvkonnad ja surnud traditsioonid pressisid neid aegamisi ja märkamatuult üha kitsamaks ja üha kitsamaks. Ja vaesed rõhutatud aknad vaatasid välja kõigi nende kirjute surnud lehtede peale ja uskusid päris kindlasti, et päikesekiired aitavad neil kirjut surma surra.”⁶⁵ See süngedekadentlik ümbrus meenutab Eduard von Keyserlingi „Õhtuste majade” atmosfääri ning ka elul, mida siin elatakse, on lähedust Keyserlingi jutustusmaailmaga. See elu „oli nimelt väga ilus ja väga peen ja väga suursugune ja väga, väga konventsionaalne – ja siis oli ta läbi”.⁶⁶ Seda üksildast maailma valitsevad kuulsad balti tanted, keda hilisem baltisaksa kirjandus kujutab soojuse ja nostalgiaga balti maailmakorralduse tagajatena.⁶⁷ Kyberil on nad „väga inetud, väga vallalised ja väga vagad” ning „vihkavad kõike inimlikku ja isiklikku, mitte vihast, vaid ainult sellepärast, et nad ei suuda seda mõista”.⁶⁸ Nende „pedagoogiline kogemus” ütles, et inimese siseelu on midagi väga kahetsusväärset, mis ei sobi kokku „normaalse terve

⁶³ Deutsche Dichter baltischer Herkunft über ihr Leben und Werk IV. Manfred Kyber. – Rigasche Rundschau 10. X 1931, nr 228, lk 9.

⁶⁴ Manfred Kyber, Coer-As. Roman. Berlin, 1905, lk 154.

⁶⁵ Manfred Kyber, Nordische Geschichten. Riga 1909, lk 3.

⁶⁶ Sealsamas, lk 27.

⁶⁷ Vt nt: Siegfried von Vegesack, Die Welt war voller Tanten. Heilbronn, 1971.

⁶⁸ Manfred Kyber, Nordische Geschichten, lk 6.

maailmavaate ja terve moraaliga”⁶⁹ ja mille vastu tuleb võidelda. Nad on „nii elukogenud, sest on näinud tervet põlvkonda üles kasvamas, tunnevad maailma, sest on kunagi reisinud Peterburi ja jõudnud isegi kord Berliini Friedrichstrasse rongijaama.”⁷⁰

Kyberi kaastunne suundub siin maailmas nende vastu, kes on allasurutud ja õnnatud. „Põhjamaistes lugudes” on selleks ilus leskproua – „peen aristokraatlik daam rangelt piiritletud jahedate käitumisvormidega, mille forsseeritud rõhutamine tekitas tunde, nagu oleksid nad pidanud asendama midagi muud, mida see naine otsis ja iialgi ei leidnud.”⁷¹ Nüüd istub ta nukras üksilduses kesk jääkülma selget talveööd kamina ees ükskõiksele tulle vaadates: „Ta oli väsinud, ja ta teadis seda, ja ta teadis seda juba väga kaua, väga pikki aastaid [---] ja kaminaleegid maalisisid seintele tontlikke varje , nii et võis uskuda, et iga silmapilk võib astuda välja pikkadest kitsastest kuldraamidest, midagi, mis tuleb vaid öösiti ja ei kunagi päeval.”⁷² Kunagi, kui proua veel preili oli, kui ta veel väsinud ei olnud, oli tal oma „siseelu”, aga selle asemele tuli õige pea „alp ja habemega ja tragikoomiline kultuurianekdoot „sellest, kes on majas peremees.””⁷³

Keyserlinglikku psühholoogilist kõrgepinget on kogumiku pikimas novellis „Jääminek” (*Eisgang*), milles on kujutatud meelelise ja tundeküllase tütarlapse unistusi – „tahaksin kord sõge olla kehast ja hingest sõge!”⁷⁴ – ja mässu „tervemõistusliku” elutegelikkuse vastu, kõige „ülemeelelise, traditsiooniliste põhimõtete, kultuuriliselt antu”⁷⁵ vastu. Elu konventsionaalsusest otsib Hella pääsu loodusest ja lossi ümbritsev jõeäärne metsik loodus pakub tema impulsiivsele ja nartsissistlikule loomusele peegelpilti. Abikaasa katsetele looduse võimsate jõudude üle valitseda loodab Hella vastu astuda looduse enda jõuga, unistades jõevoogude taltsutamiseks ehitatud veetammi purunemisest kevadises jääminekus – looduselamus, mida Hella on harjunud ootama terve aasta, mis on talle mõjunud suure, lunastava ja vabastavana ja millele

⁶⁹ Sealsamas, lk 24.

⁷⁰ Sealsamas, lk 23.

⁷¹ Sealsamas, lk 30.

⁷² Sealsamas, lk 21–22.

⁷³ Sealsamas, lk 25.

⁷⁴ Sealsamas, lk 42.

⁷⁵ Sealsamas, lk 47.

inimese vahelesegav käsi nüüd lõpu pidi tegema. Kauaoodatud looduse jõudemonstratsioonis hukkub aga koos tammiga ka Hella ise.

Teatavat lähedust Kyberi jutustusmaailmaga on **Alide von Röhde** uusromantilise hõngusega lüüriliste muinasjuttude ja novelletide kogumikus „Mosaiik” (*Mosaik. Märchen und Novelletten*, 1893). Siingi kantakse inimsuhete algsituatsioonid allegooriatena muinasjutumaailma, nähakse inimesi loodusjõudude pilguga, kes on kaastundest valmis sekkuma inimestevahelistesse suhetesse ning neis ka vajadusel õigust mõistma – oma arusaamist mööda, mis on enamasti kaastundlikum, õiglasem ja ehedam, vaba inimeste konventsionaalsetest eelarvamustest. Siingi ei hoita lahus muinasjutu- ja pärismaailma, elus ja elutuid asju. Novell „Taasleitud” (*Wiedergefunden*) on jutustatud orkestripillide perspektiivist, kes elavad kaasa mängijate eludele. Nii nagu tuulel, tähel või vanal pärnal, on ka taktikepil, viilupoognal ja noodirullil oma headuse- ja õiglusemõiste ning tundlik närv ülekohtu suhtes.

Kogumiku muinasjutulisi „fantaasiaid” nii india, germaani, kui ka eesti mütoloogia ainetel, samuti kristliku religiooni motiividel pealkirjaga „Põlvili looduse ees” (*Auf den Knieen vor der Natur. Phantasien*, 1899) on saksa keeles avaldanud Berliinis ajakirjanikuna tegutsev **Adolf Karotom** (Ado Karrotom). Muude muinasjuttude seas, milles enamasti personifitseeritud loodusjõud omavahel rammu katsuvad ning vahel ka inimeste tundeid ja tegemisi mõjutada püüavad, jutustab autor saksa

publikule ka Koidu ja Hämariku loo (*Morgenröte und Abendschein*). Lugudes ette tulevad tegelased on eesti nimedega (Miina, Leena, Peet, Jüri). Kogu oli mõeldud Saksamaa lugejale (autor annab mõista, et lugeja ei tunne kujutatavaid olusid),⁷⁶ kuid kohaliku kriitika vaatevälja raamat nähtavasti ei sattunud. Selle avastab alles 1931. aastal Jaan Pert, leides neis muinasjuttudes „palju kaunist, sooja ning lopsakat poeesiat”.⁷⁷

⁷⁶ Ado Karrotom, *Auf den Knieen vor der Natur. Phantasien*. Dresden 1899, lk 89.

⁷⁷ Jaan Pert, Ühe unustatud kirjamehe loomingust. – Päevaleht 23 V 1931, nr 139, lk 8.

Iha teema, kultuurikatte alt välja pressiva „tungielu”, seksuaalsuse, erootika, mis 19. sajandi lõpust peale oli saanud saksa (eriti Viini) modernistliku kirjanduse üheks tunnuseks (nt Arthur Schnitzleri loomingus) ning šokeerinud isade-põlvkonna avalikku moraali, toob baltisaksa novellistikasse kõige julgemates värvides **Bruno Erdmann**. Tema novellikogus „Roheline tilk” (*Der grüne Tropfen*, 1907) on juttu julmast, ohtlikust ihast, mis enesele „süütu, puhta ja helge” katte all väljendusvõimalusi otsides muutub vägivaldseks ning on sellisena kui „kättemaks elule, mis on hall ja igapäevane”.⁷⁸ Kogu avanovellis on juttu professorist, kes leiutas ihaäratava rohelise tilga, millega lootis kaasa aidata meelte emantsipatsioonile ning päästa esmajoones naine „orjusest”, kaotades talle seatud kultuurilised piirangud. Ravimiga juhtub, nagu ikka „leiutuslugudes” – see libiseb oma looja kontrolli alt ja hakkab elama oma elu. Erdmann kujutab tegelasi, kes on neelanud selle rohelise tilga. Enamasti on teda huvitanud naise seksuaalsus ning siingi haakub Erdmann sajandivahetuse kirjanduse naist (eeskätt tema seksuaalsuse abil) demoniseeriva trendiga.

Seksuaalsuse teema on keskne ka **Élisar von Kupfferi** novellikogus „Autu” (*Ehrlos. Novellen und Skizzen*, 1898), kuid Bruno Erdmanni irooniat asendab siin pigem sentimentaalsus. Kirg või selle puudumine seal, kus ta osutub seltskondlikus mõttes nõutavaks (nt abielus), juhivad tema novellides tapmisele või enesetapule. 1898. aasta kohta on tähelepanuväärne homoseksuaalsuse teema puudutamine (nt wertherlikus päevik-novellis „Kihlatud”/*Verlobt*).⁷⁹ Teemat jätkab Kupffer oma teises, küpsemas novellikogus „Kaksikarmastus. Novelle Eestimaalt” (*Doppelliebe. Novellen von E(e)stland*, 1901), milles inimtunnete süvahooval, nende allumatust kultuurilistele (ka soolistele) konventsioonidele esitatakse suurema psühholoogilise pinevusega.

Naise tabuks kuulutatud seksuaalsuse ja alateadvuse jälgi on ajanud **Laura Marholm** novellikogudes „Kahe naise elamused” (*Zwei Frauenerlebnisse. Novellen*, 1895), „Surnute raamat” (*Buch der Toten*, 1900) ja „Tee Altöttingi ja teisi novelle” (*Der Weg nach Altötting und andere Novellen*, 1900), samuti novellitsükklis „Proua Lilly neiu, abikaasa ja emana” (*Frau Lilly als Jungfrau, Gattin und Mutter*, 1897).

⁷⁸ Bruno Erdmann, *Der grüne Tropfen*. Leipzig, 1907, lk 59.

⁷⁹ Élisar von Kupffer, *Ehrlos. Novellen und Skizzen*. Berlin, 1898.

Helene Aeckerle, Saaremaalt pärit, kuid Berliinis elav ning balti ajakirjanduses sage jutuautor, on samuti oma novellide („Vaiksed veed”/ *Stille Wasser*, 1904) tegelastele püüdnud eksootilisust anda vene nimedega. Kuid vene olustik, mentaliteet, tavad, maastikupilt ei ole tema huvikeskmes. Aeckerle on püüdnud vaadata inimese näilikkuse, tema kultuurilise maski taha ning see, mis talle selle alt vastu vaatab, on madal, rumal ja brutaalne ning tallab enda alla kõik siira, ausa ja truu.

Tagasihoidlikult on **Theophile von Bodisco** oma debüütkogu nimetanud „Skitsideks” (*Skizzen*, 1895), kuid nii mõnigi siin sisalduv lugu annab välja psühholoogilise novelli mõõdu. Aadlipreilide-prouade enesekehtestamisürituste seas torkab silma novell „Jaaniõhtu” (*Ein Johanni-Abend*). Siin portreeritakse mõisa eestlannast majapidajannat Kristenit, kes loobub paruni abieluettepanekust oma vabaduse nimel: „Olen eluaeg elanud mõistuse ettekirjutuste järgi, ... nüüd teen enda vabaks ja lasen kõnelda oma südamel ja loomusel. See on vaese inimese jaoks, nagu ma olen, luksus, ma tean seda! Aga ma tahan endale seda luksust lubada – ainsat oma elus.”⁸⁰ Jõulise, suure kondiga Kristeni ja nõrga ning väikest kasvu paruni (kelle Kristen „oleks tahtnud kätele võtta ja merre visata”) vastandus sünnib samas elujõu *versus* dekadentsi diskursuses, mida vahendavad Eduard von i teosed alates samal aastal ilmunud romaanist „Kolmas aste” (*Die dritte Stiege*).

Novellikogusid on avaldanud mitmed teisedki baltisaksa naisprosaistid (**Frances Külpe**, **Ludmilla von Rehren**, **Elfriede Jaksch** ja **Gabriele von Schlippenbach**).

Loomingulise luigelauluna annavad balti-ainelised novellikogud 1890ndatel välja ka romaanikirjanikud **Emmy du Féaux** (Ernst Dorn) ja **Theodor Hermann Pantenius** ning luuletaja **Viktor von Andrejanoff**. Ernst Dorni novellikogu „Kolka rannanõid ja muud lood” (*Die Strandhexe von Domesnäs und Anderes*, 1902) sisaldab paari jõulujutu kõrval ka pikema jutustuse Kuramaa ühest vanemast ja legendiderohkest Dundaga (Dondangeni) lossist ja selle põlengust 1872. aastal. Loo peategelaseks on külavanema looduslapsesest tütar Alge, kellest tänu tema julgele ja vabale eluviisile saab rahvasuus „rannanõid”. Panteniuse „Kuramaa jutud” (*Kurländische Geschichten*,

⁸⁰ Magda Kaarsen, *Skizzen*. Reval, 1895, lk 96.

1892) näitavad romaanizantri vanameistrit meisterliku novellistina. Viktor von Andrejanoffi „Isa Johannes ja teisi novelle” (*Pater Johannes und andere Novellen*, 1898) sisaldab baltimaiseid kannatuslugusid, mille tegelaskonna rahvuslik ja seisukslik kooslus on balti jutustuse kohta märkimisväärselt mitmekesine (esineb nii läti, poola, saksa, vene kui šoti päritolu, nii aadli-, literaadi- kui talupojaseisusest tegelasi).

Baltisaksa kirjanduse üheks omasemaks kirjanduslikuks žanriks kujunevad mälestusteraamatud. Neid hakkab kirjutama põlvkond, kes I maailmasõja käigus Baltimaadelt lahkub. Balti mälestuskirjanduse kõrgaeg algab pärast kogukonna lõplikku Saksamaale ümberasumist aastast 1939. Enne 1918. aastat on mälestusteraamatuid ilmunud suhteliselt vähe. Eva Gaethgensi lapsepõlvemälestuste raamat „Vana-Liivimaa. Lõbusaid pilte Baltikumist” (*Alt-Livland. Heitere Bilder aus dem Baltikum*, 1918) esindab balti naiselikku mäletamiskultuuri, mis liigub intiimsel, eraelulisel pinnal ning mäletab detaile, seiku, paiku, kombeid ja inimesi, mis või kes tavaliselt balti fiktsionaalsesse ruumi ei kuulu. Kui balti romaan kujutab elu mõisas tihti peale isoleeritud, eneseküllase maailmana, millel puudub kokkupuude balti ühiskonna kui tervikuga, ning mis näib läbi ajavat ka ilma teenijaskonna ning talurahvata,⁸¹ siis siin on rohkem kui kusagil mujal mäletatud mõisa ühiskonnaelu osana, suhtluses mõisa ümbritsevate ruumidega.

Balti „kodupaigaromaan” (*Heimatroman*) aastatel 1890–1918

Sissejuhatuseks

„Kui on olnud olemas mõni *Heimatsdichter*, siis olin see mina, kuna minu loominguline fantaasia sai ärgitust üksnes kodumaast ja temaga seonduvast,” on öelnud **Theodor Hermann Pantenius** uhkusega.⁸² Kuigi balti teemat olid baltisaksa päritolu kirjanikud viljelenud ka

⁸¹ Vt: Armin von Ungern-Sternberg, *Erzählregionen*, lk 195 jj.

⁸² Theodor Hermann Pantenius, In Riga. Aus den Erinnerungen eines baltischen Journalisten. – *Heimatstimmen* 1912, V, lk 5–48, siin lk 39.

varem (Johanna Conradi, Elise von Keyserling, Georg Julius von Schultz-Bertram, Ernst Dorn), andis just Theodor Hermann Pantenius balti romaanile tema näo ja aktsendid ning tegi balti kodupaigaromaani tuntuks ka Saksa kirjandusväljal,⁸³ seda enne, kui *Heimatkunst*'ist oli saanud saksa proosakirjanduse suurmood.

Konventsionaalsete vahenditega ja kõrgsaksa keeles jutustavad balti kirjanikud kõige meelsamini oma kodust, ennekõike lähimast eraelulisest ringist. Ka Baltimaadelt lahkunud autorid jäid loomingus truuks Baltimaadele, mis muutuvad nii ruumiliselt kui ajaliselt distantsilt vaadatuna üha idüllilisemaks, vastuolud ja sisepinged kaovad. Kui Pantenius pakkus oma kaasajast üpris mitmekesisist pilti, püüdes anda võimalikult laia sotsiaalset panoraami ning juhtida tähelepanu ühiskonna valupunktidele, siis hilisem balti jutustus loob Baltimaadest omamoodi Arkaadia, soovunelma, eemal aegade voolust ja selle painetest. Kirjanduslik Baltikum muutub eriti pärast 1939. aastat homogeenseks, staatiliseks ruumiks, milles sotsiaalseid, maailmavaatelisi või rahvuslikke erinevusi ei tematiseerita.⁸⁴

Balti romaanide tegevus toimub sageli mõisa või pastoraadi siseruumides, kust lähtub ja kuhu suubub igasugune tegevus. Mõisa juurde kuulunud põllumajanduslik kompleks jääb balti romaani vaateväljast tihti pea täielikult välja, rääkimata taludest, „sest talud ei kuulu ju kultuuri juurde, nad kuuluvad maastiku juurde nagu kivid või kännud”.⁸⁵ Alates naturalismist on romaanil küll vajalik inventar talupoegade kujutamiseks, kuid balti romaani naturalistlik suundumus ei jõua ja nii on sajandi lõpu talupojapilt endiselt skemaatiline ning sotsiaalse suhte kujutamine piirdub stereotüüpse käsitusega usalduslikust vahekorrast mõisniku ja talurahva vahel.⁸⁶ On üksikuid autoreid, kes saksa populaarse talupojajutu eeskujul kujutavad talupoeglikku patriarhaalset maailma (nt Elise von

⁸³ Tema romaane võrreldi saksa mainekamate prosaistide Gustav Freytagi ja Friedrich Spielhageni teostega.

⁸⁴ Vrd: Armin von Ungern-Sternberg, *Erzählregionen*, lk 184.

⁸⁵ Maurice von Stern, *Der Seiltänzer und andere Erzählungen*. Leipzig, 1905, lk 57.

⁸⁶ Vt: Liina Lukas, *Võõra kujund baltisaksa kirjanduses*. [Magistritöö]. Tartu Ülikool, 1998; Liina Lukas, *Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses*. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Toim. Marin Laak, Sirje Olesk. Tartu, 2000, lk 27–52.

Keyserling, hiljem Peter Zoege von Manteuffel), kuid sel maailmal puudub jälle igasugune kontakt mõisa- või pastoraadi omaga. See on samamoodi hermeetiline maailm nagu mõisa omagi.

Balti romaani kujutatava rudimentaarse ruumi põhjused peituvad baltisaksa kogukonna sotsiaalses struktuuris, mis võimaldas baltisakslaste jaoks vaid teatud sotsiaalseid identiteete, pakkus rea kindlaid sättumusevorme, lõi kollektiivse illusiooni, mille sisuks oli traditsioonilise seisusliku korralduse kestvus, patriarhaalsete suhete muutumatus, ettekujutus Baltimaadest kui baltlaste maast. *Baltenland* oligi baltlaste endi lemmiknimetus oma maa kohta, kusjuures baltlaste hulka loeti vaid Baltikumi saksakeelset elanikkonda, kes moodustasid väikese, kuid kokkuhoidva, omavahel suguluses oleva seltskonna: „Me oleme rass omaette, tihedasti kokkupõimunud pere,” kirjutab Max Alexis von der Ropp romaanis „Elkesragge”.⁸⁷ Maa teiste rahvuste päralt olevad sotsiaalsed identiteedid sulanduvad kokku „tumehalliks taustaks”,⁸⁸ teravamaid kontuure omandamata.

Käsitletava perioodi balti jutustusruum on kontrastiderohkeim balti romaani ajaloos. See ei saa enam ignoreerida ühiskonna sotsiaalseid ja rahvuslikke pingeid ega sulgeda silmi modernse aja ilmingute ees. See ei ole loobunud olemasolevate positsioonide kaitsmisest, kuid visandab veel tulevikuvisioone ning toob väljale uusi ja üllatavaid dispositsioone, võimaldab identiteedimustrite vahetumise, mis teevad teatavaid korrekture balti romaani „genotüüpi”.⁸⁹ Erinevused tulenevad autorite erineva sotsiaalse sättumuse kõrval mõistagi ka tekstide varieeruvast kunstilisest tasemest, autorite stilistilistest taotlustest, voolulistest mängureeglitest, temaatilistest raskuspunktidest, kirjanduslikest mõjutustest ja kirjanduslikust konventsioonist. Alljärgnevas ülevaates balti kodupaigaromaanist on ühtlasi püütud näidata ka lahknevusi, „kotkaperspektiivile” varjatuks

⁸⁷ Max Alexis von der Ropp, *Elkesragge*. Ein baltischer Zeitroman. Berlin, 1907, lk 68.

⁸⁸ „Mõeldamatu on tänapäeval ka mitesaksa elanikkonna peaaegu täielik väljalülitamine, kes proua von Bodiscol kujutavad üksnes tumehalli tausta,” kritiseeris Otto von Schilling „tühikut” Bodisco romaanis. Otto von Schilling, *Im Hause des alten Freiherrn*. – BM 1913 II, lk 294–301, siin 297.

⁸⁹ Armin von Ungern-Sternberg, *Erzählregionen*, lk 716. Vt ka retsensiooni: Liina Lukas, *Läbielatud ruum? Lisandus baltisaksa kirjandusloole uurimisele*. – Akadeemia 2004, nr 3, lk 531–561.

jäävaid nurgataguseid allhoovusi, mis hilisemas baltisaksa kirjandusloos on jäänud kahe silma vahele või mis pole sobinud käibel olevasse ettekujutusse „balti kirjandusest”. Paarikümne aasta jooksul loodud balti romaanikirjandust on tahetud esitada kogu selle mitmekesisuses.

Ajalooline romaan

Balti ajaloo käsitlemine balti kirjanduses langeb 1880. aastatesse ja on seotud balti ühisteadvuse tekkimisega 19. sajandi teisel poolel ning sellest võrsunud vajadusega leida ajaloolisi identsusnarratiive. „Teadmatus meie kodumaa ajaloo kohta on üldiselt nii suur, et igasugune katse selle kohta laiematesse ringidesse teadmisi levitada on tunnustust väärt,”⁹⁰ kirjutab *Baltische Monatsschrift* 1882. aastal. **Emmy du Féaux**’ Kuramaa hertsogiromaanid,⁹¹ eriti „Rootslase laps” (*Ein Schwedenkind*, 1879), mis käsitles Kuramaa hertsog Jakobi vastuseisu Rootsi kuninga vägedele, ning **Theodor Hermann Panteniuse** romaan „Kellesed” (*Die von Kelles*, 1885), mis viis lugeja balti ajaloo ühte pöördepunkti, Saksa Ordu lagunemise ja Liivi sõja aega 16. sajandil, said balti lugejaskonna poolt tänuliku vastuvõtu osaliseks. Romaanižanr pidi korvama puudujäägi ajalookirjutuses ning see ülesanne käis talle selgelt üle jõu. Eriti Emmy du Féaux’ romaanides leidis kriitika puudujääke ajalootundmises ning faktivigu.⁹²

Kui Emmy du Féaux vaatas balti ajaloole hertsogilossi tornist, vahendades baltisaksa konservatiivset ajalookäsitlust, siis Panteniuse taotlus on olnud laiem. Ehkki romaani pealkiri (*Die von Kelles*) sugereerib perekonnasaagat, mille põhiliiniks peaks olema Russowi kroonikast tuttav lugu Rõngu mõisapreili Barbara von Tiesenhuseeni (romaanis von Thedingsheim) karistamisest keelatud armastuse eest,

⁹⁰ H., Ein kurischer historischer Roman. – BM 1882, lk 240–250, siin lk 241.

⁹¹ Emmy du Féaux, Ein Schwedenkind. Ein baltischer Roman aus der Zeit Herzog Jacobs von Kurland. Riga, 1879; Die Äbtissin von Herford. Roman aus der Zeit Friedrich Casimirs, Herzog von Kurland. I, II. Riga, 1882; Um eine Herzogskrone. Baltischer Roman aus der Zeit des Herzogs Johann Ernst Büron. I, II. Berlin, 1887.

⁹² H., Ein kurischer historischer Roman. – BM 1882, lk 240–250.

oli Panteniuse eesmärgiks olla pigem – sarnaselt Russowile endale – kultuurikroonik ning luua pilt tolleaegsetest kommetest, tavadest ja eluolust. Ajalooline panoraam ei tähenda Panteniusel suhte puudumist kaasajaga. Olemata küll võtmeromaan, milles kaasaegsed probleemid on rüütatud ajaloolisse kostüümi, on romaanis väljenduv seisusekriitika tuttav Panteniuse varasematest teostest, mille eest ta sai peapesu balti kriitikutelt.⁹³ Balti aadli seisuslik kõrkus, sisetülid, omakasu, prassimishimu on siin peamiseks Vana-Liivimaa allakäigu põhjuseks. Poliitilise intriigi kõrval on romaani teiseks sisuliseks liiniks keelatud armastuse teema, seisustevaheliste suhete teema – *mesalliance*. Romaanis „Kelleseid” tähendab see eeskätt sotsiaalset lõhet – Panteniuse Bonnius on kodanlikku päritolu sakslane. Kuid mitmetes Panteniuse teostes („Jumala maakeses”/*Im Gottesländchen*, „Vana noorhärja ja tema armastus”/*Der alte Jungherr und seine Liebe*) on mesallianss ühtlasi ka rahvuste vaheline väärlit.

Käsitletaval perioodil viljelevad balti ajaloolist romaani Eberhard Kraus, Alexander Andreas Badendieck ja John Siebert. Esimene käsitleb Kuramaa, teine Liivimaa ja kolmas Eestimaa ajalugu.

Eberhard Kraus, „Katku ajal” (*Im Zuge der Pest*, 1895)

Eberhard Krausi romaan „Katku ajal” kujutab Põhjasõja-järgset poliitilist kaost ja Kuramaa aadlike katseid maa poliitilises elus korda luua. Panteniuse eeskuju jätkab (samuti ajakirjanik) Kraus kõigi sotsiaalsete kihtide kujutamisega, sooviga anda avar pilt tolleaegsetest oludest. Ta vaatleb kriitilise pilguga balti aadli eluviisi, mida iseloomustas priiskav elulaad kesk näljahäda ja katku, „seisuslik kõrkus, madal õpihimu ja püüdlikkuse ning tegutsemisjõu puudus”,⁹⁴ mis takistas Kuramaa aadelkonnal, peategelase Rolooff von Prankeni hinnangul „Poola aristokraatia järel tookord kõige rüütellikumal,

⁹³ Karl Arnold, Theodor Hermann Pantenius. – Heimatstimmen 1906, II, lk 174; Alexander von Denffer, Theodor Hermann Pantenius, Kurlands Heimatdichter. Materialien zu einem Lebensbilde. (Baltenland in der Vergangenheit und Gegenwart, VIII). Berlin–Riga 1918, lk 85.

⁹⁴ Eberhard Kraus, *Im Zuge der Pest*. Reval, 1895, lk 72.

vabamal, eneseteadlikumal maailmas”,⁹⁵ „mängimast Euroopa elus prominentset rolli, ning olemast samas kodumaa elu hoolitsevaks organisaatoriks.”⁹⁶ Romaanis on vastandatud kaks aadlimõisa – Kuramaa aadli uhkust, rikkust ja tegutsemistahet kehastav von Prankenite suguvõsa ja vaesunud rüütelkonna peamehe von Esserni mõis. Romaani käigus suundub Roloff von Prankeni, pealtnäha „varbaotstest juuksejuurteni Kuramaa aadliku”⁹⁷ võimu- ja vabadusiha ning tegutsemistahe aga valedale rööbastele – röövlijõugu etteotsa – ning noorest ja sentimentaalsest Georg von Essernist, kes, nähes, et varanduseta aadlikul pole kodumaal võimetekohast rakendust, tahtis lahkuda kodumaalt, et mujal tuntuks ja tunnustust teenida, saab Kuramaa aadli uus teovõimas juht.

Kujutades küll balti aadli erinevaid sätumusevorme, millest sõltub maa poliitiline käekäik, teeb Kraus, vastavalt kodanlik-sentimentaalse romaani voorusekoodeksi ettekirjutustele, loo tegelikuks kangelannaks hoopis praosti tütre Lore, kes isa kõrval katkuga võitleb ning oma abivalmiduse ja kohusetundega kogu ümbruskonnas lugupidamise võidab – koos Georg von Esserni südamega.

Erinevalt Panteniusest ei ole Kraus idealiseerinud ka maa-literaadiseisust, keda esindab romaanis praost Alopäus: „Tal oli iseenesest vähe kalduvust ohverdada end kaasinimeste heaks ja täielikult ligimesearmastuse teenistuses vaeste ja õnnetute eest hukkuda. Ükski aadlimees ei vaadanud kõrgimalt oma pärisorjade peale alla kui tema oma hoole alla usaldatud koguduse peale. Kirjutuslaua kõrval rippus raske nahkpiits, mida ta kutsus läti keeles *maisa pataga*’ks (leivapiits), kuna tema arvamuse kohaselt tulid selle löögid „talumatsidele” samamoodi kasuks nagu igapäevane leib. Oli koguduse liikmel ilmne süü, siis kutsus ta tema enda ette ja karistas isaliku karmusega. Eriti armastas ta lahendada abielutülisid nii, et peksis süüdi oleva poole süütu silme all korralikult siniseks. Sageli tuli aga ette, et mõlemad pooled said oma täismõõdu kätte. Tema silmis oli mittedaksa talurahvas alaväärtuslik, kõigeiks kurjaks ja häbematuks valmis olev sugu, mida tuli vaid hirmu abil vaos hoida. Kui kord üks

⁹⁵ Sealsamas, lk 72.

⁹⁶ Sealsamas, lk 72.

⁹⁷ Sealsamas, lk 83.

vana läti mees talle ette heitis, et pühakirja järgi olevat Jumala ees kõik inimesed võrdsed, vastas ta mõnitades: „Jah, sõbrake, see on õige, teie parandate end pärast surma, meie muutume halvemaks! Sellepärast peame me vähemasti maa peal selle eest hoolt kandma, et te ei muutuks liialt upsakaks ega meil seda lühikest ajavahemikku oma tõrksusega ära ei rikuks. Selle eest saate ju endale terve igaviku!”⁹⁸ Sealjuures polnud praost oma läti koguduses sugugi vihatud. Kuna ta oskas erinevalt paljudest oma ametivendadest suurepäraselt läti keelt ning tundis koguduse eluolu, oli ta rahvapärane ja lähedane, leidmata sealjuures iial siirast inimlikku kontakti. Kui puhkes katk, mis viis tühjaks palju talusid ega jätnud puutumata mõisaid ja linnamaju, täitis praost oma kohust hingekarjasena kuni lõpuni ning saab sellega jutustajalt „õigustuse” ka oma vanatestamentlikule karmusele. Niisuguseks patriarhaalseks, kuid õiglaseks ja lõpuni oma kohust täitvaks autoriteediks stiliseeritakse pastor balti romaanis.

Alexander Andreas Badendiecki romaanid Riia ajaloost

Kui Eberhard Kraus kasutab ajaloolist kulissi, et panna oma tegelasi kõlbeliste valikute ette, siis **Alexander Andreas Badendieck** osutab suuremat tähelepanu ajaloolisele olustikulisusele, miljöökirjeldustele, mis reedavad mõjutatust realistlikust programmist. Tema ajalooliste romaanide toimumispaigaks on Riia ja selle ümbrus. 16. sajandi piraadilugu „Munkenbek” (1900) pakub röövliromantika kõrval kirevaid pilte 16. sajandi Riia oludest, andes tunnistust ajalooharidusega kooliõpetaja tõhusast arhiivitööst. „Vanaisade aja” kaupmeheromaanis „Äri talupoegadega” (*Bauernhandel*, 1902) jutustab Badendieck ühtlasi oma perekonna lugu. Pärast Napoleoni sõdu mitmetest kaubandusartiklitest puudust tundev Euroopa annab sõjast räsimate Baltimaadele suurepäraseid võimalusi toiduainete sisseveoks. Liivimaa kaupmehed ei jätta võimalust kasutamata ja teenivad suuri kasumeid linakaubandusega, mille nõudlust talumehed kuidagi rahuldada ei jõua. Olukord annab võimaluse ka spekulantidele, kes linna

⁹⁸ Sealsamas, lk 181–182.

suunduvaid linavoore juba teel hakkavad üles ostma. Äge konkurent suundub kahe kaupmehemaja – ausalt kaupleva Hieronymus Alventryki ja ülesostmisega tegeleva John Krafti vahel. Badendiecki sündmustik on ajaleheromaanile omaselt tihe, toimub uskumatu sündmusi, vahetusseene, ületrumpamist, mõrvu jne, mis juhivad lõpuks traagilise lõpuni, kuid ühtlasi *poetic justice* printsiibi kehtestumiseni – sulid saavad karistatud, tublid ja ausad kestavad edasi – ning lohutava lõppakordini. Balti ajaloolise romaani traditsiooni jätkab Badendieck üksikasjaliste olu- ja kommetekirjeldustega: suurkaupmehe majade eluolu, ballide ja muude lõbustuste kõrval on lehekülgede kaupa kirjeldatud kaubatranspordi toimimist Riia linnas, talupoegade linnasõite ja kaubavastuvõttu kaupmeeste poolt. Badendieck kirjeldab erinevate rahvaste – leedukate, poolakate, lätlaste, eestlaste, venelaste ja juutide – käitumistavasid, linna sattunud talupoegade ajaveetmisviise, nii et lugeja ees avaneb kirev pilt multikultuursest Riia linnast. Kriitiline on autor saksa kaupmeeste suhtes, kes talupoegade lihtsameelsust, asjatundmatust ja joomahimu ära kasutasid, talupoegi tüssasid ja nad endast võlgadega sõltuma panid. Badendiecki talurahvapilt on balti romaani kohta võrdlemisi diferentseeritud. Näidatud on ka jõukaid taluperemehi, kellest kaupmehed lugu pidasid ja kes „ilmutasid täiuslikke teadmisi nii kaubasortidest kui ka nende kaalust” ning olid osavad oma tingimuste läbisurumisel.

Ka Badendiecki romaan „Püha Jüri” (*Sanct Jürgen*, 1902), mis kujutab ordu ja linnakodanikkonna vahelisi konflikte 13. sajandi lõpu Riias, pälviv huvi kroonikaliku täpsusega edasi antud linnakirjelduste ja kultuuripiltidega. Mitmed Badendiecki ajaloolised jutustused ilmusid vaid *Rigaer Tageblatt*’is, jõudmata raamatukaante vahele.

John Sieberti jutustused Tallinna ajaloost

John Sieberti mitmekesise loominguga (Siebert kirjutas ka luulet ja näidendeid) enamik on jäänud käsikirja. Kluge kirjastuses ilmus kaks tema Tallinna-ainelist ajaloolist jutustust, mis on ka ainsad Vana-Tallinna pildid käsitletaval perioodil, enne kui Tallinna ajalugu hakkab balti jutustuseks vormima Theophile von Bodisco (romaanis

„Dorothea ja tema kirjanik”/*Dorothee und ihr Dichter*, 1924). 1908. aastal ilmunud jutustus „Heise Pattiner” (*Heise Pattiner*) on lugu samanimelisest lugupeetud Tallinna linna- ja ühtlasi perekonnapeast, kes reformatsiooni Läänemere kaldale jõudes, murest oma tütre hingeõnnistuse pärast, saadab ta „ketseriks” hakanud peigmehe käte vahelt Pirita kloostri. Traagiline sissejuhatus viib siiski õnneliku lõpuni ning õnnelikuks saab enam kui üks noorpaar. „Vennad Boismannid” (*Die Brüder Boismann*, 1910) räägib Tallinna piiramisest herzog Magnuse vägede poolt 1570. aastal ning kolme tallinlasest venna poolehoiust eri pooltele. Siin ei lõppe lugu siiski nii õnnelikult kui eelmine ning üks vendadest mõistetakse pärast keskaegseid piinamistseremooniaid linna reetmise eest surma. Sieberti ajaloolisesse romantikasse loob moodsamat atmosfääri jutustaja, kes juhib lugejat asjatundlikult ringkäigul keskaegses Tallinnas.

Asundusromaan

19. ja 20. sajandi vahetusel, rahvuslike pingete kasvades, hakkab balti romaan üha tõsisemalt tegelema küsimusega: kellele kuulub maa? Maa hõivamise lugu jutustav asundusmüüt muutub balti romaani oluliseks komponendiks, looks loos, millega õigustatakse baltisakslaste viibimist Baltimail. Sageli esitatakse asundusmüüt ja esiajaloo kontseptsioon mõne läti või eesti soost haritlase suu läbi. **Elfriede Jakschi** romaanis „Valgust, rohkem valgust!” (*Licht, mehr Licht!*, 1885) jutustab saksastunud lätlane Erwin Schmidt läti rahva languseloo, nähes allakäigu põhjusena lõputuid tülisid naabritega, samuti rahva orjastamist sakslaste poolt. Erwin peab ennast, hoolimata mõningasest sentimentidist oma vanaema rahva suhtes, sakslaseks ega näe läti rahva rahvuslikku tulevikku – see on tema sõnul kaduv rahvus, mille pole arenguvõimalust. Sakslaste maahõivamist õigustatakse romaanis sellega, et ka eestlased ja lätlased polevat selle maa põlisasukad, vaid samamoodi kolonisaatorid, kes omakorda tõrjusid maalt välja germaani sugu goodid. Baltisaksa kultuuriline järjepidevus gooti kultuuriga kujuneb saksa kolonisatsiooni kirjanduslikuks õigustuseks. **Frances**

Külpe novellis „Darthe Semmit” (*Darthe Semmit*) korraldatakse veenvuse mõttes lausa arheoloogilised väljakaevamised, mis tõestavad gooti asustust 1200 aastat tagasi.⁹⁹

Max von der Roppi romaanis „Elkesragge” kõlab asundusmüüt järgmiselt: „700 aastat tagasi, kui sakslased tulid maale, elasid siin kurelased, soome hõim, kes suruti vähehaaval välja ja assimileeriti. Lätlased asusid kaugemal lõunapool. Alles sakslased asustasid maa läti põllupidajatega ja te võite olla kindlad, et meie ringkondades ei istuks ühtki lätlast, kui meie, sakslased, poleks neid siia kutsunud.”¹⁰⁰

Mitmed romaanid jutustavad asunduslugu põhilooa, siirdades tegevuse 12. sajandi lõppu või 13. sajandi algusse ning kirjutades enamasti edasi Läti Henriku kroonika ajalookäsitlust. Henriklik asundusmüüt õigustab maa hõivamist selle päästmisega metsikusest ja paganlusest. Kristianiseerimine tähendab ühtlasi kultuureerimist. Teine, võõras, oli kristliku maailmakorralduse mõttes paganlik, vaenulik, kummaline kurioosum, mis tuli alistamise ja pööramise teel ümber kujundada oma mudeli järgi. Paganlusest tuletati võimetus end ise valitseda, teisitiolu võrdsustati kohtlusega. Maa vallutuse õigustuseks oli hinge pööramine, mille retooriliseks vahendiks on ümbernimetamine, ristimine.¹⁰¹

Henriklik ajaloomüüt vastandab idealiseeritud, kultuuriliselt ja moraalselt kõrgemal tasemel olevatele saksa preestritele ja rüütlitele kohalike hõimude metsikuse, harimatuse ja ka amoraalsuse (valelikkus, kavalus, reetlikkus). Positiivseks tegelaseks tõuseb siin ristiusu vastu võtnud liivlaste vanem Kaupo, kes võtab üle sakslaste religiooni, väärtushinnangud ja moraalsed tõekspidamised.

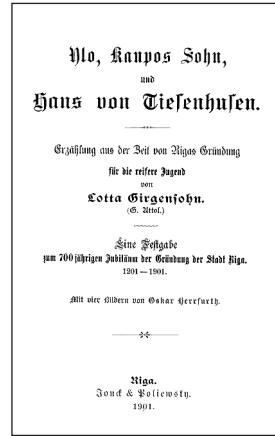
Henriklikku asundusmüüti vahendab antud perioodi kirjanduses Lotta Girgensohn romaanis „Ülo, Kaupo poeg, ja Hans von Tiesenhusen. Jutustus Riia rajamise ajast” (*Ylo, Kaupos*

⁹⁹ Frances Külpe, *Darthe Semmit*. – Rote Tage. Baltische Novellen aus der Revolutionszeit. Berlin, 1911, lk 189–280.

¹⁰⁰ Max Alexis von der Ropp, *Elkesragge*, lk 197–198.

¹⁰¹ Vt ka: Stephen Greenblatt, *Wunderbare Besitztümer. Die Erfindung des Fremden: Reisende und Entdecker*. Tõlk. Robin Cackett. Berlin, 1994, lk 20; Tzvetan Todorov, *Die Eroberung Amerikas. Das Problem des Anderen*. Tõlk. Wilfried Böhringer. Frankfurt/M, 1985, lk 38.

Sohn und Hans von Tiesenhusen. Erzählung aus der Zeit von Rigas Gründung, 1901). Siin on Kaupole vastandatud tema poeg Ülo, kelle sisemised heitlused paganliku ema ja salajas imetletud isa vahel ongi romaani peamiseks intriigiks. Kaupo on tõusnud jutustusmaailma sotsiaalses hierarhias kõrgele, kuna on vastu võtnud ristiusu ja selle moraalkoodeksi. Temast on saanud haritud ja lugupeetud rüütel, kes Saksamaal palju ringi reisinuna oli imetlenud sealset hästikorraaldatud elu, „oli imestanud kirikute ja kloostrite üleva toreduse üle, [...] näinud ettenägeliku kaupmehe rikkust linnades, turniiride hiilgust rüütililossides ja käsitööliste kindlalt suletud tsunftes. Kõikjal korras olud, võimas tervik. Ta tahtis oma rahvale sama ja uskus vajavat siin saksa abi, haridust ja religiooni.”¹⁰² Ka Kaupo kaashoimlane, kristluse vastu võtnud Viezo imetleb saksa mõttelaadi ja religiooni, kombekust, tunnistab nende üleolekut ning on sakslastele nende tuleku üle lausa tänulik: „Tulge ainult, sakslased, tulge meie Liivimaale, te olete seda väärt, et me teile ruumi teeme.”¹⁰³ Saksa truudusele ja malbusele vastandub liivlaste alatus ja kavalus. Sealjuures võib sakslaste mõju kohalikele rahvastele olla moraalselt õilistav: nii kujuneb liivlannast Tiiust ordulossis saksa perenaise musternäidis, kes on vääriline

*Oskar Herrfurthi
illustratsioonid*

¹⁰² Lotta Girgensohn, *Ylo, Kaupos Sohn und Hans von Tiesenhausen. Erzählung aus der Zeit von Rigas Gründung*. Riga, 1901, lk 145.

¹⁰³ Sealsamas, lk 135.

kihluma Hans von Tisenhuseniga. Otsustavas lahingus vastastikku sattudes langevad isa ja poeg. Kuid Ülo poeg Anno ristitakse ning liivlaste vanema poja ristimise retoorilise aktiga loetakse liivlaste saatus Liivimaal otsustatuks.

Romaan on kirjutatud Riia rajamise 700. aastapäevaks ning sisaldab sõnumit kaasaja jaoks: Piiskop Alberti soov oli rajada Riia linna näol Väina jõe äärde „saksa kommete, usu ja meie tegutsemise kants”¹⁰⁴ ning linnaelanike ülesandeks on jätkata Alberti missiooni: „Võitluses metsikute päriselanike ja Liivimaa karmi loodusega olla teadlik oma sakslusest ja levitada saksa kombeid ja laadi.”¹⁰⁵ Rahvusliku ideoloogia instrumendiks muutub baltisaksa romaan 20. sajandi edenedes üha sagedamini.

Alternatiivina henriklikule ajalookäsitlusele on baltisaksa asustusmüüdina käibel veel teinegi, herderlik ajaloomüüt, mille algtekstiks võiks pidada Garlieb Merkeli romaani „Wannem Ymanta” (1802). See räägib eestlaste ja liivlaste kuulsusrikkast minevikust enne ordurüütlite saabumist, muistsest vabadusvõitlusest ning vaprast vastuseisemisest vägivaldsele kristianiseerimisele. Merkel kirjutab: „Mõök peos astus ta [eestlane] vastu sissetungivatele röövlitele, vastas nende salakavalusele karmi ning visa järjekindlusega. Ja niipea, kui tekkis soodus juhus, tõstis ta jõuliselt mässu enda peale pandud ikke all ja purustas selle.”¹⁰⁶ Herderlik-merkellik romantiline ajaloomüüt oli baltisaksa haritlasringkondades ulatuslikumalt käibel 19. sajandi alguses, kuid jälgis sellest leiab ka sajandivahetuse kirjandusest, näiteks **Ludmilla von Rehreni** romaanist „Aaso ja Linda. Lugu Liivimaa möödanikust” (*Aazo und Linda. Eine Geschichte aus Livlands Vergangenheit*, 1902), milles on kujutatud eestlaste muistset vabadusvõitlust.

Kui Lotta Girgensohni romaanis oli vastandatud kaks ruumi: saksa kindlus ja liivlaste linnus, mille toimetusi jälgiti, küll must-valge kontrastpildina, paralleelselt, siis siin toimub tegevus eestlaste

¹⁰⁴ Sealsamas, lk 64.

¹⁰⁵ Sealsamas, lk 65.

¹⁰⁶ Garlieb Merkel, Die freien Letten und Ehsten. Eine Erinnerungsschrift zu dem 6. Jan. 1820 gefeierten Freiheitsfeste. XII. Riga, 1820, lk 16.

ja liivlaste seas, keda on kujutatud harmooniliste ja idealiseeritud looduslastena. Peategelaseks on Rehreni romaanis Kaupo vend Aaso, kes organiseerib võitlust ristirüütlite vastu. Rehreni käsitus on läbinisti romantiline, sellesse on põimitud folkloorseid ja mütoloogilisi elemente regilauludeni välja ning eesti jumalate panteon esineb siin täies hiilguses (Vanaisa, Ilmarine, Vanemuine, Tuuletar ja Ilmatar, Kõu, Pikker, Vikerkaar). Tegelasena astuvad üles eestlaste vanemad Lembitu, Manivalde, Vootele jt, keda on kujutatud mõistva poolehoiuga.

Girgensohni romaaniga võrreldes teises ideoloogilise võtmes alanud ja kulgenud lugu jõuab aga täpselt samasse punkti välja, lõppedes samamoodi ristimisaktiga. Vendade Aaso ja Kaupo kahevõitluses hukuvad mõlemad, surev Aaso tuuakse ema Linda juurde, kes on vastu võtnud kristluse ning Aaso saadab oma preestriga üleskutse rahvale, et lasku nad võõrastel jääda, sest nende jumal on tugevam. Merkellik mäss, mida võis endale lubada 18. ja 19. sajandi vahetuse veel valdavalt saksakeelne balti kultuurieliit, ei olnud sajand hilisemas mitmekultuurilises balti ruumis nähtavasti enam võimalik.

Hazo und Linda.

Eine Geschichte aus Livlands Vergangenheit.

Von

Ludmilla von Rehren.

(L. Heymer.)

Mit 5 Holzschn.

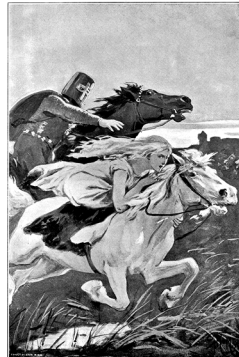
Alle Rechte vorbehalten.

Riga.

Verlag von Ernst Bloch.

Hazo findet seine Mutter.

Linda auf der Flucht vor Kunz von Meindorp.

Balti ajaromaan¹⁰⁷

Balti romaan armastab jutustada vanaisade ajast, 1840.–1860. aastatest, maalida idüllilisi pilte Liivimaa vaikelust, balti väljakujunenud eluvormist. Kujutades kaasaega, mis on asunud harmoonilist ja turvalist eluvormi lammutama, satub balti romaan raskustesse, suutmata luua kitsast perekonnaloost laiemat panoraami, leidmata kaasaja traagikale muid lahendusi kui kunagise olukorra taaskehtestumine, balti feodaal-patriarhaalsete suhete edasikestmine. See on ainus balti romaani utoopia ning see utoopia on retrospektiivne. Tulevikulisi lahendusi balti romaan ei leia. „Püsima jääda ja üle elada!” on tema carlschirrenlik sõnum, trotslik *Ich bleibe!*¹⁰⁸ tema ainus kangelastegu. Tundes end küll ajaloo pöördpunktil, ei nähta end selles ajaloos aktiivse kujundajana, vaid passiivse üle-elajana, ja see on balti romaani ainus lootus – lootus ajaloo tagasipöördumisele.

Kujutamaks kaasaega, leidis balti jutustaja end keset sajandivahetuse poliitilisi tõmbetuuli, milles tuli võtta seisukoht. Ajast jutustamine oli juba iseenesest poliitiline tegevus. Balti ajaromaan on tugeva ideoloogilise värvinguga, mille all kannatab sageli jutustuse kunstiline kavatsus. Kuid viimane polnudki rahvusliku *Heimatkunst*’i ambitsiooniks: „Sest mitte üksnes esteetilis naudingut ei pea *Heimatkunst* pakkuma Ta seisab suure kodukandiliikumise teenistuses, mis on ühtlasi suur rahvuslik liikumine,” kirjutab liikumise peamine teoreetik Adolf Bartels, „sest kui esteetiline on eesmärk omaette, ei saavutata ka tõelist elutõde.”¹⁰⁹ Ka balti jutustus asub sajandi alguses üha innukamalt rahvusliku võitluse teenistusse, ehk, nagu on määratlenud Ludwig Mathar balti kõige programmilisema kodupaigakunstniku Carl Wormsi loomingu pärisosa: „Need tema teostest, milles võitlus rahvusliku laadi eest tuleb kõige tugevamini ilmsiks, pole küll tema kõige küpsemad, kuid see-eest kõige omasemad.”¹¹⁰

¹⁰⁷ Saksa keeles *Zeitroman*, kaasaega kujutav romaan. Vrd: ajaluule.

¹⁰⁸ *Ma jään paigale!* Carl Worms, *Ich bleibe.* – Aus roter Dämmerung. Baltische Skizzen. Stuttgart, 1906, lk 7–26.

¹⁰⁹ Adolf Bartels, *Heimatkunst.* Ein Wort zur Verständigung. München, 1904, lk 5, 8.

¹¹⁰ Ludwig Mathar, Carl Worms. *Baltische Erzähler.* Berlin–Leipzig–Riga, 1918, lk 12.

Balti ajaromaani alguses seisab **Johanna Conradi** (1814–1892) romaaniga „Georg Stein ehk sakslased ja lätlased” (*Georg Stein oder Deutsche und Letten*, 1864). Nagu romaan pealkirjast ilmneb, tuleb balti ajaromaanil ette võtta ebamugav suhestumine ajaloolise Teisega. Seda suhestamist ei ole balti romaan just sageli tarvilikuks pidanud, kujundades balti jutustusmaailmast etniliste ja sotsiaalsete konfliktideta ahistorilise ruumi, nagu tõdes Armin von Ungern-Sternberg.¹¹¹ Johanna Conradi juhtis esimesena balti romaaniautoritest tähelepanu balti ühiskonna keskele pingsuhte. Peategelane, läti päritolu Georg Stein on kasvanud üles saksa perekonnas koos saksa lastega, saanud Miitavi gümnaasiumis ja Tartu Keiserlikus Ülikoolis saksa hariduse, soovimata siiski käia haridusest tulenevat loogilist rada, vaid nähes elu eesmärki tegutsemises oma rahvusaaslaste heaks. Johanna Conradile oli küll võõras mõte läti rahvuslikust identsusest või läti keelsest haridusruumist, kuid läti noormehe hariduspüüdlusi ja emantsipeerumiskatseid on näidatud sümpaatiaga, võrdvõimelisust kaasa rääkida saksakeelses kultuuri- ja hariduselus enesestmõistetavana. Teoses kõlanud ühisbalti idee – „Pea meeles, et sakslased ja lätlased on sellel maal õigupoolest üks rahvas!”¹¹² – kirjanduslikku edasiarendust jätkas Johanna Conradi vennapoeg **Theodor Hermann Pantenius**.

Panteniusale said Baltimaade sotsiaalsed suhted ja seisustevaheline lõhe peateemaks. Juba gümnaasiumis katsetas ta lätiainelise jutustusega „Liivlane Kaupo” (*Kaupo der Live*), mis aga jäi lõpetamata. Esimeses avaldatud romaanis „Wilhelm Wolfschild” (1872)¹¹³ peab nimategelane koos sõbraga plaane läti rahva vabastamiseks. Romaan algab stseeniga, kus Wilhelm astub välja läti kaasõpilase eest aadlikest klassikaaslaste vastu, kes on rebinud puruks läti poisi luuletuse. See stseen iseloomustab hästi Panteniuse üldist hoiakut, mis avaldub ka tema järgmistes teostes. „Armastuse lätlaste vastu pärisin ma isalt,”¹¹⁴ on Pantenius tunnistanud oma mälestustes.

¹¹¹ Armin von Ungern-Sternberg, *Erzählregionen*, lk 184, 293 jj.

¹¹² Johanna Conradi, *Georg Stein oder Deutsche und Letten. Eine Erzählung aus der Gegenwart Kurlands*. Riga, 1864, lk 11.

¹¹³ Theodor Hermann, *Wilhelm Wolfschild. Ein Roman aus dem baltischen Leben*. Mitau, 1872.

¹¹⁴ Theodor Hermann Pantenius, *Aus meinen Jugendjahren*. Leipzig, 1907, lk 97.

Panteniuse solidaarsusetunnistus – „Käisin läbi selle maa kõikide sotsiaalsete ringkondadega”¹¹⁵ – peegeldub ka tema tegelastevalikul. Tema teostes esineb tegelasi kõigist kolmest seisusest: aadlikke, literaate, talupoegi. Pantenius ise asetub baltisaksa kirjanikest kõige järjekindlamalt 19. sajandi kodanliku realismi positsioonile, mis baltisaksa kirjandusväljal tundus liberaalsemana kui Saksamaalt vaadates. Panteniuse protagonistiks on liberaalsete vaadetega õpetaja või valgustuslik-kodanliku moraalikäsitlusega pastor, kes tunneb talle antud sotsiaalset kohustust maarahva suhtes. Kodanlik-liberaalselt positsioonilt kritiseerib Pantenius Baltimaade rüütelkondlikku konservatismi ja aadli seisuslikku kõrkust, millega sageli käib koos harimatus. Erinevalt aadlist, kellele suguvõsa vanus annab õiguse mitte ajusid pingutada, on literaadi pürgimus ise endale elus jalad alla saada ja seda mitte isade, vaid oma tubliduse ja eneseharimise abil. Panteniuse seisuslik uhkus väljendub jutustuses „Kätchen Hortensius” (jutukogus „Kuramaa jutud”/*Kurländische Geschichten*) literaadiseisusest härra Hortensiuse suu kaudu: „Kui praegu tuleks vanimast suguvõsast parun ja ütleks: siin on mu isade loss, anna mulle selle eest oma viis akadeemiliselt haritud esiisa – ma naeraksin ta välja.”¹¹⁶

Panteniuse ainus talupojanovell „Ühe muna pärast” (*Um ein Ei*, kogumikus *Im Gottesländchen*) käsitleb konflikti mõisahärra ja talupoja vahel: edukale taluperemehele, kes on kunagi päästnud mõisahärra elu, öeldakse üles talukoht ühe muna pärast, mille too rendiraha tuues härrale mõisametsa läbimise eest toomata unustas. Parunit on kujutatud esmapilgul põikpäise ja väiklasena ning lugeja sümpaatia kaldub talupoja poole. Jutustuse lõpp on, nagu Panteniusel kombeks, lepituslik: selgub, et tegemist oli eksitusega ning parun osutub hinges heaks ja üllaks inimeseks. Läti taluperemeest on Pantenius kujutanud edasipüüdliku, eduka ja vitaalsena, oma au ja rafineeritud õiglusetundega. Üks Panteniuse loomingus sageli esinev tüüp on ühiskondlikult edasijõudnud edukas lätlastest rentnik, kes omandab pankrotistunud mõisa. Selle tegelaskuju kaudu näikse Pantenius oma kaasmaalasi hoiatavat. Ohutundest ajendatuna lõpetab ta oma romaani „Üksi ja vaba” (*Allein und frei*, 1875) läti vanaisa sõnadega

¹¹⁵ Sealsamas, lk 165.

¹¹⁶ Theodor Hermann Pantenius, *Kurländische Geschichten*. Leipzig, 1892, lk 182.

oma saksa soost väimeespojale: „Siiani oli sakslane maa peremeheks, kuid nüüd on see muutumas Luba mulle, et kui kord viha teie ja meie vahel lõkkele lööma peaks, et sina siis ikka rahule ja kokkuleppele manitsed.”¹¹⁷

Balti ühiskonna solidaarsus, leppimine, integratsioon on Panteniuse kirjanduslik utoopia. Ühisbalti ideed väljendab selgesti tema „kuramaalase”-kontseptsioon, mis pidas erinevust lätlase ja sakslase vahel teisejärguliseks: „Kuramaalased oleme, mitte sakslased, meie rahvuskaslastel on läti keelt kõnelevad kuramaalased, kelle heaolu on meie heaolu, kelle häda on meie häda! [---]. Kui võim on kolonistide käes, kes ei tunnista läti venda enda kõrval, läheb see maa hukka.”¹¹⁸ Kuid Panteniuse ettekujutus integratsioonist allus patriarhaalsetele mustritele. See ei taganud võrdsust, vaid kultuurilise ja sotsiaalse hierarhia kestvuse. Mõistes hukka küll talupoegade õiguste puudumise, nende seadusliku kaitsetuse, ei osanud Pantenius näha ületamatut kriisi sotsiaalses suhetes. Tema meelest on seisustevaheline lõhe Baltimaadel uus nähtus, milles ta süüdistab eelkõige sakslasi, et need vana korda on kuritarvitanud ja oma *Deuschtümele*’st üleliia joobunud. Jutustuses „Ühe muna pärast” ütleb õpetaja talurahvale: „Kui parunid on nüüd karmimad kui siiani, siis seletub see sellega, et teile on kõik seadused välja tulemas, mille peale nemad vael moel vaatavad kui rünnakutele nende omandiõigusele. Küllap see aga peagi mööda läheb ja kõik on jälle nagu ennegi, kui meie mõisnikud millegi muu üle nii uhked ei olnud kui oma talupoegade heaolu ja armastuse üle.”¹¹⁹

Balti ajaromaan 20. sajandi alguses

1905. aasta revolutsioon näitas balti ühisideede utoopilisust ja tegi kirjanduslikele lähenemiskatsetele lõpu. Reaktsioonina eesti/läti

¹¹⁷ Theodor Hermann Pantenius, Allein und Frei. Roman in 2 Bänden. II. Bielefeld–Leipzig 1898, lk 393–394.

¹¹⁸ Theodor Hermann Pantenius, Im Gottesländchen. Erzählungen aus dem kurländischen Leben. I. Im Banne der Vergangenheit. Mitau, 1880, lk 195.

¹¹⁹ Theodor Hermann Pantenius, Im Gottesländchen. Erzählungen aus dem kurländischen Leben. Bd. II. Um ein Ei. Mitau, 1881, lk 1–114, siin lk 101.

rahvusteadvuse tugevnemisele süvenes baltisaksa kollektiivses teadvuses hirm oma rahvusliku olemasolu pärast. 1905. aasta oli baltisaksa maailma jaoks ehmatuseaasta, „esimene pragu baltlaste olelusstruktuuris”,¹²⁰ mis esmakordselt avas paljude silmad aja märkidele. Baltisakslaste eksistentsiküsimus oli korraga tõusnud päevakorrale teravamalt kui kunagi varem. Theophile von Bodisco on kirjutanud oma 1905. aasta mälestustes: „Esmakordselt näitas mulle saatus, et elu polegi midagi nii staatilist, nagu olin seda seni arvanud. Esimest korda kõikus pind jalge all, kõik harjumuspärane näis olevat rööbastelt väljas.”¹²¹ Otsekui aimdusena kerkib õhku küsimus: „Kas balti idüll on lähenemas lõpule?”¹²² Üha süvenevate sotsiaalsete pingete eiramist 1905. aasta revolutsiooni eelõhtul, „sotsiaalset pimedust, millesse on segatud tükike täissöönud ükskõiksust”, on pidanud baltisaksa kirjandusele iseloomulikuks ka Heinrich Bosse.¹²³ Seetõttu saabub 1905. aasta baltisaksa jutustusmaailmas täiesti ootamatult.

Et 1905. aastat tajuti pöördepunktina, näitab nende sündmuste laialdane kajastumine baltisaksa kirjanduses vahetult peale revolutsiooni. **Carl Wormsi** novellikogus „Punasest hämarikust” (*Aus roter Dämmerung*, 1906), **Lotta Girgensohni** romaanis „Elamused” (*Erleben*, 1907), **Elsa von Campeni** jutustuses „Nagu meiegi andeks anname oma võlglastele” (*Wie auch wir vergeben unseren Schuldigern*, 1908), **Max Alexis von der Roppi** romaanis „Elkesragge” (*Elkesragge*, 1908), **Karl von Freymanni** näidendis „Rahva päev” (*Der Tag des Volkes*, 1907) ja **Frances Külpe** jutukogus „Punased päevad” (*Rote Tage*, 1911) on revolutsioonisündmused keskseks teemaks. Rahvuslikest vastuoludest saab balti romaani põhikonflikt, milles on olulisel määral revideeritud seni valdavalt positiivne käsitus maa põlisrahvastest.

Varasemas balti jutustuses kujutati eestlasi-lätlasi truude ja ustavate talupoegadena, kes „läinuks oma härra eest läbi tulest ja veest ja oma

¹²⁰ Camilla von Stackelberg, Verwehte Blätter. Erinnerungen aus dem alten Baltikum. Berlin, 1992. Eesti keeles: Tuulde lennanud lehed. Mälestusi vanast Baltikumist. Tõlk. Vladimir Beekman. Tallinn, 2003, lk 62.

¹²¹ Theophile von Bodisco, Versunkene Welten. Erinnerungen einer estländischen Dame. Toim. Henning von Wistinghausen. Weissenhorn, 1997, lk 247.

¹²² Carl Worms, Überschwemmung. Eine baltische Geschichte. Stuttgart, 1905, lk 6.

¹²³ Heinrich Bosse, Die gläserne Wand: der lettische Mensch in der deutschbaltischen Literatur. – Journal of Baltic Studies 1986, XVII, nr 4, lk 329–349, siin lk 336–337.

armulise proua eest laseks pea maha raiuda ja küsiks seejärel: „Aga armuline proua, kas on veel midagi teha?”” Nii on iseloomustatud eestlast Peter Pohmi Carl Wormsi romaanis „Tomil on külm” (*Thoms friert*).¹²⁴ Sellist teenija-psühholoogiat on püüdnud põhjendada **Eberhard Kraus** lätlase Wagger Sillupi näitel jutustuses „Öiseil teil” (*Auf nächtlichen Wegen*): „Ta on kaotanud oma individuaalsusetunde, tema vaimne areng teostub väljaspool tema oma mina-sfääri kulgevas suunas, tema mõte ja püüdlus avanevad tema härra huvides, kellega ta tunneb end ühena ja kellega ta kuulub kokku nagu käsi peaga, jõud mõistusega. See on kõrgema aru mõju madalamale, vaimse elemendi mõju kehalisele, mis siin kehtib.”¹²⁵

Vaid truu teenri rollis, kokkukuuluvana härraga, asetusid eestlased ja lätlased baltisaksa jutustussüsteemi, taustaelemendina, mis ei kuulunud salongi, vaid eesruumi sisustusse. Igasuguse muu eestlase/lätlase *habitus*’ega ei osanud baltisaksa jutustus muud peale hakata kui näha seda ebaloomuliku, võltsi ja vaenulikuna. Eestlasest/lätlasest linnaharitlane muutub baltisaksa jutustussüsteemis mässajaks, linnaelanik auahneks poolharitlaseks,¹²⁶ edasipüüdlis iseseisev talunik tõusikuks jne, kes on jutustuse lõpul paratamatult määratud allakäigule, kuna ta on „püüelnud üle oma piiridest”. Eberhard Krausi mainitud jutustuses kujuneb vana teenri pojast Andrej Sillupist, keda hariti parunihärra kulul nagu saksa, kuid kes hakkas linnas hoopis „läti asja” ajama, ikkagi kurjategija. Andrej allakäigu põhjusi nähakse uue aja saabumises, mis on toonud kaasa uued ihalused. Vana „kuulekuse, aususe ja olemasoleva austuse aeg” poleks saanud kurjategijaid sünnitada, sest siis olid inimesed rahumeelsed ja tagasihoidlikud, teadsid oma kohta, „täitsid vaikselt ja käratult oma kohust”, püüdnemata välja oma piiridest.¹²⁷

Uus aeg jõuab baltisaksa jutustusmaailmas lõplikult pärale 1905. aastal, tehes ilmsiks patriarhaalsete suhete kriisi. Alles nüüd märgati,

¹²⁴ Carl Worms, *Thoms friert*. Ein Roman aus der Gegenwart. Stuttgart, 1901, lk 21.

¹²⁵ Eberhard Kraus, *Zwischen Narova und Niemen*. Baltische Erzählungen und Skizzen. Libau, 1891, lk 38.

¹²⁶ Sealsamas, lk 47.

¹²⁷ Sealsamas, lk 58.

et „maal on siiski ka nii palju teisi eestlasi”.¹²⁸ „Rahvas, kelle keskel ta oli üles kasvanud, kellega teda sidus tuhat kokkukuuluvuse niiti, kelle keelt oli ta lälisenud enne emakeelt, kelle naised teda ja paljusid tema esivanemaid olid oma piimaga toidnud, tõstis kõige tooremal viisil käe pühade traditsioonide vastu, mõisahärra ja omaenda usu kuulutaja vastu”¹²⁹ ja „näitas end oma rahvuskarakteri kogu alatuses,”¹³⁰ on Lotta Girgensohn nõrдинud. „Tubli maarahvas on põhjani mandunud, need pole enam inimesed, vaid metsloomade kari.”¹³¹

Sellise arengu põhjusi peetakse moodsa aja välismõjudeks: „See on viimase sajandi nihilistlik õõnestustöö, mis nüüd oma vilju kannab. Lääne sotsiaalsed probleemid, mis on sisse toodud ja mille levikut on soodustanud nihilism, barbaarne teadmatuse ja madal meeluse, kaetud salalikkuse mantliga, see on ajanud teie pead segi. Rousseau’ vananenud teooriad koos Tolstoi fanaatiliste, Gorki õõvastust tekitavate kirjeldustega olete te omandanud ilma avaliku sõna- ja pressivabaduseta, ilma kooli ja hariduseta See, mis lätlasi mässama ajab, pole küpsenud paratamatult neist endist, vaid on väljast sisse toodud.”¹³²

Baltisaksa kirjandus ei suuda aru saada sotsiaalse arengu pöördumastest ja kui ka kostub hääli, mis näevad süüd baltisaksa poolle, nähakse lahendust endise patriarhaalse hoiaku süvendamises. Nii arutleb peategelane Elsa von Campeni jutustuses „Nagu meiegi andeks anname oma võlglastele”: „Olla härra, tähendab hoolitseda oma alamate nagu laste eest. [---] Kui ma näiteks oma mugavas autos sõidan ja näen tolmusel tänaval vana nõrka naist aegamisi edasi komberdamas, näib mulle, et peaks mõistma ja vabandama, et rahvas nii kergesti end meie vastu üles kihutada laseb. [---] Mulle tundub vahel, et me peaks nende heaks veel palju rohkem tegema. [---] Me peame laskuma alla rahva juurde ja proovima seda võita ning õilistada.”¹³³

¹²⁸ Theophile von Bodisco, Versunkene Welten. Erinnerungen einer estländischen Dame, lk 248.

¹²⁹ Lotta Girgensohn, Erleben. Livländischer Roman. Schwerin, 1908, lk 24.

¹³⁰ Sealsamas, lk 124.

¹³¹ Sealsamas, lk 55.

¹³² Sealsamas, lk 34–35.

¹³³ Elsa von Campen, Wie auch wir vergeben unsern Schuldigern. Erzählung aus der Zeit der lettischen Revolution. Riga, 1908, lk 14, 24, 89.

Uue eestlasest/lätlasest tegelaskujuna tuleb baltisaksa jutustusmaailma mässu õhutatav kooliõpetaja, kelle vaimustust revolutsioonilistest ideedest, pettumust ja hingelist kokkuvarisemist on sise-monoloogis kujutanud Carl Worms (novellis „Hingepäästja”/*Der Seelenretter*). Wormsi „hingepäästja” naiselik vaste oleks Frances Külpe Darthe Semmit, kelle seesmist puhastumist ja õilistumist suhetes paruness Margaga on kirjeldatud samanimelises novellis.¹³⁴

Kuid mitte ainult Baltimaade murrangulised ajaloolised sündmused ei muuda tegelaste sättumust baltisaksa kirjanduses. Väliste mõjudena annab baltisaksa jutustussüsteemis tunda Wilhelmi ajastu imperialistlik-natsionalistlik vaim ning üha populaarsemaks muutuvad rassiteooriad. H. S. Chamberlaini germaani rassi ülimumslikkust kuulutav teos „19. sajandi alused” muutus baltisaksa kogukonna üheks tüvitekstiks. Sajandi alguse antimodernistlik uuskonservatiivne meelsus sünnitas saksa kirjandusliku *Heimatkunst*’i, mille kontekstis tuleb käsitleda ka baltisaksa kirjandust.

Balti *Heimatkunst*

Kui end kodupaigakirjanikuks pidanud Panteniuse kaasajal tähendas *Heimatkunst* saksa kirjandusväljal Austria või Lõuna-Saksa regionaalkirjanduse perifeerset ilmingut (Ludwig Anzengruber, Peter Rosegger, Ludwig Ganghofer), siis 19. ja 20. sajandi vahetusel kujunes sellest saksa romaani põhisuundumus, mille programmilised seisukohad sõnastas Julius Langbehn oma ülipopulaarses teoses „Kasvataja Rembrandt” (*Rembrandt als Erzieher*) aastal 1890. Gustav Frensseni (*Jörn Uhl*, 1901), Hermann Lönsi (*Wehrwolf*, 1910), Wilhelm von Polenzi (*Der Büttnerbauer*, 1895) jt valdavalt Põhja-Saksa päritolu autorite nägemuses tähendas *Heimatkunst* saksa rahvuslik-rassilise omapära rõhutamist, tugevat juurdumist maalapis, sellest tulenevalt peamiselt maa-miljöo ja patriarhaalse eluvormi

¹³⁴ Frances Külpe, Darthe Semmit. – Rote Tage. Baltische Novellen aus der Revolutionszeit, lk 189–280.

kujutamist, linnavastasust, modernismikriitikat, mille hulka kuulus tugev annus antiintellektualismi, irratsionalismi ja antisemitismi. Glorifitseeritud mõistega *Heimat* asuti *ancien régime*'i, olemasoleva seisuslik-patriarhaalse maailmakorralduse, väljakujunenud väärtuste kaitsele, jutustades neist, kes peavad heroilist võitlust nende väärtuste säilimise eest: talupoegadest, pastoritest, ohvitseridest, õpetajatest. Kodupaigaromaani tegevus toimub enamasti maal, külas või maamõisas. Selle inim- ja ühiskonnakäsitus on mustvalge ja primitiivne, miski ei osuta siin modernistlikule maailmakaotusele või mina-kriisile. Hoolimata näilisest tegevusrohkusest jääb kodupaigaromaani maailm siiski staatiliseks, pöördelisi murranguid ei toimu ning romaani lõpp kehtestab harjumuspärase korralduse *status quo*.

Stilistiliselt oli *Heimatkunst*'i programm traditsionalistlik, kuid naturalistliku esteetika mõjule osutavad üksikasjalised miljöökirjeldused või murdesõnavara kasutamine regionaalse omapära rõhutamiseks. *Heimatkunst* esitub lineaarses suletud narratiivis, mis ei tunne modernistliku jutustamise paradokse.

Balti *Heimatkunst*'il on võrreldes saksa eeskujuga siiski teatavaid erijooni. Kui saksa *Heimatkunst*'i autoriteks olid enamasti maalt või provintsilinnadest pärit rahvakooliõpetajad, esimese põlve haritlased,¹³⁵ siis baltisaksa *Heimatkunst* on literaatide ja aadlipäritolu autorite looming, tegevus ei toimu taluõuel, vaid mõisa või pastoraadi võõrastetoas. Saksa kodupaigaromaani projektsioonifiguuriks oli talupoeg, kes baltisaksa kirjanduses kerkib protagonistiks vaid erandjuhtudel ning siis ka pigem saksa kõrgkihi eluvormi ja eetiliste normide imetleja ja omaksvõtjana. Kuid nii nagu aadel balti romaanis, on ka talupoegkond saksa *Heimatkunst*'i programmis pigem patriarhaalset eluvormi tagav, konservatiivne, staatiline protagonist ning, rõhutamaks tema monumentaalsust, kirjutati talle sageli juurde aristokraatlikke jooni.¹³⁶ Seotus maaga iseloomustab nii talupoega kui aadlikku.

¹³⁵ Karlheinz Rossbacher, Programm und Roman der Heimatkunstbewegung – Möglichkeiten sozialgeschichtlicher und soziologischer Analyse. – Deutsche Literatur der Jahrhundertwende. Toim. Viktor Žmegač. Königstein, 1981, siin lk 131–132.

¹³⁶ Karlheinz Rossbacher, Programm und Roman der Heimatkunstbewegung, lk 135.

Carl Worms – balti kodupaigakunstnik *par excellence*

„Carl Worms [...] on küll balti kirjanikest pidanud kõige truumat võitlust maalapi pärast, [...] seepärast juurdub ta ka kõigi juurekestega sügaval ja tugevasti kodumaa eripäras,”¹³⁷ on leidnud esimese Saksa okupatsiooni ajal balti jutustajate sarja (*Baltische Erzähler*) väljaandjad. Carl Wormsi loomingus avaldub selgesti saksa *Heimatkunst*i ideoloogiline platvorm.

Wormsi on peetud Panteniuse järglaseks Baltimaade olude kujutamisel. Ent erinevalt Panteniuse kriitilisest fookusest kodumaa oludele on Worms pigem nende olude põlistaja, protestantlik-patriarhaalse maailmakorra *status quo* kaitsja. Kirjutades „balti ajaromaane”,¹³⁸ kirjutab Worms pigem ajast mööda, kirjutab vastuvoolu, sooviga aja kulgu peatada. Tema peategelasteks on „tasased maal”,¹³⁹ inimesed, kes „sobivad nii vähe *fin de siècle*’isse,”¹⁴⁰ kes lausa „põlgavad meie haige ajavaimu sissetallatud jälgi.”¹⁴¹

Wormsi jutukogu „Tasased maal” (*Die Stillen im Lande*) kohta on kirjutanud Rainer Maria Rilke: „Ka see raamat, nagu ka pastor Frensseni „Jörn Uhl”, on *Heimatkunst*, ja imelikul kombel tuleb tema pealkiri ette ka kusagil „Jörn Uhl’is”, sest sealgi on juttu „tasastest maal”, nendest, kes on oma elu juba kuidagi moodi ära elanud ega taha enam midagi muud peale rahu, saatusetuse. Kodu on aga selles raamatus midagi muud. See on midagi, mida võib maha jätta ja ära unustada, unistus, millele võib igatseva nukrusega tagasi mõelda, koht, kuhu saab pettunult ja igatsusteta tagasi tulla peale pikki kaugeid aastaid, vaesena ja surma pärast. Ta on midagi vanamoodsat ja midagi vanamoodsatele inimestele, nende jaoks, kes ei saa leppida sellega, et nüüd on üldine ja tavaline saatus olla kodutu.”¹⁴²

¹³⁷ Ludwig Mathar, Carl Worms. *Baltische Erzähler*, lk 9.

¹³⁸ Carl Worms, *Du bist mein. Ein Zeitroman in 2 Büchern*. Stuttgart, 1899.

¹³⁹ Carl Worms, *Die Stillen im Lande. 3 Erzählungen aus dem Winkel*. Stuttgart, 1902.

¹⁴⁰ Carl Worms, *Du bist mein*, lk 156.

¹⁴¹ Carl Worms, *Erdkinder. Roman*. Stuttgart, 1903, lk 207.

¹⁴² Rainer Maria Rilke, Carl Worms. *Die Stillen im Lande. – Sämtliche Werke 10. Insel-Ausgabe*. Frankfurt am Main, 1976, lk 597–599.

Kodutuse teema on pävakorral Wormsi esikromaanis „Sa oled minu oma”. See on kadunud poja tagasituleku ja taaslahkumise lugu, kodu kaotuse lugu nii geograafilises, rahvuslikus kui religioosses mõttes. Benjamin Eichfeld, vana pastoriperekonna võsu, satub vastuolla isa konservatiivse ortodoksse usumõistmisega, mille rangus, pealesunnitus ja ilmeksimatus on teda lapsest saadik eemale peletanud ning viinud vaimse pankrotini. Mäss kiriku ja isa autoriteedi vastu on ühtlasi mäss perekondliku, kogukondliku predestinatsiooni vastu: „See on see, mis mind iiveldama ajab, see kokkuleplu sajanditeks.”¹⁴³ Oma liberaalsetes teoloogilistes käsitlustes – kompromissitutes tõetsimistest – seab ta kahtluse alla kiriklikud usunormid ning, naastes Saksamaalt teoloogiaõpingutelt koju, kus teda ootab pastorikoht, astub Benni vastu isa tahte, mille järgi „üks Eichfeld saab pastoriks, see on juba kord nii”,¹⁴⁴ teatades oma kaugenemisest kiriklikust õpetusest ning, apelleerides inimese õigusele vabalt mõelda ja tegutseda, avaldab soovi saada pastori asemel religiooniõpetajaks. Isa näeks poega enne surnuna kui end häbistamas ning saadab poja meeleparandusele „diasporaasse” – Kovnosse (Kaunas), „poolakate, venelaste ja juutide keskele” – väikese evangeelse saksa koguduse eest hoolt kandma. Religioosne võitlus tähendaks siin otsekohe rahvuslikku võitlust, kuid Bennile pole kumbki võitlus oluline, ja selles seisnebki tema süü. Meeleparandust ei järgne, vastupidi, jäädes truuks oma veendumustele, määrab Benni hukule nii iseenda kui ka oma laulatamata elukaaslase – samuti eluga ummikusse sattunud aadliprouast noorepõlvesõbratari Asta.

Benni saavutab küll ihaldatud vabaduse, kuid selle hinnaks on nii vaimne kui füüsiline kodutus. Benni surmasaatmisega satub tema kompromissitu mäss balti ühiskonna pühade institutsioonide vastu jutustuses kriitilisse valgusse ja osutub mõttetuks, kuna sel puudub igasugune mõjujõud. Benni väike tütar läheb tagasi kodukohta koos alalhoidliku Mariega, kelle tegelaskuju kannab autori hinnatud eluväärtusi. Marie peab oma ülesandeks pühendumist kitsale

¹⁴³ Carl Worms, *Du bist mein*, lk 115.

¹⁴⁴ Sealsamas, lk 223.

kohustusteringile: „Süda soovib nii mõndagi suuta, võida, tahta ja veel mõnda kirjut asjakest sinna juurde. Ja ikkagi teeb meid ainult tervislik, jõuline kohusetäitmine rahulolevaks ja vabaks.”¹⁴⁵

Riia Thomas Mann? „Tomil on külm” (*Thoms friert*, 1901)

Samal aastal Thomas Manni „Buddenbrookidega” ilmus Carl Wormsi Riia-romaan „Tomil on külm”. Mõlemad kujutavad perekonna allakäigu lugu, mis on andnud Ludwig Matharile põhjuse nimetada Wormsi „Riia Thomas Manniks, ainult sügavamaks, lepitavamaks.”¹⁴⁶ Tõepoolest, Worms on lepitavam. Thomas Manni jaoks on traditsioonilise kodanliku kaupmeheperekonna – kui ühiskonna mikromudeli – allakäik paratamatu, selle põhjused peituvad sügavamal kui moodsa aja hukutav mõju. Wormsi romaanis lükatakse süü Riia lugupeetud kodanikuperekonna allakäigu pärast uusaegse linna kaela.

Heimatkunst’i ideelisele platvormile omaselt esineb suurlinnastuv ja moderniseeruv Riia kriitilises valguses. See on elu ilma poeesiata¹⁴⁷ tornikella löögid, läbihigistatud müürid, tolmused tänavad, haigutavad poepoisid, kauplevate jäävenelaste kisa, vabrikute vilin, töölised (kohutav rahvas!) ning vabrikuvärvade ees üha rohkem rusikas käsi ja valelikke silmi.¹⁴⁸ Worms on üks väheseid baltisaksa kirjanikke, kelle kõrvu on kostunud ka suurlinna sotsiaalne ähvardus: streikivad töölised, kes nõuavad suuremat palka, et nende naised ei peaks külmetama ja lapsed nälgima.¹⁴⁹ Kuid humanistlik katse näha neis „samuti inimesi, kes tahavad, et neid ka nii koheldaks”,¹⁵⁰ lõpeb siiski sedastusega, et need „toored, nürid jooned, näod täis allasurutud ahnust”¹⁵¹ on osa suurlinna pahelisusest, modernse ühiskonna paaria, mille võrdpildiks on streigis haavata saanud 16-aastane prostituut.

¹⁴⁵ Sealsamas, lk 244.

¹⁴⁶ Ludwig Mathar, Carl Worms, lk 23.

¹⁴⁷ Carl Worms, Thoms friert. Ein Roman aus der Gegenwart. Stuttgart, 1901, lk 37.

¹⁴⁸ Sealsamas, lk 92.

¹⁴⁹ Sealsamas, lk 228.

¹⁵⁰ Sealsamas, lk 294.

¹⁵¹ Sealsamas, lk 290.

Uueaegne linn – patu pesa – on süüdi inimeste moraalses allakäigus. „See suurlinna närviline, läbematu elu” ajab inimesi ühest lõbustusest teise, tekitab seda tüüpi seltskondlikkust, mis võib hukutada ka kõige õilsamad natuurid. „Siin võis tihti juhtuda, et keegi jäi teele lamama, paisatuna välja suurlinna kulust, sest ta oli võtnud seda elu liiga tõsiselt ja siiralt, liiga raskelt noor-Riia muretu elulaadi jaoks. Sellise jaoks ei olnud kellelgi enam aega, ta ei mänginud enam kaasa.”¹⁵²

„Tomil on külm” on perekonnadraama, mis, nagu viitab Shakespeare'i „Kuningas Leari” Edgari repliigist laenatud pealkiri,¹⁵³ kujutab isa ja poja konflikti. Nad mõlemad on urbaniseeruva ühiskonna ohvrid. Isa, doktor Reimers, populaarne linnaarst ja seltskonnainimene, jõuab üha lähemale „südametusele, millega suurlinn meist üle sõidab.”¹⁵⁴ Oma vabaduse- ja sõltumatusejanus „seda neetud nõndanimetatud sooja kodusust”¹⁵⁵ vihates võtab ta kodu ja tugipunkti ka pojalt. Pojast Gertist saab isa-ideaali purunedes Edgari-sarnane inimliku viletsuse kehastus. Oma Tartu üliõpilaskorteris enesele meeleheites kuuli pähe kihutades loodab ta taas kokku viia ema ja isa, taasluua kodu.

Jällegi on Wormsi põhiprobleemiks individuaalse ja kogukondliku õnne vastuolu, mille lahendus on Wormsi lugejale juba teada. Siin romaanis vahendab Wormsi tõde Reimersi pastoriprouast öde: „Et rahus elada, ei pea alati õnn süles olema. Kui meil on kohustused, elukutse, kodu, võime me õnnel rahulikult lasta väljas olla.”¹⁵⁶

Võitlus maa pärast. Carl Wormsi „Maalapsed” (*Erdkinder*, 1903)

Kui saksa kodupaigaromaan otsis saksluse juuri talupoeglikus kultuuris ning luulendas ülimaks väärtuseks talupoeglik-protestantliku tööeetose, siis talupoeglik, otse füüsiline võitlus maaga ei ole balti romaani elemendiks. Pigem on selleks, nagu eelpool näidatud, maa

¹⁵² Sealsamas, lk 407.

¹⁵³ Vrd: William Shakespeare, Kuningas Lear. – William Shakespeare, Kogutud teosed seitsmes köites. VI. Tallinn, 1968, lk 87.

¹⁵⁴ Carl Worms, Thoms friert, lk 68.

¹⁵⁵ Sealsamas, lk 265.

¹⁵⁶ Sealsamas, lk 479.

hõivamise, alistamise lugu, võitlus maa eest: „Ja nad peavad olema minu ja jääma alles minu järeltulijatele, need metsad,”¹⁵⁷ kirjutab vana härrastemaja verandal istuv Ernst Kasimir von Dohlen, jalad sooja teki sisse mässitud, Max Alexis von der Roppi romaanis „Elkesragge”. Kuid mitte ainult mõisaomandi eest ei asuta Roppi romaanis võitlusse. Võitlus maa eest on siin ühtlasi kultuurivõitlus, „võitlus seitsmesaja-aastase ajaloo, meie saksa kultuuri eest”.¹⁵⁸ See on balti aadli missioon pärast rüütliagade lõppu, ning selle võitluse lipukiri on laenatud imetletud keisrilt Wilhelmilt endalt: „Meie, sakslased, oleme maa sool!”¹⁵⁹ mille baltimaine variant kõlab: „Minu eesmärgiks on näidata rahvale, et meie oleme siin isandad.”¹⁶⁰

Kolonialistlik suhtumine maasse määrab ka baltisaksa romaani maastikukujutuse. „Kuna baltlased pole end iial tundnud rahvusena, vaid sotsiaalse ülemkihina, on mõistetav, et siin polnud mõeldav kirjandus, mis tärkaks elementaarsest rahvuslik-algelisest seosest koduse maastikuga,” on kirjutanud C. Th. Kaempf.¹⁶¹ Sarnasele seisukohale jõudis ka Armin von Ungern-Sternberg, kõneldes puudulikust maastikukirjeldusest balti romaanis.¹⁶²

Et nädata inimese kokkukuuluvust maastikuga, on Carl Worms teinud romaani „Maalapsed” peategelaseks hoopis lätlase. Õigemini poollätlase, jätkates Johanna Conradi ja Theodor Hermann Panteniuse arendatud läti-saksa kaksikidentiteedi problemaatikat. Saksa kultuuris üles kasvanud Beekmann jätab maha oma saksa pruudi, sõpraderingi, isa (krahv Vahleni) ja tuleb lätlasest ema juurde lagunenud hurtsikusse Purwe soos. Selle võimsa soomaastiku deemonlik jõud ei lase teda enam lahti, siin leiab ta oma ürgse olemuse, oma tõeliseidentsuse (olla mitte lätlane või sakslane, vaid – maalaps), ja ühtlasi oma tööpõllu. Purwe soo saab Vana-Liivimaa võrdpildiks enne sakslaste tulekut. See on kultiveerimata maa, „kõle, tühi ja hall, nii nagu olid hallid tema muistendid Vaid jaanipäeval elavnes ta märgatavalt, lastes üldise

¹⁵⁷ Max Alexis von der Ropp, *Elkesragge*, lk 4.

¹⁵⁸ Sealsamas, lk 180.

¹⁵⁹ Sealsamas, lk 180–182.

¹⁶⁰ Sealsamas, lk 200.

¹⁶¹ C. Th. Kaempf, *Die baltische Landschaft in der Dichtung. – Das literarische Echo*, 1916/17 (XIX), nr 16, lk 979–985, siin lk 979.

¹⁶² Armin von Ungern-Sternberg, *Erzählregionen*, lk 160.

halluse alt paista oma paganlik-kristliku loomuse erksamaid toone, ning sügisel muutus kõik õitest punaseks ja mesilaste sumin on selle kohal nagu vanade muistendite hea maavaim.”¹⁶³

Beekmanni jaoks, kellele Purwe soo on üdini tuttav lapsepõlve mängumaa, kus ta tunneb iga rada, ei ole Purwe hall ja kõle. Ta tunneb end selle maastiku juurde kuuluvana. Tema elutööks saab teostada vana krahvi suurejooneline maaparanduskava: harida soo üles ning anda maad paljudele taludele. Saksa krahvi ja lätannast teenijatüdruku poeg asub kultiveerima maad, teades, et tema töö kestab põlvkondi. Nii palju tööd kui selles romaanis, ei tehta terves baltisaksa kirjanduses kokku! Ühises võitluses maaga soovib Beekmann tõestada, et „siin töötavad lätlane ja sakslane koos ja unustavad väiklased tülid”.¹⁶⁴ Purwe soo harimisest pidi saama uus lepitav kultuuritöö.

Balti romaan rahvusliku võitluse instrumendina. Carl Wormsi „Üleujutus” (*Überschwemmung*, 1905)

1905. aastal on ka Wormsi jutustusmaailma „mugav balti pesa” rüvetatud¹⁶⁵ ning tegelaste ees seisab senisest enam ülesanne seda pesa kindlustama asuda. 1903. aastal ilmunud romaanis „Maalapsed” uskus Worms Conradi ja Panteniuse eeskujul veel ühisbalti identiteedi võimalikkusse, mille ühtsuse pidanuks tagama ühine maakamar: „Meie aga oleme maalapsed, maalaps on meil nii kõrge kui madal, nii vaene kui rikas, nii talupoeg kui aadlik. Kõik need, kes sel maal kunagi veriselt on võidelnud, lätlased ja sakslased, seisavad nüüd maalastena õlg õla kõrval ja neid ühendab usk ja mure oma emakese maa pärast.”¹⁶⁶

1905. aastal ilmunud romaanis „Üleujutus” osutub balti rahvaste ühtsuseidee vaid koolipoiste idealistlikuks unistuseks, eksiteeks. Kui koolipoistena töötavad sakslane Wolf Helwig, lätlane Heinrich Dsirne ja juut Sigfried Jakobsohn ühiselt võidelda oma balti kodu eest, astudes

¹⁶³ Carl Worms, Erdkinder. Roman. Stuttgart, 1903, lk 78.

¹⁶⁴ Carl Worms, Erdkinder, lk 233.

¹⁶⁵ Carl Worms, Überschwemmung. Eine baltische Geschichte. Stuttgart, 1905, lk 33.

¹⁶⁶ Carl Worms, Erdkinder, lk 142.

vastu venestussurvele, siis õige pea jõuab Wolf arusaamisele, et „tema kavatses kõigi baltlaste vennastumisest ei tule küll midagi välja. [...] Meie, sakslased, jääme isoleerituks.”¹⁶⁷ Kui romaani algul näeme Wolfi kaasa minemas moodsate ideedega, mida vahendasid muust rahvusest koolikaaslased, ning imetlemas oma lätlastest ja juutidest kaaslast, kellel „on ka muud huvid kui Schiller ja õlu, või pigem õlu ja Schiller. Neil on ideaalid”,¹⁶⁸ mis viis Wolfi vastuollu tema oma perekonnaga, siis romaani lõpuks, eriti kui on paljastunud Dsirne ja Jakobsohni tõeline pale – lätlane valetab Wolfile kaela võõra süü ning juudil jätkub häbematust teha Wolfi õele lähenemiskatseid – naaseb kadunud poeg koju tagasi. Rahvusliku leppimise otsimine osutus eksiteeks, millele Worms vastab saksa rahvosluse-idee doktrineerimisega: „Minu uhkus sakslasena on minu tugevus.”¹⁶⁹ Kooliõpetajast isa Jürgen Helwig, kes oli saksa õpetajatest ainsana jäänud venestusaegses koolis „mehiselt võitlema saksluse eest koolis ja perekonnas”, usub, et „rahvusegoism teeb võitlusaegadel tugevaks ja kasvab üle tõeliseks patriotismiks.”¹⁷⁰ Saates tüdrit ja poega Saksamaale – töötatud maale – õppima, jääb nende tulevikuunistuseks tulla tagasi ja rajada kodus saksa erakool.

Kas minna või jääda, sellest kujuneb balti jutustuse põhidilemma enne I maailmasõda ning sajandi lõpust peale üha tugevnenud rahvustunne hakkab kaalukaussi kallutama geograafiliselt kodumaalt vaimse kodumaa poole. **Theophile von Bodisco** seda valikut käsitlevas romaanis „Ühest hääbuvast maailmast” (*Aus einer verklingenden Welt*, 1921) võetakse paratamatusena seda, et kui baltlusel kui säärasel on lõpp, siis „voolame me taas tagasi suurde sakslusse, kust me tulnud oleme”.¹⁷¹ Kuid enne 1918. aastat näis balti kodu veel igavikulisena ning siit mindi kindla teadmisega tagasituleku võimalusest. Iseseisvaid Eesti ja Läti riike ei osatud ennustada baltisaksa julgeimates fiktsioonideski. Baltisaksa kirjanduslik balti kodu jäi hermeetiliseks, muutumatuks, patriarhaalseks maailmaks, mille funktsiooniks oli kinnitada senist maailmakorraldust.

¹⁶⁷ Carl Worms, *Überschwemmung*, lk 82.

¹⁶⁸ Sealsamas, lk 12.

¹⁶⁹ Sealsamas, lk 140.

¹⁷⁰ Sealsamas, lk 82.

¹⁷¹ Theophile von Bodisco, *Aus einer verklingenden Welt*. Roman. Berlin, 1921, lk 230.

Mesalliance kui ketserlik topos baltisaksa kirjanduses

Baltisaksa kodupaigaromaanis esitub baltisaksa kirjandus konservatiivse, afirmatiivse kirjandusena ja seda seisukohta jagab kaasaegne baltisaksa kirjanduslugu.¹⁷² Kuid see, mis üldistusena tundub paika pidavat, jätab tähele panemata baltisaksa kirjanduse need narratiivsed võimalused, mis kätkesid endas hereetilist, mässulist potentsiaali. Üheks peamiseks ketserlikuks *topos*’eks 19. sajandi seltskonnaromaanis oli mesallianss, väärliit, seisustevaheline armusuhe, mille kaudu kodanlik romaan kritiseeris seisusliku ühiskonna isiksust piiravaid norme ning kehtestas tunnetevabaduse nõudele apelleerides kodanliku väärtustesüsteemi. *Via amoris* on kirjanduses läbi aegade kujutatud nii sotsiaalseid kui kultuurikonflikte. Sarnases funktsioonis esineb mesallianss ka balti jutustuses. Motiivi sage käsitlemine lubab pidada seda balti romaani peamiseks narratiivseks teljeks, mille on kõige prominentsemalt esitanud **T. H. Pantenius** romaanis „Kelleled” (1885), kujutades Barbara von Thedingsheimi ja mõisakirjutaja Bonniuse traagiliselt lõppenud „keelatud armastuslugu”. Enamasti pöördub mesallianss balti literaadiromaanis siiski abieluga, kuna asjaosalistel jätkub julgust trotsida seltskondlikke eelarvamusi ja tunnetevabadus pääseb maksvusele. *Was war diese für eine Jeborene?*¹⁷³ – seda Baltimaade sotsiaalset struktuuri kinnistavat küsimust küsitakse baltisaksa romaanis valdavalt iroonilises kontekstis. **Frances Külpe** romaanis „Emadus” (*Die Mutterschaft*) teatab peategelane, Kuramaa komtess Rixa: „Ja teate – terve see kastisüsteem on hale leiutis. Mis on mul neist privileegidest tolku? Kas ei ole palju õilsam ja tõelisem vaadata näkku kui inimene inimesele ja hinnata inimest selle järgi, mis ta on väärt? [---] Me oleme veel kõige täiega igasuguste eelarvamuste küüsis”¹⁷⁴ ja sõlmib liidu inglasest koduõpetaja Brightiga. **Lotta Girsensohni** romaanis „Elamused” (*Erleben*) vastab parun Roland Lech hoiatusele, et ta kutsub välismaalase, kodanlasestütret ja guvernanliga abielludes esile seltskonna meelepaha: „Kas usud, et ma pidin ka ise alguses võitlema nende kitsarinnaliste eelarvamustega, kuni viimaks

¹⁷² Vt nt: Gero von Wilpert, Deutschbaltische Literaturgeschichte, lk 23.

¹⁷³ *Kellena ta on sündinud?*

¹⁷⁴ Frances Külpe, Mutterschaft. Ein baltischer Roman. Berlin, 1907, lk 120.

kadus kõik küllusliku õnne ees, mis voogas minu südamesse, kui ma sain teadlikuks oma armastusest Ilse vastu?”¹⁷⁵ Nähtavasti oli baltisaksa romaanil mugavam käsitleda probleemi väljaspool oma ühiskonna sotsiaalset korraldust ning sõlmida väärlit välismaalasega, nagu eelnimetatud romaanides. Balti ühiskonna sisene mesallianss oli riskantsem ettevõtmine ning sisaldas julgemat ja konkreetsemat kriitikat balti ühiskonna aadressil.

Kui enamasti on romaanitegelased silmitsi aadli seisuseuhkusega, siis **Eberhard Krausi** romaanis „Katku ajal” (*Im Zuge der Pest*) tuleb Georg von Essernil pastoritütre Lore pärast võidelda hoopis literaadiseisuse eelarvamustega, mis samuti ei lubanud mesallianssi aadlikuga: „Kui teil on teie seisuseuhkus, siis uhkustame meie jälle oma seisusekõrkusega, kui teil on nina püsti, siis tõstame meie enda oma veel kolm korda kõrgemale!”¹⁷⁶

Ka aadlipäritolu (nais)autorite teosed vahendavad kodanliku romaani hoiakuid. **Hedda von Schmidi** romaanis „Pesamuna” (*Nesthäkchen*) on kõik sõlmitavad liidud mesalliansid, kuid puuduva tiitli peavad kompenseerima iseloomuomadused. **Theophile von Bodisco** laseb oma naistegelasel tunnistada novellis „Jällenägemine” (*Ein Widersehen*), et „mida vanemaks saadakse, seda ükskõiksemaks muututakse selle suhtes, kas keegi on krahv või lihtne kodanlane. Näed sa, siis lähtutakse pigem sellest, milline on inimene.”¹⁷⁷

Mesallianss saksa kogukonna piires, pastoraadi ja mõisa vaheline liit, on baltisaksa kirjanduse üks põhimotiive, millega kaasneb küll seisuseühiskonna eelarvamuste kriitika, kuid mis ei pane kahtluse alla selle ühiskonna toimimispõhimõtteid. Pigem paneb mesallianss proovile tegelaste inimlikud omadused. Seevastu liit, mida baltisaksa kirjandus tavatseb näidata mesalliansina, kuid mis baltisaksa ühiskonnas oli tavapärane, on abielu vene ja saksa aristokraadi vahel. Ebaõnnestumise põhjuseks ei ole siin seisuslikud eelarvamused, vaid rahvuskarakterite kokkusobimatus. „Mõtle sellele, et oma abieluga purustad sa paljude sajandite auväärse töö, lisades meie üdini saksa sukku slaavi-mongoli elemendi. See on sama,

¹⁷⁵ Lotta Girgensohn, *Erleben*, lk 96.

¹⁷⁶ Eberhard Kraus, *Im Zuge der Pest*, lk 152.

¹⁷⁷ Magda Kaarsen [Theophile von Bodisco], *Skizzen*, lk 120.

kui sa tahaksid paigutada vanasse gooti kirikusse egiptuse samba ja maalida sellele türgi ornamendid. [...] Ka egiptuse sammastel ja orientaalsetel mustritel on kunstiväärtus, ja ikkagi jälestame me neid gooti kirikus.¹⁷⁸ Vene temperament ja kirglikkus on baltisaksa jutustusmaailmas küll ligitõmbav, kuid osutub lõpuks pealiskaudseks, sisutuks ja – hukutavaks. Vene-saksa mesallianss satub afirmatiivsetes romaanides kergesti rahvusliku võitluse teenistusse.

Põnevam on jälgida sakslase ja eestlase/lätlase armusuhte kujutamist baltisaksa kirjanduses. Teema delikaatsuse tõttu on selle esitus tavaliselt komplitseeritum kui saksa rahvuse piires kulgev, positiivselt väärtustatud mesallianss või vene-saksa negatiivsena kujutatud suhe. Eesti/läti-saksa liit, mida mitteametlikult sõlmiti päevast päeva – olgu siis *jus primae noctis*’e kirjutamata seaduse raames või balti ühiskonnas nii sageli ette tulnud segaharitlasperekondades –, oli mõlemas kogukonnas ametlik tabuteema. Miks ja millise kunstilise kavatsusega kasutati seda teemat kõigis asjassepuutuvates kirjandustes ikkagi nii sageli? Miks kujunes see motiiv „eestlase ja baltisakslase kõrgeimaks kirjandusliku – ja mitte ainult kirjandusliku, vaid ka ideoloogilise, maailmavaatelse – koostöö vormiks,” nagu on oletanud Jaan Undusk?¹⁷⁹

Viiteid *jus primae noctis*’e sagedasele rakendusele leiab ka baltisaksa kirjandusest küllaga.¹⁸⁰ „Kas sa ei leia, et neid blonde iludusi võiks samahästi pidada sakslasteks kui eestlannadeks?” küsib Saaremaa noor mõisaproua Erna von Göring oma mehelt ja saab vastuseks: „*Jus primae noctis* on siin alati kehtinud.”¹⁸¹ Mõistkem edaspidi selle tähistuse all mitte ainult esimese öö õigust, vaid mõisnike seksuaalset omavoli kõige laiemas tähenduses.

Jutustuse pealiiniks tõusis saksa-eesti/läti armusuhte teema kõigepealt **Johanna Conradi** romaanis „Georg Stein ehk sakslased ja

¹⁷⁸ Max Alexis von der Ropp, *Elkesragge*, lk 69.

¹⁷⁹ Jaan Undusk. Abielu kui utoopia. Sissejuhatus ühte kirjanduslikku motiivi. Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. Acta collegii humaniorum estoniensis 2. Tallinn, 1995, lk 126–138, siin lk 126. Vt ka: Jaan Undusk, *Die Ehe als Utopie: Einführung in ein literarisches Motiv*. – *Interlitteraria* 1998, nr 3, lk 216–232.

¹⁸⁰ Sageduse kohta eesti kirjanduses vt: Jaan Undusk, *Die Ehe als Utopie*, lk 231.

¹⁸¹ Ludmilla von Rehren, Marie von Pistohlkors, *Herrenmoral. Roman aus den russischen Ostseeprovinzen*. Hannover, 1912, lk 22.

lätlased" (*Georg Stein oder Deutsche und Letten*), kuid siin jäi liit lõpuks siiski sündimata, sest abielu sakslasega ja „läti asi”, millele peategelane pühendus, osutusid ühildamatuks. Samal põhjusel katkes Beekmanni suhe Ilsega Carl Wormsi romaanis „Maalapsed”.

Esmakordselt jõuab (kodanlikku päritolu) sakslase ja lätlase suhe abieluni **Theodor Hermann Panteniuse** romaanis „Üksi ja vaba” (*Allein und frei*, 1875). Jutustuses „Mineviku vangistuses” (*Im Banne der Vergangenheit*, 1880–1881) sõlmib Pantenius veel teisegi õnneliku liidu – Therese Protznitzi abielu eduka lätlastest mõisarentniku Karl Johansoniga. Therese tahab lätlastega abielludes lunastada oma isade tehtud ülekohut ning veenda balti avalikkust selles, et „meie, selle maa lapsed, ükskõik, kas sakslased või lätlased võime ainult siis edasi jõuda, kui sakslane ja lätlane käivad käsikäes nagu kaks lihast venda.”¹⁸² Elsa Bernewitz on arvanud oma baltisaksa kirjandusloos, et niisuguse avaldusega poleks toleaeagsel Baltimaal esinenud ükski tütarlaps.¹⁸³ Panteniuse mesallianss oli utoopia, mis kätkes endas balti rahvaste integratsiooniideed, see pidi sümboliseerima lepitust, mille võimalikkusse Pantenius uskus kuni oma elu lõpuni. Samas sisaldas see radikaalsemat ühiskonnakriitikat kui mõisa ja pastoraadi vahelisse liitu sulatatud tagasihoidlik seisuslike suhete kriitika.

Pantenius on kirjutanud ka sakslase abielust madalamast seisusest lätlastega. Jutustuses „Vana noorhärja ja tema armastus” (*Der alte Jungherr und seine Liebe*, 1892) – vahest üleüldse tema kõige õnnestunumas teoses – abiellub noor sakslannast guvernant Marianne läti soost kutsariga – ilusa, siniste silmade ja tüdrukuna näonahaga blondi suurt kasvu Johanniga. Kuid Marianne ei ole baltisakslanna. Ta ei vasta ka ühelegi baltisaksa naisideaali kriteeriumile. Ta on pigem teda ümbritseva kogukonna jaoks „kummaline olevus”:¹⁸⁴ ta on ilus, väga tark („ta tõrjub tagasi kõik, mis ei ole loogiline nagu matemaatiline teoreem”),¹⁸⁵ kaine („näib, nagu poleks tal midagi peale mõistuse”), külm (ei suuda olla sõbralik lastega, keda peab õpetama), uskmatu

¹⁸² Theodor Hermann Pantenius, *Im Gottesländchen. Erzählungen aus dem kurländischen Leben. I. Im Banne der Vergangenheit*. Mitau, 1880, lk 153.

¹⁸³ Elsa Bernewitz, *Baltische Dichter*, lk 800.

¹⁸⁴ Pantenius, *Kurländische Geschichten*, lk 101.

¹⁸⁵ Sealsamas, lk 85.

(„see orjareligioon on suurepäraselt sobiv selleks, et orje sõnakuulmises hoida”, see on „arsenal, mis on olnud kõigil aegadel rõhujate parim relv rõhutute vastu”).¹⁸⁶ Marianne kadestab taluinimeste lihtsat elu: „Iga hommik toob neile nende kindla, lihtsa töö, milleks nende tugevad käed on loodud. Kui see on läbi, istuvad nad rahuldatult majade ees oma pinkidel, suitsetavad savipiipu ja vaatavad mõnuga pealt noorte tantsu või, kui nad veel ise on noored, tantsivad vanade ees. Ükski painav mõte ei riku nende rõõmu, mingit kahtlust pole oma suutlikkuses. Aga meie teised, haritlased, elame nagu haiged, kes näevad elu ainult peeglist.”¹⁸⁷ Marianne vihkas oma õpetajatööd, igatsedes „maamehetööd, mis ei saa tekitada kunagi vastikust, kui ei olda ise tööpelglik” ning selles usus töö õnnestavasse mõjusse meenutab Marianne Tšehhovi kolme öde.

Marianne, nagu Theresege, ei ole baltisaksa maailmast. Ka Marianne kuju kätkeb endas utoopiat, kuid selles jutustuses on tegu negatiivse utoopiaga. Panteniusel ei seisne Marianne ja Johanni suhete võimatus mitte lõhes rahvuse, vaid hariduse vahel. Antud suhe oli määratud hukule, sest selle abieluga loobus Marianne „kõigist kultuuriviljadest, langes madalaimale sotsiaalsele astmele”,¹⁸⁸ mille füüsilised nõudmised käisid talle üle jõu. Marianne surm on tõend selle kohta, et „kuristik, mis lahutab haritudid harimatutest, on ju igal pool suur, ent Kuramaal näis see noil päevil täiesti ületamatu”.¹⁸⁹

Ka **Elfriede Jakschi** romaan „Valgust, rohkem valgust! (*Licht, mehr Licht!*, 1885) lõpeb peategelase, Riia patriitsitütre Beatrice'i ja läti päritolu, värselt doktorikraadi kaitsnud Erwin Schmidti abieluga. Kolmeköitelise romaani paljudest niitidest joonistub selle suhte keeruline arengulugu – Beatrice'il tuleb võidelda endas tugevasti märku andvate seisuslike ja rahvuslike eelarvamustega ning veenda end, et „ta oli tark ja hea, oli puhas ja õilis nii sisemuses kui sõnades – kas ei olnud see kõrgem kui kõik rahvused?”¹⁹⁰ Romaani pealiin näitab, et tegu on ühiskonda erutanud ja täiesti „romaaniväärilise”

¹⁸⁶ Sealsamas, lk 99.

¹⁸⁷ Sealsamas, lk 93.

¹⁸⁸ Sealsamas, lk 124.

¹⁸⁹ Sealsamas, lk 123.

¹⁹⁰ Schack von Igar [Elfriede Jaksch], *Licht, mehr Licht!*. Ein livländischer Roman in 3 Bänden I. Breslau, 1885, lk 231.

teemaga. Kuid erinevalt Panteniusest on siin abielu eelduseks Erwin Schmidt'i enesemääratlus sakslasena.

Samal tingimusel saab abieluõiguse – seekord lausa aadlipreiliga – ka Erich Wald, eestlasest mõisavalitseja **Hedda von Schmidt** romaanis „Pesamuna” (*Nesthäkchen*, 1898). Siingi tuleb aadlipäritolu Nora von Nordlingenil võita endas seisuslik kõrkus, Erich Waldil kompenseerida aadlitiitli puudumist ja mittedaksa päritolu täiuslike iseloomuomaduste ja teadmiste, ilusa välimuse ja heade maneeridega, ning tagatipuks selgub teose lõpul ka Waldi aadlipäritolu – taas mesalliansist.

Mässuks balti ühiskonnakorralduse vastu kujuneb mesallianss kahe aadli-daami, **Marie von Pistohlkors** ja **Ludmilla von Rehreni** romaanis „Härrasmoraal” (*Herrenmoral*, 1912). Siin luuakse eestlasest üliõpilase Ado näol positiivne vastupilt balti aadli brutaaalsele härrasmoraalile, mida kehastab Gödingi igipõline aadlisuguvõsa. 1905. aasta mässu maha suruma läinud parun Hermann Göding, uhke oma verepuhtusele ja esiisade rohkusele, avastab Saaremaal oma kodumõisas lukustatud raamatukapist vanaema Erna von Gödingi kirjapaki, mis heidab valgust nii vanaema õnnetule saatusele kui ka tema enda tegelikule päritolule – vanaema salasuhtest Ado Tõlliga.

Adosse on projitseeritud kõik positiivsed inimlikud loomumomadused. „Ta on ebatavaline inimene kõiges. Ebatavaliselt suurt kasvu, ebatavaliselt ilus oma lendlevate juuste ja uljaste linablondide vuntsidega. Tema riietus polnud keigarlik, kuid elegantse lõikega ja suurepärasest materjalist. Märkasin kohe, et ta kandis oma inglise suveülikonda tõelise kavaleri enesekindlusega. Ka viis, kuidas ta minu ees kummardas, kuidas ta mind kõnetas, kõik näitas üles täiuslikke maailmamehelikke viisakusvorme. Ja miks ka mitte? [...] Tal oli sügav kunstimõistmine – sügavam kui minul!”¹⁹¹ „Temas olid eos maailmad,

¹⁹¹ Ludmilla von Rehren, Marie von Pistohlkors, *Herrenmoral*, lk 32–33.

mis vaid ootasid oma loomishetke, et avalduda kogu oma suuruses ja suurepärasuses.”¹⁹²

Ka tegudelt on Ado oma nime vääriline: peatades lahtiste kätega kihutava hobuse, millel istus tema armastatu, lugupidavas ja hoolivas käitumises oma lihtsast talunaisest ema suhtes, aga ka soovis jääda alati eestlaseks. Ja vaimustusega asub paruniproua Erna toetama oma armastatu missiooni: „Mina, mina olen see, kes seisab nõuandjana, kaitsjana teie kõrval. Mina, kelle elu saab nii ühekorraga sihi ja eesmärgi. Te olete moodne Tõll, hiiglane, kes tõstab oma rahva endast kõrgemale. Ja mitte nii nagu eestlaste vana rahvuskangelane, toore kehalise jõu abil. Ei, teile on antud võidelda vaimu jõuga. Jah, tooge oma vendadele valgustus, tehke need vaesed rikkaks, neid õpetades, sest inimese kõige kõrgem tulu on vaimuvalgus!”¹⁹³ Kui Frances Külpe jutustuses „Darthe Semmit” mõjus paruness Marga Darthele õilistavalt, siis siin tajub sellisena Ado mõju hoopis paruniproua („Kui uhkeks teeb mind sinu armastus”),¹⁹⁴ lootes koos Tõlluga pääseda teda ümbritseva maailma „kitsusest, sellest tülga-”¹⁹⁵

Ado vastand on Oskar von Göding, autu, liiderlik, brutaalne, vägivaldne nii oma naise kui alamatega, keda ta tavatses panna rusika ja piitsa abil endale kuuletuma – „et nad teaksid, kes on maal peremees”.¹⁹⁶ Uhkus vere puhtuse ja pika esivanemate rea üle ei keela tal samas „austada oma armastusega ilusaid tüdrukuid. Millised on tagajärjed, kas sellest tuleb draama või jant, selle jätab ta naeratades tütarlaste otsustada. Tema ei tunne iial kahetsusvalu, tema südametunnistus on täiesti immuunne. Ma tunnen seda, seda nimetatakse, nagu paljut muudki, mis ei ole ei aadellik ega suursugune, „härrasmoraaliks.””¹⁹⁷ „See härrasmoraal tapab mu südame,”¹⁹⁸ aimab Erna oma saatust ette.

Ado mesallianss õnnetus abielus oleva mõisaproua Erna von Göding zu Teufelsbergiga on kantud puhta armastuse romantilisest ideest, mis ületab kõik takistused oma teel, „õilistab iga patu”. Seda

¹⁹² Sealsamas, lk 64.

¹⁹³ Sealsamas, lk 38.

¹⁹⁴ Sealsamas, lk 85.

¹⁹⁵ Sealsamas, lk 86.

¹⁹⁶ Sealsamas, lk 11.

¹⁹⁷ Sealsamas, lk 51.

võinuks kroonida võrdne kooselu. „Te ulatate mulle käe üle inimlike eelarvamuste kuristiku,” ütleb paruniproua Adole. Erinevalt Erna senisest abielust töotaks liit Adoga põhineda ka soolisel võrdsusel. „Ei aita ainult sellest, et üks osapool püüab üles näidata mõistmist, suurust ja kannatlikkust. Mõlemad abikaasad peavad oskama elu igapäevaselt rikastada,”¹⁹⁹ on Ado suu läbi vahendatud ideaalset abielukäsitust.

Siiski on see liit määratud luhtuma. Põgenemine, mida plaanitakse, ebaõnnestub, sest „härrasmoraal” osutub tugevamaks ja karistab üleastujaid: Erna hullub ja Ado saadetakse Siberisse. Kuid kirjades avanenud põhilool on kaugemale ulatuv mõju: see ulatub raamlukku, lüües kõikuma kirjade lugeja Hermann von Gõdingi härrasmoraali. Segaste tunnetega ülestõusnute vastu minnes ja õpetaja Peeter Tõllu ja tema poja üle kohut mõistes langeb ka Hermann – noore Tõllu käe läbi.

Traagilisest lõpust hoolimata (või ka tänu sellele) kujutab teos ise mässu baltisaksa kirjandusväljal. Üheski baltisaksa kirjanduslikus mesalliansis ei ole mindud nii kaugele. Teose autorid on teadlikud mässajad: „Muidugi on selles teatav võlu, isegi kiusatus, astuda oma armastusega terve maailma vastu. Selle juurde kuulub iseloomu suurus või vähemasti selle tugevus,”²⁰⁰ seisab romaanis ja see käib nähtavasti nii romaani tegelaste kui selle autorite kohta. Oma võrdlemisi õhukeses raamatus on aadliprouad astunud üle balti jutustuses lubatud ettevaatliku sotsiaalkriitika piiridest. Nende kriitikanooled on paisatud kõige vastu, mis silma hakanud: need kitsa silmaringiga naised, kes on uhked oma pastori-kristluse ja ülikka lapseõnne üle; need mehed, kes vaenutsevad teineteisega kõige väiklasemal moel ametite ja kolkavõimu omamise pärast;²⁰¹ aadlidaamid, kes kurnavad oma käsitööde tarvis teenijatüdrukute silmi, „sest ka kõige vagamad neist naistest ei taha tähele panna kõige loomulikumat, nimelt, et meie, inimesed, sünnime ja saame põrmuks kõik ühel viisil”.²⁰²

¹⁹⁸ Sealsamas, lk 54.

¹⁹⁹ Sealsamas, lk 42.

²⁰⁰ Sealsamas, lk 51.

²⁰¹ Sealsamas, lk 46.

²⁰² Sealsamas, lk 87.

Mesallianss kui kultuurikriitiline idee Eduard von Keyserlingi jutustustes

„Kui tahame aru saada inimesest,
peame teadma, millist rolli mängib tema elus erootika.”
Eduard von Keyserling, „Armastusest”, 1907²⁰³

Kui seni käsitletud autorite jutustussüsteemis andis mesallianss võimaluse balti ühiskonna rohkem või vähem julgeks kriitikaks, siis **Eduard von Keyserlingi** loomingus esineb see laiema kultuurikriitilise ideena, mis lähtub sajandivahetuse antropoloogias levinud *communis opinio*’st, et kultuuristumisprotsessiga kaasneb paratamatult võõrdumine loodusest ja inimloomuse algsest loomulikkusest. Rousseau’lik usk looduse ja kultuuri lepitamatusse antagonismi sai sajandivahetusel freudistliku argumentatsiooni, mille kohaselt peeti kultuuristumise eelduseks loomulike tungide, meelelisuse eitust, seega ka nõrgenenud vitaalsust, aoseksuaalsust. Sellist arusaama vahendab kirjanduslik estetismi- ja dekadentsidiskursus, milles sünnivad Eduard von Keyserlingi „lossilood”.

Keyserlingi lossimaailm on ülipeenenenenud, kunstipärane, iidsete reeglite järgi toimiv eneseküllane elumaailm, mis läheb teadlikult vastu oma lõpule, sest „väljasuremine on suursugune”²⁰⁴ ja surm, see ei ole muud kui „eesriided, mis tihedasti ette tõmmatud –, see on turvaline”.²⁰⁵ Siin on juttu „õhtustest majadest”, milles valitseb „haigetoa rahu”²⁰⁶ ja mille paksud eesriided varjavad kõrgest east tingitud vaikset hääbumist. Vaikne, tasane, pruun, must on adjektiivid, mis õhtumeeleolu veelgi süvendavad.

Lossimaailma põliskasukaiks on vanad mõisnikud ja veel vanemad tanted kui lossi harmoonilise korralduse tagajad, aadliprouad, „peenelt kahvatud nagu kohane iidsele rassile, mis sajanditepikkuse seismisega turvalises kõrguses on ära väsinud”,²⁰⁷ kes lossiakna tihedasti ette

²⁰³ Eduard von Keyserling, Über die Liebe. – Die neue Rundschau 1907, XVIII, lk 129–140, siin lk 135.

²⁰⁴ Eduard von Keyserling, Harmonie. – Eduard von Keyserling, Romane und Erzählungen. München, 1998, lk 122. [Kõik edaspidised näited sellest väljaandest. Eesti keeles vt: Eduard von Keyserling, Helged päevad. Tõlk. Emilla Linde. Tartu, 1912].

²⁰⁵ Eduard von Keyserling, Harmonie, lk 132.

²⁰⁶ Eduard von Keyserling, Beate und Mareile. Eine Schlossgeschichte. Berlin, 1903, lk 56.

²⁰⁷ Sealsamas, lk 39.

tõmmatud kardinate vahelt elule pilku heites põlglikult öelda tahaksid: „Oh ei – tänan – mitte minu jaoks,”²⁰⁸ lesed (lesepõlv oli kultuuriliselt kõrgelt hinnatud seisund), aadlipreilid, kelle ainsaks tegevuseks on ootus. Kõiki neid iseloomustab aseksuaalsus, mida Keyserlingi värvisümboolikast toetab sinine, valge, must või pruun. Aadlidaamid kas ei saa lapsi või teevad läbi nurisünnituse. Lossis mõeldakse puhtaid ja üllaid mõtteid, see on staatiline ja tegevuseta maailm: „Midagi teha, see ei olnud mingi kunst, nii võis kergesti päeva mööda saata. Aga vaikselt istuda ja ilusate helgete asjade peale mõelda – see on kultuur.”²⁰⁹ Kultuuri kõrgeimaks vormiks on Keyserlingil *ennui*: „Suuta igavust tunda tähendab ju head kasvatust. [...] Kohutav, millist igavust me suudame taluda, ja see on võimalik ainult tänu sajanditepikkusele igavuse-kasvatusele.”²¹⁰

Kultuuri kui millegi konventsionaalse, ebaloomuliku, piduliku, igava ja elutu vastandmõisteks on Keyserlingil – ja siin seondub ta sajandivahetuse nietzscheaanliku elufilosoofiaga, mida 20. sajandi algul arendavad edasi G. Simmel, H. Bergson, W. Dilthey, L. Klages, samuti Eduard von Keyserlingi enda filosoofist vennapoeg krahv Hermann Keyserling – elu mõiste.²¹¹ Eluiha paneb tema tegelasi otsima võimalusi lossimaailmast pääsemiseks, sest „lossimaailmas ei elatud, vaid üksnes liiguti ringi”,²¹² siin kviteeriti kõik spontaanne, meeleline, vitaalne, seksuaalne koheselt maitseväärtusena, kultuurituse ja kasvatamatusena. Siin saab igast mõttest fraas ja igast tegevusest rituaal, mille on ette kirjutanud konventsioon. Kuid „inimene tahab elada, ainult see, see on tema elukutse, tema eesmärk, tema paatos,” on Keyserling kirjutanud ühes oma vähestest säilinud mitte-ilukirjanduslikest kirjutistest („Armastusest”/Über die Liebe).²¹³ Üksi armastus võib muuta elu intensiivseks, kinkida „rohkem elu”

²⁰⁸ Eduard von Keyserling, *Harmonie*, lk 146.

²⁰⁹ Sealsamas, lk 124.

²¹⁰ Eduard von Keyserling, *Dumala*. Roman. Berlin, 1908, lk 290. [Eesti keeles vt: Eduard von Keyserling, *Pastori armastus*: (Dumala). Tõlk. R. Tamm. Tartu, 1931].

²¹¹ Angela Sendlinger on käsitlenud Eduard von Keyserlingi loomingut saksa elufilosoofia kontekstis. Vt Angela Sendlinger, *Lebenspathos und Décadence um 1900. Studien zur Dialektik der Décadence und der Lebensphilosophie am Beispiel Eduard von Keyserlings und Georg Simmels*. Frankfurt am Main, 1994.

²¹² Eduard von Keyserling, *Õhtused majad*. Tõlk. T. Relve. Tallinn 1989, lk 40.

²¹³ Eduard von Keyserling, *Über die Liebe*, lk 129–140, siin lk 131.

(*Mehr an Leben*). Kuid armastamiseks on tarvis „tihedat sidet hingelise ja meelelise vahel”, mis on loomulik lihtsa külatüdruku jaoks, kuid kadunud „kõrgema kultuuriga naistel”, kellel „muutub kõik meeleline žestiks, vaimse sümboliks”.²¹⁴

Kui Keyserling on jutustajana üldjuhul oma jutustatavast võimalikult distantseerunud, andmata lugejale vähematki vihjet autori sümpaatiatest, siis kirjaniku häält võib ehk kuulda seal, kus tegelaste enesevaatlus on jõudnud kõige sügavamasse skepsisesse: „Kas polnud see äkki eksitus, tema eksitus, see kena kultuur, mille ta riputas enda ja omaste ümber? Kas võis siin õppida elama? [...] Mis olevusi me siin kasvatame? Need ei oska ju elada. Neile pole ju see asi, mida me nimetame eluks, üldsegi tuttav. Toatüdruk, kes hiilib tallipoisi juurde ja laseb end võrgutada, teab, mis ta tahab, aga need, keda meie kasvatame, Betty, on väikesed joobnud kummitused, kes värisevad ihast väljas ringi käia, kuid kui nad välja saavad, hingata ei suuda.”²¹⁵

Seal, „väljas”, mis algab juba kohe tihedasti ettetõmmatud eesriiete taga, on maailm täis elu ja tegevust – täis värve, helisid ja ihasid. Kokkupuude „eluga” ei kuulu lossimaailma hea tooni juurde, sealseks kasvatusprintsipi on olnud sajandeid „vähem ürginstinkte”, ja „rohkem hoiakut”.²¹⁶ Samas on just need juhuslikud või pooljuhuslikud kokkupuuted Keyserlingil narratiivi käivitava jõuga, tugevalt semiootilised ja teatud kindla funktsiooniga, mis teravdab veelgi looduse ja kultuuri kontrasti.

Iga kokkupuude lossivälise maailmaga annab märku selle vitaalsusest ja potentsist, seda toetab ka värvide, lõhnade, meeltesümboolika: punane värv (kas siis pearäti või alusseelikuna) vastandina aadli sini-valgele, suveõine lämbus vastandina lossiruumide talvisele jahedusele. Taluperenaine on tingimata „noor ja rase” ning „suur nagu mees”, teenija Mari on „suur ilus tüdruk”, metsas suudlevad talutüdruk ja -poiss, kiik kui liikumise sümbol on ilmne viide seksuaalsusele, eriti veel kui seal „kitsa laua peal seisavad poiss ja tüdruk, rind rinna vastu, ja kiiguvad, peatamata ja vaikides”, laudas

²¹⁴ Sealsamas, lk 132–133.

²¹⁵ Eduard von Keyserling, *Bunte Herzen*. 2 Novellen. Berlin, 1909, lk 366.

²¹⁶ Eduard von Keyserling, *Am Südhang*. Erzählung. Berlin, 1916, lk 622.

on lehmade kõrval kükitavad ja laiade kätega paisunud udaraid kinni hoidvad tüdrukud „niisama rasked ja palavad nagu lehmad”.²¹⁷ Kõrtsmikutütar Lene on paljaste käsivate ja kuumade verega, teenijanna Triine seisab, seljas roosa puuvillane jakk, punane rätik peas, põsed külmast veinpunased, väikesed silmad säramas, üleni roosa valgusega üle kallatud, ja naerab laialt.²¹⁸

Kui teenijatüdrukupilt sugereerib iha, kirge, elu, siis aadlidaam kuulub kunsti elutusse valdkonda, on oma külma iluga nagu „marmordaam muuseumis”,²¹⁹ mida küll imetletakse, kuid mis ei tekita ihalust, kuna on niikuinii kauge ja kättesaamatu. „Ilus, aga, pagan võtku, nagu klaaskapis käi siin ringi,” pahandab Felix jutustuses „Harmonia”.²²⁰

Lossivälises maailmas tunneb ka lossielanik vitaalsusepuhangut, tekib tahtmine elust kinni haarata „nagu poiss oma tüdruku rindadest”, lämmitavad näokatted maha võtta, teha nii nagu nemad, elada lihtsat ja loomulikku elu.²²¹ Härra von Wallbaum mõtleb põllul niitjat nähes: „Mis puudub poisil, kellel on sellised ihuliikmed? Nende pärast võiksin teda praegu kadestada.”²²² Fastrade tahab Triinet, seda „noort, värvikat ja naervat olendit” kauem enda ees näha, et tunda: ka tema on noor ja kena.²²³ Kui teenijatetoas tantsitakse ja sealt kostavad viiulihelid, hakkab ka paruness Gertrud äkitselt nagu meeletu tantsima, kuni vajub väsinult sohvale. Teenijatetuba on ainus koht, kus ta julgeb laulda.

Mesallianss näib väljapääsuna lossi kammitsevast mõjust, näib korraks tekitavat turvatunde: „See kuum tüdrukuihu näis mind kõige saladusliku eest varjavat, mis mind piinas,” tunneb noorhärja teenijatüdruku kaisus ööhämara tiigi kaldal.²²⁴ Ta usub end osa saavat tüdruku pulbitsevast eluenergiast: „Mulle tundus, nagu oleks minu veri saanud midagi Marguschi vere turvalisest, kindlast taktist. Ma

²¹⁷ Näited jutustusest „Harmonie”.

²¹⁸ Eduard von Keyserling, Öhtused majad, lk 27.

²¹⁹ Eduard von Keyserling, Beate und Mareile, lk 34.

²²⁰ Eduard von Keyserling, Harmonie, lk 127.

²²¹ Eduard von Keyserling, Harmonie, lk 140.

²²² Eduard von Keyserling, Am Südhang, lk 622.

²²³ Eduard von Keyserling, Öhtused majad, lk 27.

²²⁴ Eduard von Keyserling, Schwüle Tage. Novellen. Berlin, 1906, lk 169.

arvasin tundvat, kuidas see soojalt ja katkematult minu soontes voolas, elu vaikne ja kindel läte.”²²⁵ Või romaanis „Beate ja Mareile”: „Sellest suurest poolpaljast tüdrukust ja tema hooletust meelelisusest õhkus rahulikku, usaldusväärset jõudu, millest tundus midagi ka tema peale kanduvat.”²²⁶ Kuid väljaelamise-hetked Evede või Triinede juures saavad olla vaid lühiajalised, lossiväline turvatunne ei kesta kaua: „Lõpuks tundsin end väga räbalasti ja väga üksikuna seal kapsaste keskel.”²²⁷

Keyserlingi mesalliansid ei ole kunagi kestvad, ja „väljas” käimised lõpevad alati valuliku, kuid lõpliku naasmisega: „Väljas, väljas [---], sa olid ju seal väljas nagu Fastradegi ja mis sa sellest kasu said? Te tulete ju tagasi, te ei saa ju sealse eluga hakkama,” lõpetab paruniproua tütre igatsused.²²⁸

Keyserlingi mesalliansi funktsiooniks on teha nähtavaks „ahistus kultuuris”, juhtida tähelepanu kultuuriprotsessiga kaasnevatele patoloogiatele. Kultuuri kõrgeimaks vormiks stiliseerib Keyserling oma jutustustes balti mõisamaailma.

Homoerootiline mesallianss Guido Hermann Eckardti ja Élisàr von Kupfferi jutustustes

„Nagu oleks tõepoolest olemas „mees” ja „naine”!”²²⁹

2. novembril 1900 kirjutas Thomas Mann oma heale sõbrale Otto Grautoffile: „Tahaksin anda Sulle lugeda ühe uue romaani, mis on avaldanud mu südamele ja meelte tugevat muljet.”²³⁰ Kõne all olnud raamat oli Fritz Geron Pernauhmi ehk kodanikunimega Guido Hermann Eckardti romaan „Ercole Tomei” (1900).

²²⁵ Eduard von Keyserling, *Schwüle Tage*, lk 182.

²²⁶ Eduard von Keyserling, *Beate und Mareile*, lk 62.

²²⁷ Eduard von Keyserling, *Schwüle Tage*, lk 160.

²²⁸ Eduard von Keyserling, *Öhtused majad*, lk 160.

²²⁹ Élisàr von Kupffer, *Novelle aus Estland. – Zwischen Tallinn und Zürich*. Schweizerisch-estnisches Lesebuch. Toim. Max Schweizer. Saulés Delta, 2002, lk 287–299, siin lk 290.

²³⁰ K.W. Böhm, G. Härle, Fritz Geron Pernauh. *Ercole Tomei. – Homosexualität und Literatur* 1989, VI, lk 103–107, siin lk 103.

Riia seltskonna- ja kultuurielus tähtsat rolli mänginud²³¹ **Guido Hermann Eckardt**, kes nooruses liikus Münchenis Thomas Manni, Frank Wedekindi ja Max Halbe ringis, kujutab kõigis oma kolmes romaanis homoseksuaalset suhet, tehes seda tolle aja kohta üpris julge otskeohesuse ja avameelsusega. Kui seisustevaheline suhe kuulus vaikimisi ja mitteametlikult seisisliku ühiskonna käitumispraktika juurde, siis meestevaheline armusuhe oli kriminaliseeritud mesallianss. Ka sajandivahetuse meditsiiniline diskursus²³² oli homoseksuaalsuse patoloogiseerinud. Homoseksuaalse sättumuse teadvustamine, veelgi enam sellest kirjutamine oli mäss ühiskonnakorralduse ja selle peamise institutsiooni – abielu – vastu.

Homoseksuaalsuse teema oli baltisaksa kirjandusse toonud **Élisar von Kupffer** novellikoguga „Autu” (*Ehrlos*) 1898. aastal. Muude üsnagi konventsionaalse sisuga lugude seas on novell pealkirjaga „Kihlatud” (*Verlobt*), mis kujutab endast ühes Odessa hotellis enesetapu sooritanud Riia noormehe wertherlikku päevikut. Päeviku esimene sissekanne on dateeritud Riias 14. aprillil 1890, kui äsja riigiametisse saanud noormees Hans hellitab lootust õige pea kihluda kauni ja armastusväärsse tütarlapsuga. Läbi kahtluste ja enesevaagimiste jõuab ta 1. juuniks veendumusele selle sammu võimatuses ning oma kire suunas – Marie, hästikasvatatud „igava nuku” asemel (niisuguseid toodab naiste sooline kasvatus Hansu hinnangul) osutub tema ihaluste objektiks hoopis Marie vend Walter. „Iginaiselik [*das Ewigweibliche*] kisub meid alla,“ mõtleb Hans antigoethelikult, vaadates seda „õrna, peent, tõeliselt naiselikku olendit”.²³³ „Kas inimese hing on siis nii pealiskaudne, et teda võib klassifitseerida lühikeste ja pikkade juuste järgi, lihtsate harjumuste järgi? Kus lõpeb taim ja algab loomariik? [---] Inimlike tunnete värviskaala on lõputu,”²³⁴ taunib Hans jäiku

²³¹ Tuntud balti literaadiperest pärit Eckardt mõjutas ja viljastas Riia kultuurielu eeskätt kriitikuna, kuid ilma temata ei möödunud ühtki Riia kultuuriüritust. Eeskätt lävis Eckardt muusikute ringis, sõbrustas Hans Schmidti, Monika Hunniuse, Wina Berliniga, samuti läti muusikutega. Vt: H.von R, Guido Hermann Eckardt. [Nekroloog]. – Baltische Briefe 1952, nr 1, lk 6.

²³² Autoriteetseimana Richard von Krafft-Ebingi „Psychopathia sexualis”, millest avaldati ajavahemikus 1886–1902 12 trükki.

²³³ Élisar von Kupffer, Ehrlos! Novellen und Skizzen. Leipzig, 1898, lk 82.

²³⁴ Sealsamas, lk 85.

soolisi identifikatsioonimustreid ning otsustab loobuda varest, milleks teda sunnib ühiskond: „On inimliku ja jumaliku õiguse vastane, et ma ei ole niisugune, nagu olen, vaid et mind sunnitakse olema teistsugune. [...] See, mida te mulle peale sundida tahate, on minu jaoks sügav õnnetus.”²³⁵

Androgüünsuse teema on keskne Kupfferi novellikogus „Kaksikarmastus. Novelle Eestimaalt” (1903). „Novellis Eestimaalt” (*Novelle aus Estland*) satub minajutustaja külla talveüksindust nautivasse Eestimaa mõisa, sidudes selle ainsad elanikud – paruniproua Antony, tema neuks sirgunud tütre Herta ja väikese poja Herberti – omapärasesse armastusnelinurka. Olles ahvatletud verinoore neu Herta, selle „magusa olendi” puhkevast tundest samamoodi nagu tema kauni ema, mehe türanlikkuse all kannatunud ja karastunud, tugeva, uhke olekuga naise küpsest meelelisusest, otsustab ta viimaks oma armastust tunnistada emale („Ma tahtsin kõnelda, talle öelda: ma saan sinust aru, ma armastan sind, ma austan sinu tundeid, me vahekord saab olema nagu inimeste, mitte mehe ja naise, isanda ja nukukese, teenri ja jumalanna oma”),²³⁶ kuid haarab oma embusse hoopis tuppatormanud ülemealiku Herberti: „Ma surusin ta enda vastu, kallistasin ja suudlesin kaunist poissi, nagu oleks ta ema ja tütar ühes isikus.”²³⁷

Ka Guido Hermann Eckardti romaanitegelased avastavad oma „teistsuguse” alles ajapikku, pikkade siseheitluste tulemusel, jõudes äratundmisele, et „vare, millega peab elama, korrumpeerib”.²³⁸ Kuid kui Kupfferi tegelase viis see tõdemus enesetapule, siis Eckardti romaanitegelased sukelduvad riskantsesse, kuid seda kirglikumasse armusuhtesse, mille kulg on komplitseeritud ja pikemaajalisem kestvus välistatud: „Meie armastus on juba kord põlu all, te teate ju, kuidas meie vastu sõditakse, sõjalipuna laperdavat alusseelikut lehvitates – ah, need pimedad ja kurdid oma lahja „tervisega.””²³⁹

Esikromaanis „Ercole Tomei” areneb kahe noorepõlvesõbra suhe, mis Ercole abielu tõttu vahepeal oli katkenud, aastakümme hiljem

²³⁵ Sealsamas, lk 89–90.

²³⁶ Élisar von Kupffer, *Novelle aus Estland*, lk 297–298.

²³⁷ Sealsamas, lk 299.

²³⁸ Fritz Gerom Pernauhm [Guido Hermann Eckardt], *Ercole Tomei. Roman*. Leipzig, 1900, lk 101.

²³⁹ Sealsamas.

ja seda tugevama ja hukutavama jõuga maailmalinnades Berliinis ja Münchenis ning jõuab kulminatsiooni ja traagilise lõpuni Itaalias. Romaanis „Noor Kurt” (*Der junge Kurt*) proovib Eckardt sarnase konstellatsiooni läbi mängida väikekodanlikus ja konservatiivses Riias. Paralleel Thomas Manni 1911. aastal ilmunud novelliga „Tristan” on kiuslik. Berliinist koju Riiga naasnud keskealine muusik Hehrmeister tutvub suve lõpul riialaste mereäärses suvituskohas oma kunagise sõbra Krusensteini gümnasistist poja Kurtiga: „Mitte suvepuun nägu, vaid jõud, mis igal pool tema kujus välja paistis, kõiki piirjooni määras, see oli ilu, mis tema pilku püüdis.”²⁴⁰

Hehrmeister, kes oli „15 aastat elanud ilma midagi sellist tundmata”,²⁴¹ otsustab esialgu vastu panna, leides aseaine noormehe emas. Kuid peagi saab ta teadlikuks enesepettusest, teda tüütab see suhe, milles „... kõik oli olnud selleks valmis. Sadades romaanides oli iga tema sõna ette näritud, iga tema liigutus oli ette ära määratud. [...] Aga kes tahab sõbrustada noore mehega, peab alles leidma oma sõprusele stiili.”²⁴² Noormehe vastupandamatu võlu all avastab Hehrmeister endas uue elujõu: „Nüüd näis talle peaaegu, et tema elul oli puudunud sisu, aastad olid tühjad ja ta ise oli olnud kui poolunes, kõikjal maailmas, oma paljude tuttavate, sõprade ja naiste keskel.”²⁴³ Kunstnik temas, kes heliloojana oli sattunud kriisi, sünnib taas ja asub Pygmalionina oma ahvatleva materjali kallale: „Ma teen sind selleks, kes sa võiksid olla. Sa saad näha, mis saab sinu elust minu käe all, kui me oleme üheskoos laias maailmas. Liivimaa on ju vaid tiik, mille ujub läbi paari minutiga. Meie aga tahame minna koos merele”²⁴⁴

„Merele” läheb aga noor Kurt üksi. Oskamata midagi peale hakata suhtega, millel puudub seltskondlikus mõttes sissetallatud rada, leiab Kurt oma ainsa võimaluse merre sööstes. Homoseksuaalsel mesalliansil ei olnud sajandivahetusel kirjanduslikku õnnestumisvõimalust, kuid see tähistab protesti kodanliku elumaailma ahistava normikooideksi vastu, apelli individuaalsele emantsipatsioonile.

²⁴⁰ Fritz Gerom Pernauhm, *Der junge Kurt*. Leipzig, 1904, lk 2.

²⁴¹ Sealsamas, lk 40.

²⁴² Sealsamas, lk 68.

²⁴³ Sealsamas, lk 33.

²⁴⁴ Sealsamas, lk 87.

„Balti aristokraatia kunstnikud”

Eduard von Keyserling

Gero von Wilpert on nimetanud **Eduard von Keyserlingi** balti aristokraatia kõige ehedamaks kunstnikuks.²⁴⁵ Mis puutub balti aristokraatia „ehedusse” Keyserlingi teostes, siis küllap aitas Keyserlingi looming edaspidi kujundada baltisaksa aristokraatia endapilti. Keyserlingi „ehedus” kunstnikuna seisab aga väljaspool kahtlust. Tema eheduse kohta balti aadlikuna on Thomas Mann kirjutanud: „Mis Keyserlingi puutub, siis ei ole mitte üksnes tema teosed feodaalse kodumiljöö kunstiks saamine, kirgastumine ja melanhoolne ironiseering, vaid juba tema kunstnikuks olemine ise on aadelliku ellusuhtumise, aadelliku muretuse ja kohusetunde, aadelliku diskreetsuse, käitumise, puhtuse, veetluse ja karmuse sublimatsioon, ülekanne, hingestatus. Saanud kunstnikuks, ei lakanud ta olemast aadlimees, kunstnikuna oli ta endiselt vaid aadlik, üksnes kõrgemal tasandil.”²⁴⁶ Nii nagu Keyserlingi kujutatav balti aadel oli selle kirgastamine, estetiseering ja samas ironiseering, nii oli ta ise balti aadlik „kõrgemal tasandil”, ning tema teosed balti kirjanduse sublimatsioon, kõrgpunkt.

Oma osa sellel, et Keyserlingist kunstnik kujunes, on kahtlemata Viini ning Müncheni kunstilistel tõmbetuultel, millesse Keyserling sattus, kui seesama balti aristokraatia ta enesest eemale tõukas, teda „võõraks ja kaugeks”²⁴⁷ pidas, enne kui ülejäänud maailm hakkas teda „balti aristokraatia ehedaimaks kunstnikuks” ja balti oma seejärel „hinnaliseks aardeks, vaimseks luksuseks”²⁴⁸ pidama.

Balti aristokraadi *habitus*t vahendas tol ajal ehk ehedamalt hoopis **Max Alexander von der Ropp** romaanis „Elkesragge” (1907). Ernst Kasimir von Dohleni näol on kujutatud balti aristokraati kui

²⁴⁵ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 220.

²⁴⁶ Thomas Mann, *Eduard Keyserlingi surma puhul*. – *Eduard von Keyserling, Öhtused majad*, lk 169.

²⁴⁷ Theophile Bodisco, *Eduard v. Keyserling als Baltendichter* [1918]. – *Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften* 2005, nr 186, lk 33–35, siin lk 33.

²⁴⁸ *Sealsamas*, lk 33.

eneseküllast organismi, kes tarvitses isegi haridust vaid teatavate piirangutega, et võõrad mõtted tema isiksust mõjutama, seda kunstlikult unustama ei küüniks, kes kasvatas mõisas ka poegi ja tütreid „vana aja leebe karmusega, tingimatus kuulekuses autoriteetide vastu ja enesedistsipliini harjutamises”,²⁴⁹ „tõelisteks aristokraatideks, kes, rahuldudes iseendaga, piirasid kokkupuute mõisavälisega kõige hädavajalikuma määrani.”²⁵⁰ „Vere puhtus”, „Kuramaa tõug” on siin iseväärtused, mis ei tarvitse mingit proovilepanekut. „Me oleme omaette rass, tihedasti kokkupõimunud pere. Veri, mis sinu soontes voolab, on sajandeid saanud toitu ühest ja samast õhust, mida sa nüüd hingad,”²⁵¹ manitseb Dohlen oma poega seisusekohast abielu sõlmima.

Lugeja tajub selgesti dialoogi ümber õhkuvat jutustajapoolset irooniat, kui Keyserling laseb oma „von Dohlenil”, parun Warthel jutustuses „Õhtused majad”, öelda: „Aga meile on teatud vaated ja põhimõtted õiged ja tõelised mitte sellepärast, et keegi oleks meile seda tõestanud, vaid et see on meie endi tahtmine. Mulle ei ole vaja midagi tõestada ega seletada. Ma tahan, et see või teine asi oleks tõeline ja õige, sest vastasel korral ei oleks mina enam see von der Warthe, kes ma olen, ja sina ei oleks see von Port, kes sa oled, me oleksime lihtsalt kaks vana narri. Vaat seda ma sulle ütlen.”²⁵² Kui von Warthe vaated ja põhimõtted jutustuse käigus korraks kõikuma löövad, et siis mõningate ohvrite hinnaga taaskehtestuda, juhtunule suuremat tähelepanu osutamata („Jumal tänatud, kõik on jälle rahulik”),²⁵³ muutub vaevumärgatav iroonia vaoshoitud melanhooliaks, jutustaja „suursuguse ükskõiksuse” taga aimub diskreetsus, isegi sümpaatia jutustatava maailma suhtes. Selles diskreetses iroonia ja melanhoolia peitusemängus, teineteiseks ülemineku tabamatuses peitubki Keyserlingi kunsti suurus ja võlu, sublimatsioon ja kirgastus.

Aristokraadi moderniseeritud variandiks on Keyserlingil dekadent, kelle „hingeelu komplitseerivad uued mõtted ja isud”²⁵⁴ ning

²⁴⁹ Max Alexis von der Ropp, *Elkesragge*, lk 29.

²⁵⁰ Sealsamas, lk 32.

²⁵¹ Sealsamas, lk 69.

²⁵² Eduard von Keyserling, *Õhtused majad*, lk 7–8.

²⁵³ Sealsamas, lk 161.

²⁵⁴ Eduard von Keyserling, *Beate und Mareile*, lk 32.

kes ei talu seetõttu enam lossimaailma kindlat harmooniat ja rutiini, keda esivanemate kohustav rida lausa rõhub. „Ma ei tunne mingit huvi dietz-egloffikkuse kui saja-aastase institutsiooni vastu,”²⁵⁵ teatab Dietz von Egloff romaanis „Õhtused majad”, suutmata samas uut institutsiooni, meelepärasemat korraldust kehtestada. Närvlik eluiha paneb teda küll otsima võimalusi lossimaailma kontrolliva paine vastu mässu tõsta, kuid need mässuvõimalused on lõpuks lossimaailma-sisesed ega muuda küsitavaks korraldust ennast. Tema mäss on „meeldiv protest rahuliku elukorralduse vastu”,²⁵⁶ mis piirub öiste ratsakihutamistega, kadrilliga kuuvalgel metsas, hasartmängude, keelatud armusuhte või ekstreemsematel juhtudel enesetapuga, mida lossimaailm sedastab stoilise rahuga: „Jumal tänatud, kõik on jälle rahulik” või „Midagi juhtus, millest päev oma kena korraldusega midagi ei reetnud.”²⁵⁷

Veelgi ahtamad võimalused „deserteerumiseks” on jäetud aadlipreilidele-prouadele. Kui meeste nägi lossimaailm ette terve rea sanktsioneeritud „väljaelamisvõimalusi” (jaht, vallatused teenijatüdrukutega, millele vaadati läbi sõrmede niikaua, kui neid teostati ööpimeduse varjus, hasartmängud), siis aadlipreilid on täielikult lossimaailma determineeriva mõju all. „Olla aadlisoost peretütar on elukutse”,²⁵⁸ mis seisneb traditsioonide alalhoidmises. Kasvuhoonetingimustes kasvanu pole loodud eluks väljaspool lossiseinu, sest elu on „koletis”,²⁵⁹ keda pole võimalik taltsutada. Ja kui neist mõni protestibki („Sa usud, et kui sa ikka ja jälle ütled, et te suudate seda, te olete suurepärased olevused, see on teie omapära, olla niisugune – siis – siis muutumegi me sellisteks nagu sa tahad, siis teemegi me nii, nagu sa tahad?”),²⁶⁰ enamgi veel, kui mõni neist kasutab oma ainsat pääsemisvõimalust – mesallianssi – siis kannab „iga öö ta tagasi oma endisesse ellu, igal ööl pidi ta oma endist elu edasi elama”.²⁶¹

²⁵⁵ Eduard von Keyserling, *Õhtused majad*, lk 61.

²⁵⁶ Eduard von Keyserling, *Beate und Mareile*, lk 61.

²⁵⁷ Eduard von Keyserling, *Harmonie*, lk 144.

²⁵⁸ Eduard von Keyserling, *Õhtused majad*, lk 10.

²⁵⁹ *Sealsamas*, lk 46.

²⁶⁰ Eduard von Keyserling, *Schwüle Tage*, lk 155.

²⁶¹ Eduard von Keyserling, *Lained*. Tõlk. K. Kaugver. Tallinn, 1996, lk 23.

Nii jääb aadlipreilide ainsaks (välja)elamisvõimaluseks tants. Seda läbinisti juugendlikku motiivi kui vaoshoitud kirglikkuse sümbolit esineb Keyserlingil korduvalt: „ ja Ellita tantsis sõnatult, lehtede varjus, oma valgetes kingades, mille pandlad kumasid kuupaistes. Ta heitis käed ette, painutas pead, nagu hoiaks ta viinamarju üleval, ja poolavatud huuled januneksid nende järele. Või nagu heidaks ta nähtamatu mantli õlule või nopiks nähtamatuid lilli; kõike seda keha pehme, rütmilise painutamisega, mida kattis tasa sahisedes musliinšlepp nagu valge uduloor. Ta tantsis vaikides ja innuga. Kuulsin, kuidas ta kiiremini hingas. See oli viirastuslik, ebatõeline. Minus taltus kogu erutus. Mulle näis, nagu oleksin ma kaugel ära, mingis paigas, mida ma tundsin mõnest unenäost; nüüd jäi ta seisma, lükkas juuksed laubalt ja naeris: „Vaata nii. See oli hea. Nüüd lähme jälle teiste juurde. Nüüd on meil jälle *tenue*.”²⁶²

Sarnase tantsuetenduse korraldab ka **Theophile von Bodisco** romaanis „Vana vabahärra majas”, kuid siin on tants toodud publiku ette, kelles selline avalik hingepaljastus äratav imestust ja kaastunnet: „Neiu polnud ju lihtsalt tantsinud, ta oli selles tantsus oma siiral moel pooleldi teadmatult paljastanud oma olemuse ega osanud endaga nüüd midagi peale hakata, Felixil oli tunne, et ta peab Cäcilie vabastama ja teda kaitsma”²⁶³

Keyserlingi aadlipreilid otsivad elu aseainet kunstis, kuid seda võimaldab lossimaailm vaid kui diletantlust. Jäägitu kunstile pühendumine oleks deserteerumine, kuna lossimaailm ise nõuab täielikku pühendumist, oma vormi pidevat rafineerimist, kunstipärastamist. Lossimaailma estetism ei kummarda kunsti, vaid komforti, mille psühholoogiat on Keyserling lahanud oma essee „Komfordi psühholoogia” (*Psychologie des Komforts*, 1905). Komfort²⁶⁴ on Keyserlingi järgi „keskkond, mis on täielikult minu poolt. See, mis on tingimusteta meie jaoks, selle loeme me iseenda juurde, ja meie püüdlused on suunatud sellele, et seda teenivat, meie truud iseend

²⁶² Eduard von Keyserling, *Schwüle Tage*, lk 168.

²⁶³ Theophile von Bodisco, *Vana vabahärra majas*. Tallinn 2001, lk 166.

²⁶⁴ Komfordi kui pigem kodanliku (biidermeierliku) nähtuse tõstis – „ilusa olemise” tarviliku komponendina – kõrgemale pjeDESTAALILE juugend, mis proovis lepitada kunsti igapäevaeluga, tuua kunsti argielusfääri, kunstipärastada elu.

laiendada, võimalikult palju selle sisse haarata. [---] Meie ülesanne on luua endale välismaailm, mis on üksnes meie jaoks, on nagu meie kehagi, on meie keha teatud laadi laiendus. Me tahame ümbritseda end asjadega, mille ülesandeks on, nagu meie ihuliikmetelgi, kuuletuda meie tahtele, asjadega, mille me täidame täielikult oma elu ja oma egoismiga, asjadega, mida me sellest loome. [---] Me tahame asju, inimesi, loodust, mis sõlmiks meiega sõpruse, aga sellise sõpruse, mis on imeliselt egoistlik meie poolt ja täiesti teeniv teise poolt. Teine peab alati andma ja meie alati võtma. See on osa meist.”²⁶⁵

Komfordis ilmneb aristokraadi patriarhaalne suhe oma ümbrusse, mis peab olema teeniv ja täielikult oma isanda nägu, tema „mina” pikendus. Sellisena, teenivana, ei ole komfort tõeline kunst, mis nõuab, et „vaataja loobuks oma elust, et võtta täielikult vastu kunstiteose elu”.²⁶⁶ „Kunstiteos on liiga eneseküllane, et võiksime panna seda teenima ... Hiilgus kui selline on nagu armastatu, kellele me toome ohvreid, et teda nautida. Komfort on abikaasa, kes hoolikalt ja tähelepanelikult loob meie ümber olemise harmooniat, mis teeb elu lihtsaks ja muretuks.”²⁶⁷ Komfordil on Keyserlingi järgi feminiinne iseloom, kuna see on naiste loodud, et meest teenida.²⁶⁸ Naine ise kui „meie aadlikultuuri õis, kõige hea ja ülla esindaja ja hoidja, mida me sajandite vältel oleme kätte võidelnud”,²⁶⁹ kui „hinnaline tööriist oivaliste elamuste jaoks”,²⁷⁰ kui „isikustatud aadlipoesia”,²⁷¹ kui „tualettasjake”,²⁷² kuulubki komforti, on selle krooniks.

Keyserlingi aadlidaamid tegelevad kunstiga, kuivõrd see loob komforti, tekitab hubasust, õdusust, on „kena” vaadata või kuulata. Need, kes taotlevad kunsti kunsti pärast, pannes sinna kogu oma hinge, nagu Gertrud „Õhtustes majades”, muutuvad lossimaailma silmis naeruväärseks. Nende väljamurre tõelisesse kunstnikuellu aga ebaõnnestub. See võib teoks saada vaid tugevatel natuuridel nagu

²⁶⁵ Eduard Graf Keyserling, *Zur Psychologie des Komforts*. – *Die neue Rundschau* 1905, I, lk 315–326, siin lk 316.

²⁶⁶ Sealsamas, lk 318–319.

²⁶⁷ Sealsamas, lk 319.

²⁶⁸ Sealsamas.

²⁶⁹ Eduard von Keyserling, *Schwüle Tage*, lk 166.

²⁷⁰ Eduard von Keyserling, *Bunte Herzen*, lk 318.

²⁷¹ Eduard von Keyserling, *Beate und Mareile*, lk 34.

²⁷² Eduard von Keyserling, *Bunte Herzen*, lk 362.

Mareile romaanis „Beate und Mareile”, keda kaitseb lossimaailma täieliku mõju vastu tema kodanlik päritolu, „geneetilisest koodist” tulenev elutahe ja tugevus.

Theophile von Bodisco ja Otto von Taube

Keyserlingi otsese mõju all algab **Theophile von Bodisco** ja **Otto von Taube** loominguline kujunemine. Loomingulise hingesuguluse tekkimisele võis kaasa aidata ka geneetiline sugulus: Eduard von Keyserling oli Otto von Taube onu, kellega Taube oli lähedastes suhetes, eriti pärast 1912. aastal Münchenisse elama asumist. Kaugem on sugulus Theophile von Bodiscoga, kelle varajast huvi Keyserlingi loominguga vastu tõendab tema ettekanne Keyserlingist Eestimaa Kirjanduse Ühingu 1906. aastal.²⁷³ Et Keyserling teda kirjanikuna paelus, on Bodisco tunnistanud ka oma mälestustes.²⁷⁴ 1909. aastal, sisustades *Düna-Zeitung*'i rubriiki „Literarische Streifzüge”, on Bodisco retsenseerinud nii Keyserlingi novellikogu „Kirjud südamed” (*Bunte Herzen*)²⁷⁵ kui Otto von Taube luulet.²⁷⁶

1913. aastal ilmusid mõlema autori esikromaanid, Theophile von Bodisco „Vana vabahärra majas” (*Im Hause des alten Freiherrn*) ja Otto von Taube „Salajane sügis” (*Der verborgene Herbst*). Kuus aastat vanem Bodisco oli enne seda avaldanud vaid ühe novellikogu ning seejärel pikka aega kirjanduslikult vaikinud, pühendudes perekonnale. Otto von Taube oli selja taga kolm luulekogu ja juba arvestatav tõlkijakogemus.

Mõlema autori esikromaanid on nende hingesuguluse tunnistuseks. Mõlemad kujutavad kunstipärast elumaailma muust ümbrusest eraldatud mõisahäärberis, mille Bodisco jätab Baltimaadele, Põhja-

²⁷³ Theophile von Bodisco, Eduard v. Keyserling als Baltendichter. – Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften 2005, nr 186, lk 33–35.

²⁷⁴ Theophile von Bodisco, Versunkene Welten, lk 286.

²⁷⁵ Magda Kaarsen, Eduard von Keyserling, Bunte Herzen – Düna-Zeitung 26.09./9.10.1909, nr 222, lk 2.

²⁷⁶ Magda Kaarsen, Über neue Lyrik und zwei moderne Dichter (Otto von Taube, Gedichte; Rainer Maria Rilke, Das Buch der Bilder). – Düna-Zeitung 27.05./9.06.1909, nr 118, lk 2–3; Düna-Zeitung 29.05./11.06.1909, nr 120, lk 2.

Eesti rannikule, kuid Otto von Taube viib Saksamaale, vastandades selle Wilhelmi Saksamaa väikekodanlikule sättumusele, mille allegooriaks on Saksa üliõpilaskorporatsioon. Viimast pole kujutatud mitte vabaduse, individuaalsuse paigana, vaid indiviidi ahistava süsteemina, mis on muutunud pelgaks statuuditäitmiseks, tootes oma vastuvaidlematu kuulekusekohusega vabadusetust ja keskpärasust.

Bodisco romaanis dualistlikku ruumikujutust ei ole. Siin piirdub kogu tegevus – või õigemini kogu suvine olemine, sest tegevust siin otseselt polegi – Liivametsa mereäärse suvemõisa piiridega.²⁷⁷ Selle „kindla ja hästi korrastatud struktuuri” tugevaks ja kindlaks keskpunktiks on vana vabahärä, keyserlingilik balti aristokraat, kellest „hoovas justkui vaikivat seadust”, kes oli kui „seemnepuu, mis andis varju, mitte nõnda palju, et allolijaid valgusest ilma jätta, kuid piisavalt, et kõrvetava päikeselõõsa eest kaitsta”²⁷⁸ ning „kellele lapsed tavatsesid kanda armsa Jumala omadusi ja vastupidi”.²⁷⁹

Selle turvalise ja korrapärase elu ainsaks ebamugavuseks on see, et vähipidude ajal tuli juua „šampanjat punase veini klaasidest, sest noorusel tuli harjuda ka elu ebamugavustega”.²⁸⁰ See on pühapäevamaailm ilma tööde ja kohustusteta, kuid peensusteni arendatud tundekultuuriga. „Kas ei või olla inimesi, kellel puudub täielikult soov end tegevuses rakendada? Miks ei võiks just oluline inimene lihtsalt oma olemasolust rahuldust leida? [---] Küsib siis keegi, kui õhtueha priiskavad värvid on kahvatunud, kas need olid kasutatud? Need võisid meelitada nii mõnegi välja ilu juurde”,²⁸¹ õigustab majoraadi pärija, kunstnikuhing Charles enda olemasolu Bodisco romaanis. Koos nõo Cäciliega moodustavad nad teineteist jäagitult mõistva, iluihaleva paari, kuid kui Charles'i väsinud hing läheb julgelt vastu oma dekadentsile, teades, et „minuga hukkub üks maailm ja sageli ütleb mulle mingi aimdus, et sinnamaani polegi enam kuigi palju aega”,²⁸² siis Cäcilie võtab tema eest elada tahtmise

²⁷⁷ Romaanis kujutatud Liivametsa ja Kanteni mõisates on äratuntav Bodisco lapsepõlvkodu Kolga mõisas ja Tsitre suvemõisas.

²⁷⁸ Theophile von Bodisco, Vana vabahärä majas. Tõlk. T. Relve. Tallinn, 2001, lk 21.

²⁷⁹ Theophile von Bodisco, Vana vabahärä majas, lk 162.

²⁸⁰ Sealsamas, lk 90.

²⁸¹ Sealsamas, lk 141.

²⁸² Sealsamas, lk 141.

enda peale, klammerdub „tugeva hinge eluintensiivsusega”²⁸³ krahv Felix Recklingi külge, kelles ta oli tajunud „midagi edasitungivat, elu poole püüdlevat”.²⁸⁴

Ka Adalbert von Buchau ja tema õde Mathilde Otto von Taube romaanis on iidse suguvõsa viimased võsud, kelles on kujutatud täiuslikku ja eneseküllast ilu. Olles hämmastavalt sarnased ja nautides vaid teineteise seltskonda, moodustavad nad kahepeale kokku androgüünse koondportree: „Adalbertil oli mehe kohta ebatavaline võlu, Mathildel naise kohta üleolev enesekindlus, mis tema sool muidu puudub ja mis seega võis tulla vaid tema eneseküllusest; see lähendas neid.”²⁸⁵ Nad pole iial midagi elus teinud, nad ei vajagi tegevust. Vaid pelga olemasoluga haaravad nad teisi oma lummusse. Nad on kui ilutaimed, kunstiteosed, mis sisaldavad endas kogu varasema kunstikogemuse, kui vorm, mida täidab terve nende aadlisuguvõsa koondkogemus: „Iga nägemine on mulle jällenägemine,”²⁸⁶ ütleb Buchau. „Meil pole ju muud midagi teha, kui korrata seda, mis meile on varasemast ajast armsaks ja unustamatuks saanud.”²⁸⁷ „Ta tunneb kõike, teda ei pane miski imestama. Aga ta armastab kõike, kuna ta on kõik olnud ja on seetõttu kõigega suguluses.”²⁸⁸ „Ainult mälestused ja kui palju! Neis viibib ta.”²⁸⁹

Sarnane *déjà-vu*-kogemus polnud võõras ka Bodisco Charles’ile: „Vahetevahel on mul ka niisugune tunne nagu oleksin ma juba palju kordi selles maailmas viibinud, nagu oleks mu hing väga vana. Jah, ma olen oma hinge talletanud hävinud kultuuride kvintessentsi. [---] Minu hinges on mälestus mälestuste kõrval reas, on piltide ja ettekujutuste küllastus. Ja igast olukorrast olen ma kaasa võtnud ühe ande [---] Võib-olla ainult mõni pooljumal suudaks sellest liigsest paljususest moodustada terviku. Nii jääb mul ainult üle püüda end mõista, tunnetada nende surevate maailmade ilu.”²⁹⁰ Küllastusest tardunud, letargiline hingeseisund paneb igatsema vaid üht – surma.

²⁸³ Sealsamas, lk 195.

²⁸⁴ Sealsamas, lk 173.

²⁸⁵ Otto von Taube, *Der verborgene Herbst*. Roman. Leipzig, 1913, lk 360.

²⁸⁶ Otto von Taube, *Der verborgene Herbst*, lk 374.

²⁸⁷ Sealsamas, lk 41.

²⁸⁸ Sealsamas, lk 288.

²⁸⁹ Sealsamas, lk 374.

²⁹⁰ Theophile von Bodisco, *Vana vabahärra majas*, lk 142.

Estetistlik suhe maailma iseloomustab ka Adalbert ja Mathilde Buchaud: „Kiretus, eemalolek kõigist ihadest, tänulik vastuvõtlikkus kõigele ilusale, mis avaneb, ja see tänulik armastus kõige vastu, mis on olemas, nooruse, silmapilgu vastu.”²⁹¹ Olles niivõrd oma tegude ja oma tundmuste valitsejad, ei eruta neid miski, ei haara miski kaasa. Individuaalseks armastuseks pole kumbki võimeline. Androgüünsetena suhestuvad nad vaid teineteisega, on oma soo ja sellega ka oma maailma, oma ajastu viljatu lõpetus, mis jätab ümbritseva jaoks maha vaid oma sära. See on balti aristokraadi ülim sublimatsioon kirjanduslikus estetismi- ja dekadentsidiskursuses.

Kui Eduard von Keyserlingi jutustajahoia oli ülimalt neutraalne, distantseeritud ning tema vaikne iroonia võttis kujutatava maailma dekadentsi paratamatusena, siis Otto von Taube ja Theophile von Bodisco puhul on tajutav autori kohalolek, tema sügav empaatia kirjeldatava maailma suhtes. Keyserlingi suhe kujutatavasse on kriitiline, tema loomingulistel jüngritel nostalgiliselt apologetiline.

Pagulasromaan: kadunud poegade tagasitulek

„Kodu on aga selles raamatus midagi muud kui „Jörn Uhl’is”. See on midagi, mida võib maha jätta ja ära unustada, unistus, millele võib igatseva nukrusega tagasi mõelda, koht, kuhu saab pettunult ja igatsusteta tagasi tulla peale pikki kaugeid aastaid,”²⁹² kirjutas Rainer Maria Rilke **Carl Wormsi** novellikogust, kuid see kirjeldab baltisaksa kirjanduse kodu-mõistet tervikuna. Gero von Wilpert on nimetanud balti autoreid „sündinud pagulaskirjanikeks”,²⁹³ kuid nad on seda siiski vaid teatava mööndusega. Enamasti ei olnud nende puhul tegu sunnitud pagulusega, vaid vabalt valitud eksiliga, mis sisaldas võimalust iga hetk koju tagasi pöörduda. Seda kojupöördumise

²⁹¹ Otto von Taube, *Der verborgene Herbst*, lk 374.

²⁹² Rainer Maria Rilke, *Carl Worms. Die Stillen im Lande*, lk 597–599.

²⁹³ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 25.

võimalust balti kirjanikud ka tihtipeale kasutasid, kui mitte teisiti, siis vähemasti jutustades. Olgu Münchenis, Berliinis või mujal – balti kirjanikud elasid mälestustes Baltimaades, mõtlesid sellele igatseva nukrusega või saatsid siia oma tegelased – peale pikki kaugeid aastaid.

Käsitletava perioodi – ja tõenäoliselt kogu baltisaksa kirjanuse – kaks kõige mahukamat „kojunaasmisromaan” on **Maurice von Sterni** „Walter Wendrich” (1895) ja **Korfiz Holmi** „Thomas Kerkhoven” (1906). Mõlemad on kujunemisromaanid, mille nimategelased, sattudes pahuksisse kodumaa ja perekonna isiksust piiravate ja kitsarinnaliste eelarvamustega, otsustavad oma elusaatuse kogukondlikku ettemääratust trotsides pühkida kodumaa tolm jalgelt. Mõlema lahkumine on mõeldud lõplikuna, põgenemise ja mässuna. Ja ometi pöörduvad nad koju tagasi.

Mõlemas romaanis kohtub lugeja tegelasega laevareisil, kuid kui Walter Wendrich, **Maurice von Sterni** *alter ego*, asub romaani algul parajasti teele Uude Maailma, millega on seotud kõik tema lootused, siis Thomas Kerkhoveni leiab lugeja koju naasmas, teadmata, nagu peategelanegi isegi veel, et see on tema lõpliku kojupöördumise algus.

Thomas Kerkhoveni tunded Münchenist tagasi kodumaale sõites on kaksipidised. Seal, vaimuelu keskuses, oli ta lootnud teostada oma kunstnikuambitsioone, kuid ebaõnnestunud. Tundes koduigatsust, ei mõistnud ta isegi, kuidas on võimalik „uue kultuuri keskpunktis” tagasi ihaleda kodumaa kitsaid olusid. „Kas polnud kodumaa-armastusega samamoodi nagu tuhandete muudegi asjadega, mida tema ja teised tema põlvkonna mõtlevad noored inimesed olid asetanud ületatud eelarvamuste juurde? Võibolla asus pühkmetes hoopiski kuld ja see oli visatud kerge südamega ära, kuna varasemate põlvkondade kehvad laulikud olid peitnud selle nii viletsasse kesta, et seda ei näinud enam ega tundnud ära.”²⁹⁴

Nii Thomase kui Walter Wendrichi kodumaalt lahkumise põhjus oli mäss determineeriva ja autoritaarse, isiksust ahistava mõju vastu. Thomase tee oli kodumaal ette joonistatud. Temast pidi saama kaupmees nagu tema isa ja vanaisagi. Kuid Thomase kutsumus oli saada kunstnikuks, nagu oli kunstnik olnud ka tema kadunud,

²⁹⁴ Korfiz Holm, Thomas Kerkhoven. Roman. München, 1906, lk 11.

perekonnas põlu all olev ema. Suutmata taluda Riia väikekodanlikku, kitsarinnalist ja piiratud kaupmehe-*habitu*s't, mida seisuseuhkelt kehastas tema perekond, oli Thomas teinud katse välja rabelda ja ehitada oma elu üles vabamas õhustikus ning muudel alustel. Kuid Thomas ebaõnnestub. Vähehaaval saab kunstnikust see, kelle eest ta Riist pages. „Sa oled väikekodanlane, kelle taolist teist ei ole!”²⁹⁵ süüdistab Thomase näitlejannast naine Rose oma meest. „Kas on teie maalid kunagi kedagi üles soojendanud? See kõik oli nii korrektne ja ükskõikne Teil puudub vaimustus,”²⁹⁶ on kriitika Thomase kui kunstniku suhtes karm.

Ka Thomas ise loob kahtlema valitud tee õigsuses: „Kas võis ülim kunstnikulisus [*Künstlerschaft*] olla kunagi õnn? Õnnetuse joovastav unustamine võib-olla, mõneks tunnikeseks, vaimne morfium meeleliste valudele, tuimestav, aga mürgitav. [...] Kas polnud kunst mitte nagu hiiliv haigus, ja peale selle veel naeruväärne haigus, juhul kui oldi väike kunstnik?”²⁹⁷

Theophile von Bodisco meenutab oma mälestustes vestlust Heidelbergi bioloogiaprofessori Hans Drieschiga (1867–1941), kes leidis kõigis baltlastes, mis iganes nad ka ei olnud saavutanud, midagi diletantlikku. „Olgu see Uexküll või Keyserling või kes iganes, fooniks jääb ikka diletantism,” tsiteerib Bodisco Drieschi.²⁹⁸

Balti jutustusmaailmas maalitakse, musitseeritakse, komponeeritakse ja luuletatakse vahetpidamata, kuid keegi ei võta oma kunstilist tegevust väga tõsiselt. Kunst kuulub kunstipärase aadlimaaailma juurde, selle elanikud on peene kunstimõistmisega, olemata samas suutelised kunstiks. „Aga mis kasu on mul mu talentidest? [...] Minus on palju neid, kes ande omavahel jagavad. Võib-olla ainult mõni pooljumal suudaks sellest liigsest paljususest moodustada terviku. Nii jääb mul ainult üle püüda end mõista, tunnetada nende surevate maailmade ilu,”²⁹⁹ tunnistab Charles Theophile von Bodisco romaanis „Vana vabahärra majas” oma

²⁹⁵ Sealsamas, lk 320.

²⁹⁶ Sealsamas, lk 351–352.

²⁹⁷ Korfiz Holm, Thomas Kerkhoven, lk 261.

²⁹⁸ Theophile von Bodisco, *Versunkene Welten*, lk 325.

²⁹⁹ Theophile von Bodisco, *Vana vabahärra majas*, lk 142.

loomupärast diletantlust ning Felix, kes oli läinud perekonnaga tülli oma muusiku-kutse pärast, jõuab Liivametsal äratundmisele oma teistest kohustustest: „Ma tunnen ikka rohkem ja rohkem, kui vajalik on süüvida kunsti täielikult. Ma küll ei reeda kunsti, kuid ma ei anna end sellele täielikult.”³⁰⁰

Diletantismi teema on **Korfiz Holmi** huvitanud mitmetes teostes. Debüütnovell „Kõrkuse loss” (*Schloss Übermut*) räägib kunstikest vendadest Rudolf ja Hermann Kroegerist, kes mõlemad ihalevad välja, vabadusse, et järgida oma kutsumust, mida kodused olud ei võimalda: „Seal kusagil väljas, välismaal, seal on teistmoodi. Seal on uusi ideaale ja mis kõik. See peaks olema inimestele, kellel neid on, midagi päris meeldivat.”³⁰¹ Kuid väljamurre ei õnnestu kummalgi, komfort kaalub üles kunsti: „Meiesugune asub lõpuks ikkagi onni nimega Mugavus. [---] Me kuulume ju ka valitsevasse klassi,”³⁰² ironiseerib Holm oma tegelaste üle.

Ka Thomas Kerkhoven naaseb sinna, kuhu ta kuulub. Nii nagu Ingeborg Elfriede Jakschi romaanis „Valgust, rohkem valgust!” leidis tunnustuse kunstnikuna, kujutades „vaikset õdusust”, saab ka Thomasest tõeline kunstnik alles kodumaal, vaikselt nurgakeses, maaüksilduses, kus ta loobub igasugusest suurlinlikust pinnapealsusest, modernistlikest stiilikatsetustest ning hakkab taas maalima „vanameisterlikult”. Noorepõlvkallima Annemari kõrval, kelle vahepealne elusaatus oli kulgenud samamoodi keerdteid pidi kui Thomase endagi oma, avaneb ta nii isiksuse kui kunstnikuna ega lahku enam kodust. Kuid Thomase lõpliku naasmise ja ühtlasi vabanemise eelduseks on arveteõiendamine kodumaa kitsarinnaliste seltskondlike eelarvamustega. Annemari elusaatus kujutab näidet balti kasvatusel ja moraali vägivaldsest mõjust. Seda normikoodeksit Thomas omaks ei võta ning nii võib Thomas Kerkhovenit pidada balti jutustuse mässajaks – kuid mitte lõplikult kadunud pojaks.

Märksa keevalisem on olnud balti aadlipäritolu kirjanike mäss, radikaalsem nende arveteõiendamine balti oludega. Sellest mässust

³⁰⁰ Sealsamas, lk 200.

³⁰¹ Korfiz Holm, *Schloss Übermut*. Novelle. München, 1898, lk 116.

³⁰² Sealsamas.

sündisid balti kirjanduse kaks ainukest sotsiaalromaan³⁰³ – Eduard von Keyserlingi „Kolmas aste” (*Die dritte Stiege*) ja Maurice von Sterni „Walter Wendrich”. On märkimisväärne, et mõlemad autorid, olles oma seisuse hulgast välja heidetud, otsisid balti aadlimaailmale vastu-kaalu sotsiaaldemokraatia ja töölisliikumise abil, mille sihiks oli seisusliku ühiskonnakorralduse purustamine. Romaanide eluloolisele aluspõhjale on kinnitusi mõlema autori puhul. Maurice

von Stern on ise möönnud oma romaani autobiograafilisust ning soovitanud seda lugeda kui elulugu. Eduard von Keyserling soovituks vaiks kangekaelselt oma elu selle perioodi maha ning lasi hävitada kõik, mis võinuks sellele valgust heita, kaasa arvatud kogu oma loomingulise pärandi. Kuid et ka tema romaan vahendab isiklikke kokkupuuteid sotsialistliku liikumisega, tõendab asjatundjate hinnangul³⁰⁴ Keyserlingi fiktsiooni täpne kattuvus Viini töölisliikumise kronoloogia ja iseloomuga, samuti juhtivate tegelastega, keda romaanis on tõetruult portreteeritud. Romaan „Kolmas aste”, mis Keyserlingi retseptisoonis on pikka aega justkui unustatud,³⁰⁵ kummutab levinud arvamuse Keyserlingi apoliitilisusest ja sotsiaalse hoiaku puudumisest tema teostes.³⁰⁶

Tähelepanuväärne on see, et kumbki autor ei suunanud kirjanduslikku sotsiaalset protesti balti ühiskonna vastu. Eduard

³⁰³ Vt: Eduard von Keyserling, *Die dritte Stiege*. (Socialer)Roman. Leipzig, 1892. Sotsiaalromaaniks (Sozialroman) nimetati naturalismiga esile kerkinud, vasakpoolsele maailmavaatele tuginevat sotsiaalkriitilist romaani (vrd nt: E. Vilde romaanid Eestis).

³⁰⁴ Fritz Martini, Nachwort. – Eduard von Keyserling, *Die dritte Stiege*. Heidelberg, 1985, lk 300.

³⁰⁵ Ükski Keyserlingi teoste väljaanne seda romaani ei sisalda, samuti libiseb sellest üle Keyserlingi-uurimus. Alles 1985. aastal avaldati romaan teist korda (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag) Fritz Martini järelsõnaga, mis püüab selle romaani abil heita Keyserlingi loomingule uut valgust.

³⁰⁶ Vt nt: Thomas Mann, Eduard von Keyserlingi surma puhul; Richard Brinkmann, Nachwort. Eduard von Keyserling, *Am Südhang*. Stuttgart, 1963.

von Keyserling saadab oma Lothar von Brückmanni Viini, Maurice von Stern Walter Wendrichi Ameerikasse. Baltimaisele sotsiaalsele viletsusele ei olnud silma ühelgi baltisaksa kirjanikul.

Eduard von Keyserlingi romaanis on skitseeritud needsamad teemad, mida hiljem kohtame tema „lossilugudeski”. Ka Lothar von Brückmann on resigneerunud dekadentlik noor aadlik, kes „on kaotanud võime elu lihtsalt nautida”³⁰⁷ ning otsib elus tegevust, eluülesannet, et mitte „kasutu inimese uneväsinud tundega endalt küsida: „Mida nüüd peale hakata?”” Juhus viib ta vabrikutöölise seltskonda, kelle jõudu ja elurõõmu ta kadestab ning kelle tüdrukute (horvaatlannast Tini) „tugevat, kuuma ja metsikut”, „magusat kirglikkust” ta ihaleb. Vahest just sellest kadedusest ja imetlusest, mitte niivõrd soovist päästa maailm vaesusest ja viletsusest, otsustab ta kogu oma eluenergia pühendada sotsiaaliigi ideele. Kuid nii nagu pärast lühiajalisi mesalliansse „lossijuttudes”, tunneb Lothar ka siin järsku vastumeelsust oma tegevuse suhtes, tunneb „igatsust poleeritud uste, vaiksete ja suursuguste majade järele, kus lõhnab hästi, heade maneeridega tüdrukute järele ja mõtte järele, et polegi nii paha elada rahulikult, kõrgilt ja mugavalt, muretsemata tuleviku pärast”,³⁰⁸ tunneb, et ei suuda iial mõista ega leida seaduspära selles jõus, mis põleb rahvas. Lothar pettub, kuna on ajanud segamini sotsiaalküsimuse ja isikliku elu küsimuse, lootnud individuaalse õnne probleemi lahendada suurte ühiskondlike ideede abil. Tema sotsiaalkriitika on lõpuks ikkagi kriitika oma inimlikke õnnevõimalusi kitsendava lähimaailma aadressil, mis annab küll privileegid, kuid ei võimalda üht: „Ma tahaksin, et me oleksime kuskil maailmas kahekesi. Ma tahaksin puid lõhkuda ja vett tuua, sina võiksid süüa teha. Me ei tahaks millelegi mõelda, tahaksime – ainult elada.”³⁰⁹

Kui Eduard von Keyserlingi sotsiaalkriitika on intellektuaalset, teoreetilist laadi, siis Stern laseb oma tegelasel kogeda sotsiaalset viletsust praktikas. Selleks tuleb tal, nagu Keyserlingilgi, kiskuda tegelane lahti harjumuspärasest maailmast ning saata Ameerikasse. Lugeja kohtabki peategelast laevareisil, mis on ühtlasi reis minevikku,

³⁰⁷ Eduard von Keyserling, *Die dritte Stiege*. Heidelberg, 1985, lk 149.

³⁰⁸ Sealsamas, lk 202.

³⁰⁹ Eduard von Keyserling, *Die dritte Stiege*, lk 254.

meenutus. Üksikasjaliselt voolab Walter Wendrichi silme eest läbi tema lapsepõlv, sünnikodu Frohenheim (Friedrichsheim?), suvevaheajad Soome lahe kaldal Meersdorfis (Paldiski?), õpiaastad Wartaus (Tartu?), isa ja ema, õed-vennad, ammed ja teenijad, lähedased, kodused kombes ja tavad, millele andsid oma erilise näo teenijad, ammed, talurahvas, kodumaa looduspilt. Kuid selles turvalises ja harmoonilises lapsepõlvepildis aimuvad sügavad mõrad: isa-ema pingelised suhted, patriarhaalne kasvatussüsteem, mis „mugavusest ja teadmatusest jättis tähelepanemata kogu pedagoogika kõige kõrgema kohustuse – arvestada kasvatatava omapära”,³¹⁰ isa vägivaldne autoritaarsus, „mis tappis poisis usalduse kõrval ka häbi ja au”,³¹¹ lähiümbruse mõistmatus, karmus, pealiskaudsus, kaasmaalaste kitsarinnalised eelarvamused, rahvuslik üleolekutunne, naudingujanu, enesega rahulolu, piiratus. Mida sügavamale Walter oma mälestustes tungib, seda rohkem astuvad helge mälestuse asemele hinged, kibedus, lootusetuse- ja üksildusetunne, trots, umbusk ja viha, mis viisid Walteri kodust pagemisele. Teadmisest, et „kodumaa sumbunud atmosfääris ei saavuta ta oma loomuse soodustavat arengut”,³¹² sünnib igatsus koormavad ahelad purustada ja jõuda ihaldatud vabadusse. 17-aastasena otsis Walter „aseainet lapsepõlves osaks langenud ülekohtule”³¹³ sõjaväeteenistusest, mis näis talle rajanevat demokraatliku õigluse põhimõtteil. Ta leidis räpastes Vene kasarmutes palju rohkem mõistmist ja õiglust kui lapsepõlvekodus, avastades, „et suurimat toorust ei leia mitte lihttrahva hulgas, vaid salongides”.³¹⁴ Kuid siingi ei pääsenud ta oma kodakondsete kontrollivast pilgust ja tema saatust määravast käest. Walter pidi minema veelgi kaugemale, et raputada endalt „sunni, rumaluse, teadmatuse, keskpärasuse ja väikluse maailm”.³¹⁵

Uuest Maailmast läheb Walter otsima vabadust, sõltumatust ja võrdsust, kuid leiab eest „teravate hammaste ja küüntega kiskjate maailma”, mis põhineb sõltuvusel, orjusel ja vaesusel, vaid selle vahega,

³¹⁰ Maurice von Stern, Walter Wendrich. Roman aus der Gegenwart I. Zürich, 1895, lk 156.

³¹¹ Sealsamas, lk 152.

³¹² Sealsamas, lk 165.

³¹³ Sealsamas, lk 157.

³¹⁴ Sealsamas, lk 158.

³¹⁵ Sealsamas, lk 168.

et siin on Vana Maailma sotsiaalsed hierarhiad pööratud pahupidi. Vana Maailma parunit võib kohata transporditöölisena või kelneri abilisena õllebaaris, kusjuures Walter pani tähele, et ta „ei erinenud millegi poolest tavalisest kelnerist”. „Nüüd oli ta esimest korda elus sunnitud kätte võtma mõistliku, korraliku ja praktilise töö. Ja selgus, et ta sobis päris hästi kelneriks. Kui paljud aadlipäritolu elegantsed härrad, kes Vanas Maailmas liikusid ringi ohvitserimundris, kannaksid nagu härra von Memmendorf varsti kelnerifrakki, kui maailm muutuks korraga nii ülbeks, et nõuaks neilt kasulikku tööd,”³¹⁶ saab Walter teadlikuks Vana Maailma hierarhiate tinglikkusest.

Ka tema enda, noore balti aadliku, paneb see maailm proovile, lastes tal tunda viletsust, nälga, kodutust, viies ta haigena silmitsi surmaga, millest Walter pääseb vaid imekombel. Kuid Walter ei alistu, vastupidi, isegi „metsik rõõm valdas teda, et temagi tohib nüüd kord tunda kogu maailma viletsust”.³¹⁷ Ta püüab end vee peal hoida, töötades küll farmerina, pakkijana, transporditöölisena, kindlustusagendina, sorteerija ja kostüümpuhastajana karnevalipoes, teeb tõelist orjatööd kütjana, käib läbi sotsiaalse redeli kõige madalamad astmed, katsub läbi inimliku taluvuse piirid. *Bildungsroman*’i tegelasena – ja Walter Wendrichil on lähedust oma eelkäijate Tom Jonesi, Agathon ja Wilhelm Meisteriga, kuid Ameerika-kujundi kirjapanijana ka järeltulija Karl Rossmanniga³¹⁸ – on Walterile kirjaniku poolt määratud neist kogemustest õppida. Ta näeb oma Ameerika-kogemust fatalistlikult, puhastustulena, mis on tarvilik selleks, et „lasta tal kogeda inimliku kannatuse ja inimliku alanduse kogusummat, et kõike tundma õppida ja mitte midagi inimlikku enam põlata.”³¹⁹ Ta paneb tähele, et kaastundeks on võimeline pigem lihtne neegrist farmitöölise kui jõukal järjel olev aadlik, kes ise veel hädasolijale võlgu on. Temas tekib kaastunne ja sügav austus vaeste ja viletsate vastu, sest ta nägi, „et viletsust mõistab ainult see, kes ise on olnud viletsuses”.³²⁰ Ta tundis, et „ei ole erinevust rahvuste vahel, et inimene mõistab

³¹⁶ Sealsamas, lk 263.

³¹⁷ Sealsamas, lk 336.

³¹⁸ Franz Kafka „Ameerika“ on kirjutatud aastatel 1912–1914.

³¹⁹ Maurice von Stern, Walter Wendrich, lk 494.

³²⁰ Sealsamas, lk 341.

inimest, ükskõik, millist keelt ta kõneleb ja ükskõik, milline on tema nahavärv”.³²¹ Temas „juurdus kõigutamatu veendumus, et sügav lõhe privilegeeritud ja töötava rahva vahel on taandatav rasket füüsilist tööd tegeva inimese hingeseisundite täielikule mittetundmisele, veendumus, et see lõhe on kõrvaldatav, kui igaüks õpiks tundma igat laadi tööd ja igaüks tunneks häda ja puudust.”³²² Ta märkab vastuolu Ameerika paljude kirikute ja selle maailma näilise kristlikkuse vahel ning jõuab arusaamisele, et kristlus on siin vaid dekoratsiooniks nende jaoks, kel midagi on, see kuulub hea tooni juurde, kuid tõelise puuduskannataja lükkab ta eemale nagu koera,³²³ ja vaene olla tähendab siin otsemaid olla kurjategija. Ta tutvub erinevate maailmavaadetega, käib nii anarhistide, naisõiguslaste, kui sotsiaaldemokraatide miitinguile ning saab selgust ka oma maailmavaates: mitte vägivald vägivalla vastu ei vii õiglusele, sinnani jõuab vaid ligimesearmastuse, abivalmiduse ja altruismi kaudu. Maskipoes töötades tundus Walterile armastusväärne maskide näilikkus, mis ei vaja õigustuseks mingit moraali ning see õpetab teda võtma inimesi nii, nagu nad on, kogu nende narruses ja ekslikkuses, tükikesena loodusest. Sest narrus ja eksimine on elus tõeliselt värske ja viljakas, samas kui tarkus ja õpetatus on midagi eluvaenulikku, raskemeelset ja kurvastavat.³²⁴

Ka Walter Wendrichi tõeliseks kutsumuseks oli kunst. Kunstnikuna sai ta end teostada vaid paar kuud suvel nööbiäris nööpe maalides, saavutades selles silmapaistvaid tulemusi, mille tasuks oli omaniku rahulolu ja klientide rohkus. Alles puhastustuli voolib temast kunstniku, kes paneb oma Ameerika-kogemuse – inimese sotsiaalse viletsuse – sümbolistlikesse piltidesse.

Üksikasjalised realistlikud Ameerika-kirjeldused vahelduvad romaanis samavõrra detailsete unenäoliste meenutustega kodust. Mida kibedamaks muutub Ameerika-kogemus, seda tihedamini ilmub tema unenägudesse kodu, nüüd mitte enam lähedased ja seltskond (baltlaste maal!), kuivõrd eestimaine maastikupilt: Toomemägi kevadise pealelõuna pehmes valguses, põllud ja aasad, talumees kevadel atra seadmas. Kodu sümbolina võtab Walter ühelt rännakult mälestuseks

³²¹ Sealsamas, lk 243.

³²² Sealsamas, lk 239–240.

³²³ Sealsamas, lk 333.

³²⁴ Sealsamas, lk 412.

koju kaasa liblikanuku, kes kevadel liblikana aknast välja lennates koduteed näitab. Puhastununa, haavatamatuna otsustab Walter järgida liblika märguannet.

Kas peategelane tõesti ka koju jõuab, saanuks lugeja teada romaani teisest osast, mis jäi paraku kirjutamata. Kuid ühe teadmise balti romaani kohta Walter Wendrichi Ameerika-kogemus siiski lisas: balti kirjanduse mässajad Lothar Brückmann, Thomas Kerkhoven ja Walter Wendrich olid suutelised end „balti kitsusest” küll välja murdma, kuid nende lootus uuele algusele väljaspool balti ruumi luhtus ning nad olid sunnitud naasma koju, selle põhiväärtuste ja orientiiride juurde. Balti romaani tegelane on „territoriaalne inimene”, kes „leiab oma identiteedi kirjeldataval territooriumil, mis annab talle käitumiskindluse”.³²⁵

Baltisaksa naiskirjanike proosa

1860. aastatel oli alustanud oma võidukäiku naisromaan – naise kirjutatud, naislugejale orienteeritud, naispeategelase elukäiku käsitlev. See sündis perekonnalehtede (*Gartenlaube*, *Über Land und Meer* jt) joonealusena kodanliku liberalismi vaimust, kuid vahendas väikekodanlikku voorustekaanonit, mis pärines 18. sajandist: Samuel Richardson ja Oliver Goldsmith, Saksamaal Christian Fürchtegott Gellert ja Sophie de la Roche olid andnud sellele ikka veel kohustava etaloni. Naisromaan kujutas konflikti kodanliku humaansuse ja liiderliku aadlimaaailma vahel ning sellele vastas dihhotoomiline tegelaskonstellatsioon ja ruumistruktuur. Narratiivseks teljeks oli Tuhkatriinu-muinasjutu struktuur: vaene, aus, töökas tütarlaps leiab vintsutustele vaatamata oma prints, kellele jäägitult alluda ja teostada end täielikult abielunaise ja emana.

Perekonnaleheromaanile esitatud nõudmised on selgesõnaliselt kirjas Saksa tolle aja populaarseimas ajakirjas *Gartenlaube*: „Meie lehes avaldataval lugudel ei tohi olla poliitilist ega religioosset tendentsi,

³²⁵ Ina-Maria Greverus, *Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen*. Frankfurt am Main, 1972.

nad peavad olema ka erootilises mõttes nii väljapeetud, et neid võivad perekonnaringis ette lugeda ka noorimad pereliikmed. Samuti ei tohi ette tulla abielulahutusi ega enesetappe. Lugu peab pidevalt pinget juurde võtma ja igas peatükis peab süžees toimuma mingi pööre, uus sündmus või midagi taolist. Lõpp peab olema õnnelik, jätma meeldiva mulje.”³²⁶

*Gartenlaube*³²⁷ menuautoriks oli Eugenie Marlitt, kelle arvukaid järjejutte luges kogu saksakeelne naislugejaskond ja mitte ainult: Marlitt jõudis 1880. aastatel ka eesti ajalehesabadessse. Marlitti protagonistid olid vooruse ja tubliduse kehastused, töökad, vajadusel iseseisvad, valmis ka kõige madalamateks töödeks, säilitamaks oma puhtust ja väärikust, ja mõistagi ootas neid lõpuks vääriline tasu – tavaliselt kihluse või pulmade näol. Problematiseerides küll lähtesituatsioonina naine-olemist kehtivas patriarhaalses korralduses, leiti siin lõpuks naiselik eneseteostus ja õnn ikkagi neis samades patriarhaalsetes suhetes.³²⁸

19. sajandi lõpul, naisemantsipatsiooni tuultes, hakkas ka naisromaan käsitlema „naisküsimust” hoopis kriitilisemas võtmes. Inglise ja Skandinaavia kirjandusest tuttav *new woman*, emantsipeerunud ja majanduslikult iseseisev, end erialaselt teostav naine, kes määratleb end uuesti ka abielusuhetes (vrd Ibseni Nora kuulutust: „Ma arvan, et olen kõigepealt inimene!”),³²⁹ leidis oma kirjandusliku läbivalgustatuse ka saksa kirjanduses. Gabriele Reuteri romaan „Heast perekonnast. Ühe tüdruku kannatuselugu” (*Aus guter Familie. Leidensgeschichte eines Mädchens*, 1895), Helene Böhlau „Sorteerimisjaam” (*Der Rangierbahnhof*, 1896) ja „Pooleldi loom!” (*Halbtier!*, 1899), Hedwig Dohmi „Christa Ruland” (*Christa Ruland*, 1902), Franziska von Reventlow’ „Ellen Olestjerne” (*Ellen Olestjerne*,

³²⁶ Gabriele Stecker, *Frauenträume, Frauentränen. Über den unterhaltenden deutschen Frauenroman*. Weilheim, 1969, lk 17. Selleks ajaks oli 1853 rajatud ajakirja algusaastate liberaalne vaim asendunud rahvuslik- konservatiivsega.

³²⁷ *Gartenlaube*, samuti *Ueber Land und Meer* ja *Daheim* oli baltlannade peamine perioodiline lektüür, vt: Laura Marholm, *Die kleine Fanny*. – Laura Marholm, *Buch der Toten*. Mainz, 1900, lk 41–100, siin lk 65.

³²⁸ Eva D. Becker, *Literarisches Leben. Umschreibungen der Literaturgeschichte*. – Saarbrücker Beiträge zur Literaturwissenschaft. 45. St. Ingbert, 1994, lk 163.

³²⁹ Henrik Ibsen, *Näidendid I*. Tallinn, 1978, lk 185.

1903), Peterburi kõrgaadlisse kuuluva poolbaltlanna Lou Andreas-Salomé jutustused, samuti baltlanna Laura Marholmi novellid kujutasid naturalistlikus võtmes sotsiaalkultuurilise kasvatuselise pärssivat mõju tütarlapsele, naise eneseteostusvõimaluste puudumist ning naise alaväärtuslikku rolli patriarhaalses suhetesüsteemis.

Kui eesti neiu M. tutvustas 1902. aasta *Teatajas* „uue naise” kujutamist kaasaegses maailmakirjanduses, märkides, et „priinaine, kelle kodu mitte tema maailm ei ole, vaid kellel just maailm koduks on, ei ole mitte enam üksik, haruldane nähtus,”³³⁰ tõi ta näiteks Gerhart Hauptmanni haritud naistegelase Anna Mahri jutustuses „Üksildased inimesed” (*Einsame Menschen*, 1891): „Ta on üks täielikumatest uuema aja naisterahva kujudest. Pea kõigist nõnda-nimetatud ainunaisterahvalikkudest omadustest on ta vaba. Kui liht, aga teadmiste ja võimiste poolest tark neiu, kes ise mõtlemise kõrval ka iseenese peale toetuda võib, astub ta tundmuse-inimesele Johannesele vastu. Üksinda seisab ta ilmas. Isamaa, perekond ega sõbrad ei takista tema iseseisvust. Zürichi üliõpilasena on ta oma jalge peal seisma õppinud; raske elu oma nõudmistega ei ole teda uurda jõudnud [---] ehk ta küll palju seal juures kannatab, mahutab ta ometi armastuse oma mõistuse ja tõetundmiste alla. Ja temal, naisterahval, läheb see korda, mis mehel võimata on korda saata. [---] Nõnda siis lõpevad „Üksildased inimesed” priiuserivituse helisemisega aastatuhandete kaupa kammitsas hoitud naisterahvale.”³³¹

Anna Mahri sugust „uut naist” ei tulnuks kaugelt otsida. Hauptmann oli oma tegelast luues portreeterinud baltisakslannat Laura Marholmi (sünd Mohr, 1854–1905), kellega ta kohtus ja suhtles tihedalt aastal 1890.³³² Lugeses baltlannade loomingut, võiks seega kõigepealt küsida, kuivõrd on selles produtseeritav naisekuvand allutatud oma aja naiselikkuseideoloogiale, valitsevatele

³³⁰ Neiu M., Naisterahvas kirjanduses. – *Teataja* 1902, nr 119, lk 1–2; nr 120, lk 3–5; nr 121, lk 1–2; nr 123, lk 1–2. Siin nr 123, lk 2.

³³¹ Sealsamas, nr 122, lk 1.

³³² L. Marholmi ja G. Hauptmanni suhete kohta vt: Bengt Algot Sørensen, Laura Marholm, Fr. Nietzsche und G. Hauptmanns „Einsame Menschen”. – *Orbis Litterarum* 1992, nr 47, lk 52–62; Peter Sprengel, „Entgleisungen” in Hauptmanns Nachlass. Zur Thematisierung weiblicher Sexualität bei Ola Hansson und Laura Marholm. – *Orbis Litterarum* 1992, nr 47, lk 31–51.

soolistele, seisuslikele jm diskursustele ja kuivõrd on selles (rohkem või vähem varjatud) mässu nende vastu; kuivõrd vahendab baltisaksa naiskirjanike looming konservatiivset, patriarhaalset korraldust, ja kuivõrd astub välja naiste õiguste ja vabaduse eest?

*Poesie der häuslichen Pflichten*³³³
Ursula Zoege von Manteuffeli moodi

Ursula Zoege von Manteuffeli romaanidest leiame põlise maa-aadli voorustekaani, mille peamiseks reprodutseerijaks on naine. Temalt oodatakse jäagitut pühendumist oma kohustusteringile (*Pflichtenkreis*), milleks on antud juhul mõisamajapidamine. Naise eluülesandeks on tagada „tasane kodusus“ (*stille Häuslichkeit*), ja kui tal ei õnnestu seda teha perenaitsena, tuleb tal otsida endale kohustustering kellegi teise kodus – kas tantena, teenijana või guvernandina. Nii leiab Zoege von Manteuffeli romaanis „Jone“ orvust nimategelane endale uue eneseteostusevõimaluse ema kaotanud aadliperekonnas.

Väljaastumisi naiselikust tegutsemisingist nähakse ühemõtteliselt kriitiliselt. Romaanis „Jone“ on vastandatud peategelasele – õrnale, blondile, haprale töökale Jonele – (tumedajuukseline!) paruniproua Sophie Keller (kelle aadlitiitel on saadud abiellumise teel, seevastu Jone õilis päritolu selgub romaani lõpul), seltskonnadaam, kes „alailma närvilises erutuses on haaratud huvidest, mis ei jäta ruumi kodule ja perekonnale”.³³⁴ Jutustaja hoiak proua Kellersi tegemiste suhtes on irooniline: asutanud kolm seltsi, toomaks provintsilinna moodsat vaimuvalgust, tutvustas ta neis uusi ideid filosoofia ja kunsti vallast. Tema tegevuse tulemusel hakkasid „tütarlapsed, kes olid sinnamaani hoolitsevatelt vanematelt kingiks saanud tütarlastealbumeid või Helmi jutustusi naissoost noorsoole, äkitselt vaimustuma Maupassant’ist, Ibsenist, uuest armastusest ja naiste õigustest, samas kui noormehed pidasid *fin-de-siècle*’iks vanuriea imiteerimist kõnnakus, hoiakus ja elutüdimuses. Poisid ja tüdrukud aga võistlesid häbematuses vanemate

³³³ *Koduste kohustuste poeesia*. Ursula Zoege von Manteuffel, Jone. Eine Herzensgeschichte. I–III, Berlin, 1900, siin kd I, lk 200.

³³⁴ Sealsamas, lk 31.

ja kasvatajate vastu. Seltsi „Rohkem valgust!” esinaine nii tungivalt kuulutatud armsa Mina vaba areng võis iseenesestmõistetavalt toimuda vaid lähedaste kulul.”³³⁵ Autori taotluseks on näidata, et naine ei suuda avaliku elu tegelasena täita temalt oodatud *Hausfrau* rolli. Kuid omamata prestiiži perekonnas, pole naine tõsiselt võetav ka seltskonnas.

Koduste kohustuste poeesia – see on naise kõrgeim kunst *à la* Zoege von Manteuffel. Naiselikud omadused, mida romaanis esile tõstetakse, on korralik käitumine, kord, töökus, jäägitu armastamisvõime, kohusetunne, ennastsalgavus, ohvrimeelsus. Ülim, milleks naine suuteline, on tuua „armastuseohver”, nii nagu seda teeb Sophie Charlotte romaanis „Armastuse ohver” (*Liebesopfer*, 1909).

Sophie Charlotte on üks neid Zoege von Manteuffeli kujutatud „vaimu, iseloomu, tõsiste põhimõtete ja ülla naiselikkuse haruldasi pärleid”.³³⁶ Nähes end vaid oma venna Rüdigeri eluõnne vahendina, otsustab ta pärast perekonna majanduslikku laostumist ja mõisa kaotust põlatud tõusikliku uusaadliku parun Schmeltzeriga abielludes „kannatada rõõmsalt venna eest”.³³⁷ Abielu on tema jaoks „rõõmuga kannatatud martüürium”,³³⁸ ainsa väljavaatega „vastu pidada”³³⁹ ning siin sarnaneb naise elumaksiim baltisaksa üldise eluhoiakuga. Kui katsed leida lohutust asendustegevustest väljaspool kodu (heategevus, lõbustused) luhtuvad ja meeleheide enesekaotuse pärast ning kahtlus oma sammu õigsuses on muutunud talumatuks, leiab kangelanna hingelise tasakaalu otsuses pühendada oma jõud kõige ligemal olevale ning hakkab huvituma oma abikaasa saatusest, otsides tema hingelise allakäigu põhjusi ning püüeldes psühholoogilise mõistmiseni, et jõuda armastuseni kaastunde kaudu. Tema uueks, naisele vääriliseks eluülesandeks on mõjuda mehele moraalselt õilistavalt,³⁴⁰ teha temast ühiskonnale kasulik liige.³⁴¹ Naise õilistaval mõjul kasvabki Schmeltzer ümber, jätab senise jõudeelu, ostab tagasi Sophie Charlotte isamõisa

³³⁵ Sealsamas, lk 52.

³³⁶ Ursula Zoege von Manteuffel, *Violette Fouquet* I–III. Berlin, 1885, siin kd I, lk 19.

³³⁷ Ursula Zoege von Manteuffel, *Liebesopfer*. – *Deutsche Roman-Zeitung* 1909, lk 1401–1665, siin lk 1511.

³³⁸ Sealsamas, lk 1590.

³³⁹ Sealsamas, lk 1629.

³⁴⁰ Ursula Zoege von Manteuffel, *Liebesopfer*, lk 1631.

³⁴¹ Sealsamas, lk 1655.

ja muutub tõusiklikust keigarist töökaks, hoolitsevaks mõisnikuks. Kadunud, taganutetud korraldus on taaskehtestatud ja romaan võib lõppeda – *Heimatkunst*’ile iseloomulikus võtmes.

Kuigi Zoege von Manteuffeli romaanid reprodutseerivad patriarhaalset naiselikkusekuvandit, on siin siiski ääri-veeri problematiseeritud aadlipäritolu naise iseseisvusetust, tema hariduse eba-praktilisust, vähest ettevalmistust eluks. Asjata otsib vaesuses elav kangelanna töökohta – tema haridus ei anna talle väljavaateid, olgugi et andeid, mida välja arendada, olnuks: „Tal oli tugev musikaalne anne, kuid see oli nõrgalt välja arendatud. Et õpetada, pidanuks ta alles ise õppima. Ka maalimiseks puudus tal anne, ta oli sellega tegelenud nagu koolilaps, kes õpib pisut joonistamist. Tikkimises oli ta aastatepikkuse harjutamise tulemusena jõudnud suure kunstimeisterlikkuseni, kuid mida see aitas? Töö rikkus silmi ja tõi nii vähe sisse. Ka oskas ta töötada vaid mustrite järgi, et omalaadset, uut leiutada, polnud ta piisavalt geniaalne.”³⁴² Majapidajanna koha jaoks osutuvad tema teadmised ja oskused ebapiisavaks ja vanaisa sõjamemuaaride väljaandmine ebaõnnestub, sest, kirjastaja sõnutsi: „See suur aeg on tänasele lugejale ükskõik. [...] Kui raamatul on menu, tuleneb see rohkem sellest, kuidas, mitte sellest, mis.”³⁴³ Kohtudes oma kunagise isamõisa naabruses elava õpetaja tütre Kätheaga, kes aadlipreilile oma abi pakub, asendub esialgne seisuslikest eelarvamustest tulenev piinlikkustunne („Kas suudaks õpetaja Kätchen midagi „tema heaks teha?”) kibeda tõdemusega: „Ta pidi seda punapõskset, vähenõudlikku tüdrukut kadestama – jah, kadestama, sest tema oli elus kaugemale jõudnud kui Herrenhofeni lossipreili. Tema oskused ja teadmised on toonud talle elus kindla ja austusväärilise positsiooni, samas kui tema tulevik on ebakindel, sõltuv juhuse tujudest.”³⁴⁴

Aadlidaamide haridus- ja eneseteostusvõimalused väljaspool turvalist mõisamaailma tulid üha teravamalt päevakorrale pärast 1905. aastat, kui baltisakslased hakkasid esmakordselt tajuma oma senise eksistentsi haprust. Nii seondub mõte võimalikust väljarändamisest Saksamaale Elsa von Campeni jutustuses „Nagu meiegi andeks

³⁴² Sealsamas, lk 1440.

³⁴³ Sealsamas, lk 1443.

³⁴⁴ Sealsamas, lk 1409.

anname oma võlglastele” (*Wie auch wir vergeben unsern Schuldigern*, 1908) koheselt moderniseeruva ühiskonna uute nõuetega elukorraldusele, milleks aadlipreilid pole ette valmistanud. Et elus hakkama saada, peaksid nad „midagi korralikku õppima”, on veendunud paruniproua Helga: „Ma usun isegi [--], et paljud meie noored tütarlapsed, kes tunnevad end, nagu see nüüd nii sageli ette tuleb, ilma tegevuseta rahulolematute ja õnnetutena, kujundaksid omal jõul oma elu rikkamaks ja sisukamaks, kui nad leiaksid rahuldust pakkuva töö. Aga enamikel juhtudel on neil takistuseks eelarvamused ja nende ebapiisav haridus. Ma loodan, et see muutub ja et ka vallalistele naistele antakse õigus ja võimalus anda oma elule rohkem eesmärki ja sisu.”³⁴⁵

Hedda von Schmidti aadlidaamide galerii

Hedda von Schmidt romaanis „Pesamuna” (*Nesthäkchen*, 1898, teine trükk pealkirja all „Lõpuks leitud”/*Endlich gefunden*, 1900) leiame kahe naabri, Läänemaal asuva asuva aadliperekonna – Kreutzide ja Nordlingenide – näitel eest terve aadlidaamide tüpoloogia. Esmalt ballide kuninganna, suurilmadaam Melitta, veetlev, koketne, külm, egoistlik, truudusetu *femme fatal*, kes vihkab (Läänemaal asuva) kodumõisa Treuenhoffi maaeluidüllil; seejärel emantsipeerunud Dora, poisikeselik, kuraasikas, kuid andekas, „ürgne”, „ekstsentriline natuur”, kes eelistab tantsupõrandale ratsutamist, veedab hommikuse pika tualeti asemel aega laudas vasika sünni vaadates, pakub ümbruskonnale oma sõgedate tükkidega alailma kõneainet ja naerab välja igasugused kasvatusmeetodid, soovides käia oma teed; siis pesamuna Dagmar, Melitta vastand, perekonna uje ja tähelepandamatu inetu pardipoeg, kelle väliseid puudujääke peavad kompenseerima hingelised omadused – headus, ennastsalgav armastusvõime, ohvri-meelsus, truudus jne, kelle õlul on kogu mõisa majapidamine, kes hoolitseb kõigi pereliikmete hubasuse eest, kelle vaikne kohalolek jääb sageli märkamata, kuid kellest tuntakse puudust tema äraolekul.

³⁴⁵ Elsa von Campen, *Wie auch wir vergeben unsern Schuldigern*. Riga, 1908, lk 48.

Ursula Zoege von Manteuffeli Charlotte'i hingesugulane on Ruth von Kreutz, range iludus, „nii suursugune kogu oma olekus”,³⁴⁶ sarnanedes nende naistega von Kreutzide perekonnast, kelle pildid rippusid lossi suure galerii seintel. Ruth on traditsioonide kandja ja reprodutseerija, tema kehastab sajanditevanust naiseideaali: „Iga joon Ruthi näos oli selge ja esiletungiv, teatud rangus oli tema viisis, ja siiski polnud see midagi ebanaiselikku. Tal oli tõelise naise süda ja hing, naise, kes on uhke oma soole, kes ei alahinda oma väärtust ja kelles siiski pole maha salatud naise kaasasündinud alandlikkus ja tagasihoidlikkus.”³⁴⁷ Nagu Charlotte, on ka Ruth pühendunud venna Reginaldi eest hoolitsemisele, imetledes viimase „õilsat mehelikkust”, au- ja kohusetunnet ja üllast tegutsemist.

Teose käigus hakkavad kõik kujutatavad naised üha rohkem sarnanema Ruthile: Dora buršilik olemus asendub naiseliku pehmusega, Dagmari „karske ilu” puhkeb õitsele. Vaid Melitta, kelle ohvriterohke kaksikelu Estella von Besanyna on paljastunud, lahkub jäädavalt kodukohast, et mitte rüvetada selle harmoonilist korraldust. Schmid jaoks lahendub naisküsimus õnnelikus abielusadamas. Tema romaani teemaks on need „tuhat niiti, mis põimuvad üha kindlamaks sillaks, mis pidi rajama tee südamest südamesse”.³⁴⁸ Selleks tuleb tema kangelannadel oma imetletud meeste tegemistele kaasa elada ja tegematajätmiste pärast südant valutada, lugeda nende probleeme silmist ja võtta ette ohtlikke teekondi nende päästmiseks, hoidmaks ära enesetappu, abielu „valega” vms, et lõpuks, mingil „imelikul asjaolude kokkusattumusel”,³⁴⁹ laabuks kõik ning igaüks saaks selle, kes neile on määratud.

Literaadiseisuse naiselikkuse-etalon

Literaadisoost naisautorid kujutavad oma jutustustes sageli aadlimaaailma, kuid esitavad seda tavaliselt kodanlikku päritolu

³⁴⁶ Hedda von Schmid, Nesthäkchen. Charlottenburg, 1898, lk 110.

³⁴⁷ Sealsamas, lk 10–11.

³⁴⁸ Sealsamas, lk 140.

³⁴⁹ Sealsamas, lk 163.

(kõrval)tegelase perspektiivist, kes on justkui juhuslikult sattunud mõisasalongi, kuid äratav oma meeldiva, tagasihoidliku oleku, malbuse ja õiglase käitumisega aadlipere sümpaatia, nii et lõpuks teevad sõlmitud abielusidemed ta selle pere täieõiguslikuks liikmeks. **Lotta Girgensohni** romaanis „Elamused” (*Erleben*, 1908) on niisuguseks „kõrvaltegelaseks” Tüüringist pärit Ilse Stetten, kes kohtub Saksamaal reisides juhuslikult Liivimaa parunessi Vita Lechiga, tuleb temaga Liivimaale guvernanndiks ja õpib alles siin „ammutama oma kodumaa vaimsest sisust”.³⁵⁰

Ka kodanlikku päritolu naiste naiselikkuse-etaloniks on aadlidaam. Parim kiitus Ilse Stettenile, kellest on saamas paruniproua Lech, on see, et märgatakse tema hämmastavat sarnasust aadliperekonna ühe esimaga. Laulatusel, valges kleidis ja looriga, nägi Ilse välja suursugune.³⁵¹ Ilsest kujuneb tõeline aadlidaam, kes saab suurepäraselt hakkama majapidamisega, keda iseloomustab igas asjas põhjalikkus ja täpsus, kes tegeleb heategevusega (antud juhul asutab kooli väikeste läti laste jaoks) ning kelle olek alamate suhtes on distantseeritud, kuid sõbralik.

Girgensohni romaanis „Ülo, Kaupo poeg, ja Hans von Tiesenhusen”, mis jutustab 13. sajandi saksa kolonisatsiooni algusaegadest Liivimaal, kujutab naisideaali Margareta von Tiesenhusen, siniste silmade, blondide juuste, õrna pilgu ja kõrge laubaga saksa naine, „pikka kasvu suursugune olend, kelle majapidamine seisis alati eeskujulikus korras ja kes mõistis suurt kunsti teha kõike õigel ajal ja saada kõigi toimetustega kiirustamata hakkama. [...] Kõik, mida proua Margareta korraldas, toimus täpselt ja kiiresti, sest ta oskas rahuliku kindlusega nõuda kuulekust.”³⁵²

Et ideaalkuju paremini silma paistaks, nõuab jutustusstruktuur antagonistliku tegelase sissetoomist, kellesse projitseerida negatiivne naiselikkuse-käsitlus. Selline kontrastfiguur naispeategelasele on baltisaksa naiskirjanike teostes tihti peale eesti või läti päritolu. Viimatinimetatud romaanis on kristlase Margareta von Tiesenhuseni

³⁵⁰ Lotta Girgensohn, *Erleben*. Livländischer Roman. Schwerin, 1908, lk 10.

³⁵¹ Sealsamas, lk 132–33.

³⁵² Lotta Girgensohn, *Ylo, Kaupos Sohn, und Hans von Tiesenhausen. Erzählung aus der Zeit von Rigas Gründung für die reifere Jugend*. Riga, 1901, lk 59.

vastandiks ronkmustade juustega paganlik liivlanna Dagerute, Kaupo naine, kes on kirgliku loomuga, tegutseb kiiresti ja mõtlemata” ning tegeleb „meeste asjadega”.³⁵³ Ülo lapsepõlvekaaslane Uldewede on kirglik, uhke, säravate mustade silmadega iludus, kellel puudub kasvatus, kuna ta on üles kasvanud vabalt, poistega mängides ning osutub seetõttu kehvaks perenaiseks, kelle majapidamises valitseb korralagedus ja mustus. Seevastu liivi päritolu, kuid ristiusu vastu võtnud Tiist saab Margareta käe all „vürstinna väarikusega” „saksa koduperenaine”.³⁵⁴

Girgensohni romaanis „Elamused” on peategelase Ilse antagonistiks lätlanna Madde Behrsing kui tark, õpihimuline „moodne naine”, kes vaimustub sotsiaaldemokraatlikult meelestatud õpetajate suunamisel uutest ideedest – inimõigustest ja vabadusest, nietzschelikust minakultusest ja üliinimeseideest, kuid on sealjuures pealiskaudne, ninatark, isekas, kade, lõbujanuline, „vaba käitumisega meeste suhtes”, unistab võimust ja rikkusest ning kättemaksuiha ei hoia teda tagasi ka roimast.³⁵⁵ Madde ei abiellu armastusest nagu sakslanna Ilse, vaid praktilistel kaalutlustel: unistades küll saada paruniprouaks, peab Madde leppima pastoriproua-seisusega, mis tema edevust siiski lõpuni ei rahulda. Erinevalt Ilsest ei hoolitse Madde majapidamise eest, vaid jätab selle personali hoolde, kelle suhtes ta on ülinõudlik, jagades vajadusel ka lopsakaid kõrvakiile. Koduste toimingute asemel tegeleb Madde enescharimisega, loeb kirglikult, eriti õudus- ja menuromaane, kuid ka Lev Tolstoi teoseid. Ilse rafineeritud maitsemeelt asendab Madde puhul armastus erksate värvide, tehislillede ja kuldsete kaunistuste vastu. Hoides end kursis kaasaegsete moesuundadega, laseb Madde endale õmmelda uhkeid kostüüme ning sisustab läti arhitekti abil toad erinevas stiilis. Vahel „unustab” pastoriproua oma õpitud väarikuse, lobiseb lihtsate inimestega ja laseb karjastel või juudid lihapoodnikel endale meelitusi öelda.

Frances Külpe jutustuses „Darthe Semmit”³⁵⁶ on peategelaseks lätlanna, kelles autor on püüdnud luua võimalikult positiivset

³⁵³ Lotta Girgensohn, Ylo, Kaupos Sohn, lk 149.

³⁵⁴ Sealsamas, lk 190.

³⁵⁵ Lotta Girgensohn, Erleben, lk 137.

³⁵⁶ Frances Külpe, Darthe Semmit, lk 189–280.

lätlannakuju. Sulase perest pärit Darthet on kasvatatud vihkama sakslasi kui orjastajaid. Kuid tema aus, trotslik ja iseseisev loomus jõuab peagi äratundmisele, et vihatud, kuid salajas imetletud ja kadetsetud mõisapreilis, paruness Margas, pole midagi läti stereotüüpsele sakste-käsitusele vastavat. Ta avastab mõisapreilis õilsa, väärika, ausa ja siira inimese, märgates samal ajal oma rahvuskaaslaste poolt tehtud ülekohut, autust ja omakasu, mis nende tegevusi juhib. Kuuldes mässajate – tegevus toimub 1905. aastal – plaanist vallutada mõis, otsustab Darthe mõisapreilit hoiatada, reetes nii oma rahva, ning seejärel lahkub kodust, et elada oma Miitavisse pagunud ideaali läheduses. Vaatamata kirjaniku katsele oma tegelaskuju psühholoogiseerida, jutustada Darthe perspektiivist, jääb kujutatu siiski väheveenvaks ning näib, et autor alahindab oma tegelast sündmuste tõlgendajana, libisedes otsustavatel hetketel siiski ideoloogilisele kõiketeadja positsioonile. Lätlanna/eestlanna kujutamises ei suuda baltisaksa naisautorid ületada paarikümne aasta taguseid Elise von Keyserlingi külajutukangelannasid.³⁵⁷

Aadlipäritolu autoritel eestlanna või lätlanna negatiivseks kontrastfiguuriks ei kerki. Seal on kujutatud parimas mõttes patriarhaalseid suhteid, milles eestlannal/lätlannal on truu, ustava, ennastsalgava mõisateenija roll.

Literaadisoost naisautorite teoseid lugedes paneb imestama asjaolu, et neis ei leia linnakooli õpetajanna – väljaspool kodu ainsa võimaliku naise eneseteostusvõimaluse – perspektiivi. **Lotta Girsensohni** romaani „Elamused” peategelaseks on mõisaguvernant, kellest sai õige pea mõisaproua. **Frances Külpe** jutustuse „Põletaval pinnal” (*Auf brennendem Boden*)³⁵⁸ peategelaseks on pastoraati guverrandiametisse reisiv Claire, kelle väljavaateks on kindel kooliõpetajakoht Peterburis. Kuid valitud tee asub Claire häda sunnil – see on kesise kaasavaraga tütarlapse kibe viis elatist teenida. Salajas igatseb Claire abielu, perekonda ning reis lõpebki Claire'i unistuste täitumisega. Perekond on balti jutustusmaailmas naise ainus õnnelik eneseteostusviis.

³⁵⁷ Ernst Klinge [Elise von Keyserling], *Kurische Volksgeschichten*. Riga, 1883.

³⁵⁸ Frances Külpe, *Rote Tage*, lk 5–105.

Et kujutada töötavat, iseseisvat naist, on tarvis saata ta Baltimaadelt välja, Euroopa suurlinna, kas Berliini või Münchenisse. Münchenis paneb end proovile Ingeborg **Elfriede Jakschi** romaanis „Valgust, rohkem valgust!”³⁵⁹ Berliinis püüab end muusikaõpetajana teostada **Gabriele von Schlippenbach**i novelli „Duuris ja mollis” (*In Dur und Moll*)³⁶⁰ peategelane Elisabeth Bremer, kelle õuele saabub õnn naabrimehe, noore orkestrandi näol. Pärast aastapikkust suhtlemist muusika abil nii duuris kui mollis töötavad noored muusikud üheskoos elada ja töötada.

Suuremad võimalused eneseteostuseks on kirjutavatel aadliprouadel mõistagi oma elusfääri – hoolekande või kasvatusküsimumuste – piires. Lotta Girgensohni Ilse asub paruniprouana teostama oma rahvakooli loomise plaani, kuid see on võimalik tänu guvernerandiks õppides omandatud teadmistele ja töökogemusele. Nii realiseerib Girgensohn oma parvenüü-paruniprouas ikkagi kodanliku tööeetika programmi.

Theophile von Bodisco aadlipreilid – haritud, intelligentsed, andekad – kujutavad endast seevastu eneseküllaseid taieleid, mõisasalongi hädavajalikke koostisosi, kellelt ei oodata mingisugust funktsionaalsust. Ka oma annete realiseerimine väljaspool mõisasalongi on aadlipreilide puhul taunitav. Kuid Bodisco aadlipreilisid (nt Cäcilie romaanis „Vana vabahärra majas”) on verminud sajandilõpu kirjanduslik dekadentsidiskursus ning Eduard von Keyserlingi „lossilugude” eeskujul. Debüütkogus „Skitsid” riivab Bodisco ka naise vabaduse teemat, kuid aadlidaami jaoks on vabadus pigem kapriis kui eetiline nõue. „Mul ei olegi iseloomu, ma olen ainult eitust!” trotsib Edith novellis „Põdrajaht” (*Elchjagd*) normisüsteemi, millesse tal tuleks aadlipreilina sobituda.³⁶¹ Teadlikum „vabaneja” on novelli „Vabadus” (*Freiheit*) minajutustaja, kes pärast mehe surma reisib üksinda ringi, nautides oma täielikku sõltumatust, mis võimaldab tal avatuna vastu võtta muljeid, impulsse ümbritsevast ning arendada oma isiksus välja eneseteadlikuks, „kindlustatud tervikuks”.³⁶²

³⁵⁹ Elfriede Jaksch, Licht, mehr Licht! Ein livländischer Roman I–III. Breslau, 1885.

³⁶⁰ Gabriele von Schlippenbach, In Dur und Moll. Novelle. Regensburg, 1910.

³⁶¹ Magda Kaarsen, Skizzen, lk 7.

³⁶² Sealsamas, lk 187.

Senivaadeldud teosed ei sea kahtluse alla patriarhaalseid soorolle, vaid pigem asuvad traditsioonilise naiselikkuse-kuvandi kaitsesele, kartes selle ohustamist uute, võõraste ilmingute poolt, mille toovad baltisaksa jutustusmaailmas kaasa tavaliselt „võõrad”, eesti või läti, sageli ka vene naised. Kuid on neidki tarmukaid baltlannasid, kelle jaoks muutub 1890ndatel uue teravusega püstitunud „naisküsimus” elulise tähtsusega probleemiks ning leiab vastukaja ka nende loomingus.

Emantsipatsiooni-apell ja taaskohanemine Elfriede Jakschi romaanis „Valgust, rohkem valgust!” (*Licht, mehr Licht!*, 1885)

Juba 1880. aastatel kerkib baltisaksa kirjanduses esile naistegelane, kes tunneb, nagu Ingeborg Elfriede Jakschi baltiainelises romaanis „Valgust, rohkem valgust!”, et on „võimatu elada üksnes mehele ja lapsele ja oma majapidamisele – mul peab olema veel ka vaimne siht”³⁶³ ning on valmis naise vaimse vabaduse eest sõtta minema: „Muutume meie, naised, abieluikkeks siis lasteks ja idiootideks, et me kaotame kogu vaba enesemääramisõiguse enda üle?”³⁶⁴ [---] Mida rohkem te meid maha suruda ja valitseda tahate, [---] seda enam võitleme me vabadus eest. Ja kuni meil pole teiega samu õigusi ja sama mainet, pole sel võitlusel lõppu.”³⁶⁵

Romaan viib lugeja Baltimaade metropoli Riiga, kuhu euroopalikud moodsad teemad kahtlemata kõigepealt jõudsid. Sellele vaatamata pole romaani teemaks linnaelu mitmekesisus: kogu tegevus toimub patriitsiperekonna häärberi verandal, suvituskohas, jõeäärsel tantsuplatsil või piknikumurul. Naisküsimusest hargneb seevastu romaani keskne intriig. Selle erinevad positsioonid on jaotatud kahe peretütre, Ingeborgi ja Beatrice'i vahel. Konservatiivse seltskonna traditsioonilist rollinägemust esindab nende konsuliprouast ema.

Ingeborgi vaimseid ambitsioone ei suuda mõista perekond ega seltskond, kelle jaoks oli naise ainuvõimalikuks valdkonnaks „tasane kodusus” (*stille Häuslichkeit*): „Üleüldse oli tal meie seas

³⁶³ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, I, lk 169.

³⁶⁴ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, II, lk 121.

³⁶⁵ Sealsamas, lk 83.

ammugi emantsipeerunu ja „südametu” kuulsus – miks pidi siis imestatama, et tal polnud huvi selle vastu, mis on naisele muidu kõige südamelähedasem.”³⁶⁶ Tavaliselt väga mõistev õde Beatrice on skeptiline kodu ja vaimse eneseteostuse ühildatavuses: „See, mida sa tahad, on raskemini ühildatav, kui sa usud. Ema, perenaine ja kunstnik, ja rohkem veel kui kõik see, ka õpilane olla – see sobib halvasti kokku.”³⁶⁷ „Ole täienisti sind üle kõige armastava mehe naine,”³⁶⁸ on abikaasa Gustav von Marhauseni pretensioon, milles pole ette nähtud kohta naise kunstilisele tegevusele. Nii tunneb Ingeborg end „üksi oma ideedega, mille abikaasa, ema ja õde hukka mõistavad tundsin end ebakindlana, otsivana, eksivana ega leidnud oma lähikonnas mõistmist oma soovidele, oma vaimsetele vajadustele.”³⁶⁹ Abikaasa tuletab talle lakkamatult meelde kohustusteringi ja alluvuskohust: „Mees on kord juba naise isand ja naine on ainult osa temast, see tähendab, tema parim osa.” Oskari vaatenurgast viivad Ingeborgi vaated „harjumuse ja tavade pühitsetud institutsioonide kukutamise ja segipaiskamiseni”,³⁷⁰ kui naine julgeb talt küsida: „Kes, jumala nimel, on teid teinud „loodu isandateks”? Jumal on loonud teid niisama vähe meie käskijaiks, kui ta on andnud käsu sadadeks muudeks asjadeks, milleks tema nime kuritarvitatakse. [---] Kui ma kuulen teid nii naeruväärselt ennast täis rääkimas, valdab mind selline raevukas vastikus selle piiratud, türanliku kõrkuse suhtes, et ma sooviksin, et hea haldjas võtaks kätte hiigelharja ja pühiks kõik mehed maailmast välja. [---] Jah, suurvaimudena, kes suudavad korda saata suurt ja tublit, olete te minu jaoks midagi väärt kuid mõistmatute ülbitsejatena, kes iidsetest aegadest usuvad end Jumala enese poolt meie valitsejateks ja rõhujateks loodud olevat, türannidena, kes mitte vaimse üleolekuga, vaid kõikvõimalike seaduste ja vabadustega, mille nad ise on andnud ja vastu võtnud, püüavad meid valitseda ja piirata sellistena võiksin ma teid vihata!”³⁷¹

³⁶⁶ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, I, lk 214.

³⁶⁷ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, II, lk 121.

³⁶⁸ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, I, lk 69.

³⁶⁹ Sealsamas, lk 65.

³⁷⁰ Sealsamas, lk 76.

³⁷¹ Sealsamas, lk 73–74.

Ingeborgi meelest väljendub neis, kes naise vaimseid võimeid alahindavad ja neid kodusesse sfääri suruvad, hirm oma võimupositsioonide pärast. Veendunud naise ja mehe vaimses võrdsuses, peab Ingeborg naise senise vähese edukuse põhjuseks mis tahes vaimualal mitte tema kaasasündinud vaimuomadusi, vaid puudulikku haridust: „Laske meil samuti põlvkondade vältel osa saada meeste vaimutööst – siis alles nähtub, kas meie aju kaalub tõepoolest vähem kui teie oma.” Siis „peaksid tulevikus olema kõik positsioonid võimete, mitte soo järgi jaotatud.” Mehe küsimusele, kas mees peaks tema meelest ka last kiigutama, vastab Ingeborg: „Kui mees kannab öömütsi, sobib ta ka kõige paremini lastetuppa, ja kui tema võimed ei küüni kaugemale kui õmblusmasina liigutamiseni, siis on parem, kui ta jääb selle juurde, selle asemel et tuua vastutusrikkal, otsustaval, juhtival kohal oma saamatuse või kergemeelsusega kõikvõimalikku õnnetust endale ja oma alluvatele. Nii mõnigi majapidamine toimiks paremini, kui välised kaalutlused ei hoiaks meest ja naist nende loomuomaduste järgi äraspidises tööjaotuses kinni.”³⁷²

Ingeborgi isiklikuks eluküsimuseks saab: „Kas naine, kes abielludes on vaba enesemääramisõiguse juba kaotanud, võib veel tagantjärele oma vaimseid püüdlusi asetada kord vastu võetud koduste kohustuste üle?”³⁷³ Ingeborg otsustab proovida, isegi kui selle hinnaks on abielu karilejooksmine. Tajudes, et Riias ei õnnestu tal oma andeid välja arendada, seda nii seltskondliku arvamuse kui ka piiratud kunstimõistmise tõttu, siirdub ta perekonna teadmata Münchenisse maalikunsti õppima. Münchenis, selles sajandivahetuse kunsti- ja vabaduselembeliste naiste Mekas, sai ka Ingeborgist, „tujukast ärahellitatud daamist, elu ja tema alatiste vastuvooludega võitlev naine ja kunstnik”.³⁷⁴

Mehe viimane katse naist tagasi hoida oli apell tema südamele: „Sul ei ole, südametü naine, oma lapse jaoks mingeid tundeid rinnus!”³⁷⁵ Süüdistusi puudulikus südames kostub Ingeborgile mujaltki, justkui peaks naise vaimseid ambitsioone kompenseerima vajakajäämine hingeelus. Esmalt on vihjatud tema leigusele lapse

³⁷² Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, I, lk 76.

³⁷³ Sealsamas, lk 64.

³⁷⁴ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, III, lk 117.

³⁷⁵ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, I, lk 260.

kui naise ainsa eneseteostusvahendi, seejärel mehe suhtes. Ka tema kirjatöodes, samuti nagu tema maalidelgi, puuduvat süda, hing. Mõistuseinimesena, kelleks Ingeborg end peab, ei saa ta aru, „miks inimesed sellest väikesest tuksuvast Miskist alati nii palju asjatut juttu teevad”.³⁷⁶ „Mis on süda? Ei muud kui nõrk, mõistetamatu, äraostetav asi, mis võib meid juhtida kergesti igasuguste sõgedusteni. Mõistus seevastu on äraostmatu uurija ja kõigi asjade põhjendaja ning vaid see, mis talub mõistuse läbikatsumist, jääb püsima.”³⁷⁷

Ingeborgi „südametust” peavad rõhutama naiselikke, pehmeid väärtusi esindavad tegelased, nn „koduste vooruste preestrinnad” (*Priesterin aller häuslichen Tugenden*). Nendeks on südamlik ja hoolitsev vene amm, teenijanna Liese, Münchenis kohatud Nadja, kellelt Ingeborg peab õppima eneseohverdust, ligimesearmastust: „Kas teate [---], mis on naise kõrgeim elueesmärk siin maa peal? [---] minu ema õpetas seda mulle, ta oli sakslane. [---] Armastama peame me ikka ja alati, sulanduma emaarmastuses ja lapsearmastuses ja armastuses mehe vastu ja puhtas, kõrgeimas ligimesearmastuses Ainult tundest elustatud vaim on midagi suurt, külm mõistus on vaid egoistliku inimese väikest vilja kandev omand.”³⁷⁸ Nadja mõjul jõuab Ingeborg arusaamisele, et „isekus ja uhkus olid sepistanud minu südame ümber jääkooriku” ning tunneb end seejärel „nagu hinge tiivalöögist puudutatuna [---] nagu tuleks kõik ikka veel tundmust halvav endast kaugele eemale lükata”.³⁷⁹ Uut tunnetust reedab tema Riiga näitusele saadetud pilt, mis kujutab „kodust hubasust”, mille järele naine igatseb. See pilt osutub Ingeborgi parimaks kunstiliseks saavutuseks.

Jutustaja hääletoruks „naisküsimuses” näib romaanis olevat öde Beatrice: „See, mida ma meile, naistele, nõudlen, on sama palju vaba enesemääramisõigust, sama palju usku meie aususesse ja meie sõna usaldusväärsust kui meestel, lühidalt, kohtu ees peame olema võrdsed, sest inimeses loevad vaid iseloom ja võimed, ja nagu Ingeborg, ütlen ka mina: olgu mees või naine, pole vahet, ainult omadustest, mitte soost tuleneb inimese tegutsemine ja mõtlemine. Ma ei kahtle, et alustatud

³⁷⁶ Sealsamas, lk 31.

³⁷⁷ Sealsamas, lk 101.

³⁷⁸ Elfriede Jaksch, *Licht, mehr Licht!*, III, lk 128.

³⁷⁹ Sealsamas, lk 250.

teed üha edasi kõndides on naised sajandite vältel suutelised olema igas suhtes meestega võrdsed.³⁸⁰ Kuid Beatrice'i arvates võib selles uues maailmakorralduses kaduma minna „õilis, õrn naiselikkus” kui naiste „ülim ehe ja suurim võlu”, ja ühes sellega ka „tõeline mehelikkus” (s.o „tublidus, töökus, jõud ja võime saavutada midagi korralikku”). „Jumala loodud maailmakorraldus on teinud naise emaks ja olla ema ja pidada mehelikku ametit ei sobi kokku.”³⁸¹

Beatrice näeb naise võimu hinge ja südame valitsemises ning naise ülesannet mõjuda mehele moraalselt õilistavalt. „Mida enam me proovime teha sama mis mehed, seda sarnasemaks me neile muutume Kui me ise astume üle piiridest, kuidas saame ohjes hoida meeste tooremaid kombeid? See, mis praegu austusest meie vastu tegemata jäetakse, muutub siis enesestmõistetavaks ja häda ühiskonnale, kus õilsate naiste eeskujul kommete piirangud enam ei kehti.”³⁸² Beatrice ise eelistaks olla oma mehele just see, mida ootas Gustav von Marhausen oma naiselt – „olla üksnes naine”. „Kuulsuse jätan talle – ise rahuldun armastusega.”³⁸³ Oma kihlatule Erwinile saab ta naiseks, „kes vaimustab meest suurele ja heale, kes õpetab teda püüdlema talle muidu saavutamatu tunduvate eesmärkide poole, äratas temas sügavama tundmuse, mis teeb magusaks ka kõige okkalisema tee”.³⁸⁴

Beatrice'i kõnes on Ingeborgi vankuma löödud maailmakorraldus taaskoostatud, ning ootuspäraselt pöörduv ka Ingeborg pärast eksirännakuid Münchenis taas õigele, kodusele rajale. „Ma õppisin mõistma, et kodusus, nagu minul olemas oli, kuid mille ma ära põlgasin, on ihaldusväärne hüve, ja et naise südant ei täida täiesti a i n u ü k s i i tema püüdluste õnnestumine, isegi kuulsus mitte. Sügaval sisemuses jääb lünk, tühjus. Tõelist, täit rahuldust leiame ainult siis, kui meid ümbritseb kaitsvalt teie armastus ja minusugune naine leiab tõelise õnne ainult selle mehe kõrval, kes mõtleb suurelt nagu sina Tõeliselt suurelt mõtlevale mehele alistub vabatahtlikult ka uhkeim naine”³⁸⁵

³⁸⁰ Elfriede Jaksch, Licht, mehr Licht!, II, lk 258.

³⁸¹ Sealsamas, lk 260–261.

³⁸² Sealsamas, lk 259.

³⁸³ Elfriede Jaksch, Licht, mehr Licht!, III, lk 269.

³⁸⁴ Elfriede Jaksch, Licht, mehr Licht!, I, lk 115.

³⁸⁵ Elfriede Jaksch, Licht, mehr Licht!, III, lk 253.

Kuid paralleelselt Ingeborgi ümberkasvamisega toimub ka Gustavi reinkarnatsioon: „Ma õppisin vahepeal mõistma, et mees lõhub oma üleoleva põikpäisusega enda ja oma naise eluõnne. [...] Olen aru saanud, et suureandelisele naisele nagu sina on vaimne vabadus, vaimne võrdõiguslikkus mehega eluliselt vajalik.”³⁸⁶ Gustav jõuab naise eneseteostusvajaduse tunnustamiseni, vähe sellest, ta on valmis tooma selle nimel ka ohvreid, kolima Münchenisse või Itaaliasse, et naine ei peaks elama pinnal, kus „kunstimeel ei leia õiget toitu”. „See, mida ma tahan, on sinu õnn ja sügav hingeline koosmeel sinuga.” Kuid Gustavi pakutud ohvrit Ingeborg vastu ei võta: „Ma pöördun koos sinuga koju ja jään alatiseks sinu kiindunud ja truuks kaasaks – tõelises armastuses – nagu see tuleb vaid äratundmisest.” Abikaasade taasühinemine ei tähenda siiski päris endise olukorra taaskehtestamist, vaid uut sünteesi: „Meie taasühinemine ei pea olema ühe poole alistumine teise tahte, vaid koordinatsioon, üksteisega leppimine.”³⁸⁷

Ehkki Ingeborgi naasmine perekonnarüppe tähendas kunstniku-ambitsioonist loobumist – seega loobumist ka algsest emantsipatsiooniapellist –, heiastub Jakschi romaanis visioon mehe ja naise harmoonilisest kooselust ja ühtlasi kaasaegsete, naise enesemääramisõigust ja eneseteostust pärssivate abielusuhete kriitika. See on keskne Helene von Kloti ja Laura Marholmi loomingus.

Abielukriitika Helene von Kloti dialoogromaanis „Üks naine. Etüüd natuurist” (*Eine Frau. Studie nach dem Leben*, 1892)

1892. aastal ilmus Leipzgis Reissneri kirjastuses **Helene von Kloti** dialoogromaan „Üks naine. Etüüd natuurist”, mis kaitses naise vabadust armastada ning pidas abielusuhete õnnestumise eelduseks naise täielikku emantsipatsiooni.

Teos tekitas balti avalikkuses pahameeletormi. Vankuma löönud naisideali, goethelikku *das Ewig-Weibliche* kehastust ruttasid kaitsma need (eeskätt mehed), kes nägid naise positsiooni

³⁸⁶ Sealsamas, lk 250–251.

³⁸⁷ Sealsamas, lk 253–254.

võimalikus muutumises kogunisti terve maailmakorralduse pea peale pööramist, ning kutsusid kinni pidama looduse poolt ette nähtud soorollidest, millest tingitud sotsiaalne ebavõrdsus ja sõltuvus olevat paratamatu,³⁸⁸ ning naise sotsiaalsetest ülesannetest.³⁸⁹ Väitega, et „on olemas naisideaal, mida ei ole kellelgi tark puudutada, kõige vähem naistel”, asus Theodor Neander balti naise kaitsele, tundes end kohustatud olevat sõna võtma „õilsamalt mõtleivate naiste” eest, kes sinisuklike demonstratsioonide peale „halvakspanevalt vaikivat.”³⁹⁰ Neander süüdistas emantsipatsiooni kuulutavaid naisi „silmatorkavalt puudulikus mõistmises naise loomuse üllamatest kalduvustest”, kuna ei leia nende kirjutistes „naiselikkuse mõistet” ega „hella arusaamist perekonnaelust, kodusest õnnest, kodust, naisearmastusest ega emarmastusest”. Helene von Kloti raamatule pani autor kõige muu kõrval süüks „germaani vaimu” puudumist ning vabameelsust, mis ületavat „juba Pariisi vabaduse ja sallivuse”.³⁹¹ Neanderi arvates tekkis rangeim tööjaotus naise ja mehe vahel kui „kõrgeima tsiviliseerituse põhimõte” alles saksa rahva esilekerkimisega maailmaajaloos ning naisemantsipatsioon olevat läbi aegade olnud märk, et ühiskonnas on midagi ebatervet, mandunut. Ka Saksa poliitiline allakäik kulgevat paralleelselt sinisukkade looga. Emantsipatsiooniidee polevat balti päritolu, vaid importkaup, sisse toodud Soomest või mujalt, ning selle levikus on süüdi säärased „halvad raamatud” nagu Kloti oma, samuti „peast segi läinud ajakirjandus”.³⁹²

Vastuhääli Neanderi „kaitsekõnele” on siiski omajagu (vt nt artiklid *Düna-Zeitung*’is 1893, nr 108, 109, 148, 149, 152) ja need võtab kõige paremini kokku järgmine etteheide: „Härra Neander näib uskuvat, et meie Läänemere-provintse lahutab ülejäänud maailmast Hiina müür.”³⁹³

³⁸⁸ Theodor Neander, Zum Schutz der baltischen Frauen. Verschiedene Stimmen über Frauenemanzipation, Frauenberuf und Frauenideal. Riga, 1893, lk 30.

³⁸⁹ Burchard von Schrenck, Psychologische Betrachtungen zur Frauenfrage. – BM 1890, lk 604–611, siin lk 611.

³⁹⁰ Theodor Neader, Zum Schutz der baltischen Frauen, lk 21.

³⁹¹ Sealsamas, lk 16.

³⁹² Sealsamas, lk 34.

³⁹³ U., „Zum Schutz der baltischen Frauen.” – *Düna-Zeitung* 18.(30.)V; 19.(31.)V 1893, nr 108, lk 1–2; nr 109, lk 1–2. Siin nr 109, lk 2.

Mis oli Helene von Kloti raamatukeses sedavõrd šokeerivat?

Autor on valinud oma romaani mina-jutustajaks anonüümse meespeategelase – usutavasti selleks, et oma tähelepanekutele suuremat autoriteeti omistada –, kes on asunud reisile, jõudmaks endas selgusele, kas abielluda või mitte. Reisil kohtab ta umbes 40-aastast proua Haldenit, kelle näkku kirjutatud elukogemus kutsub peategelast temaga mõtteid vahetama painava küsimuse üle. Vestlus saab alguse Tolstoi jutustusest „Kreutzeri sonaat”, mis oli peategelase tähelepanekute kohaselt paljude reisikaaslaste kõneaineks. Tolstoi lugu abielust kui „paariast” paneb mina-jutustaja kahtlema õnneliku abielu võimalikkuses: „Ometi ei tunne ma palju abielusid, mida võiks nimetada õnnelikuks ja ilusaks.”³⁹⁴ Palju kõmu tekitanud (Venemaal isegi keelatud) „Kreutzeri sonaat” saab omamoodi ühiskondlikuks indikaatoriks, kuna, nagu arvab proua Halden, käsitleb see ühiskonna kõige valusamat kohta.³⁹⁵

Abielu õnnestumise tingimuseks peab minajutustaja naiste täielikku emantsipatsiooni. „Armastuseks on naine võimeline alles siis, kui purustatakse häbistav orjaahel, mille külge käsk „ta [er] peab olema sinu isand” on naise sajanditeks aheldanud,” nõustub temaga proua Halden. „Niikaua kui mehed ja naised ei ole võrdsed, ei tea nad tegelikult armastusest midagi.”³⁹⁶ „Iseseisvad naised võivad olla ebamugavad, nad teevad meid tuhat korda õnnelikumaks, kui meie sihid kattuvad, aga ka palju õnnetumateks kui nn naiselikud, see tähendab iseseisvusetu naised. [---] Mis tähendab naiselik? Täpselt sama, mis mehelik: isiksus!”³⁹⁷

Proua Halden võrdleb armastust kunstiga, mis nõuab pingutusi ja pühendumust mõlemalt poolt, kunstniku intiimset suhestumist oma teosega, empaatiavõimet. Abielu tasakaaluteljeks on tema arvates sõpruse ja seksuaalse külgetõmbe vahekord.

Et noort sõpra veenda, jutustab proua Halden oma loo: kasvanud õpetlase tütrema maamõisas raamatute keskel, eemal seltskondliku elu edevuse laadast, isa käe all, kes hoolitses tütre vaimsete huvide

³⁹⁴ H. K. von Heydenfeldt, Eine Frau. Studie nach dem Leben. Leipzig, 1892, lk 19.

³⁹⁵ Sealsamas, lk 9.

³⁹⁶ Sealsamas, lk 29–30.

³⁹⁷ Sealsamas, lk 58.

eest ega surunud iial maha tema individuaalsust, kohtab ta linna siirdudes andekat, iseseisvalt mõtlevat meest, kellega leiab suurepärase vaimse teineteisemõistmise ja, pärast mehe ülestunnistust, et ta pole oma liiderliku mineviku tõttu võimeline armastuseks, vaid üksnes lühiajalisteks, seksuaalsel külgetõmbel põhinevateks juhusuheteks, sõlmib temaga kõigele vaatamata sõprusebielu. Algul laabub kõik kenasti, töötatakse koos, tegeldakse oma vaimsete – mees kunstiliste, naine teaduslike – huvidega. Kuid mehe kirglik loomus ei lase end kaua alla suruda ja abielu on lõppemas krahhiga. Sõprusevanne päästab abielu küll vormiliselt, kuid mõlema hingeline purunemine on möödapääsmatu. Ainult vaimne sobivus ei kanna abielu, on proua Haldeni sõnum. See on lausa patt, sest „loodus ei lase enda üle nalja heita ega end ignoreerida”.³⁹⁸ „Iga abielu, mis ei arvesta inimloomuse mõlema nõudmisega, muutub valeks ja teeskluseks ning puruneb seesmiselt.”³⁹⁹ Jõudes vestlustes proua Hageniga arusaamisele, et temagi abielu sündinuks vaid sõprusest, töötab peategelane abielluda sellega, kes ei astu abiellu teadmatult, vaid on endale selgeks mõelnud kooselu põhitõed. Aastaid hiljem kirjutatud lõppsõnas kohtame peategelast endiselt vallalisena.

Et abielu oli 1890ndate alguseks ühiskonna kõige teravam valupunkt, ei ilmnenu üksnes Tolstoi „Kreutzeri sonaadist”, vaid seda oli näidanud ka Ibsen, tema järel Strindberg oma kõmulistes näidendites, mis väljakutsuvalt nõudsid oma lugejalt-vaatajalt seisukohavõttu. Abielukriitika oli ühtlasi kultuurikriitika, kätkedes endas implitsiitselt rousseau’likku nõuet „tagasi looduse juurde”. „See on küll meie kõrge kultuuri tagajärg, et me ei suuda enam midagi puhtalt vaadata, isegi puhast loodust mitte,” tõdes proua Halden, kritiseerides Tolstoi askeesimoraali „Kreutzeri sonaadis”. „Pahe on vaimset, mitte kehalist päritolu”⁴⁰⁰

Klotti romaan oli mõeldud vastusena Tolstoi „Kreutzeri sonaadile”, sellele viitab ka teose vorm – mõlemad on dialoogjutustused, milles üks osalistest on passiivse küsija, teine elukogemustega vastaja rollis.

³⁹⁸ Sealsamas, lk 42.

³⁹⁹ Sealsamas, lk 41.

⁴⁰⁰ Sealsamas, lk 16–17.

Vastaja lugu ongi teose narratiivne telg, mida raamib dialoog. Sarnast vormi sarnase teema käsitlemisel viljeles ka Laura Marholm.

Laura Marholmi kultuurikriitika kui soorollide kriitika

Ka Laura Marholmi jaoks oli naisküsimus esmajoones harmoonilise, võrdsetel alustel toimiva partnerluse küsimus ehk abieluküsimus. Loomulikkuse kadu sugudevahelistes suhetes oli ka tema põhjenduseks väärastunud abieludele, mis on kantud ajaloolis-kultuuriliselt konstrueeritud, inimese tõelist loomust ignoreerivatest soorollidest. Eriti „aheldatud” sellise soorolli külge on naine, olles ise samas selle olukorra reprodutseerijaks: oli ju naise ülesandeks sisestada järeltulevatesse põlvedesse kogu seisuslike, sooliste, rahvuslike, moraalsete põhimõtete kood, mis hoidis ülal patriarhaalset korraldust.

Riialanna Laura Marholm⁴⁰¹ oli üks neist, kelle ühiskondlikuks rolliks oli määratud olla balti tante, ühiskonna kasvatajanna, mis olnuks alternatiivne aktsepteeritud naine-olemise teostus ema- ja abikaasa-rolli kõrval. Juba lapsepõlves heideti Laurale ette tema väheatraktiivset välimust, mistõttu tema meheleminekuväljavaateid ei peetud suureks. Ema lootis tütrest tuge ja seltsi vanaduspäevil, suhtudes kiivalt tütre perekonnavälistesse suhetesse ning samuti tema loomingulistesse eneseteostuskatsetesse. Probleemsed suhted emaga on Laura Marholmi üks kirjanduslikke motiive (nt skitsis „Amulett”/ *Das Amulet*, novellis „Surnud elu”/ *Todtes Leben*, novellitsükklis „Proua Lilly neiu, abikaasa ja emana”/ *Frau Lilly als Jungfrau, Gattin und Mutter*, 1897 või draamas „Karla Bühring”/ *Karla Bühring*, 1895), mille psühholoogilises motiveerimises leidis ta tuge Paul Bourget’ novellidest (eriti „Fantoom”), kus näidati kahekümneaastaseid, noori, täies elujõus naisi varanärtsinud neljakümneaastaste ohvritena.⁴⁰² Just väärastunud suhtest emaga saab Marholmi meelest alguse naise

⁴⁰¹ Laura Marholmi elu ja loomingu kohta vt: Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*. Basel, Frankfurt am Main, 1991.

⁴⁰² Laura Marholm, *Was sie verheimlichen*. – Nord und Süd 1902, nr 106, lk 405–417.

väärkohtlemine: „Kas meid ei kohelda halvasti juba lapsepõlvest peale? Kas sinu ema ei õpetanud sind välja, nagu minu ema mind, oma isekuse teenijaks, oma halva tuju peksupoisiks, oma õrnuse ahviaks? Kas ta ei vangistanud sind palavasse, umbsesse tuppa rumalate käsitööde taha, kui väljas naeris kevad? Kas ei teinud ta sul värsket ilusat õhku mõruks riietega, millesse ta sind toppis, kui lubas sul välja minna? Kas ei mürgitanud ta kõiki sinu noori lootusi omaenda elupettumuste sapiga ega tapnud sinu head rõõmsat ebateadlikku eneseusku torgetega sinu inetuse kohta?”⁴⁰³

Ahistavad perekondlikud suhted määrasid paljuski Laura suhtumise balti (esmajoones Riia) ühiskonda, mida ta hilisemas loomingus sugugi ei idealiseeri: „Olen ise saanud hoolsa saksa kasvatuse ja ma suhtun kõige otsesema jälestusega kooliruumidesse, milles istusin, ja linna, milles üles kasvasin.”⁴⁰⁴ „Surnud eluna” asetab Marholm oma Riia-aegse elu autobiograafilisse novellitsükklisse „Proua Lilly neuu, abikaasa ja emana” ning oma tollast mina ei soovi Marholm edaspidi enam mäletadagi. Mälestust tajub ta piinana, nagu „kokkuõmblemisena võõra minaga”. Vaid aeg-ajalt, unes või poolunes, tulevad teda kummitama „kodulinna vaimud”, „nooruse kummitused” (nt novellis „Mis on inimene”/ *Was ist der Mensch* mainitud novellitsüklist) – „luulud sellest, milleks ka mina oleksin võinud saada, mis mullegi oli määratud nagu sadadele teistele”.⁴⁰⁵

Erinevalt enamikust kaasmaalannadest ei lepi Laura sellise rollinägemusega ja tema protest avaldub kinnisideeks muutavas soovis – välja siit! Perekondlikest suhetest kui patriarhaalse ühiskonna pisimudelitest saab alguse Laura Marholmi ühiskonna-, moraali-, abielu- ja ühiskondlike soorollide kriitika, sest „moraali ja sooküsimus [---] on üks ja seesama”.⁴⁰⁶ Juba 1884. aastal, kui Laural oli põhjust

⁴⁰³ Laura Marholm, *Karla Bühning. Ein Frauendrama in 4 Akten*. München, 1895, lk 52.

⁴⁰⁴ Laura Marholm, *Stimmung auf und ausser dem Theater. – Freie Bühne für modernes Leben* 1892, III, lk 323–328, siin lk 324.

⁴⁰⁵ Laura Marholm, *Frau Lilly als Jungfrau, Gattin und Mutter*. Berlin, 1897, lk 222.

⁴⁰⁶ Laura Marholm, *Zur Frauenfrage. Die beiden Seiten der Medaille. – Freie Bühne für modernes Leben* 1890, I, nr 22, lk 565–589, siin lk 586.

nautida oma balti ajaloo ainelist esikdraamade menu,⁴⁰⁷ kirjutab ta Tartu ajalehes *Nordische Rundschau*: „See on suletud, kitsapiiriline elu, mida meie, läänemereprovintslased, elame. Eemal asjade mälevast keerisest istume me vaikselt siin mahajäetud nurgakeses, pilk rohkem sissepoole pööratud.”⁴⁰⁸

Oma kirjades on ta veelgi halastamatum. Nii kirjutab ta oma mentorile ja iidolile Georg Brandesele: „Kui mulle esimest korda teadvustus mind ümbritsev vaimne vaesus, sisutu olemasolu tühjus, samas hirmutunne selles põhja minna, tegin enda vabaks ja – vähemasti arvan, et need asjad on omavahel seotud – kirjutasin balti draama. Aine oli minu õnn. Mind tõmmati meie nn esteetilistesse ringkondadesse ja paari aadliringkonda ning näidati nagu haruldast sülekoera. Algul meeldis see mulle väga. Ma ei märganud kohe, et mitte ainult minuga ei tehtud etendusi, vaid neid tehti ka mulle. Tunti end akena, mida ma võinuksin isamaa ülistuseks käsitleda.”⁴⁰⁹ Irooniline pilt Riia naisteseltskonnast sisaldub novellitsükli „Proua Lilly”, samuti jutustuses „Väike Fanny” (*Die kleine Fanny*).

Laura iseteadlik hoiak ja iseäranis tema julged poliitilised arvamusavaldused ajalehes *Nordische Rundschau*⁴¹⁰ olid põhjuseks,

⁴⁰⁷ 1878 ilmunud draama „Johann Reinhold Patkul” esimene osa „Gertrud Lindenstern” osutus balti ringkonnis ülipopulaarseks, raamat müüdi läbi mõne nädalaga. Marholmi enda hinnangul oli see Riias seniolematu edu: „Sel aastal sai noorest tundmatust tüdrukust kohalik kuulsus,” kirjutab Marholm autobiograafilises jutustuses „Väike Fanny” (*Die kleine Fanny*, 1900, lk 80). Novellis „Amulett” (*Das Amulet*, 1900) kirjeldab Marholm sama sündmust nii: „Temast sai uunikum luulevaesel maal, kuhu juhus tal sündida lasi.” Ka Marholmi järgmise draama „Proua Marianne” (*Frau Marianne*, 1882) puhul kõneles kriitika „otsustavast edust, mida draama Riia linnateatri laval saavutas”. (Ungern-Sternberg, Frau Marianne. – BM 1882, lk 602). Selle kohta kirjutab Marholm autobiograafilises jutustuses „Väike Fanny”, parodeerides baltisaksa dialekti ja kõnepruuki: „... sest minust oli saanud „otsitud isik, kes tõmmati „haritud ringkondadesse”, laskmaks end inspireerida.” (... denn ich wurde eine „jesuchte” Person, die man in die „jebildeten” Kreise zog, um sich von ihr „anrejen” zu lassen. – Die kleine Fanny, lk 81).

⁴⁰⁸ Leonhard Marholm, Vom Rigaschen Stadttheater. – Nordische Rundschau 1884, nr 1, lk 309–325, siin lk 310.

⁴⁰⁹ Laura Mohr Georg Brandesele 01./ 19. 06. 1885. [Tsit: Susan Brantly, The Life and Writings of Laura Marholm, lk 14].

⁴¹⁰ Jutustuses „Väike Fanny” on Marholm iseloomustanud oma vastuolu balti ajaloo-nägemusega järgmiselt: „Võimul olevate baltlaste vastutulek venelastele ja lätlastele näis mulle Läänemere provintside saksluse ainsa võimaliku pääseteena [...] Poliitilise olukorra suhtes olid juba aga „vaimselt juhtival” baltlusel ja minul täiesti erinevad arusaamad.” (*Die kleine Fanny*, lk 82–83).

miks ta balti avalikkusest välja tõrjuti: „Silmapilkselt olin ma kaotanud kogu sümpaati ja tundsin end täielikult isoleerituna, saamata aru, kuidas see oli juhtunud, ning mul sai „minu kodust” mõõt nii täis, et tulin sealt tulema.”⁴¹¹

Naise positsioon ühiskonnas huvitab Laura Marholmi juba Riia-ajal. Riias peab Marholm 25 loengut naise rollist balti ajaloos.⁴¹² Tema draamade peategelane (vaatamata pealkirjale „Johann Reinhold Patkul”) on intelligentne (aadlipäritolu) naine, kelle rolliks ajaloos on juhtida mees kõbeliste väärtuste ja moraalse tegutsemiseni, seda eneseohverduse hinnaga: „Hab’ Mitleid... überwinde Dich!... sei stark!”, kutsub Gertrud Patkult tolle nõrkuse hetkedel üles tegudele.⁴¹³ Siin on Marholmi naise-rolli nägemus küll veel klassikaline-idealistik, kuid silma torkab tema naispeategelase kõrge intellekt, suveräänne hoiak ja pragmaatiline ratsionaalne mõtlemine, mis on vastandatud meeste impulsiivsusele. Näiteks manitseb Gertrud Patkult:

Beschützt’ ich damals Dich vor Schande schon
So lass mich heute Dich vor Reue schützen,
Wo dem gekränkten Stoltz Du trotzig folgst
Und glaub mir, Liebster! Eines Weibes Einsicht,
Frei von dem Bande, das des Mannes Urtheil,
Des ringenden, verknüpft mit Leidenschaft –
Empfängt das Rechte, wie es Gott gegeben
In treuem, reinem, unbefang’nem Sinn.⁴¹⁴

Juba 1880. aastate algul avastab Marholm enda jaoks Ibseni, kelle draamadest tuleb äratundmine: „Inimesed ja olud tema seltskonnadraamades, see oli ju just minu oma ringkond, minu olud, minu täiesti isiklik ümbrus. Ja ma nägin kõike, mis mind aheldas ja surus, selgusega, nagu ei iial varem. Ja ma nägin, et pean ära minema. Ma ei saanud enam rahu. Ära pidin ma minema, otsekohe! Mul

⁴¹¹ Laura Marholm, *Die kleine Fanny*. – *Buch der Toten*. Mainz, 1900, lk 41–100, siin lk 83.

⁴¹² Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 19.

⁴¹³ *Ole kaastundlik... saa endast võitu!... ole tugev!* Laura Marholm, *Johann Reinhold Patkul*. Tragödie in zwei Theilen. I Gertrud Lindenstern. II Patkuls Tod. Riga, 1878/1880, siin kd I, lk 227.

⁴¹⁴ *Nagu toona juba hoidsin häbist sind, / nii lase mul sind tänagi kaitsa kabetsuse eest, / kui järgid trotslikult oma haavatud uhkust. / Ja usu, kallim! Naise mõistus, vaba köidikust, / mis kirega seob mehe, võitleja, otsuse – / võtab vastu selle õige, nagu Jumala anni, / truu, puhta, siira meelega.* Laura Marholm, *Johann Reinhold Patkul*, lk 169.

polnud mingeid sidemeid, ma läksin teadmatusse, usaldades hädas seda ainust, mis mul oli: pisut annet. Ibsenita poleks ma kunagi välja pääsenud.”⁴¹⁵ Ibsenist kirjutas Marholm asjatundliku artikli juba 1884. aastal ajalehes *Nordische Rundschau*.⁴¹⁶

Nii võib väita, et Ibsen, kelle Nora („Nukumaja” esietendus Kopenhaagenis aastal 1879) seisab naisemantsipatsiooni alguses, avas ka Laura Marholmi silmad naise ühiskondliku determineerituse ja diskrimineerituse suhtes. Tutvus Georg Brandesega, kelle kirjandus-teaduslikke meetodeid Laura Marholm propageeris ja rakendas ka balti kirjanduse peal⁴¹⁷ (analüüsides Theodor Hermann Panteniuse romaani „Kellesed”), annab talle lõpliku jõu enda lahtirebimiseks kitsastest ja ahistavatest balti oludest. Laura siirdub Kopenhaagenisse, et teostada end nii kirjaniku kui naisena. Kumbagi poleks ta Riias suutnud. Nii nagu ta eemaldub oma perekonnast ja seltskonnast, nii distantseerub ta ka oma Riia-aegsest loomingust Leonhard Marholmina, pidades seda tähtsusetuks. Laura Marholmina saab temast arvestatav kirjandus- ja teatrikriitik ning kirjanik, kelle südameasjaks on tungimine naise psüühika kõige sügavamate kihistusteni.

Kaasaegse naise psühholoog

Laura Marholmi poleemilised naise psüühika eritlused⁴¹⁸ hakkasid ilmuma Berliini modernistlikes ajakirjades (*Freie Bühne, Die Gegenwart, Nord und Süd, Die Frau, Die Zukunft* jt) 1880. aastate lõpust alates. Neis juhib ta tähelepanu ajaloolis-kultuuriliselt kujunenud soorollide konstruktsioonikarakterile, mille käigus naine võõranduvat oma loomulikust naiselikkusest. Sünnitakse küll naiseks, kuid ei saada selleks, on Laura Marholmi tees. Kultuurilist sugu toodab eeskätt

⁴¹⁵ Laura Marholm, *Wir Frauen und unsere Dichter*. Wien–Leipzig, 1895, lk 17.

⁴¹⁶ Leonhard Marholm, Henrik Ibsen. Literarische Skizze. – *Nordische Rundschau* 1884, nr 1, lk 56–82.

⁴¹⁷ Leonhard Marholm, Georg Brandes und die moderne literarische Kritik. *Rigasche Zeitung* 01. VI 1885, lk 1–2.

⁴¹⁸ Nt: artikliseeriad „Naised Skandinaavia kirjanduses” (*Die Frauen in der skandinavischen Dichtung*, 1890) ja „Naise psühholoogiast” (*Zur Psychologie der Frau*, 1892) ajakirjas *Freie Bühne*. Laura Marholmi teoste bibliograafiat vt: Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 185 jj.

kasvatussüsteem, tütarlastele ja poistele ette nähtud erinev sotsialiseerumisprotsess, mille eesmärgiks on teha tütarlapsest daam, surudes maha tema loomuliku olemuse, tema tegeliku seksuaalsuse: kogu naise kasvatus on suunatud sellele, et „temast saaks sootu olevus”. Kogu tema sooline kasvatus pole muud kui „naise salastamine tema enda eest”.⁴¹⁹ Tütarlapsest peale on ta kammitsetud ebainimliku kõlbluskooodeksiga, mis viib vaimse ja emotsionaalse halvatuseni: „„Head kombed”, „korralikkus”, „see, mis sobib” on meduusapeaks, mis talle igalt poolt vastu vaatab.”⁴²⁰ See kultuurilis-konventsionaalne „dekoor saab talle loomuseks, astub teadvuse lävepakule, muutub teadvustamatusesks”,⁴²¹ tekitades samas rahulolematust, närvihaigusi, hüsteeriapurskeid, frustratsiooni, argumenteerib Marholm freudistlikult. Oma tegelasel Karla Bühringil laseb Marholm kogeda: „Iga tüdruk on [---] tundnud, et tema parim naisesus [*Weibsein*], tema tungivaim naiselik tundmus on ahistatud, jalge alla tallatud, mõnitatud ja põlatud, kuni midagi temas katkes ja sandistus. [---] Alles siis tohtis ta olla abikaasa, ema, armastatu, abielurikkuja, prostituut, [---] ainult tema – tema ise – nii nagu ta oli, kui temas ärkas naine – seda ei tohtinud ta olla, seda temas ei talutud [---] see, mis oli temas Mina – tema naise-mina.”⁴²²

Ka kaasaegne kirjandus vahendab Marholmi meelest vääristunud naisesuse kuvandit, kas demoniseerides või idealiseerides naist (vrd *fin-de-siècle*’i naisekuvandeid süütust lapsnaisest üle õrn-morbiidse *femme fragile*’i või emadust rõhutava madonnapildi *salomé*’liku mehi hävitava *femme fatale*’ini välja), leiab Marholm raamatus „Meie, naised, ja meie kirjanikud” (*Wir Frauen und unsere Dichter*, 1896). „Ja naine näeb end uute kirjanike peeglis. Ja ta saab teada, et ta on jätis, vampiir, libu, inetu, haiglane, tülikas olend, kelle üksnes mehe vajadus luulendab põgusateks naudinguteks, koorem, mida mees kannab endaga kaasas, luksus, mis maksab palju, pahe, mida talutakse ainult looduse sunnil, asi, mis mehele jääb igavesti võõraks, millega teda ei seo mingi hingeline võnkumine, mingi südamlik liigutus, mingi sügavam

⁴¹⁹ Laura Marholm, *Zur Psychologie der Frau* I, II. Berlin, 1897/1903, siin kd II, lk 38–39.

⁴²⁰ Laura Marholm, *Zur Psychologie der Frau*, II, lk 15–26.

⁴²¹ Laura Marholm, *Das Buch der Frauen. Zeitpsychologische Porträts*. Paris–Leipzig, 1895, lk 58.

⁴²² Laura Marholm, *Karla Bühring*, lk 50–51.

ühekssaamine, millega teda ühendab vaid perioodiline seksuaalne tung, parasiit, mis raputatakse maha niipea, kui tuleb aeg, kui lastakse käiku rusikad, kohates teda tööturul.”⁴²³

Laura leiab, et Nietzsche *bonmot*’s: „Mees löi naise – millest küll? Oma Jumala, ideaali ribist” – on koos kõik see, „mida iial mees naise kohta on öelnud, mõelnud, tundnud ja laulnud – kogu mehe looming naisest *in nuce*. Kogu oma edevuse ja kõik oma vajadused, oma hinge õrnimad meloodiad ja oma meelte brutaalseimad nõuded, kogu oma suutlikkuse ja suutmatuse, kogu oma peenuse ja kogu oma lolluse on mees igavikustanud oma laulus naisest. [---] Sellepärast on kõik, mis mees naisest kirjutanud, kirjandus mehe ettekujutustest naise kohta, selle väljendus, mis mees naisest vajab, tema juurest otsis, tema juures leidis või ei leidnud, mehe hinge muutliku mängu peegeldus läbi aegade. Sellepärast löi iga mees, iga rahvus, iga ajastu teatud naisetüübi.”⁴²⁴ Marholm loetleb neid: kokott, looduslaps, strindberglik hüään, õudne vampiir, ibsenlik mõtlev naine jne.

„Naine keeldub lõpuks ometi olemast miski, mis ta ei ole,” deklareerib Laura Marholm.⁴²⁵ Tema feministlik nõue on: „Nüüd on aeg, kus me nõuame tagasi kogu oma naiseks-olu!”⁴²⁶

Laura Marholmi järgi on naise enesetunde tõstmiseks tarvis tunnustada tema terviklikku individuaalsust ja kaotada naiseks-olemisele kehtestatud piirangud. „Naine pole naine mitte üksi oma soolises funktsioonis või selle kaudu, ta on naine ka ilma soofunktsiooni teostamata, oma naiselike organite jõul, mis määravad tema hinge ja tundmuse. Me tahame olla täielikult naised ja kõiges, mis naisele kuulub, oma elukäsitluses ja oma elutegevuses ja oma elukutsetes [---]. Me ei taha almusi paluda mehe laualt, [---] me tahame, et meil oleks oma laud.”⁴²⁷ Emantsipatsiooni all mõistab ta naise vabanemist „sellest ahtast niššist, kuhu kultuur ja ühiskond on ta surunud, konventsioonide ja kasvatus kitsast korsetist, koormatud elu surrogaatidega”.⁴²⁸

⁴²³ Laura Marholm, *Wir Frauen und unsere Dichter*, lk 24.

⁴²⁴ Laura Marholm, *Ibsen als Frauenschilderer*. – Nord und Süd 1892, nr 61, lk 101–109, siin lk 103.

⁴²⁵ Laura Marholm, *Zur Psychologie der Frau I*, lk 90.

⁴²⁶ Sealsamas, lk 304.

⁴²⁷ Sealsamas, lk 304.

„Saa selleks, kes sa oled!” (*Werde, d i e du bist!*), kumab siit läbi nietzschelik üleskutse, võttes soospetsiifilised kontuurid. Kuid mina, eriti naiselik mina pole Marholmi jaoks mingi egoistlik, isoleeritud ja eneseküllane asi. Egoistlik õnn pole tema jaoks mingi õnn, sest naisel on tung endast väljapoole. Naiselik loomus tarvitseb armastust. Alles armastus äratav naise ellu naisena. Naine vajab partnerit, kelle najale toetuda, kellele pühenduda. „Naine on hingeliselt ja psühholoogiliselt tühi kapsel, mille võib täita alles mees.”⁴²⁹

See Marholmi lause jääb pitserina talle külge ja positsioneerib ta naisliikumise vastasena, reetjana, antifeministina.⁴³⁰ Kuid rekonstrueerides Laura Marholmi kogu argumentatsiooni, on Marholm pigem feminist *par excellence*, kelle isiklike kogemuste najal tekkinud ja neis karastunud psühhoanalüütiline teravpilk nägi kaugemale kui sajandivahetuse vasakpoolse feminismi majanduslik-juriidiline diskursus.

Marholmi südameasjaks oli määratleda uuesti naise ja mehe vaheline partnerlus, mille väärastunud olemusele oli juhtinud tähelepanu August Strindberg, üks Marholmi paelunud kirjanikke.⁴³¹ Marholm kritiseeris abielu, mis saab teoks kalkuleerimisest või üksijäämise hirmust ning ignoreerib naise meelelisust. Ta rõhutab, kui tähtis on inimese elus erootika, seksuaalsus, mille tütarlaste kasvatus täielikult maha surub. Ta rõhutab armastuse tähtsust inimolemises, armastuse, mis haaraks inimese tervikuna, nii intellektuaalse kui seksuaalse poole. Armastus on tema jaoks „suveräänne andumus, mis ühendab intellektuaalse truuduse, psüühilise elaanu ja füüsilise naudingut”. Mitte ainult ema ja abikaasa, ka armastatuna peab naine olema ehtsas partnerluses, peab osalema selles ise aktiivselt.

⁴²⁸ Sealsamas, lk 37.

⁴²⁹ Üllatav on, et argumenteerides seni anti-weiningerlikult, jõuab Marholm lõpuks ikkagi Otto Weiningeri populaarse sookäsitluse juurde välja. Vrd: „Naise kõige sügavam soov on olla mehe vormitud ja alles seeläbi ka loodud.” Otto Weininger, *Geschlecht und Charakter*. Wien–Leipzig, 1903, lk 391.

⁴³⁰ Marholmi positsioonist naisliikumises vt: Liina Lukas, *New women* baltisaksa kirjanduses. – *Ariadne lõng*, 2004, nr 1–2, lk 150–171.

⁴³¹ Hiljem, tõsi küll, Marholmi ja Strindbergi suhted jahenevad. Marholm tunnustab küll Strindbergi sügavuti minevat psühholoogilist käsitlusviisi, kuid nimetab Strindbergi tendentsi naistevihkajalikuks. Tema Strindbergi-käsitlus aastast 1888 kannab pealkirja „Ein Dichter des Weiberrasses. August Strindberg” (*Gegenwart* 1888, nr 33, lk 4–6).

Naisõigusluse teoreetikutel (Stuart Mill, August Bebel) on Marholmi meelest jäänud kahe silma vahele see, et „mehe ja naise sügavaimates ja otsustavaimates suhetes pole tegu kunagi õiguste ja kohustuste, ülemus- või alluvussuhetega, piiritlemistega või tarastamisega, vaid ainult sellega, kuivõrd nende loomused teineteisesse sulanduvad ja teineteist rahuldavad. [...] Kõik õigussuhted mehe ja naise vahel on kaitsevahendid ebaõnnestunud sulandumiskatsete vastu.”⁴³² Naise ja mehe erinevust ei mõista Marholm antagonismina nagu Strindberg, vaid komplementaarsena, teineteist täiendavana, arvamata et selles komplementaarsuses oleks naine kuidagi marginaliseeritud. Naine ja mees olevat loodud teineteist paremini mõistma, kuid praegune väljakujunenud sugudevaheline korraldus tegevat selleks takistusi. Laura Marholm kuulutab uut maailmakorraldust, milles naisesus kujundaks ühiskonda võrdsel määral: „Mõtte periood on läbi, see kestis 400 aastat; tunde periood on alanud ja naise aeg koos sellega.”⁴³³ Kas pole see võrdlemisi kaasaegne õhtumaise maskuliinse epistemoloogia, nn teaduse peavoolu kriitika?

Loominguliste naiste psühholoog

Allasurutud naiselikkuses ja ebaõnnestunud partnerluses näeb Marholm ka andekate, loominguliste naiste, ennast erialaselt teostada soovivate naiste probleemi.

Oma kuulsaks saanud „Naiste raamatus” (*Das Buch der Frauen*, 1895) otsib Marholm neid psühholoogilisi asjaolusid, mis on takistanud andekate naiste eneseteostust, mis on olnud nende ebaõnnestumise põhjuseks. Victoria Benedictsson, rootsi feministliku liikumise märter, keda Laura Marholm on oma loomingus tihti portreteerinud,⁴³⁴ tegi enesetapu, varakult põlesid läbi Sofia Kovalevskaja, Marie Baškirtseva,

⁴³² Laura Marholm, *Zur Psychologie der Frau*, I, lk 76–77.

⁴³³ Sealsamas, lk 330.

⁴³⁴ Nt: novellikogus „Zwei Frauenerlebnisse” (1895). Benedictssoni ja Marholmi suhete kohta vt: Kirsi Tuohela, *Modernin nainen muutokuvia. Laura Marholm ja 1890-luvun naiseus. – Modernin lumo ja pelko. Kymmenen kirjoitusta 1800–1900-lukujen vaihteen sukupuolisuudesta*. Toim. Kari Immonen, Ritva Hapuli jt. Helsinki, 2000, lk 17–43.

George Edgren, Adda Ravnkilde jpt. Lugesdes neist maha jäänud kirjanduslikku pärandit, milles nad julgevad avada oma tundeelu kõige sügavamaid soppe, avastab Marholm nende ühise põhiprobleemi: nad ei suutnud kogu oma andekuse ja intellektuaalse võimekuse juures teostada end naisena, ehkki nad olid naised selle sõna kõige täiuslikumas mõttes, olid nietzschelikud ülinaised, nais-geeniused (*Weib-Genie*). Pühendudes palavikulise kirega oma elukutsele, ignoreerisid nad oma naiseloomust ja said alles liiga hilja teadlikuks iseendast, oma igatsustest ja vajadustest. Selle teadlikuks saamise eest tuli neil maksta eluga.

Kritiseerides senist naiskirjanduse traditsiooni kui „meeste kasvatatut“, meeste filosoofiliste, moraalsete, kunstiliste jm ideede reproduktsiooni,⁴³⁵ leiab Marholm kaasaegseid (George Egerton), eriti Skandinaavia päritolu naisautoreid (Berta Amalie Skram, Hilma Strandberg, Emilie Flygare-Carlén, Mathilde Malling jt) lugesdes, et nüüd on tulnud aeg, kus naine on saanud teadlikuks oma naiseks-olemisest, tunneb end isiksusena, tajub oma individuaalsust ning see väljendub ka esteetiliselt – traditsiooniliste vormide hülgamises ja uute otsimises, mis heidavad valgust tema naiselikule loomusele. Senised vormid – olgugi et naiste praktiseeritud, seda ei teinud. Tähtis on, et naine on toonud mängu oma individuaalse tundmuse, julgeb seda endale teadvustada ja oskab seda väljendada. Marholm võrdleb nende „uute naiste“ kirjutatut Claude Monet’ maaliga, leides sealt sedasama tundlikkust närvinüansside suhtes, värelevate hingeliste olukordade suhtes.⁴³⁶ Impressionismis näeb Marholm niisiis naiskirjanike kõige adekvaatsemat loomemeetodit.

Laura Marholm kirjanikuna

Laura Marholmi enda ilukirjanduslik looming sisaldab lühikesi skitse, novelle, jutustusi, milles ta ajab sama asja, mis teoreetilisiski kirjutistes ja mille autobiograafiline, elamuslik pool on alati tugev.

⁴³⁵ Laura Marholm, *Das Buch der Frauen*, lk 126.

⁴³⁶ Sealsamas, lk 120.

„See, mis ma lugeja ette saadan, pole „kirjandus”, see pole ka teooria ega probleemid: need on elamused” tunnistas Marholm. „Ma tulin maailmast, mida tundsin tühimuseni, teise maailma, mida tundma õppida oli õpetlik ja huvitav. Ja selles uues maailmas langes ka möödunudle hoopis uus valgusvihk. Esiteks langes täiesti uus valgus vaimsele vabadusele, siis naise väärkusele, tema õiguslikule seisundile ühiskonnas, naiseliku tundeelu arendamisele, heale suhtele laste ja vanemate vahel ja paljudele teistele asjadele”⁴³⁷

Tema raamatud lähtuvad ühest ja samast vaatepunktist, see on „käsitus naisest tema aja olude ja maailmavaadete tingituses. Need ei ole tulnud teooriatest [---], need põhinevad elukogemustel ja isiklikel vaadetel.”⁴³⁸

Sedalaadi kirjandust nimetas Laura Marholmi kaasaegne, kaasmaalane ja kaasautor ajakirjas *Freie Bühne*, peterburglanna Lou Andreas-Salomé „kunsti ja aruandluse mõistete segiajamiseks” (*eine Verwechslung zwischen den Begriffen von Kunst und Berichterstattung*),⁴³⁹ kuid just seda, *Berichterstattung* (aruandmine, raport), oli ta paljude oma aja naiskirjanike jaoks. Sellisena seda hinnati (nagu Laura Marholm) ja – peamiselt küll – alahinnati (nagu Lou Andreas-Salomé, kes kirjutas ka ise sääraseid raporteid, kuid pidas naise kirjanduslikku tegevust „asoseksuaarseks, mitte olemuslikuks naise eneseteostuses”).⁴⁴⁰

Marholmi kirjanikukreedo kujuneb naturalistliku koolkonna mõjul, kuid areneb seejärel abikaasa Ola Hanssoni psühholoogilise kirjutusviisi mõju all. Juba kirjas Georg Brandesele aastal 1886 annab Marholm märku sellest, mis teda naisena ja naise puhul huvitab: „Kuid on palju, mis jääb allapoole teadvuse läve, on eriline naiselik hinge ja kujutlusteelu, on nüansse, mis asuvad tõmbe ja tõuke vahel, tingimusi, mis ei lase end klassifitseerida vana korralduse alla.”⁴⁴¹

⁴³⁷ Laura Marholm, *Der Weg nach Altötting*. [Selbstanzeige]. – *Die Zukunft* 1900, nr 23, lk 260.

⁴³⁸ Laura Marholm, *Selbstanzeige*. – *Die Zukunft* 1896, nr 16, lk 461–463, siin lk 461.

⁴³⁹ Lou Andreas-Salomé, *Ketzereien gegen die moderne Frau*. – *Die Zukunft* 1898/1899, nr 26, lk 237–240, siin lk 237.

⁴⁴⁰ Sealsamas, lk 239.

⁴⁴¹ Laura Mohr Georg Brandesele, 14. 10. 1886. Tsit: Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 32.

1888. aastal ilmutab artikkel „Sundettekujutused kirjanduses”, kus avaldub tema uus kirjandusemõistmine: kirjaniku ja teadlase ülesanne sarnaneb laevakapteni omale, kes võtab kursi tundmatule rannikule. Mõlemate asi on jõuda psühholoogilisele territooriumile. Kuid kirjandus ei tohi järgida determinismi tupikteed, nagu juhtus Bourget’ ja Zolaga. Kirjanduse ülesanne ei pea olema brandeslik debatt sotsiaalsetest tingimustest, vaid pigem inimese tuttavaks tegemine iseendaga. Sest haigusnähtude tundmine on tervise olemuse kindlakstegemise tingimus.⁴⁴²

Seega on kirjanduse ülesandeks teha nähtavaks haiglased ilmingud inimpsüühikas. Laura Marholmi huvitab naise haige psüühika. Teadvustamata naiselike tundmuste manifestatsioone püüab Marholm tabada ja kirjeldada nii oma teoreetilistes kui ilukirjanduslikes teostes, kusjuures üleminek ühest valdkonnast teise on äärmiselt sujuv. Modernne on seejuures tema freudistlik, analüütiline pilk häiritud naiselikule psüühikale.

Tema loomingus köidab emotsionaalne retoorika, mis jäi silma ka vaenulikele retsensentidele. Saksa naisõiguslane Hedwig Dohm nimetab kirjutises „Reaktsioon naisliikumises” (1899) Marholmi üliandekaks kirjanikuks, suutmata jagada tema naiselikkuse ideaali. Marholmi kirjapandu mõjuvat talle kui vahelduv kuum ja külm dušš. Ta leiab lauseid, mille peale tõusevad emantsipeerunu juuksed püsti, samas teisi, mis võivad olla tugevaimad argumendid naisemantsipatsiooni kaitseks.⁴⁴³ Marholmi kaasmaalanna, Rõngu mõisaproua Fanny von Anrep taunib küll Marholmi teoste häbitut ja vastumeelset tendentslikkust, kuid tunnistab, et „Marholm kirjutab oivaliselt, nii briljantselt, et seda peab vastumeelselt tunnustama, kuivõrd talumatu selle sisu ka on.”⁴⁴⁴

„Tema keel sillerdab ja pimestab. Ta nuuksub, väriseb, soiub, hõiskab ja oigab. Kiirgav, prassiv tulevärk. Lugeja tunneb end meelitatuna heakõlast, värvi- ja helirikkusest, mis näib üha tugevnevast, ennast

⁴⁴² Laura Marholm, Zwangsvorstellungen in der Dichtung. – St. Petersburger Zeitung 15./16. XII 1888.

⁴⁴³ Hedwig Dohm, Reaktion in der Frauenbewegung. – Die Zukunft 1899, nr 29, lk 279–291, siin lk 280.

⁴⁴⁴ Fanny von Anrep, Briefe einer Livländerin aus den Jahren 1873–1909. Landshut, 1990, lk 115.

ülepakkuvat. Kõik faktiline on lahustunud tundmuses, mis tulvab meisse märkamatuult [---]. Tunneme, et seni tummad hingeliigutused on leidnud siin hääle,” iseloomustab Marholmi stiili üks kriitikuid.⁴⁴⁵

Laura Marholmi silmatorkav, „virtuoossuse geniaalsete piirideni arendatud” jutustamisanne ilmnes ka suulistes vestlustes, nagu mäletab Friedrichshageni koolkonnaga lähedalt seotud kirjanik Stanislaw Przybyszewski: „Ta oli inetu, isegi väga inetu, nii näis esmapilgul, aga kui ta hakkas rääkima, kui ta andis oma jutustusele subtiilsete, aga väljenduslike žestidega plastilisuse, andis talle oma häälevarjundite rikkaliku skaalaga värvi, muutus tema nägu üha ilusamaks, õilsamaks ja tema kehalist inetust ei märganud enam: Laura Marholm-Hansson muutus ilusaks.”⁴⁴⁶

Hedwig Dohm pani ühtlasi tähele vastuolu Laura Marholmi isikliku, ülimalt emantsipeerunud eluviisi ja teooria vahel. Tõepoolest, Laura Marholmi elukäik on tema kirjandusliku praktikaga teatavas pingesuhtes. Tal endal õnnestus suurepäraselt ühendada loojakarjäär perekonnaeluga ja leida – vähemasti teatud ajani – rahuldus mõlemas. Oma abielu kohta on ta öelnud: „Olen elanud eluga kaasa ja leidnud mehe, kes avab ja viib täiusele kõik minu võimalused naisena.”⁴⁴⁷ Erinevalt paljudest tolle aja naistest valis Laura Marholm endale abikaasa ise, ilma vanemate nõusolekuta. Oma abielu on ta alati kirjeldanud õnneliku ja harmoonilisena. Sellisena tundus see kooselu ka kõrvaltvaatajatele, kuigi viimaste silmis olid rollid teisiti jaotunud, kui Laura seda enesele ette kujutada tahtis. Laura Marholm on rõhutanud oma esimestest näidenditest peale naise pühendumuse vajadust mehe ettevõtmistele. Tema esimeste draamade kangelannad (Marianne, Gertrud, Hedwig) on ennastohverdavad, mehe üritusele pühendunud naised, kes avaldavad mehele õilistavat mõju ja juhivad meest õigele moraalsele teele. Sama teema saab talle kinnisideeks ka isiklikus elus – olla mehele pühendunud kaaslane, seda nii intellektuaalselt, emotsionaalselt kui seksuaalselt.

⁴⁴⁵ Charlotte Broicher, Sonia Kovalevsky in Beziehung zur Frauenfrage, – Preussische Jahrbücher 1896, nr 84, lk 1–18, siin lk 3.

⁴⁴⁶ Stanislaw Przybyszewski, Erinnerungen an das literarische Berlin. München, 1965, lk 118.

⁴⁴⁷ Laura Marholm Arthur Schnitzlerile, 16. 04. 1895. – [Avaldamata käsikiri]. A. Schnitzler. Schiller-Nationalmuseum und Deutsches Literaturarchiv. Marbach am Neckar.

Pigem vastupidine on nende perekondlik rollijaotus tundunud pealtvaatajatele. Julius Hart, Friedrichshageni naturalistliku koolkonna kirjanik, kirjutab, et Laura Marholm kehasas abielus mehelikku printsiipi, samas kui abikaasa Ola Hansson kujutas endast naiselikku elementi. „Ola luuletas, Laura mõtles – Ola oli tunne, Laura pea ja mõistus. Laura kirjutas esseid, õpetatud käsitusi, võitles sõjaka amatsoonina uue naise uute õiguste eest, majandas targa ärivaistuga ühiseid kirjanduslikke perekonnaasju.”⁴⁴⁸ Przybyszewski järgi oli Ola elus täiesti abitu: „Miski ei hirmutanud teda rohkem kui mõte, et ta peaks vastu võtma honorari, kohtuma ja rääkima kirjastajaga, üleüldse mingilgi viisil pörkuma reaalsusega. Ilma proua Laurata oleks võibolla juba tollal juhtunud see, mida Hansson jutustas Edgar Allan Poe kohta – ta poleks olnud võimeline viima kirjastusse käsikirja, kuna tal puudunuks selleks sobiv rietus.”⁴⁴⁹

Isiklikus elus, nii abielusuhtes kui kirjanikuna, oli Laura kahtlemata emantsipeerunud naine. Ta oli seltsiv, hea suhtleja, andekas kõneleja, erudeeritud ning avardas ka oma mehe kultuurilist horisonti. Ta oli Ola Hanssoni innukas kaastööline, aitas teda mitte ainult tema teoseid saksa keelde tõlkides (kusjuures tõlkijat pole kunagi mainitud), vaid ka motiivide otsingul, sõlmis tema eest lepinguid, suhtles kirjastustega jne. Laura enda teosed olid omal ajal tuntumad kui abikaasa Ola omad. Et teostada end nii mitmes ühiskondlikus rollis, palkas Laura Marholm koduabilise, lapsehoidja ja koka.

Emantsipeerunud ja suveräänne oli Laura Marholm ka kriitiku ja kirjanikuna. „Ma usun, et taevast pole mulle andnud tsiteerimise annet ja kaitseotsimise kunsti. Vahel tuleb mulle endale midagi pähe ja kui mul on võimalust, ütlen ma selle välja – tavaliselt väheste rõõmuks ja paljude pahameeleks.”⁴⁵⁰ Tema hoiakutes on tõepoolest tunda mingit suveräänset trotsi, teadlikku epateerimistaotlust, mistõttu ta leidis alati vaenlasi ja ägedat kriitikat.

⁴⁴⁸ Julius Hart, Friedrichshagen. Aus meinen Lebenserinnerungen. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1919, nr 33, lk 652–656, siin lk 655.

⁴⁴⁹ Stanislaw Przybyszewski, Erinnerungen an das literarische Berlin, lk 109.

⁴⁵⁰ Laura Marholm, Alte und neue Werke auf den Berliner Theatern. – Freie Bühne 1892, III, lk 212–218, siin lk 212.

Alates oma esimestest Ibseni ja Brandese käsitlustest, samuti teatrikriitikuna, näitab Marholm end (autodidakti kohta häämas-tavalt) suure lugemuse ja voolava sulega kriitikuna, kelle kirjandus-mõistmine on äärmiselt modernistlik. Saksa lehtedes kirjutab ta palju Skandinaavia kirjandusest, mida hindab rohkem kaasaja saksa omast. Seal võib teda moodsa inimese psühholoogiline käsitusviis. Tema läbimurde eest modernistliku kriitikuna – ja see oli üks naisele raskemini kättesaadavaid ameteid tol ajal – kõneleb fakt, et 1890ndate algul on ta üks vähestest regulaarselt kirjutavatest naiskriitikutest saksa esimeses modernistlikus kirjandusajakirjas *Freie Bühne*. Seal astub ta üles teatrikriitikuna, kirjutades Berliini teatriülevaateid, ning kaasaegse Skandinaavia, saksa ja prantsuse kirjanduse tutvustajana, aga ka kirjandusliku naisekuvandi kriitiku ja analüüsijana.

„Uus naine” Laura Marholmi ilukirjanduslikus loomingus

Marholmi jutustuste ja draama peategelane – Lilly Mayland (*Frau Lilly als Jungfrau, Gattin und Mutter*), Lonny Lauter („Mis see oli?”/ *Was war es?*), Karla Bühning (draamas „Karla Bühning”) – on Marholmi enda *alter ego*, tema soovide ja ihaluste, tema hirmude ja painajate kandja: see on moodne, intelligentne, temperamentne, sõltumatu ja iseend ülal pidav naine. Majanduslik sõltumatus annab talle suurema vabaduse kui paljudel tema sookaaslastel, suurema liikumisvabaduse – valida ise endale marsruudid ja seltskonnad, käia ükski, ilma saatjata teatris, restoranides, jalutamas, kohtumistel. Lonny Lauteri kohta on öeldud: „Ta ei peljanud enam end temaga koos avalikult näidata. Ta polnud ju tavaline noor tüdruk; ta oli iseseisev ja elatus oma tööst. Peale selle oli ta teinud endale nime teatrikriitiku ja kirjanikuna, seega võis ta endale küll veidi rohkem lubada kui peretütred.”⁴⁵¹

Ta on andekas, tark ja tahtejõuline. „Võtta end kokku kõige ülimas: „Mina tahan!” ja murda läbi ja panna end maksma. Seda olen ma osanud ja oskan jälle, nii sageli kui tarvis.”⁴⁵² Teda imetletakse,

⁴⁵¹ Laura Marholm, *Zwei Frauenerlebnisse*, lk 107.

⁴⁵² Laura Marholm, *Karla Bühning*, lk 62.

kuid vaatamata sellele tunneb ta end üksikuna, mitte-mõistetuna, kogeב lausa eksistentsiaalset ängi, kuni saatuslik armumine, tema jaoks ilmutuslik ja müstiline, paneb teda kogema ennast naisena, ja külma südame ja kuumaga peaga lapsnaises, *cerebrale's*, avaneb *Grand Amoureuse* – Marholmi naisideaal ja naiselike pürgimuste tipp, ülinaine.⁴⁵³

„Lonny ei teadnud, kuidas see oli juhtunud. Ta ei teadnud isegi seda, et see oli juhtunud. Ta oli selle sees ja see oli tema sees; see, mis oli seljataga ja mis pidi tulema, tundus millenagi, mida pole kunagi olnud ja mis ei saa olema. Temaga oli sündinud suur ja harukordne muutus. Midagi oli temas ärganud, mis ärkab vähestes naistes ja mis on nii õrn ja mõistetamatu, et selle jaoks pole veel leitud sõnu. See polnud veel armastus, see purpurne päev, milles veri kumab punastes voogudes, see polnud ka iha oma higises loomahingamises [---], see oli ainult tumm andumise valmidus, mis tungis kehasse ja hinge nagu pehme soojus. Tema nahk oli muutunud õrnemaks, tema pilk pehmemaks, tema hääle leebemaks. [---] Oma sõnadega oli ta vabastanud tema jaoks tema sisemise naine-olemise. [---] Esimest korda oli tulnud mees, kes ei tahtnud teda enda järgi kujundada, vaid ütles talle: nii nagu sa oled, nii vajan ma sind.” (*Was war es?*)⁴⁵⁴

Lonny otsustab ohverdada end oma armastatule, vaesest perest pärit, tahtejõuetule, nõrgale, kuid andekale Jossingile, et aidata teda uuele, täisväärtuslikule, rahuldust pakkuvale elule. Selleks tahab Lonny veelgi rohkem töötada ja oma isiklike vajaduste arvelt kokku hoida, „et toita neid kahte, et pidada ülal meest, kes teeks ta õnnelikuks!”⁴⁵⁵ Nagu Marholmi jutustustes sageli, on siin tegu lausa ümberpööratud soorollidega. Just naine on suhtes aktiivne pool ning suhe ebaõnnestub seetõttu, et mees ei jõua järele või ei saa hakkama naise kehtestatud nõudmiste või rütmiga.

„Sa pead elama terviklikku elu ja olema päriselt see, kes sa oled,” kõlab Lonny nietzschelik nõue oma partnerile,⁴⁵⁶ mis tuletab meelde

⁴⁵³ Kaasaegse naise tüpoloogia visandab Marholm raamatus „Zur Psychologie der Frau I”, lk 36–65.

⁴⁵⁴ Laura Marholm, *Zwei Frauenerlebnisse*, lk 86.

⁴⁵⁵ Sealsamas, lk 123.

⁴⁵⁶ Sealsamas, lk 122.

tema varaste draamade naistegelaste moraalseid üleskutseid. Lonny lootused luhtuvad, sest Jossing ei pea nii kõrgetele nõudmistele vastu ning ebaõnnestub „endakssaamiseprotsessis”. Lonnyle jääb sellest hoolimata väärtuslik kogemus: „Sest minus tärkas midagi, mis teeb naise naiseks – teadmine suuta armastada.”⁴⁵⁷

Karla Bühringil (sanimelises draamas) tuleb selle kogemuse eest maksta eluga. Karla, andekas, imetletud viiulikunstnik, pärit kaugest provintsist, vaestest oludest, on ennast oma tahte abil üles töötanud ja edu saavutanud. Kuid menust hoolimata peab ta iseendale lõpuks tunnistama, et elu reisikohvrite otsas ei suuda teda kui naist siiski rahuldada. „Ma tahan elada!” kisendab tema keha ja see eluiha viib teda valede käte vahele – sensatsioonikunstniku, kes on valmis rahuldama temagi sensatsioonijanu, tooma „temagi häbelike, kuulatavate närvide vahele külmavärinad”.⁴⁵⁸ Kui sirutuvad tema järele need „õiged”, on juba hilja: „Te ei mõista iial naise tempot!” heidab Karla ette oma kauaoodatud armastatule, ning selle asemel, et võtta vastu armsama abieluettepanek, kihutab endale kuuli pähe. Lugejal on raske mõista: pole ju Karla näol tegu mõne „lihtsa lauluga, mida mängitakse vaid ühel oktaavil”, vaid „rafineeritud orkestripalaga, mis koosneb kahekümnest pillist”.⁴⁵⁹

Enesetapuga lõpetab ka Emma Wikman jutustuses „Väljautlemata” (*Das Unausgesprochene*), milleks Marholmile andis ainet Victoria Benedictssoni traagiline elukäik.⁴⁶⁰ Proua Wikmani loo jutustajaks on taas Lonny, Marholmi *alter ego*, kes tunneb proua Wikmaniga hingesugulust, oskab analüüsida tema kõige sügavamaid psühholoogilisi sõlmpunkte: „Me olime kaks üksikut – sina ja mina. Me olime mõlemad põgenemas surma eest tühjusse [--], ainult kumbki omal moel. Tema murdis liiga kiiresti mina – minu püüdsid sina kinni,” jutustab Lonny oma elukaaslasele.⁴⁶¹

Positiivse pöörde võtab naiseksaamise protsess autobiograafilises novellitsükklis „Proua Lilly neiu, abikaasa ja emana”, kus Marholm

⁴⁵⁷ Sealsamas, lk 148.

⁴⁵⁸ Laura Marholm, Karla Bühring, lk 94.

⁴⁵⁹ Sealsamas, lk 121.

⁴⁶⁰ Victoria Benedictsson (pseud Ernst Ahlgren) (1850–1888), rootsi kirjanik, sooritas Kopenhaagenis õnnetus armastusest Georg Brandese vastu enesetapu.

⁴⁶¹ Laura Marholm, *Zwei Frauenerlebnisse*, lk 189.

kirjeldab naise elukäiku tütarlapse varjatud ihadest naiseliku eneseteostuseni emaduses. Vaid emana võib naine võita eksistentsiaalse üksinduse, vaid nii suudab ta leida täieliku rahulduse ja eluõnne. „Kogu naiseliku suutlikkuse, täieliku avanemise toob alles emadus,”⁴⁶² on Laura Marholmi veendumus. Vaid naistel, kel õnnestub seda kogeda ideaalses partnerluses, käib Marholmi jutustustes käsi hästi. Kuid abielus proua Lillyle on jäetud ka vaimne eneseteostus – koos töötamine armastatud mehega.

Marholmi peategelase varjus, kõrvaltegelasena ja ühtlasi hoiatava teisikuna, peategelase kõverpeeglipildina, on sageli teine naistegelane, Marholmi tüpoloogia järgi neitsitüüp, „lihtne laul, mida mängitakse vaid ühel oktaavil”. See on naine, kellest vaatab vastu Marholmi enda Riia-aigne mina: „Seesama sunnitud hoiak, seesama isikupäratu, peaaegu rumal näoilme”⁴⁶³ Tema väline aseksuaalsus on kasvatusel vili, tema „näkku on kirjutatud ohvrimeelsus ja alandlikkus, kaastundlikkus ja isetus”; tema elu on igavene ootus, „tüdrukuksjäänud naise igavene loobumine”.⁴⁶⁴ Need on naised, kel pole jätkunud tahet välja murda „kultuurilisest dekoorist”, pealesurutud soorollist, ja kes selle asemel, et elada intensiivset, terviklikku elu, „elavad elu surrogaatidest”: „Siis süvenesin Goethesse, et vaigistada oma verd.”⁴⁶⁵

Laura Marholm ei kahelnud naise vaimses suutlikkuses, edukuses mis tahes elualal – tema portreteeritud naised ja enda eluviis on selle tõenduseks. Marholmi „ketserlus” seisnes „uue naise” kuvandi ümberpöörates: emantsipeerunud, intelligentsele naisele tuletati meelde, et inimene ei ela üksnes intellektist, ning paljastati inimloomuse meeleline, seksuaalne pool, mida emantsipeerunud naine häbenes või alahindas. Emantsipatsiooni all mõistis Marholm vabadust „olla ise”, kuulata oma sisemisi tunde, sest kus eitatakse inimloomust ennast, ei ole võimalik elada täisväärtuslikku elu. Marholmi huvitas küsimus õnnest. Tema õnnekujutelma kannab nietzschelik elufilosoofia oma intensiivse, joovastava elumõiste ja vitaalse energia ülistusega. Sugude polaarsuse taasformuleerimine

⁴⁶² Laura Marholm, *Die Frauen in der sozialen Bewegung*. Mainz, 1900, lk 10.

⁴⁶³ Sealsamas, lk 16.

⁴⁶⁴ Sealsamas, lk 18.

⁴⁶⁵ Sealsamas, lk 25.

teenib Marholmil elu intensiivistamisaotlust justkui magnetiefekti abil: vastandite tugevat mõõbumist ja õnnelikku üheksaamist.

Frances Külpe naiselik elukunst

Kui Laura Marholm ülistas bioloogilist emadust kui naiseliku eneseteostuse ülimat väljundit, siis Frances Külpet huvitab emadus kui sotsiaalne kohustus. Külpe jaoks ei ole bioloogiline emadus ilmtingimata naiseks-olemise ekvivalent. Olulisem on mõista emadusega kaasnevat vastutust. Mitmes teoses tuleb kõneks abieluväliste laste küsimus, mida Külpe käsitleb sotsiaalgeneetiliselt: sohilapsena üleskasvanu, ühiskonna põlgust tunda saanu kaldub talitama ka oma elus talle peale surutud elumudeli järgi.

Romaanis „Emadus” (*Mutterschaft*) peab Baierimaal metsast leitud beebi peategelases, Kuramaa komtess Rixas „äratama temas uinunud naiselikkuse”.⁴⁶⁶ Kuid naiseks kasvamise eelduseks, ka emaduse mõistmise eelduseks on elukogemus, süüvimine iseendasse, lakkamatu vaimne ja hingeline enesearendus, armastusvõime arendamine, ehk – elukunsti täiuslik valdamine.

Emadus ei ole ainus tee iseendani. Novelli „Kolm inimest” (*Drei Menschen*, 1907) peategelane, Riia Linnateatri näitleja Nora Selden on suutnud harmooniliselt ühendada oma elukutse ja abielu günekoloogi Hans Rehderiga, olgugi et see abielu ei ole andnud neile lapsi. Mees aktsepteerib Nora eneseteostust laval, nähes „naises mitte sooliselt temast erinevat olevust, vaid samuti inimest”.⁴⁶⁷ Peategelase nimevalik pole juhuslik. 19. sajandi viimasest kümnendist, Ibseni „Nukumajast” peale oli Nora ühemõtteliselt naisemantsipatsiooni, naiste samaväärsusnõude sümboliks. Külpe Nora-loos aktsepteeritakse Nora individuaalsust ja eneseteostussoovi väljaspool kodu täielikult. Kuid siingi on kunstile pühendumine vaid üks samm teel elukunsti valdamise poole. „Kui suur ka kunst on, meil on suurem eesmärk – teha oma hing suureks,” on autori sõnum. Pimedana, olles sunnitud

⁴⁶⁶ Frances Külpe, *Mutterschaft*. Ein baltischer Roman. Berlin, 1907, lk 32.

⁴⁶⁷ Franzes Külpe, *Drei Menschen*. Psychologische Novelle. Berlin, 1907, lk 207.

loobuma teatrist oma kunstnikukarjääri kõrghetkel, õpib Nora vaatama iseendasse, tegelema oma seesmise arenguga ning kunstnikust saab – naine. Naiseksaanu (ehk inimeseks-saanu), iseendani jõudnu, on küpsenud ka kunstnikuna ja leiab endas taas jõu minna lavale.

V

Draama

„Lüingatu see loetelu muidugi ei ole, aga ta räägib vähemasti selle kasuks, et ei ole õige väita, nagu poleks meie, baltlased, draama-alal saavutanud midagi, millest rääkida tasuks,”¹ lõpetas balti kirjandusloosinaim uurija Paul Theodor Falck 1912. aastal oma ülevaate balti draamast.

Tõepoolest, baltisaksa päritolu autorite näidendivihikuid on aastatest 1890–1910 säilinud rohkesti. Lavale jõudsid neist aga vähesed ning see ei mõjunud just innustavalt autoritele, kes harva riskisid veel teisegi näitemängu avaldamisega. Üleüldse eelistasid Baltimaade teatrid Saksa menuautoreid ning võtsid harva repertuaari kohalikke näitemänge.

Draama on võrreldes teiste kirjanduse põhiliikidega kirjandusliku väljaga väga lähedalt seotud – teatrite kaudu, kus näidendeid mängitakse, ja publiku kaudu, kes teatris käib. Piir Balti ja Saksa kirjandusvälja vahel on draama puhul teravam kui proosa või luule puhul. Selgemini eristuvad Saksamaal kuulsust pälvinud ja tunnustatud näitekirjanikud ja kodused näitemängusepad. Esimesi tunti Baltimaadel vähe, teised ei küündinud iial üle koduse kirjandusvälja piiride.

Aastatel 1890–1910 oli kuulsaim balti päritolu teatritegelane Saksamaal **Max Grube** (1854–1934), kes oli tuntud küll rohkem Berliini Kuningliku Teatri (*Königliches Schauspielhaus*) näitlejana ja 1909. aastast alates Meiningeni Ōukonnateatri (*Hoftheater*) direktorina kui näitekirjanikuna. Tema näidenditest oli tuntuim „Christian Günther” (1882). Sel perioodil avaldas Grube vaid paar naljamängutöötlust.

Kõige nimekam ja Saksamaal mängituim, kuid kodupublikule vähetuntud² balti näitekirjanik oli sajandivahetusel **Eduard von Keyserling** (vt ka ptk VII). Kohalik kirjandusväli tundis vähe ka

¹ Paul Th. Falck, *Das Drama im Baltenlande. Eine literarische Anregung.* – BM 1912 II, lk 199–222.

² Vt Paul Th. Falck, *Das Drama im Baltenlande*, lk 217. Keyserlingi mängisid saksa seltside näitetrupid ning näidend „Kevadohver” on etendunud Riia läti teatrites aastatel 1906 ja 1909. Vt: Vācu literatūra un Latvija 1890–1945. Toim. Benedikts Kalnačs, Inguna Daukste-Silasproģe jt. Rīga, 2005, lk 827.

Korfiz Holmi näidendeid, mis Saksa lavadel olid küllaltki edukad. Samuti ei teatud Berliinis elanud liivimaalase **Friedrich Dukmayeri** (1864–1930) tänaseks kaduma läinud näidendeid, ehkki Saksamaal mängiti neid täissaalidele, eriti komöödiat „Seitsmes suurvõim” (*Die 7. Grossmacht*, 1896) ja tragöödiat „Tööliskeiser” (*Der Arbeiterkaiser*, 1892). Hulga näidendeid, mis samuti Baltimaade lavadele ei jõudnud, avaldas Saksamaal kuramaalane **Richard von Wilpert**.

Baltimaadel enim mängitud kohalikku päritolu näitekirjanikud olid Alexander von Freytag-Loringhoven, Karl Stavenhagen, Julius Hasselblatt, John Siebert ja Leopold von Schroeder. Menukad olid Eberhard Krausi „Paremik” (*Auslese*, 1894) ja Adolf Fedorowi „Elunälg” (*Lebenshunger*, 1900).

Draama oli sajandivahetusel peaaegu mehelik valdkond. Naiskirjanikest on draamatükke kirjutanud vaid **Laura Marholm**, kes 1880. aastatel sõandas, sugu varjava pseudonüümi Leonhard Marholm all, Riia Linnateatril pakkuda oma balti ajaloo ainelisi draamasid, mida seal ka päris edukalt mängiti. Marholmi „naisküsimust” käsitlev draama „Karla Bühring” (vt ptk IV) paraku rambivalgust ei näinud, ka Saksamaal mitte. Üksikuid näidendeid on kirjutanud ka Anna Lydia von Rennenkampff, Eugenie Hirschberg-Pucher, Victoria von Herzack, lastele dramaatilisi muinasjutte Helene von Hirschheydt ja Julie Herweg.

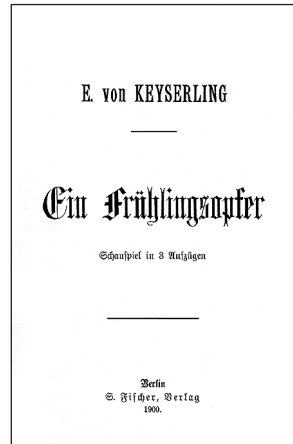
Naturalism balti draamas

Saksa teatri sisulisse ja vormilisse uuenemisse 19. sajandi lõpul oli kõige sügavama jälje jätnud naturalism. Seda oldi viimaks sunnitud tunnistama ka baltisaksa kirjandusväljal (vt ptk VI). Ometi möönis Hugo Semel: „Meie maal pidi vanade traditsioonidega ja kindlaks kujunenud oludega tugevasti seotud ühiskond suhtuma enamasti tõrjuvalt suunda, mis revolutsioonilisel moel jooksis tormi kõige püsiva vastu nii esteetilises, sotsiaalses kui ka eetilises valdkonnas.”³

³ Hugo Semel, Die weltgeschichtlichen Voraussetzungen für die Entstehung des Naturalismus in der modernen Literatur. – DMR 1914, lk 687–705, siin lk 688.

Naturalismist päriselt mõjutamata baltisaksa draama siiski ei jäänud. Harva leiab sealt küll saksa naturalistlikule koolkonnale omast sotsiaalset *engagement*'i, kaastundlikku industriaal- või külaühiskonna sotsiaalse viletsuse esitust või mikroskoopilist miljöökirjeldust, küll aga äratuntavaid naturalistlikke ideologeeme, miljöö- ja pärilikkuseteooriat, darvinistlikku või sugudevahelist olulusvõitlust jne, mille käsitlusviis viitab küll vähem Hauptmannile, Ibsenile või Strindbergile, rohkem Baltimaadel (ka eesti teatris) populaarsele Hermann Sudermannile. Tugevamalt ja shipärasemalt on naturalism mõju avaldunud neile balti draamakirjanikele, kes elasid Saksamaal ja triivisid sealsetes vaimsetes hoovustes.

Kõige selgemini on naturalistlikku käekirja tunda **Eduard von Keyserlingi** draamades. Esiknäidendite „Kevadohver” (*Ein Frühlingsopfer*, 1900) ja „Rumal Hans” (*Der dumme Hans*, 1901) tegevus leiab aset talupoeglikus miljöös, kesk sotsiaalset viletsust, inimlikku rumalust, ebausk ja julmust. Detailne miljöökirjeldus ja tegelaste esitamine keeleliste iseärasuste abil, sügav kaastunne alandatute ja solvatute suhtes osutavad naturalistlikule koolile. Kuid naturalism ei tähendanud Keyserlingi jaoks ainult

sotsiaalse reaalsuse tõetruud peegeldust laval. Nagu võib välja lugeda tema arvustusest Müncheni sõbra Max Halbe menunäidendi, ka Baltimail palju mängitud „Nooruse” (*Jugend*, 1893) retsensioonist, huvitas Keyserlingi sotsiaalsest süüdistusest ja kaastundest rohkem elu selle terviklikkuses, üleva ja ühtlasi hävitava jõuna, nagu seda kontseptualiseeris sajandi alguse elufilosoofia. Halbe näidendis võlus teda armastus kõige tugeva, kuuma ja võitlusvalmi vastu.⁴ Halbe mõju on tunda Keyserlingi enda näidendites.

⁴ Dieter Kafitz, Die Dramen Eduard von Keyserlings. Zwischen Naturalismus, Biologismus und Dekadenz. – Drama und Theater der Jahrhundertwende. Toim. Dieter Kafitz. Tübingen, 1991, lk 287–303, siin lk 290.

„Kevadohvri” tegevus toimub Leedu külas. Sauniku, joodikust Mikkeli Kappeli suurde perre on halastusest võetud kasvatada Kappeli abieluväline laps Orti, 17-aastane habras lapselik tüdruk, kes osutub oma kahtlase päritolu tõttu külaühiskonnast väljaheidetuks, peab taluma alandust, pilkeid ja peksu, tohtimata jagada külanooruse ülemeelikut kevadmeeleolu. Ainsana on Ortile armulik olnud võõrasema, keda on tabanud raske haigus. Vanaema videvikutunnil jutustatud ebausupärimuse mõjul otsustab Orti end ema eest ohverdada: ema tervise eest tahtis tütar maksta oma eluga. Kuid kevadega tärganud meelelisus ning vandest tugevamaks osutunud elutung viivad Orti hoopis talle silma heitnud külapoisi Indriku rüppe. Hirmust antud pandi väljalunastamise ees saab Ortist oma heategija mõrvar ning kohe seejärel – ärapõlatud armastajana – ka enesetapja.

Mitte sotsiaalsed olud ega külaühiskond oma sisemise sotsiaalse hierarhia ja veidra aumõistega pole Keyserlingi näidendis peamine Orti tragöödia põhjustaja, vaid kevadine, pead pöörutama panev kaselõhn: „Mulle lööb ka pähe, kui kased nii lõhnavad ja – ja see kõik”⁵ Bioloogiline inimpilt on Keyserlingile sotsiaalrealistlikust perspektiivist olulisem. „Ma tahan ju elada!”⁶ jääb juba esiknäidendis kõlama Keyserlingi hilisemast loomingust nii tuttav ihalus, mis põhjustab tegelaste katastroofi.

„Kevadohver” on üks Keyserlingi väheseid teoseid, milles on kujutatud balti külaelu. Nii nagu hiljem kirjutatud novellis „Soldati-Kersta”, nii on ka siin asetatud tegevus Leedu-Läti piiri lähedal asuvasse Skuoda külla, mis asub Keyserlingi lapsepõlvkodust Hasepothist (Aizpute) umbes 50 kilomeetri kaugusel. Tegelaste nimede seas on palju läti nimede saksa mugandusi (Marri, Bille, Eda, Trine, Orti, Madda, Indrik, Andre). Oluline roll näidendis on balti mütoloogial, paganlikul pärimusel, mida Keyserling näib hästi tundvat. Näidendi leitmotiiviks on stroof läti liigost.⁷

⁵ Eduard von Keyserling. Ein Frühlingsopfer. Schauspiel in 3 Aufzügen. Berlin, 1900, lk 45.

⁶ Sealsamas, lk 116.

⁷ Balti mütoloogia kohta Keyserlingi näidendis „Kevadohver” vt ka: Benjamin Breggin, Baltisches und Heidnisches in Eduard von Keyserlings Theaterstück „Ein Frühlingsopfer”. – Hier ist woanders. Das baltische Welterlebnis der Keyserlings. Toim. Michael Schwidtal, Jaan Undusk jt. Heidelberg, 2006 [ilmumas], lk 151–162.

Kuigi „Rumala Hansu” tegevuspaigaks on märgitud Ida-Preisimaa mõis, kõnelevad siinsed tegelased eelmise näidendiga sarnast dialekti ja ka tegelaste nimed (Jurre, Jehpe, Jahne, Pinne, Michel jt) viitavad pigem balti päritolule. Kui „Kevadohvis” vihjati külaühiskonnasisestele sotsiaalsetele pingetele, siis siin kujutatakse ulatuslikumat ühiskondlikku konflikti: mõisa ja külakogukonna võitlust metsa pärast. Paruni katse peale mets maha raiuda ja ebaseaduslikud metsaelanikud sealt välja ajada, asuvad viimased oma kodu kaitsele. Vastupidiselt naturalistliku sotsiaalse draama hoiakutele on siin parun oma maa kultiveerimiskavadega, mille hulka kuulub ka tööpakkumine metsaelanikele („Anda teile tööd ja palka. Teha teist korralikud inimesed – see on minu töö”),⁸ oma õiguse- ja õiglusemõistetega edumeelsel seisukohal, samas kui metsakogukond asub konservatiivsel positsioonil, hoides kinni juurdunud tavadest, soovimata elukorralduslike muudatuste abil oma elujärge parandada.

Näidendi peategelaseks on külas veidrikuna tuntud ja seetõttu pilgatud saunikupoeg Hans, kes tundis end inimühiskonnast kodusemalt taime- ja loomariigis, metsas, millega ta end samastas, mille osana ta end tajus ja mida ta, kõneldes puude ja lindudega, mõistis paremini kui inimkeelt. Seepärast võttis tema paruni metsalangetamise plaani kõige isiklikumalt ja soovis, sarnaselt „Kevadohvri” Ortile, selle ärahoidmise enda peale võtta. Süüdistatuna (ülekohtuselt) paruni mõrvas mõistetakse Hans surma.

Näidendi traagika ei tulene siingi mitte niivõrd sotsiaalsest konfliktist, kuivõrd lapsemeelse tegelase eneseohverdusplaanist, lootusest lunastada mets oma eluga. Hans läheb rahuliku südamega surma metsa kui loodusliku elukeskkonna säilimise nimel, usuga igavesse tagasipöördumisse – metsa lahutamatu osana. Metsaarmastust, mis ei tunne seisuse piire, jagab Hans mõisapreili Annaga, kellega ta metsas salaja kohtub ning kes teda suurepäraselt mõistab, jäädes omakorda veidrikuks, arusaamatuks mõisakeskkonnas.

Stilistiliselt on püütud Hansu loomust naturalismi vaimus edasi anda tema fragmentaarse, onomatopoeetiliste väljendite rohke keelekasutuse abil. Hilisemas proosaloomingus Keyserling enam

⁸ Eduard von Keyserling, *Der dumme Hans. Trauerspiel in 4 Aufzügen*. Berlin, 1901, lk 61.

naturalistlikke kirjutustehnikaid ei kasuta, kuid tema umbusk korrektsel, konventsionaalse keele suutlikkusse inimliku kommunikatsiooni vahendina, skepsis verbaalse mõistmise võimalikkusse on tajutav ka „lossilugudes”.⁹

Keyserlingi viimased draamad lähtuvad veelgi rohkem biologistlikust inimekäsitusest, rõhutavad inimese sõltuvust pigem tema bioloogiliselt määratud kui sotsiaalselt kujunenud sätumusest. „Peter Hawelis” on sotsiaalne suhetevõrgustik hoopis pea peale pööratud: talupoeglikku päritolu Peter Hawelist on saanud edukas mõisnik, kes peab toime tulema uute, linnast tulnud revolutsiooniliste ideede ja nõudmistega (näidend on kirjutatud 1905. aasta rahutuste eelõhtul). Tema naine, aadlipäritolu Marga, on mehe maha jätnud ja elab lauljatarina Berliinis kergemeelset elu. Kui Hawel leiab talumeestega kergesti ühise keele, tundes hästi nende mentaliteeti ja vajadusi, siis suhetes Margaga on tema enesekindlus otsas ning siit hargneb näidendi traagiline kulg. Näidend algab Marga tagasitulekuga, Peter on armulikult otsustanud talle ulualust anda, lootes sel viisil naist alandada ja vabaneda temaga seotud seksuaalsest sõltuvusest. Ometi see ei õnnestu. „Ma olen sulle verre vermitud,”¹⁰ teab Marga, kuid ei lepi talle ettenähtud rolliga olla omand või ärapõlatu, vaid taotleb enamat – õnne. Ta ei ole see *femme fatale*, kes ihaleks enesele täielikku võimu mehe üle, vastupidi – tugevale, maskuliinsele, jõulisele mehele on ta valmis alluma, ning tema meheliku ülemvõimu janus on midagi lauramarholmlikku (vt ptk IV). Kuid just siin ilmutab muidu tugev Peter nõrkust ja jääb strindberglikus võimuvõitluses alla, suutmata kehtestada omanikusuhet, millel rajaneb tema eksistents. Peter korvab kaotuse mõrvaga, lootes sel viisil vabaneda naise hukutavast mõjust. Sealpeale pole enam mõtet ka tema enese elul, nii fataalseks osutub tema sõltuvus.

Näidendi tegelaste sotsiaalne sätumus on vastupidine Keyserlingi hilisemast loomingust tuttavale konstellatsioonile. Kui hilisemates jutustustes seostuvad teenijatüdrukud punase värvi ja seksuaalse sümboolikaga ning pakatavad meelelisusest ja elamisihast, siis siin kõnnivad nad ringi tõsiste ja tõiste nägudega ning hoopis aadlipäritolu

⁹ Sellest lähemalt vt: Rudolph Steinhilber, Eduard von Keyserling. Sprachskepsis und Zeitkritik in seinem Werk. Darmstadt, 1977.

¹⁰ Eduard von Keyserling, Peter Hawel. Drama in 5 Aufzügen. Berlin, 1904, lk 88.

Marga on see, kes ei suuda harjuda talupoegliku eluga, kus on vaid kohustused, tervis ja rahu, kuid puudub elurõõm: „Kohustused! Teate, kuidas see minu jaoks kõlab [---]. Kui me tahame tõepoolest elada, siis peame olema palavikus”¹¹

Siitpeale huvitab Keyserlingi aadlipreilide eluiha ja sellele seatud ühiskondlike piirangute kokkupõrge. See on teemaks Keyserlingi viimases draamas „Benigne elamus” (*Benignens Erlebnis*, 1906). Vaatamata keevalistele revolutsioonilistele sündmustele „lava taga”, keskendutakse siin paruness Benigne hingelistele liikumistele, mis on kammitsetud sajandipikkuste traditsioonide kujundatud hoiakutest. Läbi akna kostuvat müra peab Benigne tõeliseks eluks, milleni tal pole ligipääsu. Haavata saanud revolutsionääris näeb ta elu saadikut, „metsikut, kuuma ja tugevat”,¹² mille külge ta soovib klammerduda, et isegi elust osa saada. Haavatu surmaga taastub endine olukord. Georg Simmelile sarnaselt on siin nähtud sõda, mässu, vahendina, mis võib lõhkuda tardunud, dekadentlikud kultuurivormid ja ühtlasi üksildusse määratud individuaalsuse piirid, tekitada meie-tunde, joovastuse, intensiivistada elu.¹³

„Benigne elamuses” on dramaatilisest konfliktist olulisem atmosfäär, eluruum, millesse tegelased kuuluvad ja millest nad on lahutamatud. Selle edasiandmiseks ei olnud nähtavasti draama kõige sobivam meedium ning nii jääbki „Benigne elamus” Keyserlingi viimaseks näidendiks.

Kaasaegne perekonnadraama ja (kaas-)ajakomöödia

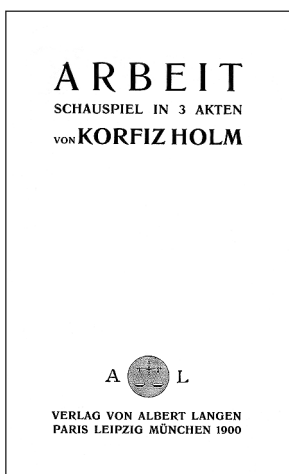
Keyserlingiga samal aastal kirjutas (samuti Münchenis) oma esimese näidendi **Korfiz Holm**. Näidend pealkirjaga „Töö” (*Arbeit*, 1900) kujutas strindberglikku sugupoolte võitlust, näitas harmoonilise abielu illusoorsust ning jõudeelu degenerereerivat mõju inimesele.

Pärast abiellumist rikka venelannaga loobus Theodor Gross oma insenerikarjäärist, elas abikaasa Veera dirigeerimise all jõudeelu,

¹¹ Sealsamas, lk 54, 56.

¹² Eduard von Keyserling, *Benignens Erlebnis*. 2 Akte. Berlin, 1906, lk 70.

¹³ Sarnases võtmes käsitab Keyserling hiljem ka Esimest maailmasõda. Vt Antonie Alm-Lequeux, Eduard von Keyserling: Sein Werk und der Krieg. Paderborn, 1996.

mis teda ei rahuldanud, omamata otsustusõigust perekonnaasjades, kaasa arvatud poja kasvatamises. Lõpuks jätkub Grossil julgust end perekondlikust näiv-idüllist välja rabeleda ning pühenduda täielikult oma tööle.

Holmi esiknäidendis on hoogsat, vaimukat dialoogi ja mõned head karakterid (nt sõnakas ja sõltumatu näitlejatar Pepi). Tegelaste iseloomustamine nende keelekasutuse kaudu (Baieri dialekt, venepärase häälduse matkimine) ning täpsed miljöökirjeldused osutavad mõjutatusele naturalistlikust draama-

tehnikast, mis oli saksa draamale mõjunud uuendavalt ja tundus uuenduslikuna veel 1900. aastal. „Töö” esietendus 1900. aastal Zürichi rahvateatris.

Edasi proovis Holm õnne tragöödiažanris. Tema rooma- ja kreekaainelistest kurbmängudest jõudis trükki ja lavale kreekaaineline värsstragöödia „Kuningad” (*Könige*, 1901, esietendus samal aastal Müncheni Õukonnateatris), saavutamata erilist menu. Holm on siiski „sündinud komöödiakirjanik”.¹⁴ Ka tema proosa tugevuseks peeti vaimukat dialoogi ja meisterlikkust tegevuskulu esitusel.

Holmi komöödiatest nägid käsitletaval perioodil trükivalgust „Leitsak” (*Hundstage*, 1911), mis esietendus 1911. aastal Berliinis (*Theater in der Königgrässer Strasse*) ja Düsseldorfis, ning „Mary hea süda” (*Marys grosses Herz*, 1912), mis esietendus 1915. aastal Maini-äärses Frankfurdis (*Neues Theater*). Nagu Holmi esikdraamagi, kujutavad need abielusuhteid. Näidendite tegevus toimub Lõuna-Saksa väikelinnades. Komöödias „Leitsak” suvitavad kolm kunstnikest abielupaari kusagil Baieri alpides. Nende rahu tuleb rikkuma kaunis lahutatud maalikunstnik, kellel õnnestub oma flirtiva šarmiga üks harmooniline paar peaaegu lahku viia, kuid siiski osutub see vahelesegamine vaid truuduseprooviks. „Mary suur süda” on

¹⁴ Wilhelm Stapel, Korfiz Holm. – Die neue Literatur 1942, nr 3, lk 49–56, siin lk 52.

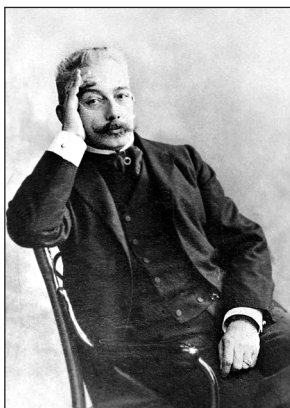
salongitükk, mille teemaks on kõrgseltskonna abielusuhete näilikkus. Peategelaseks on vabrikandiproua Mary, imetletud ja armastatud ema ja abikaasa, kes harrastab kõrge maine taha varjatud riskantset „elukunsti”. Ka siin võidab, nagu Holmile üldiselt omane, kõlblus, ning Mary otsustab suurilmast maauksildusse tagasi tõmbuda ja täielikult oma abikaasale pühenduda.

Produktiivne komöödiakirjanik oli ka **Richard von Wilpert**, kelle näidendid („Ihuarst ehk Lõbus haigla”/*Der Leibartzt oder Das vergnügte Krankenhaus*, 1902; „Preilidepansionis ehk taltsutatud tõrges”/*Im Jungfernstift oder Die gezähmte Widerspenstige*, 1902; „Irmgard ehk naise truudus”/*Irmgard oder Weibertreu*, 1902; „Kuldvõrgus”/*Im Goldnetz*, 1899; „Helikunstnikud”/*Die Tonkünstler*, 1893) ilmusid Saksamaal ja käsitlesid Saksa provintsinnaolusid. Wilperti näidendid on humoorikad ja sõnaosavad, tema tugevaim külg on satiir, mis ilmneb teravaimalt riimitud jandis „Kaasaegne laulusõda” (*Moderner Sängerkrieg*, 1869). See amüstantne ja omal ajal Saksamaal hästi vastu võetud värsstekst kujutab endast satiiri kaasaegsete kirjandusolude ja kriitika pihta, heites pilke kirjanduselu kulisside taha.

Saksamaal saavutas näitekirjanikuna mõningase tuntuse ka **Erwin Bauer**, eriti draamaga „Kommertsnoõniku poeg” (*Der Sohn des Kommerzienrats*, 1886) ja komöödiaga „Paragrahv” (*Paragraph*, 1888). 1890. aastatel ilmus temalt vaid üks komöödia (*Der Übel grösstes*, 1896).

Saksakeelse vene-ainelise salongikomöödia „Inetu mees” (*Der hässliche Mann*, 1905) on Viinis avaldanud eestlane **Adolf Karotom** (Ado Karrotomi nime all): see on lugu inetu välimuse tõttu seltskonnas põlatud Lebedevist, kes enne seltskonnaga lõpparve tegemist aitab oma armastatu perekonna võlgadest välja ja päästab tema peigmehe elu. Näidendeid on Tallinna Saksa Teatri näitetrupi liige Karotom kirjutanud varemgi, nii eesti kui saksa keeles. Nii tema saksakeelne ühevaatuseline draama „Tema poeg” (*Sein Sohn. Drama in einem Aufzug*, 1888) kui ka eestikeelne „naljamäng ühes järgus” „Üks öö Tartus” (1883) ilmusid Tartus. Viimast etendati 1904. aastal Türi muusikaseltsis.¹⁵

¹⁵ Uudised 6. II 1904, nr 20, lk 2.

Julius Hasselblatt

Samal ajal kui Korfiz Holmi ja Richard von Wilperti näidendid Baltimaade lavadele ei jõudnud, nautisid koduteatrites lavaedu **Julius Hasselblatti** (1849–1907) draamad, eriti „Köidikud” (*Fesseln*, 1894) ja „Vooruse verstepost” (*Der Tugendbold*, 1894), samuti komöödiad „Hõbepulm” (*Die Silberhochzeit*, 1902) ja „Tsirkuseõhk” (*Zirkusluft*, 1906).¹⁶ „Köidikud” on ajastu vaimus kirjutatud perekonnadraama, milles „konventsionaalsele vaele”¹⁷ rajatud peresuhete ohvriks saab 18-aastane tütar Benita, kes sooritab enesetapu. Siin on

esiplaanil võtssuhted tütre ja ema vahel, kes osutuvad tagatipuks veel ka konkurentideks armastuskolmnurgas. Peresuhteid käsitleb Hasselblatt ka komöödias „Hõbepulm”.

Baltimaade lavade menukad perekonnadraamad olid ka Eberhard Krausi „Paremik” (*Auslese*, 1894) ja Adolf Fedorowi „Elunälg” (*Lebenshunger*, 1900). Mõlemas on tunda naturalismiga kirjandusse tulnud pärilikkuseteooria ja evolutsiooniõpetuse heiaustusi.

Eberhard Krausi ainus näidend „Paremik” kujutab vaesunud konsul Mandersi perekonna allakäiku: kunagi lugupeetud ja jõuka patriitsipere lastest on saanud dekadentlikud küünikud, kes „pole ei oma kalduvuste ega kasvatuse tõttu võimelised omaenese jõul kasvõi osagi kaotatust tagasi looma”,¹⁸ kuid, soovimata loobuda luksust armastavast elustiilist, otsivad seda, kelle kulul edu saavutada. Neile vastandub end läbi raskuste õpipoisist inseneriks üles töötanud vend Walter, kes on elanud teadmise, et „me oleme jäänud vaeseks ja peame seepärast migreenidest, närvidest ja muudest ülemise kümne

¹⁶ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München, 2005, lk 194; Paul Th. Falk, *Das Drama im Baltenlande*, lk 215.

¹⁷ Vrd: Max Nordau, *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*. Leipzig, 1883, lk 274 jj. Peatükis „Abieluvale” kirjeldab Nordau konventsionaalset abielu ebamoraalse institutsioonina, mille osapooled, leidmata lepitust abielulepinguga võetud kohustuste ja armastuse vahel, kas kahestuvad või hukkuvad.

¹⁸ Eberhard Kraus, *Auslese. Schauspiel in 4 Aufzügen*. Dresden, 1894, lk 34.

tuhande halbadest harjumustest loobuma”¹⁹ ning saavutama kõik vaid oma tahte abil. Walteri tõde osutub selles familiaarses darvinistlikus olemusvõitluses tugevamaks.

Adolf Fedorowi „moodne draama” „Elunälg” esietendus 1899. aastal Tartus, seda mängiti 1902. aastal ka Tallinna Saksa Teatris ning täissaalidele olevat näidend läinud ka Saksamaal.²⁰ Ühena vähestest baltisaksa näidenditest jõudis see ka eesti lavale (Estonias 1909 ja 1915). Näidendi tegevus toimub suurlinnas ja kujutab klassikalise idealismi vaimus elava vaesunud aadliperekonna, kirjanikust isa ja tema klaveriõpetajana perekonna ülalpidamiseks raha teeniva tütre konflikti moderniseeruva ühiskonna uue väärtustesüsteemiga. Nii isa kui ka tütar peavad oma donkihhotlikku võitlust, üks kunsti, teine armastuse nimel, kuid hukuvad, suutmata kaasaega veenda. „Minu ja tänaste inimeste vahel laiub kuristik,”²¹ on sunnitud Günther von Linden kapituleeruma. Tema näidenditel pole kaasajal edu loota, kuna ta ei jaga usku kunsti ilma kõlbeliste väärtusteta, vaid käsitab kunsti kui „vabanemise religiooni”, mis peab kandma humanistlikku sõnumit. Gretcheni võitluse sisuks on tagasi võita oma armastatu, kasuvend Arved, kes oli kaasajaga „kohanenud” omal moel, elades vaid majanduslikule kasule orienteeritud kõlbluseta elu. Arvedi allakäik on, vastavalt pärilikkuseteooriale, tuletatud tema madalast päritolust („Aga loodus on järjekindel: koer jääb ikka koeraks”).²² Gretchen loobub võimalusest hoida end elus pragmaatiliselt sõlmitud abieluga ja tühjendab morfiumipudeli.

Samamoodi lõpetab oma elu **Victor Celmi** ainsa näidendi, ühevaatuselise draama „Elurõõm” (*Lebensfreude*, 1907) kangelanna, soovides oma haigusega (teda ähvardab pimedaks jäämine) mitte rikkuda maalikunstnikust abikaasa elurõõmu.

Vastuvoolu triiviva kunstniku draama, motiivilt võrreldav Fedorowi „Elunäljaga”, on **Robert von Keyserlingki** ainuke näidend (ja tema ainuke ilukirjandusteos üleüldse) „Need, kes istuvad seal all”

¹⁹ Sealsamas, lk 77.

²⁰ Paul Th. Falck, *Das Drama im Baltenlande*, lk 221.

²¹ Adolf Fedorow, *Lebenshunger. Modernes Drama in 3 Akten*. Bresden–Blasewitz, 1900, lk 105.

²² Sealsamas, lk 87.

(*Die da unten sitzen*, 1918, esietendunud Tallinna Saksa Teatris 1922). Siingi peab tütar Marie klaveritunde andes ülal kaasajale mõistetamatuks jäävat muusikust isa Hallerit, siingi kukub läbi Halleri vere ja pisaratega kirjutatud ooper ning omakasupüüdlik, Mariet ihaldav vahendaja, imetletud ja kuulus muusik Reiling, ruineerib nii isa kui ka tütre.

Balti kaasajadraama

Kodupublikule suunatud näitekirjandus kujutas endast enamasti heroilises stiilis ajaloolisi draamasid, nii nagu neid etendati patriootilise meelsuse avaldusena Saksamaa esindusteatrikes keisririigi rajamisest peale, samuti pidulikeks sündmusteks mõeldud juhunäidendeid (nn *Festspiele*²³), mille teemaks oli enamasti kodumaa ajalugu, ja kergeid jante, naljamänge, muinasjutupärgi, mis käimasolevast draamauuendusest midagi ei teadnud. Vaid väheseid autoreid huvitasid balti kaasaegsed olud. Kõige järjekindlamalt astus balti teemadega kodupubliku ette Miitavi ülemõpetaja ja

ajakirjanik **Karl Stavenhagen** (1854–1923), kelle näidendite „Salom ja Herwart” (*Salom und Herwart*, 1901) ja „Krutskipreili” (*Das Kunkelfräulein*, 1901) tegevus toimub Kuramaal või Riias.

Näidendi „Das Kunkelfräulein” mängupaigaks on Kuramaa mõis, kus kolme õe vahel on puhkemas pärimistüli. Põnevaks teeb asja mõisa asutamisürikus leiduv säte, mille järgi pärib mõisa vanim tütar, kes 25. eluaastaks on seisusekohaselt abiellunud, vastasel korral kandub pärimisõigus

edasi. Mõisapreili Lotte von Dodenhusi abielu on määratud südaööle enne tema otsustavat sünnipäeva, kuid peigmees jääb – õemehe

²³ Saksamaal kulmineerus *Festspiel*ide ajastu Wagneri-pidustustega, mida korraldati Bayreuthis alates 1876. aastast.

salajase vahelesegamise tõttu – hiljaks. Olgugi et armastajate truudus ja omakasupüüdmatus on proovile pandud, laheneb kõik siiski peategelaste kasuks.

„Salom ja Herwart” on kaupmehedraama, milles kujutatakse kahe Riia kaupmehemaja vahelist ägedat konkurentsi koos selle taustal hargneva kaasaegse Romeo ja Julia looga. Võistlevatest äridest esindab üks endisaegset ausat äritegevust, teine moodsat ärimaailma, milles igasugused võtted on lubatud ja au on vaid kulunud mõiste. Kuigi uus aeg on löönud segi stabiilse korralduse ja sotsiaalse hierarhia ning parunipojast on saanud vabrikant, kaupmehevõsust koduõpetaja ja pastoripojast tiser, on Stavenhageni draamas siiski võit uue põlvkonna käes, kes trumpab üle isade põlvkonna patriarhaalsed eelarvamused ja järgib üle seisusepiiride südame häält. Autori sõnum on baltisaksa kogukonna ühtehoidmise nõue ühiste eesmärkide nimel: „Me peame püüdma ka tulevikus siin elada, see tähendab, tegutseda ja valitseda, mitte vaid hädapäraselt oleskleda, igaüks kohal, mille ta suudab saavutada vastavalt oma seestmistele jõududele. Vahest oleme me seisustesse ja ühekülgsesse arengusse kapseldumisega liiale läinud. Selle kapseldumise tagajärjel on mõni ala söötis ja nii mõnigi jõud alaarenenud. See hakkab, see peab nüüd muutuma.”²⁴

Stavenhageni kodupaigadraamad toovad lavale balti dialekti, ülistavad kodumaa loodust ning sisendavad kodumaa-armastust: „Mitte kusagil ei mängi metsisekukk esimeses kevadkuumuses nii südanthaaravalt, nii kaasakiskuvalt suursuguselt kui Kuramaa kõrgustikul [Oberlande], kusagil pole selliseid metskurvitsakohti kui teie juures, kusagil ei kõla jahikoerte muusika, kui nad sügisel läbi metsade tormavad, selges õhus nii puhtalt ja harmooniliselt, kusagil ei helise jahisarv nii heledasti Ei kusagil mujal kui Kuramaal kasva oder, rukis, ristik mehekõrguseks ja tihedaks nagu müür. Ja mitte kusagil ilma peal ei ole nii tuumakaid, nii avalaid, nii ausaid, nii lõbusaid ja vaimukaid mehi nagu Kuramaal, ega ka nii südamlikke ja puhtaid naisi ja nii õitsvaid ja ilusaid tüdrukuid nagu teie Kuramaal!”²⁵

²⁴ Karl Stavenhagen, *Salom und Herwart*. Ein Schauspiel in 5 Aufz. Riga, 1901, lk 15.

²⁵ Sealsamas, lk 46–47.

Selline lavapaatos läks kodupubliku hinge ja Stavenhageni draamad said hea vastuvõtu osaliseks. Neid mängiti nii Riias, Tallinnas, Miitavis kui ka Tartus.

Aktuaalsed poliitilised sündmused on balti draama huvikeskmes olnud harva. Selle põhjuseks on nähtavasti karmid tsensuuritingimused, millega pidid arvestama need, kes soovisid oma näidendeid kodulavadel näha.

Karl von Freymann.

1905. aasta revolutsioonisündmusi kajastavad kaks näidendit: liivimaalase (tartlase) **Karl von Freymanni** (1878–1907) näidend Läti revolutsioonist „Rahva päev” (*Der Tag des Volkes*, 1907) ja eestimaalase **Élisar von Kupfferi** draama „Tulelõõm idas” (*Feuer im Osten*, 1908), Eestimaa revolutsioonisündmuste kajastus. Need kaks baltisaksa poliitilist draamat vahendavad üldjoontes ühesugust poliitilist positsiooni, pidades talupoegade mässumeelsust sotsialistide üleskihutustöö viljaks ning väljendades sakslaste nõrdimust maarahva truudusetuse ja tänamatuse suhtes. Freymanni näidendis teab lätlastest pastor Kalning, „et sakslased on meile alati heategusid teinud, et nad on meile koole ehitanud ja meie haigeid põetanud.”²⁶

Rahvuskonflikti dramatiseerivad näidendid erinevad suhtumise poolest kujutatavasse Teise. Freymann kinnistab kogukondlikke stereotüüpe, vastandades koguduse eest hoolitsevale, pühendunud pastoriperele naiivsed, kergeusklikud, harimatud ja linnasotsialistide poolt manipuleeritavad talupojad, kes reedavad pastori usalduse. Talupoegade truudusetust tõlgendatakse maa reetmisena: „Nad tahavad ju meie ilusa maa kõrbeks muuta!”²⁷ Mässule ei ole mingisugust õigustust ja sellest saab aru ka selgeltnägev, edasipürgiv

²⁶ Karl von Freymann, *Der Tag des Volkes*. Ein Schauspiel aus der lettischen Revolution in vier Akten. München, 1907, lk 102.

²⁷ Sealsamas, lk 97.

ja kaine maarahvas. Talupoegade moraalse allakäigu põhjusi nähakse vene hariduses: „Vene keeles, härra pastor, pole ei aru ega moraali.”²⁸

Élisar von Kupfferi näidend on konflikti käsitlemisel märksa diferentseeritum. Siin ei ole vastandatud positsioonid jaotatud pelgalt rahvusliku päritolu järgi: eri pooltele on sattunud hoopis kaks eestlast, paruniproua Linda von Kurküll ja tema vend, revolutsionäär Jaan Walgus. Lindat, saksa kasvatuses saanud eesti tüdrukut, on kujutatud üdini positiivse, „kuldse südame ja rõõmsa meelega”²⁹ tegelasena, kes ei jää ka oma kasvatuses ja kommetes millegi poolest alla saksa aadliprouadele, tõestades nii seltskonna kui abikaasa silmis oma aadellikkust „õilsa südame ja loomusega”.³⁰ Nii võis Linda alaväärsust tundmata olla uhke oma päritolule („Ka minu nimi oli puhas!”³¹) ja oma „tervele verele, millel pole nii palju esiisaid”.³² Sümpaatsena on kujutatud ka Niinipuud, eestlasest pastorit, kes jutlustab piibli vaimus kõigi inimeste võrdsust, kuid leiab „kommunismi” kuulutajana saksa aadlike hulgas hukkamõistu. „Kui inimestel on õigustatud nõudmised, tuleb nad ära kuulata,”³³ annab Niinipuu parunile käitumissoovituse. Linda venna, revolutsiooniliste vaadetega intelligentse kooliõpetaja Jaan Walguse nõudmisi pole kujutatud sugugi absurdsetena, nagu baltisaksa kirjanduses enamasti. Oma pürgimuses „õpetada eesti rahvast iseseisvalt mõtlema”³⁴ sarnaneb ta Marie von Pistohlkorsi ja Ludmilla von Rehreni romaani „Härrasmoraal” peategelase Ado Tõlliga (vt ptk IV). Jaan kritiseerib talupoegade senist kohtlemist, nõuab kõigile rahvastele võrdseid õigusi ja eestikeelset haridust, kuid distantseerub revolutsioonivägivallast, otsib kolmandat teed, leidmata sealjuures mõistmist talurahva ega mõisnike hulgas. Jaan Walgus on vabadusvõitleja, idealist, kes jääb oma võitluses üksi. Kuid peategelase nimi provotseerib traagilisest lõpust hoolimata (Linda sureb, viskudes venna kaitseks kuuli ette) – nägema draama tulevikulist mõõdet,

²⁸ Sealsamas, lk 102.

²⁹ Élisar von Kupffer, *Feuer im Osten. Dramatische Szenen aus der russisch-baltischen Revolution in drei Aufzügen*, Leipzig 1908, lk 8.

³⁰ Sealsamas, lk 11.

³¹ Sealsamas, lk 56.

³² Sealsamas, lk 11.

³³ Sealsamas, lk 17.

³⁴ Sealsamas, lk 29.

valguse paratamatut võitu pimeduse üle. Kupfferi näidend on baltisaksa kirjanduses vist ainus, milles 1905. aasta mässuga seotakse sõna „vabadus”, ja seda mitte iroonilises kontekstis ehk nn valesti mõistetud vabadusena. Samal ajal kui baltisaksa kirjandus vahendab sõnumit: „Kõik jäägu vanaviisi!”, on siin paruniproua Linda suu läbi edastatud veendumus, et „tagasiteed orjusesse ei ole. Nii, nagu oli, ei jää enam iial.”³⁵

Kupfferi tükk oli kirjutatud Saksamaa lugejale ja mõeldud Saksa lavale. Kuna seal tuuakse „esmakordselt kirjandusteoses Eestimaa, kolmest Baltimaast põhjapoolseima, mitmekesine miljöo suure Saksa publiku ette,”³⁶ nagu autor tüki eessõnas märgib, on ta oma revolutsioonidraama saateks kirjutanud põhjalikud kommentaarid, selgitades Eesti olusid kuni juhisteni eesti soost tegelaste häälduse kohta. Mõned eestlastest tegelaste väljendid on toortõlked eesti keelest. Kupffer põhjendab seda järgmiselt: „Kõik talupoegade vestlused on esialgu mõeldud eesti keeles, eesti keelest saksa keelde tõlgitud, säilitamaks nende teatud koloriiti.”³⁷ Ka õpetab autor õigesti hääldama sõna „Estland” – pika „e”-ga.³⁸

Eesti revolutsiooni eripärast tuletab Kupffer ka oma näidendi esteetika: „Esiteks on tükk kaootiline, ilma esile küündiva kangelaseta, kelle ümber tervik grupeeruks. See on aga kavatsuslikult nii, ühelt poolt, et kirjeldada selliste kirjute aegade ja olukordade kogu traagilisest virvarri, teiselt poolt, kuna erinevalt Suurest Prantsuse revolutsioonist iseloomustas seda revolutsioonilist situatsiooni see, et teda ei juhtinud väljapaistvad isiksused. Et aga sedalaadi teos võib saavutada lavaedu, tõestasid Hauptmanni „Kangrud”, kuigi ma isiklikult esindan täiesti teistsugust vaatenurka draamale Meie kaootilises tegelikkusemaailmas sünnivad ka kõige rumalamad tragöödiad.”³⁹

Koomilises žanris toob balti lokaalkoloriidi lavale **Bernhard Semenow** oma Schanno-lugudes, mida esitati kas klaveri või isegi orkestri saatel ja milles võib näha Saksamaal 20. sajandi algul

³⁵ Sealsamas, lk 41.

³⁶ Sealsamas, lk 3.

³⁷ Sealsamas, lk 6.

³⁸ Vrd ka Kupfferi novellikogu pealkirja: *Doppelliebe. Novellen von E(c)stland*. Zürich, 1901.

³⁹ *Élisar von Kupffer, Feuer im Osten*, lk 3–4.

moodi läinud kabareeteatri (*Überbrett!*) vastukaja. *Überbrett!* ile omane paroodia ja satiir suundub siin balti poolkeelse kadakasakslase pihta. Schanno von Dinakant ja tema sõber Tomsohn von Birckende (Max Reinharti rajatud kuulsa kabaree *Schall und Rauch* tegelaste Serenissimuse ja Kindermanni baltimaised vastsed?) on balti publikule tuttavad naljamehed, keda pole isegi tarvis tutvustada. „Kes ei tunne siis Schanno von Dinakanti, mis?”⁴⁰ küsib peategelane, ilmudes lavale „väga puudulikus ülikonnas, sall kaelas, sassis juuste, punase nina ja lömmis kaabu ning katkiste saabastega”. Tomsohn von Birckendega vaheldumisi esitatud, proosas või värssides segakeelsetes „originaalkupleedes ja lokaalettekannetes” pajatavad nad oma juhtumustest, ilmutades oma vaimset piiratud ja harimatust, kuid teatud nutikust, mis on aidanud neil Riias saada „isegi liiga tähtsateks isikuteks”.⁴¹

Ajalooline draama

„Me armastame Baltimaid ja kuna me neid armastame, uurime me nende ajalugu,”⁴² põhjendas Riia kaupmehe poeg Heinrich, kes oli õppinud ajalugu ja soovis saada koduõpetajaks, oma seltskonna silmis kummalist elukutsevalikut Karl Stavenhageni näidendis „Salom ja Herwart”.

Baltisaksa kodupoeetide pärisosa on baltiaimeline ajalooline draama. Üks esimesi balti ajaloolise draama viljelejaid oli Tallinna tuntud teatritegelane ja estofiil Friedrich Gustav Arvelius (1761–1799) draamaga „Elsa” (*Elsa; Duodrama in 2 Aufzügen*), mis ilmus Riias aastal 1770.⁴³ Ulatuslikumalt dramatiseeris Liivimaa ajalugu Pierce von Campenhausen (1746–1807) näidendis „Võnnu piiramine” (*Die Belagerung von Wenden. Ein Drama aus der Ritterzeiten Livlands in 5*

⁴⁰ Bernhard Semenow, Schanno von Dünakant. Eine Sammlung Dünakant'scher Original-Kouplets und Lokal-Vorträge. Riga, 1903, lk 7.

⁴¹ Sealsamas, lk 7.

⁴² Karl Stavenhagen, Salom und Herwart, lk 48.

⁴³ Balti-ainelist draamakirjandust ilmus tegelikult juba varem, kuid need olid enamasti komöödiad (Jacob Michael Reinhold Lenz, Der verwundete Bräutigam, 1766; Jakob Heinrich von Lilienfeldt, Der Neujahrwunsch, 1758; Uranie, oder die Verwandtschaft der Liebe und Freundschaft, 1766).

Aufzügen, ilmunud Riias 1801). 1860. aastatest peale, üheaegselt balti ajaloolise romaani esilekerkimisega, tehti katseid elavdada balti ajalugu ka laval. Lemmiktegelasteks balti ajaloost said Wolter von Plettenberg, Liivimaa pikaajaline ordumeister 16. sajandi alguses, ja Johann Reinhold von Patkul, Põhjaõja-eelne Liivimaa rüütelkonna juht, kes astus vastu Rootsi riigi katsetele piirata balti aadlike võimu ja läks hiljem Vene tsaari teenistusse. Eduard von Tiesenhauseni (1807–1878?) näidendid „Patkul”(1865) ja „Plettenberg” (1867) jõudsid lavale Riias. Aastal 1868 ilmus Tartus Ernst von Reinthali (1793–1875) Liivimaa ordumeistri (1471–1483) saatust käsitlev draama „Berend von der Borch”. Kaheosalise Patkuli-tragöödiaga („Johann Reinhold Patkul”, 1879–1880) alustas Riias edukalt oma kirjanduslikku karjääri Laura Marholm.

Käsitletaval perioodil on edukaim balti ajaloo dramatiseerija **Karl Stavenhagen** oma klassikalistest draamanõuetest kinnipidavate vürsttragöödiatega „Johann Wolthuss von Herse” (1903) ja „Johann Uexküll von Riesenburg” (1910).

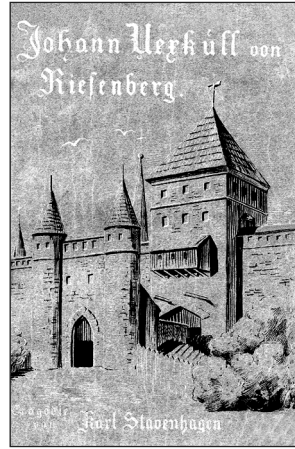
„Johann Wolthuss von Herse” räägib Liivimaad valitsenud Saksa ordumeistrist (1470–1471), kes on jõudnud veendumusele, et võim tähendab maad ning unistab ülemvõimu saavutamisest kogu Vana-Liivimaal, Memelist Soomeni, proovides veenda nii hea kui kurjaga teisi Vana-Liivimaa maaisandaid oma plaaniga liituma. Ordumeistri üheks kirglikumaks vastaseks võitluses maise võimu pärast saab tema mahajäetud armuke Margarete, kelle solvatud au nõuab kättemaksu. Margarete paneb ordumeistri maahõivamise soovi kahtluse alla järgmiste sõnadega:

„.... Wer ist
Das Land? Der Orden? Die Gebietiger?
Die Blutsauger, die Prasser, die Verräter?
Sind die das Land? Oder ist es der Bauer,
Den ihr wie blödes Vieh zur Frone treibt
Tagein, tagaus, bei Sommers Sonnenbrand
Und Winterfrost, und der dem Bären gleich
Zum Lohn dafür vom eignen Leibe zehrt.”⁴⁴

⁴⁴ *Kes on siis maa? Kas ordu? Maaisandad? / Vereimejad, prassijad, reeturid? / Kas nemad ongi maa? Või on selleks talupoeg, / keda te nagu rumalaid pudulõjuseid ajate orjatööle / päevast päeva, suvekuumuses / ja talvekülmaga, ja kes nagu karu / tasuks selle eest toitub omaenda rasvast.* Karl von Stavenhagen, Johann Wolthuss von Herse. Riga, 1903, lk 18.

Wolthuss von Herse tapetakse orduvendadest vandenõulaste poolt Helme ordulinnuses, kuid tema missiooni jätkab Walter von Plettenberg. Näidendi tegevus toimub Riia, Võnnu, Paide ja Helme ordulossides, Tallinna raekojas ja viimaks Pärnu–Võnnu maanteel asuvas metsakõrtsis, kus hukatakse Margarete, kes soovib päästa Plettenbergi pruuti, Tallinna linnaepa tütart Sibylle'i. Kuid Plettenberg valib teenistuskohustuse, jättes tütarlapse Jumala hooleks, sest Liivimaal lugevat ennekoike vasallitruudus.

Stavenhageni teine draama, samuti värsstragöödia „Johann Uexküll von Riesenberg” kujutab rüütelkonna ja Tallinna linna konflikti. Tegevus toimub 1535. aasta 6. ja 7. mail Tallinnas ja Tallinna lähedal asuvas Riesenbergi mõisas. Johann von Uexküll, Wittenbergis õppides luteri usu omaks võtnud balti põlisaadli järeltulija jõuab koju tagasi pöördudes veendumusele, et Lutheri kuulutatud vabadusenõue võib viia kodumaa hukatusse, kuna õhutab mittesaksa talupoegi mässule: „Talupoeg ei tohi vaba olla, veel mitte

vaba olla!”⁴⁵ on Uexküll veendunud. Samal ajal kui maa-aadel vannub truudust Roomale, elab Tallinna linn juba uue õpetuse vaimus ning sellest vaimust on kantud Lüübeki linnaõiguses sätestatud seadus, mille järgi laienevad linlaste vabadused ka linna põgenenud talupoegadele. Põhimõte „Linnaõhk teeb vabaks!” on aadli ja rae pidev tüliallikas, millest võrsubki tragöödia konflikt: Uexküllide ärakaranud talupoeg Suureperre Madis võetakse kinni linnamaade piiril ja hukatakse. Linnaepa Thomas Vegesack kehtestab seadust rikkunud Johann von Uexküllile linnakeelu, millest see ei kavatse kinni pidada, muuhulgas ka linnafoogti tütre Elisabethi pärast. Uexküll võetakse kinni ja pärast tema mitmekordset keeldumist anda vanne linnaseaduste austamiseks, mõistetakse surma. Ööl vastu hukkamist

⁴⁵ Karl Stavenhagen, Johann Uexküll von Riesenberg. Eine Tragödie. Mitau, 1910, lk 43.

jõuab aga Uexküll äratundmisele, et rüütelkonna oletatav mure saksa loomuse ja rahvuse kestmise pärast, millest tuleneb ka hirm Lutheri vabaduse ees, pole muud kui egoism, omakasu ja kõrkus:

Nur dadurch könnte deutsches Wesen hier
Beschirmer und erhalten bleiben, dass
Wir frei und friedesam und von uns selber
Dem Land, dem ganzen Lande geben was
Der Vegesack für seine Stadt gefordert.⁴⁶

Uexküll hukkub, kuid mitte niivõrd rae otsuse, kuivõrd rüütelkonna mõistmatuse tõttu.

Ajaloolisi näidendeid kirjutas ka tallinlane **John Siebert**, kelle teostest on enamus jäänud käsikirja. Menukaim oli tema värsstragöödia „Erik XIV, Rootsi kuningas” (*Erich XIV., König von Schweden*, 1909), mis kujutas Gustav I Vasa poegade vahelist võimuvõitlust, vanema poja Eriku (Rootsi kuningas aastatel 1560–1568) kukutamist vendade poolt ning mürgitamist armastava naise Karini käe läbi. Näidendit mängiti Tallinna Linnateatris 1913. aastal. Järgmisel aastal lavastati Tallinnas Sieberti poolt Schilleri kavandi järgi⁴⁷ kirjutatud tragöödia „Malta rüütlid” (*Die Maltheser*).

Alexander Berendtsi (1863–1912) ainsa näidendi „Kadunud postil” (*Auf verlorenem Posten*, 1911) tegevus toimub Poola aja lõpul rootslaste piiramisrõngasse sattunud Tartus. Lavale tuuakse hulk rahvuslikke stereotüüpe, mis peavad tõestama sakslaste ustavust ja poolakate reetlikkust, seda nii sõjas kui armastuses.

Kodumaal armastatud ja palju mängitud näitekirjanik oli **Alexander von Freytag-Loringhoven** (1849–1908), kes kirjutas lühinäidendeid (nt „Tema ema”/*Seine Mutter*, Riias laval 1893, trükis 1896), naljamänge („Auhinnanäidend”/*Das Preisstück*, trükis 1898, Riias laval 1897), operette („Õuedaam”, mängitud Riias 1905) ja näitemänge tähtpäevadeks (Mozarti, Herderi, Schilleri auks ja Riia

⁴⁶ Vaid seeläbi võib saksa loomus / olla kaitstud ja edasi kesta, kui / me vabalt ja sõbralikult ja iseenesest / anname maale, tervele maale selle, / mida Vegesack nõudleb oma linnale. Sealsamas, lk 59.

⁴⁷ Aastatel 1788–1798 töötas Schiller draama kallal, mille pealkirjaks pidi saama „La Vallette” või „Die Maltheser”, kuid mis jäi siiski lõpetamata.

linna 100. aastapäeva pidustusteks). Tema „kultuurilooline näidend Vana-Liivimaalt” pealkirjaga „Nõidade ajal” (*Aus der Hexenzeit. Kulturgeschichtliches Spiel aus Alt-Livland*, trükkis ja Riias laval 1902) kujutab 17. sajandi nõiajahti, mille sihtmärgiks satub Liivimaa mõisniku poolt lapsendatud läti tüdruk Madde, kes teeb end kahtlaseks oma looduslähedase eluviisi, taimede tundmise ja ravimisoskusega. Oma kihlatu, Wittenbergis õppinud koduõpetaja Heinrichi ettepaneku maalt lahkuda lükkab Madde tagasi põhjendusega, et ta kuulub maaga kokku: „Kui kuulen kõlamas liigot, usun, et minu kodumaa vaimud kutsuvad mind.”⁴⁸ Jaaniööl asub mõisapere tüdrukut süüdistava rahvahulga eest relvaga kaitsma, kuid vaprust üles näidates langeb noor perepoeg Karl.

Pidustusteks kirjutatud värsivormis näitemängude (*Festspiele*) teemaks oli samuti enamasti mõni ajalooline sündmus, mida tõlgendati žanrile omase heroilise paatosega olemasoleva poliitilise olukorra õigustamiseks.⁴⁹ Sealjuures tehti tihti kummardus Vene tsaarile, nagu näiteks **Arthur Behrsingi** värssdraamas „Sõjavang” (*Der Kriegsgefangene*, 1910), mis oli kirjutatud saksa seltsi 5. aastapäevaks ja mida mängiti Tallinna Saksa Teatris 30. septembril 1910. Värssdraama tegevus toimub Põhjasõja-aegses Tallinnas. Suurgildi vanema poeg teenib Rootsi kuningat. Tema isamajja majutatakse tsaar Peetri haavata saanud ohvitser Westhoff, kes armub gildivanema tütresse. Sõlmitav abielu peab sümboliseerima uue aja saabumist: „Roidunult heidavad lövid end liiva sisse ja õhku tõuseb võidupärga kandev kahepealine kotkas.” Draama lõpeb gildiliikmete ühise otsusega tervitada võimast

Arthur Behrsing

⁴⁸ Alexander von Freytag-Loringhoven, *Aus der Hexenzeit. Kulturgeschichtliches Spiel aus Alt-Livland in 2 Abteilungen*. Riga, 1902, lk 31.

⁴⁹ Saksa *Festspiele*-traditsiooni kohta sajandivahetusel vt: Peter Spengler, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900. Von der Reichsgründung bis zur Jahrhundertwende*. München, 1998, lk 416.

tsaari ning asuda tema teenistusse, sest „meie jaoks on aga tähtis kuuluda võimsasse riiki”.⁵⁰

Samasugusest paatosest on kantud ka **Alexander von Freytag-Loringhoveni** Riia 700. juubelipidustusteks kirjutatud allegooriline näitemäng, mida etendati Riia Linnateatris 19. ja 20. juunil 1901. Siin peab naistegelasel personifitseeritud muistend taanduma ajaloojumalanna ees: Riia linna asutamisega kadus Väina jõe kaldalt esiaja poeesia ja algas Baltimaade ajalugu, mida vaatajatele aleksandriini surutuna meelde tuletatakse. Näitemäng lõpeb truudusekinnitusega keiser Nikolaile ja tema perekonnale.

Sarnaseid „pidumänge” kirjutas ka **Christoph Mickwitz** (nt Tallinna Linnateatri direktori Eduard Berenti ametijuubeliks 1894).⁵¹ Tartu Käsitöölise Suveteatris etendus 23. juuli 1903 tema poolt Felix Dahni romaani järgi kirjutatud muusikaline draama „Maailma lõpp” (*Weltuntergang*), mis kujutab kristlaste võitlust paganatega Würzburgis aastal 1000 pKr.

Professoridraamad. Historism laval

Saksamaal moes olevat ajaloolist draamat (antiigi-, eriti Rooma-ainelisi, piibliteemalisi või orientaalselt rüütatud tragöödiad, mis taotlesid ajaloolist täpsust nii tegevuses kui kostüümides)⁵² viljeles baltisaksa draamakirjanikest eeskätt **Otto Harnack** (1857–1914). Käsitletaval perioodil ilmusid „Irene” (1911) ja „Ulrich von Hutten” (1912), ajalooteadlikud „professoridraamad”, mille lavakõlblikkuses kaheldi küll juba toona.⁵³

⁵⁰ Erich Grote, *Der Kriegsgefangene*. Spiel in 3 Akten aus Revals Vergangenheit. Reval, 1910, lk 28.

⁵¹ Christoph Mickwitz, *Festspiel. Zur Feier der 25 jähr. Directionsführung des Hr. Ed. Berend, Director am Revaler Stadttheater*. 17. März 1894. Reval, 1894.

⁵² Antiigiaineliste tragöödiade tuntuimad, ka Baltimaade saksa, kuid samuti eesti ja läti teatris menuskad autorid olid Adolf Wilbrandt, Viini Burgteateri direktor aastatel 1881–1888 (tuntuim näidend „Arria ja Messalina”, 1874). Huvi antiiktragöödia vastu elavnes 20. sajandi algul (nt Georg Heym, Otto Ernst, ka Hugo von Hofmannsthal). Saksa ajaloo dramatiseringutega saavutas tohtu populaarsuse Ernst von Wildenbruch (eriti „Die Karolinger”, 1878 ja „Die Quintzow’s”, 1888).

⁵³ Paul Th. Falck, *Das Drama im Baltenlande*, lk 217.

Ka **Maurice von Sterni** ainus näidend „Diomed” (1899) on Kreeka-aineline värsstragöödia. Riist pärit, hiljem Berliinis ja Potsdamis elanud professor **Curt von Boetticher** (1896–1944) viljeles piibliainelist värsstragöödiat („Juudas”, 1912). **Leopold von Schroederi** (1851–1920) india motiividel kirjutatud, enamasti usulisi konflikte käsitlevaid draamasid „Dara või šahh Dšehan ja tema pojad” (*Dara oder Schah Dschehan und seine Söhne*, 1891) ja tema india draamade töötusi („Kalidasa Sakuntala”, 1903; „Printsess Zofe” 1902) mängiti Baltimaadel päris edukalt. India olud toob lavale ka **Adolf Julius Lyra** näidendis „Kõrbest ja pilvedest” (*Aus Wüste und Wolke*, 1908) ning tema draama „Saagu Jumal” (*Es werde Gott*, 1908) tegevus toimub lausa jääajal, inimkultuuri alguses. Eksootilisi värssdraamasid kirjutas ka **Richard von Wilpert**: India-ainelise näidendi „Naladi ehk kuninga jahiloomad” (*Naladi oder Königswild*, 1902) tegevus toimub Kašmiiris 14. sajandil ja „Mongkut ehk ämma kasuema” (*Mongkut oder Die Stiefgrossschwiegermutter*, 1902) viib 17. sajandi Birmasse, Siiami kuningakotta.

Heinrich von Hirschheydt on oma ainukese ilukirjandusteose, draama „Guilio Monti” (1902) tegevuse asetanud 19. sajandi alguse Napolisse.

Ajaloolis-mütoloogilisi draamasid kirjutas **Johannes von Guenther** („Tannhäuser”, 1914). Tema näidend „Maag” (*Der Magier*, 1916) räägib aga kuulsast 18. sajandi šarlatanist Cagliostro, kes tegi ilma ka Baltimaadel. Näidend on eelharjutuseks Guentheri 1927. aastal Leipzgis ilmunud romaanile „Cagliostro”. Guentheri draamakirjutamise praktika jäi lühikeseks, hiljem eelistas ta tõlkida teiste kirjutatud näidendeid (nii vene, hispaania kui inglise keelest).

Uusromantiline draama

Karl von Freymann, Otto von Taube ja Manfred Kyber kasutavad oma lühidraamades ajaloolist ainet teisiti kui historistlikus draamas.

Karl von Freymanni kolm ühevaatuselist näidendit „Francesca”, „Pärast 9. termidoori” (*Nach dem 9. Thermidor*) ja „Maskid” (*Masken*)⁵⁴

⁵⁴ Koondatud pealkirja alla „Masken. Drei Einakter.” München, 1908.

on ootamatute puäntidega elegantsed kirklikud maskimängud elu ja surma peale. Pikim lugu, „Pärast 9. termidoori”, osutab taas Freymanni huvile revolutsioonide vastu nende vaatenurgast, kelle vastu revolutsioon on sihitud. Tegevus toimub 1795. aastal, Prantsuse revolutsiooni järgses Pariisis, ühes vangikongis, kus kolm rojalisti peletavad surma oodates igavust galantse armumänguga, ignoreerides aristokraatlikul kombel oma peatset saatust. Kui neid vastu nende ootusi hoopiski vabaks lastakse, põhjendusega, et „prantsuse rahvas olevat peade maharaiumisest tüdinenud”,⁵⁵ ei suuda vangid enam kuidagi oma ootamatu vabanemisega leppida. Selle Freymanni kõige õnnestunumaks peetud näidendi esietendusele Riia Linnateatris 9. jaanuaril 1907 sai autor veel ise, vahetult enne oma surma, kaasa elada.

Pigem lugemisdraama kui lavale mõeldud näidend on **Otto von Taube** Eduard von Keyserlingile pühendatud „dramaatiline luuletus” pealkirjaga „Antinous” (1908),⁵⁶ mis kujutab nime tegelase vabatahtlikku ohvrisurma oma armastatud sõbra, surmahaige Rooma keisri Hadrianuse (130 a pKr) eest. Kuid surmaminek on kujutatud siin juugendlikus võtmes, meeltülendava laskumisena vetevoogudesse, otsima õnnesaari, millel elavad kaunid, trööstitoovad preestrinnad.

Manfred Kyberi sümbolistlikud dramoletid ja müsteeriumid (*Der Stern von Juda, Die neunte Stunde, Der Kelch von Avalon*⁵⁷) on kooskõlas autori huviga okultismi, teosoofia ja müstika vastu. Rudolf Borchardt oli 1904. aastal Stefan George toimetatavas ajakirjas *Blätter für die Kunst* kuulutanud draama uuestisündi keskaegsete müsteeriumimängude vaimust.⁵⁸ Richard Kraliku ja Hofmannsthali Calderóni vaimulike müsteeriumide töötlused ja Hugo von Hofmannsthali huvi inglise keskaegse *mystery play* vastu, saksa jõulumängude traditsiooni taaselustamine, Moskvas sündinud baltisakslase Eduard Stuckeni graali-tsükkel (*Gawân*, 1901; *Lanvâl*, 1903; *Lanzelot*, 1909; *Merlins Geburt*, 1913), Alfred Momberti kosmoloogiline Aeon-triloogia (*Aeon, der Weltgesuchte*, 1907; *Aeon zwischen den Frauen*, 1910;

⁵⁵ Karl von Freymann, *Masken*, lk 64.

⁵⁶ Otto von Taube, *Gedichte und Szenen*. Leipzig, 1908.

⁵⁷ Manfred Kyber, *Drei Münsterien*. Der Stern von Juda. Die 9. Stunde. Der Kelch von Avalon. Berlin–Charlottenburg, 1913.

⁵⁸ Peter Sprengel, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1900–1918*, lk 479.

Aeon von Syrakus, 1911), samuti Kyberi mõttekaaslaste ja vaimse mentori Rudolf Steineri aastatel 1910–1913 Müncheni Teosofiilises Seltsis etendatud neli „müsteeriumidraamat” on vaid mõned näited osutamaks külgetõmbejõule, mida selline „tervikkunstiideest” lähtuv draama ritualiseerimiskatse sel ajal evis, vähemalt teatud vaimsetes ringkondades. Paljudel sedalaadi vaatamängudel on intertekstuaalne seos Goethe „Faustiga”, (mis oli ju samuti mõeldud müsteeriumina), näiteks Kyberi allegoorilisel „dramaatilisel luuletusel” „Meister Matthias” (1908), kus tunnetusihast kannustatud vananev teadlane otsib vastust „küsimuste küsimusele” ega leia seda mitte tarkadest raamatutest, vaid „elust enesest”. Näidend esietendus 1908. aastal Berliini Kuninglikus Teatris.

„Meister Matthiasega” samaaegselt (1906) kirjutas Kyber hoopis maisemal pinnal liikuva draama „Rannatuli” (*Küstenfeuer*), mis ilmus trüki alles aastal 1923. Ajalugu, ehkki konkreetset dateeritud ja lokaliseeritud (1660, Frederik III valitsusaeg, Kopenhaagen) mängib siin väiksemat rolli kui lugu ise oma ajatu iseloomuga: Reeder Kristiansen saadab oma laeva (äri huvides) kindlasse hukku valesse kohta süüdatud rannatulega. Tema tütar Karin, kelle süda jäi laeva, pageb isa määratud peigmehe eest kallimaga kaasa, merele. Südamevalus isa sureb. Ärevust kruvivad näidendis unenäod, ended, pettepildid, mis hägustavad piiri realselt toimuva ja kujuteldava vahel.

Uusromantilisi maailmavaate-draamasid, „ülemlaule idealismile”,⁵⁹ kirjutas ka **Élisar von Kupffer** („Maailma isand”/ *Der Herr der Welt*, 1899; „Virvatuled”/ *Irrlichter*, 1900, „Aheldatud Aphrodite”/ *Die fesselte Aphrodite*, 1911, „Aino ja Tio”/ *Aino und Tio*, 1907). Viimatinimetatud näidendi eestipärane pealkiri on eksitav.

⁵⁹ Nii on nimetanud Kupfferi näidendeid tema mõtte- ja elukaaslane Eduard von Mayer. Vt *Elisarion, Aino und Tio. Ein fabulistisches Spiel mit und ohne tiefere Bedeutung*. Dresden, 1907, lk IX.

Tegu on muinasjutuainelise naivistliku värssdraamaga ehk „fabulistliku mänguga”, mis esitab wagnerlikult rikkalikus lavakujunduses Tuhkatriinu-loo kuningapojast Ainost ja kurja võõrasema kimbusolevast kuningatütrest Tiost. Olgugi et tegelaste „kõnekad” nimed on eestipärased ja -keelsed, kirjutatud veel vanas kirjaviisis (kuningapoeg Aino, kuningatütar Tio, Tio ema haldjas Linda, kuninga ihuarst Kawwal, Tio hoidja Wanna, õukondlased

Sselge, Jõggi, Ull, Tigge), leiab tegevus aset mütoloogilises ajas ja ruumis.

*Anna Lydia von
Rennenkampff*

Uusromantiline allegooriline muinasjutt värsivormis on ka **Anna Lydia Rennenkampff** näidend „Muinasjutt Igatsusest” (*Das Märchen von der Sehnsucht*, 1911), milles orientalse kulissi taustal astuvad dialoogi maised ja taevalikud olendid, maised ja taevalikud kired. Seegi on „ülem laul idealismile”, mis kuulutab armastuse triumfi, inimlike igatsuste tippu.

VI

Baltisaksa kirjanduskriitika

Baltisakslased kirjanduskriitikutena

Saksa klassika lembus

Baltisaksa päritolu õpetlaste kirjanduskriitiline produktsioon on märkimisväärne. Juba ainuüksi aastatel 1890–1910 ilmunud kriitilistest teostest saab esindusliku ja eri ajastuid ning valdkondi katva nimekirja. Baltisakslaste saksa klassika lembus on viinud autoriteetsete uurimusteni just selles vallas ning siin on baltisaksa kirjanduslookirjutuses 19. ja 20. sajandi vahetuseks juba sajandipikkune traditsioon: taasavatud Tartu Keiserliku Ülikooli õppejõud ja raamatukogu juhataja Karl Morgenstern (1770–1852) pidas Tartus loenguid Goethest, Klopstockist, saksa kujunemisromaanist jm.¹ Tema vaimseks järglaseks kirjanduslektorina oli tartlane Victor Hehn (1813–1890), kelle (enamasti postuumselt) ilmunud Goethe-käsitlusi² on asjatundjad väga kõrgelt hinnanud. Hehni peaaegu 400-leheküljeline teos „Mõtteid Goethest” ilmus ajavahemikus 1887–1909 koguni üheksas trükis.³ Käsitletaval ajavahemikul on Goethe-uurimuses teatepulga üle võtnud **Otto Harnack** (1857–1914), kelle elutööks sai Goethe kogutud teoste kommentaaridega väljaandmine.⁴ Ta avaldas

¹ Karl Morgenstern, *Grundriss einer Einleitung zur Ästhetik, mit Andeutungen zur Geschichte derselben*, Dorpat, 1815; Johann Wolfgang Göthe. Vortrag, gehalten in der feierlichen Versammlung der Kaiserlichen Universität Dorpat, den 20. November 1832. St. Petersburg, 1833; Klopstock. Eine Vorlesung. Dorpat, 1807; Zur Geschichte des Bildungsromans. Vortrag, gehalten den 12. Dec. 1820. Dorpat, 1820.

² Victor Hehn, *Gedanken über Goethe*. Berlin, 1887/1888; *Über Goethes Hermann und Dorothea*. Toim. A. Leitzmann, Th. Schieman. Stuttgart, 1893; *Über Goethes Gedichte*. Toim. E. v. d. Hellen. Stuttgart, 1911.

³ Thomas Taterka, *Goethe ja Victor Hehn. – Goethe Tartus. Konverentsi „Goethe Tartus” (1999) ettekanded*. Eesti Goethe-Seltsi aastaraamat II. Tartu, 2000, lk 142–153, siin lk 142.

⁴ Johann Wolfgang von Goethe, *Ausgewählte Gedichte*. In chronologischer Folge mit Anmerk. Braunschweig, 1901; Johann Wolfgang von Goethes Werke. Toim. Karl Heinmann. Leipzig, 1902–1907. [Harnacki toimetatud on 5., 22., 23. ja 24. köide]; J. W. v. Goethe, *Werke*. Hrsg. im Auftrag der Grossherzogin Sophie von Sachsen. Weimar, 1908–1909. [Harnacki toimetatud on 46.–49. köide]; J. P. Eckermann, *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens I–II*. Berlin, 1913.

nii teaduslikke kui populariseerivaid käsitlusi Weimari klassikast, esmajoones Goethest.⁵ Otto Harnack oli lõpetanud Tartus gümnaasiumi, õppinud seejärel Tartu ülikoolis ja aastakese Göttingenis ajalugu, olnud mõnda aega ülemõpetajaks mainekas Birkenruh' gümnaasiumis ning rajanud Võnnus erakooli. 1896. aastal siirdus Harnack Saksamaale, töötas Weimaris Goethe ja Schilleri arhiivis ning oli seejärel Darmstadtis kirjandusprofessoriks, toimetades ühtlasi Berliinis ilmuva ajakirja *Preussische Jahrbücher* kirjandusosa (vt ptk VII). Goethe-käsitlustega astuvad antud perioodil üles ka Tartu ülikooli kirjandusdotsent **Woldemar Masing** (1836–1923), kes kirjutas Goethe luule keelelisest muusikaalsusest,⁶ Leipzgis filosoofiadoktori kraadi omandanud **Valerian Tornius** (1883–1970), hilisem Leipzigi Goethe-Seltsi esimees, kes on vaadelnud Goethe dramaturgina⁷ ning Tartu ülikooli meditsiini- ja ajalooharidusega Viljandi maagümnaasiumi õpetaja, ajakirjanik (*Zeitung für Stadt und Land* rajaja ja *Rigasche Zeitung*'i kaastöeline), vene kirjanduse tõlkija **Gustav Keuchel** (1832–1910), kes käsitles Goethe loomingut religiooset tausta.⁸ Omapärase kommentaari „Faustile”, „sissejuhatuseks originaali mõistmisel”, avaldas Kuramaal ja Riias arstipraksist pidanud **Julius Kupffer** (1837–1894).⁹ Didaktilise sihiasetusega töös jutustatakse „Fausti” ümber eesmärgiga avada võimalikult peensusteni teose kultuuriloolist tausta. Doktoritöö Goethe retseptsioonist Švaabimaal¹⁰ kaitses Tübingeni ülikoolis 1915. aastal **Frank Thiess** (1890–1977), kelle viljakas loometee kirjanikuna on käsitletaval perioodil alles ees. 1899. aastal on Goethe 150. sünniaastapäeva tähistatud Baltimail diskussiooniõhtute ja pidulike ettekannetega.¹¹

⁵ Otto Harnack, Aufsätze und Vorträge. Tübingen, 1911; Essays und Studien zur Literaturgeschichte. Braunschweig, 1899; Schiller. Berlin, 1898; Goethe in der Epoche seiner Vollendung 1805–1832. Leipzig, 1887; Die klassische Ästhetik der Deutschen. Leipzig, 1892; Deutsches Kunstleben im Rom im Zeitalter der Klassik. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte. Weimar, 1896; Der deutsche Klassizismus im Zeitalter Goethes. 1906.

⁶ Woldemar Masing, Sprachliche Musik in Goethes Lyrik. Strassburg, 1910.

⁷ Valerian Tornius, Goethe als Dramaturg. Ein Beitrag zur Literatur- und Theatergeschichte. Leipzig, 1909.

⁸ Gustav Keuchel, Goethe's Religion und Goethe's Faust. Riga, 1899

⁹ Julius Kupffer, Goethes Faust als Erzählung zur Einführung in das Verständnis des Originals. Naumburg a. S., 1892.

¹⁰ Frank Thiess, Die Stellung der Schwaben zu Goethe. Dissertation. Tübingen, 1915.

¹¹ Christoph Mickwitz, Zum Gedächtnis Goethes. Reval, 1899; Franz Sintenis, Goethe vor hundert Jahren. Zum Feier des 28./16. August 1899. Riga, 1899.

Olgugi et Schiller on olnud baltisaksa kirjandusväljal läbi aegade armastatuim klassik – selle tõendiks on ka Schilleri auks püstitatud maailma esimesed mälestusmärgid Helmes (1905) ja Puhtulaiul (1913) – pole Schilleri-uurimus nii rohkeid vilju kandnud. 1905. aastal, 100. surma-aastal, on Schiller nii baltisaksa kriitikas kui ka teatri peakangelaseks. Ajakiri *Baltische Monatsschrift* andis välja Schilleri erinumbri, Riia Linnateater lavastas aasta jooksul, kronoloogilises järjekorras, kõik Schilleri näidendid, Schillerile pühendati näitemänge, ettekandeid, peeti kõnekoosolekuid ja korraldati austamisõhtuid. Eraldi raamatuna on 1905. aasta balti schillerianast ilmunud näiteks **Bertha Noeltingi** (1848–1921) Riias peetud ettekanne Schilleri traktaadist „Inimese esteetilisest kasvatamisest”,¹² **Christoph Mickwitzi** Eestimaa Kirjanduse Ühingu peetud ettekanne „Schilleri mälestuseks”¹³ ja Võru Krümmeri kasvatusasutuse juhataja, hilisema Tartu gümnaasiumi ülemõpetaja **Franz Sintenise** (1835–1911) Tartu ülikooli aulas peetud pidukõne pealkirjaga „Schilleri isiksus”.¹⁴

Balti autorite poolt ei leidnud ühtmoodi tunnustamist siiski mitte kogu saksa klassikalis-romantiline pärand. Otto Harnacki esteetiline maitse juurdub sel määral Weimari klassikas, et tema suhtumine saksa romantismi on tõrges. **Jeannot Emil von Grotthuss** seab kahtluse alla Heinrich Heine kuuluvuse saksa kirjandusklassikasse,¹⁵ väites oma käsitluses „Heinrch Heine luuletajana”,¹⁶ et esteetilistest kriteeriumidest lähtuvalt olevat tema tähendus luuletajana ülehinnatud. Grotthuss peab Heine mõju

Jeannot Emil von Grotthuss

¹² Bertha Noelting, Schiller, über die ästhetische Erziehung des Menschen. Vortrag, gehalten zur Erinnerung an Schillers 100 jähr. Todestag. Riga, 1905.

¹³ Christoph Mickwitz, Zum Gedächtnis Schillers. Reval, 1905.

¹⁴ Franz Sinenis, Schillers Persönlichkeit. Festrede, gehalten am 28.04. (11.05.) 1905. Dorpat, 1905.

¹⁵ Heine-poleemika puhkes Saksamaal 1894. aastal seoses Heine monumendi rajamisega. Luuletaja päritolu põhjustas arutelu tema rolli üle saksa kirjandusloos.

¹⁶ Jeannot Emil von Grotthuss, Heinrich Heine als Lyriker. Stuttgart, 1894.

hilisemale saksa luulele hukatuslikuks ja ruineerivaks: ta olevat toonud saksa lüürikasse vale, ebaterve tooni. Heine looduskäsitust Goethe omaga võrreldes leiab autor, et kui Goethel on loodus ehe ja tõeline, sulades kokku tõelise tundega, siis Heine ei kujuta loodust kunagi ilustamata, ülevas lihtsuses ja loomulikkuses, vaid orientalse sümboolika ja allegooria kaudu, mis tardub surnud, konventsionaalseteks fraasideks.

Kaasaegse kirjanduse käsitlused

Kaasaegne kirjandus on baltisakslaste huvi pälvinud vähem. **Karl Friedrich Glasenapp** (1847–1915), kes oli Tartus võrdlevat keeleteadust õppinud ning töötas kirjandusõpetajana Pärnus, Riia linna-tütarlastekoolis ja seejärel dotsendina Riia polütehnikumis, sai tuntuks Richard Wagneri uurija ja biograafina.¹⁷ **Maurice von Stern** on kirjutanud elu- ja loominguloolise käsitluse Ida-Preisi päritolu kirjanikust Wilhelm Jordanist¹⁸ ning avaldanud kogumiku esseid kaasaegsetest kirjanikest ja filosoofidest.¹⁹ Franz Sintenis on pidanud ettekande Nicolaus Lenaust, ühest baltisaksa lugejate lemmikpoeedist.²⁰

Kõige tuntum antud perioodi balti päritolu kirjanduskriitik on **Laura Marholm**, kelle naisvaatenurgast lähtuvad esseed Gottfried Kelleri, Paul Heyse, Henrik Ibseni, August Strindbergi ja Bjørnstjerne Bjørnsoni loomingust on koondatud raamatusse „Meie, naised, ja meie kirjanikud” (*Wir Frauen und unsere Dichter*, 1895). Laura Marholm on Georg Brandese võrdleva meetodi esmatutvustaja balti kriitikaväljal. Alates esimestest baltisaksa ajakirjanduses ilmunud

¹⁷ Carl Friedrich Glasenapp, Richard Wagner's Leben und Wirken. Cassel–Leipzig, 1876–77; Das Leben Richard Wagners I–VI. Leipzig, 1894–1911; Wagner-Lexikon. 1883; Wagner-Encyklopädie I–II. 1891.

¹⁸ Maurice von Stern, Wilhelm Jordan. Ein deutsches Dichter- und Charakterbild. Frankfurt/M., 1910. [Wilhelm Jordan andis muuhulgas välja leedu rahvalaule ja muistendeid: Wilhelm Jordan, Litauische Volkslieder und Sagen. Berlin, 1843].

¹⁹ Maurice von Stern, Typen und Gestalten moderner Belletristik und Philosophie. Linz–Wien, 1902.

²⁰ Franz Sintenis, Nicolaus Lenau, Vortrag gehalten in der Aula der Universität Dorpat. Hamburg, 1899.

Ibseni ja Brandese käsitlestest²¹ näitas Marholm end (autodidakti kohta hämmastavalt) suure lugemuse ja voolava sulega kriitikuna, kelle kirjandusmõistmine oli kaasaegne. Saksa meedias tutvustas Marholm kaasaegset Skandinaavia kirjandust, mida ta hindas saksa omast rohkem ja milles teda võlus moodsa inimese psühholoogiline käsitusviis. Marholmi läbimurdest kriitikuna, mis oli üks naisele raskemini kättesaadavaid ameteid, kõneleb fakt, et 1890. aastate algul oli ta üks vähestest regulaarselt kirjutavatest naiskriitikutest saksa mõjukas modernistlikus kirjandusajakirjas *Freie Bühne*, millele ta kirjutas teatrikriitikat, tutvustas kaasaegset Skandinaavia, saksa ja prantsuse kirjandust ning esines kirjandusliku naiskuvandi kriitiku ja analüüsijana.²²

Kirjanduskriitikat on kirjutanud ka käsitletava perioodi ainus doktorikraadiga naine, Riia kõrgema tütarlastekooli lõpetamise järel Berliinis ja Pariisis muusikat, seejärel Berliinis, Erlangenis ja Freiburgis filosoofiat õppinud **Leonore Ripke-Kühn**, kes kaitses 1908. aastal doktorikraadi esteetika-alase dissertatsiooniga „Esteetilise autonoomia probleem”²³ ja kelle hilisem looming sisaldab nii luulet, romaane, esseid kui ka filosoofilisi käsitlusi.

Kohalikule kirjandusväljale on suunatud orientalisti ja filoloogi, alates 1908. aastast Tartu ülikooli itaalia keele ja kirjanduse professori **Gregor von Glasenappi** (1855–1939) esseekogumikud kaasaegsest kirjandusest, värsiõpetusest, tõlketeooriast ja loome-psühholoogiast.²⁴ Eraldi raamatuna on ilmunud Glasenappi käsitlus naisautorite novelliloomingust,²⁵ milles on kesksel kohal baltisaksa kirjaniku Helene von Kloti teose „Üks naine. Etüüd natuurist” (*Eine Frau. Studie nach dem Leben*, 1892) arvustus.

²¹ Laura Marholm, Henrik Ibsen. Literarische Skizze. – Nordische Rundschau 1884, nr 1, lk 56–82, 310; Georg Brandes und die moderne literarische Kritik. – Rigasche Zeitung 1. VI 1885.

²² Nt artikliseeriad: Die Frauen in der skandinavischen Dichtung. – Freie Bühne für modernes Leben 1890; Zur Psychologie der Frau. – Freie Bühne 1892.

²³ Leonore Kühn, Das Problem der Ästhetischen Autonomie. [Dissertation]. 1908.

²⁴ Gregor von Glasenapp, Essays. Kosmopolitische Studien zur Poesie, Philosophie und Religionsgeschichte. Riga, 1899; Neue Essays. Abhandlungen zur Philosophie, Literatur und Religionsgeschichte. Riga, 1910.

²⁵ Gregor von Glasenapp, Eine moderne Novelle und ein unmoderner Novellist. Riga, 1899.

Pealkirja alla „Probleeme ja karakterkujusid” (*Probleme und Charakterköpfe. Studien zur Litteratur unserer Zeit*, 1897) on **Jeannot Emil von Grotthuss** koondanud oma käsitlused kaasaegsest kirjandusest: Nietzsche, Gerhart Hauptmannist, Heinrich Sudermannist, Richard Vossist, Karl von Perfallist, saksa ajaloolisest romaanist (Felix Dahn, Georg Ebers ja Wilhelm Heinrich Riehl), moodsast lüürikast (Detlev von Liliencron ja Richard Dehmel), Ibsenist, Tolstoist, José Echegarayst ja Guy de Maupassant’ist.

Kui Grotthussi taotluseks on läheneda kaasaegsele kirjandusele vaid humanistlikust ja esteetilisest vaatenurgast, püüdmata iga hinna eest „pressida kunstnikku mingitesse esteetilis-tehniliste programmide herbaariumi”, mis iseloomustavat kaasaegset kirjanduskriitikat,²⁶ siis Eberhard Krausi ja Georg Tantzscheri käsitluste keskmes on just vooluline põhimõte. Jutustaja, näitekirjanik ja ajakirjanik **Eberhard Kraus** esitab romantismi ja naturalismi tüpoloogია ning, kasutades võrdlevat meetodit, laiendab Euroopa kirjanduse horisonti ungari, vene, rumeenia, poola jt slaavi kirjanduste võrra.²⁷ Võrdlevat meetodit on rakendanud ka Pärnu gümnaasiumiõpetaja **Georg Tantzsch** (1821–1887) ülevaates uusromantismist ja Nietzsche mõjust sellele.²⁸

Kaasaegse draama arenguteedest on kirjutanud raamatu tuntud poliitik, ajakirjanik (*Revalsche Zeitung, Rigasche Rundschau*) ja teatrikriitik **Paul Schiemann** (1876–1944), kes mõnevõrra revideerib baltisaksa kriitika konsensuslikku arusaama saksa klassika kohustavast eeskujust kaasaegse kirjanduse jaoks, soovitades saksa klassika esteetilisest normi käsitleda ajaloolisena, oma ajastu ilminguna, mida kaasaeg ei pea võtma absoluutsena.²⁹ Hebbeli, Ibseni, Tšehhovi, Tolstoi, Leonid Andrejevi, Gorki, Hauptmanni, Max Halbe, Schnitzleri, Wedekindi, Maeterlincki, Wilde’i, Verhaereni, Hofmannsthal’i jt loomingu näitel uurib autor draama kunstiliste seaduste muutumist, toonitades

²⁶ Jeannot Emil von Grotthuss, *Probleme und Charakterköpfe. Studien zur Literatur unserer Zeit*. Stuttgart, 1898, lk VII.

²⁷ Eberhard Kraus, *Romantik und Naturalismus. Literarische Kreutz- und Quersprünge*. Mitau, 1891.

²⁸ Georg Tantzsch, *Friedrich Nietzsche und die Neu-Romantik. Eine Zeitstudie*. Dorpat, 1900.

²⁹ Paul Schiemann, *Auf dem Wege zum neuen Drama*. Reval, 1912.

erinevate ajastute ja voolude kaasa toodud uuendusi ning püüdes mõista moodsa draama sihte ja taotlusi.

Tartust pärit näitleja, alates 1909. aastast Meiningeni Õukonnateatri direktorina töötanud **Max Grube** on kirjutanud ka teatrilaseid ja -loolisi raamatuid: tuntud saksa teatrijuhist, näitlejast ja kirjanikust Karl von Holteist, Riia Linnateatri direktorist aastatel 1837–1841, kes on muuhulgas jäädvustanud end kirjanduslukku saksa esimese kriminaalromaaani „Mõrv Riias” (*Ein Mord in Riga*) autorina, või Berliini Kuningliku Teatri (*Königliches Schauspielhaus*) kuulsast näitlejast Adalbert Matkowskyst (kelle tähelennu tipus oli Karl Moori osatäitmine).

Kui baltisaksa kirjanduskriitiline mõte viibibki valdavalt saksa kirjanduse tuuma – saksa klassika – turvalises ümbruses, siis **Élisar von Kupffer** ja **Bernhard Stern** on suunanud seda ka riskantsematele ja perifeersetele radadele: Stern oma „Kõigi aegade ja rahvaste erootilise kirjanduse illustreeritud ajaloo” (1908) ning Kupffer maailma homoseksuaalse luule antoloogiaga (1900), millele ta kirjutas sissejuhatuseks põhjaliku ülevaate sedalaadi kirjanduse ajaloost ja olemusest.³⁰

Vene, eesti, läti kirjanduse ja kultuuri tutvustamine

Olulist rolli on baltisakslased mänginud Vene-Saksa kultuurivahetuses, millest annab tunnistust ka kirjanduskriitika.³¹ Vene kirjandust tutvustab saksa keeles uuritaval perioodil Tallinna toomkooli vene keele ülemõpetaja, ajakirja *Nordische Rundschau* rajaja ja *Revaler Zeitung*’i toimetaja **Erwin Baueri** (1857–1901) ülevaade „Naturalismist, nihilismist ja idealismist vene kirjanduses”.³² Hans Landsbergi poolt

³⁰ Bernhard Stern, *Illustrierte Geschichte der erotischen Literatur aller Zeiten und Völker* I–II. Wien, 1908; Élisar von Kupffer, *Lieblingsminne und Freudesliebe in der Weltliteratur*. Eberswalde, 1900.

³¹ Tartu ülikooli õppejõudude kirjandusteaduslikust vahendustegevusest vt ptk II, baltisakslastest tõlkijatena ptk VII.

³² Erwin Bauer, *Naturalismus, Nihilismus, Idealismus in der russischen Dichtung*. Literaturhistorische und kritische Streifzüge. Berlin, 1890.

toimetatud mainekas kirjanike elu ja loomingut käsitlevas esseeasarjas „Moderne Essays” ilmus kõrvuti Georg Brandese Bjørnsoni-, Paul Ernsti Nietzsche- või Leo Bergi Strindbergi-käsitlusega ka tartlase **Arthur Ustali** Maksim Gorki elu ja loomingu tutvustus.³³ Saksa kaasaegset kirjandust on vene kirjandusväljale juhatanud **Johannes von Guenther** (1886–1931), kes on vene kirjanduse saksa keelde tõlkimise kõrval kirjutanud vene keeles essee Stefan Georgest (1910).

Leo Meyer

Baltisakslaste eesti ja läti kultuuriuurimuslik tegevus näitab käsitletaval perioodil vaibuvat hoogu. See on endiselt seotud peamiselt Õpetatud Eesti Seltsi ja Läti Kirjandusseltsi tegevusega (vt ka ptk II). Kuni 1899. aastani oli Õpetatud Eesti Seltsi presidendiks Tartu ülikooli saksa ja võrdleva keeleteaduse professor **Leo Meyer** (1830–1910), kelle juhtimisel kujunes seltsist silmapaistev teadusasutus. Meyer tundis elavat huvi ka eesti keele ja kirjanduse vastu, millest annavad tunnistust tema arvukad, peamiselt 1870. ja 1880. aastatel avaldatud kirjutised. Kuid ka 1890ndatel oli Meyer eesti teemadel jätkuvasti produktiivne: siis ilmusid tema käsitlused Joachim Rossihniusest, Georg Mülleri jutlustest, Reiner Brockmannist, eesti rahvalauludest jne.³⁴ 1891. aastal anti seltsi toimetistes välja Georg Mülleri jutlused koos Villem Reimani saatesõnaga, 1898. aastal ilmus Rossihniuse katekismus. Eesti keele, kirjanduse ja rahvaluule küsimustega tegelesid sajandi lõpul ja uue algul ka Richard Hausmann,³⁵

³³ Arthur Usthal, Maxim Gorki. Berlin, 1904.

³⁴ Leo Meyer, Über die ältesten estnischen Sprachdenkmäler und Joachim Rossihnius. – Sitzungsberichte der GEG 1897, lk 1–29; Das älteste bekannte estnische Gedicht. – Sitzungsberichte der GEG 1890, lk 31–32; Über die Predigten Georg Müllers. – Sitzungsberichte der GEG 1891, lk 1–23; Ueber estnische Volkslieder. – Sitzungsberichte der GEG 1896, lk 119–120; 126–127. [Leo Meyeri tegevusest ÕESI presidendina vt: Kersti Taal, Õpetatud Eesti Selts Leo Meyeri ajal].

³⁵ Richard Hausmann, Zur Geschichte der ersten estnischen Vollbibel. – Sitzungsberichte der GEG 1898, lk 95–102.

Hermann von Bruiningk,³⁶ Leopold von Schroeder,³⁷ Johannes Carlbom,³⁸ Richard Hasselblatt,³⁹ Constantin Hörschelmann⁴⁰ ja Wolfgang Schlüter.⁴¹ Viimasest sai 1899. aastal Meyeri järglane ametis, kus ta püsis kuni seltsile saatusliku 1912. aastani. Tugev oli ka seltsi fennougristika-alane suunitlus ning siingi on sakslastest kõige enam avaldanud Meyer, Schlüter ja Schroeder. Huvitav on märkida, et nii Meyer kui Schlüter, kes sel perioodil ÕESI juhtisid ja eesti teemadel kõige sagedamini sõna võtsid, ei olnud baltisaksa päritolu.

20. sajandi algusest, rahvuslike pingete süvenedes, rauges ÕESI huvi eesti kultuuri vastu kuni seltsi sakslastest liikmete katseni estofiilne suund seltsi tegevusest sootuks välja juurida. Need katsed osutusid paraku seltsi lammutamiseks ning pärast 1912. aasta üldkoosolekut, mida eesti pool nägi seltsi ülevõtmiskatsena sakslaste poolt, peatus seltsi tegevus kuni 1919. aastani.

Väljaspool Õpetatud Eesti Seltsi väljaandeid on käsitletaval perioodil eesti mütoloogia kohta avaldanud uurimusi **Leopold von Schroeder**. Tema kirjutis germaani haldjatest ja jumalatest eesti mütoloogias (*Germanische Elben und Götter beim Estenvolke*) ilmus Viinis aastal 1906.

Leopold von Schroeder

³⁶ Hermann von Bruiningk, Der Wittesche Katechismus und sein Herausgeber. – Sitzungsberichte der GEG 1908, lk 48–54.

³⁷ Leopold von Schroeder, Zur Entstehungsgeschichte des Kalewipoeg. Mittheilungen aus Briefen des Dr. F. R. Kreutzwald an die Herren Dr. Sachssendahl und Pastor Reinthal. – Verhandlungen der GEG 16. I 1891, lk 1–53.

³⁸ Johannes Carlbom, Eine estnische Übersetzung Horaz'scher Oden. – Sitzungsberichte der GEG 1899, lk 94–107.

³⁹ Richard Hasselblatt, Ein estnisches Klagelied auf Dorpat von Kässo Hans. – Sitzungsberichte der GEG 1890, lk 32–34.

⁴⁰ Constantin Hörschelmann, Studien zum Lautwandel des „ö“ im Estnischen. – Sitzungsberichte der GEG 1902, lk 37–49.

⁴¹ Wolfgang Schlüter, Hinweis auf eine Abhandlung von Ojansuu über den Einfluss der estnischen Sprache auf das Deutsche der Ostseeprovinzen. – Sitzungsberichte der GEG 1909, lk 1–45; Die estnischen Ortsnamen im Liber census Daniae. – Sitzungsberichte der GEG 1907, lk 1–65; Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie. Sitzungsberichte der GEG 1901, lk 88–100. Vt ka Wolfgang Schlüter „Kalevipoja“-teemalisi artikleid.

Schroeder on avaldanud uurimusi ka soome,⁴² läti⁴³ ja vanaindia mütoloogiast, samuti india kultuurist ja kirjandusest. 20. sajandi alguses pühendus ta aaria mütoloogia, religiooni ja kultuuri rassipsühholoogilisele selgitamisele, mõjutades oluliselt H. S. Chamberlaini teooriat aaria rassi ülimuslikkusest.⁴⁴

Läti Kirjandusseltsi presidendiks oli 1864–1895 **August Bielenstein** (1826–1907), kelle tegevus oli suunatud läti keele ja kultuuri uurimisele. Läti kultuuri teemadega tegelesid seltsis 1890. aastatel ka Hans ja Emil Bielenstein, Alexander Bernewitz, Ludwig Behrsing, Tartu ülikooli läti keele lektor Jēkabs Lautenbahs jt.

Kirjanduskriitika ajakirjades
Baltische Monatsschrift (1859–1931)
ja *Deutsche Monatsschrift für Russland* (1913–1915)
aastatel 1890–1915⁴⁵

Baltisaksa kirjanduskriitilisest mõttest saab hea pildi ajakirja *Baltische Monatsschrift* põhjal. Ajakirja põhiosas pole kirjanduse osakaal kuigi suur, kuid kaasaegse kirjanduse tutvustamiseks on mõeldud rubriigid „Neue Belletristik” ja „Litterärische Streiflichter”, hiljem „Litterärisches” ja „Literarische Rundschau”. Aastatel 1895–1897 on väljaandel eraldi kirjanduslik lisa.

Kõige rohkem on ajakirja kirjandusosas baltisaksa kirjanduslugu puudutavat materjali. Tajutav on soov näidata Baltimaade vaimuelu tihedat seost Saksamaaga, mistõttu leiavad sagedast käsitlemist baltlaste

⁴² Leopold von Schroeder, *Die Volkspoesie der Finnen*. Wien, 1901.

⁴³ Leopold von Schroeder, *Ligho, Refrain in den Sonnenwendliedern der Letten*. Wien, 1902.

⁴⁴ H.S. Chamberlaini teos „Aaria maailmavaade” (*Arische Weltanschauung*, Berlin 1905) on pühendatud Leopold von Schroederile.

⁴⁵ Kirjanduslooste ja -teoreetiliste artiklite ja kriitiliste kirjutiste nimekirja vt lisad 6, 7.

kontaktid saksa kirjandusklassikutega. Mitmed artiklid vaevad J. M. R. Lenzi kirjanduslikku pärandit ning rolli saksa kirjanduses. Käsitletud on Elisa von der Recke, Nikolai von Rehbinderi, Georg Julius von Schultz-Bertrami, Alexander von Ungern-Sternbergi, Apollonius von Maltitzi, Hermann von Samsoni, Karl Peterseni ja August von Kotzebue kirjanduslikku tegevust. Kõige rohkem *Baltica*-alaseid artikleid on sel perioodil eesti päritolu kodu-uurija **Paul Theodor Falcki** (1845–1920) sulest. Vana-Liivimaa aegset kirjandust on mitmes artiklis käsitlenud Viljandi saksa keele ja kirjanduse õpetaja, Viljandi Kirjanduse Seltsi president aastatel 1892–1898, **Theodor von Rieckhoff** (1855–1906). Põhjaliku ülevaate balti kirjandusest 19. sajandi esimesel poolel on andnud Tartu ülikooli filoloogia- ja meditsiiniharidusega **Adolf von Keussler** (1880–?).

Üldist kirjanduslugu käsitlevad artiklid keskenduvad ootuspäraselt saksa klassikale,⁴⁶ käsitletud on Goethe, Schilleri, Herderi loomingut või nende baltimaiseid suhteid. Seoses Schilleri 100. surma-aastapäevaga, mida Baltimaadel tähistati suurejoonelise mälestuspäevana, on ajakiri välja andnud Schillerile pühendatud erinumbri. 19. sajandi kirjanikest on huvi pakkunud eeskätt Friedrich Hebbel, artikliga on ära märgitud ka Heinrich Heine, Theodor Storm ja Jeremias Gotthelf. Muust Euroopa kirjandusklassikast on tähelepanelikult järgitud Shakespeare'i-uurimust Saksamaal.⁴⁷ Shakespeare'i ja Byroni loomingut on põhjalikumalt käsitlenud Tartu filoloogiakandidaat, inglise keele õpetaja **Eduard Eckardt** (1864–1944).

Väljaandes on muutuv olnud vene kirjanduse osakaal. Kui 1890. aastatel oli vene kirjandus enesestmõistetavalt *Baltische Monatsschrift*i huviorbiidis, kusjuures kõige enam on ruumi pühendatud Tolstoile, siis 20. sajandi alguses räägitakse Puškini ja Lermontovi kui „põhimeeleolult pessimistlike kirjanike kahjulikust mõjust kooliõpilastele” ega soovitata neid võtta saksa kooliprogrammi: „Ise nakatunud dekadentsist, polnud nad võimelised oma haigusekirjeldustele positiivse maailmavaatega

⁴⁶ Lisa 7 ei näita klassikaväljaannete retsensioone, mis moodustavad suure osa ajakirja kirjanduslike kommentaaridest. Neis on esikohal Goethe, Schilleri, Herderi, Lessingi jt saksa klassikute uusväljaannete, samuti saksa klassika-alaste uurimuste tutvustused.

⁴⁷ Korduvalt on retsenseeritud 19. sajandi tuntud teoloogi, filosoofi, kunsti- ja kirjanduskriitiku Friedrich Theodor Vischeri Shakespeare'i-käsitlusi.

samaväärseid esindajaid vastu seadma. Nii ei lähtu nende teoste lugemisest mitte tiivustavad, vaid halvavad, mitte elu edendavad, vaid elu pidurdavad impulsid. Ja sellepärast ei suuda me osutada noorusele kehvemat teenet, kui sunnime neid koolis selle suuna saadustega tutvust tegema”⁴⁸

Eesti kirjandusloo sündmused pälvivad tähelepanu niivõrd, kui võrd nad on ilmunud saksakeelses tõlkes. Ajavahemikus 1890–1915 peab ajakiri tarvilikuks vaid kahel korral peatuda Eesti-ainelistel kirjanduslikel teemadel: „Kalevipoja” saksakeelse tõlke ilmumise puhul ja Jakob Hurda Peterburis peetud saksakeelse ettekande puhul eesti täheteadusest. Sama palju on leidnud käsitlemist soome kirjandus (vt Keussleri käsitlust soome rahvalaulust ja filoloogiakandidaadi, tallinlase **Emil Thomsoni** (1863–?) „Kalevala”-tutvustust).

Kirjanduslugu käsitlevad ajakirjas kõige sagedamini Puškini tütarlastegümnaasiumi religiooniõpetaja, Tartu ülikooli teoloogia-professor aastatel 1907–1916, Karl Girgensohn (1875–1925), Gregor von Glasenapp, Karl Stavenhagen, Franz Sintenis ja Eduard Eckardt. Kirjandusteoreetilisi ja esteetilisi käsitlusi on avaldanud Woldemar Masing, Gregor von Glasenapp, Eduard Eckardt, Leonore Ripke-Kühn jt.

Baltisaksa kirjandusvälja maitse-eelistustest saab ettekujutuse, kui jälgida ajakirjas ilmunud jooksvat kriitikat. Kaasaegset ilukirjandust tutvustavat rubriiki (*Neue Belletristik*) sisustavad peamiselt Tartust pärit ja Tartu koolitusega indoloogi, keeleteadlase, religiooniloolase, eesti rahvakommete ja usundi uurija ning luuletaja, kunagise Tartu ülikooli sanskriti keele õppejõu, Õpetatud Eesti Seltsi auliikme, alates 1899. aastast Viinis elava **Leopold von Schroederi** kriitilised või soosivad sõnavõtted. Tema on üks arvestatavamaid maitsekujundajaid baltisaksa kirjandusväljal. Uusi raamatuid tutvustavad ka Miitavist pärit õpetaja ja seltsitegelane⁴⁹ **Heinrich Diederichs** (1840–1914), kelle toimetada on rubriik „Litterärische Streiflichter”, samuti tartlasest pastor **Hans Eisenschmidt** (1873–1936), Jeannot Emil von Grotthuss, Karl Girgensohn, Tartu teoloogiakandidaat, Riia

⁴⁸ Karl Blum, Puschkin und Lermontov in der Schule. – BM 1907 II, lk 362–363.

⁴⁹ Diederichs on olnud Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi ja Läti Kirjanduse Seltsi sekretär ja raamatukoguhoidja.

polütehnikumi ja Peterburi Püha Anna kooli saksa keele ja kirjanduse õpetaja **Erich von Schrenck** (1869–1930), Karl Stavenhagen jt. Ajakirjanik ja kunstikriitik **Julius Hasselblatt** (Julius Norden) hoiab balti avalikkust kursis Saksamaa teatri- ja kunstieluga. Oma maa kirjanduslikel võrsetel on silma peal hoidnud eeskätt Leopold von Schroeder, Gregor von Glasenapp, Birkenruh' gümnaasiumi ja Tartu maagümnaasiumi ülemõpetaja ja ajakirjanik **Friedrich Bienemann** (1860–1915), **Siegfried von Sivers** (1887–1856), Franz Sintenis, Heinrich Diederichs, Otto von Schilling, Tartu ja Riia ajalooõpetaja **Eduard Fehre** (1862–1915) jt. Pikema elu ja loomingut tutvustava artikli on balti autoritest ära teeninud kirjanikud Theodor Hermann Pantenius (kahel korral), Helene von Engelhardt, Alexander Badendieck ja Rudolph Seuberlich, retsenseeritud on ka Maurice von Sterni, Carl Wormsi, Otto von Schillingi, Elfriede Skalbergi, Leopold von Schroederi, Otto von Taube, Christoph Mickwitzi, Carl Hunniuse, Karl von Freymanni, Heinrich von Hirschheydti jt teoseid.

Ühisnimetajaks *Baltische Monatsschrift*i kirjanduskriitikale on juurdumine saksa klassikalise idealismi vaimus, kinnihoidmine Goethe ja Schilleri ajastu ideaalidest ja seega skepsis kõige suhtes, mis selle vaimu vastu näib suunduvat. Sellelt pinnalt hinnatakse ka modernistlikku kirjandust, mille all mõeldakse ajastusiselt nii naturalismi (kusjuures naturalismi käsitletakse tihti sünonüümselt realismiga) kui antinaturalistlikke voole (uusromantismi, sümbolismi, dekadentsikirjandust).

Poleemika „modernse” kirjanduse üle

Poleemika „modernse” kirjanduse üle sai alguse juba 1880. aastate lõpus ning jätkus ka sajandivahetusel. Baltisaksa kirjanduskriitika asus väitluses valdavalt ortodokssele positsioonile. Tähistus *moderne Dichtung* esineb ajakirja veergudel valdavalt iroonilises või negatiivses valguses. „Inimesel, kes on kasvanud üles Goethe ja Schilleri, Homerose ja Shakespeare'i ideaalide vaimus, on vähe rõõmustav ülesanne lugeda või arvustada uuemat nn „ilu” kirjandust; kirjandust, milles Nietzsche ja Ibsen on kõige imetletumateks, austatumateks kangelasteks, uue,

väidetavasti suure aja apostliteks, kelle ees peaaegu kogu maailm aukartusest kummardab,” kurdab Leopold von Schroeder moodsa kirjanduse tutvustamise rasket ülesannet.⁵⁰ „Meie aeg ei ole toonud esile ülevat kirjandust, suurt muusikat ega tõelist filosoofiat, ei midagi tõepoolest elavat,” on **Burchard von Schrenck** skeptiline kaasaegsete suundumuste suhtes, soovitades pöörduda „positiivse maailmavaate” poole, mis võrsuvat kristluses ja humanismis ning mida esindavad esmajoones Goethe ja Kant ning seejärel Lessing, Schiller, Herder, Fichte, vennad Humboldt ja paljud teised.⁵¹ Modernistlikku elutunnet vastustab **Alexander von Oettingen** (1827–1905), kauaaegne Tartu ülikooli teoloogiaprofessor (aastatel 1856–1890), heites nn „modernsele inimesele” ette kindla pinnase puudumist, millelt võiks võrsuda „terveid vilju”, kameeleonlikku ja neurasteenilist loomust, panegüürlikku individualismikultust ja kõige deemonlikumat seejuures – irreligioosset enesevõitlust.⁵² Modernistlikule kirjandusele pannakse süüks ärapöördumist Schillerist ja Weimari klassika vaimust,⁵³ kunsti kõlbelistest eesmärkidest, schillerlikust kõlbelisest idealismist,⁵⁴ mille asemele on moodsas kirjanduses asetatud Schopenhauerist mõjutatud artistlik maailmavaade ja esteetiline idealism.⁵⁵ Schopenhauerist veelgi saatuslikumalt on Schrencki hinnangul mõjunud saksa vaimuelule Nietzsche.

Friedrich Nietzsche on ajakirja kaasaegset kirjandust puudutavas osas tähelepanu keskpunktis. Koos Lev Tolstoiga moodustavad nad telje, mille ümber lahatakse kaasaegse kirjanduse problemaatikat. Kui Tolstoi on baltisaksa kriitika suur lemmik, siis suhtumine Nietzschesse kui „moodsa ühiskonna mürgipuisse”⁵⁶ on vastuoluline. 1890. aastatel tundub see olevat pigem tõrges kui vaimustunud. Leopold von Schroeder tunnustab Nietzschet küll vaimuka kirjaniku ja luuletajana,

⁵⁰ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1898 II, lk 168–179, siin lk 168.

⁵¹ Burchard von Schrenck, *Blicke in die Tiefe*. – BM 1910 I, lk 205–216, siin lk 212.

⁵² Alexander von Oettingen, *Das Lebensproblem und die „Moderne”*. – BM 1903 II, lk 307–317.

⁵³ Erich von Schrenck, *Literarische Schwestern*. – BM 1905 I, lk 88–96, siin lk 90, 93.

⁵⁴ Karl Girgensohn, *Schiller und die neue Generation*. – BM 1904 I, lk 391–398, siin lk 393.

⁵⁵ Burchard von Schrenck, *Blicke in die Tiefe*. – BM 1910 I, lk 205–216, siin lk 215.

⁵⁶ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1898 II, lk 273–283, siin lk 274.

kuid taunib teda filosoofina ning mõistab hukka tema mõju kaasaegsele kirjandusele, tema „valesti mõistetud üliinimsuse”. See on Schroederi hinnangul „ilmse jõledusega tipnev filosoofia, mis lööb inimkonna kogu moraalsele ja intellektuaalsele arengukäigule mõnitades vastu nägu, pannes troonile istuma koletise.”⁵⁷ „Üksikutes aspektides jääva väärtuse” omistab Nietzschele **Gregor von Glasenapp** oma mitut numbrit läbivas põhjalikus ülevaates,⁵⁸ kuid Nietzschet Tolstoiga kõrvutades eelistab Glasenapp igal juhul viimast.⁵⁹ Sama meelt on ka Leopold von Schroeder, nimetades Tolstoid „suurimaks kirjanikuks ja õilsaimaks inimeseks, kes raugematu energia ja tõsidusega pürib kõrgeima tõe ja moraalse puhtuse poole” ning häbeneb sakslaste pärast, sest „kui armetu näeb selle kõrval välja Nietzsche-austajate suur vägi oma brutaalse võimu ja valitsuse vaimustusega, oma mõttetuset, pöörases „kõigi väärtuste ümberhindamise” ihas, mis on sõgedaim, hullumeelseim idee, mis inimkonna arengu jooksul üks inimaju on välja suutnud mõelda.”⁶⁰

Uuel sajandil suhtumine Nietzschesse muutub. Ajakiri toob ära kooliõpetaja (Riias, Tartus, Birkenruh’ gümnaasiumis, Peterburi Püha Peetri koolis) **Hugo Semeli** (1880–1918) Tartu Käsitöölise Seltsis 27. novembril 1909 peetud ettekande Nietzsche hellenismi-käsitusest, milles kiidetakse Nietzschet antiigi kultuuripärandi tõlgendamise eest kaasaegse vaimuelu jaoks⁶¹, ning Helene Deubner peab teda „meie aja suurimaks stiilimeistriks”.⁶²

Tolstoid käsitletakse peamiselt kirjandusliku naturalismi kontekstis. Tartu ülikooli germanistikaprofessor **Woldemar Masing** vaatleb Tolstoid kui naturalismi esteetilise printsiibi rakendajat ja ületajat. 1888. aastal ilmunud artiklis „Naturalism moodsas kirjanduses”⁶³

⁵⁷ Leopold von Schroeder, Neue Belletristik. – BM 1898 I, lk 168–179, siin lk 168.

⁵⁸ Gregor von Glasenapp, Friedrich Nietzsche, der Philosoph der Gegenwart. – BM 1894, lk 313–330; 457–473, siin lk 473.

⁵⁹ Gregor von Glasenapp, Tolstoi und Nietzsche. – BM 1895, lk 492–513; 583–596.

⁶⁰ Leopold von Schroeder, Neue Belletristik. – BM 1900 I, lk 281–292, siin lk 285.

⁶¹ Hugo Semel, Nietzsche und das Problem des Hellenismus. – BM 1910 I, lk 305–328, siin lk 327.

⁶² Helene Deubner, Literarische Studienblätter. – BM 1907 II, lk 92–109, siin lk 104.

⁶³ Woldemar Masing, Der Naturalismus in der modernen Literatur. – BM 1888, lk 456–489.

nägi Woldemar Masing kirjanduslugu arenevat kahe vastandliku printsiibi – naturalistliku ja idealistliku – pidevas vaheldumises, kuid, mööndes küll naturalismiprintsiibi vajalikkust kirjandusloos (kunstimõiste avardejana, kanoniseeritud iluideaalide purustajana, uute teemade ja uute tehniliste võtete toojana), leidis siiski, et kunstis peab see olema allutatud idealistlikule printsiibile. Kaasaegses naturalismis (varanaturalismis!) nägi Masing naturalistliku printsiibi äärmuslikult järjekindlat rakendust, mis ei teenivat kunsti eesmärke, kuna ignoreerivat kunstis vajalikku loomingulist fantaasiat. 1896. aastal, artiklis „Ajastu vaim ja rahvusvaim naturalistlikus kirjanduses”, on Masing tulnud naturalismi teema juurde tagasi ja, tunnistades naturalismi tohutut mõju kirjandusele ning ajastu kunstimaitsel ka pärast voolu kõrgaja möödumist, püüab rehabiliteerida naturalistliku kirjanduse tippu kuuluvaid teoseid, tõendades nende eemaldumist naturalistlikust printsiibist kui niisugusest. Zola, Ibseni ja Tolstoi loomingu võrdlevas analüüsis toob Masing välja naturalismi tüpoloogiat, eelistades Tolstoi eetilist naturalismi.⁶⁴

Tolstoilembus pole baltisakslaste seas siiski püsima jäänud. Aastal 1902 kirjutas Tartus elav maapoliitik ja publitsist **Hermann von Samson-Himmelstjerna** (1826–1908) raamatu „Anti-Tolstoi”, milles juhib tähelepanu Tolstoi diletantliku teoloogia ohtlikkusele, mööndes samas siiski tema kirjanduslikku tähtsust.⁶⁵

Baltisaksa kriitika on üpris konsensuslikul arvamusel, et naturalistlik looming ei sobi kokku saksa vaimuga. „Sakslane on ainult siis suur, kui ta – nagu Goethe ja Schiller ja Grillparzer – järgib temas sügaval oleva idealismi suuri jooni. Kui ta need maha salgab, salgab ta maha ka enese ja asetub teise- või kolmandajärgulisse rolli Naturalistlikus loomingus ületavad sakslasi alati prantslased, venelased ja norrakad, lihtsalt sel põhjusel, et need rahvad on realistlikust küljest palju tugevamad Näib nagu tahaks võidetud ja alandatud Prantsusmaa sakslasi teisel viisil häbistada. Kui väike, kui tühi, kõle, vaene ja õnnetu on Hauptmanni „Voorimees Henschel” Edmond

⁶⁴ Woldemar Masing, *Zeitgeist und Volksgeist in der naturalistischen Dichtung*. – BM 1896, 323–346.

⁶⁵ Hermann von Samson-Himmelstjerna, *Anti-Tolstoi*. Berlin, 1902.

Rostandi „Cyrano de Bergerac'i” kõrval.”⁶⁶ Hauptmanni puhul jääb Schroederile täiesti mõistetamatuks, kuidas võib selline looming, mis tegeleb igapäevaaasjadega, kellelegi meeldida, sest on „kõrgem, suurem olla üle oma ajast ja rajada teed tulevikku igavikuliste väärtustega teostega, nagu seda tegid Goethe ja Schiller.”⁶⁷ Hauptmanni loojateed on ajakirjas siiski järjekindlalt jälgitud.

Veel 1912. aastal on **Valerian Tornius** endiselt veendunud, et naturalism ei sobi kokku idealistlike kalduvustega saksa kirjanike psüühikaga⁶⁸ ning 1914. aastal põhjendab Hugo Semel naturalistlike positsioneeride puudumist baltisaksa kirjandusväljal järgmiselt: „Meie maal pidi vanade traditsioonidega ja kindlaks kujunenud oludega tugevasti seotud ühiskond suhtuma enamasti tõrjuvalt suunda, mis revolutsioonilisel moel jooksis tormi kõige püsiva vastu nii esteetilises, sotsiaalses kui eetilises valdkonnas.”⁶⁹

Naturalismi positiivses tähenduses leiab **Karl Girgensohn** šveitsi külajutuautori Jeremias Gotthelfi loomingus, kuid see naturalism põhinevat teistel alustel kui Zola ja ta järglaste oma: Gotthelf on hingekarjane, kes võitleb pahedega, seepärast ei mõjuvat tema talupojajuttude *naturalia*d nii vastumeelselt kui Zolal, nad pole kunagi eesmärgitud, vaid teenivat tõsiseid kavatsusi.⁷⁰

Ibseni-poleemika

1893. aastal, seoses Ibseni lavastustega Riia Linnateatris ja Tallinna Saksa Teatris, puhkeb baltisaksa ajakirjanduses poleemika, milles tulevad suurepäraselt ilmsiks baltisaksa kriitika ja avalikkuse esteetilised hoiakud ja maitse-eelistused. *Revalsche Zeitung*'i toimetaja **Christoph Mickwitz** leiab „Nora” lavastust arvustades: „Ibsen ei kutsu tervelt mõtlevas inimeses esile rõõmustavaid tundeid. Vaid maitse-suund,

⁶⁶ Leopold von Schroeder, Neue Belletristik. – BM 1899 I, lk 219–230, siin lk 225.

⁶⁷ Sealsamas, lk 224.

⁶⁸ Valerian Tornius, Das moderne deutsche Drama. – DMR 1912, lk 652–664, siin lk 653.

⁶⁹ Hugo Semel, Die weltgeschichtlichen Voraussetzungen für die Entstehung des Naturalismus in der modernen Literatur. – DMR 1914, lk 687–705, siin lk 688.

⁷⁰ Karl Girgensohn, Jeremias Gotthelf, ein Pränaturalist. – BM 1904 II, lk 122–126.

mis näeb ebaselges udususes kaugeid, tähenduslikke perspektiive, müütilises ähmasuses aimumas inimese jumalikkust ja haiglates ühekülsuses sügavmõttelist originaalsust, suudab vaimustuda sellest kummalisest realismi ja fantastika, asjalikkuse ja ekstsentrilisuse, teravmeelsuse ja pentsikuse segust.”⁷¹

Samal aastal *Düna-Zeitung*’i mitmes numbris aset leidnud Ibseni-tüli keskendub moraaliküsimustele, mõjule, mida Ibsen oma teostega ühiskonnale avaldab. Nora külvavat sappi abieluinimeste suhetesse, tal polevat aimugi argielu kõlbelistest põhimõtetest⁷² ning ta teotavat „üllast kunstitemplit”. *Baltische Monatsschrift*’i kriitiku **Leopold von Schroederi** meelest kahjustavat Ibsen inimeste esteetiliselt ja moraalset teadvust.⁷³ Ibsen näib olevat tekitanud balti avalikkuses nii palju pahameelt, et „isegi vaid osaliselt Ibseni pooldajad sule peavad haarama”, et kirjaniku kaitseks sõna võtta.⁷⁴ Mujal kuulsuse laineharjal olev norra kirjanik tekitab balti kriitikutel peavalu veel uue sajandi algul: „See, mida pakub meile Ibsen, pole elukujutus, vaid selle karikatuur,” pahandab Schroeder 1900. aastal.⁷⁵ Ibsen polevat tõeline, algupärane luuletaja, vaid juurdleja, niisuguste loogiliste ja psühholoogiliste konstruktsioonide väljamõtteleja, mis on ähmased ja ebatõelised, hoolimata dialoogi meisterlikkusest. „Ja saja aasta pärast, võibolla juba varemgi, mõtlevad meie järeltulijad, vaadates, millist rolli Ibsen praegu mängib, pead vangutades: „Küll pidi see ikka hull aeg olema!””⁷⁶ Sudermanni ja Hauptmanni nimetab Schroeder Ibseni epigoonideks, kes olevat saksa draama juhtinud täiesti valedele rööbastele.⁷⁷ Hauptmann kirjutavat õõnsaid, vaimuvaeseid, tooreid ja vastikuid produkte, mis äratavat vaid vastikust ja igavust. „Millise ulatuse on saavutanud hüpnoos, millesse modernism on kogu maailma pannud, seda võib Hauptmanni peal samahästi kui Ibseni peal uurida. Siiski jõuavad taolised seisundid kord lõpule,”⁷⁸ loodab kriitik.

⁷¹ Christoph Mickwitz, Nora oder ein Puppenheim. – *Revalsche Zeitung* 11. (23.) XI 1893, nr 256, lk 3.

⁷² *Düna-Zeitung* 9.(21.) III 1893, nr 53, lk 3.

⁷³ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1898 I, lk 168–179, siin lk 168.

⁷⁴ Ibsen’s „Nora”, *Düna-Zeitung* 17.(29.), 18.(30.) III 1893, nr 60, lk 1–2; nr 61, lk 1. Siin nr 60, lk 1.

⁷⁵ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1900 I, lk 281–292, siin lk 288.

⁷⁶ Sealsamas, lk 288.

⁷⁷ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1899 I, lk 225.

⁷⁸ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1900 I, lk 291.

Hoolimata sellest, et kohalikud saksa teatrid mängisid Ibsenit jätkuvalt ja suure eduga, leiab kriitik **Heinrich Sticinsky** veel 1904. aastal, analüüsisides Riia ja Tallinna teatrite repertuaari, et Ibsen ei ole siinsel laval soovitud autor: „Üleüldse tuleks eemal hoida kõik autorid, kes ainult masendavad ja segadusse ajavad.”⁷⁹ Kriitik taunib igasugust uuenduslikkust laval, nõuab teatrilt klassikat, ooperit ja vähem moodsat draamat. Samuti nõuab ta keskendumist saksa loomingule ning valikulist suhtumist välismaisesse, vastavalt sellele, kuivõrd lähedal see on saksa tundmusele.

Ibseni suhtes on siiski ka teistsuguseid seisukohti. Juba 1884. aastal kirjutas **Laura Marholm** Tartu ajalehes *Nordische Rundschau* Ibsenist tolle aja kohta üllatavalt asjatundliku artikli.⁸⁰ 1895. aastal imetleb **Jeannot Emil von Grotthuss** Ibseni sügavat kõlblat loomust ja peab teda ainulaadseks nähtuseks maailmakirjanduses.⁸¹ 1907. aastal nimetab **Helene Deubner** Ibsenit täpseimaks dramaatikuks, keda maailm tunneb, ja kes draama ülesehituse osas on jäänud ületamatuks.⁸²

Heimatkunst'i apoloogia

19. ja 20. sajandi vahetusel satub baltisaksa kirjanduskriitika uuskonservatiivse *Heimatkunst'i* sõiduvette, eeskujuks liikumise teoreetik, Saksamaal populaarse kirjandusliku ajakirja *Kunstwart* toimetaja Adolf Bartels, kelle teoseid *Baltische Monatsschrift*i s korduvalt tutvustatakse.⁸³ Bartelsi järgi on kirjanduskriitika ülesandeks luua rahvuslikke ideaale, toita rahvusteadvust ning tõrjuda neid kahjustama kippuvaid võõraid mõjusid. Kriitika kriteeriumideks

⁷⁹ Heinrich Sticinsky, Von unseren Theatern. – BM 1904 I, lk 70–84, siin lk 71.

⁸⁰ Laura Marholm, Henrik Ibsen. Literarische Skizze. – Nordische Rundschau 1884, nr 1, lk 56–82.

⁸¹ Jeannot Emil von Grotthuss, Ibsen's neuestes Drama. – BM 1895 I, lk 378–384, siin lk 384.

⁸² Helene Deubner, Literarische Studienblätter. – BM 1907 II, lk 92–109, siin lk 97.

⁸³ Vt nt: Karl Girgensohn, Ein Wort über die heutige literarische Kritik. – BM 1903 II, lk 97–104, siin lk 100–101.

saavad bioloogilised mõõdupuud: kunsti mõõdetakse haigluse-tervise-skaalal. Modernistlikud voolud kuulutatakse haigluse ja nõrkuse ilminguteks, mis, kannatamata võrdlust mineviku suurte kirjanikega, proovivat kõik väärtused ümber hinnata, „kuulutada kõik see, mis inimkond sajandite ja aastatuhandete vältel on tajunud suure, hea ja ilusana, võimalikult tühiseks, võimalikult tähtsusetuks, et häirimatult, pööraselt kõrgendatud enesehinnangust joobunult, endiste suuruste rusudel pidada metsikut modernismisabatit. Tähelepanelik vaatleja tunneb aga selgesti, et kogu sellest uue kirjanduse arengu paljukiidetud protsessist tõuseb läppunud lehka, mis on kunagi elava organismi kõdunemise tunnuseks, mitte aga värsket õhku, mis kuulutaks uut kevadet.”⁸⁴ Leopold von Schroeder registreerib „patoloogilist iseloomu” Nietzsche, Ibseni, Arno Holzi, Richard Dehmeli, Gabriele d’Annunzio, Maupassant’i, Maeterlincki jpt puhul. Dekadentliku kirjanduse mõistab auväärt kriitik hukka kui „piiritu distsiplineerimatuse ja häbituse, rafineeritud, metsiku, kõleda naudingujanu, maitsetu originaalsuseihaluse, kõige püha üle mõnitamise ja pilke”⁸⁵ ning sallimatu on Schroeder ka „eksalteeritud ja ähmase sümbolismi” suhtes, mis oma „sümboolsete mäkketõusude ja sama sümboolsete tornitõusude vaheldumisega on hakanud muutuma tõsiselt kõledaks ja igavaks”.⁸⁶

Kriitiline on väljaande suhtumine kaasaegsete emantsipeerunud naiskirjanike loomingusse. Schroeder arvustab teravalt Ellen Key, Jenny von Reussi, George Egertoni loomingut. Helene Böhlau psühholoogilise naisromani „Pooleldi loom!” (*Halbtier!*) kohta arvab kriitik B., et oleks juba aeg „ots peale teha sellistele inimese ja olukordade hingemaalingutele, milletaoliseid esineb jumala maakese peal vaid väga erandlikult. Need pole tüüpilised, vaid psühhopaatilised erandid.”⁸⁷

⁸⁴ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1898 I, lk 168–179, siin lk 169.

⁸⁵ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1898 I, lk 323–330, siin lk 330.

⁸⁶ Leopold von Schroeder, *Neue Belletristik*. – BM 1900 I, lk 281–292, siin lk 289.

⁸⁷ B., *Neue Belletristik*. – BM 1999 II, lk 411–422, siin lk 413.

Kirjandusalased soovitusd lugejatele

Mida balti kriitika oma lugejale soovitab? Eks ikka säärast laadi kirjandust, kus valitseb „see tõeline saksa idealism , ilma milleta saksa kirjandus lõpuks siiski hakkama ei saa ega elada ei suuda, vaatamata kõigile moesõgedustele ja -jämestustele.”⁸⁸ Soovitatud on Hugo Saluse ja Arthur Pfungsti „ideaalse suunitluse” ja „moraalse põhjaga” luulet, Gustav Frensseni rahvustundele rõhuvat kultusromaani „Jörn Uhl”, Clara Viebigi südamlikke, vanameister Raabe laadis kirjutatud romaane, norra kirjaniku Bjørnstjerne Bjørnsoni talujutustusi, Sophus Bauditz metsavahijutte, taanlaste Zacharias Nielsen ja Charlotte Niese loomingut, Felix Dahni ajaloolisi romaane, Wilhelm Heinrich Riehli kultuuriloolisi jutustusi, Adolf Schmitthenneri ja Adolf Wilbrandti romaane ja paljusid tänaseks unustatud saksa kodupaigakunsti autoreid.

Uuel sajandil ihaleb balti kriitika „tervenemise” ja uute ideaalide järele,⁸⁹ „üldinimliku, terve ja algupärase”⁹⁰ järele. Kriteeritakse modernse kirjanduse internatsionaalset hoiakut ning tõlgetetulva prantsuse, Skandinaavia ja vene kirjandustest: võõrastele mõjudele vastuvõtlikud nn vahendajad, kes kõiguvad kahe kultuuri vahel, polevat produktiivsed, uusi väärtusi loovad natuurid.⁹¹ **Karl Stavenhagen** heidab saksa modernsele draamakirjandusele ette, et see ei võrsuvat rahvalikust pinnast ja rahva maailmavaatest, külvavat vaid skepsist, andmata vastuseid, ning soovitab naasta Hebbeli „suures stiilis draama” juurde.⁹² Olles kriitiline saksa draamauuenduste suhtes, mida taotles *Freie Bühne* – „see kõva lärmi ja metsiku fanatismiga maailma pasundanud uus kunstisuund”,⁹³ ning pidades Ibseniga tulnud uut tehnikat draama jaoks kasutamiskõlbmatuks,⁹⁴ näeb kriitik

⁸⁸ Leopold von Schroeder, Ein neuer Roman von Clara Viebig. – BM 1899 I, lk 418–420, siin lk 420.

⁸⁹ Helene Deubner, Literarische Studienblätter. – BM 1907 II, lk 92–109, siin lk 109.

⁹⁰ Karl Stavenhagen, Gustav Frenssen. Jörn Uhl. – BM 1903 I, lk 84–86, siin lk 86.

⁹¹ Karl Girgensohn, Ein Wort über die heutige literarische Kritik. – BM 1903 II, lk 97–104, siin lk 101.

⁹² Karl Stavenhagen, Auch ein Wiedererstandener. – BM 1904 II, lk 83–88, siin lk 87.

⁹³ Karl Stavenhagen, Das deutsche Drama des 19. Jahrhunderts. – BM 1904 II, lk 89–102, siin lk 98.

⁹⁴ Sealsamas, lk 101.

uue draama positiivset arenguteed näitamas Ernst von Wildenbruchi,⁹⁵ kes sedalaadi suures stiilis draamat viljelevat. **Helene Deubner** peab modernismi (mõeldes selle all eeskätt Hauptmanni ja Sudermanni loomingut) siiski vajalikuks käärimisprotsessiks, mis tuleb läbi teha, ammutamaks uut jõudu. „Tervenemist” usub kriitik aimuvat pigem Hermann Sudermanni arengus.⁹⁶ „Paraneja kunstiks” nimetab Helmes ja Riias arstipraksist pidav **Roderich von Engelhardt** (1862–1934) naturalismi mõju all alustanud luuletaja Cäsar Flaischleni loomingut,⁹⁷ kes „pole veel unustanud, mis on haigus, kelle jaoks pole elu harmoonia, vaid igatsus harmoonia järele, kes tahab saada ületades tugevaks, võideldes võita”.⁹⁸ Flaischlen on ainus kaasaegne kirjanik, kellele *Baltische Monatsschrift*’is on pühendatud eraldi artikkel (Paul Heyse, Conrad Ferdinand Meyer, Nietzsche ja Tolstoi, keda samuti on käsitletud, kuuluvad juba eelmisesse kirjanikepõlvkonda). Engelhardt kiidab Flaischlenit tagasipöördumise eest saksa klassikalisse kirjandusse, esteetiliste ja eetiliste väärtuste sidumisse, kunsti kõlbelistesse ülesannetesse schillerlikus mõttes, ning ürgsaksa hingesügavusse. See tõstvat kirjaniku üle tavapärasest kodupaigakunstist, mis igapäevaelu kujutades labastavat, demokratiseerivat iseenesest aristokraatlikku päritolu kunsti.⁹⁹

Kriitika eesmärgid *Baltische Monatsschrift*’is on, nagu eelnevast nähtub, valdavalt didaktilised. Jooksev kirjanduskriitika näeb oma ülesannet peamiselt „meelelahutuskirjanduse soovitamises neile, kes ei ole võimelised ise valima, vaid tahavad meeleldi saada kindlat näpunäidet, mis oleks sobilik perekonnalaual taga sügises

⁹⁵ Ernst von Wildenbruch (1845–1909) oli Berliini õukonnateatri menuautor, saksa ajaloolise draama uuendaja uues, keiser Wilhelm II poolt soositud representatiivses stiilis. Vt: Peter Sprengel, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900*. München, 1998, lk 485–488.

⁹⁶ Helene Deubner, *Literarische Studienblätter*. – BM 1907 II, lk 92–109, siin lk 109.

⁹⁷ Cäsar Flaischlen (1864–1920) oli luuletaja, kes paralleelselt Arno Holzi luulekoolkonnaga võttis ette vormilisi eksperimente, valmistades pinda Otto zur Linde ümber koondunud Charoni rühmitusele, mis taotles luules „saksa loomulikkust”, loobumist värsimõodust, stroofi- ja rütmiskeemidest jm luulet kammitsevast. 1896–1900 oli ta kirjanduslik-kunstilise ajakirja *Pan* toimetaja. Vt: Peter Sprengel, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900*, lk 633, 589.

⁹⁸ Roderich von Engelhardt, Cäsar Flaischlen. – BM 1904 II, lk 384–390, siin lk 388.

⁹⁹ Sealsamas, lk 385–386.

või talvise lambi valgel lugemiseks”.¹⁰⁰ Domineerib ülemõpetaja hää, mis kehtestab ka kogukonna lektüüri kriteeriumid. Tartlase, Miitavi reaalkooli, hiljem Viljandi saksa kooli õpetaja **Karl Arnoldi** (1863–1936) seatud nõuded gümnaasiumiõpilaste kirjandusvalikule on järgmised: 1) kunstiliselt väärtuslik, 2) kõlbeliselt puhas, 3) vaba igasugusest madaldavast tendentsist. Arnold peab ebasoovitavaks, et noore inimese lugemisvarasse kuuluksid sellised kirjanikud nagu Hauptmann, Sudermann, Ibsen või Zola, seal ei peaks olema kohta Tolstoi „Kreutzeri sonaadile” ja „Ülestõusmisele”, Maupassant’i novellidele ega muule, „mis kuulub nn modernismi hulka”.¹⁰¹ Eriti hukutavalt mõjuvat noortele teater, draamad nagu Ibseni „Kui me surnud ärkame”, d’Annunzio „Surnud linn”, Max Halbe „Noorus” jms. „Meie noorus vajab idealismi, mitte modernset pessimismi,” on Arnold veendunud.¹⁰² Isegi kirjanduslik-kunstiliste ajakirjade nagu *Jugend* ja *Die lustigen Blätter* sattumist noorte lugemislauale peetakse taunitavaks. Vanemad ei tohiks lubada lastel enda äranägemise järgi raamatuid laenata. Eriti valitud peab olema tütarlaste lektüür, kuna nemad on kõigele vastuvõtlikumad. Arnold soovitab õpilaste lugemislauale esmajoonel klassikuid, seejärel ajaloolist romaani (Wilhelm Hauffi, Alfred Lichtensteini, Gustav Freytagi, Josef Victor von Scheffelit, Willibald Alexis, Walter Scotti). Kaasaegsest kirjandusest kuuluvad Arnoldi nimekirja Gustav Freytagi romaan „Soll und Haben”, Theodor Stormi romaanid, Wilhelm Heinrich Riehli novellid, Peter Roseggeri jutustused, mõned Marie von Ebner-Eschenbachi romaanid, Conrad Ferdinand Meyeri, Gottfried Kelléri, Gustav Frensseni looming, Detlev von Liliencroni sõjanovellid, Friedrich Heeri romaan „Joggeli” ja Herman Anders Krügeri hernhuutlik kasvatusromaan „Võitleja Gottfried” (*Gottfried Kämpfer*). Vanemale koolieale on Arnold nõus lubama ka Paul Heyse, Friedrich Spielhageni, Clara Viebigi (eriti romaani „Valvel Reini ääres”/*Die Wacht am Rhein*) ja Hermann Sudermanni loomingut ning balti autoritest T. H. Panteniuse romaane. Humoristlikust kirjandusest

¹⁰⁰ Leopold von Schroeder, *Litterärisches*. – BM 1902 II, lk 180–192, siin lk 189.

¹⁰¹ Karl Arnold, *Was liest unsere Jugend und was soll sie lesen?* – BM 1905 II, lk 1–24, siin lk 13.

¹⁰² Sealsamas, lk 17.

soovitab Arnold pigem tõsisemat sorti huumorit (Wilhelm Raabe, Fritz Reuter, Heinrich Seidel).

Kuid mitte ainult koolilaste lugemislaua eest ei hoolitse balti ülemõpetajad. Inspektor L. Goetz on koostöös ülemõpetajate O. Fischeri ja A. Brossega 1909. aastal koostanud soovitusliku raamatunimekirja ka täiskasvanutele.¹⁰³ Seegi nimekiri soovitab „tervet” *Heimatkunst*’i, mille sekka on tänuväärsele kombel loetud ka Thomas Manni romaan „Buddenbrookid”. Lisaks Arnoldi nimekirjast tuttavatele autoritele on täiskasvanutele lubatud Helene Böhlau romaan „Sorteerimisjaam” (*Der Rangierbahnhof* 1896), Gerhart Hauptmanni näidendid „Hannele taevaminek” ja „Põhjavajunud kell”, mainitud on ka Hugo von Hofmannsthal ja Ricarda Huch nimed. Balti autoritest kuuluvad nimekirja Eduard von Keyserlingi novellid ja Karl von Freymanni näidendid. Kokkuvõtteks soovitatakse balti lugejal ikkagi tagasi pöörduda Goethe ja Schilleri juurde.

Baltische Monatsschrift’i kirjanduskriitika kaitseb saksa kirjandusvälja ortodoksseid positsioone ja siinsed kriitikakriteeriumid on ka baltisaksa kirjandusvälja tervikuna silmas pidades konservatiivset laadi. Aeg-ajalt kostis ka kriitikast häält, mis kurtsid Läänemere provintside vaimset isoleeritust ja kontakti puudumist Lääne vaimuliikumistega. Nii ei pea Riias arstina töötanud **Matthias Treymann** (1839–1924) 1893. aasta *Düna-Zeitung*’is õigeks noortele modernistlikku kirjandust keelata. Arutledes modernse kirjanduse vastuvõtutingimuste üle Baltimaadel, leiab Treymann, et modernistlike kirjanike (Zola, Tolstoi, Ibsen, Strindberg, Hauptmann jt) ebasoodsa vastuvõtu põhjused on balti kriitikas, mis ei kritiseeri, vaid loeb moraali, ning see moraal, millest lähtuvalt kirjanikke hinnatakse, on üldlevinud moraal, millega kirjanikel ei tohiks midagi pistmist olla.¹⁰⁴

Juba 1885. aastal kirjutas riialanna **Laura Marholm** (Leonhard Marholmi nime all) *Baltische Monatsschrift*’is balti kirjanduskriitikale harvaomase eneskriitikaga: „Meie, baltlased, oleme harjunud – ja see

¹⁰³ L. Goetz, O. Fischer, A. Brosse, Führer durch die deutsche schöne Literatur des 19. Jahrhunderts. – Kalender der Deutschen Vereine in Liv-, Est- und Kurland. Riga, 1909, lk 49–58.

¹⁰⁴ Matthias Treymann, Welchen Einfluss hat die moderne Richtung der Schriftsteller auf die Gesellschaft, speziell auf die Jugend? – *Düna-Zeitung* 1893, nr 295.

harjumus on tunginud üsna sügavale, halvad harjumused juurduvad alati kõige paremini – oma ajalugu ja oma käitumist selles nägema kui ideaalsete stseenide rida, ja me näeme selles enesealalhoidu tagatist. Realismil – ka kriitilisel realismil, mida ajaloos esineb vähem kui kirjanduses, laseme me olla, kui see puudutab Saksa riiki või Norra ühiskonda; enesele rakendatult on see meile aga liiga alasti, meie häbi ja enesearmastus mässavad selle vastu. Kuid meil pole teist teed. Kui tahame püsida, peame end tundma õppima. Meie tõetajust sõltub meie tulevane olemine või mitteolemine.”¹⁰⁵ Sääraste ketserlike mõtteavalduste eest on balti autorid ikka pidanud baltisaksa kirjandusväljalt lahkuma. Nii ka Laura Marholm, kellest seevastu sai arvestatav kirjanduskriitik Saksamaal.

Baltisaksa kirjanduse kriitika *Baltische Monatsschrift*'is

Balti autorite loomingut on *Baltische Monatsschrift*'is püütud regulaarselt jälgida ja üldjuhul on suhtumine oma maa kirjanduslikesse võrsetesse soosiv. Modernistliku kirjanduse karm arvustaja **Leopold von Schroeder** tunneb rõõmu „õnnekombel modernismist puutumata jäänud” Helene von Engelhardti, Jeannot Emil von Grotthussi ja Carl Hunniuse luule üle. Viimast peab ta tänapäeva parimaks luuletajaks, kes elavat justkui teises maailmas ja tunduvat möödunud aegade kodanikuna.¹⁰⁶ Tuntuima baltisaksa luuletaja, Maurice von Sterni loomingust hindab Schroeder eranditult seda osa, mis pole mõjutatud modernismist ning soovitab luuletajale vabanemist kahjulikust maitsest.¹⁰⁷ Sternile ei andesta balti kriitika kaua seda, et ta oma „aadliväsinud vapi kõige muu koli hulka viskas”.¹⁰⁸ Korfiz Holm saab Schroederilt negatiivse hinnangu, sest läheb kaasa moodsate vooludega, jutustades „vaestest, räpastest, alatutest asjadest”.¹⁰⁹ Tema

¹⁰⁵ Leonhard Marholm, Ein Widerhaken. – BM 1885, lk 791–795, siin lk 794.

¹⁰⁶ Leopold von Schroeder, Neue Belletristik. – BM 1898 I, lk 168–179, siin lk 170–174.

¹⁰⁷ Samas, lk 174.

¹⁰⁸ A. S., Maurice Reinhold von Stern. Ausgewählte Gedichte. [Retsensioon]. – BM 1891, lk 771–774, siin lk 773.

¹⁰⁹ Leopold von Schroeder, Neue Belletristik. – BM 1898 II, lk 273–283, siin lk 280.

poolt kujutatud liivimaalased ei olevat elulähedased, vaid „kõikjal vaid viletsust, mustust ja labasust nägeva herra Holmi pettekujutlused”. Ka Eberhard Krausi näidendi „Paremik” (*Auslese*) kohta arvab kriitika: „Balti pinnasest sündinud naturalistlik või realistlik näidend – see on midagi uut” ning kardab et tükil puudub siin publik, sest „balti publik ja kriitika on selleks liiga vanamoodsad”.¹¹⁰

Baltisaksa prosaistidest tõstab Schroeder esile Theodor Hermann Panteniuse „parimas mõttes klassikalisi” novelle ja Carl Wormsi balti kaasaegseid olusid kujutavaid romaane.¹¹¹

Nii Leopold von Schroeder kui Karl Girgensohn ennustavad Wormsile suurt tulevikku, imetledes tema karakterite jõulisust ja tõelisust, balti olustiku truud edasiandmist¹¹² ning Franz Sintenis tunnustab kirjaniku tehnilist suutlikkust ja sümpaatset huumorit.¹¹³ Vastupidisel seisukohal on rüütelkonna poliitik, Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti Seltsi juhatuse liige krahv **Woldemar Reutern** (vabahärra von Nolcken, 1851–1917), kelles Wormsi kirjeldused tekitavad vaid pahameelt, sest puuduvat sarnasus tegelike oludega: Wormsi kujutatud jämedaid, tahumatuid inimesi pole tema arvates olemas.¹¹⁴

Leopold von Schroederi enda draamasid ja india luule tõlkeid on ajakirjas hinnatud – ikka „tervise skaalal” – väga kõrgelt: **Karl Stavenhageni** arvates mõjuvat Schroederi „terved” draamad (*Sakuntala*, *Prinzessin Zofe*) kaasaegse kirjanduse kultiveeritud haigluse taustal hästi. Ainsaks puuduseks peab ta erinevate India keelte edasi andmist Viini dialekti vahendusel.¹¹⁵ Ka Schroederi „Kalidasa” tõlkeid on peetud väga õnnestunuks.

¹¹⁰ Auslese. Schauspiel in vier Aufzügen von Eberhard Kraus. – Düna-Zeitung 31. VIII (12. IX) 1893, nr 195, lk 1.

¹¹¹ Leopold von Schroeder, Neue Belletristik. – BM 1899 II, lk 227–230.

¹¹² Karl Girgensohn, Karl Worms. Erdkinder. – BM 1904 II, lk 88–92.

¹¹³ Franz Sintenis, Carl Worms. Die Stillen im Lande. – BM 1902 II, lk 342–343.

¹¹⁴ Woldemar von Reutern-Nolcken, Ein kurländischer Zeitroman. – BM 1899 II, lk 230–243.

¹¹⁵ Karl Stavenhagen, Zwei indische Dramen in deutschem Gewande. – BM 1903 I, 245–247.

Deutsche Monatsschrift für Russland

1912. aastal Alexander Eggersi toimetusel ilmuma hakanud ajakirjas *Deutsche Monatsschrift für Russland* on suurenenud kaasaegse kirjanduse ja kirjanduskriitika osatähtsus. Hoolega jälgitakse saksa kirjanduselus toimuvat ning rohkem tähelepanu on pööratud baltisaksa kirjanike teostele. Uus on ajakirja huvi teiste „saksa kolooniate” kirjandustoodangu vastu. Taas on päevakorrale tõusnud vene kirjandus ja kultuurielu: sellest pajatab Johannes Kordes oma Moskva kirjades. Avaldatud on vene kirjanike tõlkeid.

Tähtsamateks kriitikuteks on neil aastail Riia ajakirjanik (*Rigaer Neueste Nachrichten; Rigaer Zeitung*) **Bruno Goetz** (1885–1954), tartlannast filosoofiadoktor **Helene Hoerschelmann** (pseudonüüm Irene Kjerulf, 1869–1934), Tallinna Hansa-kooli õpetaja **Arthur Behrsing** (1873–1929) ja Pärnust pärit **Arthur Luther** (1889–?). **Valerian Tornius** ja **Else von Boetticher** annavad reportaaže Saksa, peamiselt Berliini teatrielust ning kaasaegsest draamakirjandusest. Huvitava draama-alase artikli „Elav kirjandus” (*Lebende Dichtung*) on ajakirjale saatnud **Lou Andreas-Salomé**. Ajastu moeteemast – uuest naiskirjandusest – kirjutab berliinlanna **Marie Diers** (1867–1949).

Deutsche Monatsschrift für Russland toob eelkäijaga võrreldes kaasa uued nimed, mis viitavad teatud nihkele kirjanduslikus maitstes: Maurice Maeterlinck, Thomas Mann, Hugo von Hofmannstahl, Eduard von Keyserling, Maksim Gorki, Stefan George, Hermann Bang, Dmitri Merežkovski, Andrei Belõi, Vladimir Solovjev. Ümber on hinnatud Gerhart Hauptmanni osatähtsus saksa kirjanduses: tema hilist loomingut peetakse „modernse saksa vaimu tugevaimaks tunnistuseks” ning teda ennast „esimeseks elavatest saksa kirjanikest”.¹¹⁶ Johannes Öhlquist nimetab Hauptmanni romaani „Kristuse narr Emanuel Quint” (*Der Narr in Christo Emanuel Quint*) imeks,¹¹⁷ Else von Boetticher kiidab tema draamat „Gabriel Schillingi põgenemine” (*Gabriel Schillings Flucht*).¹¹⁸ Mitmes artiklis on tähelepanu pööratud

¹¹⁶ Helene Hoerschelmann [Irene Kjerulf], Neue Bücher. – DMR 1913, lk 450–459, siin lk 457.

¹¹⁷ Johannes Öhlquist, Gerhard Hauptmanns Christus. – DMR 1913, lk 752–758.

¹¹⁸ Else von Boetticher, Berliner Theaterbrief. – DMR 1912, lk 1073–1080, siin lk 1080.

kaasaegsele naiskirjandusele, millesse suhtutakse suure poolehoiuga. Marie Diers kirjutab: „Tänases naiskirjanduses valitseb uus sugupõlv naisõiguse-eelse perioodi sentimentaalne romantism, tormlejate sõjakas, vastuoluline meetod on möödanik. Meie naiskirjanikud, kes tunnevad end oma naisepositsioonis kindlalt, on tunnustatud oma sotsiaalsetes õigustes, vaatavad nüüd elule näkku jaheda, peene, pisut skeptilise realismiga. See realism mõjub pärast asjade ilustamisi ja liialdusi hästi.”¹¹⁹ **Helene Klingenberg** (Helene von Klot) tutvustab balti lugejale Lou Andreas Salomé loomingut. Arthur Luther tunnustab Helene Böhlau suurt kunstilist võimekust.¹²⁰

Muutunud maitsele Saksa kirjandusväljal viitab ka Bruno Goetzi ülevaade uuest balti luulest aastal 1913. Goetz kritiseerib teravalt baltisaksa väljakujunenud kirjandusmaitset, mis mõistvat modernse kirjanduse all „Cäsar Flaischleni sentimentaalsust, hurraa-anarhismi *à la* Mackay ja maitsetust *à la* Arno Holz”¹²¹ ning peab saksa kõige esinduslikumateks modernseteks luuletajateks Stefan Georget, Hugo von Hofmannsthal, Alfred Mombertit ja Detlev von Liliencroni, eelistades neist neljast Stefan Georget, kes suudab vormida oma nägemused ja elamused kujundiks, sümboliks. Modernse kirjanduse taustal käsitleb Goetz ka balti luuletajaid, tõstes esile uut luuletajatepõlvkonda, kuhu kuuluvad Otto von Schilling, Herbert von Hoerner, Guido Hermann Eckardt, Elfriede Skalborg ja Gustav Adolf Specht. Balti autoritest on omaette artikliga märgitud Eduard von Keyserling, Frances Külpe, Manfred Kyber, Kurt Bertels ja Élisar von Kupffer.

Siiski ei jäta I maailmasõja läheduses üha tajutavamaks ja otsesõnalisemaks muutunud rahvuslik šovinism puutumata ka Venemaa saksa kuukirja, sest just sinne saksa ühiskond pidi Saksa-Vene vastasseisu tajuma kõige teravamalt ja valulikumalt. Veel samas aastakäigus nimetab äsja Georget ülistanud Bruno Goetz tema hermeetilist luulet („esteetilisest kloostrist”) tupikteeks ja nõuab kirjanduselt rahvuslikku mõjuvust, eepilist suurust, religioosset

¹¹⁹ Marie Diers, *Neue Frauenliteratur*. – DMR 1912, lk 148–152; 601–607, siin lk 150.

¹²⁰ Arthur Luther, *Helene Böhlau, Isebies*. – DMR 1912, lk 468–469, siin lk 468.

¹²¹ Bruno Goetz, *Neue baltische Lyrik*. – DMR 1913, lk 166–176; 247–257, siin lk 168.

sügavust, pidades Hermann Burte romaani „Wiltfeber, igavene sakslane” (*Wiltfeber der ewige Deutsche*, 1912) – germanofiilses võtmes funktsionaliseeritud kujunemisromaani – tähelepanuväärseimaks, mis Saksamaal viimastel aastatel on kirjutatud. Helene Hoerschelmann ootab saksa kirjanduselt „lihtsat, mehist, uhket isamaa-armastust, tervislikult tasakaalukat konservatismi, vaikset, sügavat, lääguseta ja poosita armastust koduse maalapi vastu”, tõstes esile Wilhelm Kraueli romaani „Isade maa” (*Das Erbe der Väter*, 1912) jõulist germaanlust.¹²²

¹²² Helene Hoerschelmann, Neue Bücher. – DMR 1913, lk 1032–1045, siin lk 1033.

VII

Väli väljas.

Baltlased saksa kirjandusväljal

„Baltlastena pole me midagi, sakslastena kõik!”

Alexander Stellmacher¹

¹ Alexander Stellmacher, *Am Scheidewege. Politische Betrachtungen zu heutiger Lage des Deutschtums in den baltischen Provinzen*. Riga, 1906, lk 17.

„Balti kirjandus ei mõistnud end kunagi omaette kirjandusena, vaid alati saksa kirjanduse osana, mille kontserdis tema tähtsamad esindajad end maksma panid ja oma häälel, baltisaksa aktsendiga häälel, kõlada lasid”, kirjutab Gero von Wilpert.² Baltisaksa kirjandusvälja tuleb näha „väljana väljas”. Selle kontuurid on hajasid ja eneseteadvus võrdlemisi madal. 19. sajandi keskpaiku on baltisaksa kirjandusvälja autonoomiakraad kõrgeim, alates 19. sajandi lõpust kahanevad enesekindlus ja identiteeditunne taas ning baltisaksa kirjandusvälja aktantide tõsiseltvõetavuse kriteeriumiks on nende osalemine saksa kirjandusväljal. Baltisakslasi leiame saksa kirjandusväljal nii kirjanike, ajakirjanike, kirjastajate, kriitikute kui tõlkijatena. Märkimisväärne on baltlaste roll Saksa-Vene kultuurivahetuses. Kirjanikena suutsid end saksa kirjandusväljal kehtestada vähesed.

Alljärgnevalt on selgitatud baltisaksa kirjandusvälja aktantide positsioneerimist saksa(keelsel) kirjandusväljal, pidades nende osaluse järele saksa kirjastustes ja kirjandusajakirjanduses, baltisaksa kirjanike retseptsiooni järele saksa ajakirjanduses, baltisakslaste rolli järele kultuurivahendajatena. Selleks on kõigepealt tarvilik heita pilk saksa kirjandusväljale tervikuna, selle peamistele institutsioonidele ning positsioonidele uuritava ajavahemikul.

Autonomiseeruv kirjandusväli

„Saksa kirjandus on praegusel hetkel kõikide märkide järgi jõudnud oma arengu pöördepunktini, millest avaneb vaade omapärasele tähtsale ajajärgule,” kuulutas 1886. aastal Berliinis tekkinud kirjandusühing „Durch!” oma teesides.³

² Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*. München, 2005, lk 19.

³ Ilmunud ajakirjas *Das Magazin für die Litteratur des In- und Auslandes* 1886 (55), nr 51, lk 810. Tsit: Die literarische Moderne. Dokumente zum Selbstverständnis der Literatur um die Jahrhundertwende. Toim. Gotthart Wunberg. Freiburg/Breisgau, 1998, lk 24.

19. sajandi viimasel kümnendil leidsid saksa kirjandusväljal aset muutused, mida tajuti pöördelistena. Selle „pöörde” põhjusi ei saa kirjeldada üksnes esteetilisest kategooriatest lähtuvalt. Kõigepealt oli murrang seotud uut tüüpi kirjandusvälja tekkega, mis oli, nagu iga teinegi eluvaldkond, allutatud ühiskondlikule moderniseerumisprotsessile. Selle peamiseks tunnuseks on eri eluvaldkondade iseseisvumine. Kunstiväli, kaasa arvatud kirjandusväli, mis oli varasematel aegadel teiste eluvaldkondadega (religioon, moraal) tihedasti seotud, vabanes järk-järgult sellest sõltuvusest ning suhestus rohkem iseendaga.⁴ See suundumus tipnes estetismis, puhta kunsti põhimõttes kui autonoomsele kunstiväljale ainuomases nähtuses.

Autonoomsel kirjandusväljal kehtivad oma esteetilised seadused. Varasemate aegade esteetilise normatiivsuse või reeglipoetika vahetab välja innovatsioonitaotlus, soov olla iga hinna eest uuenduslik, modernne. Kirjandusväljal käib võitlus õiguse pärast „modernismi” nimetusele, seda õigust taotlevad realistid, naturalistid ja antinaturalistid, puhta kunsti apoloogeedid. Esteetiline modernism pole kindlate tunnuste summa, vaid ühisnimetus erinevatele, osalt vastandlikele kirjandusvooludele, mis taotlevad programmilist uudsust.

Modernismi pääs saksa kirjandusse on võrdlemisi hiline. Selle põhjuseks on peetud saksa klassikalise kirjanduse kaua eeskujuks olnud ideaali, kinnihoidmist klassikalisest kirjandusteadvusest.⁵ Seepärast jäid ka esimesed (naturalistlikud) modernismikontseptsioonid prantsuse (Baudelaire, Zola) omadest oma radikaalsuses kaugele maha. Mõiste *die Moderne* kerkis kirjandusliku programmina esmakordselt esile 1884. aastal ja hakkas hiljem tähistama kindlat kirjandusloolist perioodi aastail 1890–1930, olles ühisnimetajaks nii naturalistlikele kui ka antinaturalistlikele (dekadents, impressionism, sümbolism, uusromantism) vooludele ning avangardile (mille avab saksa kirjanduses ekspressionism). Eristamaks saksa mõistekasutust

⁴ Vt nt Gerhard Plumpe, *Epochen moderner Literatur. Ein systemtheoretischer Entwurf*. Opladen, 1995, lk 61 jj, 138 jj.

⁵ Vt nt: Franz Norbert Mennemeier, *Literatur der Jahrhundertwende I. Europäisch-deutsche Literaturtendenzen 1870–1910*. Bern–Frankfurt/M–New York, 1985, lk 18 ja 60 jj.

muudes traditsioonides käibel olevatest avarama sisuga modernismi-kontseptsioonidest, on saksa kirjandusloos kasutusel perioodimõisted *literarische Moderne*, *ästhetische Moderne*, *historische Moderne* või ka *klassische Moderne*.⁶

Kui räägitakse modernismist stiilimõistena, eristatakse nimetusi *klassische Moderne* ja *Avantgarde*, eristuseks radikaalsuse aste, millega autorid murravad etableerunud kultuurivälja vorme ja institutsioone. Provokatiivne eitus ja selle võimalikult jõuliseks teostamiseks vajalik rühmitumine iseloomustab avangardi (futurism, dadaism, sürrealism). *Klassikaline modernism* on rohkem üksildaste uitajate asi, kes liiguvad traditsiooniliste ja modernsete kirjutustehnikate piiridel (Hugo von Hofmannsthal, Rainer Maria Rilke, Thomas Mann jt).

Kirjanduslik modernism tekkis Saksamaal opositsioonina *Gründerzeit*'i epigoonlikule historismile, mis ei vastanud enam uue linnastunud industriaalühiskonna iseloomule. On kaks vastandlikku *Moderne*-kontseptsiooni, millel mõlemal on oma kindel geograafiline kese – Berliin ja Viin.⁷ Need kaks linna märgivad vastuolu sajandivahetuse kahe tähtsama esteetilise suuna vahel. Ühe sättumus on feodaal-aristokraatlik, teisel – ameerikalik-suurlinlik. Kui *Wiener Moderne* seondub impressionismi, sümbolismi, dekadentsi ja juugendiga, siis *Berliner Moderne* tähendab kirjanduslikku naturalismi. Berliini naturalism pööras pilgu Skandinaaviasse, õppides Ibsenilt, Bjørnsonilt, Kjellandilt ja Brandeselt, Viini modernism ammutas elujõudu pigem prantsuse vaimust.

Esimene modernse kirjanduse manifestatsioon saksa kirjandusväljal oli Wilhelm Arenti koostatud luuleantoloogia *Moderne Dichter-Charaktere* (1885), mille eestvedajateks olid vennad Heinrich ja Julius Hart ja mida saatsid Karl Henckelli ja Hermann Conradi

⁶ Mõistekasutuse kohta vt nt: Silvio Vietta, *Die literarische Moderne: eine problemgeschichtliche Darstellung der deutschsprachigen Literatur von Hölderlin bis Thomas Bernhard*. Stuttgart, 1992; *Naturalismus, Fin de siècle, Expressionismus 1890–1918*. Toim. York-Gothart Mix. München–Wien, 2000; Walter Fähnders, *Avantgarde und Moderne 1890–1933*. Stuttgart, Weimar, 1998, lk 1–8; *Konzepte der Moderne*. – DFG-Symposium 1997. Toim. Gerhart von Graevenitz. Stuttgart–Weimar, 1999.

⁷ Kõige detailemat võrdlevat analüüsi vt: Peter Sprengel, Gregor Streim, *Berliner und Wiener Moderne. Vermittlungen und Abgrenzungen in Literatur, Theater, Publizistik*. Wien–Köln–Weimar, 1998.

programmilised saatesõnad. Kogu esitleb teiste hulgas ka baltisaksa kirjaniku Maurice von Sterni sotsiaalse aktsendiga võitluslikku luulet.

1886 koondus Berliinis naturalistlike kirjanike ühing „Durch!“ (*Freie literarische Vereinigung „Durch!“*), mille asutajaks olid kirjanduskriitikud Eugen Wolff ja Leo Berg ning liikmeteks vennad Hartid, Paul Ernst, Bruno Wille, Arno Holz, John Henry Mackay, Johannes Schlaf, Wilhelm Bölsche ja Gerhart Hauptmann. Rühmitus tuli avalikkuse ette teesidega, milles esines esmakordselt neologism *die Moderne*: „Meie kõrgeim kunstiideaal pole enam antiik, vaid modernism! [...] Meie kirjandus peab olemuselt ja sisult modernne olema!“ Kunstiteoselt nõuti tõde ja kohanemist loodusteadustest mõjutatud kaasaegse eluga, seega ühiskondliku moderniseerumisprotsessi tajumist ja vahendamist. „Kirjandus peab poeetiliselt kujutama kaasaegse elu tähtsusele püüdlevaid jõude nende valguse- ja varjukülgedes, peab peegeldama sotsiaalseid, rahvuslikke, usulis-filosoofilisi ja kirjanduslikke võitlusi.”⁸

1890. aastal tähistas mõiste *die Moderne* Saksamaal ikka veel naturalismi, olles paljude kriitikute silmis oma teel väärastunud realismi sünonüümiks. Seda saatsid mõisted: *realistlik, sotsiaalne, modernne, tõde, miljöoteooria, evolutsiooniõpetus, positivism, tegelikkuse tõetruu peegeldus, ühiskonnakriitika*. Naturalism avastas kirjanduse jaoks uusi eluvaldkondi, kuid liikus vähehaaval miljöoesitusest vormiteadvuse tõusu suunas. Järjekindla naturalismi jaoks, mida taotlesid Arno Holz, Johann Schlaf või Heinrich Hart, „loeb kirjanduses *kuidas*, mitte *mis*”.⁹ Naturalism pole siin enam niivõrd ainevalik, kuivõrd esituslaad. *Mimesis*’e-probleemist on saanud adekvaatse, nüansseeritud nägemise probleem. Tähelepanu pöördub keelelistele vahenditele, seega teose vormile, keelele. Taotlusest esitada miljööd üha täpsemini, kasvas välja naturalistlik stiil. See nn sekundistiil (modernistlik *mimesis*!) püüdis kirjeldada sekund-sekundilt aega ja ruumi ning seadis eesmärgiks

⁸ Thesen der freien literarischen Vereinigung „Durch!“ (1886). – Die literarische Moderne. Dokumente zum Selbstverständnis der Literatur um die Jahrhundertwende. Toim. Gotthart Wunberg. Freiburg im Breisgau, 1998, lk 24–26.

⁹ Theo Meyer, Naturalistische Literaturtheorien. – Naturalismus, Fin de siècle, Expressionismus 1890–1918. Hansers Sozialgeschichte der deutschen Literatur vom 16. Jahrhundert bis zur Gegenwart, kd 7. Toim. York-Gothart Mix. München, 2000, lk 34.

reaalsuse mikroskoopilise edasiandmise, mis laseks tervikul ilmned mosaiikselts. Täpsusetaotlus ja detailiarmastus on kokkupuutepunktiks Berliini ja Viini modernismi vahel. Viimase puhul on aga tegu pigem psühholoogilise mikroskoopiaga, tundmuste registreerimisega, huvi ei paku enam mitte *état des choses*, vaid *état d'ame*.

Naturalistliku modernismi keskuseks oli Berliin, eriti nn Friedrichshageni ring (*Friedrichshagener Kreis*), kuhu kuulusid Wilhelm Bölsche, Bruno Wille, Heinrich ja Julius Hart, Gerhart Hauptmann, Arno Holz, Otto Brahm jt. Friedrichshagenis viibis aastatel 1891–1893 ka riialanna **Laura Marholm** koos rootsi kirjanikust abikaasa Ola Hanssoniga. Marholmil on saksa kirjandusväljal märkimisväärne roll kirjanduskriitikuna, ta osales Saksa-Skandinaavia kultuurivahetuses ja käsitles ajakirjanduses 1890ndatel teravalt päevakorrales tõusnud naisküsimumst. Marholm kirjutas mitmetele Berliini tunnustatud ajakirjadele (*Freie Bühne, Die Zukunft, Nord und Süd, Das Magazin für Literatur* jne) teatrikriitikat, tutvustas modernset Skandinaavia ja prantsuse kirjandust (artiklid Henrik Ibsenist, August Strindbergist, Ola Hanssonist, Bjørnstjerne Bjørnsonist, Arne Garborgist, Alexander Kiellandist, Johnas Liest, Paul Bourget'st, Émile Zolast),¹⁰ tõlksis Skandinaavia autoreid saksa keelde (August Strindbergi, Arne Garborgi, Peter Nanseni, abikaasa Ola Hanssoni teosed, samuti Georg Brandese artikli „Aristokratisk radikalisme” Friedrich Nietzschest) ning oli kontaktide vahendajaks, võõrustades oma kodus teiste hulgas August Strindbergi. Tema artiklid Strindbergist aitasid oluliselt kaasa Strindbergi populaarsusele Saksamaal.¹¹ Et Marholm oli hästi kursis ka saksa kirjandusega, näitavad tema esseed Gottfried Kellerist, Paul Heysest jt. Ta oli alaline külaline Otto Brahm'i asutatud teatriühingus „Freie Bühne”, millest kujunes modernistliku draama eksperimentaallava. „Freie Bühne” avas oma ukssed 29. septembril 1889 Henrik Ibseni draamaga „Kummitused” ning seal esietendus veel samal aastal Gerhart Hauptmanni „sotsiaalne” draama „Enne päikesetõusu”.

¹⁰ Laura Marholmi bibliograafiat vt: Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*. Basel–Frankfurt/M, 1991, lk 187–199.

¹¹ Laura Marholm, *Ein Dichter des Weiberhasses*. – *Gegenwart* 1888, nr 33, lk 4–6; August Strindberg. – *Nord und Süd* 1893, nr 66, lk 23–50.

Naturalismist tüdinemise märgid ilmnesis saksa kirjandusväljal juba 1890. aastal, kui teatriühing „Freie Bühne” sattus Arno Holzi ja Johannes Schlafi ühiselt kirjutatud draama „Perekond Selicke” (*Familie Selicke*) ebaedu tõttu loomingulisse kriisi, mis ärgitas mitmeid liikmeid ühingu esteetiliselt suunda kritiseerima või koguni ühingust välja astuma. Marholmi abikaasa Ola Hansson kritiseeris artiklis „Naturalismist”¹² naturalismi mõistet ja selle kitsast käsitlust ning vastandas sellele uue modernismimõiste, mida iseloomustavat subjektiivsus, hingeelu, meeoleu, vere pulbitsemine, närvid. Hanssoni käsitlusest oli mõjutatud Hermann Bahr, kes tuli peagi Viinis välja samade märksõnadega. 1890 ilmunud artiklis „Die Moderne” ennustas Bahr esteetiliselt pööret, aktsendi nihkumist objektiivselt tõelt subjektiivsele: „Me tahame avada kõik meeled ja närvid, ahnelt, ja kuulatada, kuulatada. [...] Jah, ainult meeli tahame usaldada, seda, mida nad kuulutavad ja käsivad. [...] Me ei tarvitse muud, kui väline seesmiseks muuta [...]. Meisse ei tohi jääda vanu arvamusi, kooli pettust, kuuldust, mis pole tunne. [...] Välise elu sisenemine vaimu sügavustesse, see on uus kunst.”¹³ Ning Hugo von Hofmannsthal kuulutas modernseks „vana mööbli ja uued „nervositeedid””, „psühholoogilise rohu-kasvamise-kuulamise ja sulistamise puhtfantastilises imedemaailmas”, „tuju, ohke, kahtluse analüüsi” ja „instinktiivse, peaaegu somnambuulse andumise ilusa igale avaldumisele, värviakordile, välgatavale metafoorile, imelisele allegooriale.”¹⁴

See oli Viini modernismi „närvidekunsti” kontseptsioon, mille freudistlikkus ilmnis juba enne Freudi tekste. Freudistlik huvi teadvuse süvakihtide vastu on tajutav ka Laura Marholmi juures, kes oli mõjutatud Viini autoritest, imetledes eriti Arthur Schnitzleri loomingut. Impressionistlikus hingeelukujutuses jõuab balti autoritest kõige kaugemale Eduard von Keyserling, kes kujuneb kirjanikuks Viinis, olles hiljem seotud Müncheni juugendliku modernismiga.

¹² Ola Hansson, Über Naturalismus. – Der Kunstwart 15. V 1890, lk 225–227.

¹³ Hermann Bahr, Die Moderne (1890). – Die literarische Moderne. Dokumente zum Selbstverständnis der Literatur um die Jahrhundertwende, lk 98–102, siin lk 100–101.

¹⁴ Hugo von Hofmannsthal, Gabriele D’Annunzio. – Gesammelte Werke: Reden und Aufsätze I 1891–1913. Toim. Bernd Schoeller. Frankfurt/M, 1979, lk 174–184, siin lk 176.

Ka Bahr vastandas mõisted „naturalism” ja „modernism”,¹⁵ mõeldes viimase all prantsuse dekadentlikke ja sümbolistlikke kirjanikke, kuid sellest hoolimata jäi modernism veel aastateks saksa kirjandusruumis ikkagi naturalismi sünonüümiks. Alles 1890. aastate teisel poolel pääseb Saksamaal maksvusele modernismi „Viini paradigma”,¹⁶ mis toob kaasa paljuski eelmist tühistava modernismimääratluse. Alles nüüd hakkab termin koondama mõisteid „dekadents”, „*fin-de-siècle*”, „impressionism”, „sümbolism”, kuid seda vaid kitsais kirjandusringkonnas, esmajoones Noor-Viini ringis, kuhu kuulusid Arthur Schnitzler, Hugo von Hofmannsthal, Peter Altenberg jt. Kunst-kunsti-pärast-põhimõtet kannab saksa kirjandusväljal kõige järjekindlamalt Stefan George sümbolistlik luule.

Kirjandusliku üldsuse silmis läksid modernismiga seotud mõisted esialgu käibele negatiivse märgiga. Neis nähti ohtu tulevasele „tervele” kirjandusarengule. Eriti 1900. aastast peale on saksa kriitikas tunda igatsust uute ideaalide, uue ilu, „tervise” järele. *Fin-de siècle*’i dekadentlikule vaimule seadis alanud sajand vastu juugendliku paatose, kuulutades: „Meie aeg ei ole vana ega väsinud! Me ei ela sureva ajastu viimaseid hingetõmbeid, vaid seisame üdini terve ajastu hommikul! Rõõm on elada!”¹⁷ Elurõõmust pakatab uue vooluna juugend, mille kirjandusse üle kandunud ornamendilembus ning sümbolistlikkus oli modernne ja mõjus sõna otseses mõttes värskendavalt. Kuid see tervise ja värske maaõhu igatsus viis ühtlasi modernismivastaste kontseptsioonide formeerumiseni.

Baltisaksa kirjanduses on modernistliku elutunde, vähem modernistlike kirjutustehnikate mõju tunda kõigepealt Maurice von Sterni, Eduard von Keyserlingi, Bruno Erdmanni, Guido Hermann Eckardti, Korfiz Holmi ja Laura Marholmi loomingus. Kõik nad kirjutasid väljaspool Baltimaid. Baltisaksa kirjandusväljal on „hüpe

¹⁵ Hermann Bahr, *Naturalismus und Theater*. – Freie Bühne 9. VII 1890, lk 618.

¹⁶ Viini ja Berliini modernismi saab selgepiiriliselst eristada siiski vaid tinglikult. Tegelikult toimus Viini ja Berliini vahel väga elav suhtlemine ja koostöö. Vt: Peter Sprengel, Gregor Streim, *Berliner und Wiener Moderne. Vermittlungen und Abgrenzungen in Literatur, Theater, Publizistik*. Wien–Köln–Weimar, 1998.

¹⁷ Fritz von Ostini, *Fin de siècle*. – Jugend. Münchner illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben. 1898 (III), nr 1, [lk 2].

modernismi poole” võrdlemisi hiline, väljendudes programmiselt alles 1916. aastal ilmunud antoloogias „Noored baltlased” (*Die jungen Balten*). Kuid juba 1913. aastal võis antoloogia koostaja Bruno Goetz kõnelda balti luule modernistlikust suundumusest.¹⁸ Eriti suureks eeskujuks oli balti uuemale luulele Stefan George. Gero von Wilpert on põhjendanud baltlaste George-armastust (näiteks võrreldes Rilkega) mentaliteedilt lähedase aristokraatliku hoiaku, keelilise kujutuse distantseerituse ja kujundivalikuga.¹⁹ Stefan George mõju on tunda eriti Johannes von Guentheri ja Otto von Taube luules. Keyserlingi psühholoogilisest impressionismist on eeskuju leidnud Theophile von Bodisco oma esikteostes, eriti romaanis „Vana vabahärra majas”, samuti Otto von Taube romaanis „Salajane sügis”. Kuid baltisaksa kirjanduses läheb estetistlik häälestus õige pea üle eetiliseks hoiakuks, pelk ilukummardus – ilma aristokraatliku *noblesse oblige*-žestita – pole baltisaksa kirjandusväljal võimalik.

Kui vaadata saksa kirjandusvälja tervikuna, hõlmab *die Moderne* vaid tühise osa kirjandusvälja positsioonidest. Kirjanduslookirjutus on aga seni registreerinud ainult neid, kujutades endast seega modernsete positsioonide sünnilugu, kirjandusliku ketserluse ajalugu. Ta on edastanud innovaatilisi kirjandusnähtusi, pööramata tähelepanu väljal domineerinud ortodokssetele positsioonidele. Samal ajal kui Berliinis tegutses „Freie Bühne” ja Samuel Fischer kirjastas Hofmannsthal, Rilket, Hauptmanni ja Eduard von Keyserlingi, lasi Saksa keiser luua endale mõttesalme Ludwig Ganghoferil, kuulutas Joseph von Lauffi²⁰ oma lemmikkirjanikuks ja lubas Natalie von Eschstruthil endale pühendada romaani.²¹ Publikumenu ja ühiskondliku tunnustuse poolest kõrget positsiooni hoidis kommertslik ja publiku ootusi rahuldav kunst, mis pakkus kerget meelelahutust ja mille autorid olid sageli võimukoridorides kõrgelt hinnatud. Suurimaid tiraaže saavutasid

¹⁸ Bruno Goetz, *Neue baltische Lyrik*. – DMR 1913, lk 166–176, 247–257.

¹⁹ Gero von Wilpert, *Deutschbaltische Literaturgeschichte*, lk 211.

²⁰ Suurejooneliste õukonnaetenduste (nt *Der Burggraf*, 1897) autor, kes „puises maneeris ja samasugustes värssides esitas episoode õukonnaajaloost”, ning ülistas keiserliku poliitika status quo’d. Vt: Peter Sprengel, *Literatur im Kaiserreich. Studien zur Moderne*. Berlin, 1993, lk 30.

²¹ Ernst Johann, *Die deutsche Buchverlage des Naturalismus und der Neuromantik*. Weimar, 1935, lk 32.

Julius Wolff, Viktor von Scheffel, Felix Dahn, Georg Ebers, Gustav Freytag, Natalie von Eschstruth, Friedrich Spielhagen, Roquette või „Winnetou”-romaanide autor Karl May. Perekonnalehed suurendasid oma lugejaskonda Eugenie Marlitti laadis „naistejuttude” või kriminaalromaanide abil. 60 protsenti ilmuvatest luuleantoloogiatest oli tütarlastele või naistele „eetiliseks kasvatuseks” mõeldud lüürika, mis jätkas triviaalsel kujul hilisromantilist biidermeierlikku traditsiooni. Baltisaksa kirjanikest täiendasid saksa menuautorite nimekirja Ursula von Schlippenbach, Frances Külpe, Elfriede Jaksch, Hedda von Schmid jt.

Kuni sajandivahetuseni oli saksa kirjandusväljal kõige autori- teetsemaks vooluliseks positsiooniks realism (menukateks ja pärjatud autoriteks Conrad Ferdinand Meyer, Gottfried Keller, Theodor Storm, Wilhelm Raabe, Gustav Freytag, Theodor Fontane), mis arenes kahes suunas: kas teravnes naturalistlikuks kirjutustehnikaks või jätkas seltskonna-, *Heimat*- või perekonnaromaanina, olles minetanud oma algse (sajandi keskpaiku manifesteerunud nn poetilise realismi) programmilisuse. Baltisaksa kirjanikest esindab realistlikku jutustust eeskätt Theodor Hermann Pantenius. Naturalismi mõju on tunda üksikute autorite juures: Eduard von Keyserlingi varasemates teostes, Maurice von Sterni romaanis „Walter Wendrich”, Carl Wormsi loomingus, viimases pigem küll juba *Heimatkunst*’i teeniva stilistilise võttena.

1900. aastal formeerunud nn kodupaigakunsti-liikumise (*Heimatkunstbewegung*) näol oli tegu positsiooniga, mis suundus selgelt modernistlike eluavalduste ja esteetiliste suundumuste vastu, uskudes kunsti saladuse põhinevat „vere ja maakamara saladuses”.²² Kritiseeriti modernismi formalistlikke tendentse ning nõuti taas kunsti ja eetika sidumist. Kuid *Heimatkunstbewegung* polnud oma nõudmistes sugugi ühtne, nii nagu ei olnud seda ka modernism, millele loodeti luua „tervet” ja „rahvuslikku” opositsiooni. Ka modernse kirjanduse definitsioonidest võime sageli välja lugeda eesmärgi luua „vaimult rahvuslikku” kunsti, samal ajal kui kodupaigakunst

²² Michael Georg Conrad, Widmungs-Brief an Hermann Allmers (1902). – Die literarische Moderne. Dokumente zum Selbstverständnis der Literatur um die Jahrhundertwende, lk 220–226, siin lk 222.

nägi oma teerajajana tihtipeale naturalistlikku jutustust. Piir modernistlike ja antimodernistlike voolude vahel on hägus ja seda hägustab veelgi Nietzsche üha ambivalentsem tõlgendamine. Nietzsches nägid teenäitajat nii modernistid kui antimodernistid. Tema mõju saksa sajandivahetuse kultuuriväljale on raske üle hinnata. *Heimatkunst*'i ülistajate arvates kuulutas Nietzsche uut idealismi, mis oli lõpuks ületanud üleminekuajastu haiglased ideed, vabanenud schopenhauerlikust pessimismist – „kõigest nõrgast, pehmest ja haiglasest meis” ning vaimustus positiivsetest ideaalidest nagu terve elujõud, maailmarõõm, tuleviku-usk jne.²³

„Ketserliku” varanaturalismi lõpuga lakkas naturalism olemast modernismi väljendus. Mitmed kodupaigakunstnikud alustasid naturalistlike teostega (nt Hermann Conradi, Cäsar Flaischlen, Clara Viebig), jõudes peagi märksõnadeni *Heimat, Stamm, Volkscharakter, Scholle, Gesundheit, Männlichkeit* jne. Niisuguse arengu tegi läbi Maurice von Sterni luule. Pigem *Heimatkunst*'i kui naturalistliku esteetika mõõdupuuga tuleks mõõta ka Carl Wormsi ja Eberhard Krausi loomingut. *Heimatkunst*'i programm oli pikitud sotsiaaldarvinismi, natsionalismi, rassismi ja antisemitismi elementidega. „Ich glaube an das Blut. Ich glaube an die Scholle,” oli selle suuna kreedo.²⁴ Ühes näisid uue kunsti kuulutajad olevat sama meelt: tulevat hoida eemale Berliinist kui dekadentsi, moraalityuse, patu paigast. Berliinile vastukaaluks loodeti kirjanduslikult taas elustada provintsi, näidata regionaalset eripära ning leiti võlu rustikaalsuses, lihtsuses, maaläheduses. Seda ideed kuulutab Saksa kirjandusväljal baltlane Jeannot Emil von Grotthuss oma ajakirjas *Der Türmer*.

Uueks kirjanduslikuks rahvussangariks kuulutati maaga seotud talupoeg, germaanlike joontega, alamsaksa või friisi tõugu siniste silmadega blond, kelles nähti dekadentlik-morbiidse suurlinlase positiivset vastandit, nii nagu teda portreteeris Julius Langbehn oma kulutulena levinud romaanis „Kasvataja Rembrandt” (*Rembrandt als*

²³ Curt Grottewitz, Wie kann sich die moderne Literatur weiter entwickeln? (1890). – Die literarische Moderne. Dokumente zum Selbstverständnis der Literatur um die Jahrhundertwende, lk 107–113, siin lk 111.

²⁴ *Ma usun veresse. Ma usun maakamarasse*. Michael Georg Conrad, Berlin, Wien, München. – Die Gesellschaft 1892, VIII, lk 1391.

Erzieher, 1890). Just Rembrandtis nähti saksa kunstniku ideaali, saksa rahvushinge kõige veenvamat maalijat.

Uuel sajandil muutub *Heimatkunstabewegung* selgelt modernismivastaseks liikumiseks, mille poliitiline platvorm on rahvuslik-konservatiivne. Uuele rahvuslusele andis ideoloogilist tuge Houston Stewart Chamberlaini palju loetud teos „19. sajandi alused” (*Grundlagen des 19. Jahrhunderts*, 1899), mis kuulutas germaani rassi ülemust. Chamberlaini teos „Aaria maailmavaade” (*Arische Weltanschauung*, 1905) on oluliselt mõjutatud Tartu professori Leopold von Schroederi vaadetest, kellele teos on ka pühendatud. Chamberlaini mõju all oli filosoof Hermann von Keyserling ning teda kui bioloogi hindas kõrgelt ka Jacob von Uexküll.²⁵

Kodupaigakunsti-liikumise teoreetikutena astusid üles kriitikud Friedrich Lienhard ja Adolf Bartels, kes tõid käibele mõiste *Heimatkunst*²⁶ ning olid ideeliseks jõuks 1900. aastal ilmuma hakanud ajakirjas *Die Heimat. Blätter für Literatur und Volkstum* (hiljem *Deutsche Heimat*, 1900–1904). Lienhard oli ka Grotthussi ajakirja *Der Türmer* peamisi kirjandusliku maitse kujundajaid. Liikumisel oli üldrahvalik menu, seda toetasid teatud poliitilised parteid (*Bund der Landwirte*), aga ka kunstnikeühendused (*Dürerbund*) ning kirjastused (Eugen Diederichs Verlag Leipzigi, Verlag Ludwig Staackmann jt). Kodupaigakunsti viljelevate autorite (Hermann Löns, Timm Kröger, Clara Viebig, Gustav Frenssen, Helene Voigt-Diederichs, Peter Rosegger, Wilhelm von Polenz jt) tiraažid olid tohutud. Seetõttu võib tõepoolest rääkida *Heimatkunst*’ist kui kõige tugevamaast voolulisest positsioonist sajandivahetuse saksa (ja baltisaksa) kirjandusväljal.

Kui kodupaigakunsti esteetiline programm oli selgelt suunatud modernistlike tendentside vastu, siis poliitilist konservatiivsust võib leida ka modernistlikest suundumustest, nii et peale 1900. aastat on põhjust rääkida saksa kirjanduse „konservatiivsest modernismist”.²⁷ Nii on uusromantism väsinud ajastu reformistlikest pingutustest,

²⁵ Jacob von Uexküll andis 1928. aastal Münchenis välja Chamberlaini teose „Natur und Leben”.

²⁶ Adolf Bartels, *Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Die Alten und die Jungen*. Leipzig, 1897.

²⁷ Theo Meyer, *Naturalistische Literaturtheorien. – Naturalismus, Fin-de-siècle, Expressionismus 1890–1918*, lk 131.

taandudes moodsa elu suurte probleemide eest muinasjutumaile. (Uusromantismi üks ehedamaid esindajaid on baltisaksa päritolu Hermann Hesse). Uusklassitsism, mida propageeris alates 1905. aastast rühm kirjanikke, filosoofe ja sotsiolooge eesotsas Samuel Lublinski ja Georg Lukacsiga, eemaldus nii *l'art-pour-l'art*-kunstist kui naturalistlikust „väikeste inimeste kirjandusest”, kuulutas modernismi ammendunuks²⁸ ning rõhutas taas moraalseid põhiväärtusi ja sotsiaalset *engagement*’i, uskudes, et saavutab kunsti eesmärgi – kuulutada kõrgemat tõde – klassikaliste žanride taaselustamisega. Veel 1911 kuulutas Thomas Mann: „Uus klassitsistlikkus, tundub mulle, peab tulema.”²⁹

Nagu eelnevast nähtub, konkureerivad saksa kirjandusväljal kõrvuti autonoomsed ehk kunsti autoreferentsiaalsust rõhutavad, ja heteronoomsed positsioonid, mis põhjendavad kirjandusloome ideelisi eesmärke teistelt väljadelt pärit koodide või normide abil. Heteronoomsed positsioonid on otseselt või varjatult seotud poliitilise väljaga ning määratletavad liberaalsuse-konservatiivsuse skaalal. Mida tähendavad need mõisted sajandivahetuse Saksa sotsiaalpoliitilisel väljal?

Liberaalne mõtteviis tähistas 19. sajandil avatust uuele, rõhutas poliitilist vabadust, õiguslikku võrdsust ja kultuurilist progressi, samal ajal kui konservatiivne mõtteviis põhines kolmnurgal: „autoriteet, kord, distsipliin”, jäädes truuks poliitilise korralduse religioossele sätestatusele, taotledes kultuurilise modernismi ja tema esteetiliste väljendusvormide – kui dekadentlike, lammutavate – revideerimist. Wilhelm II ajastu konservatism oli üsna mitmenäoline. Oli seisuslikku konservatismi, mis jätkas preisilik-protestantlikku riigieetikat. Sajandi lõpukümnendil väljendus üha tugevamini uuskonservatiivne, natsionalistlik ideoloogia, mis toetus imperialistlikele ja anti-semiitlikele põhimõtetele. Kolmandat laadi, nn kultuurilise konservatismi ilminguna võib vaadelda saksa elureformiliikumist

²⁸ Samuel Lublinski, *Der Ausgang der Moderne. Ein Buch der Opposition*. Dresden, 1909.

²⁹ Thomas Mann, *Über die Kunst Richard Wagners* (1911). – Thomas Mann, *Reden und Aufsätze 2. Gesammelte Werke in dreizehn Bänden X*. Frankfurt/M, 1990, lk 840–842, siin lk 842.

(*Lebensreformbewegung*), mis lähtus intellektuaalsest tsivilisatsiooni-kriitikast ja millel olid väga mitmesugused väljendusvormid, ka kirjandusväljal. Kõneldi lausa „konservatiivsest revolutsioonist”, mille teerajajana nähti Friedrich Nietzschet.³⁰

Wilhelm II aegse Saksamaa kirjandusväli oli oma poliitilistes positsioneerimises selgemini lõhestunud kui eelnenud Bismarcki ajajärgul. Bismarcki kui riigirajaja maine oli olnud kõrge nii vanema kui noorema põlvkonna autorite silmis. Bismarcki-kultuse järgi leiab tolleaegses kirjanduses hulganisti, Bismarcki ülistusluuletuste arv küünib leegionini.³¹ Aastal 1888 troonile tõusnud Wilhelm II oli algul noore kirjanikepõlvkonna poolt tervitatud, kuid veidi hiljem sai temast nende esivaenlane. Keisri selgetele negatiivsetele žestidele modernsete autorite suhtes (nt kuningaloožist loobumine Saksa Teatris (*Deutsches Theater*) protestist Gerhart Hauptmanni „Kangrute” etenduse vastu, kahekordne (1896 ja 1899) keeldumine Schilleri auhinna omistamisest Hauptmannile, keisri „Kunstikõne” (*Kunstrede*) aastal 1901 jne) reageeris modernistlik leer satiiribuumiga, mis muutus 1890ndate teisel poolel üha teravamaks. Kirjandusliku modernismi esindajate keisrikriitika suundus esmajoones keisri representatiivsete ülesastumiste vastu, neis nähti ajast ja arust feodalismi, enesekehtestamisiha või lihtsalt halva maitse väljendust.³² Majesteedi solvamine oli wilhelmiinlikus riigis kuritegu, mis võis saata kuudeks vangi või maapakku. Nt Müncheni satiiriajakirja *Simplicissimus* omanik ja toimetajad, nende seas ka baltlane Korfiz Holm, elasid sõna otseses mõttes kohvrite otsas, olles valmis iga hetk maalt lahkuma. Konflikt kandus üle kõigile kujutava kunsti valdkondadele, milles Wilhelm II metseenina tegutses.

Sajandivahetuse autonomiseeruv kirjandusväli oli paratamatult seotud ka poliitikaga. Tsensuuri tingimustes oli mistahes lausung, isegi puhast kunsti kuulutatav, nii või teisiti teatud määral poliitiline. Baltisaksa kirjandusväljal tuli arvesse võtta nii Saksa poliitikas

³⁰ Das bewegte Buch. Buchwesen und soziale, nationale und kulturelle Bewegungen um 1900. Toim. Mark Lehmstedt, Adreas Herzog. Wiesbaden, 1999, lk 365 jj.

³¹ Peter Sprengel, Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900. München, 1998, lk 18.

³² Sealsamas, lk 21.

toimuvat kui suhestuda oma riigi poliitilise väljaga. Mõlemat silmas pidades asetuvad baltisaksa aktandid enamasti selgelt konservatiivsetele positsioonidele. Nii võib baltisaksa kirjandusest leida (tihti tõenäoliselt kohustusliku žestina) kummardusi Vene tsaarile kui ka (siiramaid) sümpaatiavaldusi keiser Wilhelmile. Liberaalne mõtteviis, mis on ka baltisaksa poliitikaväljal olemas olnud, radikaalseimal kujul alates Garlieb Merkelist, tugevaima mõjuga 1860. aastatel, jõuab 20. sajandi alguseks ummikusse. Baltisaksa kirjandusvälja aktantidel tuleb oma sotsiaalpoliitilise protesti avaldusteks otsida võimalusi väljaspool Baltimaid, nagu seda tegid Maurice von Stern, Ernst Bark või oma loometee algul ka Eduard von Keyserling.

Baltlased Saksa kultuurikeskustes

Saksakeelne kirjandusruum erineb muu Euroopa omast selle poolest, et seal polnud kirjanduselu koondunud üksnes pealinna, vaid oli killustunud paljude väiksemate ja eriilmeliste kultuurikeskuste vahel. 19. sajandi lõpuks oli üha tempokamalt arenev Berliin saavutanud kirjandusväljal siiski kõige olulisemad positsioonid ning just siit lähtusid saksa kirjandusruumi uued impulsid. Berliinile pakkusid tihedat konkurentsi vanad „muusadelinnad” Viin ja München, kuid kirjanduselu pulssi tunnetas ka Leipzig, kuhu oli tekkinud esimene moodne kirjastus – Wilhelm Friedrichi kirjastus. Leipzigit asus ka kirjandusväljal olulist rolli mänginud ajakirja *Die Insel* sünnihäll. Sajandivahetusel kujuneb Leipzigit spiritualistlike ja okultistlike meeleolude koondumispunkt.

Otsides Saksa kirjanduskeskustest baltlasi, leiab neid kõigepealt Münchenist, mis oli 19. sajandi lõpukümnendil kujunenud baltlaste üheks lemmikpaguluspaigaks, nii et on räägitud Münchener-Schwabingi baltlastekogukonnast.³³ Kui Berliini kirjanduselus tegid

³³ Heinz Mattiesen, Der Anteil der Deutschbalten am Münchner Kulturleben im 19. und am Anfange des 20. Jahrhunderts. – Baltische Hefte 1961 (VIII), nr 1, lk 170–190.

ilma Friedrichshageni ring, Samuel Fischer ja „Freie Bühne” ning Viini kohvikutes kogunes Noor-Viini ring, siis Müncheni linnaosa Schwabing oli kujunenud moodsa vaimuga kunstnike ja kirjanike meeliselukvartaliks. Siin asutati 1890 Akadeemiline Draamaühing (*Akademisch-dramatischer Verein*), mis tõi lavale Wedekindi, Schnitzleri ja Strindbergi näidendeid ja keelati pärast Schnitzleri skandaalset „Ringmängu” (*Reigen*) aastal 1903. Siin etendus Max Halbe sensatsiooniline draama „Noorus” (*Jugend*) ning Frank Wedekindi „Kevadine ärkamine” (*Frühlings Erwachen*, 1891). Siin ilmus alates aastast 1896 kirjanduslik-poliitiline satiirijaleht *Simplicissimus* ning samal aastal asutati kunsti ja kirjanduse ajakiri *Jugend*, mis andis nime tervele ajajärgule. Münchenis andis Stefan George välja elitaarset kirjandusajakirja *Blätter für die Kunst* (1892–1919) ja Otto Julius Bierbaum *Musen Almanach*’i. 1899 ilmusid siin Thomas Manni esimesed novellid ja 1901 debüütromaan „Buddenbrookid”. Samal aastal rajas Rudolf Alexander Schröder ajakirja *Die Insel*, millest tekkis hiljem samanimeline kirjastus. Münchenis avaldas oma esimesed luulekogud Prahast pärit Rainer Maria Rilke.

Balti päritolu kunstnikke oli Müncheni koolist läbi käinud varemgi (Alexander von Kotzebue, Carl Eduard von Liphart). 1890. aastail otsisid „vabamat Schwabingi õhku” venestussurve eest pagenud kirjanikud. Münchenis elas mõned aastad tallinlane **Maurice Reinhold von Stern**. Diplomaadi ja kunstimetseeni krahv Adolf Friedrich Schacki erasekretärina viibis siin pikemat aega kirjanik ja memuarist **Bernhard Stern**. Mõnda aega elasid Münchenis ka romaanikirjanik **Frances Külpe**, *Baltische Monatsschrift*’i pikaajaline kaastöölaine **Helene Hoerschelmann**, hiljem ka **Elsa Bernewitz**, **Herbert von Hoerner** ning **Alexis von Engelhardt**, kellest sai Müncheni suurima ajalehe *Münchner Neueste Nachrichten* ida-asjade spetsialist. Müncheni modernsetes kunsti- ja kirjandusringides kodunesid näitekirjanik **Karl von Freymann**, kunstiajaloolane ja luuletaja **Kurt Bertels**, Piperi kirjastuse lektor, ning **Korfiz Holm**, ajakirja *Simplicissimus* toimetaja ja Albert Langeni kirjastuse juhtfiguur. Kuulsaim baltlasest schwabinglane on kahtlemata **Eduard von Keyserling**, kelle esikdraama „Kevadohver” (*Frühlingsopfer*) esietendus Münchenis aastal 1900 ja osutus nii menukaks, et kirjanik otsustas Münchenisse elama asuda.

Siin etendusid ka tema järgmised näidendid: „Peter Hawel” (1903), „Benigne elamus” (*Benignens Erlebnis*, 1905) ja „Rumal Hans” (*Der dumme Hans*, 1905).

Teatriga seotud baltlasi oli Münchenis veelgi: Fritz Mantels, Müncheni kuulsa „Brettli” näitleja, parodist ja kirjanik, luuletav šansoonilaulja Peter von der Osten, Anna von Seidlitz, oletatav Wedekindi näidendi „Maavaim” (*Erdgeist*, 1895, algse pealkirjaga „Pandora laegas”/*Die Büchse der Pandora*) kurikuulsa Lulu prototüüp,³⁴ näitleja, kabareeartist ja operetilaulja, luuletaja, balti antoloogia „Novellid ja draamad” (*Novellen und Dramen*, 1916) väljaandja Hellmuth Krüger jt.

Berliinis näivad baltlased hoidvat valdavalt konservatiivseid positsioone: siin toimetab **T. H. Pantenius** perekonnalehte *Daheim* ja selle kirjanduslikku tütarlehte *Velhagen & Klasing's Monatshefte*, siin ilmub kultuuriajakiri *Preussische Jahrbücher*, mille kirjandustoimetajaks on tartlane **Otto Harnack**. Kuid 1890ndate algul elas Berliini lähedal Friedrichshagenis **Laura Marholm**, kelle teatri- ja kirjanduskriitika esindab Berliini modernismi positsioone. Berliinis tegutses kunstikriitikuna **Julius Hasselblatt**, tehes kaastööd populaarsele kunstiajakirjale *Moderne Kunst*. Berliini kesksle päevalehele *Berliner Tageblatt* kirjutas kunsti- ja teatrikriitikat **Bernhard Stern**. Berliini Kuningliku Teatri (*Königliches Schauspielhaus*) populaarne näitleja oli balti päritolu **Max Grube**, kellest sai 1909. aastal Meiningeni Õukonnateatri (*Meiningen Hoftheater*) direktor. Selle teatri hiilgeajad olid küll käsitletavaks perioodiks juba seljatanud: Sachsen-Meiningeni hertzog Georg II vormis oma lossiteatri homogeenseks ja partneritundlikuks rändnäitetrupiks, mis aastatel 1874–1890 andis 38 linnas 2591 etendust, mängides peamiselt ajaloolisi draamasid (eesmärgiks oli klassikalise draama taaselustamine, eesotsas Schilleri ja Shakespeare'iga), kuid seda uues kuues: realistlikus, dünaamilises, liikumas, uudsete koreograafiliste efektidega, taotledes maksimaalset autentsust ajastutruude kostüümide ning lavakujundusega. Teatri mõju ja menu oli tohutu.

³⁴ Sealsamas, lk 183.

Vabameelsest Zürichist oli juba alates 1870. aastatest kujunenud paljude nimekate kirjanike elupaik (Gottfried Keller, Conrad Ferdinand Meyer ja Karl Henckell elasid siin pikemat, Gerhart Hauptmann lühemat aega, Frank Wedekind oli siin üles kasvanud), ilma et oleksid arenenud moderniseeruvale kirjandusväljale omased organisatsioonivormid.³⁵ Tänu Jacob Schabelitzi kirjastusele oli Zürich tuntud saksakeelse sotsiaalkriitilise ja sotsialistliku kirjanduse avaldamiskohana. Liberaalset vaimu õhkus linnale kindlasti Zürichi ülikoolist, mis oli saksakeelses haridusruumis ainuke, kuhu võisid astuda ka naised. Zürich oli ülikoolilinnaks paljude Venemaa, s.h Baltimaade (ka eesti soost) naistele.

Kuid Zürichi kirjanduslikust profiilist siiski rääkida ei saa. Hoolimata kirjanike rohkusest oli kohalik kirjanduselu loid, puudusid kirjandusajakirjad, kirjandusliku diskussiooni foorumid. Siinsesse kirjandusellu üritas moodsat hingust sisse puhuda **Maurice von Stern**, kes asutas ajakirja *Stern's Literarisches Bulletin* ja samanimelise kirjastuse.

Üheks baltlaste lemmikavaldamispaigaks oli Dresden, mida saksa kirjandusväljal iseloomustas alalhoidlik vaim. Sama võib öelda ka Stuttgardi kohta. Religioosset ilmavaadet edendati Paderbornis või Regensburgis, kus baltlased olid samuti sagedasteks külalisteks.

Väljaspool saksakeelset maailma oli baltlaste salajaseks igatsuste- maaks Itaalia, kust said loomingulist inspiratsiooni mitmed balti autorid (**Otto von Taube**, **Élisar von Kupffer**). Élisar von Kupffer tegi mõneks ajaks teatud ringkondades tuntuks väikese Šveitsis asuva Minusio linnakese, propageerides seal oma klaristlikku maailmavaadet. (Vt ptk III).

³⁵ Peter Sprengel, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900*, lk 123.

Baltlased Saksa kirjastustes

Sajandi lõpp oli toonud kaasa olulisi muutusi Saksa kirjastamispraktikas. Enneolematult oli kasvanud kirjanduslik tootmine ja ilukirjanduse osakaal selles.³⁶ Ka tiraažid kasvasid sama tempokalt. Tohutult oli suurenenud kirjandusväljal kas elukutseliste või harrastus-kirjanikena osalevate kirjanike arv.³⁷ Olulisel määral oli muutunud kirjastuste roll autonomiseerulal kirjandusväljal. Traditsioonilisest perekondlikust, isalt pojale pärandunud ettevõttest oli saanud turu- ja trenditeadlik aktsiaselts, mis spetsialiseerus teatud valdkonnale või ideele. Kujunes välja uus kultuurikirjastaja tüüp, kelle taotluseks oli vahendada kindlaid kunstilisi, maailmavaatelisi, rahvuslikke väärtusi, täita kindlat kultuurilist missiooni.³⁸ Kirjastuse senine pigem passiivne roll tootmise suunajana oli asendunud aktiivsega. Esmakordselt kerkis esile moodne ilukirjanduse kirjastaja, kes sidus end kindla kirjandusliku vooluga ning muutis kirjastuse selle foorumiks ja avaldamiskohaks. Selline kirjastaja osales ise aktiivselt kirjanduslikes rühmitustes ja kujundas olulisel määral kirjandusvälja.³⁹ Tema ümber koondus kindel autorkond. Uute autorite ja suundade avastamiseks palkas kirjastus kompetentsed lektorid, kes olid hästi kursis kirjanduselu kõigi ilmingutega ja kelle maitse-eelistused peegeldusid kirjastuse valikutel. Esimene sedalaadi kirjastaja oli **Wilhelm Friedrich**, kes koondas Leipzgis enda ümber varanaturalistlikud kirjanikud, asutas Münchenis naturalistliku kirjanduse ühe esimese foorumi – ajakirja *Die Gesellschaft* – ning kujundas ilukirjandusliku nädalikirja *Magazin für die Literatur des Auslandes* (alates 1884. aastast *Das Jüngste Deutschland*) Saksamaa uusima kirjanduse keskseks väljaandeks. Friedrich lõi Saksamaal moodsa ilukirjanduse kirjastaja tüübi, kes elas

³⁶ Kui 1875. aastal anti Saksamaal välja 12 843 uut raamatut, siis 1890. aastal juba 18 059 ning 1900 oli vastav arv 24 792. Ilukirjanduse osakaal moodustas 1890. aastal 9,2 % ilmunust, 1908. aastal juba 14,2 protsenti. Vt Stephan Füssel, *Das Autor-Verleger-Verhältnis in der Kaiserzeit. – Naturalismus, Fin-de-siècle, Expressionismus 1890–1918*, lk 137–154, siin lk 137.

³⁷ 1895 oli Saksamaal 4000 vabakutselist ning 1900 harrastuskirjanikku, nende hulgas 6 protsenti naisi.

³⁸ *Das bewegte Buch. Buchwesen und soziale, nationale und kulturelle Bewegungen um 1900*, lk 313.

³⁹ Sealsamas, lk 216.

„partneri, sõbra ja mõttekaaslasena oma autorite keskel, finantseerides, ärgitades ja toetades neid, organiseerides nende liikumist, ... kes produktiivse elemendina võttis osa oma autorite sõnumitest, suhetest, arengutest,”⁴⁰ muutudes seega oluliseks aktandiks kirjandusväljal ja mängides aktiivset rolli kirjandusloos. Baltlastest on Friedrichi kirjastuses ilmunud Maurice von Sterni luulekogu „Päiksetolm (*Sonnenstaub*, 1890) ning Eduard von Keyserlingi esikromaan „Kolmas aste” (*Die dritte Stiege*, 1892).

Friedrichi järglaseks kirjandusväljal oli 1895 rajatud kirjastus **Verlag Schuster & Loeffler**, mis pakkus mitmete kaasaegsete kirjanike avaldamisõigustega (Liliencron, Richard Dehmel, Otto Julius Bierbaum, Huysmans, Maupassant, Juhani Aho, Verlaine, d’Annunzio jt) konkurentsi Samuel Fischeri kirjastusele. Schuster & Loeffleri kirjastuses ilmusid Kurt Bertelsi luulekogu „Hommikuratsanik” (*Der Morgenreiter*, 1905) ning kõik Thekla Lingeni luulekogud.

Schuster & Loeffleri kirjastuse sees tekkis 1905 kirjastus **Insel-Verlag**, millest sai Anton Kippenbergi juhtimisel üks tähtsamaid kirjastusi saksa keeleruumis. Siin ilmusid Rilke, Hofmannsthali jpt teosed. Baltlastest on Inseli kirjastuses avaldanud Otto von Taube.

Taube, samuti Bruno Erdmanni, Adolf Julius Lyra ja Marie Kupfferi üksikuid teosed on ilmunud samuti Leipzgis, kirjastuses **Modernes Verlagsbureau**.

Erakordselt suur roll modernistliku kirjanduse väljaandjana oli kirjastaja **Samuel Fischeril**. Pärast õpinguid Viinis siirdus Fischer Berliini ja lõi seal 1886 omanimelise kirjastuse, hakates välja andma Berliini naturalistliku ringi autoreid, kes tema abil peagi ka läbi löid ning on tänaseks saanud modernismiklassikuiks. Samuel Fischerist sai läbilöögivõimeline ja hea vaistuga uut tüüpi kirjastaja, kes pühendus vaid ilukirjandusele, nähes oma ülesannet „varjatuimate hoovuste äratundmises ja edendamises”.⁴¹ Fischer hakkas Berliinis välja andma ajakirja *Freie Bühne für modernes Leben*, millest sai keskne saksa kirjandusliku modernismi foorum. Fischer tutvustas saksa avalikkusele esimesena Hugo von Hofmannsthali, Rainer Maria

⁴⁰ Sealsamas, lk 219.

⁴¹ Klaus Hermsdorf, *Regionalität und Zentrenbildung: Kulturgeographische Untersuchungen zur deutschen Literatur 1780–1945*. Frankfurt/M, 1999, lk 248.

Rilket, Gerhart Hauptmanni, Thomas Manni, Hermann Hesses, Max Dauthendeyd ja mitmeid teisi uusi autoreid, tema vahendusel jõudsid saksa lugejaskonna ette Ibsen, Dostojevski, Tolstoi. Fischeri autor oli alates esimesest näidendist kuni postuumselt ilmunud valitud teosteni Eduard von Keyserling, samuti ilmusid siin Theophile von Bodisco kaks esimest romaani.

Münchenis proovis sealseid modernseid hoovusi suunata verinoor kirjastaja **Albert Langen**, kes rajas omanimelise kirjastuse 1893 Pariisis, kuid tõi selle peagi Münchenisse. Oma Skandinaavia ja Prantsuse suhteid ära kasutades alustas Langen kirjastustegevust just Skandinaavia ja prantsuse kirjanduse vahendamisega saksa kirjandusväljale. Knut Hamsuni „Müsteeriumidele” järgnesid Bjørnstjerne Bjørnsoni, Georg Brandese, Jens Peter Jacobseni, Knut Hamsuni, Selma Lagerlöfi, Anatole France'i, Maurice Maeterlincki ja Èmile Zola teosed ning seejärel katsetas Albert Langen juba ka Müncheni autori Frank Wedekindi, Ludwig Thoma jt saksa kaasaegsete kirjanikega. Läbimurre õnnestus ja kindlasti aitas sellele kaasa ka maitsekas raamatukujundus, milleks Langen kasutas parimaid kunstnikke. Suur edu saatis Langeni kirjastatud kirjandus- ja satiiriajakirja *Simplicissimus*. Langeni kirjastusest sai Müncheni modernse kirjanduselu sõlmpunkt. Tema autorkonda kuulusid Ludwig Thoma, Otto Julius Bierbaum, Frank Wedekind, Heinrich ja Thomas Mann, Jakob Wassermann jt tuntud kirjanikud.

Baltlastest oli Albert Langeni pikaajaline ja innukas kaastööline riialane Korfiz Holm, kes tuli kirjastusse vabatahtlikuna ülikooliõpingute kõrvalt ja kellest sai kirjastuse lektor, kuraator ja kaasomanik, pärast Langeni surma 1918 ka juhataja, samuti ajakirja *Simplicissimus* toimetaja ja kaasautor. Just Holm tõi kirjastuse programmi vene autorid (Tolstoi, Tšehhov). Ka tema enda romaanid, novellid ja draamad, samuti ema Mia Holmi luulekogud ilmusid Langeni kirjastuses.⁴²

⁴² Oma tegevusest Langeni juures on Holm avaldanud kaks mälestusteraamatut: „Ich – kleingeschrieben. Heitere Erlebnisse eines Verlegers” (München, 1932) ning „Farbiger Abglanz. Erinnerungen an Ludwig Thoma, Max Dauthendey und Albert Langen” (München, 1940). Hiljem on avaldatud Holmi koopiaraamat „Das Kopierbuch Korfiz Holms (1899–1903). – Ein Beitrag zur Geschichte des Albert Langen Verlags und des „Simplicissimus” mit einem Geleitwort von Richard Lemp” (Toim. Helga Abret ja Aldo Keel. Berne, 1989), mis on tolleaegse kirjastuspraktika uurimise seisukohalt oluliseks allikmaterjaliks.

Albert Langen avastas riialanna Laura Marholmi, kelle „Naiste raamatust” (*Das Buch der Frauen*, 1895) sai Langeni kirjastuse esimene bestseller⁴³ (enne seda oli Langen kirjastanud ainult Hamsuni „Müsteeriumide” tõlke). „Naiste raamatu” tõlked inglise, rootsi, norra, vene, poola, hollandi, tšehhi ja itaalia keelde tekkisid üleöö. Prantsuse tõlge viis aga autori ja kirjastaja tülli, mis tipnes kohtuprotsessiga, ning järgmised teosed kirjastas Marholm Berliinis ja Viinis. Vaid draama „Karla Bühring” ilmus veel samal aastal Langenis.

Ühte ritta Fischeri, Langeni ja Inseliga kuulub ka 1904 asutatud **Reinhard Piperi kirjastus** Münchenis, mis tegi endale nime avangardistliku kunstikirjandusega, tutvustades prantsuse impressioniste ning *art-nouveau* kunstnikke Saksamaal, ning sai hiljem tuntuks ekspressionismi meediumina (siin anti välja ekspressionistide almanahh *Der blaue Reiter*, 1912). Piper muutus mainekaks vene kirjanduse propageerijaks (siin ilmusid nt Dostojevski kogutud teoste ja Dmitri Merežkovski teoste tõlked), seda tänu baltlastest abilistele, tõlkija Elisabeth Kaerrickile ja luuletaja Kurt Bertelsile, kirjastuse kaasomanikule ja Piperi kuulsale sarja „Klassische Illustratoren” (1–7, 1907–1910) toimetajale.⁴⁴

Enne Bertelsit oli Piperi kaasomanikuks **Georg Müller**, kes lõi 1903. aastal Münchenis oma kirjastuse, mis samuti pretendeeris kirjandusvälja modernsetele positsioonidele. Aastatel 1916–1918 oli Georg Mülleri kirjastuse juhiks baltlane Johannes von Guenther, kelle teosed ilmusid sealsamas. Mülleri kirjastuses on ilmunud ka Frances Külpe romaanid ja jutustused. Johannes von Guenther asutas 1916 Münchenis oma kirjastuse **Musarion-Verlag**.

Kirjandusvälja ortodokssetel positsioonidel asusid suured, etableerunud, esinduslikud kirjastused nagu **Brockhaus**, **Teubner**, **Meyer** või **Cotta**, orienteerudes peamiselt klassika väljaandmisele. Kuid pärast oma trükiprivileegide kaotamist tõmbusid nad kirjandusväljalt tagasi, muutudes pigem erialakirjanduse, leksikonide, entsüklopeediate väljaandmiskohtadeks⁴⁵ ning kaotasid seeläbi oma

⁴³ Hannsludwig Geiger, *Es war um die Jahrhundertwende*. München, 1953, lk 43–44.

⁴⁴ Ernst Piper, Bettina Raab, *90 Jahre Piper. Die Geschichte des Verlages von der Gründung bis heute*. München, 1994.

⁴⁵ Klaus Hermsdorf, „Regionalität und Zentrenbildung”: *Kulturgeographische Untersuchungen zur deutschen Literatur 1780–1945*, lk 247.

juhtiva positsiooni kirjandusväljal. Moderniseerual kirjandusväljal jäi neil puudu vaistust uute kirjanduselu ilmingute suhtes. Stuttgardis Cotta kirjastuses on ilmunud Leopold von Schroederi, Carl Wormsi ning Otto Harnacki teosed. Vanematest kirjastustest suutis ajaga kaasas käia 1828. aastal asutatud **Reclam**, mis hakkas 1877. aastast alates välja andma Ibseni teoseid, kuid Reclami edu pandiks sai ikkagi klassika väljaandmine. Reclamis ilmus riialase Viktor von Andrejanoffi novellikogu „Isa Johannes ja teisi novelle (*Pater Johannes und andere Novellen*, 1898), samuti tema „Läti muinasjutud” (Lettische Märchen, 1896), Frances Külpe kahejutukogu „Hõbeaed. Pietro kivi” (*Der Silbergarten. Der Stein d. Pietro*, 1913) ning Élisar von Kupfferi näidend „Tulelõõm idas” (*Feuer im Osten*, 1908).

Ortodokset positsiooni saksa kirjandusväljal hoidis juba 1850. aastal asutatud **Otto Janke kirjastus**, mis oli samuti tuntud klassikakirjastusena, kuid üllitas ka kaasaegseid romaane ning romaaniajakirja *Deutsche Romanzeitung*, kus romaanid kõigepealt nende läbilöögivõime testimiseks ära trükiti. Kirjastus oli teinud endale nime Wilhelm Raabe romaanidega (esimeseks romaaniks oli Raabe „Näljapastor”/*Hungerpastor*, 1863/64). Balti autoritest on Janke kirjastuses uuritaval perioodil ilmunud mitmed Ursula Zoege von Manteuffeli romaanid ja Richard von Wilperti romaan „Tasased veed” (*Stille Wasser*, 1891). Aastal 1911 ostis Janke kirjastus Stuttgardi kirjastuse Deutscher Verlagsanstalt väljaantava ajakirja *Deutsche Romanbibliothek*, ühendades kaks mõjukat romaaniajakirja saksa suurimaks.

Ka Berliinis asuv **Curtius-Verlag** oli spetsialiseerunud peamiselt klassika väljaandmisele, „hoolitsemaks mineviku ja tänapäeva suhete eest”.⁴⁶ Siin anti välja nt Emanuel Geibeli, Heinrich Heine, Theodor Stormi jt teoseid, samuti kuulsuste memuaare või kirju ning ajaloolist ja kultuuriloo-alast kirjandust. Baltlastest on siin ilmunud Ewald Simsoni luulekogu *Lieder und Gedichte* (1907) ning Robert Erdberg-Krczenciewski näidendid (1908, 1909).

Stuttgardi kirjastus **Greiner & Pfeiffer**, mis pühendus samuti klassikaväljaannetele ja antoloogiatele, püüdis oma valikut tehes

⁴⁶ Im Zeichen der Türme. Bericht des Verlages von Karl Curtius in Berlin. Berlin, 1910, lk 1.

silmas pidada kõlbelisi kriteeriume ning hoidus sellest, mis ei sobinud lugemiseks kõigile perekonnaliikmetele.⁴⁷ Kirjastuses Greiner & Pfeiffer andis Jeannot Emil von Grotthuss välja ajakirja *Der Türmer* ning seal on ilmunud ka tema luulekogu ja romaanid.

Päris oma kirjastuse, **Verlag von Stern's literarischen Bulletin**, rajas baltlane Maurice von Stern 1892. aastal Zürichis (alates 1899. aastast on kirjastuse asukohaks märgitud Leipzig). Seal ilmus Sterni enda loomingu kõrval ka muud baltisaksa kirjandust (nt Heinrich Johanson'i koostatud antoloogia *Die baltischen Lande in Liedern ihrer Dichter*, 1894).

Kõige rohkem balti autoreid võib leida Dresdenis asunud **Piersoni** nimelisest kirjastusest, mida ei näi tundvat ükski olemasolev kirjastuste kataloog. Küll aga leiab selle kirjastuse nime sageli tollaegsetest perekonnalehtedest nagu *Gartenlaube*, *Daheim* või *Der Kunstwart* jm. Seal kohtab Piersoni kirjastuse teadaandeid, mis kutsusid kirjutamislembelisi lugejaid lahkesti üles oma käsikirju kirjastusele „läbikatsumiseks” tooma, ja lubasid positiivse otsustuse korral need ka ära trükkida, tingimusel, et noor kirjanik teatud osa (kuni poole) tiraažist ise välja ostab. Ülejäänud eksemplarid kirjastus igaks juhuks säilitas, sest võis ju ette tulla, et ühel heal päeval on saanud noorest tundmatust autorist kuulus kirjanik, kes soovis ise kirjastusest järelejäänud eksemplarid välja osta. Sedalaadi kirjastust kutsuti „omakulukirjastuseks” (*Selbstkostenverlag*) ja sellisel ei olnud tsunftikaaslaste silmis kuigi kõrge maine. Piersoni autorite nimekiri sisaldab üle tuhande nime, neist enamik on tänaseks tundmatud, kuid nende seas on ka tuntud kirjanike (Hermann Hesse, Gustav Falke, Richard Schaukali, Arthur Schnitzleri, August Strindbergi, Max Dauthendey, Hermann Bahri jt) esikteoseid. Piersoni kirjastuse abil „hiilis kirjandusse tollaegne kirjutav aristokraatia”, määratleb Walter Krieg Piersoni kirjastuse positsioone sajandivahetuse kirjandusväljal.⁴⁸ Baltisaksa näited kinnitavad seda väidet. Piersonis on ilmunud Marie

⁴⁷ Rudolf Schmidt, Deutsche Buchhändler und Buchdrucker. 6 Bände. Berlin, 1902–1908.

⁴⁸ Walter Krieg, Die Gehschule für Schriftsteller. E. Piersons Verlag in Dresden (gegr. 1872) und seine Beziehungen zur Literatur um die Jahrhundertwende. – Das Antiquariat 1953, nr 9, lk 169–174, siin lk 173.

Hermes von Baeri, Karl von Freymanni, Ursula Zoege von Manteuffeli, Anna Lydia von Rennenkampff, Gabriele von Schlippenbach, Lucie von Staël-Holsteini, Richard von Wilperti, Maurice von Sterni, Élisar von Kupfferi, Frances Külpe, Irmgard von Hasselblatti, Franz Kegeli, Eberhard Krausi, Julius Hasselblatti, Victor Celmi ja Adolf Karotomi teosed. Piersoni-laadseid kirjastusi oli eriti palju Dresdenis, näiteks kirjastus **Mignon**, kus ilmusid Hedda von Schmidi romaanid ja **Aurora**, kus kirjastas Marie Hermes von Baer. Leipzigi **Karl Reissneri** kirjastuses ilmus Helene von Kloti dialoogromaan „Üks naine. Etüüd natuurist” (*Eine Frau. Studie nach dem Leben*, 1892) ning Woldemar von Üxküllil Kaukaasia-aineline jutt „Der hl. Ilà vom Tpau”.

Moodsad kirjastused kandsid (niipalju kui see äriettevõtte puhul võimalik oli) kirjandusväljal autonoomseid positsioone. Samuel Fischer on öelnud, et tema jaoks polnud kirjastustegevus talle niivõrd äri, kuivõrd sisemise veendumuse väljendus.⁴⁹ Tema jaoks ei olnud tähtis tulla vastu massimaitsele, koguda majanduslikku kapitali, vaid tuua väljale uut sümboolset kapitali, lähtudes ainult väljasisestest arengutest. Kuid ilukirjanduse väljaandmine oli tähtis ka kirjastustele, mis olid vähem või rohkem programmiliselt seotud teiste väljadega (nt religiooni- või poliitilise väljaga), vahendades mingit kindlat maailmavaadet. Poliitilisel väljal liberaalse profiiliga kirjastuseks oli 1798 Berliinis rajatud **Duncker-Verlag**, mis tegutses 19. sajandi II poolel firmanime **Duncker & Humblot** all Leipzgis. Tegevuse algusaegadel ajalooteadusele ja filosoofiale (Hegel, Ranke, Schlegel, Goethe) pühendunud kirjastus oli 19. sajandi lõpul sidunud end sotsiaaldemokraatliku maailmavaatega ja andis välja moodsat sotsioloogilist ja sotsiaalpoliitilist kirjandust (nt Georg Simmeli ja Max Weberi teoseid). Ilukirjanduslike teoste kaasamine näib olevat juhuslikum. Siin on ilmunud Laura Marholmi naisküsimumst lahkavad teosed („Naise psühholoogiast”/*Zur Psychologie der Frau*, 1897–1903, „Meie, naised, ja meie kirjanikud”/*Wir Frauen und unsere Dichter*, 1896) ja tema novellitsükkel „Proua Lilly neiu, abikaasa ja emana” (*Frau Lilly als Jungfrau, Gattin und Mutter*, 1897). Duncker &

⁴⁹ Ernst Johann, Die deutsche Buchverlage des Naturalismus und der Neuromantik, lk 29.

Humblot on üllitanud ka Theodor Neanderi Tartu-novellide kogu „Üks ball elus” (*Ein Ball im Leben*, 1894).

Kultuurikonservatiivset maailmavaadet kandis peamiselt eriala-kirjastusena tuntud **Volger-Verlag** Leipzgis, kus ilmusid Nicolai von Glehni ja Carl Hunniuse luulekogud. Uuskonservatiivset ideoloogiat vahendasid **Bruckmanni** ja **Lehmanni** kirjastused Münchenis, mis olid seotud saksa rahvuslike ühingutega (nt *Verein für das Deutschtum im Ausland* ning *Alldeutscher Verband*, ka *Evangelischer Bund*) ja andsid välja rassiteoreetilisi kirjutisi. Bruckmanni kirjastuses ilmus näiteks H. S. Chamberlaini „19. sajandi alused”. Lehmannis on ilmunud Leopold von Schroederi baltiteemaline luulekogu, Bruckmannis tema näidendid.

Ilukirjanduse väljaandmine oli oluline ka paljudele konfessio-naalsetele kirjastustele, mis kujundasid sajandivahetuse kultuurivälja missiooniga „levitada kõlbelisi, kristlikke, terveid põhimõtteid”, nagu on sõnastanud oma eesmärgi Paderborni kirjastaja **Ferdinand Schöningh**.⁵⁰ Kui protestantlikud kirjastused olid koondunud suurte teoloogiliste teaduskondadega ülikoolilinnade lähedusse (Leipzig, Berliin, Tübingen), siis katoliiklikud kirjastused jällegi piiskopiresidentside ümber (Freiburg, Köln, Paderborn). Katoliiklikest kirjastustest on Paderbornis (Verlag Ferdinand Schöningh) ilmunud Peter Zoege von Manteuffeli luulekogu „Tormidest ja päiksepäevist” (*Von Stürmen und Sonnentagen*, 1914), Regensburgis Habbeli kirjastuses Gabriele von Schlippenbachi romaanid ja Hanny Brentano lätiaineline jutukogu „Baltimaadelt” (*Aus dem Baltenlande*, 1910). Mainekas *liturgica*-kirjastuses **Pustet**, mis asus samuti Regensburgis, on ilmunud rida Gabriele von Schlippenbachi romaane. Protestantlikest kirjastustest kohtab balti autoreid kirjastuses **Agentur des Rauhen Hauses**, mis andis tihti välja ka noorte- ja lastekirjandust. Siin on ilmunud Eva Gaethgensi lastele ja noortele mõeldud jutud. **Friedrich Bahn Verlag** Schwerinis oli samuti pühendunud religioosse sisuga laste- ja noorsookirjandusele: siin ilmus Lotta Girsensoni romaan „Elamused” (*Erleben*, 1909). Laste- ja noorsookirjandusele ning seiklusjuttudele oli profileerunud Stuttgardi **Union-Verlag**, kus on ilmunud Lilly von Vietinghoff-Scheeli tütarlastele mõeldud

⁵⁰ Das bewegte Buch, lk 221

juturaamat „Teismelise tütarlapse õpi- ja rännuaastad” (*Backfischchens Lehr- und Wanderjahre*, 1904).

Kitsale valdkonnale spetsialiseerunud nn programmikirjastus⁵¹ on **Mutze** kirjastus Leipzigis, mis andis välja sajandivahetusel väga populaarset spiritistlikku või okultistlikku kirjandust. Baltlastest on siin pea kogu oma mahuka loominguga esindatud Richard von Wilpert. Sama valdkonnaga tegeles ka Leipzigis asuv **Spohri** kirjastus, mille teiseks eripäraks oli homoseksuaalse kirjanduse väljaandmine. Siin ilmus Élisar von Kupfferi koostatud homoseksuaalse luule kogumiku *Liebingsminne und Freundesliebe in der Weltliteratur* teine trükk, mis 1903. aastal konfiskeeriti.⁵² Balti autoritest on Spohr avaldanud Guido Eckardti ja Maximilian von Goldenstube loomingut. Kupffer rajas oma klaristliku maailmavaate propageerimiseks hiljem Leipzigis ka oma kirjastuse **Klaristischer Verlag Akropolis**.

Nišikirjastustest olgu veel märgitud saksa koloniaalkirjandust propageeriv **Wilhelm Süsserott**'i kirjastus Berliinis, mis pidas oma eesmärgiks tõsta sakslaste koloniaalteadvust ja levitada vastavasisulist kirjandust. Süsserott andis välja ajakirja *Beiträge zur Kolonialpolitik und Kolonialwirtschaft* ning raamatusarja „Süsserotts Kolonialbibliothek”. Baltlaste loomingust on ta kirjastanud Hermann Gaethgensi draama „Per aspera ad astra” (1902).

Nagu näha, on balti autorite loomingut üllitanud Saksa kirjastuste spekter üsna lai, hõlmates nii konservatiivse kui liberaalse, nii kirjandusliku kui muu suunitlusega kirjastusi. Baltisaksa autoreid on väljaspool Baltimaid enim avaldatud Berliinis, Leipzigis ja Dresdenis. Enamik autoreid on kirjandusväljal seotud siiski ortodokssete positsioonidega. Modernistlikke voole toetavate kirjastustega on seotud Eduard von Keyserling, Theophile von Bodisco, Maurice von Stern, Max Grube, Otto von Taube, Laura Marholm ja Korfiz Holm.

⁵¹ Sealsamas, lk 313–326.

⁵² Sealsamas, lk 235

Baltlased saksa kirjastustes

Modernised kirjanduskirjastused (heretiliselt autonoomsed postisioonid)	Suured, etableerunud kunsti- ja kirjanduskirjastused (ortodokssed autonoomsed postisioonid)	Konfessionaalsed ja maailmavaatekirjastused (heteronoomsed postisioonid)	Erialakirjastused (heteronoomsed postisioonid)	Omakulukirjastused (profiil puudub)
Berlin: Samuel Fischer Verlag (E. v. Keyserling, Th. v. Bodisco) Leipzig: Friedrich (M. v. Stern, L. Marholm) Leipzig: Insel-Verlag (O. v. Taube) Leipzig: Modernes Verlagsbureau (O. v. Taube, B. Erdmann, M. Kupffer, A. J. Lyra) Leipzig: Reclam (V. v. Andrejanoff, E. v. Kupffer, F. Külpe) Leipzig: Schuster & Loeffler (K. Bertels, Th. Lingen) München: Albert Langen (K. Holm, M. Holm, L. Marholm) München: Georg Müller (J. v. Guenther) München: Piper (K. Bertels, K. v. Freymann) München: Musarion (J. v. Guenther)	Berlin: Curtius (E. v. Erdberg-Krczewski, E. Simson) Berlin: Janke (U. Zoegge v. Manteuffel, R. v. Wilpert) Leipzig: Seemann (V. Guenther, J. Hasselblatt) Leipzig: Voigtländer (T. H. Pantenius, H. Gaethgens) Leipzig: Volger (C. Hunnius, N. v. Glehn) München: Lehmann (L. v. Schroeder) Stuttgart: Cotta (C. Worms, L. v. Schroeder, O. Harnack) Stuttgart: Greiner & Pfeiffer (J. E. v. Grothuss, C. Hunnius) Wien: Öster. Verlagsanst (M. v. Stern) Wien: Literatur-Anstalt Austria (A. Karotom)	Berlin: Süsserott [koloniaalpölitiline suunitlus] (H. Gaethgens) Berlin: Vita [religioosne suunitlus] (M. Kyber) Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses (E. Gaethgens) Leipzig: Mutze [spiritualistliku, okultistliku kirjanduse väljaandja] (R. v. Wilpert) Leipzig: Spohr [homoseksuaalse kirjanduse väljaandja] (G. H. Eckardt, M. v. Gildenstube) München: Klarist. Verlag Akropolis (E. v. Kupffer) Paderborn: Schöningh [religioosne suunitlus] (P. Zoegge v. Manteuffel) Regensburg: Habel [religioosne suunitlus] (G. v. Schlittenbach, H. Brentano) Regensburg: Pustet [religioosne suunitlus] (G. v. Schlittenbach) Schwern: Friedrich Bahn Verlag (L. Girsensohn)	Leipzig: Duncker & Humblot [liberaalne suunitlus] (Th. Neander, L. Marholm) Leipzig: Volger [uuskonservatiivne suunitlus] (N. v. Glehn) München: Bruckmann [uuskonservatiivne suunitlus] (L. v. Schroeder)	Berlin: Eckstein (L. v. Rehren) Berlin: Goldschmidt (H. v. Schmid) Berlin: Hillger (H. v. Schmid, L. v. Rehren) Dresden: Aurora (M. H. v. Baer, B. Goetz) Dresden: Pierson (M. H. v. Baer, K. v. Freymann, I. V. Hasselblatt, E. V. Kupffer, U. Zoegge v. Manteuffel, A. L. v. Rennenkampf, G. v. Schlittenbach, L. v. Stael- Holstein, R. v. Wilpert, F. Kegel, M. v. Stern, V. Celm, A. Karotom, E. Kraus, F. Külpe, J. Hasselblatt) Dresden: Kraut (E. Simson) Dresden: Mignon (H. Schmidt) Dresden: Seyfert (H. Schmidt) Leipzig: Reissner (H. v. Klor, M. Grube, W. v. Uxküll)

Baltlased saksa kultuuriajakirjandusväljal

19. sajandi viimasel kümnendil arenes tormiliselt ka ajakirjandus. Ajavahemikus 1888–1900 asutati saksakeelsetel maadel 2151 uut ajalehte, sajandivahetuseks oli turul juba üle 5000 erineva väljaande. Ka kirjandusajakirjade arv kolmekordistus 41-lt aastal 1887 191-le aastal 1903. Enamik neist ilmus küll väikeses tiraažis (vaid 1000 eksemplari), kuid mõnel (nt ajakirjal *Der Kunstwart*) küündis trükiarv 23 000-ni.⁵³ Enamasti ei piirdunud need väljaanded vaid ilukirjanduse kajastamisega, vaid seadsid (nagu näiteks ajakiri *Die Gesellschaft*) endale laiemaks sihiks „moodsa, loomingulise vaimu edendamise ja levitamise kõigis valdkondades.”⁵⁴ Kuid sajandi lõpul tuli turule uus väljaandetüüp – kunstilis-kirjanduslik leht –, mis, nagu moodsat tüüpi kirjastustegi puhul, seostus konkreetse kirjanike ringiga ning edendas kindlat kirjanduslikku voolu või maitset.

1880. aastatel domineerisid kirjandusväljal peamiselt kaht tüüpi väljaanded.⁵⁵ Esiteks perekonnalehed nagu *Gartenlaube*, *Westermanns illustrierte deutsche Monatshefte* või Theodor Hermann Panteniuse toimetatav *Daheim*, mis lahutasid põhiliselt keskklassi kuuluva lugejaskonna meelt ja mille kirjandusosa vahendas igat sorti, kuid peamiselt väikekodanlikku maitset reetvat kirjandust. Nende tiraažid küündisid enneolematutesse kõrgustesse ja on selge, et need olid ka peamised kirjandusliku massimaitse kujundajad. Tüüpilise restauratsioonija ilminguna jätkasid nad sentimentalistlikku traditsiooni, tulles vastu oma lugejate intiimsuse- ja õdususevajadustele.⁵⁶

Teine tüüp on nn *Rundschau*-tüüpi ajakirjad, üldkultuurilised väljaanded nagu *Deutsche Rundschau*, *Grenzboten*, *Gegenwart*, *Deutsche Revue*, *Der Kunstwart*, T. H. Panteniuse nimega seotud *Velhagen und*

⁵³ Georg Ramseger, *Literarische Zeitschriften um die Jahrhundertwende unter besonderer Berücksichtigung der „Insel“*. Berlin, 1941, lk 63.

⁵⁴ Sealsamas, lk 63.

⁵⁵ *Literarische Zeitschriften um die Jahrhundertwende unter besonderer Berücksichtigung der „Insel“*. Berlin, 1941; Alfred Estermann. *Zeitschriften. – Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte*. Kd 8. Toim. Frank Trommler. Hamburg, 1982, lk 86–101.

⁵⁶ Walter Heide, *Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland*. Essem, 1940, lk 71.

Klasings Monatshefte või teise baltlase, **Jeannot Emil von Grotthussi** rajatud ajakiri *Der Türmer*. Need väljaanded osalesid kirjandusväljal oma kirjanduslike lisadega, mille maitse tugines programmilise realismi positsioonidele. Nad taotlesid esteetilist kvaliteeti, kuid kooskõlas teatava poliitilise profiliga. Need olid enamasti vanemad, juba etab- leerunud väljaanded, mis hõlmasid kogu kultuurivälja, esindasid enamasti kõrgema kodanluse kultuurihuviseid ja ühendasid poliitilise liberalismi kultuurilise konservatismiga. See ajakirjaformaat välistas radikaalsuse ja eksperimendid nii poliitika- kui kirjandusväljal.⁵⁷

Veel osalesid kirjandusväljal poliitilis-kirjanduslikud ajakirjad, mis keskendusid nii poliitilistele kui kultuurilistele arengutele. Tuntuim seda tüüpi ajakiri on *Die Nation*, Viinis Karl Krausi toimetatud *Die Fackel* või Berliinis Maximilian Hardeni poolt välja antud *Die Zukunft*. Üks vanimaid neist on *Preussische Jahrbücher*, mille kirjandustoimetajaks oli Tartust pärit **Otto Harnack**.

Nende heterogeense iseloomuga väljaannete juhtiva osa autonomiseerual kirjandusväljal seadsid 1880. aastatest peale kahtluse alla uut tüüpi kirjandusajakirjad (nt *Das Magazin für die Literatur des In- und Auslandes*, alates 1884. aastast pealkirja all *Jüngste Deutschland*), mis keskendusid modernsete kirjandusnähtuste vahendamisele, usaldades selle „uue“ määratlemisel eeskätt oma vaistu. Esimesed sedalaadi väljaannetest alustasid varanaturalismi foorumina, näiteks Leipzgis aastatel 1882–1884 Heinrich ja Julius Harti toimetatud *Kritische Waffengänge*, mille naturalistlikku suunda kajastavad kirjanduskriitilised artiklid tõid hetkeks uusi dispositsioone saksa kirjandusväljale, kuid kaldusid siiski õige pea eemale algselt seatud rööbastelt ja suubusid *Heimatkunst*'i propageerimisse.

Sama saatus sai osaks teiselegi mõjukale naturalistlikku esteetikat edendanud väljaandele, 1885. aastal Münchenis rajatud Michael Georg Conradi ajakirjale *Die Gesellschaft*. Ajakiri alustas võitlusega epigoonliku kirjanduse vastu, nõudis romantismi ja realismi kokkusulatamist ja sotsiaalsete teemade käsitlemist, tutvustas saksa lugejaskonnale seniolematu agarusega välismaist kirjandust (Zola,

⁵⁷ Sealsamas, lk 80.

Maupassant, Daudet, Strindberg), esitles esimesena omamaistest kirjanikest Detlev von Liliencroni, Max Halbe, Johannes Schlafi loomingut ning kirjastas Gerhart Hauptmanni teedrajava novelli „Raudteevaht Thiel”.⁵⁸ Juba 1890ndate teisel poolel jõuab ka see väljaanne, mõjutatuna naturalistlikust sotsiaaldarvinismist ja miljöoteooriast, suurlinnakultuuri hukkamõistuni, rahvuse, rassi ja kodupaiga ülistuseni.

Alates 1890. aastast võttis modernismi asjus juhtiva rolli üle Berliinis Samuel Frischeri ja Otto Brahm'i toimetusel ilmuma hakanud kirjandusajakiri *Freie Bühne für modernes Leben* (hilisem *Die Neue Rundschau*), mis jäi 1890. aastate lõpuni mõjukaimaks ja olulisimaks modernismifoorumiks Saksamaal. Just *Freie Bühne*'ga pääses naturalism Saksamaal esteetilise suunana lõplikult maksvusele, eriti selle nn konsekvantne vorm Berliinis (Friedrichshageni ringi looming), mille suhtes oli kriitiline väljaande ajakirjanduslik eelkäija *Die Gesellschaft*. *Freie Bühne* hakkas propageerima Ibsenit, Zolad, Dostojevskit, Hermann Bangi, avaldas Gerhart Hauptmanni, Arno Holzi, Johannes Schlafi, Detlev von Liliencroni, Richard Dehmeli loomingut. Kuid Samuel Fischeri tundlik vaist ei lasknud tal kinnistuda ainuüksi naturalistliku suuna külge, „sest ei ühegi vormeliga, ka kõige uuemaga mitte, pole inimkultuuri lõputu areng seotud”, nagu kuulutas ajakirja *Freie Bühne für modernes Leben* avanumber.⁵⁹ Programmiliseks kuulutatud modernismi nägi ta seega pideva innovatsioonina ning peagi tulidki uued nimed: Maeterlinck, Eduard von Keyserling, Arthur Schnitzler, d'Annunzio, Jakob Wassermann, Hugo von Hofmannsthal jt. Üks ajakirja *Freie Bühne* vähestest naiskriitikuteks oli aastatel 1890–1892 **Laura Marholm**. *Freie Bühne*'s ilmus jooksva teatrikriitika kõrval⁶⁰ tema

⁵⁸ Hannsludwig Geiger, Es war um die Jahrhundertwende, lk 182.

⁵⁹ Otto Brahm, Zum Beginn. – *Freie Bühne für modernes Leben* 1890, I, lk 1–2.

⁶⁰ Laura Marholm, Alte und neue Werke auf den Berliner Theatern. – *Freie Bühne für modernes Leben* 1892, III, lk 212–218; Mann über Bord. – *Freie Bühne für modernes Leben* 1892, III, lk 101–109; Die Reicher-Premiere. – *Freie Bühne für modernes Leben* 1892, III, lk 651–654; Stimmung auf und ausser dem Theater. – *Freie Bühne für modernes Leben* 1892, III, lk 323–328; Symptomatische Stücke. – *Freie Bühne für modernes Leben* 1892, III, lk 427–432; Ein Theaterbrief ohne Theater. – *Freie Bühne für modernes Leben* 1892, III, lk 106–109.

artikliseeria „Naised Skandinaavia kirjanduses”,⁶¹ samuti artiklid naise psühholoogiast.⁶²

Samal ajal osutab naturalismist eemaldumisele ja uute suundade otsingule Eduard Michael Kafka toimetusel aastatel 1990–1991 Viinis ilmunud ajakiri *Moderne Dichtung* (hilisem *Moderne Rundschau*), mis sai samuti Noor-Viini autorite (Schnitzler, Hofmannsthal, Altenberg jt) foorumiks, pakkudes konkurentsi *Freie Bühne*’le.

Hoopis elitaarse, esialgu vaid sõpraderingis levinud ajakirja asutas Stefan George Münchenis: tema *Blätter für die Kunst* ilmus aastatel 1892–1919, kogudes algaastatel vaid sümboolset kapitali.

Sajandivahetusel kerkis juugendiajastu ilminguna esile uus tüüp ajakirju – kirjanduslik-kunstilised ajakirjad (*Pan*, 1895–1900, *Ver sacrum*, 1898/1900, *Die Insel*, 1899–1902 jt), mis panid rõhku kujundusele, illustratsioonidele ja kunstipärasele kirjale, kaasates tuntud kunstnikke. Neist skandaalsema kuulsusega oli Albert Langeni poolt Münchenis aastal 1896 rajatud kirjanduslik satiiriajakiri *Simplicissimus*, mille kauaaegne toimetaja ja kaastööline oli riialane **Korfiz Holm**. *Simplicissimus*’ele püüdis konkurentsi pakkuda samal aastal Münchenis asutatud ajakiri *Jugend*, mis paistis veelgi rohkem silma oma ornamendilembese dekooriga ja andis nime tervele ajastule.

Pärast 1900. aastat hakkas ilmuma hulk modernismivastaseid, kodupaigakunsti propageerivaid ajakirju (*Die Heimat*, *Der Scherer*, *Neue Bahnen*, *Der Kyffhäuser* jt), kuid uuskonservatiivsest ideoloogiast on kantud ka mitmed esteetilisi uuendusi taotlevad ajakirjad nagu *Süddeutsche Monatshefte* või uusromantismi foorumiks kujunenud, samuti Albert Langeni poolt välja antud ajakiri *März* (1907–1917), mille kirjandusosa kujundas ja toimetas balti päritolu kirjanik Hermann Hesse. Berliinis Otto zur Linde ümber koondunud kirjanike foorum *Charon* (1904–1914) astus seevastu selgesti modernismi formalistlike tendentside vastu, nõudes kunsti ja eetika sidumist, kuulutades uut naturalismi, loobumist igasugustest poeetilistest reeglitest.

⁶¹ Laura Marholm, Die Frauen in der skandinavischen Dichtung. – Freie Bühne für modernes Leben 1890, I, lk 168–171, 261–265, 364–368.

⁶² Laura Marholm, Zur Psychologie der Frau. – Freie Bühne für modernes Leben 1892 III, lk 1202–1214.

Ajakiri *Simplicissimus* ning Mia ja Korfiz Holm

Baltlaste osalusega väljaannetest on tuntuim alates 1896. aastast Münchenis Albert Langeni kirjastuses ilmuma hakanud *Simplicissimus*, mis saavutas oma kriitilise hoiaku, aktuaalsete teemade satiirilise käsitluse ja kunstilise kvaliteedi poolest õige pea publikumenu (1906 oli ajakirja tiraažiks juba 100 000), muutudes „kõige mõjukamaks poliitiliseks opositsioonileheks” Saksamaal.⁶³ *Simplicissimus*’e satiir oli suunatud

Wilhelmi-aegse Saksamaa väikekodanliku

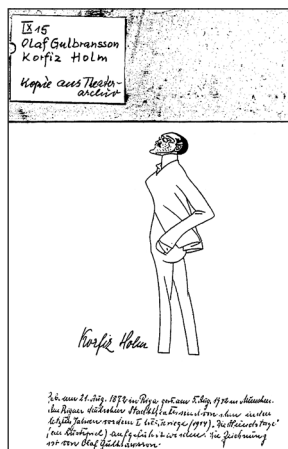
mentaliteedi, tardunud konservatismi, pompoosse patriotismi vastu. Algaastatel oli ajalehe kirjanduslik maitse nõudlikum. Kirjanikest kuulusid kaastööliste hulka Frank Wedekind, Johannes Schlaf, Rainer Maria Rilke, Arthur Schnitzler, Hermann Hesse, Fritz Mauthner, Heinrich ja Thomas Mann, Richard Dehmel, Peter Altenberg jt. Langenil õnnestus meelitada kaastööle ka välismaiseid jõude nagu Bjørnstjerne Bjørnson, Knut Hamsun, Selma Lagerlöf, August Strindberg jt, samuti avaldas ta Guy de Maupassant’i tõlkeid. Nädalaleht kasutas oma aja tuntumaid karikaturiste ja graafikuid nagu Thomas Theodor Heine, Bruno Paul, Ernst Barlach, Käthe Kollwitz, Olaf Gulbransson jt. Oma satiiriliste rünnakutega muutus ajaleht keisririigi ladviku silmis niivõrd ohtlikuks, et ajalehe üks pikaajalisim kaastööline, kirjanik Frank Wedekind, kelle Hieronymose nime all ilmunud teravvaimukad luuletused olevat sellised, milliseid „Saksamaal pärast Heinrich Heinet polevat kuulnud”,⁶⁴ pidi keisri solvamise eest⁶⁵ veetma kaheksa kuud türmis ja väljaandja Albert Langen mõneks ajaks Saksamaalt

⁶³ Fritz Schlawe, *Literarische Zeitschriften 1885–1910 I*. Stuttgart, 1961, lk 53.

⁶⁴ Korfiz Holm, *Ich-kleingeschrieben. Heitere Erlebnisse eines Verlegers*. München, 1932, lk 79 jj.

⁶⁵ Keisri suurejooneliselt kavandatud Palestiina-reisi pihta suunatud pilkenoolte pärast. Vt: Korfiz Holm, *Ich-kleingeschrieben. Heitere Erlebnisse eines Verlegers*. lk 79 jj; Helga Abret, Aldo Keel, *Die Majestätsbeleidigungs-affäre des „Simplicissimus“-Verlegers Albert Langen. Briefe und Dokumente zu Exil und Begnadigung, 1898–1903*. Frankfurt/M–Bern–New York, 1985

emigreeruma. Tema asendajaks sel ajal oli Korfiz Holm, kellest sai aastatel 1898–1901 *Simplicissimus*'e peatoimetaja. Korfiz Holm ja tema ema **Mia Holm** olid esimestest numbritest peale ajakirja kaasautorid. Regulaarselt ilmusid seal Mia Holmi südamlikud emalaulud, pisut hiljem Holmi satiirid, lühijutud, följetonid, luuletused, millega ta teenis küll satiiriku maine, kuigi nende puhul oli tegu pigem õrna huumori kui lööva teravusega. *Simplicissimus*'es ilmus baltlastelt veel **Maurice von Sterni** luulet ja **Guido Eckardti** satiire.⁶⁶

Preussische Jahrbücher

Tuntuselt järgmine baltlastega seotud väljaanne on *Preussische Jahrbücher* (1858–1935). See Heinrich von Treitschke poolt Berliinis välja antud üldkultuuriline ajakiri mängis kirjandusväljal märkimisväärselt rolli oma kirjandusosaga, mille toimetajaks oli tartlane **Otto Harnack**, nimekas kunsti- ja kirjandusloolane ning näitekirjanik. Kirjandusteadlasena oli Harnack tuntud Goethe-uuri ja väljaandja (vt ptk VI) ning klassikalises pinnases juurdus ka tema kirjanduslik maitse. Harnacki enda ajakirjas ilmunud artiklid on seotud just klassikalise esteetikaga. 1890. aastatel on enamik kirjandusartikleid Harnacki kirjutatud ning suures osas on need Goethe-väljaannete või saksa klassika väljaannete arvustused. Kuid Harnack on üsna mõistev, ehkki distantseeritud, ka modernsete kirjanike suhtes, kirjutades Tolstoist, Ibsenist, Hauptmannist või Ola Hanssonist. Rohkem tutvustab kaasaegset kirjandust ajakirja teine kriitik, M. Lorenz.

Vana ja soliidse väljaandena ei rutanud *Preussische Jahrbücher* oma uusi konkurente just eriti innukalt tervitama. Nii suhtus ajakiri

⁶⁶ Nt Guido Eckardt, Ein Hausmittel. – *Simplicissimus* 1897/98, II, lk 346; Unerwartet. – *Simplicissimus* 1897/98, II, lk 155.

eitavalt *Freie Bühne*’sse, kuna selle toimetajad „panid oma lehekülgedel tutvustatavaid teoseid piirilt üle hinnates kirglikes rünnakutes meie klassikalise kirjanduse vastu kahtluse alla selle kehtivuse ja eeskujuks olemise.”⁶⁷ Teisalt on ajakiri tauniv ka *Heimatkunst*’i propageerijate suhtes, pidades liikumise eeskõneleja Adolf Bartelsi kunstimaitset „küll korrektselt terveks, aga lamedaks” ja teda ennast „lihtsakoeliseks natuuriks, kes on kaugel maailma, eriti veel nõndanimetatud modernse maailma lõhestatuse ja sügavuse mõistmisest”.⁶⁸ Balti teema kajastub esmajoones ajakirja ajaloolistes ülevaadetes, kuid ka baltisaksa kirjandusest pole Harnack mööda läinud: ta on kirjutanud pika ülevaate balti luuletajast Karl von Fircksist.⁶⁹ Arvustatud on Eduard von Keyserlingi draama „Kevadohver” lavastust Berliini Lessingi teatris,⁷⁰ J. E. von Grotthussi antoloogiat *Das baltische Dichterbuch*⁷¹ ning Helene Aeckerle jutukogu „Prismad”.⁷²

Daheim ja Der Türmer

Selgelt alalhoidlikku maailmavaadet kannavad kaks baltlaste väljaantavat populaarset ajakirja: **Theodor Hermann Panteniuse** perekonnaleht *Daheim* ja **Jeannot Emil von Grotthussi** *Der Türmer*. Viimane pakkus – kindlal protestantlik-konservatiivsel positsioonil – konkurentsi Ferdinand Avenariuse Münchenis väljaantavale ülimenekale kultuuriajakirjale *Der Kunstwart*.

Ajakirja *Daheim* asutas 1864 Otto Klasing, see ilmus 1906. aastani sihiga pakkuda konservatiivselt maailmavaateliselt aluselt konkurentsi menekale liberaalsele perekonnalehele *Gartenlaube*, „töötamaks vastu Gartenlaube liberaalsetele ja vabameelsetele mõjudele, millele eriti pastorite ja ohvitseride ringkonnad üha ägedamalt vastupanu osutavad.”⁷³ Ajakiri „vahendas oma lugejaskonnale – riiki ja kirikusse

⁶⁷ Preussische Jahrbücher 1891, kd 67, lk 29.

⁶⁸ Preussische Jahrbücher 1900, kd 99, lk 544.

⁶⁹ Preussische Jahrbücher 1894, kd 75, lk 455.

⁷⁰ Preussische Jahrbücher 1899, kd 98, lk 570.

⁷¹ Preussische Jahrbücher 1894, kd 75, lk 534.

⁷² Preussische Jahrbücher 1907, kd 127, lk 357.

⁷³ Walther Heide, Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland, lk 72.

konservatiivselt suhtuvatele kihtidele – isadelt päritud vaateid, sobitades neid kaasajaga, ning andes oma seisukohast lähtuvalt ülevaate ka kirjandusest, kunstist ja kaasaegsetest ideedest”, nõnda on iseloomustanud ajakirja sihtgruppi ja suunitlust Wilhelm Baum ajakirjas *Baltische Monatsschrift*.⁷⁴ Ajakirja programm räägib iseenda eest: „Saksa perekond tugineb religiooni ja kommete vundamendil, meie *Daheim*’ist hoitakse eemal kõik see, mis seda vundamenti otseselt või varjatult võiks õhonestada.”⁷⁵ Võrreldes *Gartenlaube*’ga näitas *Daheim* „sedasama pilti, ainult suuremat, kallimat, representatiivsemat , tema toon on pidulikum, kuid olemus sama.”⁷⁶ 1870. aastate lõpus tuli toimetusse T. H. Pantenius, kes, võttes üle peatoimetaja kohused aastani 1905, suutis tihedale konkurentsile vaatamata lehte edukal kursil hoida.

Ajakirja kirjandusosa vastas tema publiku ootustele: moodsad autorid olid välistatud, isegi realistliku kirjanduse osakaal oli väike. „Mittekohustuslik õpetus, meelelahutuslik, kergesti seeditav kunst, kirjandusteos kui naudinguvahend.”⁷⁷ Leht propageeris kirjandust, mis edastas positiivseid väärtushinnanguid. 1870ndatest peale olid ajakirja tõmbenumbriks Fontane romaanid, milles sisalduv kõlbluskoodeks vastas ajakirja eetilisele programmile, kuid isegi Fontane romaani „Poggenpuhlkid” (*Die Poggenpuhlk*, 1894) lükkas Pantenius tagasi põhjendusega, et „aadel võib selles kõiges märgata kerget pila”.⁷⁸ See näitab, kuivõrd pidi ajakirja arvestama oma konservatiivse lugejaskonna maitse-eelistustega.

1886 hakkas *Daheim*’i kõrval ilmuma ka illustreeritud kultuuriline kuukiri *Neue Monatshefte des Daheim*, mis alates 1891. aastast, kui toimetus kolis Berliini, kandis nime *Velhagen & Klasing’s Monatshefte*. Kuukiri paistis silma kunstikesksusega, kuid ka kirjanduse osa oli tütarlehes nõudlikum ja üsna mahukas: menuautorite sekka (Ida Ed-Boy, Ernst Behrend, Gustav Falke, Frida Schanz, Johannes Trojan, Fedor ja Hanns von Zobeltitz, Georg von Ompteda, Hans Hoffmann

⁷⁴ Wilhelm Baum, Theodor Hermann Pantenius. – DMR 1914, lk 202–206, siin lk 203.

⁷⁵ *Daheim*: ein deutsches Familienblatt mit Illustrationen 1865, I, nr 8, lk 93.

⁷⁶ Walter Heide, *Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland*, lk 74.

⁷⁷ Sealsamas.

⁷⁸ *Velhagen & Klasing. Einhundertfünfzig Jahre. 1835–1985*. Cornelsen-Velhagen & Klasing. Berlin, 1985, lk 119.

jt) satub vahel ka mõni moodsam nimi (Johannes Schlaf, Hugo von Hofmannsthal, Lou Andreas-Salomé, Frida von Bülow). Kuukiri oli menukas ja rahvusvahelise levikuga: 1911. aastal oli tema tellijate arv 80 000.

Baltlaste osakaal avaldatavate autorite hulgas on siiski üsna väike. Ootuspäraselt on pea igas numbris mõni väljaandja Panteniuse enda kultuurilooline,⁷⁹ kirjanduslooline⁸⁰ või autobiograafiline⁸¹ kirjutis. Ehkki Panteniuse ilukirjanduslikule loomingule oli töö ajakirjatoimetajana lõpu teinud – pärast 1892 ilmunud novellikogu „Kuramaa jutud“ (*Kurländische Geschichten*) tegeles kirjanik ajalookirjutuse, mälestuste ja oma kogutud teoste väljaandmisega Velhageni ja Klasingi kirjastuses –, leiab ajakirjast pärast 1890. aastat siiski ka paar tema novelli.⁸²

Sageli on ajakirjas sõna saanud Panteniuse kaasmaalane Jeannot Emil von Grotthuss, kellel nähtavasti mõlkus juba mõttes konkureeriva ajakirja loomine, kus baltlased oleksid tugevamini esindatud. Grotthuss on kirjutanud ajakirjale kirjandusloolisi esseid⁸³ ja saatnud oma luuletusi.⁸⁴ Balti autoritest on ajakirjas sageli (1890ndate alguses

⁷⁹ Theodor Hermann Pantenius, Maria Stuart in Schottland. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1892/9 II, lk 93; Die Lehrjahre von Katharina der II. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1891/92 II, lk 483; Scherzgedichte von Johannes Trojan. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1891/92 I, lk 352; Ludwig XVII von Frankreich. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1893/94 I, lk 59; Die letzte Königin aus dem Hause Stuart. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1894/95 I, lk 72; Die Krönung der russischen Kaiser in Moskau. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1895/96 II, lk 113.

⁸⁰ Theodor Hermann Pantenius, Theodor Fontane. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1893/94 II, lk 648; Gustav Freytag. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1894/95 II, lk 466; Elisa von der Recke, Die Jugendgeschichte einer „schoener Seele“. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1900/01 I, lk 485.

⁸¹ Theodor Hermann Pantenius, Aus meinen Kinderjahren I, II, III. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1897/98 II, lk 271, 426; 1898/99 I, lk 709; Aus meiner Gymnasialzeit. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1901/02 I, lk 413; Aus meinen Universitätsjahren. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1902/03 I, lk 227.

⁸² Theodor Hermann Pantenius, Arent Claessens Neujahrsgeschenk. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1891/92 II, lk 1; Die Prinzessin. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1893/94 II, lk 129; In Treuen. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1901/02 I, lk 481.

⁸³ Jeannot Emil von Grotthuss, Richard Voss. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1892/93 II, lk 664; Nicolaus Lenau und Sophie Löwenthal. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1891/92 I, lk 721; Charlotte von Stein. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1892/93 I, lk 302.

⁸⁴ Jeannot Emil von Grotthuss, An Gott. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1893/94 I, lk 23; Herbstelegie. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1895/96 II, lk 697; Die Nacht. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1897/98 I, lk 184; Heimweh. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1898/99 II, lk 450.

ja uue sajandi alguaastail) avaldatud Maurice von Sterni luulet, kuid Stern oli sel ajal saksa kirjandusväljal üldtuntud ja tunnustatud autor. Sama kehtib ka Hermann Hesse kohta, keda ajakirjas on rohkesti avaldatud alates 1902. aastast. Balti autoritest leiame ilukirjanduslikus osas Carl Wormsi,⁸⁵ Helene Aeckerle,⁸⁶ Hedda von Schmid,⁸⁷ Alexander von Mengdeni,⁸⁸ Magda Kaarseni (Theophile von Bodisco)⁸⁹ jutte ja Hedda von Schmid luuletuse „Sügis”.⁹⁰ Saak ei ole võrreldes teiste sarnaste ajakirjadega eriti suur, kuid kui juurde arvestada teisedki baltlastest kaastöölised (Theodor Schiemann, Joseph Girgensohn, C. von Ungern-Sternberg, Julius Norden *alias* Julius Hasselblatt ning pideva kaastöölisena Max Grube, kes kirjutas ajakirjale teatrilaseid esseid),⁹¹ on baltlaste osakaal ajakirjas siiski märkimisväärtne. Seevastu on kirjanduskriitika luubi alla sattunud balti autoreid üliharva, käsitletaval perioodil vaid kaks: Carl Worms jutukoguga „Punastest hämarikust” (*Aus roter Dämmerung*) ning Eduard von Keyserling romaaniga „Lained” (*Wellen*).

Jeannot Emil von Grotthussi Stuttgardis Greiner & Pfeifferi kirjastuses ilmunud „kuukiri hingele ja vaimule” *Der Türmer* (1898–1943) on poliitilis-kultuuriline ajakiri, mille kirjandusosa on üsna mahukas. Väljaande poliitiline suunitlus tuleb ilmsiks toimetaja päevikus (*Türmers Tagebuch*), kus arutletakse päevasündmuste üle. Ajakirja poliitiline platvorm on mustvalgel kirjas 7. aastakäigu esimeses numbris: „Just õige isamaa-armastuse, õige rahvustunde, ehtsa, suure

⁸⁵ Carl Worms, *Der Mann von Wasungen*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1893/94 I, II.

⁸⁶ Helene Aeckerle, *Duschinka und Golubotschka*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1905/06 I, lk 385.

⁸⁷ Hedda von Schmid, *Fata Morgana*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1906/07 I, lk 40.

⁸⁸ Alexander von Mengden, *Fiebernacht*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1891/92 I, lk 499.

⁸⁹ Magda Kaarsen, *Die falsche Nachtigall*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1901/02 II, lk 504.

⁹⁰ Hedda von Schmid, *Herbst*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1911/12 I, lk 184.

⁹¹ Max Grube, *Vom Schreibtisch und aus dem Atelier. Eine Plauderei vom Regietisch*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1895/96 II, lk 681; *Die Geschichte eines Theatermanuskripts*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1898/99 I, lk 67; *Mord und Totschlag auf der Bühne*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1901/02 I, lk 413; *Requisiten? Der Kampf mit dem Bühnenobjekt*. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1902/03 I, lk 646.

germaani kuningatruuduse, nende vooruslike, õilsate tunnete kehtetuks tunnistamise ja rüvetamise vastu silmakirjaliku äri- ja lakeipatriotismi, muskuselõhnalise bütsantslikkuse poolt – selle vastu on *Türmer* algusest peale võidelnud.”⁹² Ühiskondlikku moderniseerumisprotsessi ja selle kaasnähtustesse suhtub ajakiri suure skepsisega, mis väljendub kõigepealt Berliini-kriitikas: „Berliini õhk on tiine kuumast ihast naudingu, materiaalse edu, välise mõjuvõimu ja välise kasu järele.”⁹³ Berliini õhus valitsevat „närviline liberalism, mis annab meie tänasele kirjandusele põhitooni, isegi materialism.” Berliinis valitsevat „igat laadi liberalism, avatus igale pikantsele ja huvitavale uuendusele igale moekarjele ollakse siin vastuvõtlik, iga kentsakat ja haiglast veidrust märkavad toimetajad ja reporterid innukalt, iga narri „ismi” suhtes ollakse erapooletu kriitik.”⁹⁴ Grotthussi meelest on konservatiivse, rahvuslikult mõtleva lugeja huvid Berliinis nõrgalt esindatud. Seda lugejaskonda, kellele peatoimetaja oma ajalehe suunab, nimetab ta balti kirjaniku Carl Wormsi romaani järgi „tasased maal”. Nende jaoks ei olevat Berliinis teatrit, millel oleks neile midagi öelda, mis nende vaimule sobiks, mis saksa rahvushingele vastavat kunsti pakuks. Neil polevat oma organeid, oma ajalehte, ajakirja, ettekandeid ega mõju, mis vahendaks „noort, kaasaegset ja samas suuremeelset-saksalikku *Heimatkunst*’i”.⁹⁵ Ajakirja missiooniks on *Heimatschutz* ja *Heimatspflege*, siin taunitakse saksa kultuuri avatust võõrastele kultuuridele, kalduvust internatsionalismi, kuna see hävitavat algupärase kultuuris,⁹⁶ siin imetletakse Joseph Arthur Gobineau’ rassiteoreetilisi teoseid, mis vahendavat „parimas mõttes aristokraatlikku maailma- ja ajaloonägemust”.⁹⁷ Aeg olevat väsinud ebajumalate kukutamisest ja igatseb taas kord midagi positiivset,⁹⁸ selles igatsuses loodab ajakiri lugejaid aidata.

⁹² Jeannot Emil von Grotthuss, *Türmers Tagebuch*. – *Der Türmer* VI (1903/04), kd 1, lk 226.

⁹³ Jeannot Emil von Grotthuss, *Türmers Tagebuch*. – *Der Türmer* V (1902/03), kd 1, lk 114.

⁹⁴ Jeannot Emil von Grotthuss, *Türmers Tagebuch*. – *Der Türmer* V (1902/03), kd 1, lk 366–367.

⁹⁵ Sealsamas, lk 367.

⁹⁶ Gustav Zieler, *Im Zeichen der Weltliteratur*. – *Der Türmer* III (1900/01), kd 2, lk 283–291.

⁹⁷ Karl Berger, *Graf Gobineaus Rassenwerk*. – *Der Türmer* III (1900/01), kd 2, lk 66–69.

⁹⁸ Hanns von Gumpenberg, *Ernst Häckel und die Religionsfrage*. – *Der Türmer* II (1899/1900), kd 1, lk 369–377, siin lk 369.

Vastavalt ajakirja programmile asetub ka tema kirjandusosa (kirjandus)välja heterogeensetele positsioonidele, mis juhinduvad kirjandusvälistest tõukejõududest. Ka kirjanduslikes arvamusalaldustes on esikohal pedagoogiline moment, kiriklik-religioosne taotlus, samuti linnavaenulikkus. Kirjanduslikuks ideaaliks on kuulutatud *Heimatkunst*, terve, rahvalähedane, samas idealistlik kirjandus. Taunitakse naturalismi (Hauptmann, Sudermann) ja võideldakse „Berliini ülevõimu” vastu.⁹⁹ Ajakirja peamine kirjanduskriitik on tuntud *Heimakunst*i ideoloog Fritz Lienhard. Sõna saavad kirjanikud, kes „inimlikult, lihtsalt ja modernsesse suurlinlikkusesse nakatumata vormivad oma hingelised elamused lauluks, küündides samas siiski kunstilise sügavuse ja omapärani.”¹⁰⁰ Soositud on saksa autorid, kuna „välismaise kirjanduse ülemäärast tõlkimiskirge ja võõraste eeskujude kriitikavaba jälgendamist” ei kavatse ajakiri toetada.¹⁰¹ Taunitav on kõik, mille puhul ajakiri kahtlustab dekadentlikku hoiakut (see on põhjus nt Richard Dehmeli hukkamõistuks)¹⁰² või Nietzsche mõju (seetõttu on kriitiliselt hinnatud Christian Morgensterni ja Richard Schaukali loomingut): Nietzsche olevat küll toonud kaasa vormilisi uuendusi, kuid sisuliselt olevat tegu „maitsetu mõttemänguga, mille brutaalsus tõukavat eemale iga tõeliselt ülla inimese”.¹⁰³

Ajakiri soovib oma kirjandusest huvitatud lugejale maitseharimiseks Weimaris välja antavat kirjanduslikku kuukirja *Der Spielmann*, mis pakkuvat „saksa rahvusvaimule vastavat uusimat lüürikat”, edendades „rahvuslik-rahvalikku (*national-volkstümliche*) ja rahvuslik-modernset suunda”, millest on teadlikult eemale hoitud igasugune *décadence*.¹⁰⁴ Selle ajakirja kaastööliseks oli 20. sajandi alguses saanud ka Maurice von Stern.

⁹⁹ Jeannot Emil von Grotthuss, Türmers Tagebuch. – Der Türmer V (1902/03), kd 1, lk 365–370, siin lk 366.

¹⁰⁰ Fritz Lienhard, Erzählungskünstler und Plaudertalente. – Der Türmer II (1899/1900), kd 1, lk 179–184.

¹⁰¹ Gustav Zieler, Im Zeichen der Weltliteratur. – Der Türmer III (1900/01), kd 2, lk 283–291.

¹⁰² Fritz Lienhard, Lyrisches. – Der Türmer V (1902/03), kd 1, lk 180–188.

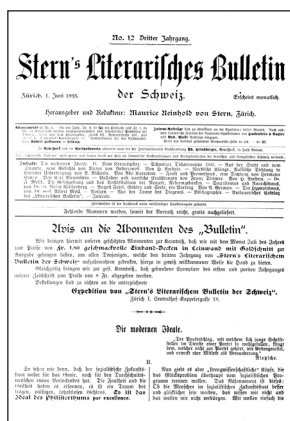
¹⁰³ Dagobert von Gerhard-Amyntor, Weltanschauungen am Jahrhundertwende. – Der Türmer II (1899/1900), kd 1, lk 1–7, siin lk 2.

¹⁰⁴ Fritz Lienhard, Lyrisches. – Der Türmer V (1902/1903), kd 1, lk 180–188, siin lk 187.

Mõistvam on ajakiri kaasaegse teatri suhtes, seda tänu ajakirja teatrikritikust kaasautorile Felix Poppenbergile, kelle asjatundlikud arvustused annavad tunnistust moodsamast kirjandusmaitsest kui ajakirjas üldiselt tavaks. Positiivse kriitika osaliseks on saanud tänapäeval saksa modernismiklassika hulka kuuluvad näidendid nagu Schnitzleri „Nukunäitleja” (*Der Puppenspieler*), Hauptmanni „Rose Bernd”, Hofmannsthal „Elektra”, Wedekindi „Nõnda on elu” (*So ist das Leben*), samuti Strindbergi, Maeterlincki ja Shaw’ näidendid Berliini teatrites.

Enamjaolt unustusehõlma vajunud kodupaigakunstnike seas, kellele ajakirjas sõna antakse, on silmatorkavalt palju baltlasi: Karl von Fircks, Carl Hunnius, Minna von Mädlar, Ludmilla von Rehren, Maurice von Stern ja mõistagi peatoimetaja J. E. von Grotthuss ise. Kriitikutena astuvad üles Theodor Schiemann, E. von Ungern-Sternberg, Ernst Seraphim, Eberhard Kraus jt. *Der Türmer* on kahtlusteta suurim ja mõjukaim baltisaksa kirjanduse meedium Saksamaal.

Maurice von Stern ja *Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz*

Aastatel 1892–1898 andis 1885. aastal Zürichisse elama asunud Maurice von Stern välja ajakirja *Stern's literarisches Bulletin der Schweiz*. See ajakiri on balti kirjandusvälja uurijale küllaltki tähelepanuväärne, sest kuigi väljaandja näeb oma ajakirja eeskätt Šveitsi kirjanduselu edendaja ja vahendajana, kanduvad baltlasest toimetaja huvide tõttu ajakirja veergudele nii mõnedki teravad väitlused baltisaksa kirjanduse üle, mistõttu võib ajakirja käsitleda balti kirjandusvälja pikendusena välismaal ning sellisena omalaadse ilminguna šveitsi-balti kirjandussuhetes. Et tegu on haruldase ajakirjaga, mis on vaid osaliselt kättesaadav

Saksamaal ja Šveitsis,¹⁰⁵ on põhjust lühidalt peatuda ajakirja profiilil ja sisul.

Sterni „Kirjanduslik Bülletään” on kirjanduslik kuukiri, mida Eduard Moos trükkis Erfurtis. Väljaandja eesmärgiks oli Šveitsi kirjanduselu edendamise kõrval (tegu oli oma aja ainsa puht-kirjandusliku väljaandega Šveitsis) pakkuda objektiivse kirjanduskriitika foorumit tervel saksakeelsel kirjandusväljal. Keskendudes põhiliselt kaasaegse kirjanduse vahendamisele (retsensioonide, luule, proosakatkendite näol), realiseerib toimetaja Maurice von Stern siin ka oma filosoofilisi huvisid. Kuidas Tartu ja Zürich Sterni ajakirja veergudel kokku saavad, näitlikustab oivaliselt Sterni võrdlev käsitlus kahe filosoofi vaadetest – tema Zürichi õpetaja Richard Avenariuse filosoofilise teose „Puhta kogemuse kriitika” (*Kritik der reinen Erfahrung*, 1888–1890) ja Tartu filosoofi Gustav Teichmülleri kirjutise „Uus alusepanek loogikale ja psühholoogiale” (*Neue Grundlegung der Psychologie und Logik*, 1889, toimetanud Teichmülleri õpilane, Tartu professor Jakob Ohse) põhjal. Kahte filosoofi võrreldes jõuab Stern järeldusele, et „tee Avenariuse juurest Teichmüllerini on pikem kui Zürichist Tartusse”.¹⁰⁶ Ilmselt oli tal õigus, sest kahe linna vaimne kliima erines 1890. aastatel olulisel määral. Tartu konservatiivses õhustikus üleskasvanu otsis nii mõnigi kord Zürichist vabamõtlemist ja liberaalset vaimu.

Balti teemasid ja kirjutisi on ajakirjas käsitletud järjepidevalt, samuti on ajakirja kaastöölisteks tihti baltlased (Élisar von Kupffer, Paul Theodor Falck, Friedrich Bienemann, eestlane Ado Karrotam¹⁰⁷ jt). Pikematest artiklitest nimetagem Paul Theodor Falcki käsitlusi Riia Beethoveni-uurijast Christian Wilhelm Lenzist ja kirjanik Jacob Michael Reinhold Lenzist¹⁰⁸ ning tema artiklit Adolf

¹⁰⁵ Ajakirjast on järel vaid üksikud eksemplariid, mis on kogutud Marbachi Kirjandusmuuseumi, Wiesbadenisse ja Zürichisse. Eestis pole sellest ajakirjast ainsatki eksemplari, ehkki leht polnud siin tundmatu.

¹⁰⁶ Maurice v. Stern, Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz 1893, nr 2.

¹⁰⁷ Adolf Karotom (1865–1915), ajakirjanik, näitleja, kirjanik.

¹⁰⁸ Paul Falck, Das Gesetz der Genialität und dessen Entdecker Wilhelm von Lenz. – Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz 1894, nr 2, 3, 4, 6; J. M. R. Lenz, als Mensch und Verkünder des Sommers in den beiden redenden Künste. – Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz VI (1897), nr 3.

Harnackist¹⁰⁹ või Ado Karrotomi arvustust Tartu anatoomiaprofessori August Rauberi tähelepanuväärse pealkirjaga üllitisele „Armastuse küsimusi. Lahkuva sajandi luulekunstile pühendatud bioloogiline uurimus”,¹¹⁰ mis oli saanud inspiratsiooni Tolstoi askeetlusõpetusest, astudes vastu moodsas luules propageeritavale vabaarmastusele. Retsensent vaidlustab siiski autori vabaarmastust vastustavad argumendid.

Sterni huvi sotsiaalsete küsimuste vastu (koos terava kriitikaga Saksa sotsiaaldemokraatide suhtes) ilmneb ka ajakirjas.¹¹¹ Samuti kasutab Stern omaloodud foorumit selleks, et õiendada arveid oma poliitiliste vastaste või kriitikutega. Teravalt kritiseerib Stern Šveitsi võime, kes järjekindlalt keeldusid luuletajale kodakondsust andmast, ning pühendab igas numbris mõne luuletuse oma valikkodumaale. Mitmes numbris peab Stern ägedat poleemikat šveitsi maineka draamakirjaniku ja Berni ajakirjaniku Joseph Victor Widmanniga. Toimetaja võtab saksa pressis sõna Heinele ausamba püstitamise ümber puhkenud tüli (tüli kandus ka balti ajakirjandusse), mis oli kantud Saksamaal üha selgemini ilmnevast antisemitismist. Stern asub selgelt Heine poolele: „Opositsioon Heine ausamba püstitamise vastu on meile, tunnistame seda avalikult, ka saksa-patriootilisest seisukohast mõistetamatu.”¹¹²

Teravusteni jõuab poleemika baltisaksa kirjanduse üle. Väitlus saab alguse Sterni ajakirja negatiivsest hinnangust luuletaja ja *Revalsche Zeitung*'i toimetaja Christoph Mickwitzi luulekogule ning kasvab üle hinnanguks balti provintside vaimuelule kui „klassikalisele

¹⁰⁹ Paul Falck, Harnacks Angriff auf das apostolische Glaubensbekenntnis. – Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 7.

¹¹⁰ Ado Karrotom, Fragen der Liebe. Eine biologische Studie, der Dichtkunst des scheidenden Jahrhunderts gewidmet. – Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz VI 1895, nr 4, lk 1010–1011.

¹¹¹ Stern vastandas sotsialismiidee saksa poliitilisele sotsiaaldemokraatiale. Artiklis „Moodsad ideaalid” peab Stern sotsiaalsete ümberkorralduste eelduseks suurt rahvuslik-individualistlikku liikumist, mis muudaks inimest seepoolt, ning suhtub sotsiaaldemokraatlikusse internatsionalismi suure skepsisega, arvates, et selle valgustatud tuleviku-idealismi kui kaasaegse toore ja halastamatu egoismi vastandi eesmärgiks peab olema solidaarsus, inimeste organiseerumine seltsimehlike põhimõtete järgi, senise palgasüsteemi asendamine aksionärlusega jne. Vt Maurice von Stern, Die modernen Ideale. – Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 12, lk 439–443.

¹¹² Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz II 1894, nr 12, lk 253.

diletantismi pinnasele” tervikuna.¹¹³ Balti ajakirjandus reageeris sellele hävitavale hinnangule omapoolse rünnakuga Sterni ja tema ajakirja pihta, heites väljaandjale ette puudulikku patriotismitunnet. Stern vastab süüdistustele balti „onupojaolude” kriitikaga, kus „isamaa-armastusest sepitsetakse halbu värssse,” ülistades neid igal toonil „saksluse päästmisena” kaugel põhjas. Stern peab Baltimaadel valitsevat enesega rahulolevat diletantismi põhjuseks, miks kõik andekamad balti kirjamehed väljaspool kodumaad õnne otsivad ja kodumaa ahistavaid olusid kritiseerivad: „Rahval, kes oma talendid pagendab, lastes nende koha hõivata diletantidel, pole enam täita iseseisvaid kultuuriülesandeid. Rahvas, kes salgab oma luuletajad, reetes nad kadedatele vusserdajatele, on vaimselt maha käinud.”¹¹⁴ Põhjuse poleemika jätkamiseks andis Sternile Viktor von Andrejanoffi filipika balti kriitikale ja publikule (*Unser Theater, unser Publikum, unsere Kritik*, 1891), mis sai väljaandja solidaarsuse ja sümpaatiat osaliseks.¹¹⁵

Suurema osa ajakirjast võtavad siiski enda alla kirjandusloolised ja -kriitilised kirjutised. Kuigi Stern on keskendunud Šveitsi autoritele (Carl Spitteler, Gottfried Keller, Conrad Ferdinand Meyer, Meta von Salis, Robert Weber), on käsitletud ka kaasaegset kirjandust teistes saksakeelsetes maades (Detlev von Liliencron, Gustav Freytag, Ludwig Jacobowski, Michael Georg Conrad, Richard Voss, Theodor Fontane, Ferdinand von Saar, Richard Dehmel, Rainer Maria Rilke, Gustav Landauer, Johannes Schlaf, Otto J. Bierbaum, Karl Henckell, Arthur Schnitzler, Max Dauthendey, Gerhart Hauptmann, kelle draama „Hannele taevaminek” sai ajakirjalt väga kõrge hinnangu). Unustatud pole ka välismaist kirjandust. Näiteks leidub retsenseeritavate raamatute seas Juhani Aho romaan „Elli abielu”, mis pälvib väga positiivse vastukaja.¹¹⁶

Tähelepanuväärses koguses on käsitletud balti autoreid. Ülivõrdes kiidab ajakirja püsikriitik Marcell Schatz J. E. von Grotthussi koostatud balti luuleantoloogiat *Das baltische Dichterbuch*, olles üllatunud balti

¹¹³ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 9, nr 12.

¹¹⁴ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 12, lk 450–451.

¹¹⁵ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 9.

¹¹⁶ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz VI 1897, nr 1.

luuletalentide küllusest.¹¹⁷ Samas on Grotthussi enda luulekogu „Ajajõe kaldal” (*Am Strome der Zeit*) hinnatud üsnagi keskpäraseks.¹¹⁸ Tunnistust „põhjas üllatavalt rikkalikult pulseerivast vaimuelust” annab anonüümsele retsensendile (ehk Stern ise?) ka Sterni enda kirjastuses välja antud Heinrich Johansonini koostatud balti luule antoloogia *Die baltischen Lande in Liedern ihrer Dichter*.¹¹⁹ Positiivset äramärkimist on leidnud Viktor von Andrejanoffi luulekogu „Uued luuletused” (*Neue Gedichte*), mille harmooniataotlust, tõetruudust ja ilujanu, samuti õilsat meelt on võrreldud kogunisti Schilleriga, inimliku ebatäiuslikkuse põlgust Nietzschega,¹²⁰ samuti Andreas Ascharini Riias 1894. aastal ilmunud vene luule tõlkekogu „Põhjala helid” (*Nordische Klänge*).¹²¹ 1895 on saanud kiitva hinnangu tallinlanna Ina Gutfeldti luulekogu.¹²² Seevastu tema kaaslinlase Alide von Röhde novelli- ja muinasjutukogu „Mosaiik” mõistetakse hukka kui diletantlikku: „Ikka ja jälle vanad laulud ära leierdatud toonil, ikka ja jälle vanad teemad tuntud konventsionaalses stiilis.” Parema hinnangu pälvivad kogus leiduvad sümbolistlikus laadis muinasjutud, milles autor tabavat rahvapärast tooni.¹²³ Samas saab Tallinna Gresseli trükikoda kiita raamatu hea väljanägemise eest. Eberhard Krausi näidendi „Paremik” (*Auslese*) puhul tunnustatakse autori dramatiseerimisoskust, kuid tükki peetakse keskpäraseks,¹²⁴ kunstilises mõttes nõrgaks arwab Ado Karrotom Krausi romaani „Katku ajal” (*Im Zuge der Pest*), märkides samas selle huvitavust kultuuripildina, ajastu ja kommete dokumendina.¹²⁵ Kiitvalt räägitakse Carl Hunniuse luulekogust, toonitades Hunniuse lenaulikku musikaalsust ja melanhoolsust ning looduslähedust – looduspiltide poolest on Hunniust võrreldud Sterniga.¹²⁶

¹¹⁷ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz II 1894, nr 12, lk 243.

¹¹⁸ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 8, lk 373.

¹¹⁹ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz II 1894, nr 8.

¹²⁰ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 12.

¹²¹ Sealsamas.

¹²² Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz IV 1895, nr 4, lk 547.

¹²³ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz VI 1897, nr 4.

¹²⁴ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz III 1895, nr 8, lk 352.

¹²⁵ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz V 1897, nr 10, lk 913.

¹²⁶ Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz VI 1898, nr 19.

Ei ole teada, kui edukas Stern oma ajakirjaga Šveitsi kirjandusväljal oli. Ajakirja kirjandusliku lehe kohta suhteliselt pikk eluiga, samuti kindlailmeline kaastööliste võrk tõendab, et ajakirja loeti ja telliti, kuid järjepidevuse ja suurema populaarsuse saavutamiseks sel siiski jõudu polnud. Väljaandes ära trükitud hinnangute seas on nii kiitvaid kui ka kriitilisi: näiteks on leidnud ajaleht *Bund* (3. XI 1893) Sterni olevat liiga subjektiivse, närvilise, haiglasliku tundlikkuseni sisse võetud omaenda loomingust ja isikust, et suuta anda kiretuid hinnanguid kaasaegsele kirjandusele.

Viimase kriitikaga tuleb ajalehte sirvides paraku nõustuda: suure osa uut kirjandust tutvustavatest notiitsidest võtab enda alla Sterni teoste reklaam. Eelpool kirjeldatud väitlustes ületab Stern tihtipeale ajakirjandusliku objektiivsuse ja mõõdutunde hea tava piirid. Kuid sellele vaatamata tuleb Sterni ettevõtmist hinnata baltlase katsena laiendada balti kirjandusvälja piire, viia baltisaksa kirjandus, mille lugemiseks ei olnud ju tarvis ületada keelepiire, saksakeelse lugejani Šveitsis ja Saksamaal.

Pärast ajalehe väljaandmise lõpetamist asus Stern tööle konservatiivsesse ja rahvuslikku ajakirja *Der Spielmann*, mis edendas „saksa rahvusvaimule vastavat uusimat lüürikat”.¹²⁷

Baltisaksa kirjanduse retseptsioon Saksamaal ja mujal

Saksa kirjanduskriitika on käsitletaval perioodil baltisaksa kirjandusvälja suhtes leigevõitu. Kesksetes kirjandusajakirjades – kui baltlaste osalusega ajakirjad välja arvata – retsenseeritakse balti kirjastuste toodangut harva. Vaid mõni üksik baltisaksa kirjanik on jõudnud saksa kirjanduskriitika vaatevälja ja leidnud Saksamaal lühiajalist tähelepanu. Ootuspäraselt on rohkem õnne Saksamaal elavatel ja kirjastavatel kirjanikel, soov olla märgatud Saksa kirjandusväljal on loominguliste baltlaste kaheldamatuks eesmärgiks.

¹²⁷ Fritz Lienhard, *Lyrisches*. – *Der Türmer* V (1902/03), kd 1, lk 180–188, siin lk 187.

20. sajandi alguses on just loomingulise eneseteostusvõimaluse puudumine kodumaal baltlaste Saksamaale väljarände põhjuseks. Olukord muutub pisut Esimese maailmasõja puhkedes, kui Saksamaa on senisest enam huvitatud oma kultuuriliste kolooniate säilimisest Läänemere provintsidest. Siis ilmub hulganisti propagandistliku sisuga kirjandust, mille eesmärgiks on näidata Läänemere maade loomulikku kuuluvust Saksamaa juurde (vt ptk II).

1870. ja 1880. aastatel oli tuntuim baltisaksa kirjanik saksa kirjandusväljal romaanikirjanik **Theodor Hermann Pantenius**, kes töötas alates 1876. aastast Leipzgis ja 1891. aastast Berliinis populaarse perekonnalehe *Daheim* toimetuses ning sai peagi *Daheim*'i ja selle kirjandusliku tütarväljaande *Velhagen & Klasings Monatshefte* peatoimetajaks. Tema romaanid said Saksamaal positiivse kriitika osaliseks – tolle aja edukaim romaanikirjanik Theodor Fontane pidas Panteniust üheks olulisemaks saksa kaasaegseks romaanikirjanikuks¹²⁸, kuid ei püsinud siiski kaua lugeja mälus. Küllap oli selle põhjuseks nii tema teoste ilmumine balti kirjastustes, millel puudusid võimalused suuremaks reklaamikampaaniaks Saksamaal, kui ka spetsiifiliste balti teemade käsitlemine, mille vastu saksa lugejaskond erilist huvi ei tundnud.¹²⁹ Valitses küll ajaloolise romaani buum, kuid Balti ajalugu jäi kaugeks, teisalt polnud see ka piisavalt eksootiline, et seiklushuvilise lugeja huvi pälvida. Nii piirdus Panteniuse lugejaskond peamiselt siiski nendega, kel oli mingi side Baltimaadega. 1880ndate teisel poolel kaob Pantenius kirjanikuna saksa kirjandusväljalt ja pühendub ajakirjanduslikule tegevusele. Uuesti tuleb ta end romaanikirjanikuna meelde 1898. aastal, kui ilmuvad tema kogutud teosed. Nendegi kriitika on valdavalt positiivne. Ajakiri *Das literarische Echo* nimetab Panteniuse romaani „Kellesed” pöördepunktiks saksa uusimas kirjanduses ning annab talle aukoha saksa kirjanduse riivil.¹³⁰ Pantenius saab väärilise koha saksa kirjandusloos,¹³¹ kuid ei jää sinna siiski pikemalt

¹²⁸ Alexander von Denffer, Theodor Hermann Pantenius. Kurlands Heimatdichter. Materialien zu einem Lebensbild. Berlin, 1918, lk 71.

¹²⁹ Sealsamas, lk 13.

¹³⁰ Sealsamas, lk 75.

¹³¹ Nt: Richard M. Meyer, Die deutsche Literatur des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1900, lk 711.

püsima, leides hilisemates kirjanduslugudes heal juhul vaid põgusat äramärkimist¹³² ning kadudes 1960. aastate kaanoni-revideerimise käigus sealt hoopiski.

Saksa kirjanduskriitika huviorbiiti jõudis 1880. aastatel ka **Helene von Engelhardt**, kelle luulekogude retsensioonid on võrdlemisi positiivsed (vt ptk III), kuid sellest pole piisanud, et saksa kirjanduslukku jälge jätta.

1890. aastatel on kõige tuntumaks baltlaseks saksa kirjandusväljal **Maurice von Stern**, keda Baltimaadega otseselt ei seostatagi, sest tema teosed on ilmunud peamiselt Šveitsis, kus kirjanik leidis pärast rännuaastaid uue kodumaa, ja hiljem Austrias, kus Stern elas viimased 35 aastat. Saksa kirjandusavalikkusele esitles Sterni kui mässumeelset, sotsiaalse närviga luuletajat Wilhelm Arenti koostatud modernse luule antoloogia (*Moderne Dichter-Charaktere*) aastal 1885. Samal aastal ilmus Sterni esikkogu „Proletaarlaselaulud” (*Proletarier-Lieder*), mille edukust tõendab teine trükk 1888. aastal pealkirja all „Hääled tormis” (*Stimmen im Sturm*). Kui Sterni esikkogu kirjandusavalikkust šokeeris, siis 1890. aastal kuulutati ta „tänapäeva üheks viljakamaks ja ideerikkamaks sotsiaaldemokraatlikuks kirjanikuks”¹³³ ning Sterni luulet avaldasid 1890ndate algusest peale kõik saksa juhtivad kirjandusajakirjad, sõltumata nende profiilist (*Westermanns illustrierte Deutsche Monatshefte*, *Gesellschaft*, *Simplicissimus*, *Der Zeitgenosse*, märkimisväärses koguses ka *Jugend*, *Deutsche Dichtung*, *Jung-Deutschland/Stimmen der Gegenwart*, *Münchener Salonblatt*, *Das zwanzigste Jahrhundert*, *Moderne Rundschau* jt) 1893. aastal esitles Sterni Otto Julius Bierbaumi koostatud *Moderner Musen-Almanach auf das Jahr 1893*.¹³⁴

Kui Sterni esimesed kogud leidsid positiivset tähelepanu eeskätt Šveitsi väljaannetes ning saksa kriitika oli pigem ettevaatlik, siis alates esimesest valikkogust (*Ausgewählte Gedichte*) reageerivad tema

¹³² Näiteks tutvustab Panteniust kui välissaksa kirjanikku veel Ernst Alkeri 1949–1950 Stuttgardis ilmunud teos „Geschichte der deutschen Literatur von Goethes Tod bis zur Gegenwart”.

¹³³ Alfred Beetschen, Maurice von Stern. Ein biographisch-kritischer Versuch. – Die Gesellschaft 1890, VI, lk 1727–1737, siin lk 1731–1732.

¹³⁴ *Moderner Musen-Almanach auf das Jahr 1893*. Toim. Otto Julius Bierbaum. München, 1894, lk 126–129.

kogude ilmutumisele kõik tähtsamad saksakeelsed kirjandusväljaanded ning kriitika – olenemata kriitiku maailmavaatest või voolulistest/ esteetilisest eelistustest – jagab luuletajale lausa ülevoolavat kiitust.

Juba 1890, arvustades Sterni kogu „Excelsior”, omistas kriitik A. von Sommerfeld (hilisem ajakirja *Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz* kaastööline) autorile „kaheldamatu aukoha saksa luuletajate hulgas”.¹³⁵

1891 alustas modernismipositsioonil asuv kirjandusväljaanne, ühingu *Breslauer Dichterschule* ajakiri *Monatsblätter*, oma mitut numbrit läbivat saksa kirjanike ülevaadet Sterniga,¹³⁶ rõhutades Sterni luule ja väljaastumiste ketserlikku iseloomu.

1890 ilmunud kogu „Põuavine” (*Höhenrauch*) järel kuulutab Šveitsi kirjanduskriitika Sterni üheks kuulsamaks moodsaks luuletajaks, imetledes tema keelerikkust, originaalsust, kujundite uudsust, tugevat talenti, sügavat tundmust, vormipuhtust ja vormilist mitmekesisust.¹³⁷ Kogu „Päikesetolm” (*Sonnenstaub*) leiab positiivset äramärkimist ajakirjas *Gesellschaft*.¹³⁸ Mainekas ajakiri *Das zwanzigste Jahrhundert* asetab selle Sterni kogu saksa luule kõige väärtuslikuma ja tähelepanuväärsema hulka.¹³⁹

Pärast valikkogu, millesse kirjanik polnud enam kaasanud oma varasemate kogude teravalt poliitilist luulet, kuulutades ainsaks tõeks ilu ning pakkudes peamiselt lüürilist loodus- ja armastusluulet, tõstetakse Stern saksa parnassi esiritta, ja siin leiavad üksmeele nii konservatiivsed kui modernistlikud kriitikud. Cäsar Flaischlen nimetab mainekas kirjandusajakirjas *Das literarische Echo* Sterni „luuletajaks, kellesarnast pole varem olnud ega saa ka kunagi olema”.¹⁴⁰ Kriitika imetleb eeskätt loodusluulet, maastikupildi võlu, selle tundmust, värvirikkust, musikaalsust, meeltejoovastust, klassikalist ilu, tehnilist elegantsi, idealismi, mis tõestab, et „realistlikul ja materialistlikul *fin-de-siècle*’i

¹³⁵ A. v. Sommerfeld, Maurice von Stern. Excelsior. – Der Zeitgenosse 1890/91, I, lk 135–136.

¹³⁶ Carl Busse, Deutsche Dichter. – Monatsblätter. Organ des Vereins „Breslauer Dichterschule” 1891, nr 17, lk 58–60.

¹³⁷ Maurice von Stern, Sonnenstaub. Neue Lieder. Leipzig, 1890, lk 98.

¹³⁸ Stauf von der March, Mattgold. Maurice von Stern. – Die Gesellschaft 1893, IX, lk 662.

¹³⁹ Das zwanzigste Jahrhundert 1891/92, II, lk 624–625.

¹⁴⁰ Urtheile der Presse über Maurice Reinhold’s von Stern’s „Ausgewählte Gedichte”. – Maurice von Stern, Mattgold. Zürich, 1893, lk 99–124, siin lk 100.

ajajärgul” on veel vaba vaimu ja tõeliselt head luulet.¹⁴¹ Siitpeale näibki kriitika rõhutavat rohkem Sterni klassikalisust ja vähem tema modernsust. Eriti tõstetakse esile Sterni põhjamaise kodumaa pilte. 1896. aastal kirjutab Sterni kogu „Dagmar, Lesseps ja teisi luuletusi” (*Dagmar, Lesseps u.a. Gedichte*) kohta Thomas Mann: „Avades Sterni uue luulekogu, võib tunda rõõmsa kindlusega, et siit leiab nii mõnegi ilusa ja peene naudingu.” Thomas Mann naudib Sterni juures „täiuslikkuse, viimistletuse rahu, meisterlikkust, vormivirtuossust”, pidades Sterni eripäraks värvi, meeleolu ja rabavalt tugevaid plastilisi kujundeid.¹⁴²

Uue sajandi algul hakkab Sterni-vaimustus tasapisi lahtuma, kuid kesksed kirjandusväljaanded peavad endiselt oma kohuseks nimeka autori endisele produktiivsusele tähelepanu pöörata ja reageerivad tema uutele kogudele viisaka peanoogutusega. *Das literarische Echo* tõstab sajandivahetuse keskpärasest luuletoodangust esile Otto Bierbaumi ja Sterni kogusid, kuid kiituse repertuaar on juba tuttav varasemast retseptsioonist. Kogumiku „Õhtuvalgus” (*Abendlicht*, 1901) puhul rõhutab kriitik Wilhelm von Scholtz jätkuvalt Sterni vormitalenti, värvi- ja loodusmeeleolude meisterlikku edasiandmist, kuid möönab, et pelgalt piltide tasemele see luule jääbki, saavutamata kunstilist südamlikkust või omamata ideederikkust.¹⁴³ Ent aasta pärast, retsenseerides Sterni uut kogu „Õilmed ja välgud” (*Blumen und Blitze*, 1902), on kriitikul hea meel Sterni jätkuva loomingulisuse ja vana hea taseme üle, milleks on kõiki meeli erutav meeleolupilt, elav „närvielu”.¹⁴⁴ Ka Sterni „Kõu ja löoke” (*Donner und Lerche*, 1907) annab samale väljaandele tõenduse tugevast, tervest, vormi- ja kujundirikkast talendist. Ajakiri peab Sterni kunsti märkideks kaasakiskuvat hoogu, mõttetihedust, imelist tundlikkust, eeskätt looduspiltides.¹⁴⁵ Sterni novellikogu „Kõietantsija ja teisi jutte” (*Der*

¹⁴¹ Sealsamas, lk 103.

¹⁴² Thomas Mann, Dagmar, Lesseps und andere Gedichte von M. R. v. Stern. – Das 20. Jahrhundert VI, juuli 1896, nr 10, lk 387–388.

¹⁴³ Wilhelm von Scholtz, Maurice von Stern, Abendlicht. – Das literarische Echo 1900/01, III, lk 1642–1646.

¹⁴⁴ Wilhelm von Scholtz, Blumen und Blitze. – Das literarische Echo 1902/03, V, lk 21–22.

¹⁴⁵ Wilhelm Lobsien, Aus der zweiten Lebenshälfte. – Das literarische Echo 1906/07, IX, lk 1300–1309, siin lk 1308.

Seiltänzer und andere Erzählungen, 1905) on peetud samas väljaandes mainimisväärses, kuid kaheldud Sterni jutustajaandes, mis jäävat lüüriliste meeleolupiltide tasemele.¹⁴⁶ Vähem on tähelepanu pälvinud Sterni sotsiaalfilosoofilised kirjutised, kuid neidki on loetud luuletaja eneseväljenduseks ning imetletud rohkem nende kirglikku keelt ja kujundite plastilisust kui ideestikku.¹⁴⁷

Edaspidi näib kriitika Sternist justkui tüdivat, luuletaja näib olevat oma arengus ammendanud. Kogu „Laulud võluorust” (*Lieder aus dem Zauberthal*, 1905) saab hinnanguks vaid: „juba nähtud ja elutu”, jättes endast „õnnetult-korrektse mulje, nagu näeks luuletaja kätel veel ka hästitärgeldatud mansette. [...] On ilusat meelsust, üllaid mõtteid, häid riime, kuid enamasti puudub sisemine pinge”¹⁴⁸ 1905. aastaks on Sternil juba põhjust kurta kriitika „süsteemaatilist surnuksvaikimist”, kurtust oma loomingu suhtes.¹⁴⁹

Uuemates saksa kirjanduslugudes¹⁵⁰ ja isegi kõrgkooliõpikutes¹⁵¹ on Sterni nimi jälle sees – kuid mitte klassikalise vormimeistri, impressionistliku maalijana, vaid revolutsioonilise varanaturalismi, sotsiaalse luule stiilinäitena.

Teine baltisaksa päritolu autor, kes saksa kirjandusväljal 1890ndate teisel poolel märkimisväärset rolli mängis, oli **Laura Marholm**. Marholm sai saksa kirjandusavalikkusele tuntuks kirjanduskriitikuna. Tema artikliseeria „Naised Skandinaavia luules” ajakirjas *Freie Bühne* leidis elavat vastukaja. Kriitikute seas olid Paul Ernst, Hermann Bahr, Josepha Krzyzanowska, Friedrich Engels, Franziska zu Reventlow jt.¹⁵² Sensatsioonilisena mõjus Marholmi „Naiste raamat” (*Das Buch der Frauen*, 1895), mis ilmus

¹⁴⁶ Emil Peschkau, *Der Seiltänzer und andere Erzählungen*. – *Das literarische Echo* 1905/06, VIII, lk 1067–1068.

¹⁴⁷ A. v. Sommerfeld, *Aus den Papieren eines Schwärmers*. – *Die Gesellschaft* 1893, IX, lk 246–249.

¹⁴⁸ Hans Böhm, *Lieder aus dem Zauberthal*. – *Der Kunstwart* 1906/07, XX, nr 1, lk 283–285.

¹⁴⁹ Kritik der Kritik. *Zeitschrift für Künstler und Kunstfreunde* 1905/06, I, lk 223–224.

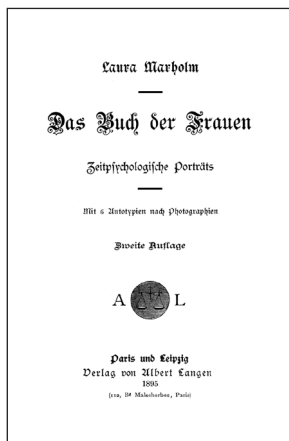
¹⁵⁰ Peter Sprengel, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900*. München, 1998, lk 625–626.

¹⁵¹ Nt: Dieter Hoffmann, *Arbeitsbuch. Deutschsprachige Lyrik 1880–1916*. Tübingen–Basel, 2001, lk 22–23.

¹⁵² Bibliograafiat vt Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 185–199.

Münchenis Albert Langeni kirjastuses ja millele menu ületas nii kirjastaja kui ka Laura Marholmi enda ootused. Vastukaja kõikus ühest äärmusest teise. Oli neid, kes pidasid Marholmi raamatut ohtlikuks, absurdseks ja alandavaks, aga ka neid, kelle arvates oli tegu ausa ja tugeva, suurepäraselt kirjutatud teosega. Positiivselt arvasid raamatut teiste hulgas nt Hermann Bahr ja Felix Dörmann, samuti pälvis Marholm psühholoogide huvi. Ka naisliikumise leeris jagunesid arvamused kahte lepitamatusse poolde. Marholmi nimetati naisliikumise vaenlaseks,¹⁵³ kuid imetleti ka tema peent psühholoogilist analüüsi. Positiivselt oli Marholmi suhtes meelestatud rootslanna Ellen Key, kelle teostele lõi Marholmi raamat Saksamaal soodsad vastuvõtutingimused.¹⁵⁴

Ka Marholmi järgmine teos „Meie, naised, ja meie kirjanikud” (*Wir Frauen und unsere Dichter*, 1895), mis ilmus Viinis Wiener Mode kirjastuses, oli menukas. Samal aastal Berliinis Dunckeri kirjastuses ilmunud novellikogu „Kahe naise elamused” (*Zwei Frauenerlebnisse*, 1895) ja Albert Langeni kirjastuses ilmunud draamat „Karla Bühning” saatis Rootsis suurem edu kui Saksamaal, seda kindlasti ka biograafilise sisu tõttu – nii novelli „Üks nende seast” (*Eine von ihnen*) kui ka draama „Karla Bühning” peategelaseks oli enesetapu sooritanud rootsi kirjanik Victoria Benedictsson ja teemaks tema suhe Georg Brandesega. Marholm lootis näha näidendit laval ajastu kuulsaima näitleja, „Naiste raamatus” portreteeritud Eleonore Dusega peaosas, kuid lavastusest ei tulnud siiski midagi välja. Saksa kriitika suhtus

¹⁵³ Nii tituleeris Marholmi Berliinis 1896 kogunenud naiskongress. Vt: Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 109. Marholmi raamatut arvustas kahes artiklis teravalt Hedwig Dohm. Vt: Hedwig Dohm, *Reaktion in der Frauenbewegung*. – *Die Zukunft* 1899, nr 29, lk 279–291; Hedwig Dohm, *Laura Marholms Buch der Frauen*. – *Die Frauenbewegung* I 1895, lk 94.

¹⁵⁴ Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 106, 112–113.

draamasse pigem negatiivselt. „Harva on naiselikku alatust esitatud nii alasti ja brutaalselt, kuid arvatavasti veel mitte kunagi naise enda poolt,” kirjutas Leo Berg, kes võttis Marholmi draama vaatluse alla kirjutises „Üliinimene moodsas kirjanduses” (*Übermensch in der modernen Literatur*), nähes Karlas nietzscheliku ülinaise kehastust.¹⁵⁵

Ka Marholmi novellitsükkel „Proua Lilly neiu, abikaasa ja emana” (*Frau Lilly als Jungfrau, Gattin und Mutter*, 1897) leidis rohkem tähelepanu Rootsis kui Saksamaal. Seevastu 1897. aastal ilmunud kaheköiteline raamat „Naise psühholoogiast” (*Zur Psychologie der Frau*), mis tõlgiti kohe ka rootsi ja inglise keelde, oli „Naiste raamatu” järel Marholmi menukaim teos, kusjuures kriitika ei olnud taas teosele hinnangu andmisel üksmeelne, kaldudes pigem negatiivse arvamuse poole.¹⁵⁶

Sajandivahetusel oli Marholm saksa kirjandusväljal endiselt produktiivne. Ta tegi kaastööd ajalehtedele *Frankfurter Zeitung* ja *Neue Freie Presse*, avaldas autobiograafilisi skitse ja andis 1900 välja kaks novellikogu, „Surnute raamat” (*Buch der Toten*) ja „Tee Alttöttingi ja teisi novelle” (*Der Weg nach Alttötting und andere Novellen*), mis ilmusid Hollandis ning leidsid seal elavat tähelepanu.¹⁵⁷ 1902. aastal Marholmi vaimne tervis järjest halvenes ning kirjanik sattus vaimuhaiglasse. Pärast haiglast vabanemist elas Marholm vaheldumisi Prantsusmaal, Skandinaavias, Riias ja Viinis ning, taastamata oma positsiooni saksa kirjandusväljal, kirjutas peamiselt Skandinaavia ajakirjandusväljaannetele.

Laura Marholmi vastu on taas huvi tundma hakatud 1990. aastatel. 1991 ilmus Susan Brantly monograafia Marholmi elust ja loomingust (*The Life and Writings of Laura Marholm*). 1992. aastal pörkas Marholmi nimele Hauptmanni-uurimus, millest annavad tunnistust kaks ajakirjas *Orbis Litterarum* avaldatud artiklit.¹⁵⁸ Peter Sprengeli 1998. aastal ilmunud „Saksakeelse kirjanduse ajaloos

¹⁵⁵ Leo Berg, *Übermensch in der modernen Literatur*. Leipzig, 1897, lk 210.

¹⁵⁶ Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 145.

¹⁵⁷ Susan Brantly, *The Life and Writings of Laura Marholm*, lk 152.

¹⁵⁸ Bengt Algot Sørensen, Laura Marholm, Fr. Nietzsche und G. Hauptmanns „Einsame Menschen”. – *Orbis Litterarum* 47, 1992, lk 52–62; Peter Sprengel, „Entgleisungen” in Hauptmanns Nachlass. Zur Thematisierung weiblicher Sexualität bei Ola Hansson und Laura Marholm. – *Orbis Litterarum* 47, 1992, lk 31–51.

1870–1900” on Marholmile pühendatud omaette lõik.¹⁵⁹ Mõistagi on Marholm tähelepanu pälvinud ka feministlikus diskursuses.¹⁶⁰ Skandinaavias on ta tähelepanu köitnud eriti seoses Victoria Benedictssoni uurimisega.¹⁶¹

Võrreldes Sterni või Marholmiga on **Korfiz Holmi** teoste vastuvõtt olnud tagasihoidlikum, ehkki tema lühijutud ja skitsid kuulusid ajakirja *Simplicissimus* põhivaramusse ja ilmusid hiljem Langeni kirjastuses ka raamatu kujul. Samuti avaldas Holm Langenis mitu paksu romaani („Thomas Kerkhoven”, 1906; „Tütär”/*Die Tochter*, 1910; „Süda on trump”/*Herz ist Trumpf*, 1917). „Edu, mida ma nende raamatutega saavutasin, oli ju päris kenakene, aga mitte kunagi rohkem kui keskmise suurusega,” on Korfiz Holm ise möönnud ja omistanud oma kirjanduslikule loomingule tagasihoidliku tähenduse, uskudes, et „ta on kirjastustegevusega luulekunstile suuremaid teeneid osutanud kui oma kirjandusliku tegevusega.”¹⁶² Keskmiselt edukas oli Holm näitekirjanikuna. Tema näidendeid mängiti nimekates teatrites (*Münchner Hoftheater, Münchner Schauspielhaus, Düsseldorfer Schauspielhaus, Neues Theater in Frankfurt am Main* jne). Holmi teoseid osati hinnata ka veel 1930. ja 1940. aastatel. Eriti tõsteti teda esile kui head komöödiakirjanikku, kelle huumoritaju, terane vaatlusvõime, vaimukus, dialogiseerimisoskus ja keeleline nüansseeritus torkas saksa kesise huumoritraditsiooni taustal silma. Samuti peeti Holmist lugu

¹⁵⁹ Peter Sprengel, *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900. Von der Reichsgründung bis zur Jahrhundertwende*. München, 1998, lk 37.

¹⁶⁰ Marilyn Scott-Jones, *Laura Marholm and the Question of Female „Nature”*. – *Beyond the Eternal Feminine: Critical Essays on Women and German Literature*. Toim. Susan L. Cocalis, Kay Goodman. Stuttgart, 1982; *Deutsche Literatur von Frauen*. Toim. Gisela Brinken-Gabler. München, 1988, kd II, lk 183–184.

¹⁶¹ Vt nt: Kirsi Tuohela, *Modernin naisen muotokuvia*. Laura Marholm ja 1890-luvun naisuus. – *Modernin lumo ja pelko*. Kymmenen kirjoitusta 1800–1900-lukujen vaihteen sukupuolisuudesta. Toim. Kari Immonen, Ritva Hapuli jt. Helsinki, 2000, lk 17–43.

¹⁶² Korfiz Holm, *Biographisches*. – *Die Neue Literatur* 1932, nr 8, lk 344–345.

kui (eriti Gogoli) tõlkijast, kelle keeletaju on tugevdanud mitmete keelte (norra, prantsuse, vene) hea valdamine.¹⁶³

Üksikuid retsensioone võib 1890. aastate saksa ajakirjandusest leida paljude balti autorite kohta, kuid enamasti ei õnnestunud neil kriitika pikemaajalist tähelepanu pälvida. Balti armastatud „kodupoeetid” (Carl Hunnius, Christoph Mickwitz, Jeannot Emil von Grothuss) said Saksamaal kriitikute poolt leige või isegi iroonilise vastuvõtu osaliseks. Nii näiteks märgib *Das literarische Echo* **Carl Hunniuse** 1898. aastal Leipzgis ilmunud luulekogu *Gedichte* ära vaid nõutu õlakehitusega¹⁶⁴ ning ajakiri *Die Gesellschaft* nimetab autorit „kõige koledamat sorti diletandiks”, „kes armastab seda, mida mõtleb ja arvab, ütelda seotud kõnes, sundides saksa keelt selleks otstarbeks oma Prokrustese värssidesse. Kaasaegsest elust seisab ta eemal, elu on üldse temast mööda vaadanud: tema raamatuks on minevik” Hunniuse luulekogust vaatavat vastu „täissöönud rahulolu, loid seeditavus ja idüllilisus”.¹⁶⁵

1902. aastal kirjutab Rainer Maria Rilke **Carl Wormsi** jutukogu „Tasased maal” (*Die Stillen im Lande*) kohta: „Ka see raamat on, nagu pastor Frensseni „Jörn Uhl”, *Heimatkunst* Aga kodu on selles raamatus midagi muud kui „Jörn Uhl’is” [---]. See on midagi vanamoodsat ja midagi vanamoodsate inimeste jaoks, nende jaoks, kes ei suuda leppida sellega, et praegu on see üldine ja tavaline saatus – olla kodutu.”¹⁶⁶

Baltisaksa kirjandus tundub sajandivahetuse saksa kirjandusväljal millegi vanamoodsana „vanamoodsate inimeste jaoks”. Seda mainet asub parandama **Eduard von Keyserling**, kellest saab 20. sajandi esimesel kahel kümnendil kõige tuntum baltlane saksa kirjandusväljal. Tema loomingut avaldasid sajandi alguskümnendil kõik tähtsamad saksa väljaanded modernistlikest kuni konservatiivseteni. Järjekindlalt ilmus Keyserlingi looming Samuel Fischeri ajakirjas *Die neue*

¹⁶³ Wilhelm Stapel, Korfiz Holm. – Die neue Literatur 1942, nr 3, lk 50–56; Tim Klein, Korfiz Holm. – Die Neue Literatur 1932, nr 8, lk 341–346.

¹⁶⁴ Das literarische Echo 1903/04 VI, lk 1413.

¹⁶⁵ Die Gesellschaft 14. IV 1898, lk 414–415.

¹⁶⁶ Rainer Maria Rilke, Carl Worms, Die Stillen im Lande (1902). – Rainer Maria Rilke, Sämtliche Werke 10. Insel-Ausgabe. Frankfurt/M, 1976, lk 597–599.

Rundschau (endine *Freie Bühne*), kus nägid enne raamatuks saamist trükivalgust pea kõik autori novellid, romaanid, aforismid ja esseed. Samuti leiab Keyserlingi teoseid ajakirjadest *Jugend*, *Die Gesellschaft*, *Der Kunstwart* jt.

Keyserlingi kui draamakirjaniku tõi Berliinis lavale Otto Brahm, kellele oli 1898 silma jäänud Keyserlingi näidend „Kevadohver” (*Der Frühlingsopfer*) – „mitte just igapäevase võluga tükki”,¹⁶⁷ mille menukuses ta polnud sugugi veendunud, kuid mida tahtis lavale tuua põhjendusega „teha aegajalt ka midagi kirjanduse jaoks”.¹⁶⁸ Just selle näidendi esietendusega Berliini kuulsas Lessingi Teatris aastal 1899 tähistas teatriühing „Freie Bühne” oma kümneaastast tegevust. Seejärel mängiti „Kevadohvrit” kõikjal saksa kultuuriruumis ning Keyserlingi tunti veel kaua just selle näidendi autorina. Järgnesid „Rumal Hans” (*Der dumme Hans*) Berliinis (*Residenz-Theater*), „Peter Hawel” 1903 Münchenis (*Münchener Schauspielhaus*), seejärel uuslavastused mitmetes teistes saksa teatrites. Keyserlingi näidendite lavastuste ja etenduste arv on märkimisväärne.¹⁶⁹ 1900. aastast peale näevad need näidendid, nagu ka Keyserlingi muu looming, trükivalgust Samuel Fischeri kirjastuses. Näidendite kriitika pole sugugi üksmeelne. On neid, kes peavad autorit diletandiks ja tema tegelasi konstrueerituiks, kuid ka neid, kes leiavad Keyserlingi näidendites „uusima draamakirjanduse õnnestunumaid tegelaskujusid”, meeolelu, dramaatilist pinget.¹⁷⁰ Üldiselt on kriitika siiski positiivne. Kui heidetaksegi ette nõrkusi (nt ebadramaatilisust), mööndakse samas Keyserlingi erilist draamakeelt, ning ollakse raskustes Keyserlingi paigutamisega saksa draamamaastikule.¹⁷¹ Märgatakse lähedust ja samas erinevust naturalistlikust draamast.

¹⁶⁷ Max Halbe, *Jahrhundertwende*. Danzig, 1942, lk 309.

¹⁶⁸ Sealsamas, lk 310.

¹⁶⁹ Dieter Kaffitz, *Die Dramen von Eduard von Keyserlings. Zwischen Naturalismus, Biologismus und Dekadenz. – Drama und Theater der Jahrhundertwende*. Toim. Dieter Kaffitz. Tübingen, 1991, lk 287–303, siin lk 288–289.

¹⁷⁰ Sealsamas, lk 289.

¹⁷¹ Vt nt Edgar Steigeri arvustust „Kevadeohvri” etendusele *Münchener Schauspielhaus*’is (*Freistatt* 1902, nr 29, lk 316–317) või Kurt Arami arvustust „Benigne elamuse” lavastusele Münchenis (*Freistatt* 1905, nr 7, lk 174–175); Steigeri arvates ei saa Keyserlingi stiili võtta olemasolevate naturalistlike kriteeriumide järgi, mille Keyserling ületavat; ka Aram märgib erinevust saksa kaasaegsest teatrist.

Otsitakse võrreldavat väljastpoolt saksa keelepiire ning leitakse seda hoopis Maeterlincki juurest.¹⁷²

Kui 1903. aastal ilmub Keyserlingi esimene „lossilugu” „Beate ja Mareile”, on tema nimi Saksa kirjandusväljal juba tuttav. Kuid alles nüüd avastab kriitika Keyserlingis saksa kirjanduses nii haruldase stiilimeistri, „nii ebakodanliku ja nii ebakellerliku”.¹⁷³ Kuid ka Keyserlingi kui prosaisti määratlemisega ollakse hädas: leitakse, et ta on eemal nii naturalismist ja realismist kui ka tantsisklevast pseudoimpressionismist,¹⁷⁴ saksa kirjandusest tõmmatakse sagedamini paralleele Theodor Fontanega,¹⁷⁵

kuid pigem kõrvutatakse Keyserlingi skandinaavlaste Hermann Bangi ja Jens Peter Jakobseniga¹⁷⁶ või Anatole France’i, Chestertoni ja Gabriele d’Annunzioga.¹⁷⁷ Talle olevat iseloomulik ühelt poolt lääne-euroopalik selgus (mis on võrreldav pigem prantsuse kui saksa kirjandusega),¹⁷⁸ teisalt olevat tal ühisjooni vene kirjanduse, eeskätt Turgenevi ja Dostojevskiga.¹⁷⁹ Igatahes loetakse Keyserling „suurte saksa prosaistide”¹⁸⁰ hulka ning kuulutatakse „kehtivaks nagu Goethe või Jumal”.¹⁸¹

¹⁷² Nt Alfred Polgar ajakirjas Schaubühne (1907 (III), lk 275–277), arvustades „Benigne elamuse” etendust Viinis.

¹⁷³ Paul Wertheimer, Brüder im Geiste. Ein Kulturbilderbuch. Wien–Leipzig, 1923, lk 28.

¹⁷⁴ Paul Mayer, Der Epiker Keyserling. – Saturn. Eine Monatschrift III 1913, lk 239–247, siin lk 245.

¹⁷⁵ Neue Erzählungen. Schwüle Tage. – Der Kunstwart 20. I 1906/07, lk 219; Felix Salten, Gestalten und Erscheinungen. Berlin, 1913, lk 69–78.

¹⁷⁶ Kasimir Edschmied, Profile. – Feuer. Illustrierte Monatschrift für Kunst und künstlerische Kultur. Saarbrücken 1919/20, lk 338–350, siin lk 345.

¹⁷⁷ Sealsamas, lk 350.

¹⁷⁸ Otto Flake, Über Keyserling. – Die neue Rundschau 1917, XXVIII, lk 1705–1708.

¹⁷⁹ Otto Flake, Keyserling. Zum 60. Geburtstag des Dichters. – Die neue Rundschau 1915, XXVI, lk 675–683.

¹⁸⁰ Friedrich Rosenthal, Eduard Graf Keyserling. – Österreichische Rundschau. Wien und Leipzig. 1915, nr 43, lk 238–239.

¹⁸¹ Paul Mayer, Der Epiker Keyserling, lk 246.

Keyserlingi retseptsioon jäi kirjaniku kaasajal kõigele vaatamata ühekülgses. Teda kiputi samastama tema kujutatud maailmaga, panemata tähele autori sügavat irooniat, kriitilist hoiakut sellesama maailma suhtes. Rõhutati kirjaniku elukaugust, „sotsiaalse atitüüdi puudumist”,¹⁸² märkamata tema loomingu haakumist sajandilõpu modernistliku ideestikuga. Keyserling ei ole kirjandusteaduse huvifäärist kunagi päris kadunud,¹⁸³ kuid viimasel paaril aastakümnel on tema uurimuses märgata elavnemist.¹⁸⁴

¹⁸² Thomas Mann, Zum Tode Keyserlings. – Frankfurter Zeitung 15. X 1918. [eesti keeles: Thomas Mann, Eduard Keyserlingi surma puhul. – Eduard von Keyserling, Öhtused majad, lk 168–172].

¹⁸³ Olulisemad käsitlused: Käte Knoop, Die Erzählungen Eduard von Keyserlings. Ein Beitrag zur deutschen Literaturgeschichte. Marburg, 1929; Richard Brinkmann, Eduard von Keyserling: „Beate und Mareile“. Die Objektivierung des Subjektiven. – Richard Brinkmann, Wirklichkeit und Illusion. Studien über Gehalt und Grenzen des Begriffs Realismus für die erzählende Dichtung des 19. Jahrhunderts. Tübingen, 1957; Waldemar Eger, Mensch und Gesellschaft in der Prosa Eduard von Keyserlings. Ann Arbor, 1970; Frank Dieter Fröhlich, A comparison of the role and treatment of nature and natural phenomena in the prose works of Eduard von Keyserling and Arthur Schnitzler. Vanderbilt University, 1979; Elisabeth Irene Knapp, Bedingungen und Funktion der Ausschnittthematik in den Erzählungen Eduard von Keyserlings. Bonn, 1971; Rudolph Steinhilber, Eduard von Keyserling. Sprachskepsis und Zeitkritik in seinem Werk. Darmstadt, 1977; Richard Anton Koc, The German Gesellschaftsroman at the turn of the century: A comparison of the works of Th. Fontane and E. v. Keyserling. Berne, 1982; Annarosa Azzone Zweifel, Eduard von Keyserling. I racconti del castello. Padova, 1983; Wolfdietrich Rasch, Décadence-Motive in Eduard von Keyserlings Romanen und Erzählungen. – Wolfdietrich Rasch, Die literarische Décadence um 1900. München, 1986, lk 224–243.

¹⁸⁴ Andreas Sturies, Intimität und Öffentlichkeit. Eine Untersuchung der Erzählungen Eduard von Keyserlings. Frankfurt/M–Bern–New York–Paris, 1990; Richard A. Weber, Color and Light in the Writings of Eduard von Keyserling. Frankfurt/M–Bern–New York–Paris, 1990; Angela Schultz, Ästhetische Existenz im Erzählwerk Eduard von Keyserlings. Frankfurt/M–Bern–New York–Paris, 1991; Beate Jürgens, Farbige Augenblicke. Farbe als Element der Darstellung in Eduard von Keyserlings erzählerischem Werk. Mainz, 1992; Irmelin Schwab, Eduard von Keyserling, Konstanten und Varianten in seinem erzählerischen Werk ab 1903. Frankfurt/M–Bern–New York–Paris, 1993; Angela Sendlinger, Lebenspathos und Décadence um 1900. Studien zur Dialektik der Décadence und der Lebensphilosophie am Beispiel Eduard von Keyserlings und Georg Simmels. Frankfurt/M–Bern–New York–Paris, 1994; Ulrike Peter, Das Frauenbild im späten Erzählwerk Eduard von Keyserlings. Darstellung an ausgewählten Erzählungen und Romanen. Essen, 1999; Horst Thomé, Autonomes Ich und „Inneres Ausland“. Studien über Realismus, Tiefenpsychologie und Psychiatrie in deutschen Erzähltexten (1848–1914). Tübingen, 1993. Heidelbergis Winteri kirjastuses on õige pea ilmus Tartus 2003. aastal peetud sümpoosioni „Siin on kusagil mujal. Keyserlingide balti maailmaelamus” kogumik, mis sisaldab ka käsitlusi Eduard von Keyserlingi kohta.

Noorematest kirjanikest jõuavad 20. sajandi teisel kümnendil saksa kriitika huviorbiiti veel **Manfred Kyber**, **Otto von Taube** ja **Theophile von Bodisco**, kuid Keyserlingiga võrreldavat edu ei saavuta neist keegi. Balti teema sõjaeelsetel Saksamaal ei müü. Alles Esimese maailmasõja ajal, eriti pärast Baltimaade vallutamist Saksa armee poolt, kasvab koos poliitiliste ambitsioonidega ka kirjanduslik huvi Baltimaade saksakeelse kultuuri vastu, kustudes taas sõjalistesse kaotustesse. Sügavama jälje saksa kirjandusse jätab uus põlvkond balti autoreid 1930. aastatel: **Werner Bergengruen**, **Siegfried von Vegesack**, **Otto von Taube** ja **Frank Thiess**.

Baltlased kultuurivahendajatena saksa kirjandusväljal

Baltisakslased leidsid saksa kirjandusväljal oma rolli esmajoones saksa-vene kultuurivahetuses. Vene keele oskus ja vene kultuuri tunnetus tegi nad otsitud vene kirjanduse tõlkijateks ja spetsialistideks. Meeleldi rakendasid nende teadmisi kirjastused. Nii kujunes Piperi kirjastusest Münchenis mainekas vene kirjanduse avaldaja tänu baltlastest tõlkijate **Elisabeth Kaerriki** ja **Kurt Bertelsi** vahendusele, kelle kaasabil ja toimetusel jõudsid trükki Dostojevski kogutud teosed, samuti Dmitri Merežkovski tõlked. Sama rolli mängis **Korfiz Holm** Langeni kirjastuses. Holmi tõlkes ilmusid siin Tšehhovi, Gorki, L. Tolstoi, Dostojevski ja Gogoli mitmed teosed.

Baltlaste kõige aktiivsem periood vene kultuuri vahendamisel saksa keeleruumi oli 20. sajandi esimestel kümnenditel, eriti 1920. aastatel, baltlaste suurimal väljarändeperioodil: vene keele oskus lõi paljudele esmase rakendusvõimaluse Saksamaal. Kõige produktiivsem vene kirjanduse tõlkija sajandi algusest alates oli **Johannes von Guenther**, kelle töö tulemusena nägid Münchenis trükivalgust V. Brjusovi, F. Sologubi, Konstantin Konstantinovitši (suurvürst Romanovi), A. Ostrovski jt teosed, kuid see oli alles Guentheri viljaka tõlketöö algus.¹⁸⁵ Johannes von Guenther tegutses vene-saksa

¹⁸⁵ Johannes von Guentheri üle kümne lehekülje hõlmavat tõlkebibliograafiat vt: May Redlich, *Lexikon deutschbaltischer Literatur*. Köln, 1989.

kultuurivahetuses mõlemal suunal. Ta tõlkis ja toimetas Berliinis trükki vene modernistliku luule kogumiku „Uus vene parnass” (*Neuer russischer Parnass*, 1912),¹⁸⁶ samas tutvustas Peterburi ajakirjas *Apollon* saksa kaasaegset luulet¹⁸⁷ ning avaldas venekeelse esseekogumiku Stefan Georgest (1910). Guentheri põlvkonnakaaslastest olid viljakad tõlkijad veel **Herbert von Hoerner** (tõlkinud N. Gogolit, A. Puškinit, L. Tolstoid ja I. Turgenevit), **Otto von Taube** (N. Berdjajev, N. Leskov, vene muinasjutud), **Bruno Goetz** (A. Jakovlev, N. Gogol, L. Tolstoi), **Elfriede Skalberg** (A. Puškin, I. Krõlov), **Gustav Specht** (V. Masjutin, L. Tolstoi), **Wolfgang Eduard Groeger** (A. Blok, V. Brjussov, V. Ivanov, A. Puškin, L. Tolstoi, N. Berdjajev, L. Šestov jt), **Paul von Keyserlinck** (A. Tolstoi), **Reinhold von Walter** (V. Brjussov, F. Sologub, A. Blok, A. Puškin, L. Šestov, F. Dostojevski, I. Gontšarov, N. Berdjajev, I. Turgenev jt), Arthur Usthal (I. Turgenev, F. Dostojevski) ja **August von Löwis of Menar** (vene muinasjutud).

Kui noorema põlvkonna tõlkijad tegutsesid Saksamaal ning nende tõlked olid mõeldud Saksa lugejaskonnale, siis varasema perioodi tõlketöö, mis on tunduvalt tagasihoidlikum, oli suunatud pigem kohalikule kirjandusväljale. 1890. aastatel ja sajandivahetusel olid vene kirjandust saksa keelde vahendanud **Andreas Ascharin**, kes andis välja kaks kogumikku vene tõlkeid kohalikes kirjastustes,¹⁸⁸ **Hermann von Köcher** (tõlkinud N. Nekrassovit), **Rudolf Seuberlich** (tõlkinud N. Nekrassovit ja A. Tolstoi näidendeid) ja **Erwin Bauer** (tõlkinud L. Tolstoid, nt „Kreutzeri sonaadi”). Ajakirjanduses ja kogumikes on käsitletaval perioodil vene keelest ilukirjandust tõlkinud **Andreas Ascharin**, **Gregor von Glasenapp**, **Eduard Fehre** (M. Lermontov, A. Maikov, A. Tolstoi), **Carl Hunnius** (V. Tšešihhin, I. Bunin), **Jeannot Emil von Grotthuss** (M. Lermontov) jt.

Tagasihoidlikum on olnud baltisakslaste osa muude, nt Skandinaavia, soome, samuti eesti ja läti kirjanduse vahendamisel saksa kirjandusväljale. Skandinaavia kirjandust tutvustas ja tõlkis

¹⁸⁶ Neuer russischer Parnass. Tõlk., toim. Johannes von Guenther, Berlin 1912.

¹⁸⁷ Johannes von Guenther, Письмо о немецкой литературе. – *Apollon* 1912, nr 10, lk 63–67; 1911, nr 3, lk 46–69.

¹⁸⁸ Andreas Ascharin, Russischer Novellenschatz, 1882; Nordische Klänge. Russische Dichtungen in deutscher Übertragung, Riga, 1894.

Laura Marholm. Rootsi keelest on tõlkinud ka Karl Fowelin, soome keelest **Jeannot Emil von Grotthuss**. Romaani keeled olid südamelähedased **Otto von Taubele**, hispaania keelest tõlkis **Rudolf Seuberlich**. Läti rahvaluulet saksandasid **Viktor von Andrejanoff**¹⁸⁹ ja **Inga Bielenstein**. Viimase tõlked redigeeris ja andis välja Johannes von Guenther oma Münchenis asutatud kirjastuses Musarion 1918. aastal.¹⁹⁰ Läti kaasaegset luulet panid käsitletaval perioodil saksa keelde ümber teiste seas **Elfriede Skalberg**¹⁹¹ ja **Carl Hunnius**¹⁹² ning eesti luulet **Carl Hermann**,¹⁹³ **Carl Hunnius**, **H. Oberland** ja **Aksel Kallas**, eesti rahvaluulet **Harry Jannsen** ja **Emil Thomson**. Saksa ajakirjanduses on baltlaste sulest ilmunud ka eesti ja läti kirjanduse ülevaateid.¹⁹⁴ Läti rahvalaulu ja selle uurimisseisu on tutvustanud põhjalikult **Friedrich Dukmeyer** ajakirjas *Preussische Jahrbücher*.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Viktor von Andrejanoff, *Lettische Märchen*. Leipzig, 1896; *Lettische Volkslieder und Mythen*. Halle, 1896.

¹⁹⁰ *Lettische Volkslieder*. München, 1918.

¹⁹¹ Tema läti luule tõlkekogu „Moderne lettische Lyrik. Eine Auswahl” ilmus 1920. aastal Saksamaal Berliinis.

¹⁹² Vt nt: *Heimatstimmen* I (1904), lk 249–251.

¹⁹³ Peale *Düna-Zeitung*’i on ilmunud Hermannini tõlkeid ka Saksa väljaandes „Aus fremden Zungen” (1907, nr 2).

¹⁹⁴ Nt: Arthur Usthal, *Estnischer Brief*. – *Das literarische Echo* 1908/09 (XI), lk 590–594; 1911/12 (XIV), lk 200–204.; Reinhold Kaupo, *Lettischer Brief*. – *Das literarische Echo* 1900/01 (III), lk 1641–1642.

¹⁹⁵ Friedrich Duckmeyer, *Lettische Volkslieder* I, II. – *Preussische Jahrbücher* 1907 (kd 129, 130), lk 459–493; 70–98.

VIII

Baltlased eesti kirjandusväljal

„Eesti noore vaimlise arenemiskäigu ainumäärav tegur oli kuni 1890. aastate alguseni saksa mõju, mis meile mitte üksi saksikuid nimesid pole pärandanud, vaid ka meie vaimuelule saksa väikekodanliku ilme on laenanud, mis kuni tänapäevani alles on püsinud ning millest meie nii kergesti ei vabane.“

Bernhard Linde¹

¹ Bernhard Linde. Eesti intelligents. – Noor-Eesti V. Tartu, 1915, lk 201.

Eesti ja baltisaksa kirjandusvälja kokkupuutepinnad

Kuni 19. sajandi teise pooleni on eesti kirjandus vaadeldav saksa kirjanduse „käepikendusena” eesti keeles. Siinmail kirjutatud eesti- (*resp* läti-) ja saksakeelsed tekstid kuulusid kokku, olid ühe kirjanduse erikeelsed, vahel ka eristiilsed harud, vastavalt sellele, millist lugejat (nende päritolust sõltumata) kakskeelsed autorid silmas pidasid.² Määravam kui rahvuslik päritolu oli sarnane sotsiaalkultuuriline sättumus – ühine hariduskeel, kultuuriline ja sümboolne kapital ja sarnased mentaalsed harjumused. Tegu oli ühe kirjandusväljaga, millel estofiilne (või letofiilne) harrastus oli üheks tähtsaks valdkonnaks. Läti Kirjandusseltsi (*Lettisch-Literärische Gesellschaft*) asutajate eesmärgiks oli üksmeel kahe rahvuse vahel, edendamaks „meie maarahva kultuuri” uurimist, püüdemaks „ei eriliselt läti ega eriliselt saksa, vaid meie läti rahva humanse kultuuri poole”.³ 1838. aastal rajatud Õpetatud Eesti Selts nägi oma ülesandena „süvendada teadmisi eesti rahva esiaja ja oleviku, keele, kirjanduse, aga ka nende poolt asustatud maa kohta”.⁴ Eestimaa Kirjanduse Ühingus oli eesti keele ja kirjanduse sektsioon, mis tegeles soomeugri keelte uurimisega, rahvaluule kogumisega ja Eduard Ahrensi loodud uue eesti kirjaviisi propageerimisega, andes välja eestikeelseid raamatuid uues kirjaviisis.⁵ Neis seltsides tegid koostööd eesti, läti ja saksa soost haritlased, kuuludes ühisesse balti literaadiseisusesse. Eestlane Friedrich Robert Faehlmann kirjutas saksa keeles oma eesti muistendid, sakslane Georg Julius von Schultz-

² Jaan Undusk, Eesti-saksa kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725, siin lk 591.

³ August Bielenstein. Ein glückliches Leben. Riga, 1904, lk 321.

⁴ Statut der Gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat, 1839, lk 1.

⁵ Kyra Robert, Sissejuhatus. – Eestimaa Kirjanduse Ühing 150. [Näituse kataloog]. Tallinn, 1992, lk 7–15, siin lk 9.

Bertram koostas eestikeelse eepose „Ilmatar” (1871), eestlane Friedrich Reinhold Kreutzwald avaldas saksakeelseid luuletusi ajakirjas *Das Inland*, sakslane Heinrich Neus tutvustas ajakirjas *Das Inland* eesti rahvalaulu poeetikat ja avaldas eesti rahvalaule saksakeelses tõlkes. „Kalevipoeg” ilmus ÕES-i väljaandena eesti-saksa paralleeltekstina ja on nii üsna tüüpiline balti kakskeelsuse ilming.

Tegu oli omamoodi hübriidkultuuriga – balti kultuuriga –, mille kultuurilised kihistused olid hierarhiliselt funktsionaliseeritud. Üleminek ühest teise oli sujuv, kuid allus teatavatele konventsioonidele. Balti kultuurilise hübriidsuse kirjeldamiseks võib võtta appi Jaan Unduski eesti-saksa kirjandussuhete tüpoloogia, milles eristatakse kahe kirjanduse ajaloolisi kokkupuutepindu: keelesisest (laensõnad, grammatilised mõjud); tekstisest (tekstisisene kakskeelsus oli tavaline 16. sajandi kiriklikes tekstides, kuid polnud kuhugi kadunud veel 19. sajandi keskpaigaks, nagu näitab Fr. R. Kreutzwaldi ja Lydia Koidula kirjavahetus); tegijasisest (ühe autori osalemine mõlemal kirjandusväljal); institutsioonilist (ühine meedia, ühised foorumid ja asutused) ning kaudsemaid kultuurikontakte tekstitasandil (tõlked, mugandused); metatekstides (vastastikune kriitiline refleksioon); temaatilisel (saksa teema eesti kirjanduses jm) ja rahvuspsühholoogilisel ehk mentaalsel tasandil (ideed, väärtused, tavad, käitumisviisid, mõtlemisharjumused).

Eesti päritolu haritlaste rahvusliku eneseteadvuse kasvades joonistusid üha selgemalt välja eesti rahvuslikud positsioonid, mis iseseisvusid ja institutsionaliseerusid (eestikeelsete ajakirjade, seltside, teatri jne tekkimisel), moodustades aluspõhja uuele – eestikeelsele – kirjandusväljale. Eesti kirjandusväli tekkis baltisaksa kirjandusvälja sees, ühelt poolt sellele toetudes, teisalt vastandudes. Kujunenud postkoloniaalset kultuurilist situatsiooni on Epp Annus kirjeldanud järgmiselt: „Sai ilmsiks, et saksa kultuur polnud midagi eesti kultuurist lahus- või kõrvalseisvat, vaid vastupidi: saksa traditsioon moodustas eesti rahvuskirjanduse tuuma. Saksalik oli sisenenud eestlaslikku, oli oma positsioone seal sajandite jooksul vähehaaval edasi nihutanud, oli teise rahvusse imendunud. Oli sündinud tavaline paradoks: koloniseeritud maa oli toetunud oma iseseisvuse taastamisel kolonisaatorite kultuurile; eestlased olid kasutanud saksa kultuuri oma kultuuri loomiseks, mis sai saksa kultuuri reproduktsiooniks. C. R. Jakobson oli koostanud

oma äärmiselt mõjuka „Kooli lugemise raamatu” saksa kooliõpetajate poolt kirjutatud „Volksschul-Lesebuch’i” ja teiste saksa pedagoogiliste tekstide põhjal; eesti isamaalistest lauludest kumas läbi saksa viis ja sageli saksa sõnade mugandus, Lydia Koidula näidendid jälgisid saksa näitekirjanduse skeeme.”⁶

Veel 1909. aastal tõdes Jaan Oks eesti kirjanduse mõjude peale mõeldes Noor-Eesti III albumis: „Võtaksivad vanad vaevaks seda mõju Eestis põhjalikumalt analüseerida, mis juba nii ligidale on tulnud, et silm läheduse pärast enam ei seleta, s.o Saksa mõju. See on tõesti suurem, kui seda vast seletada oskame. Palju on selles koosesamblas puuga ühte kasvanud, omaks saanud. Mitte ilmaasjata ei pea sakslased endid kultuurikandjateks; nemad on meile hariduslikult tõesti palju annud, olgugi, et schovinistiline uhkus seda tunnistamast keelab.”⁷

Eesti iseseisvuva kultuurivälja esmaülesandeks oli vabanemine kultuurilise kolonialismi paine alt. See oli võimalik baltisaksa kultuurivälja põhimõttelise eituse abil: „Me peame aga balti meelest lahti saama, et seda enam välismaa, ka nimelt Saksamaa haridusest võiksime kasu saada,” kuulutas Juhan Luiga.⁸ Et balti meelt, „germaanilist hingeelu”⁹ õhkus kogu varasemast eesti kirjandustraditsioonist, distantseeruvad nooreestlased kogu senisest eesti kirjanduspärandist, mille kvintessentsina nägi Friedebert Tuglas „Kalevipoega”: „Tema [„Kalevipoja”] õhutatud isamaaluses on midagi mahlatut, õõnsat, baltisaksalist.”¹⁰

Noor-Eesti liikumine teostab eesti kirjandusväljal esteetilise revolutsiooni: kui seni oli kirjandusväli valdavalt heterogeense iseloomuga, tihedasti seotud poliitilise, ühiskondliku, religioosse väljaga, siis Noor-Eesti toob kirjandusväljale uued, seal seni tundmata autonoomse kunsti positsioonid, ütleb lahti kunsti sotsiaalsest, religioosest või moraalsest angažeeritusest ning ei tunnusta muid otsustusinstantsi kui

⁶ Epp Annus. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 1, lk 10–17, siin lk 14.

⁷ Jaan Oks, Kriitilised tundmused. Eesti vanemat ja uuemat kirjandust lugedes. – Noor-Eesti III. Tartu, 1909, lk 268–393, lk 291–292.

⁸ Juhan Luiga, Baltlased ja meie. – Päevaleht, 23. XII 1908, nr 297, lk 1.

⁹ Friedebert Tuglas. Kirjanduslik stiil. – Kogutud teosed 7. Tallinn, 1996, lk 13–54, siin lk 28.

¹⁰ Sealsamas.

kunsti oma eriline norm. Kuid nooreestilik autonoomiakuulutus oli ühtlasi ühemõtteliselt suunatud balti kultuurilise hübriidsuse, selle hegemoniaalse iseloomu vastu, püüeldes vabanemisele staatusest, mis oli antud eesti ja läti keelele ja kultuurile balti kirjandusväljal. Veel 1912. aastal, visandades programmi sakslaste ja põlisrahvaste suhete parandamiseks, ei osanud balti tuntuim ja liberaalseim kirjanik **T. H. Pantenius** kohalikele keeltele ette näha kõrgemat staatust kui – sarnaselt *Plattdeutsch*'ile Saksamaal – maamehe keelena, linlaste hulgas aga „huumori, õrnuse ja kaasmaaluse (*Landsmannschaft*) keelena” saksa haridus- ja vene võimukeele kõrval.¹¹

Noor-Eesti kirjanikud, kellest nii mõnigi oli venestunud Tartu Keiserliku Ülikooli asemel saanud kõrgema hariduse (või vähemasti hankinud sellele lisa) mujal Euroopas,¹² kuulutas balti kultuurilise kapitali ja sellest tuleneva eesti kultuuri baltisaksaliku karkassi kahtlaseks, tagurlikuks ja arengut takistavaks. Samal ajal kui **krahv Hermann Keyserling** tõstis 1908. aastal Tallinnas peetud ettekandes „Indiviid ja ajastu vaim”¹³ esile baltlaste omapära, nende silmapaistvat haridustaset ja keskmisest kõrgemaid andeid, kurtes sealjuures vaid selle üle, et baltlasi ei kanna ajastu vaim ja seetõttu ei saavuta nad oma andeile vastavat, pidas Juhan Luiga *Postimehes* 1906. aastal ilmunud artiklis „Baltlased ja haridus” põhjuseks, mis baltlasi takistab vaimses ja poliitilises elus iseseisvat ja algupärast loomast, just nende madalat haridustaset, loova jõu, produktiivse energia puudumist.¹⁴ Friedebert Tuglas heitis baltlastele ette loovuse ja iseseisvuse puudumist poliitilises ja vaimuelus, väites, et kõik algupärane siin maal pärinevat eestlastelt ja lätlastelt.¹⁵ Juhan Luiga hinnang baltisaksa kultuurilisele kapitalile on karm: „Ei ole ühtki kunstitööd, mille ees mõteldes seisatama võiks jääda,

¹¹ Theodor Hermann Pantenius. In Riga. Aus den Erinnerungen eines baltischen Journalisten. – Heimatstimmen 1912 V, lk 5–48, siin lk 37.

¹² Gustav Suits, Villem Grünthal-Ridala, Johannes Aavik ja Hella Vuolijoki olid õppinud Helsingis. Tuglas, kelle haridustee Tartus poliitilistel põhjustel katkes, elas pikemat aega Pariisis.

¹³ Hermann Graf Keyserling, Individuum und Zeitgeist, Rege gehalten zu Reval am 15. Dezember 1908. Leipzig–Reval, 1909, lk 19–20.

¹⁴ Juhan Luiga, Baltlased ja haridus. – Postimees, 27. V 1906, nr 117, lk 1–2; 29. V 1906, nr 118, lk 1. Siin nr 117, lk 1–2.

¹⁵ Friedebert Tuglas, Vabariigi püha. [1919]. – Friedebert Tuglas, Kogutud teosed 9. Tallinn, 2001, lk 94–99, siin lk 97–98.

ei ühtki teaduslikku uurimust, mis sügavamale ulatuks. [...] Ja mõtteid otsime asjata Baltias, millel kogumise-jõudu oleks, mis oma sügavuse poolest tervest inimsoost läbi käiksivad ja selle tõttu üksikuid rahvusi ligendaksivad. [...] Balti haridusel ei ole sigituslist mullalõhna, tal ei ole sigitusejõudu. [...] Balti ajaloos ei ole meest, keda mõte nii kõrgele oleks viinud, et ta harilikkudest üle ulataks, et tema otsa vaadates silmad maast madalast ajutisekski üles tõuseksivad, sinna õhukorda, kus inimsuse mäetipule liginedes inimesed üksteisele liginevad, tulgugi nad mitmest küljest.”¹⁶

Kui Hermann von Keyserling kõneleb (Riias peetud kõnes „Germaani ja romaani kultuur”) H. S. Chamberlaini vaimus germaani kultuuri üleolekust, pidades baltisakslasi selle suure kultuuri „eelpostiks”,¹⁷ peavad nooreestlased võitlust saksa mõjude vastu ainsaks teeks, mis eestlasi kultuurile lähemale võiks viia.¹⁸

Mõistetavalt asub baltisaksa pool mässulise tütre iseseisvumiskatset ignoreerima. Ei eitata mitte eestikeelse kirjanduse võimalikkust üleüldse, vaid selle autonoomseid positsioone, mis olid baltisaksa kirjandusväljal seni võõrad, noorestiliku programmi ketserlikku iseloomu, mis viis kirjandusvälja pooldumisele. Tartus elav saksa ajakirjanik, eesti-saksa segakeelsete luuletuste autor **Arthur Usthal** väitis 1911. aastal ajakirjas *Das literarische Echo*, et algupärast eesti modernset kirjandust õiges tähenduses polevatki olemas.¹⁹ Puuduvat nii talendid kui kirjanduslik kasvupinnas. Noor-Eesti kirjanduslikule loomingule heitis ta ette laenulist iseloomu, see kummardavat võõraid jumalaid, olevat rahvakauge paberlik kirjandus, mis on küll eesti keeles kirjutatud, kuid mitte eesti keeles mõeldud.²⁰

Kultuuriline emantsipatsioon, eristumine balti kultuurist toimub 19. ja 20. sajandi vahetusel kõikidel Jaan Unduski nimetatud kokkupuutepindadel. Aaviku keeleuuendus oli selgelt suunatud eesti keeles olevate germanismide vastu: „Me puhastame ta tarbetumist germanismest, me opereerime temast mõned partitivismi vähjad välja,

¹⁶ Juhan Luiga, Baltlased ja meie – Päevaleht, 23. XII 1908, nr 297, lk 1.

¹⁷ Hermann Graf Keyserling, Germanische und romanische Kultur. Gehalten am 25. Nov. 1910. – Hermann Graf Keyserling, Zwei Reden. Riga, 1911.

¹⁸ Jaan Oks, Kriitilised tundmused, lk 278.

¹⁹ Arthur Usthal, Estnischer Brief. – Das literarische Echo 1911/12 (XIV), lk 200–204.

²⁰ Arthur Usthal, Estnischer Brief. – Das literarische Echo 1908/1909 (XI), lk 590–594.

me ravitseme ta verevaesust murrete kosutava mahlaga ja mõnede tervete fennismidega. Ühtlasi purustame ta saksiku sõnade korra kitsad ja pedantlikud raamid, mis meie esivanemad omal ajal iseteadmatult ja orjameelselt vastu võtnud, ja sellega teeme lause-ehituse nõtkemaks, loogilisemaks, eestilisemaks.”²¹ Teiselt poolt loobub baltisaksa keel eesti ja läti keele kreatiivsest tarvitusest ja klammerdub kõrgsaksakeelsusse, püüdes nii tõestada oma kokkukuuluvust saksa klassikalise kultuuri-pärandiga ning taotledes selle eeskujulikke edasikirjutust. Ehkki makaroonilist keelekasutust kohtab baltisaksa luules ka edaspidi, ei võta autorid ega publik seda enam säärase poolehoiduga nagu Jakob Johann Malm või Georg Julius von Schultz-Bertram ja nende lugejad 19. sajandil.

Varem nii enesestmõistetav tekstisisene ümberlülitumine ühelt keelelt teisele hakkab 19. sajandi lõpul vähenema, kuid ei kao veel kuhugi. Enamus kirjandusvälja aktante on 20. sajandi alguseks tunnistanud oma kuuluvust ühele või teisele, mitte enam ühisele kirjandusväljale, kuid mõlemal väljal osalemine ei ole sugugi väga erandlik. Sakslastest kirjutab Tõstamaa paruniproua **Lucie von Staël-Holstein** nii eesti kui saksa keeles. Eestlastest osaleb mõlemal kirjandusväljal nii ajakirjaniku kui ka kirjanikuna **Adolf Karotom**: eesti keeles teeb ta kaastööd ajalehtedele *Postimees*, *Meelejahutaja*, *Olevik* ja *Peterburi Teataja*, avaldades nii tõlkeid (eriti Turgenevit) kui algupäraseid jutte ning katsetab 1896. aastal ka ise eestikeelset jätkuväljaannet *Lennu teel igavese jää väljale! Maailm ja mis teda huvitab*. Saksa keele kasuks on Berliinis vabakutselise ajakirjanikuna töötanud Karotomi ajendanud muuhulgas ka majanduslikud põhjused, eriti pärast seda, kui eesti ajalehed loobusid väliskorrespondentidele kaastöö eest honorari maksmast.²² Karotom on *St Petersburger Herold*’i toimetuse liige, *Stern’s Literarisches Bulletin der Schweiz* kaastööline, *Berliner Tageblatt*’i korrespondent ning kirjutab teistelegi Berliini ning Peterburi ja Baltimaade saksakeelsetele lehtedele (tema jutte võib leida nt *Düna-Zeitung*’ist). Ka ilukirjanikuna kasutab Karotom mõlemaid keeli: saksa keeles on ta avaldanud näidendeid (vt ptk V) ja jutukogu (vt ptk

²¹ Johannes Aavik, Tuleviku eesti-keel. – Noor-Eesti IV. Tartu, 1912, lk 170–179, siin lk 173.

²² S., Adolf Karotomi kirjatöödest. – Postimees 27. VII 1915, nr 168, lk 1.

IV), eesti keeles on ilmunud komöödia „Üks öö Tartus. Naljamäng ühes järgus” (Tartu, 1883) ning eestikeelsest ajakirjandusest võib leida nii algupäraseid kui tõlkejutte.²³

Kui Marie Under otsustas pärast mõningast kõhklust, esialgset põikamist saksa keelde sajandi esimestel aastatel, eestikeelse luuletamise kasuks, siis eesti juurtega Arthur Usthal²⁴ kirjakeeleks jäi saksa keel. Tartumaalt Kavastust pärit **Carl Hermann** (1863-1924) avaldas saksa ajakirjanduses nii oma luuletusi kui eesti luule tõlkeid. **Aksel Kallas** üllitas veel 1920. aastal oma luulekogu saksa keeles,²⁵ lülitades alles Eesti Vabariigi ajal ümber eesti keelele.²⁶ Need näited, milletaolisi võiks kindlasti tuua rohkemgi, räägivad sellest, et kirjandusliku keele valiku võimalus oli 20. sajandi algul endiselt olemas. Hilisemat juhuslikku saksa keele kasutust eesti autorite poolt (nt Ivar Ivaski luule) ei saa pidada siiski enam ühise kirjandusvälja ilminguks.

Eesti oma kirjandusvälja sätestavate institutsioonide tekkides kadus baltisaksa väljal vajadus eesti kultuuriga tegelemiseks. 1847. aastal loodud Eestimaa Kirjanduse Ühingu (*Estländische Literärische Gesellschaft*) eesti keele ja kirjanduse sektsioon kaotati juba 1870. aastatel. Õpetatud Eesti Seltsis, kus eesti keele ja kultuuri edendamine oli põhieesmärgiks, toimus suunamuutus 1912. aastal, kui sakslased, kasutades ära oma jõulisemat positsiooni seltsis, otsustasid muuta seltsi tegevuse eesmärgi ja „loobuda eesti rahva mineviku ja oleviku uurimisest ning pöörata peatähelepanu maa ajaloo uurimisele.”²⁷ Kuid maiskonnalooline huvi jääb endiselt kahe kirjandusvälja kokkupuutepunktiks. Baltisaksa kirjandus korvab endastmõistetavalt baltisaksa puuduliku kohapärimuse eesti ja läti kohamuistendite

²³ Nt: Hundid. – Postimees 21 XII 1898, nr 277, lk 1–2; Vangikoja ülem ja Shakespeare. – Oleviku lisa 1885, nr 4, lk 63; Reisi lugu. Vanamoor. – Meelejahutaja 1886, nr 39, lk 308–309.

²⁴ Perekonnanimi Usthal kerkib esile Mihklis 1826. aastal, kust edasi on perekonna üks liikmeid, kelle järeltulija on ilmselt ka Arthur Usthal, siirdunud Pärnusse.

²⁵ Axel Kallas, *Nervenvibrierungen im Tintengewande. Futuro-kubistisches. Zeichnungen von Gori*. Pärnu, 1920.

²⁶ Vt nt: Aksel Kallas, *Au langenutele. Tänuhelid ja trööstihääd*. Tallinn, 1922.

²⁷ Nii sõnastati seltsi suunamuutus 1912. aasta 24. veebruaril. Seltsi tegevuse kohta 20. sajandi algul vt: Kersti Taal, *Sakslus ja eestlus Õpetatud Eesti Seltsis* 20. sajandi algul. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001. Tartu, 2003, lk 7–28.

*Dies muss ein Land der Sagen sein,
An Emma's Strom, an Belts Gestein**

omaksvõtuga.²⁸ Friedrich Bienemanni koostatud „Liivimaa muistendiraamat” (*Livländisches Sagenbuch*, 1897) ja August von Löwis of Menari „Muinasjutud ja muistendid” (*Märchen und Sagen*, 1916) jutustavad vaheldumisi Kalevipojast ja krahv Pahlenist, Suurest Tõllust ja Jacob de la Gardiést.

Kõige hilisemaks kahe välja ühiseks institutsiooniks on teater. Tallinna Saksa Teatrit külastasid ka eestlased. Asjaarmastajatest eesti teatri- tegijad said saksa teatrisse vaba- ja sooduspääsmeid,²⁹ eesti lehtede teatri- kriitikuil oli tasuta abonement saksa teatrites. Tallinna Saksa Teater pakkus oma lava eestikeelsetele tükidele. 1894. aastal mängiti seal esimest korda Andres Perti juhatusel Adolf Karotomi poolt mugandatud Ferdinand Raimundi näidendit „Pillaja ja Udumäe Kuninga tütar”.³⁰ Samuti mängiti Tartu Käsitöölise Suveteatris August Wiera juhatusel eesti keeles. Tihtipeale etendati eesti keeles seda, mida saksa originaalis oli juba mängitud. Seega kannab eesti teater veel 20. sajandi alguses baltisaksa filtri läbi vahendatud saksa vaimu.

Püsivaimaks kahe kultuurivälja ühiseks institutsiooniks oli haridus. Käsitletava perioodi autorid – olgu nad eesti või saksa päritolu – olid saanud oma hariduse veel suures osas saksakeelses ja saksavaimulises gümnaasiumis³¹ ning see vaim ei lakanud päriselt ka siis, kui koolide õppekeeleks sai vene keel (üleminek toimus aastatel

²⁸ Friedrich Bienemann, *Livländisches Sagenbuch*. Reval, 1897, lk VII.

²⁹ Kristel Pappel, *Ooper Tallinnas 19. sajandil*. Tallinn, 2003, lk 28.

³⁰ Austria näitleja, lavastaja ja näitekirjaniku Ferdinand Raimundi (1790–1836) näidend „Der Verschwender” oli autori menukaim tükk.

³¹ Venestusreformide eel, 1880. aastate keskel, töötas Eestis viis saksa õppekeelega poeglastegümnaasiumi: Tallinnas, Tartus, Pärnus, Kuressaares ja Viljandis. Vt: Haridus- institutsioonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Koostanud Allan Liim. Tartu 1999, lk 82.

³² Sealsamas, lk 72–73.

* *See on legendide maa, / [mis asub] Emajõe ääres, Balti pankrannal.* (Raamatu algusread.)

1887–1892). Venestamise eesmärgiks oli hariduse sisu ülevenemaaline ühtlustamine, mistõttu võib oletada, et venestusaegne kool lähendas veelgi, vaatamata rahvuslike pingete süvenemisele, siinsetele rahvastele antavat kultuurilist kapitali. Tugevam eristumine koolihariduse sisus sai alguse 1906. aastast, kui Balti kubermangude erakoolides lubati õppekeelena taas kasutada kohalikke keeli, mille tagajärjel taastati saksakeelsete erakoolide võrk ning rajati 25 eesti õppekeelega erakooli.³²

Enamik eesti ja baltisaksa kirjandusvälja aktantidest oli käinud lühemat või pikemat aega Tartu ülikoolis, mis omakorda vermis õppurite kultuurilis-vaimlist horisonti, ehkki Tartu ülikooli venestamine 1890. aastatel andis negatiivselt tunda nii hariduse kvaliteedis kui sisus.

Temaatilisel tasandil pakuvad käsitletava perioodi eesti ja baltisaksa kirjandus teineteise kohta vähe lepitavat. Solidaarsustunne, „balti ühismeel” on kadumas. Kirjanduslikes tekstides joonistuvad välja üha selgepiirilisemad vaenlasekujud. Eesti kirjandusse ilmub piitsa plaksutav mõisahärra, baltisaksa kirjanduses osutub senine truu ja isetu teenijarahvas äkitselt brutaaalseks poolharitud mässajaks.³³ Muidugi, erandeid on ka siin.

Viimane J. Unduski osutatud baltisaksa-eesti kokkupuutepind – rahvuspsühholoogiline, mentaalne – on kõige raskemini tabatav, kõige varjatud ja ka kõige visam püsima. Sellele tuleb lähedale Bourdieu’ *habitus*’e-mõiste kui sotsiaalkultuuriline sättumus, elu jooksul omandatud käitumis- ja mõtlemisharjumuste süsteem. Et just siin peitub võti kultuuriliseks eristumiseks, seda mõistis Noor-Eesti põlvkond üsna hästi ning püstitas oma esmaülesandeks jõuda „baltisaksa meelest” vabanemise kaudu kultuurile lähemale.

Eesti-saksa kultuurisuhe vormistus 20. sajandi alguses kultuuri-konfliktiks, milles kultuuriline Teine, mis seni oli moodustanud osa identiteedist, vormiti ümber võõraks, kultuuriväliseks, kultuurituks. Juri Lotmani kultuuride vastastikuse mõju teooria järgi on kultuurilise vastandi konstrueerimine kultuuri eneseorganisatsiooni jaoks vajalik

³³ Vt: Liina Lukas, Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Tartu, 2000, lk 27–52.

protsess. Kultuurile on omane luua „võõrast”, Teise teadvuse kandjat, mida ühelt poolt väärtustatakse negatiivselt, teisalt aga proovitakse leida temaga ühist keelt, teda interioriseerida, „kultuurseks” muuta.³⁴ Igal kultuuril on soodumus enda konstrueeritud vastandkultuuri teataval määral integreerida. Samal ajal kui eristumine „baltisaksa meelest” väljendus metatasandil (kultuuri enesekirjeldustes), toimus baltisaksa kultuuri interioriseerimine varjatult ja sügavamal – mentaalsel – pinnal. A. H. Tammsaare on vaadanud selle pinna kõige sügavamatesse soppidesse romaanis „Ma armastasin sakslast”: „Me olime mõisad üle võtnud ja nüüd ruttasime ka mõisade eluviiside ülevõtmisega Me tegime, mis suutsime, et ühes mõisadega saaksime kaasa ka nende traditsioonid, kombes, eluviisid, ilmavaate, kogu eetilise ja esteetilise suhtumise ellu.”³⁵

„Baltisaksa meel” avaldus kõigepealt eesti avalikkuse kirjanduslikus maitses, selle „saksavaimulises süvamõjustatuses”, kui laenata Jaan Unduskilt tema tabav sõnastus.³⁶

Pilk eesti tõlkekirjandusele ajavahemikus 1890–1918 näitab, et tõlgiti peamiselt saksa keelest ja ka Noor-Eesti, otsides uusi impulsse prantsuse ja Skandinaavia vaimust, ei suutnud siin ühe ropsuga platsi puhtaks lüüa. Eesti Kirjandusmuuseumi kataloog eesti tõlkekirjanduse kohta näitab ajavahemikus 1901–1917 kastitäite viisi saksa kirjanduse tõlkeid käputäie prantsuse keelest tõlgitu vastu. Kui arvesse võtta vaid raamatud, loetleb eesti rahvusbibliograafia samas ajavahemikus 407 saksa keelest tõlgitud ilukirjanduslikku teost. Seda on peaaegu sama palju, kui nimetatud perioodil ilmus eesti algupärandeid (429 väljaannet). Vene keelest tõlgiti samal perioodil 168 teost, inglise keelest 88, prantsuse keelest 68 ja soome keelest 25 ilukirjanduslikku teksti.³⁷ Perioodikas ilmunud ilukirjanduslike tekstide kaasamine kallutaks võrdluse veelgi saksa kirjanduse kasuks.

Sajandivahetuse eesti kirjandusväljal menukad saksa autorid on luules ülekaalukalt Heinrich Heine, seejärel tulevad sageduse

³⁴ Juri Lotman, Kultuuride vastastikuse mõju teooriast. – Juri Lotman, Semiosfäärist. Tallinn, 1999, lk 53–73, siin lk 67.

³⁵ Anton Hansen Tammsaare, Ma armastasin sakslast. Tartu, 1935, lk 35–36.

³⁶ Jaan Undusk, Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia, lk 710.

³⁷ Eestikeelne raamat 1901–1917. I, II. Toim. Endel Annus. Tallinn, 1993.

järgi Friedrich Schiller, Emanuel Geibel, J. W. von Goethe, Ludwig Uhland, Friedrich Rückert, Eduard Mörike, Julius Sturm, Adelbert von Chamisso, Julius Wolff, Carl Busse, Otto Ernst, Johannes Trojan, Karl Gereck, Cäsar Flaischlen jt. Proosas esinevad ajalehtede, ajakirjade ja kalendrite ilukirjanduslikus osas 1890. aastatest peale kõige sagedamini: Felix Lilla (Jakob Hansen), David Hack, Friedrich Thieme, Franz Hoffmann, Woldemar Urban, Reinhold Ortmann, Christoph von Schmidt, Karl May, Emil Pleschkau, Hugo Klein, Guido von Fels, Franz Rosen, Hanns von Spielberg, Franz Zobeltitz, Felix Dahn, Ernst Ewers, Carl Ewald, Ernst Zahn, Georg Ebers, Max Barack, Wilhelm von Polenz, Paul Lindau, E. Neumann, W. Frey ja muidugi terve rida saksa perekonnalehtede naisautoreid nagu Eugenie Marlitt, Natalie von Eschtruth, Emma Merk, Hedwig Courths-Mahler, Bertha von Suttner, Louise Westkirch, Elisabeth Werner, Wilhelmine Heimbürg, Anna Fromm, Marie Bernhardi jt. Uuel sajandil lisanduvad neile Hermann Sudermann, Peter Rosegger, Cäsar Flaischlen, Hermann Löns, Georg von Ompteda, Erwin Rosen, Max Kretzer, Gustav Frenssen, Roda-Roda, Ernst von Wolzogen, Felix Hollaender, Anton von Perfall, Max Wundke, Bernhard Kellermann, Richard Skowronnek, Jakob Schaffner, Otto Funcke, Ludwig Thoma, Hanns H. Ewers, Julius Stinde, Paul Remer, Ludwig Thoma, Gerhard Ouckama Knoop, Ludwig Jakobowski, Timm Kröger, Ernst von Wolzogen, Ernst von Wildenbruch, Richard Voss, Paul Lindau, naisautoritest Charlotte Niese, Marie von Ebner-Eschenbach, Ida Boy-Ed, Gabriele Reuter, Paula von Wasserburger ja Clara Viebig.

See nimekiri reedab saksa perekonnalehtede „kerget muusat”, sekka ka naturalistlikust koolkonnast lähtunud ühiskonnaainelist triviaalromaani või ühiskonnadraamat, ülekaalukalt kodupaigakunsti, nii naiselikku kui mehelikku tendentskirjandust, ning kattub suures osas balti kirjandusväljal pakutavaga (vt ptk II). Viimase kasuks räägib siiski oluliselt suurem saksa klassika osakaal. Saksa klassikalis-romantilist traditsiooni esindab eesti kirjandusväljal ülekaalukalt Heinrich Heine, kelle aktsiad baltisaksa kirjandusväljal on sajandivahetusel tema juudi päritolu tõttu langemas. Realistlike proosakirjanike põlvkond on eesti kirjandusväljal esindatud vaid Paul Heyse, Friedrich Spielhageni ja Theodor Fontane üksikute teostega. Seevastu puuduvad Saksamaal

populaarsed Gustav Freytag, Gottfried Keller, Theodor Storm või Wilhelm Raabe. Kui baltisaksa jäljetoimilise julgeb pakkuda oma lugejale ka modernistlikumat käekirja, nt Hermann Hesse romaani „Ratta all”, Thomas Manni novelli „Kuninglik kõrgus” või Rainer Maria Rilke, Arno Holzi, Heinrich Harti jt luule näol, siis eesti ajakirjandus eelistab pigem vähem pretensioonikaid menuautoreid. Muidugi ei ütle eeltoodud nimekiri suurt midagi eesti kirjanike lugemuse ja maitseisuundumuste kohta: Euroopa kirjandusega oldi toona kursis kui mitte originaalkeeles, siis kas saksa või vene keele vahendusel. Ka vene ja saksa kirjandusklassikat loeti eesti koolis veel pikka aega originaalis. Kuid valikuid ühe või teise teose tõlkimiseks eesti keelde tehti teadlikult ning lugeja maitset ja vastuvõtuvõimet hinnates, teinekord ehk ka alahinnates. Eesti ja baltisaksa ajakirjanduse kirjanduslikku maitset võrreldes tunduvad etteheited „balti vaimu vaesuse” kohta³⁸ siiski pisut liialdatud: baltisaksa kirjandusväljalt saanuks ka parema valiku.

Sajandi esimesel ja teisel kümnendil tulevad eesti(keelsele) kirjandusväljale nimed, mis viitavad maitsemuutusele ja samas lahknevusele baltisaksa kirjanduslikest eelistustest: esmalt satuvad meelelahutuskirjanduse hulka naturalistlikud autorid: Max Kretzer („Meister Timpe”, 1902); Gerhart Hauptmann („Voorimees Henschel”, 1902; „Raudteewaht Thiel”, 1904; „Elga”, 1906; „Tööd tegema peame kõik”, 1907); Max Halbe („Weewoog”; „Jõgi”, 1905; „Jääminek”, 1906; „Koduta”, 1908); Detlev von Liliencron („Kellele?”, 1907; „Mängukell”, 1909); Richard Dehmel („Libahunt”; „Vitsakimp”, 1909). Esimesed Nietzsche-tõlked pärinevad sajandi algusest („Sarathustra” Ado Grenzsteini tõlkes Olevikus, 1901; „Elule”, 1904; „Mõtteteri” mitmes väljaandes aastatel 1906–1908; „Uue aasta öösel”, 1906) ning juba 1902. aastal on põhjust rääkida „Nietzschest eesti kirjanduses”.³⁹ Alateadvuse ja seksuaalsuse teema mooditulekule eesti kirjandusväljal viitavad Müncheni autori Frank Wedekindi („Rabbi Esra”, 1908, 1909) ja Viini modernse autori Arthur Schnitzleri tõlked ja lavastused („Peigmees”, 1905; „Elu ringmäng”, 1907;⁴⁰ „Armumäng”, 1910). 1910. aasta tähistab

³⁸ Bernhard Linde, *Balti vaimu-vaesus*. – Sirvilauad, 1910, lk 51–52.

³⁹ Nietzsche eesti kirjanduses. – Eesti Postimees 1902, nr 8, lk 93–97; nr 9, 105–109.

⁴⁰ Selle näidendi kui kõlblusvastase tiraaž küll kohe hävitati, kuid tõlkija valik näitab siiski, et teatav ootushorisont Schnitzleri vastuvõtuks eesti kirjandusväljal oli olemas.

Viini modernismi läbimurdu eesti kirjandusväljal:⁴¹ ilmuvad Schnitzleri novellikogud („Kuni surm vaikib. Kiusatus”, 1910 ja „Novellid”, 1913) ning mitmed väljaanded avaldavad Peter Altenbergi miniatuure. Ka Felix Salteni nimi kerkib esile („Krahv Festenburg”, 1911; „Elu tõsidus”, 1912; „Ülestõusmine”, 1912; „Gladiator. Mees”, 1912). Ajakirjas *Noor-Eesti* (1910–11) tutvustab Bernhard Linde Peter Altenbergi ja Rainer Maria Rilket. 1913. aastal annab Mihkel Kampmaa ajakirjas Eesti Kirjandus pika ülevaate impressionistlikust uusromantismist meil ja mujal, tuues näiteid Hugo von Hofmannsthal, Arthur Schnitzleri, Stefan George, Gerhart Hauptmanni, Johannes Schläfi, Thomas Manni, Frank Wedekindi ja Otto Erich Hartlebeni loomingust. Thomas Mann on kahe novelliga („Luisekene”, „Riidekapp”) esindatud Bernhard Linde samal aastal koostatud „Saksa antoloogias” (1913).⁴²

Et just Schnitzler eesti kirjandusväljal on „kodunenud”, näitab kasvõi vaenulik kriitika Tammsaare üliõpilasnoveallide pihta: „Ta pole muud, kui Schnitzleri järeleaimamine, Schnitzler moonutatud kujul Igalt poolt paistavad peidetud kujul Schnitzleri kangelaste näod ja nende vaated välja.”⁴³

Eesti teater oli veel 20. sajandi alguses endiselt truu oma loojale August von Kotzebuele ja uuemast näitekirjandusest armastas austerlaste Ludwig Anzengruberi ja Johann Nepomuk Nestroy, samuti Adolf L'Arronge'i, Karl Schönherri, Rudolf Kneiseli, Robert Lindeneri, Max Dreyeri, Richard Skowronneki, Ludwig Fulda, Ernst von Wildenbruch, Richard Vossi või tandemite Schönthan-Kadelburg ja Blumenthal-Kadelburg rahvatükke, melodraamasid või jante, lubades endale aegajalt ka Ludwig Thoma satiirilisemaid žanre. Hermann Sudermanni, nii Saksamaal kui baltisaksa laval enimmängitud kaasaegse autori ajastu eesti keeles algab kohe sajandi algusest. Tema näidendit „Au” mängiti juba aastal 1901 Taara seltsis. Järgnesid „Kodu” aastal 1903, „Önne

⁴¹ Austria kirjanduse retseptsiooni kohta Eestis vt: Jaan Undusk, Tühjusest endasse tõmbavast. Austria eestlase vaimusilmas. – Looming 1997, nr 5, lk 664–679.

⁴² Ka läti keeles ilmusid just 1913. aastal modernistlikku saksa kirjandust tutvustavad antoloogiad pealkirjadega „Kaasaegne saksa luule” ja „Uued saksa novellid”. Vt: Vācu literatūra un Latvija 1890–1945. Toim. Benedikts Kalnačs, Inguna Daukste-Silasproģe jt. Rīga, 2005, lk 876.

⁴³ Otto Minor [O. Münther], Uusromantismus ja „Noor-Eesti”. – Ääsi tules. Peterburi Eesti Üliõpilasseltsi Toimetused nr 11. Peterburg, 1910, 124–171, siin lk 150, 151.

nurk” 1907 ja „Jaanituli” 1910. Sudermanni edu jätkub ka sajandi teisel kümnendil.⁴⁴

1905. aasta paiku muudab eesti teater oma maitse-suunda, joondudes saksa naturalistliku teatri järgi. Berliini „Freie Bühne” ja Otto Brahm näitasid teed eesti juhtivatele (Berliini koolitusega) teatritegijatele nagu Karl Menning või Karl Jungholtz. „Freie Bühne” oli saksa lavale toonud Ibseni. Ka eesti teatris hakatakse sajandi algul mängima Ibsenit („Nora”, 1904; „Tondid” (hilisema eestikeelse pealkirjaga „Kummitused”), 1905; „Seltskonna toed”, 1905). Ibseni populariseerimisele Eestis aitas kindlasti kaasa Berliini Ibseni-teatri gastroll, mille käigus mängiti mitmeid Ibseni näidendeid nii Tallinnas, Tartus kui Narvas. Ibsen oli aga juba 1893. aastast peale Tallinna ja Riia (saksa) linnateatrite kavas ning äge poleemika „Nora” üle saksakeelses ajakirjanduses (vt ptk II, VI) ei saanud kõrvust mööda minna ka eesti publikul. Ibseni kõrval mängitakse uue sajandi esimesel aastakümnel eesti keeles meelsasti Gerhart Hauptmanni („Voorimees Henschel”, 1902; „Raudteevaht Thiel”, 1904; „Elga”, 1906; „Kopranahkne kasukas”, 1907; „Hannele taevaminek”, 1909; „Rose Berndt”, 1910), samuti Max Halbet („Weewoog”, „Jõgi”, 1905; „Jääminek”, 1906; „Koduta”, 1908; „Noorus”, 1905) ning teisi Saksa teatri menuautoreid nagu Otto Ernsti („Kasvataja Flachsmann”) või Wilhelm Bölschet. 1908.–1909. aastal osutub väga edukaks alamsaksa keele kirjandusliku taaselustaja Fritz Stavenhageni näidend „Mewsi ema”. 1911. aastal lisandub tema „Loots” esialgu Vanemuise, seejärel Draamateatri repertuaari. 1908. aastal mängitakse saksa menutükki, Wilhelm Meyer-Försteri sentimentaalset-rahvuslikku „Vana-Heidelbergi” (esietendus 1901 Berliinis, 1902 Tallinna Saksa Teatris, kus püsis repertuaaris 1913. aastani). Arthur Schnitzler tuli eesti lavale 1905. aastal komöödiatega „Peigmees” ja „Viimased näokatted”, 1910 etendus „Armumäng”, mis oli olnud Tallinna Saksa Teatri laval juba 1897. aastal ja etendunud läti keeles aastal 1899. 1917. aastal mängitakse Estonias Schnitzleri näidendeid „Roheline kakaduu” ja „Krahvipreili Mizzi”. 1910. aastal mängis Estonia teisegi moodsa austerlase, Hermann Bahri „Kontserti” (Tallinna Saksa Teatris 1908) ja 1912. aastal tema näidendit „Lapsed” ning aastal 1912 toob Vanemuine lavale mitu Felix Salteni

⁴⁴ Sudermann oli ka läti teatris enimmängitud autor. Vt Vācu literatūra un Latvija, lk 876.

lühinäidendit („Ülestõusmine”, „Krahv Festenburg”, „Elutõsidus”). 1912. aastal etendub Estonias Müncheni autori Frank Wedekindi „Muusik”. Baltisaksa näitekirjandust esitatakse eesti laval suhteliselt harva (nt 1909 ja 1915 mängiti Estonias Adolf Fedorowi draamat „Elunälg”), kuid ka Baltimaade saksakeelses teatris ei etendatud kohalike autorite loomingut kuigi sageli.⁴⁵ Saksa draama osakaal eesti teatris näitab kahanevat tendentsi alles maailmasõja puhkemisega.

Ka baltisaksa teatris olid sajandi alguses päevakorral enam-vähem samad näitekirjanikud. Vahe oli vaid rõhuasetuses. Kui baltisaksa teatrites läks paremini uusromantiline Hauptmann („Hannele taevaminek”), siis eesti teater eelistas naturalistlikumat Hauptmanni. Riia ja Tallinna linnateatrite repertuaaris moodustas suure osa draamaklassika (Schiller, Shakespeare, Goethe, Lessing), mida eesti teatrite mängukavast leiab sel ajal harva.

Astudes saksa vaimu laiutamise vastu eesti kultuuris, ei jäta Noor-Eesti kriitikanooled sihtimata ka eesti teatrit. Nii kurdab Bernhard Linde Noor-Eesti V albumis eesti teatri hetkeseisu vaagides: „Omas kirjanduses ja kujutavas kunstis oleme meie realismusest ja naturalismusest ette jõudnud. Meie paremal näitelaval aga on veel naturalismus, pääleegi Saksa oma, valdav.”⁴⁶ Kriitika käib eeskätt Vanemuise kohta, kus „K. Menning omas repertuaris Saksa naturalismusest kramplikult kinni hoiab” ja „omale näikse ülesandeks teinud olevat, meie XIX aastasaja lõpult pärit olevate Saksa naturalismuse toodetega põhjalikult tutvustada ja selleks tervet O. Brahmi repertuari Eestis korrata. [---] Miks jätkame meie ise oma Saksa vaimlist orjust? Sunnib meid seda sisse imbunud saksikus või kitsas silmaring tegema?”⁴⁷

Samal ajal kui Noor-Eesti tegi pingutusi eesti kirjandusvälja moderniseerimiseks ja euroopastamiseks ning puhta kunsti printsiibi kodunemiseks sellel, tõi 20. sajandi teine kümnend ka baltisaksa kirjandusväljale uusi positsioneerimisi. Ülevaates uuest balti luulest aastal 1913 kritiseeris **Bruno Goetz** teravalt baltisaksa väljakujunenud

⁴⁵ Läti teatris oli ainsaks baltisaksa päritolu näitemänguks käsitletaval perioodil Eduard von Keyserlingi „Kevadohver” (1906 Riias ja 1909 Liepājas).

⁴⁶ Bernhard Linde, Meie teater ja meie aeg. – Noor-Eesti V. Tartu, 1912, lk 190–204, siin lk 197.

⁴⁷ Sealsamas, lk 196–99.

kirjandusmaitset, mis mõistvat modernse kirjanduse all „Cäsar Fleischleni sentimentaalsust, hurraa-anarhismi *à la* Mackay ja maitsetust *à la* Arno Holz”.⁴⁸ Goetz peab saksa kõige esinduslikumateks modernseteks luuletajateks Stefan Georget, Hugo von Hofmannsthal, Alfred Mombertit ja Detlev von Liliencroni, eelistades Stefan George sümbolistlikku luulet.

Autonoomse kunsti ideest kujuneb kahe kirjandusvälja uus kokkupuutepunkt: mitte poliitilise välja reeglite, vaid kirjandusvälja oma reeglite järgi osutub kahe välja koostöö produktiivseks. Selle koostöö sümboliks on **Johannes von Guentheri** tervitusluuletus „Noor-Eestile” 1910. aastal. Samal ajal kui baltisaksa kirjanduskriitika peavool ülistas *Heimatkunst*i esiideoloog Adolfs Bartelsi,⁴⁹ tutvustas baltisaksa luuletaja Johannes von Guenther Noor-Eesti ajakirjas kaasaegset saksa kirjandust, kuulutades kõige suuremaks elusolevaks luuletajaks Stefan George, kes „ei ole kunagi hulkade poolehoidmist, ka mitte turukäratsejate arvustajate oma püüdnud, kelledest kõige „rahvalikum” (Adolfs Bartels) Georget „tumedaks ja lapsikuks” on nimetanud. Aga meie mõistame Bartelsi sõnu: pimedatele on kõik tume.”⁵⁰ Georgeliku uue kunsti seadis Guenther paleuseks ka Noor-Eesti luuletajatele:

Immer weiter geht der Siegeslauf
Jener Kunst, der alle wir entstammen:
Ihre Banner hob der Westen auf,
Jetzo glühn im Osten ihre Flammen.

Junges Estland, nur verzage nicht,
Wird der Kampfprud deiner Seele teuer!
Zünde vor der Schönheit Angesicht
An der Läuterungen Opferfeuer.

Unser Wunsch soll ewig mit dir sein,
Junges Estland, jünger der Gefährten!

⁴⁸ Bruno Goetz, Neue baltische Lyrik. – DMR 1914, lk 166–176; 247–257, siin lk 168.

⁴⁹ Vt Karl Girgensohn, Ein Wort über die heutige literarische Kritik. – BM 1903 II, lk 97–104, siin 100–101.

⁵⁰ Johannes von Guenther, Luuletaja, kriitiker ja publikum. Mõtted Stefan George puhul. – Noor-Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduste ajakiri. 1910/1911, lk 38–43, siin lk 40.

Bald wohl trinkst auch du den Götterwein
 Froh uns zu – aus deinen Blütengärten.
 (*An das junge Estland*⁵¹/„Noor-Eestile”⁵²)

Kultuurivahendajad

Et anda teavet naaberväljal toimuvast, on tarvis vahendajaid, „sillaehitajaid”, kes oleksid kursis mõlemal väljal toimuvaga ja samas mõlemal väljal ka tunnustatud. Need on autorid, kelle teoseid teise välja tarbeks tõlgitakse, tõlkijad, kes teevad valiku teisel kirjandusväljal ringlevatest tekstidest, kriitikud, kes tutvustavad teise välja teoseid, suundi, tegemisi, aga samuti ka need autorid, kes kasutavad teisele kirjandusväljale kuuluvat repertuaari (motive, teemasid, vormilisi võtteid).

Sagedamini olid kirjandusväljal vahendajarollis eesti päritolu kirjamehed, kuid eesti kultuuriväljal tervikuna kohtab baltlasi rohkem. Näiteks kirjutas 1890. aastatel Pärnu Elisabethi koguduse õpetaja **Johannes Hasselblatt** ajakirjale *Linda* raamatuarvustusi ja jutlusi ning oli tegev eesti seltsides. **Carl Hunnius**, keda baltisaksa kirjandusväli tunneb luuletajana, osales eesti kultuuriväljal 1905. aastast peale *Postimehe* muusikakriitikuna, retsenseerides peamiselt Vanemuise kontserte. Muusikuna (Anna Haava sõnadele tehtud lauluseadetega) oli eestlastele tuntud ka baltisaksa päritolu muusikaõpetaja, harfimängija ja kirjanik, Tallinna tütarlastegümnaasiumi õpetaja **Alide von Röhde**. Noor-Eesti ajakirjas võttis kunstiajaloolasena sõna **Friedrich von Stryk**, **Emil Thomson** kirjutas nii saksa kui eesti ajalehtedele „Kalevipoja” teemadel jne.

⁵¹ Johannes von Guenther, *An das junge Estland*. Noor-Eestile. – Noor-Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduste ajakiri. 1910/1911, lk 1.

⁵² Tõlge sealsamas: *Ikka kaugemale jõuab selle kunsti võidukäik, / kust meie kõik põlvneme: / selle lipu tõstis Lääne kõrgele, / nüüd loidavad juba Idas lõkkes. / Noor-Eesti, ära väsi, roidu, kui võitlushüüe sinu hinglele saab kalliks! / Süüta põlema iluduse palge ees selgituste ohvrituld. / Meie soov peab igavesti sinuga olema, / Noor-Eesti, kõige noorem kaaslastest! / Peagi tõstad ka sina rõõmsalt meie poole karika jumalateviinaga / – omadest õilmeaadadest.*

Wilhelmine Ederberg
(eesti luuletaja Helmi)

Antud perioodil juhatavad eesti kirjandust tõlgetena baltisaksa kirjandusväljale Carl Hermann, Carl Hunnius, Wilhelmine Ederberg, H. Oberland ja Aksel Kallas, eesti muistendeid on tõlkinud Harry Jannsen ja Emil Thomson. Baltisaksa perioodilistest väljaannetest on eesti kirjandusele kõige enam tähelepanu pühendanud Riias ilmuv *Düna-Zeitung*, kus on ilmunud eesti luulet juba 1880. aastatest peale, kui Viktor von Andrejanoff tõlkis vene keele vahendusel eesti luulet (Grenzstein, Jannsen, Veske). 1890ndatel on kõige suuremad teened eesti kirjanduse tõlkimisel Tartumaalt Kavastust pärit Carl Hermannil (1863–1924), kes töötas kohtuametniku, raamatupidaja, koduõpetajana ning luuletas ka ise saksa keeles – tema luuletusi on käsitletaval perioodil ilmunud ka eestikeelses tõlkes (vt lisa 8). Carl Hermann on saksa keelde tõlkinud sadakond eesti autorite luuletust, nende seas K. E. Söödi, A. Piirikivi (Ado Grenzstein), Elise Auna, M. Veske, L. Koidula, Jakob Tamme, A. Haava, J. Liivi, G. Suitsu omi.⁵³ *Düna-Zeitung*'is ilmus ka eesti kirjanduse ülevaateid.⁵⁴ Baltisaksa luuletaja Carl Hunnius avaldas balti aastaraamatus *Heimatstimmen* eesti rahvalaulu ja eesti luule (Gustav Suits, Ado Reinvald, K. E. Sööt) tõlkeid. Teisel kümnendil tõlkis eesti kirjandust saksa keelde Aksel Kallas, toimetades trükki eesti luule antoloogia „Eesti kõlad” (*Estnische Klänge*)⁵⁵ (vt lisa 9). *Baltische Monatsschrift*'is on Harry Jannsen avaldanud kõnealusel perioodil eesti muinasjutte. Pikemate eesti kirjandustekstide tõlked saksa keelde sünnivad aga alles 1930. aastatel.⁵⁶

Baltisaksa kirjandust vahendasid käsitletaval ajavahemikul eesti lugejale Karl August Hermann, Ado Grenzstein, Maximilian Pödder,

⁵³ Vt: Cornelius Hasselblatt, *Estnische Literatur in deutscher Sprache, 1784–2003*. Bremen 2004

⁵⁴ Nt: Friedrich Amelung, *Die estnische Literatur im Laufe von 10 Jahren* 7. III, 1901, nr 54; *Estnische Zeitungsbelletistik* 23. V. 1902, nr 115.

⁵⁵ Axel Kallas, *Estnische Klänge. Auswahl estnischer Dichtungen von Axel Kallas*. Dorpat, 1911.

⁵⁶ Vt: Cornelius Hasselblatt, *Estnische Literatur in deutscher Sprache, 1784–2003*.

Bernhard Weber, Elise Aun, Jaan Lintrop, Anna Haava, Elly Pöllulill, Peeter Grünfeldt, Emilla Linde, Bernhard Mäns, Jaan Bergmann, August Kitzberg, Ernst Kitzberg, E. Reinthal, Karl August Hindrey, Karl Eduard Sööt, Georg Markus, Jaan Wahtra, Rudolf Hansson, Harald Eichenbaum, Kaarel Kalju jt (vt lisa 8). Saksa teatri ettevõtmisi kajastas peaaesjalikult *Teataja* Tallinnas, arvustajateks **Hans Pöögelmann** ja **Eduard Vilde**. Viimane on tunnistanud Tallinna Saksa Teatri mõju oma varasemale loomingule.⁵⁷ Ka *Postimees* kajastas Saksa Käsitöölise Seltsi suveteatri tegemisi regulaarselt kuni 1899. aastani, mil teater *Postimehe* arvustajale enam priipiletit ei andnud ega pidanud vajalikuks eesti lehes oma etendusi reklaamida, kuna selts oli „arvamises, et teatritükkide arvustus Teie lehes küll lehe lugejale mõnus on, meie saksa suveteatrile aga mitte just hädapärast tarvilik ei oleks”.⁵⁸

Ajavahemikus 1890–1918 oli kahe kirjandusvälja omavaheline suhtlemine võrdlemisi leige, kuid elavnes tajutavalt Eesti Vabariigi ajal. Juhtivat rolli selles vahenduses kandis tuntud pedagoog **Arthur Behrsing** (pseudonüüm Erich Grote), kes tõlkis (muuhulgas Friedebert Tuglase „Inimese varju” ja August Gailiti „Pärilipüüdja”) ja tutvustas baltisaksa ajakirjanduses eesti kirjandust. Eesti ajakirjanduses esines Behrsing 1920. aastatel pedagoogika-alaste artiklitega.

Baltisaksa kirjandus eesti kirjandusväljal 1890–1918

Pilk baltisaksa kirjanduse tõlgetele aastatel 1890–1918 (vt lisa 8) näitab, et baltisaksa kirjandus on eesti kirjandusväljal terve perioodi vältel enam-vähem võrdselt esindatud. Ka pärast 1905. aasta esteetilist pööret ei vähenenud baltisaksa kirjanduse tõlgete arv. (Vähenes küll baltisaksa kirjanduse osakaal, arvestades eesti kirjandusliku produktsiooni suurenemist).

⁵⁷ Lilian Kirepe, Ein Blick auf Archivmaterialien des Revaler Deutschen Stadttheaters im Estnischen Theater- und Musikmuseum. – Deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918. Thalia Germanica, I. Toim. Laurence P. A. Kitching, Frankfurt/M–New York, 1997, lk 7–14, siin lk 8.

⁵⁸ Iseloomulikud nähtused meie linna Saksa ringkondade elus? – *Postimees* 15. V 1899, nr 105, lk 3.

1880. aastatel oli eesti ajalehesabade enamavaldatud baltisaksa kirjanik Theodor Hermann Pantenius,⁵⁹ kelle romaani „Kelleste herrased” tõlge ilmus juba originaali ilmumisaastal 1885 Jaan Bergmanni tõlkes ajalehe *Olevik* joonealusena,⁶⁰ põhjustades tüli nii eesti kui saksa kirjandusväljal. Esimesel seisnes tüli selles, et autor ei olnud andnud romaani avaldamisõigusi *Olevikule*, vaid hoopis *Küндjale*, kuna *Olevik* „ärritavat oma lugejaid kõnes seisva luuletaja suguvendade vastu, kuna luuletaja ise Baltimaa õnne Sakslaste ja Eestlaste ja Lätlaste ühenduses otsida”.⁶¹ Saksa kirjandusväljal pahandati Panteniusega eesti ja läti tõlgete pärast üleüldse, ähvardades saksa lugejaskonna boikotiga nimetatud teosele.⁶² *Olevik* võtab appi kavaluse ja jätkab romaani trükkimist „arvustulise kirjeldusena”.⁶³

Romaani ümber tekkinud kõmu ning lugejaskonna laialdane tähelepanu⁶⁴ on põhjuseks, miks *Meelejahutaja* pidas tarvilikuks romaani arvustada, kuigi väljaande meelest „saksa kirjavara otsustamisega ei ole küll Eesti lehtedel midagi tegemist”.⁶⁵ Ajaleht leiab, et kõnealune romaan pole eesti ja läti rahvale nii tähtis, et seda tõlkida. Retsensendil on teosele nii esteetilisi – puudulik olevat „luulelik kokkuseade” –, eetilisi – raamat ei sobivat perekonna lugemislauale – kui temaatilisi etteheiteid: „Jäle aeg ja jäledad teud, mikspärast on tarvis neist Eestlastele jutustada Kirjutage ometi parem midagi meie oma esivanemate elust, kui et te vanu saksa orduajalisi prassimisi ja lakkumisi ning läilusi rahvale kiitma ja kirjutama lähete.” Ja ometi oli tõlkija teksti mugandades hoolitsenud selle eest, „et lugu igal pool lugeda ja ette lugeda sünnib, alguskeeles on mõni koht perekonnale ja lastele vähe kõlbmata”.⁶⁶

⁵⁹ Panteniust on eesti keeles avaldatud juba varemgi: tema novell „Ühe muna pärast” ilmus juba 1879. aastal, esmalt ajalehes „Sakala”, seejärel raamatuna.

⁶⁰ Theodor Hermann Pantenius, *Kelleste herrased*. – *Olevik* 1885, nr 13–17.

⁶¹ *Meelejahutaja* 1885, nr 21, lk 110.

⁶² *Olevik* 14. VII 1898, nr 28, lk 640.

⁶³ *Olevik*, 1885, nr 31–51.

⁶⁴ Romaani retseptsiooni kohta vt: Herbert Salu, „Kelleste omad”. Ühe raamatu ajaloost. – Herbert Salu, *Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest*. Stockholm, 1965, lk 118–142.

⁶⁵ *Meelejahutaja*, 1885, nr 21, lk 110.

⁶⁶ *Postimees*, 24. IV 1902, nr 90, lk 3.

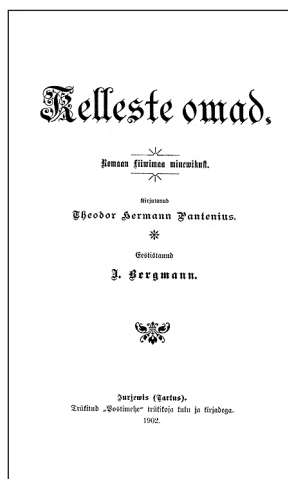
Järgmisel, 1886. aastal ilmub *Postimehe* lisalehes Panteniuse jõulujutt „Korsar“⁶⁷ ning *Postimees* pajatab ka kirjanikuhärra viibimisest kodumaal.⁶⁸

1890. aastatel on Pantenius eesti kirjandusväljalt kadunud, kuid näib uue sajandi algul taas moodi minevat. 1901 avaldab *Postimees* Panteniuse jutustuse „Mineviku vangistuses“ ning samal aastal ilmub teos ka raamatuna; 1902 ilmub „Kelleste omad“ *Postimehe* järjejutuna, saades samal aastal ka raamatu kuju.⁶⁹ 1906 ilmub *Päevalehes* (nr 276, 278) jutustus „Tont“ ning aastatel 1909–1911

Karl August Hindrey tõlkes kolm paksu köidet romaani „Üksi ja vaba“.

Ka kriitika on Panteniuse suhtes leebem: romaani „Üksi ja vaba“ kohta kirjutab *Postimees*: „Ta on tüüpusi joonistanud meie parunitest ja meie õpetajatest, meie talupoegadest ja meie haritlastest, mis oma tõetruuduse poolest seni küll ühelgi Balti-Saksa kirjanikul nii ei ole õnnestunud. Raamat on elavalt kirjutatud, täis huvitavaid olukordasid, tutvustab meid õige mitmekülgsest mitmesuguste milieudega, nõnda et teda suure huvitusega ja koguni põnevusega võib lugeda.“⁷⁰

Järgmine kord on Panteniust eesti kirjandusväljal hea sõnaga meenutatud 1913. aastal, kui tähistatakse kirjaniku 70. juubelit. *Postimees* arvab juubilarist, et „meeldiv on ta meile selle pärast, et ta neis mitte kitsarinnalise Balti-Saksa prilli läbi kodumaa olusid ei vaata, vaid ka kohalikkude rahvaste edustajaid sümpaatiaga kujutas“.⁷¹ Panteniuse opositsioonilisust baltisaksa ringkondade suhtes tõstab esile ka *Tallinna Teataja*: „Elava protestiga astus ta oma kirjatöodes väikluse ja vanade traditsioonide ning eelarvamuste

⁶⁷ Theodor Hermann Pantenius, Korsar. Jõulu-jutt. Theodor Hermann Panteniuse järele jutustanud A. Pöld. – *Postimehe* lisaleht, 20. XII 1886, nr 52, lk 2–3.

⁶⁸ *Postimees*, 3. V 1886, nr 19, lk 1,

⁶⁹ Lätikeelne tõlge oli ilmunud juba 1887.

⁷⁰ *Postimees*, 21. XII 1911, nr 291, lk 1.

⁷¹ J. A. Theodor Hermann Pantenius. – *Postimees* 1913, nr 233, lk 2.

lämbunud õhkkonna vastu Panteniuse ülesastumine rõhutute ning vaevatute kaitsmises ja kitsarinnalisuse hurjutamises leidis terves Balti aristokratias hukkamõistmist ning teda süüdistati kohaliku seltskonna eluväärtuste õigluseta hindamises Pantenius oli üks ja jäi ka üks. Kodumaal ei leidnud ta pinda oma vaadetele ja mõtetele – sest need olid [---] humanisti mõtted. Ka meie võlgneme palju tänu Panteniusele, seda enam veel lätlased, kes temalt vabastamisepäevade järele tuleva reaktsiooni ajal saksa mõisnikkude rõhumise vastu kaitset ja toetust leidsid”⁷²

Panteniuse retseptsioonis tuleb ilmsiks eesti kriitika tüüpiline hoiak baltisaksa kirjanduse suhtes: baltisaksa kirjandust hinnatakse poliitilise välja kriteeriumidest lähtuvalt. Baltisaksa kirjanik on eesti kirjandusväljal aktsepteeritud niivõrd, kuivõrd ta asetub ketserlikele positsioonidele poliitikaväljal ehk kuivõrd ta on opositsioonis baltisaksa valitseva ideoloogia ja meelsusega.

Tuntuselt teine baltisaksa kirjanik eesti kirjandusväljal on **Leopold von Schroeder**, kelle luulet ning muinasjutte on avaldatud kahe aastakümne vältel ning kelle teadlaseteed ja -tegemisi on eesti ajakirjandus samuti järjekindlalt tutvustanud. Tähelepanu põhjuseks on õpetlase sügav huvi eesti keele, rahvaluule ja mütoloogia vastu, mis avaldub ka tema luules: luuletustes „Koit ja Hämarik”, „Talve hämarikutunnil”, „Rukkirääk” ja „Laulik”, mida ajakirjanduses korduvalt trükiti, on Schroeder kasutanud eesti rahvalaulu vormivõtteid.

1880. aastate lõpust kuni uue sajandi algusaastateni on korduvalt avaldatud **Mia Holmi** luulet (1887. aastal ilmus esmakordselt luuletus „Külm”).⁷³ Riialanna Holm sai Saksamaal tuntuks „Emalauludega” (*Mutterlieder*), mis ilmusid populaarses kirjanduslik-satiirilises nädalakirjas *Simplicissimus*. Kuna *Simplicissimus* oli tuntud ka eesti kirjandusväljal ning eeskujuks nt ajakirjale *Sädemed*,⁷⁴ siis tõenäoliselt just sealtkaudu, mitte niivõrd luuletaja balti päritolu tõttu, sattusid tema luuletused ka eestikeelse ajakirjanduse veergudele. Sama teed pidi

⁷² M. A., Theodor Hermann Pantenius. 70. sünnipäeva mälestuseks. Tallinna Teataja 1913, nr 235, lk 3.

⁷³ Mia Holm, Külm. – Virmaline 28. II 1887, nr 9, lk 3.

⁷⁴ „Sädemed” oli „Postimehe” kaasanne, mille tegevtoimetajaks oli Karl August Hindrey ja mis matkis oma stiilis ja kujunduses Müncheni tuntud satiirilehte „Simplicissimus”. Ka on „Simplicissimusest” tõlgitud mitmeid satiire ja karikatuure.

on eesti kirjandusväljale jõudnud ajakirja *Simplicissimus* toimetaja ja pikaajaline kaasautor, Mia Holmi poeg **Korfiz Holm**.

Otseteed on eesti kirjandusväljal „kodunenud” baltisaksa lastekirjandus: avaldatud on muinasjutuautori ja lastekirjaniku **Lilly von Vietinghoffi** („Taeva võtmed” E. Kitzbergi tõlkes ilmus esmakordselt 1887)⁷⁵ ja **Eugen Bergmanni** (Eugen Ernst) lastejutte⁷⁶ ning läbi aegade kõige populaarsemaks baltisaksa lastekirjanikuks saab sajandi teisel kümnendil **Manfred Kyber**.

Riias pärit luuletajat ja romaanikirjanikku, balti luuleantoloogia *Das baltische Dichterbuch* väljaandjat **Jeannot Emil von Grotthussi** tunneb eesti kirjandusväli mõne luuletuse ja (isegi kahes tõlkes) romaani „Patu läbi õnnistusele”/„Patu õnnistus” kaudu.

1890. aastate tuntuimalt ja tunnustatuimalt baltisaksa luuletajalt, korduvalt ka Tartut väisanud **Helene von Engelhardtilt** on seevastu tõlgitud vaid kaks luuletust: „Tormile” aastal 1893 E. E. Luiga ja „Enne tormi” 1904. aastal Peeter Grünfeldti tõlkes.

Eriti on eesti lugeja armastanud aadlike (peamiselt aadlidaamide) mõisaaknal üles tähendatud rahvajutte: käsitletud ajavahemikus on ilmunud **Ernst Klinge** (Elise von Keyserlingi) Kuramaa-aineline jutustus „Metsavahi Miina”, **Nikolai von Rehbinderi** eesti külajutt pealkirjaga „Madis”, **Elisabeth Margarete von Taube** (Carloe) jutustus „Walla-Peeter”, **Linda** järjejutuna Tõstamaa paruniproua **Lucie von Staël-Holsteini** jutustus „Talu sulane Tõnis”. 1893. aasta *Postimehe Lõbulisast* leiame **Herbert Rivoleti** (Gabriele von Schlippenbachi) jutustuse „Kuda ma enesele naese sain”, ning 1904 tema „jutustuse Läti rahva elust” „Wezswaggar”. Rivoleti pole unustatud ka hiljem: veel 1929. aastal avaldab ajakiri *Kodu* tema jutu „Tükikese sammeti pärast”. Traditsiooni jätkab uue sajandi algul Saaremaalt pärit **Ludmilla von Rehren**, kelle Saaremaa-ainelisi rahvajutte on võrreldud August Mälgu omadega.⁷⁷

⁷⁵ Lilly von Vietinghoff, Taeva võtmed. Jutustus lastele. Pr. v. V. järele E. Kitzberg. Meelejahutaja 1887, nr 27, lk 107.

⁷⁶ E. Ernst, Emand Günther. Jõulujutuke ühest Baltimaa maa-linnakesest. – Tallinna Sõber 1885, nr 14, 15, 16, 19, 21.

⁷⁷ „Vaba maa” kirjutab: „August Mälg on leidnud endale võistleja Saaremaa juttude kirjutamises Paruniproua jutud ei omavat kriitiku hinnangul küll suurt kirjanduslikku väärtust, kuid osutavat olude tundmisele”. – Mõis, mille vallutas talupojaveri. Rehreni roman Das Leben auf Schloss Pöiküll. – Vaba maa, 30. X 1937, nr 250, lk 2.

1892 ilmub *Virmalise* lisas Irene von Taube lühijutt „Mis mulle jutustab roosilill”. 1895. aastal avaldab *Valguse* lisaleht järjejutuna Triigilt pärit näite- ja jutukirjaniku **Eberhard Krausi** jutustuse „Husari pastor”, mis ilmub samal aastal ka raamatuna.

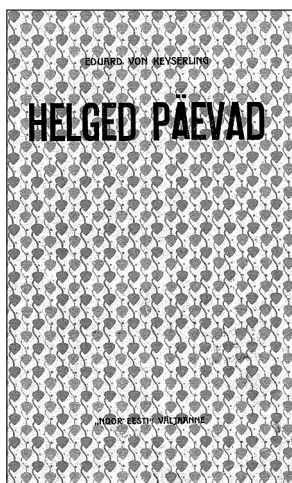
Baltisaksa kirjandusega seoses saame eestikeelsest ajakirjandusest teada, et menukad on olnud baltisaksa päritolu näitekirjaniku **Adolf Fedorowi** näidendi „Elunälg” (*Lebenshunger*) autori enda poolt peetud ettelugemised 1899. aastal nii Tallinnas kui Tartus. „Elunälg” etendus Estonias 1909. aastal.

1893. aastal annab *Postimees* teada, et endine baltisaksa ajakirjanik, *Nordische Rundschau* toimetaja ja *Revalsche Zeitung*’i kaastööline **Erwin Bauer**, kes põgenes Tallinnast koos linnateatri näitlejannaga välismaale, jättes maha oma abikaasa, „aga peale selle ka kui valelik petis ja kardetav kelm Tallinnas tuttav oli”, on ennast Saksamaal kui „juudiõgija” kuulsaks teinud, s.t ühinenud antisemiitliku parteiga.⁷⁸ Pseudonüümi Lynkeus nime all on halva kuulsusega kirjanikku 1914. aastal avaldanud Ameerikas ilmunud eesti töölisajakiri *Uus Ilm*.

Näeme, et baltisaksa kirjandusest on 1890. aastatel valitud ajaloolisi romaane, muinasjutte ja lastekirjandust ning eriti on armastatud külajutte ja lüürilist luulet. Kui võrrelda baltisaksa kirjanduse pakutava võimalustespektriga, torkab silma nii mõnegi Eestimaalt pärit autori,

nt **Maurice von Sterni**, samuti Läänemaal elava produktiivse kirjaniku **Hedda von Schmid**i loomingu puudumine.

Uue sajandi esteetiline pööre kajastub ka baltisaksa kirjanduse valikus. Esimesel kümnendil saab baltisaksa lemmikautoriks eesti kirjandusväljal **Eduard von Keyserling**, kelle loomingu eestindamisega tegi algust Jaan Lintrop. 1908. aastal ilmus tema tõlkes, paralleelselt kogunisti kolmes erinevas väljaandes (*Elu*, *Rahvaleht* ja *Postimees*), Keyserlingi romaan „Dumala”. Järgmisel aastal avaldas *Rahva Päevaleht* Keyserlingi novelli „Kirjud südamed,”

⁷⁸ *Postimees* 22. XI 1893, nr 263, lk 3.

ning samal aastal novelli „Roheline liköör”. Keyserlingiana eesti ajakirjanduses jätkub novelliga „Soldati-Kersta”, mis ilmus taas lühikese ajavahemiku järel kahes väljaandes (*Postimehes* ja *Elus*), seejärel jõudis eesti lugejateni „Jõululaupäeval”, paralleelselt ajakirjades *Eesti Kodu* ja *Kodu* (1910). Samal aastal avaldas *Viljandi Teataja* novelli „Rõhuvad päevad” ning järgmisel aastal (1911) novelli „Kokkukõla”. 1912 andis Noor-Eesti kirjastus välja Keyserlingi novellikogu „Helged päevad”, mis kuulutati aasta parimaks tõlketekseks. Läti keeles ilmus seevastu ainsa Keyserlingi raamatuna näidend „Kevadohver” (1901, laval 1906), olgugi et ajakirjanduses on avaldatud päris mitmeid tema teoseid või teosekatkeid.

Keyserlingi retseptsioon eesti ajakirjanduses on valdavalt positiivne. Keyserling oli ainus baltisaksa kirjanik, kes pääses nooreestlaste halvaks panust. Noor-Eesti kirjastuses ilmus ka tema novellivalimik. Tema loomingust on kirjutanud Jaan Lintrop, Aino Kallas, Eduard Hubel, Gustav Suits jt. Johannes Audova peab Keyserlingi üheks paremaks saksa kaasaegseks novellistik, kes huvitab eesti lugejat juba seetõttu et „ta avab lossi raske raudvärava”.⁷⁹ Kallas leiab Keyserlingis balti aadlimaailma õhkkonna suurepärase kirjeldaja, „vana, kulturaga läbipekinud, teravmõttelise, kergelt pilkava aadlimehe”, „kellel tilk tõsist suurust soontes, kes enese üle valitsemises kõrgemale ülemisele astmele on jõudnud, kes oma valu spartalase rahuga salgab, ning niihästi elu kui surma rasket kunsti tunneb”,⁸⁰ kuid hindab teda eeskätt kui kunstnikku. Kallas võrdleb Keyserlingi „vaimukuse ja impressionistilise kindluse” ning „kahekõnede elegantsi” poolest rootsi kirjaniku Hjalmar Söderbergiga, kellele ta siiski Keyserlingi eelistab. Gustav Suits soovib Keyserlingi „kõigile neile, kes saksa vesisest lohmakast kodanlisest kirjandusest (mis muu seas ka kõik meie ajalehed üle ujutab) igavusega on ära pööranud”.⁸¹ Suits pole kiitusega kitsi: „Missugune ülimuslik õhkkond, missugune kogenud südametundja, missugune peeneilmeline eksimata kunstnik korraga!”⁸²

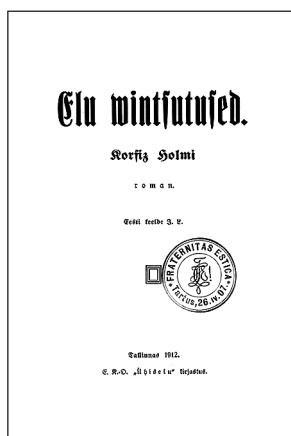
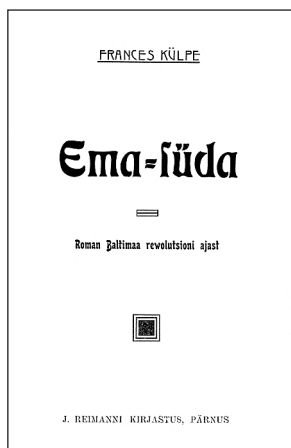
⁷⁹ Johannes Audova, Eduard von Keyserling. Helged päevad. Novellid. – Eesti kirjandus 1912, VII, lk 254–256, siin lk 254.

⁸⁰ Aino Kallas, Balti kirjandusest. E. v. Keyserling. Bunte Herzen. Novellen. – Postimees 17. IX 1909, nr 212, lk 2; 18. IX 1909, nr 213, lk 2. Siin nr 212, lk 2.

⁸¹ Gustav Suits, Eduard von Keyserling. – Päevaleht 24. VII/6. VIII 1912, nr 168, lk 1, 2, siin lk 2.

⁸² Sealsamas, lk 1.

Esmakordselt on balti kirjandust hinnatud esteetiliste kriteeriumide järgi: Keyserling vaatavat oma maailma „hingeteadlase puhastverd kunstniku silmadega”, leiab Kallas. Jaan Lintrop näeb Keyserlingis „peenema hingeelu kujutajat”⁸³ ning „hingeeluliste kirjelduste poolest” hindab Keyserlingi ka Eduard Hubel (Mait Metsanurk) *Peterburi Teatajas*.⁸⁴

Keyserlingist tuntuselt järgmine baltisaksa autor on sajandi esimesel kümnendil **Frances Külpe**, kelle jutte on avaldanud mitmed väljaanded (*Postimees*, *Kirjandus* ja *Teadus*) ning kelle romaan „Ema-süda” (*Mutterschaft*) ilmus raamatuna 1910. aastal. Külpet avaldatakse ka veel 1920. aastatel. *Kodumaa* on järjejutuna avaldanud Carl Wormsi romaani „Kodumaa lapsed”. Raamatu kuju on saanud Korfiz Holmi romaan „Elu vintsutused” (1912). Holmi lühinovell „Komödia” ilmus 1909. Viljakas romaanikirjanik Lotta Girgensohn (G. Attol) on esindatud jutustusega „Ülestõusmise püha hommikul” 1903.

Luules lisanduvad Maurice von Stern, Elfriede Skalberg (küll vaid ühe luuletusega), Carl Hunnius ning Tallinna luuletaja ja juhulaulik John Siebert. Saksakeelsena ilmus ajakirjas Noor-Eesti Johannes von Guentheri pühendusluuletus „Noor-Eestile”. Eesti ajakirjandusele on silma jäänud ka Élisär von Kupfferi näitemängud eesti elust.⁸⁵

⁸³ Jaan Lintrop, Dumala. – *Postimees*, 3. XII 1908, nr 68, lk 3.

⁸⁴ Eduard Hubel, Tõlked 1912. – *Peterburi Teataja*, 5. I 1913, nr 2, lk 2.

⁸⁵ Näitemängud eesti elust. – *Vabadus* 5. X 1907, nr 76, lk 3.

Sajandi teisel kümnendil kujunes vaieldamatuks baltisaksa menuautoriks eesti kirjandusväljal **Manfred Kyber** ja püsis sellel positsioonil kuni 1930. aastateni, elades edasi mitmetes kordus- ja uustrükkides. Kyber oli populaarne autor ka läti kirjandusväljal, kus baltisaksa kirjanduse vastu näib huvi olevat väiksem kui eesti poolel. Lisaks Panteniuse, Keyserlingi, Grotthussi, Kyberi ja Mia Holmi loomingule on läti keelde tõlgitud Bernhard Semenowi Schanno von Dünakanti lugusid, Elfriede Skalbergi luulet ja Viktor von Andrejanoffi näidend.

Võrreldes 1890. aastatega reedab sajandi esimese ja teise kümnendi baltisaksa kirjanduse valik eesti kirjandusväljal nõudlikumat maitset. Olulisemad autorid on esindatud, külaajutt on andnud teatepulga romaani- või novelližanrile ning varasema kirjanduse paremik – nt Panteniuse romaanid – on saanud raamatu kuju. Igatahes ei saa rääkida baltisaksa kirjanduse kadumisest eesti kirjandusväljalt. Mitmed käsitletava perioodi kirjanikud, luuletaja Christoph Mickwitz, eesti külaajutu autor Peter Zoege von Manteuffel, Theophile von Bodisco, Eva Gaethgens, Bruno Goetz või Mia Munier-Wroblewski jõuavad eesti kirjandusväljale alles hiljem, 1920. aastatel, mil baltisaksa kirjandusväli on küll marginaliseerunud ja Eesti ja Läti riigipiiriga poolitatud, kuid endiselt alles ja tegus ning kahe välja vaheline suhtlemine on elavam kui kunagi varem.

Lõppsõna

Äsjalõppenud rännak kirjandusväljal kujunes oodatust põnevamaks. Linnulennul tühi väli – ühtlane lame maastik – osutus lähivaatlusel küllaltki mitmekesiseks, mistõttu kirjandusvälja kaart sai kirjum, kui esialgu arvatud. Senistes kirjanduslugudes ääristatud ja tasandatud mõisahäärberi ukse ette viivatelt peateedelt kõrvale kaldudes võis sattuda rohtunud salaradadele.

Baltisakslased suutsid oma väikesele arvule vaatamata ehitada üles hästitoimiva kirjandusvälja, üleval pidada selleks tarvilikke institutsioone, luua diskussioonifoorumid ning ilmutada sealjuures kadestamisväärt loomingulist produktiivsust: vähem kui 1000 elaniku kohta tuleb üks kirjanik, kes avaldas uuritava ajavahemikul (1890–1918) oma teoseid trükis, olgu siis raamatuna, antoloogiates või ajakirjades ning kirjanike arv saaks suuremgi, kui võtta arvesse ka ajalehtedes ilmunud ilukirjanduslikud tekstid.

18. sajandi II poolel kujunenud ning 19. sajandi keskpaiku ühisbaltilise ilme saanud kirjandusväli oli 19. ja 20. sajandi vahetusel, balti kultuuri lõpufaasis, poliitilise surve kiuste endiselt elujõuline. Kirjutamine oli baltisaksa ühiskonnas tunnustatud eneseteostusvõimalus, vahest isegi ühiskondlik sundus, seda mitte üksi meeste, vaid ka naiste, mitte üksi haritlaste, vaid ka aadlike hulgas. Kirjutamine oli tihedasti seotud identiteediloomega: sulge sundis haarama vajadus selgitada kujunenud olukorda, mõtestada ajalugu, õigustada kogukonna olemasolu Baltimaadel.

Kohaliku kirjandusvälja tarbeks kirjutati kogukondlikku endakäsitust ja ajaloonägemust kinnitavat, identiteeti turgutavat kirjandust: kodupaigaluulet, ajaloolist romaani või ajaloodraamat, võitleva hoiakuga, kaasaja sündmusi mõtestavat, baltlaste saatuse-ühtsust tematiseerivat ajaluulet või romaani. Missioonitunde kõrval oli kirjutamise ajendiks meelelahutus: tähtpäevadeks kirjutatud salongiluule või seltsiüritustel ettekantud juhunäidendid, lõbusates

mängulistest vemmalvärssides mõisnikuluule, mis sündis mõisaaknast ümbritsevale elule pilku heites ning pajatas anekdootlikke, konkreetsete paikade ja seikadega seotud lugusid, kodumaa ilu ja Tartu tudengielu ülistavad buršilaulud või Baltimaade „mitmekeelsust” ja multikultuursust parodeeriv makarooniline luule võtavad luuletamist kui muhedat ajaveetmisviisi ja seltskondlikku tegevust.

Nendele, kes lähtusid kirjutamisel eeskätt esteetilisest kavatsusest, jäi baltisaksa kirjandusväli ahtaks ja nad otsisid oma loominguliste ambitsioonide täitumist enamasti Saksamaal, jäädes samas siiski seotuks ka baltisaksa kirjandusväljaga.

Tihti peale, eriti naistele, oli kirjutamine võimalus öelda seda, mida salongi või veranda ettemääratud konversatsioon ei kannatanud. Selleks tuli võtta tarvitusele ettevaatusabinõud: varjuda (meheliku) pseudonüümi taha või avaldada teosed väljaspool Baltimaid. Kuid baltisaksa kirjandusväljal liikus ka rebelle, kes avalikult trotsisid nii kujunenud balti luuletraditsioone kui sotsiaalkultuurilist hoiakut, paistes ühtlasi silma isikliku kujunemistee ja eraeluliste otsuste iseseisvusega (Maurice von Stern, Eduard von Keyserling, Laura Marholm, Guido Hermann Eckardt, Élisär von Kupffer). Sageli pidid nad selle eest Baltimaadelt lahkuma, ent saavutasid märkimisväärsed positsioonid Saksa kirjandusväljal. Pikemaajaliselt on saksa kirjandusavalikkuse teadvusse jäänud selle perioodi autoritest siiski vaid Eduard von Keyserling, vähemal määral ka Otto von Taube.

Paradoksaalsel moel viisid just baltisaksa „pagulaskirjanikud” balti kirjanduse tippu ja määrasid ära baltisaksa kirjandusloo peajooned, samal ajal kui kodused mugavad sulesepäjad vajusid õige varsti unustusehõlma. Kuid baltisaksa kirjanduslugu on „unustanud” ka need, kes on olnud raskesti ühitatavad baltisaksa endakäsitusega. Nii ei ole „sobinud” baltisaksa kirjanduslukku naise ühiskondlikku rolli kritiseerinud kirjanikud (Laura Marholm, Helene von Klot), Baltimaade feodaalseid sotsiaalseid suhteid vastustanud autorid (Ludmilla von Rehren, Maurice von Sterni varased teosed) või ühiskonna tabuteemadel kirjutajad (Eugenie Hirschberg-Pucheri ja Thekla Lingeni erootiline intiimluule, Guido Hermann Eckardti homoerootilised romaanid, Élisär von Kupfferi omasooiharust tematiseeriv luule ja jutulooming). Samuti on baltisaksa kirjanduspilti

harva mahtunud eesti päritolu autorite saksakeelne looming (Aksel Kallas, Ado Karotom). Tõsi, on siiski autoreid, keda mõlemal väljal, küll selle perifeersetes osades, tunnustati (Wilhelmine Ederberg, Lucie von Staël-Holstein).

Võib küsida, mis on sel kõigel pistmist eesti kirjanduslooga? Need on võõrad nimed, see on võõras keel. Eestlane elas talus, tal ei olnud mõisa asja. Kui, siis ainult – maksu maksmata. Kuulakem oma klassikuid: „Sellest olime kuulnud lapsepõlvest saadik oma isadelt-emadelt, vanematelt vendadelt ja õdedelt, sugulastelt ja tuttavailt. Jumal oli valla kaela ladunud kõik vaevad ja hädad, kuna mõisas pidi kestma vanal ajal lakkamatu pidu, nõnda arvati. Vallas valitses vahetpidamata puudus, isegi nälg, mõisas alaline küllus, rikkus, toredus”, jutustab A. H. Tammsaare.¹

Ent kuigi rusikas püsti – mõisa poole vaadati. Mõis oli käega-katsutavas kauguses olev tähtis paik, nagu selgub Jaan Oksa jutust: „Mõis oli külast umbes seitse versta eemal ja see oli ka oma punase katusega ja kõrgete valgete seinadega nagu kogu meie külakonnale auks ja uhkuseks: see oli ju meie mõis ja härra seal sees meie härra!”² Lõpuks moodustasid eestlastest või lätlastest mõisateenijad enamiku mõisarahvast. Mõisa kaudu sai talutare osa muust – modernsest – maailmast. Mõis sai osaks eesti identiteedist, osaks eesti kultuurist, nagu on pisut piinlikultki eesti identiteeti vaagunud Tammsaare romaanis „Ma armastasin sakslast”: „Me tiirleme oma südamega eneste orjaisanda tühja eluaseme ümber, nagu vaevaks meid meie südametunnistus”.³

Tänapäeval ei koorma meid ammu enam tammsaarelik südametunnistus ja me võime uurida baltisaksa kultuuri kui üht eesti identsuse allikat. Kahe kultuuri lõimitusele ei osuta üksnes Tallinna raekoda või Tartu Jaani kirik, mida peame nüüd eesti identsuse ruumilisteks sümboliteks – talutare kõrval. „Palju on selles koosesamblas puuga ühte kasvanud, omaks saanud,”⁴ tõdes Jaan Oks

¹ Anton Hansen Tammsaare, *Ma armastasin sakslast*. Tartu, 1935, lk 35.

² Jaan Oks, *Manifesti ajal* (1906) – Jaan Oks, *Otsija metsas*. Tartu, 2003, lk 76.

³ Anton Hansen Tammsaare, *Ma armastasin sakslast*, lk 38.

⁴ Jaan Oks, *Kriitilised tundmused*. Eesti vanemat ja uuemat kirjandust lugedes. – Noor-Eesti III, Tartu 1909, lk 268–293, siin lk 291.

aastal 1909, mõeldes eesti-saksa kultuurisuhte. Nii võib võõra keele või nimede taga peituda midagi hoopis omast, olgu selleks siis kasvõi ühine kodumaa.

Käesolevas töös keskenduti kirjandusvälja sisemisele struktuurile ning tema külgnemisele eesti kirjandusväljaga jõuti vaid osutada. Kuid just piiriala, perifeeria on kirjandusvälja tähendusraskeim element, nagu teame Juri Lotmanilt. Tasuks otsida ääremaadelt, kombata piirjooni, sukelduda piirijõgedesse. Lõpuks on maastik ise üheks eesti ja baltisaksa kirjandusvälja kokkupuutepinnaks. Kuidas taasluuakse kodune maastik eesti ja baltisaksa kirjanduses? Kuidas jutustatakse kohalugu? Mismoodi esitub kohamuistend eesti ja baltisaksa ballaadiloomingus? Mis on „kodumaa” eesti ja baltisaksa kirjanduses? Samamoodi võiks küsida ajaloonarratiivide – ühise ajaloo – kajastumise kohta mõlemas kirjanduses. Ja kuhu jääb Läti? Lätita on eesti kirjanduslugu liiga kaua läbi saanud. Baltisaksa kirjandusväli võiks täita sillafunktsiooni eesti ja läti kirjanduslugude kõrvutamisel. See funktsioon ei oleks talle uus, sest just saksakeelsete meediumide vahendusel eesti ja läti kirjandus kunagi omavahel suhtlesid.

Sotsioloogilisest vaatenurgast oleks lähemat vaagimist väärt balti ühiskonna (ühise ühiskonna) ja kirjutamise suhe. Mislaadi kultuurilise kapitali andis haridussüsteem, mis oli ühine mõlemast rahvusest kirjanikele? Kas on ühiskondlik põhjus mõlemas kirjanduses tähele pandud naiskirjanike rohkusel?

Need ja paljud muudki küsimused jäid sedakorda vastamata, ootama uusi uurijaid ja uusi rännakuid. Olgu see raamat, esimene eestikeelne raamat baltisaksa kirjandusest, huviäratajaks ja teejuhiks sellesse lähedasse ja ühtlasi nii tundmatusse maastikku.

Zusammenfassung

Zur Einführung

Fragestellung und Zielsetzung

„Allerlei Gedanken kommen einem, wenn man an baltischen Gutshöfen vorbeifährt. Wie mag die Kultur hinter ihren Mauern aussehen? Was für Menschen hat wohl dieses verborgene, abgeschiedene Leben, diese für die Lehre des Übermenschen anscheinend so empfängliche Scholle hervorgebracht? Wie sind sie ihresgleichen gegenüber, in ihren Kreisen, in denen sie sich nicht zu einer Herrenhaltung zu zwingen brauchen? Wie sind sie, wenn man sie durchs Monokel und nicht durch die veruulten Fensterscheiben des Knechtszimmers anblickt? Fragen!“¹

So die Worte der bekannten finnisch-estnischen Dichterin Aino Kallas in ihrer Besprechung der Novellensammlung „Bunte Herzen“ von Eduard von Keyserling im Jahre 1909.

Das Vorhaben der Verfasserin der vorliegenden Arbeit war es, auf die Fragen, die Aino Kallas gestellt hat, heute, ein Jahrhundert später, zurückzugreifen und durch das Monokel der estnischen Kultur einen Blick auf eben jene „Kultur hinter den Mauern“ um 1900, im Zeitalter der Dekadenz der „baltischen Kultur“, zugleich in der Periode ihrer literarischen Blüte, zu werfen. Es geht hier, genauer gesehen, um Kartierung und Vermessung; um die Kartierung des deutschbaltischen literarischen Feldes zwischen 1890 und 1918, wobei von der Feldtheorie Pierre Bourdieus ausgegangen wird. Vermessen werden u. a. die Berührungsflächen zwischen dem deutschbaltischen und dem estnischen literarischen Feld.

Forschungsstand: Deutschbaltische Literatur
im Blickfeld der vergleichenden Literaturwissenschaft

Eine der Voraussetzungen dieses Vornehmens gründete auf der Vermutung, dass die Untersuchung von Wechselbeziehungen zwischen der estnischen (bzw. lettischen) und der deutschbaltischen Kultur neue Ansätze für beide Kulturgeschichten liefern würde. Bei der Behandlung der estnischen Literaturgeschichte sollte man mehr als bisher auf den Kontext, den baltischen deutschsprachigen Kulturraum, Rücksicht nehmen, in dem

¹ Aino Kallas, *Balti kirjandusest*, in: *Postimees* 1909, Nr. 212, S. 2.

sich die estnische Literatur in direkter genetischer Abhängigkeit von der deutschbaltischen Dichtung entwickelt hat. Bei der Betrachtung der deutschbaltischen Literatur nur im Kontext der deutschen Literatur bleiben wiederum wichtige aus dem multilingualen Kulturraum hervorgegangene Einflussfaktoren unberücksichtigt.

Zur Niederschrift einer baltischen vergleichenden Literaturgeschichte hat Gustav Suits, ein estnischer Literaturwissenschaftler, bereits in den 1920er Jahren aufgerufen:

„Willkommen wäre der Versuch, das Problem der 'baltischen Literatur' in vollem Umfang jenes geographischen Raumes zu entfalten, von dem das Schicksal der Urvölker und der Siedlungsdeutschen der Ostseeländer getragen worden ist. [...] Ein enger Austausch von Inhalten und Ideen zwischen der nationalen Mehrheit und den Minderheitskräften der baltischen Länder wäre im Sinne einer gegenseitigen Annäherung immerhin möglich, Trennungslinien zwischen Sprachen und Gesinnungen wären überbrückbar vor allem auf literarischem Gebiet. Baltische Literaturgeschichte in einem weiteren Sinne des Wortes wäre erst dann bearbeitet, wenn der Horizont des Betrachters die literarischen Berührungen und Wechselwirkungen der hiesigen Völker umfassen würde.“²

Doch hat weder damals noch später Suits' Aufruf Resonanz gefunden. Die gemeinsame spannungsgeladene Vergangenheit hat es nicht zugelassen, zur Erläuterung des baltischen Kulturtransfers aus einer neutralen Perspektive zu gelangen. Denn zum einen hat man die deutschbaltische Literatur aus der estnischen Kulturgeschichte mit kulturideologischer Begründung ausgeschlossen. Zum anderen hat die Germanistik sie für ein marginales Subfeld der deutschen Literatur gehalten und kümmerte sich um sie nur im Rahmen einer Regionalgeschichtsforschung oder im hermetischen Diskurs der deutschbaltischen Geschichtsforschung.

Erst mit der Wende (Anfang der 1990er Jahre) bot sich die Möglichkeit einer ideologielosen Revision des eigenen Kulturerbes. Es fiel in Estland nicht schwer, die deutschbaltische Kultur von einem historischen Widerpart zu einem frühen Vermittler der Europa-Integration umzufunktionieren. Richtungsweisend sind dabei vor allem die Schriften von Jaan Undusk gewesen, der konzeptuell auf den Aufruf von Gustav Suits geantwortet hat. Unter seiner Leitung wird heute im Rahmen des Forschungsthemas „Estnische Identitätsnarrativen“ in der Literaturabteilung der Estnischen Akademie der Wissenschaften auch die deutschbaltische Literatur als Quelle der estnischen Identität berücksichtigt, d.h. der geokulturelle Aspekt der historischen Identitätsbildung wird der sprachlich-nationalen Perspektive

² Gustav Suits: *Balti kirjandusloo katse*, in: *Eesti Kirjandus* 1929, Nr 5, S. 193–209, hier S. 208, 209.

der bisherigen Identitätsmuster vorgezogen. Die deutschbaltische Literatur wird in ihren Beziehungen zu den anderen Literaturen des Baltikums in Augenschein genommen. Auf der geokulturellen Grundlage fußt auch das digitale Projekt der estnischen Literatur, EEVA, an dem seit 2002 in der Universitätsbibliothek Tartu gearbeitet wird. Das Projekt geht von einem erweiterten und offenen Literaturbegriff aus, nach dem die estnische Literatur in ihrem multikulturellen Zusammenhang, im engen Verhältnis zum anderssprachigen Schrifttum des Baltikums gesehen wird. Für ein umfangreiches Ergebnis ähnlicher Forschungen in Lettland kann man die Gesamtdarstellung der lettisch-deutschen Literaturbeziehungen ansehen („Vācu literatūra un Latvija 1890–1945” / „Deutsche Literatur und Lettland 1890–1945”), die im Jahre 2006 in Riga erschienen ist und wo in einem Kapitel auch die deutschbaltische Literatur ausführlich behandelt wird.

Auch in Deutschland ist in den letzten Jahrzehnten das Forschungsinteresse an der deutschbaltischen Literatur lebendiger geworden. Die im Jahre 2003 erschienene Untersuchung von Armin von Ungern-Sternberg, „Erzählregionen. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur”, ist die bisher mit Abstand umfangreichste wissenschaftliche Reflexion über die deutschbaltische Literatur überhaupt. Im Jahre 2005 erschien die seit langem erwartete „Deutschbaltische Literaturgeschichte” von Gero von Wilpert, ein Buch, das seit dem „Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung” von Arthur Behrsings u.a. aus dem Jahr 1928 seinesgleichen nicht gehabt hat.

I. Zum Begriff der deutschbaltischen (bzw. baltischen) Literatur und zu ihren soziokulturellen Umrissen

Der Begriff der deutschbaltischen bzw. baltischen Literatur (die letztgenannte Bezeichnung wird von Deutschbalten bevorzugt) entspringt einer geokulturellen Konzeption. Einerseits werden dadurch ihre Raumbezogenheit und der Aspekt einer regionalen Zugehörigkeit betont, andererseits wird eine sprachliche, kulturelle und nationale Verbundenheit unterstrichen. Nach dem kulturellen Bezug ist das deutschbaltische literarische Feld als ein Subfeld des deutschen literarischen Feldes aufzufassen, das, politisch und räumlich vom Mutterland abgetrennt, sich von ihm im Laufe des 19. Jahrhunderts bis zu einem gewissen Grade gelöst hat. Die Herausbildung einer geokulturellen Identität ist zurückzuführen auf eine langwierige politische Isolation vom Mutterland und die Verflochtenheit mit der vor allem politischen Elite des russischen Reiches, sowie auf die anderssprachige Umwelt, aber auch auf die Gründung einer einheimischen höheren Bildungsstätte (Universität Dorpat).

Das baltische Identitätsgefühl äußerte sich darüber hinaus im literarischen Leben. Es bildete sich ein verhältnismäßig selbständiges literarisches Feld mit eigenen Legitimationsinstanzen, wie baltischen Zeitschriften, Anthologien, Literaturgeschichten und Literaturkritik heraus, nicht zuletzt mit spezifischen baltischen Themen und der Aneignung der estnischen und lettischen Folklore und Mythologie in der Literatur.

Auf der anderen Seite bedingte die erschwerte Teilhabe an den binnendeutschen Sprachentwicklungen einen sprachlichen Hermetismus, der durch den ständischen Charakter der deutschbaltischen Literatur noch ausgeprägter war. Teilweise versuchte die Sprache für ihre mangelnden volkskulturellen Schichten aus den umgebenden fremden Sprachen einen Ersatz zu finden. So sind in das deutschbaltische Sprachgut viele Lehnwörter aus dem Estnischen bzw. Lettischen, aber auch aus dem Russischen und dadurch auch aus dem Französischen (der Umgangssprache der Petersburger Aristokratie) eingeflossen. Obwohl die mündliche Sprache viel aus den umgebenden Sprachen schöpfte und im Endergebnis ein ziemlich eigentümlicher Dialekt (das Baltischdeutsche) entstand, wurde in der Literatur bewusst Hochdeutsch verwendet. In diesem sprachlichen Gestus äußerte sich der Abgrenzungsbedarf, der Versuch, die vor allem durch die Sprache vermittelte kulturelle Identität zu bewahren. Der Multilinguismus äußerte sich nur in niedrigen Literaturgattungen mit der Funktion von Parodie, Ironie oder Witz. Das Baltischdeutsche mit allen seinen Jargons war der Bereich des Komischen und fand seinen ausgeprägtesten Ausdruck in der Halbdeuschdichtung.

Im hier behandelten Zeitraum zwischen 1890 und 1918 geriet das deutschbaltische soziokulturelle Feld unter einen Druck, dem es noch nie während seiner Geschichte ausgesetzt gewesen war. Obwohl das Baltikum *de facto* schon 1710 dem russischen Reich einverleibt worden war, hat das russische Element vor dem Ende des 19. Jahrhunderts bei der kulturellen und geistigen Gestaltung des Landes kaum eine nennenswerte Rolle gespielt. Das Bildungswesen blieb deutsch und die kulturelle Identität des Landes wurde von der estnisch-deutschen Spannung geformt. Dieser Sonderweg innerhalb des russischen Imperiums sollte nun durch die von Alexander III. bestrebte Russifizierungspolitik in einer gewaltsamen Weise gesperrt werden. Im Jahre 1892 wurden im Baltikum die deutschsprachigen Gymnasien geschlossen, die Einführung des Russischen als Unterrichtssprache an der Universität Dorpat seit 1889 machte die Tätigkeit vieler namhafter deutscher Professoren an dieser Bildungsstätte unmöglich. Infolge des steigenden Russifizierungsdruckes nahm die Auswanderung der deutschsprachigen Bevölkerung nach Deutschland zu.

Der Underground-Status der deutschen Bildung wirkte sich auf das ganze kulturelle Feld negativ aus und brachte eine Insichgekehrtheit, damit

aber auch eine Verengung des Horizontes, das Bedürfnis der permanenten nationalen Selbstbehauptung und Selbsterhaltung, das Festhalten an tradierten Positionen mit sich: „Ausharren, das soll die Summe unserer Politik sein“, hat Carl Schirren schon 1868 die Zielrichtung der Balten in Worte gefasst.

Nach 1905, nachdem der vom Zarenreich ausgeübte politische Druck gegenüber den Deutschen sich milderte und eine Wiederbelebung auf dem kulturellen Feld bemerkbar wurde, stand die Identitätsfrage mehr als je auf der Tagesordnung. Jedoch war das Geistesleben von nun ab deutlich national geprägt, während es früher eher Standes- als Nationalbewusstsein war, das die Identität bestimmte. „Vergiss nicht, dass du ein Deutscher bist!“, mahnt die Bewegung der Deutschen Vereine, die seit 1905 sich der Konsolidierung des Deutschtums im Baltikum zum Ziel setzte, in ihrem Leitspruch. Der Blick wurde immer mehr nach Deutschland gerichtet, was die Selbständigkeit des deutschbaltischen literarischen Feldes verminderte. Dabei wurde das geistige und literarische Leben in Deutschland nicht in seiner ganzen Heterogenität und Mannigfaltigkeit gesehen. Das Deutschland der Deutschbalten war das Land von Goethe und Schiller, Geibel und Uhland, aber nicht das Land der Moderne. Es galt an der Weimarer Klassik als der Verkörperung des deutschen Geistes festzuhalten, während die modernen Erscheinungen als Ausländerei und als fremde gefährliche Einflüsse abgelehnt wurden.

Akteure des deutschbaltischen literarischen Feldes

Unter den Akteuren des deutschbaltischen literarischen Feldes wurden hier alle auf dem Feld beteiligten Autoren, Verleger, Kritiker verstanden, die durch das Bildungssystem, die Traditionen, die regionale Bewusstseinsbildung, durch die Handlungsmuster und Lebensweise über einen speziellen (deutschbaltischen) Habitus verfügen und auch nach dem Verlassen des Herkunftslandes mit diesem Feld verbunden blieben – durch die Medien, die Rezeption, die Literaturgeschichtsschreibung, die Wahrnehmung ihrer Werke als „baltisch“ von der Seite des Publikums, durch die Zuschreibung der regionalen Identität von innen und von außen. Die ethnische Herkunft der Autoren ist nicht unbedingt das maßgebende Kriterium für die Beteiligung auf dem literarischen Feld. So findet auf dem baltischen literarischen Feld auch das deutschsprachige Werk etlicher Autoren estnischer Abstammung (z.B. Aksel Kallas, Adolf Karotom, Wilhelmine Ederberg u.a.), sowie einiger deutschstämmiger Balten, die russisch geworden waren (z. B. Iwan von Korff) einen Platz

Im Zeitraum zwischen 1890 und 1918 treten auf dem baltischen literarischen Feld insgesamt 191 Autoren mit einer Buchveröffentlichung

(insgesamt 477 Bände) oder mit Texten in Periodica oder Anthologien auf, von denen 48 noch der älteren Dichtergenerationen angehören, die im letzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts nur noch ihre „Spätlese“ liefern (z.B. Theodor Hermann Pantenius). 26 Autoren, alle nach 1880 geboren, vertreten schon eine jüngere Generation, die in der untersuchten Periode ihre dichterische Laufbahn erst beginnt (z.B. Bruno Goetz). Vorwiegend gehören die behandelten Autoren (117), geboren zwischen 1850 und 1880, einer Dichtergeneration an, durch welche die deutschbaltische Literatur in ihr „goldenes Zeitalter“ geführt wurde. Auch wenn viele von ihnen das Baltikum schon früh verlassen und meistens in Deutschland und nicht mehr in Dorpat studiert haben, so bleiben sie mit dem deutschbaltischen literarischen Feld trotzdem verbunden. Die namhaftesten unter ihnen sind Eduard von Keyserling, Laura Marholm, Maurice von Stern, Theophile von Bodisco, Manfred Kyber, Otto von Taube und Carl Worms.

68 von den insgesamt 191 Autoren, d.h. mehr als ein Drittel, sind Frauen. Die hohe Anzahl der schreibenden Frauen ist ein wichtiges charakteristisches Merkmal des deutschbaltischen literarischen Feldes.

Während der behandelten Periode werden von allen baltischen Autoren insgesamt 144 Gedichtsammlungen, 233 Prosaschriften und 100 Schauspiele veröffentlicht.

Habitus

Aufgrund ihrer sozialen Herkunft gehören die Akteure des deutschbaltischen literarischen Feldes der deutschsprachigen Oberschicht des Baltikums an, einer sozialen Schicht, die vor allem von zwei Ständen, dem Adel und dem Literatentum gebildet wurden. Wenn man bedenkt, dass unter den Deutschbalten die Adligen nur weniger als 1 % ausmachten, ist dem kreativen Potential des baltischen Adels geradezu Lob zu zollen: nahezu die Hälfte (87) aller Autoren, die während der untersuchten Periode auf dem literarischen Feld tätig waren, sind adliger Herkunft.

Den regionalen (Estland, Livland Kurland) und ständischen Grenzen zum Trotz hat im Laufe des 19. Jahrhunderts – dank dem kulturellen Kapital, das man aus Familientraditionen, Gymnasien, der lutherischen Kirche, der Kaiserlichen Universität Dorpat, Studentenverbindungen, denen Vertreter beider Stände angehörten – sich ein baltisches Gemeinschaftsbewusstsein gebildet, an das angelehnt ein relativ selbständiges deutschbaltisches literarisches Feld entstehen konnte.

II. Institutionen des literarischen Feldes

Das literarische Leben braucht Knotenpunkte, um die sich die kreative Produktion, die Kommunikation zwischen Autoren und der Dialog mit Publikum und Kritik konzentrieren. Als solche fungieren Verlage, Redaktionen von Zeitschriften, die eine desto größere Rolle spielen, je mehr sich das literarische Feld autonomisiert. Sie bilden ein Netzwerk, d.h. die Struktur des literarischen Feldes, und ermöglichen ein Diskussionsforum; kurz, sie fungieren als Instanzen, die das literarische Feld regeln und bestimmen alles, was auf dem literarischen Feld als Literatur bezeichnet wird.

Verlage

Von den 477 Buchtiteln, die zwischen 1890 und 1918 auf den Markt kamen, sind nur 121 (etwa ein Viertel) in baltischen Verlagshäusern erschienen. Der Rest ist hauptsächlich in Deutschland, gelegentlich auch in St. Petersburg, der Schweiz oder in Österreich herausgekommen. Der baltische Büchermarkt wird von zwei größeren Verlagen dominiert: dem 1847 gegründeten Verlag von Franz Kluge in Reval (mit seiner angesehenen Buchhandlung Kluge & Ströhm 1848–1939) und Jonck & Poliewsky in Riga. Der erstere hat für die Redaktion und den Druck des deutschbaltischen Jahrbuchs „Heimatstimmen“ (1904–1912) gesorgt und die repräsentativste Anthologie der baltischen Poesie, „Das baltische Dichterbuch“ (1894) verlegt. Die Verlagsanstalt Jonck & Poliewsky hat die Kulturzeitschrift *Baltische Monatsschrift*, sowie ein anderes Periodicum, den an den Bedürfnissen des lokalen Publikums orientierten *Kalender der Deutschen Vereine in Liv-, Est- und Kurland* (1907–1912) herausgegeben, der als wichtiger Publikationsort für schöngestige Literatur gelten muss.

Autoren, die ihre literarischen Werke in lokalen Verlagen veröffentlicht haben, haben sie ausschließlich für das deutschbaltische Publikum geschrieben, ohne auf dem deutschen literarischen Feld sich einen besonderen Erfolg zu erhoffen. Sie haben lokale Themen behandelt, oftmals historischen Stoff aus dem Baltikum herangezogen (z.B. die Riga-Romane von Alexander Badendieck), sowie eigens für das lokale Kulturfeld bestimmte satirische oder komische Texte (z.B. die Couplets Bernhard Semenows oder die gemischtsprachigen Gedichte Rudolf Seuberlichs und Arthur Usthals) oder zu verschiedenen Anlässen bestimmte Gelegenheitsdichtungen, auch Gelegenheitsdramen (Albert Sprengel, Christoph Mickwitz) verfasst. Oft haben die baltischen Autoren ihre erste Druckprobe in einheimischen Verlagen gemacht und, soweit sie damit Erfolg hatten, sich gleich mit den nächsten Werken schon für deutsche Verlage entschieden (Theophile von Bodisco, Laura Marholm).

Die einheimischen Ausgaben unterscheiden sich von den ausländischen auch durch die Qualität des Druckes. Doch haben die neuen Trends der Buchgestaltung auch die baltischen Verlage nicht unbeeinflusst gelassen. Die Anthologie „Das baltische Dichterbuch“, das J. E. von Grotthuss herausgegeben hat, oder das im Heimatstil gestaltete Jahrbuch „Heimatstimmen“ von Carl Hunnius verkörpern das Spitzenniveau der baltischen Buchgestaltung. Durch Jugendstil-Gestaltung zeichnen sich auch die in Mitau (Verlag Kunst und Leben, 1905) erschienene Gedichtsammlung Johannes von Guenthers (1905), sowie das bei Jonck & Poliewsky herausgekommene Lyrikheft Hans Büttners (1907) aus.

Journalistik als Medium der Literatur

Die wichtigsten Publikationsorte der baltischen schöngestigen Literatur waren verschiedene Tageszeitungen (*Revalsche Zeitung*, *Düna-Zeitung*, *Nordlivländische Zeitung*, *Rigasche Rundschau*), die auf dem literarischen Feld mit ihren Literaturbeilagen beteiligt waren, sowie Zeitschriften (hervorzuheben ist die *Baltische Monatsschrift*), Jahrbücher (z.B. „Heimatstimmen“), Kalender (besonders viel Raum werden der Literatur von dem Kalender der Deutschen Vereine und dem Rigaschen Almanach zur Verfügung gestellt), auch haben bei der Schaffung des literarischen Kanons viele Anthologien, Alben und Sammelbände eine wesentliche Rolle gespielt, die man um die Wende des 19. zum 20. Jahrhundert, als das Identitätsgefühl einer Verstärkung bedurfte, besonders fleißig herauszugeben anfang. Zum Literaturkanon, den die baltischen Periodica geschaffen haben, gehörten während der untersuchten Periode von der älteren Generation Guido Eckardt, Mia Holm, Julius Meyer, Rudolf Seuberlich und Nikolai von Wilm, von der mittleren Generation Viktor von Andrejanoff, Helene von Engelhardt, J. E. von Grotthuss, Carl Hunnius, Eberhard Kraus, Alexander von Mengden, Otto von Schilling, Leopold von Schroeder, Maurice von Stern und Carl Worms, und von der jüngsten Generation hat zu Beginn des neuen 20. Jahrhunderts Elfriede Skalberg sich einen bleibenden Platz im deutschbaltischen Literaturkanon gesichert.

Universität

Obwohl man sich an der Universität Dorpat mit der zeitgenössischen Literatur nicht beschäftigt hat, erstreckte sich die geistige Wirkung dieser höheren Bildungsstätte doch bis zum literarischen Feld. Zahlreiche Universitätslehrer sind auf dem literarischen Feld als Kritiker aufgetreten, haben sich aktiv

in der Presse an Diskussionen über die zeitgenössische Literatur beteiligt (z.B. Leopold von Schroeder, Woldemar Masing u.a.), und das symbolische Kapital, das jemand als Universitätsprofessor gesammelt hatte, verlieh seiner kritischen Positionierung auf dem literarischen Feld gewiss eine größere Autorität.

Gesellschaften

Als Verlängerungsstücke der Universität kann man allerlei wissenschaftliche Gesellschaften (Gelehrte Estnische Gesellschaft, Lettisch-Literarische Gesellschaft, Estländische Literarische Gesellschaft u.a.) ansehen, die das wissenschaftliche Leben in den baltischen Provinzen gefördert, aber zugleich eine entscheidende Rolle bei der Mobilisierung der Öffentlichkeit und der Befestigung des Identitätsgefühls gespielt haben. Literatur hat zur Erfüllung dieser Funktion wesentlich beigetragen. Für Veranstaltungen innerhalb von Gesellschaften und anlässlich verschiedener Feiertage haben lokale Reimschmiede Gelegenheitsgedichte, Prologe und Festspiele verfertigt. Gerade auf Veranstaltungen baltischer Gesellschaften und Vereine hat man mit Vorliebe Erzeugnisse lokaler Dramatiker aufgeführt. Dorpater Studentenverbindungen haben neben Sammlungen von Burschenliedern auch Poesiealben herausgegeben.

Das Theater

Unzweifelhaft ist auch das Theater eine wesentliche Institution auf dem literarischen Feld und gestaltet in erheblichem Maße den literarischen Geschmack. Die zwei größten Theater des Baltikums waren die städtischen Schauspielhäuser von Riga und Reval. Doch gab es kleinere Saison Bühnen auch in Dorpat, Mitau, Narva u.a. Im lokalen Theater werden mit großer Aufmerksamkeit Entwicklungen des deutschen Theaterlebens beobachtet, zugleich hat man sich nach dem Geschmack eines möglichst zahlreichen Stadtpublikums zu richten. Daher musste der Spielplan wohl oder übel sehr vielfältig sein: Den Löwenanteil des Repertoires bildeten Operette, Oper und Komödie, doch wurden auch klassische Bühnenstücke und zeitgenössische Dramen geboten. Werke einheimischer Autoren kommen dagegen im Repertoire der baltischen Theater seltener vor. Die meistgespielten Autoren baltischer Herkunft sind Alexander von Freytag-Loringhoven, Karl Stavenhagen, Julius Hasselblatt, John Siebert und Leopold von Schroeder.

III. Die Lyrik

Das letzte Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts kann als Glanzzeit der baltischen Lyrik angesehen werden. Poesie wird in sehr unterschiedlichen Formen betrieben. Gerade in den 90er Jahren des 19. Jahrhunderts bildet sich eine wahre baltische Heimatdichtung heraus, sei es in Gestalt eines vaterländischen Protestliedes oder als nostalgische Heimwehpoesie, die von Dichtern, die das Baltikum verlassen haben, verfasst wird und die den Hinterbliebenen als tröstende Stütze und geistige Erbauung dient. Das Lyrikbild nimmt gemeinbaltische Züge an und manifestiert sich in verschiedenen Anthologien, die ihrerseits zur Entstehung des baltischen Literaturkanons beitragen.

Die Grundtendenzen der baltischen Lyrik setzen sich fort: Heimatlyrik (Carl Hunnius, Christoph Mickwitz), die traditionelle Formen und einen herzlich-familiären Ton schätzt, oft Naturerlebnisse besingt, ohne dabei eine besondere lokale Färbung zu erreichen und eine triviale Bildersprache zu überwinden. Es wird eine raum- und zeitlose Welt der Empfindungen dargeboten, deren Stimmungen einzig und allein von der Abwechslung der Jahreszeiten abhängen.

In den 90er Jahren des 19. Jahrhunderts erscheint in der Lyrik das Thema der baltischen Schicksalsschwere: man beschwert sich über den Druck der Russifizierung und betrauert die immer karger werdenden Existenzmöglichkeiten. Im Hinblick auf die estnischen/lettischen Freiheitsbestrebungen wird eine beschuldigend-kämpfende Position bezogen (Leopold von Schroeder, Harald von Loudon-Serben, Max von Güldenstübbe, Alexis von Engelhardt).

Persönlicher klingt die baltische „Gutsherrenpoesie“ (Nicolai von Glehn, Alexander von Freytag-Loringhoven, Richard von Wilpert): In lustigen spielerischen Knittelversen, entstanden aus dem Anblick, den einem das Schlossfenster auf die Umwelt darbietet, werden anekdotenhafte, mit bestimmten Orten und Begebenheiten verknüpfte Geschichten erzählt. Gutsherrenpoesie leidet nicht an einem Geibelschen Weltschmerz und scheut sich nicht vor der Benutzung der baltischen Mundart. Dichten wird hier zum Spiel und als solches zu einem gemütlichen Zeitvertreib.

Mit der baltischen Lokalität ist auch die oft vorkommende Salon- und Gelegenheitsdichtung verbunden, die in lustvoller Weise Geschehnisse der baltischen Gesellschaft registriert (Albert Sprengel), und die Burschenlieder, welche die Schönheit der Heimat und das Dorpater Studentenleben verherrlichen (Julius Meyer). Nach wie vor zählebig ist die im 19. Jahrhundert entstandene Halbdeutsch-Dichtung, eine baltische Makkaronie (Rudolf Seuberlich, Jesersky von Seemann, Bernhard Semenow, Arthur Usthal), sowie eine aus der estnischen bzw. lettischen Mythologie schöpfende Poesie (Leopold von Schroeder, August Linde, Viktor von Andrejanoff). Helene von

Engelhardt, Viktor von Andrejanoff und Hedda von Schmid machen in ihren Balladen baltische Lokalsagen für die Dichtung produktiv.

Da das baltische Literatentum in starkem Maße von der lutherischen Pfarrerschaft geprägt war und viele Dichter aus Pfarrerrfamilien stammten, nimmt religiöse Dichtung in der baltischen Lyrik (Julie Hausmann, Jeannot Emil von Grothuss, Carl Hunnius) eine hervorragende Stelle ein.

Die regsamsten Dichter der 1890er Jahre bieten sowohl dem bisherigen Lyrikkanon als auch dessen Habitus Trotz. Gleichzeitig ragen sie durch einen persönlichen Werdegang und die Selbständigkeit der Entscheidungen in ihrem Privatleben heraus (Maurice von Stern, Helene von Engelhardt, Viktor von Andrejanoff, Élisar von Kupffer). Der erfolgreichste baltische Dichter dieses Zeitraums ist Maurice von Stern, der sich in den 1890er Jahren einen angesehenen Platz auf dem deutschen literarischen Feld erkämpft hat. Sein Lebensweg stellt ebenso wie seine Dichtung einen Protest gegen die baltische Umwelt und etablierte Ordnung dar. Als Dichter erregte er auf dem deutschen literarischen Feld Interesse und schockierte die baltische Öffentlichkeit mit seinen „Proletarier-Liedern“ (1885), in denen er sich von seiner aristokratischen Abstammung lossagt und Solidarität mit dem arbeitenden Volk verkündet. Maurice von Sterns Rebellentum war jedoch nicht von langer Dauer, recht bald treten in seinen Gedichtbänden an die Stelle der einstigen Revolutionslieder Natur-, Heimat- und religiöse Gedichte, (darunter findet man ziemlich gelungene impressionistische Stimmungsbilder und gefühlvolle Naturlyrik) und mit dieser Wandlung kehrt der verlorene Sohn auch auf das deutschbaltische literarische Feld zurück.

Die Lyrik der baltischen Frauen überrascht mit kühner Intimität und Erotik (Eugenie Hirschberg-Pucher, Thekla Lingen), verkündet Freiheit der Gefühle und fordert die kleinbürgerliche Moral heraus. Durch eine anders geartete Gefühlsidentität und Aufrichtigkeit rühren einen die „Mutterlieder“ von Mia Holm, die zuerst in der Münchener Zeitschrift *Simplicissimus* erschienen sind, und 1897 in Albert Langens Verlag in einem schönen Layout (mit Adolf Münzers Illustrationen) zu einem Buch geworden sind, zu einer Perle der Buchkunst im Jugendstil.

Die Jahrhundertwende hat dem vollendeten Lyrikbild nichts wesentlich Neues hinzugefügt. Der politische Druck der Russifizierungszeit zwingt die Dichter dazu, Verteidigungspositionen zu beziehen. Dies äußert sich in der Lyrik als ideologische Selbstbehauptung, kämpferisch-nationales Pathos und krampfhaftes Festhalten an Traditionen. Lokale Federritter verhelfen dem Baltikum im Ausland zu keinem literarischen Ruhm, sondern treten in herkömmliche Fußstapfen. Die leistungsstärksten Schriftsteller haben ihre Heimat bereits verlassen oder sie sind dabei, sich nach Deutschland zu begeben und ihre Werke dort zu veröffentlichen.

Eine besondere Stelle kommt im deutschbaltischen Lyrikbild dem poetischen Werk Élisar von Kupffers (bzw. Elisarions) zu, der eine von der Lebensreformbewegung beeinflusste Lebensphilosophie vermittelt und mit einer homosexuellen Disposition verblüfft. Elisarion als Dichter ist bald vom deutschen literarischen Feld verschwunden, sein Name jedoch hat sich dort in einer Nische verewigt – als Herausgeber und Kommentator der angeblich ersten homosexuellen Poesieanthologie „Lieblingsminne und Freundesliebe in der Weltliteratur“ (1900).

Im ersten Jahrzehnt des 20. Jahrhunderts tritt in der deutschbaltischen Lyrik eine neue Generation auf (Otto von Schilling, Herbert von Hoerner, Guido Hermann Eckardt, Elfriede Skalberg, Gustav Adolf Specht, Kurt Bertels, Otto von Taube, Manfred Kyber, Johannes von Guenther, Paul von Keyserlingk, Hellmuth Krüger und Siegfried von Vegesack), die ihre Bildung meistens in Deutschland erworben hat, folglich auch über die neueren Lyriktrends dieses Landes im Bilde ist und sich von der bisherigen deutschbaltischen poetischen Tradition losreißt. Diese neue Generation manifestiert sich im von Bruno Goetz herausgegebenen Sammelband „Die jungen Balten. Gedichte“ (1916), dessen Titel schon sich auf die ästhetischen Umbruchbestrebungen nationaler Literaturen Europas bezieht (vgl. Jung-Deutschland, Jung-Wien, Nuori-Suomi, Noor-Eesti). Goetz steht der bisherigen baltischen Lyriktradition kritisch gegenüber und sieht die Stärke der neuen Generation vor allem im Formbewusstsein und in einer neuen – symbolistischen – Haltung zum Wort. Ein großes Vorbild erblicken die jungen Dichter in Stefan George.

Vor dem Hintergrund der sich erneuernden deutschbaltischen poetischen Sprache kann man auch die 1912 erschienene deutschsprachige Gedichtsammlung des estnischstämmigen Aksel Kallas „Am Moor“ sehen. Die bisherige deutschbaltische Literaturgeschichte hat die Werke der geborenen Esten nicht als „eigen“ anerkannt. Auch die estnische Literaturgeschichte hat die deutschsprachigen Schriften der estnischen Dichter – die ja gar nicht so selten sind – nicht aufgenommen, und deshalb ist diese seltene Gedichtsammlung in Vergessenheit geraten. Kallas, der seine Bildung in der St. Petri-Schule zu St. Petersburg erworben hat, ist wohl einer der letzten estnischen Literaten, die die deutsche Sprache zu ihrer Arbeitssprache gewählt haben. Vielleicht hat er von St. Petersburg auch seine dekadente Bildersprache mitgebracht? Wie dem auch sei, der Gedichtband von Aksel Kallas mit seiner Verfallsthematik, die man in der damaligen estnischen Dichtung selten findet und in der deutschbaltischen Lyrik vergeblich sucht, ist bemerkenswert.

IV. Die Prosa

Autoren

In der deutschbaltischen Literatur, vor allem in der Prosa fällt einem der Reichtum der weiblichen Autoren, sowie ihre große Produktivität auf: von den 73 Autoren, die Prosa verfasst haben, sind 32 Frauen, von den 233 Prosaschriften sind nicht weniger als 117 von Autorinnen verfasst worden. Mehr als die Hälfte der baltischen Autorinnen im untersuchten Zeitraum ist adliger Herkunft.

Die Vorliebe der baltischen Frauen für den Schriftstellerberuf kann mit der Tatsache erklärt werden, dass eine dem Adel- bzw. Bürgerstand angehörende Frau im Baltikum über mehr freie Zeit verfügte und sie mit Lesen und Schreiben füllen konnte, da ihr Wirkungskreis sich auf den häuslichen Herd beschränkte und ihre Entfaltungsmöglichkeiten außerhalb des Hauses minimal waren.

In vielen Fällen hatte die Schriftstellerei eine kompensatorische Funktion: Jemand, der unter dem Deckmantel eines Pseudonyms und außerhalb der Heimat publizierte, konnte das sagen, was die Konversation im Salon oder auf der Veranda nicht duldete. Zum Beispiel hat der in Deutschland im Druck erschienene Roman „Herrenmoral“ (1912) von Ludmilla von Rehren und Marie von Pistohlkors äußerst mutige Kritik an dem Habitus des baltischen Adels geübt, indem er ständische Vorurteile und den Adelsstolz entlarvt hat.

Die bekannteste und sensationellste Autorin baltischer Herkunft während der behandelten Periode ist die Rigenserin Laura Marholm. Ihre publizistischen Schriften über die Frauenfrage waren weit über die deutschen Sprachgrenzen hinaus bekannt, ihre literarischen und theaterkritischen Beiträge wurden von den modernsten Zeitschriften Deutschlands erwartet. Angefangen hat Laura Marholm ihre literarische Laufbahn mit Versdramen, die ihren Stoff aus der Geschichte des Baltikums schöpften (z.B. „Johann Reinhold Patkul“, 1879–1880), hat sich aber später in Prosa auf die Darstellung der weiblichen Psychologie verlegt.

Von den Autorinnen der jüngeren Generation bringt es zu einer gewissen literarischen Bekanntheit Theophile von Bodisco, eine dem baltischen Adel entstammende Frau, deren Romane im Fischer-Verlag zu Berlin erschienen, was allein schon wohl eine Anerkennung der Verfasserin bedeutete.

Während die produktivsten Autorinnen, wie Hedda von Schmid, Gabriele von Schlippenbach, Frances Külpe, Elfriede Jaksch, Ludmilla von Rehren und Ursula Zoege von Manteuffel im Laufe ihres Lebens ein Dutzend oder mehr Werke geschrieben haben, begnügten sich ihre männlichen Kollegen meistens mit weniger Schriften. Nur Alexander Badendieck, Korfiz Holm, Manfred Kyber, Carl Worms, Eduard von Keyserling, Maurice von

Stern und Richard von Wilpert haben im untersuchten Zeitraum mehr als drei Prosaschriften veröffentlicht, die in der Regel außerhalb des Baltikums erschienen sind.

Die baltische Erzählung – und dies ist die Garantie ihres Erfolges und gleichzeitig ihre Vollendung – gelangt zu ihrem Höhepunkt im Exil. Beachtenswert dabei ist die Tatsache, dass dieses Exil keine Verbannung, sondern eine frei gewählte Existenz war, deren Grund man in der Hoffnung auf breitere Resonanz und Erfüllung ästhetischer Ansprüche annehmen kann. Meistens ist diese Hoffnung allerdings nicht in Erfüllung gegangen, aber immerhin haben Eduard von Keyserling, Otto von Taube, Manfred Kyber und Korfiz Holm die aus Deutschland stammende baltische Erzählung zu einem Glanzpunkt gebracht. Das Baltikum bildet für die Erzählungen dieser Autoren einen nicht wegzudenkenden Erfahrungshorizont.

Kurzformen in der baltischen Prosa

Als Erzähler sind die Balten zunächst Meister der Kurzform. Dazu gehören heitere Geschichten oder „Pratchen“ – das sind kurze anekdotenhafte Geschichten, für die warmer, herzlicher Humor, leichte (Selbst)ironie, Situationskomik und unerwartete Pointen charakteristisch sind. Geschichten dieser Art hat man selten aufgeschrieben, dazu waren sie auch nicht bestimmt. Sie wurden in gemütlichen Abendstunden beim Kaminschein, während man einen guten Trunk genoss, im Kreis von Freunden und Verwandten zum Besten gegeben. Nicht weniger wichtig als die Geschichte selbst war dabei die Art und Weise ihres Vortrags: die Melodie der Erzählung, die typische baltische Intonation, Redemanier und Mundart. Man hat diese Geschichten erst hinterher aufzuzeichnen begonnen, als die Erzähler, sowie auch die Hörer immer weniger wurden.

In schriftlichen Texten dagegen scheinen die baltischen Autoren eher die Elemente der baltischen mündlichen Erzähltradition zu vermeiden. Weder die deutschbaltische sprachliche Eigenart noch die sprachliche Vielfalt des Baltikums, die sich vor allem in niedrigen Gattungen als produktiv erwiesen hat, finden in der Prosa Anwendung. Aber auch als Prosais ten haben die baltischen Autoren mit Vorliebe gerade kurze Formen bevorzugt: Skizzen oder mit bestimmten Orten verknüpfte Kulturbilder. Solche Stimmungs-, Orts- oder Charakterbilder sind in der deutschen Literatur der Jahrhundertwerde immer beliebter geworden. Feuilletonartige Darstellungsweise, gattungsmäßige Freiheit und Unvollendetheit der Form passten zur Literaturindustrie des Fin-de-siècle besser als eine Novelle oder Kurzgeschichte klassischer Machart. Im Baltikum hat dieser Richtung Georg Julius von Schultz-Bertram mit seinen gemütlichen „Baltischen Skizzen“

(1852), die man als literarische Form der Pratchen-Tradition betrachten kann, den Weg gewiesen. Während der untersuchten Periode wurde diese Gattung von Richard von Wilpert, Alexander von Freytag-Loringhoven, Karl von Freymann oder Korfiz Holm fortgesetzt, auch wenn sie nicht unmittelbar die baltischen Verhältnisse wiedergaben. Doch haben diese Erzählungen miteinander etwas gemein, es eignet ihnen etwas „Baltisches“, was man vielleicht mit dem Einfluss der russischen Kurzgeschichte erklären kann. Als Meister der baltischen Kurzgeschichte ist neben Eduard von Keyserling vor allem Manfred Kyber hervorzuheben. Das Thema von Begierde, Sexualität und Erotik, das seit dem Ende des 19. Jahrhunderts eines der Kennzeichen der deutschen (vor allem Wiener) Moderne (z.B. im Werk Arthur Schnitzlers) war, wird in die deutschbaltische Novellistik von Bruno Erdmann und Élisär von Kupffer importiert. Spuren der zum Tabu erklärten weiblichen Sexualität und des Unbewussten verfolgte Laura Marholm.

Neoromantische Märchen sind im untersuchten Zeitraum von Alide von Röhde und Ado Karotam (Adolf Karotom, ein Schriftsteller estnischer Abstammung) verfasst worden.

Heimatroman

Mit konventionellen Mitteln und in hochdeutscher Sprache erzählen die baltischen Schriftsteller am liebsten von ihrer Heimat, vor allem von dem engen Privatkreis. Doch verschließt der baltische Heimatroman in der dargestellten Periode seine Augen auch nicht vor aktuellen Problemen.

Vertiefung in die baltische Geschichte in der deutschbaltischen Literatur fällt in die 1880er Jahre (Theodor Hermann Pantenius, Ernst Dorn). Dies hängt zusammen mit der Entstehung des baltischen Gemeinschaftsbewusstseins in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts und mit dem daraus entstandenen Bedürfnis, historische Identitätsnarrativen ausfindig zu machen. Während Ernst Dorn die Geschichte des Baltikums noch vom Turm eines Herzogschlosses aus besehen und dadurch die konservative deutschbaltische Geschichtsauffassung vermittelt hat, ging das Bestreben von Pantenius dahin, Chronist zu sein und ein Bild von damaligen Sitten, Bräuchen und Lebensverhältnissen zu entwerfen.

In der untersuchten Periode wird der baltische historische Roman von Eberhard Kraus, Alexander Andreas Badendieck und John Siebert vertreten. Kraus verwendet die historische Kulisse, um die Personen in seinen Romanen vor sittliche Wahlen zu stellen. Siebert sucht in der Geschichte Romantisches. Badendieck richtet seine Aufmerksamkeit hauptsächlich auf die Schilderung des historischen Milieus und verrät damit von einem realistischen Programm erhaltene Einflüsse.

In der deutschbaltischen historischen Erzählung dreht es sich vor allem um die Frage „Wer hat Recht auf Land?“. Ein wesentlicher Bestandteil des baltischen Romans ist der von der Erschließung des Landes erzählende Siedlungsmythos. Meistens wird mit dem Siedlungsmythos die Geschichtsauffassung Heinrichs von Lettland weitergeschrieben, indem man die Erschließung des Landes mit dessen Rettung von Wildheit und Heidentum rechtfertigt: Den idealisierten, kulturell und moralisch höhergestellten Priestern und Rittern deutschen Geblüts werden Wildheit, Ungebildetheit und auch Amoralität (Lügen, List, Verrat) der einheimischen Stämme gegenübergestellt. Positiv gesehen wird der Älteste der Liven, Kaupo, der zum Christentum übergetreten ist und die Religion, Werturteile und ethischen Überzeugungen der Deutschen übernommen hat (z.B. in Lotta Girgensohns Roman „Ylo, Kaupos Sohn und Hans von Tiesenhusen. Erzählung aus der Zeit von Rigas Gründung“, 1901). Eine Alternative zu diesem deutschbaltischen Siedlungsmythos Heinrichs von Lettland bietet der den Geist Herders atmende Mythos, für dessen Urtext man Garlieb Merkels Roman „Wannem Ymanta“ (1802) halten kann. Merkels Roman handelt von der ruhmreichen Vergangenheit der Esten und Liven vor der Ankunft der Ordensritter, von dem so genannten „alten Freiheitskampf“, vom tapferen Widerstand der Heiden des Baltikums gegen gewaltsame Christianisierung. Der romantische Geschichtsmythos von Herder und Merkel war in deutschbaltischen Literatenkreisen vor allem zu Beginn des 19. Jahrhunderts verbreitet, doch findet man Spuren davon noch in der Literatur der Wende des 19. zum 20. Jahrhundert, z. B. in Ludmilla von Rehrens Roman „Aazo und Linda. Eine Geschichte aus Livlands Vergangenheit“ (1902), wo der alte Freiheitskampf der Esten gegen den Ritterorden geschildert wird.

Zeitroman

Der baltische Roman erzählt mit Vorliebe von der Zeit der Großväter, den Jahren zwischen 1840 und 1860, malt idyllische Bilder vom livländischen Stillleben, einer fertigen und festumrissenen baltischen Lebensweise. Bei der Schilderung der Gegenwart gerät der baltische Roman in Schwierigkeiten, und vermag es nicht, ein Panorama zu schaffen, das über eine enge Familiengeschichte hinausgeht und für die Tragik der Gegenwart andere Lösungen findet als die Wiederherstellung der einstigen Situation, die Fortdauer der baltischen patriarchalisch-feudalen Verhältnisse. Dies bleibt die einzige Utopie des baltischen Romans und es ist eine rückwärts gewandte Utopie. Zukunftsorientierte Lösungen hat der baltische Roman nicht zu bieten. „Ausharren und Überdauern!“ ist seine Botschaft im Geiste Carl Schirrens, das trotzig „Ich bleibe“ seine einzige Heldentat.

Bei der Schilderung der Gegenwart fand sich der baltische Erzähler mitten in den politischen Wirren der Jahrhundertwende und sah sich gezwungen, Stellung zu nehmen. Schon allein das Erzählen von dieser Zeit ist eine politische Tätigkeit. Deshalb ist der baltische Zeitroman stark ideologisch gefärbt.

Am Anfang des baltischen Zeitromans steht Johanna Conradi mit ihrem Roman „Georg Stein oder Deutsche und Letten“ (1864), wo zum ersten Mal in einem baltischen Roman auf das zentrale Spannungsverhältnis der baltischen Gesellschaft aufmerksam gemacht wird.

Theodor Hermann Pantenius findet sein Hauptthema in den sozialen Beziehungen und Standesschränken und hat die Hoffnung gehegt, wenigstens in der Literatur der Solidarität, der Versöhnung und der Integration den Weg zu weisen.

Die Revolution von 1905 hat den utopischen Charakter solcher gemeinbaltischen Ideen gezeigt und den literarischen Annäherungsversuchen ein Ende gemacht. Revolutionsergebnisse bilden das zentrale Thema vieler literarischen Werke, und gerade in den nationalen Gegensätzen findet der baltische Roman seinen Hauptkonflikt: Die bisher vorwiegend positive Auffassung von der Urbevölkerung des Landes wird revidiert. Ausschließlich in der Rolle des treuen Dieners, der unzertrennlich mit seinem Herrn verbunden ist, haben die Esten und Letten im deutschbaltischen Erzählsystem einen Platz gefunden, als stumme Elemente im Hintergrund, die nicht in den Salon, sondern zum Mobiliar der Antichambre gehörten. Mit allen anderen Habitusarten eines Esten/Letten wusste die deutschbaltische Erzählung nichts anderes anfangen als sie für unnatürlich, falsch und feindlich zu erklären. Der Gebildete estnischer bzw. lettischer Herkunft wird im baltischen Erzählsystem zu einem Rebellen, der Stadtbewohner zu einem ehrgeizigen Halbgebildeten, der strebsame und selbständige Bauer zu einem Emporkömmling usw.

Doch die Disposition der Personen in der deutschbaltischen Literatur wird nicht nur durch die historischen Umwälzungen des Baltikums verändert. Als Wirkung von außen zeigt sich im deutschbaltischen Erzählsystem der imperialistisch-nationalistische Geist des wilhelminischen Zeitalters. Aus der antimodernistischen neokonservativen Gesinnung zu Beginn des Jahrhunderts ging eine deutsche literarische Heimatkunst hervor, die auch den baltischen Heimatroman, mit Carl Worms Werken an der Spitze, geprägt hatte. Mit dem verherrlichten Heimatbegriff setzte man sich zur Wehr für das *ancien régime*, die existierende ständisch-patriarchalische Weltordnung und die althergebrachten Werte, indem man von denen erzählt, die heroisch für die Erhaltung dieser Werte kämpfen. Die Heimatkunst betonte die nationale und rassische Eigenart der Deutschen, ihre tiefe Verwurzelung in der heimatlichen Scholle

Im deutschbaltischen Heimatroman präsentiert sich die deutschbaltische Dichtung als Literatur konservativen und affirmativen Charakters. Diese Verallgemeinerung lässt aber die Möglichkeiten der deutschbaltischen Literatur, die ein häretisches Potential enthalten haben, außer acht. Einer der wichtigsten häretischen Topoi im Gesellschaftsroman des 19. Jahrhunderts war Mesalliance, ein Missbündnis, eine nicht standesgemäße Liebesbeziehung, mit deren Hilfe man im bürgerlichen Roman an den die Persönlichkeit beschränkenden Normen der Ständegesellschaft Kritik übte und mit Berufung auf die Forderung der Gefühlsfreiheit ein bürgerliches Wertesystem einführte. In einer ähnlichen Funktion tritt die Mesalliance auch in baltischen Erzählungen auf, am prominentesten wohl in T. H. Pantenius' Roman „Die von Kelles“ (1885). Zur Darstellung einer Mesalliance verfügt die deutschbaltische Literatur über eine Reihe von Möglichkeiten. Am häufigsten findet man diese unebenbürtige Beziehung im Rahmen der deutschsprachigen Gemeinschaft, zwischen Pfarrhaus und Gutshof, was zwar gewisse Kritik an den Vorurteilen der Ständegesellschaft mit sich bringt, die fundamentalen Grundsätze dieser Gesellschaft jedoch nicht in Zweifel zieht, sondern lediglich die menschlichen Eigenschaften der Personen auf die Probe stellt. Eine Alternative dazu bietet die Darstellung eines Missbündnisses zwischen der deutschen und russischen Gemeinschaft, was in affirmativen Romanen nationale Stereotypen reproduziert: Dem feurigen Temperament und der Oberflächlichkeit der Russen werden deutsche Treue und Tiefe gegenübergestellt. Eine dritte Möglichkeit besteht in der Gestaltung der Liebesbeziehung mit einer estnisch- bzw. lettischstämmigen Person. Die Darstellung dieses delikaten Themas ist meistens komplizierter als die Schilderung einer innerhalb der deutschen ethnischen Grenzen verlaufenden, als positiv bewerteten Mesalliance oder die Wiedergabe einer als negativ erachteten deutsch-russischen Beziehung. Estnisch-/ bzw. lettisch-deutsche Bande, die täglich geknüpft wurden – sei es im Rahmen des ungeschriebenen und sagenumwobenen *Jus primae noctis* oder bei den für die baltische Gesellschaft so typischen gemischten Literatenfamilien –, galten in beiden Gemeinschaften als Tabuthema.

Eine lettisch-deutsche Mesalliance wird zum ersten Mal in Johann Conradis Roman „Georg Stein oder Deutsche und Letten“ (1864) literaturfähig gemacht und in T. H. Pantenius' Romanen „Allein und frei“ (1875) und „Im Banne der Vergangenheit“ (1880–81) als Ehebund legalisiert. Bei Pantenius war Missheirat eine Utopie, die eine Integrationsidee der baltischen Völker enthielt und Versöhnung symbolisieren sollte, an deren Möglichkeit Pantenius bis zu seinem Lebensende glaubte. Gleichzeitig aber bedeutete sie eine weitaus radikalere soziale Kritik als jene, die vom Bündnis zwischen Herrenhof und Pfarrhaus ausging. Im Zusammenhang mit der

Suche nach Versöhnung kommt das als Hauptlinie auch in Carl Worms Roman „Erdkinder“ (1903) vor.

Zu einem Aufstand gegen die baltische Gesellschaftsordnung steigert sich die Mesalliance im Roman „Herrenmoral“ (1912) der zwei adligen Damen, Marie von Pistohlkors und Ludmilla von Rehren. Da werden der brutalen und herrschsüchtigen Herrenmoral alle positiven menschlichen Eigenschaften in Gestalt eines estnischen Studenten namens Ado gegenübergestellt. Seine Beziehung mit Erna, einer unglücklich verheirateten Baronin, wird von der romantischen Idee einer reinen Liebe getragen, die alle Hindernisse auf ihrem Weg überwinden, „jede Sünde adeln“ und in eine ebenbürtige Partnerschaft münden könnte. In keiner anderen deutschbaltischen literarischen Mesalliance ist man soweit gegangen. In ihrem verhältnismäßig dünnen Buch haben die zwei Edelfrauen die engen Grenzen der für eine baltische Erzählung als erlaubt erfahrenen Sozialkritik überschritten.

Das Motiv der Mesalliance kann aber auch als eine kulturkritische Idee fungieren, die den Protagonisten zur Erkenntnis des Mangels an eigener Kultur führt. So erscheint das Motiv z.B. bei Eduard von Keyserling, der der dekadenten und überfeinerten baltischen Kultur eine lebensfrohe, vitalistische und urwüchsige Lebensführung des Bauernvolkes gegenüberstellt. Seinen Ausgangspunkt bildet die um 1900 verbreitete anthropologische *Communis opinio*, die besagt, dass mit der Kulturation unvermeidlich ein Verlust an Natürlichkeit und Sinnlichkeit einhergeht. Den Mesalliancen *à la* Keyserling ist kein langer Bestand beschieden, da die Schlosswelt eine determinierende Macht über ihre Bewohner ausübt und deren Fluchtversuche entweder mit einer Rückkehr oder der Wiederherstellung der gewöhnlichen Ordnung enden müssen. Die Funktion der Keyserlingschen Mesalliancen ist es, das „Unbehagen in der Kultur“ sichtbar zu machen und die Aufmerksamkeit der Leser auf die mit dem Kulturprozess einhergehenden Pathologien zu lenken. Zur höchsten Form der Kultur wird in seinen Erzählungen die Welt der baltischen Gutshöfe stilisiert.

Wenn eine nicht ebenbürtige Beziehung stillschweigend und inoffiziell zur Verhaltenspraxis der Ständegesellschaft gehörte, dann war ein Liebesverhältnis zwischen zwei Männern eine verbrecherische Mesalliance. Die Bewussterdung von einer homosexuellen Disposition, mehr noch, das Schreiben darüber, war gewiss eine Auflehnung gegen die Gesellschaftsordnung und deren wichtigste Einrichtung – die Heirat. Guido Hermann Eckardt aus Riga schildert in seinen Romanen homosexuelle Beziehungen mit einer für die damalige Zeit außerordentlichen Aufrichtigkeit und Direktheit. Eine homosexuelle Mesalliance hatte in der Literatur um die Jahrhundertwende keine Chancen zum Gelingen, aber sie steht für einen Protest gegen den die Persönlichkeit einengenden Normenkodex der bürgerlichen Lebenswelt, einen Appell zur individuellen Emanzipation.

Dichter der baltischen Aristokratie

Gero von Wilpert hat Eduard von Keyserling den Dichter der baltischen Aristokratie schlechthin genannt. Auch wenn das Werk Eduard von Keyserlings seinerseits das Selbstbild der baltischen Aristokratie mitgestaltet haben mag, steht die Bezeichnung Keyserlings als „Dichter schlechthin“ außer Zweifel. Zweifellos haben dazu, dass aus ihm ein Künstler wurde, die künstlerischen Zugkräfte Wiens und Münchens beigetragen, in die er geriet, als dieselbe baltische Aristokratie ihn abstieß und für „fremd und fern“ erklärte, bevor die übrige Welt ihn für den „echtesten Künstler der baltischen Aristokratie“ und für „einen kostbaren Schatz und geistigen Luxus“ zu halten begonnen hat. So wie der baltische Adel in Eduard von Keyserlings Darstellung als dessen Verklärung, Ästhetisierung und zugleich Ironisierung anzusehen ist, kann man seine Werk für die Sublimation, den Höhepunkt der ganzen baltischen Literatur halten.

Unter Eduard von Keyserlings unmittelbarem Einfluss nimmt der literarische Entwicklungsweg von Theophile von Bodisco und Otto von Taube seinen Anfang. Beide Autoren schildern die ästhetistisch-dekadente Lebenseinstellung des baltischen Adels. Während Eduard von Keyserlings Erzählerhaltung äußerst neutral und distanziert war und seine stille Ironie die Dekadenz der geschilderten Welt für etwas Unvermeidliches hielt, ist bei Otto von Taube und Theophile von Bodisco die Präsenz des Autors bzw. der Autorin, seine bzw. ihre tiefe Empathie mit der zu schildernden Welt spürbar. Eduard von Keyserlings Haltung zu dem von ihm Dargestellten ist kritisch, die seiner dichterischen Jünger nostalgisch apologetisch.

Verlorene Söhne

Gero von Wilpert hat die baltischen Schriftsteller für geborene Exilautoren gehalten, doch sie sind es nur bedingt. In der Regel ging es bei ihnen nicht um eine gezwungene Verbannung, sondern um ein frei gewähltes Exil, das die Möglichkeit einer Rückkehr zu einem beliebigen Zeitpunkt bereithielt. Die zwei umfangreichsten „Heimkehrromane“ in der untersuchten Periode – und wohl in der deutschbaltischen Literatur überhaupt – sind Maurice von Sterns „Walter Wendrich“ (1895) und Korfiz Holms „Thomas Kerkhoven“ (1906). Für einen Heimkehrroman kann man mehr oder weniger auch Eduard von Keyserlings Roman „Die dritte Stiege“ (1892) halten. Es sind dies Entwicklungsromane, deren Titelhelden, nachdem sie mit engstirnigen und die Persönlichkeit einschränkenden Vorurteilen der Heimat und Familie in Konflikt geraten sind, den Entschluss fassen, der gemeinschaftlichen Vorsehung ihres Schicksals die Stirn zu bieten und den Staub des Vaterlandes

von den Füßen zu schütteln. Abschied wird als endgültig geplant, als Flucht und Rebellion. Und trotzdem kehren sie eines Tages „wieder heim“, wenn nicht physisch, dann doch wenigstens zu althergebrachten Wertvorstellungen und einem tradierten baltischen Lebensstil.

Es ist bemerkenswert, dass sowohl Maurice von Stern als auch Eduard von Keyserling, von ihren Standesgenossen in Acht und Bann getan, zur adligen Welt des Baltikums ein Gegengewicht mit Hilfe von Sozialdemokratie und Arbeiterbewegung zu finden versucht haben, deren Ziel es war, die ständische Gesellschaftsordnung zu zerstören. Andererseits ist es auffällig, dass die beiden Autoren den sozialen Protest in ihren Schriften niemals gegen die baltische Gesellschaft gerichtet haben. Eduard von Keyserling sendet seinen Lothar von Brückmann nach Wien, Maurice von Stern lässt seinen Walter Wendrich nach Amerika fahren. Für das soziale Elend des Baltikums hatten die baltischen Schriftsteller eben kein Auge.

Frauenroman

Die Schlüsselfrage der modernen Gesellschaft – die Frauenfrage – ist von deutschbaltischen weiblichen Autoren in unterschiedlicher Weise behandelt worden. Es gibt Werke, in denen das reproduzierbare Frauenbild der zeitgenössischen Weiblichkeitsideologie, den herrschenden geschlechtlichen, ständischen u.a. Diskursen untergeordnet ist. So z. B. finden wir in Ursula Zoege von Manteuffels Romanen den Tugendkanon des Erblandadels, hauptsächlich reproduziert von der Frau, von der ein vollständiges Aufgehen in ihrem Pflichtenkreis erwartet wird (der in diesem Fall aus der Gutswirtschaft besteht). Die Lebensaufgabe der Frau ist es, hier für eine „stille Häuslichkeit“ zu sorgen, zu ihrer höchsten denkbaren Kunst wird die „Poesie der häuslichen Pflichten“, und wenn es ihr nicht gelingt, darin als Hausfrau aufzugehen, hat sie sich den Pflichtenkreis in einem anderen Zuhause – entweder als Tante, Dienerin oder als Gouvernante – zu sichern. Bei der Lektüre von Werken der Autorinnen aus dem Literatenstand wundert die Tatsache, dass man dort niemals die Perspektive der Lehrerin einer Stadtschule findet – die einzige außerhäusliche Möglichkeit zur Selbstentfaltung der baltischen Frau. Familie ist in der baltischen Erzähwelt die einzige Chance für eine Frau, sich glücklich zu entfalten. Gleichzeitig hat man allerdings die mangelhaften Bildungsmöglichkeiten, über die eine Frau verfügt, sowie ihre ungenügende Vorbereitung zum Leben problematisiert. Romane dieser Art stellen nicht die patriarchalischen Geschlechtsrollen in Frage, sondern setzen sich vielmehr für die traditionelle Lebensordnung ein, und zwar aus Angst vor einer eventuellen Bedrohung durch neue, fremde Erscheinungen, die in der deutschbaltischen Erzähwelt meistens von „fremden“ und „neuen“ – estnischen bzw. lettischen, häufig auch russischen – Frauen herangetragen und verkörpert werden.

Es gibt aber auch Baltinnen, für die die „Frauenfrage“, die sich in den 1890er Jahren mit einer neuen Schärfe gestellt hat, zu einem lebenswichtigen Problem wird und sich somit auch in ihrem Werk widerspiegelt. Bereits im vorletzten Jahrzehnt des 19. Jahrhunderts tritt in der deutschbaltischen Literatur eine weibliche Person auf, die wie Ingeborg in Elfriede Jakschs Roman „Licht, mehr Licht!“, sagt, dass es „mir unmöglich ist, nur meinem Manne und Kinde und meiner Wirthschaft zu leben – ich muss auch noch einen geistigen Zweck des Daseins haben“, und zudem bereit ist, für die geistige Freiheit der Frau in den Krieg zu ziehen. Die Kritik an Ehebindungen, die dem Selbstbestimmungsrecht und der Selbstentfaltung der Frau im Weg stehen, hat einen zentralen Stellenwert im Werk von Helene von Klot und Laura Marholm. Kritische Haltung gegenüber der baltischen Gesellschaft und deren die Persönlichkeit einengenden Normen zeigt sich besonders deutlich im Werk von Laura Marholm, die im Irrgarten der weiblichen Psychologie sich einen Weg sucht.

V. Das Drama

Zwar hat sich eine nicht geringe Anzahl an Dramenbüchlein deutschbaltischstämmiger Autoren aus der behandelten Periode erhalten, wenige davon haben jedoch auch wirklich jemals die Bühne erreicht. Das Drama ist enger als die anderen Gattungen mit dem literarischen Feld – den Theatern, wo sie gespielt werden, und dem Publikum, das sie sich anschaut – verbunden. Trennungslinien zwischen dem baltischen und dem deutschen literarischen Feld sind beim Drama schärfer gezeichnet. So sind die Dramatiker, die in Deutschland Ruhm geerntet und Anerkennung gefunden haben, von den einheimischen Dramatikern zu unterscheiden. Die ersteren waren im Baltikum wenig bekannt, die letzteren jedoch haben es nie geschafft, die Grenzen des einheimischen literarischen Feldes zu überschreiten.

Der berühmteste Theatermann baltischer Herkunft in der untersuchten Periode, vornehmlich bekannt als Schauspieler und Theaterdirektor, weniger als Dramatiker, war Max Grube. Als Theaterschreiber ist in Deutschland Eduard von Keyserling von der literarischen Öffentlichkeit wahrgenommen worden. Seine von der naturalistischen Ästhetik beeinflussten Schauspiele haben um die Jahrhundertwende auf deutschen Bühnen relativ großen Beifall gefunden, dem einheimischen Publikum waren sie allerdings kaum bekannt. Dasselbe kann man auch zu Bühnenwerken von Korfiz Holm sagen.

Bei der am Heimatpublikum orientierte Dramenliteratur handelte es sich meistens um historische Schauspiele im heroischen Stil, ferner um zu feierlichen Anlässen verfasste Festspiele, deren Thema meistens die vaterländische Geschichte ist, aber auch um leichtverdauliche Possen,

Lustspiele, Märchenkränze, die von den aktuellen dramatischen Neuerungen nichts wussten. Beliebte Familienstücke auf baltischen Bühnen waren „Auslese“ (1894) von Eberhard Kraus und „Lebenshunger“ (1900) von Adolf Fedorow. In beiden Dramen spürt man Anklänge an die Vererbungstheorie und Evolutionslehre, welche mit dem Naturalismus in die Literatur gekommen waren.

Nur wenige Autoren haben die zeitgenössischen baltischen Verhältnisse dramatisiert. Am konsequentesten ist der Oberlehrer und Journalist Karl Stavenhagen aus Mitau mit baltischen Themen vor das Heimatpublikum getreten („Salom und Herwart“ und „Das Kunkelfräulein“, beide 1901). Aktuelle politische Ereignisse stehen in einem baltischen Drama selten an zentraler Stelle. Den Grund dafür kann man wohl in strengen Zensurbedingungen suchen, mit denen alle diejenigen zu rechnen hatten, die ihre Schauspiele auf heimatlichen Bühnen sehen wollten. Die Revolutionsereignisse von 1905 werden in zwei Schauspielen wiedergegeben. Das sind „Der Tag des Volkes“ (1907) des Livländers (Dorpatensers) Karl von Freymann und „Feuer im Osten“ des Estländers Élisar von Kupffer.

Die eigentliche Domäne der deutschbaltischen Heimatpoeten ist das aus baltischem Stoff schöpfende historische Drama. In der untersuchten Periode hat wohl Karl Stavenhagen am erfolgreichsten die baltische Geschichte dramatisiert. Hervorzuheben sind seine Verstragödien „Johann Wolthuss von Herse“ (1903) und „Johann Uexküll von Riesenburg“ (1910), die sich an die klassischen dramatischen Forderungen halten. Historische Schauspiele haben auch John Siebert, Alexander Berendts, Alexander Behrsing u.a. geschrieben.

In der komischen Gattung gelangt das baltische Lokalkolorit auf die Bühne in Bernhard Semenows Schanno-Geschichten, die man mit Klavier- oder gar mit Orchesterbegleitung aufgeführt hat und in denen man die Resonanz des in Deutschland zu Beginn des 20. Jahrhunderts in Mode gekommenen Überbrettl erkennen kann. Die dem Überbrettl eigene Parodie und Satire richtet sich hier gegen den baltischen „Wacholderdeutschen“ mit seinem gebrochenen Deutsch.

Das historisierende Drama ist eine Modeerscheinung im damaligen Deutschland; es handelt sich um Tragödien im Gewand der Antike, der Bibel oder des Orients, die historische Präzision sowohl in der Handlung als auch in Kostümen beanspruchen. Diese Richtung wird vor allem von Otto Harnacks Werken („Irene“, 1911; „Ulrich von Hutten“, 1912) vertreten, doch sind seine Stücke nicht auf die Bühne gelangt. Dagegen sind Leopold von Schroeders Dramen, die auf indischen Motiven beruhten und in erster Linie religiöse Konflikte behandelten („Dara oder Schah Dschehan und seine Söhne“, 1891) und seine Bearbeitungen indischer Schauspiele („Kalidasa Sakuntala“, 1903; „Prinzessin Zofe“, 1902) ziemlich erfolgreich gespielt worden.

Karl von Freymann, Otto von Taube und Manfred Kyber verwenden in ihren Kurzdramen den historischen Stoff anders als in historischen Schauspielen – im neoromantischen Stil. Neoromantisch gefärbte Märchen in Dramenform sind auch von Anna Lydia von Rennenkampff und Helene von Hirschheydt verfasst worden. Das Drama wurde um die Jahrhundertwende für einen männlichen Bereich gehalten, weibliche Autoren haben sich dort selten versucht.

VI. Baltische Literaturkritik

Der Umfang und das Themenspektrum der literaturkritischen Produktion der baltischen Literaten sind beachtlich. Erwartungsgemäß liegt ihre Vorliebe in der deutschen Klassik, und hier hat die deutschbaltische Literaturgeschichtsschreibung schon eine langfristige Tradition. Der Nachfolger von Karl Morgenstern oder Victor Hehn in der Goethe-Forschung wird Otto Harnack, der mit seinen kommentierten Goethe-Editionen in Deutschland Beachtung findet.

Die bekannteste Rezensentin der modernen Literatur wird in den 1890er Jahren Laura Marholm. Ihre literaturkritische Tätigkeit nahm schon in den 1880er Jahren im Baltikum ihren Anfang, wo sie – für eine Autodidaktin – erstaunliche Kenntnisse und Sinn für die moderne Literatur zeigte. Marholm hat Ibsen bekannt gemacht und die vergleichend-historische Methode von Georg Brandes vorgestellt. Ihre spätere, feministisch angelegten Essays über Gottfried Keller, Paul Heyse, Henrik Ibsen, August Strindberg u.a., die zuerst in den deutschen Zeitschriften erschienen, hat sie im Buch „Wir Frauen und unsere Dichter“ (1895) veröffentlicht. Von ihrem Durchbruch als Theater- und Literaturkritikerin – zweifellos ein für eine Frau am schwersten zu erwerbendes Amt in damaliger Zeit – spricht die Tatsache, dass sie eine der wenigen Mitarbeiterinnen in der modernen Literaturzeitschrift *Freie Bühne* in Berlin war.

Die einzige promovierte baltische Frau der Periode, Leonore Ripke-Kühn, verfasste ihre Dissertation über das „Problem der Ästhetischen Autonomie“ (1908) und behandelte in den baltischen Zeitschriften die Fragen der Ästhetik und Literaturkritik.

Moderner Literatur sind die Essaybände Gregor von Glasenapps, Jeannot Emil von Grothuss', Georg Tantzschers und Eberhard Kraus' gewidmet. Über die Entwicklungen des modernen Dramas hat Paul Schiemann ein Buch geschrieben.

Élisar Kupffer und Bernhard Stern führten das deutschbaltische kritische Denken in die riskanteren Pfade: Stern mit seiner „Illustrierten Geschichte der erotischen Literatur aller Zeiten und Völker“ (1908) und Kupffer mit der

von ihm zusammengestellten und ausführlich eingeführten homoerotischen Lyrikanthologie „Lieblingsminne und Freundesliebe in der Weltliteratur“ (1900).

Nicht zu unterschätzen ist die Rolle der Deutschbalten als Kulturvermittler zwischen Russland und Deutschland. Die Kenntnisse der russischen Sprache und Literatur machten sie zu gesuchten Experten auf dem deutschen literarischen Feld, wo seit den 1890er Jahren das Interesse für die russische Literatur im Aufschwung ist. Oft sind es die Balten gewesen, die russische Autoren in die deutschen Verlagsprogramme eingeführt haben (Korfiz Holm im Albert Langen Verlag, Kurt Bertels im Piper-Verlag usw.). Aus der Zahl der Übersetzer russischer Literatur ragen Johannes von Guenter, Otto von Taube, Wolfgang Eduard Groeger, Herbert von Hoerner und Bruno Goetz hervor. Abhandlungen über die russische Literatur haben Johannes von Guenter und Erwin Bauer verfasst.

Im Gegensatz zum Interesse an der russischen Literatur zeigt das Interesse für die estnische und lettische Literatur eine sinkende Tendenz. Diesbezügliche Aktivitäten konzentrieren sich nach wie vor in der Gelehrten Estnischen Gesellschaft und in der Lettisch-Literarischen Gesellschaft. In der ersteren spielen jedoch die „Nicht-Balten“ Leo Meyer und Wolfgang Schlüter eine führende Rolle. In der Forschung der lettischen Kultur ist August Bielenstein wegweisend.

Die Verschärfung der nationalen Spannungen seit dem Anfang des neuen Jahrhunderts lässt auch die erwähnten Gesellschaften nicht unberührt. Der Versuch der deutschen Mitglieder der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, die Satzung der Gesellschaft zu ändern und die estophile Zielsetzung aufzuheben, endet mit der Lähmung der Tätigkeit der Gesellschaft bis zum Jahre 1919.

Literaturkritik in der „*Baltischen Monatsschrift*“
und der „*Deutschen Monatsschrift für Russland*“

Eine maßgebende Institution auf dem deutschbaltischen literarischen Feld war die im Jahre 1859 in Riga gegründete *Baltische Monatsschrift*, die in den Jahren 1913-1915 unter der Überschrift *Deutsche Monatsschrift für Russland* erschien. Neben den Beiträgen über Geschichte, Genealogie u.a. veröffentlichte die Zeitschrift auch Aufsätze zur Literatur, die einen guten Einblick in Geschmack und Charakter der baltischen Literaturkritik geben.

Am meisten sind in der Monatsschrift Abhandlungen über deutschbaltische Literaturgeschichte (Jacob Michael Reinhold Lenz, Elisa von der Recke, Nikolai von Rehbinder, Georg Julius von Schultz-Bertram, Alexander von Ungern-Sternberg, Apollonius von Maltitz, Hermann von Samson, Karl Petersen, August von Kotzebue) zu finden. Die Aufsätze zur allgemeinen

Literaturgeschichte behandeln vornehmlich die deutsche Klassik. Estnische und lettische Literatur wird selten berücksichtigt. Die Kritik der modernen Literatur findet ihre Maßstäbe im Geist des klassischen Idealismus und hat Vorbehalte gegenüber allem, was sich gegen diesen Geist zu richten scheint, also auch gegenüber den modernen literarischen Erscheinungen. Ihren Lesern empfiehlt das Blatt neben dem klassischen Literaturerbe (auch die Romantik findet keine besondere Beachtung) eine „gesunde Heimatkunst“.

In der *Deutschen Monatsschrift für Russland* ist der Anteil der Literatur größer und ein gewisser literarischer Geschmackswandel feststellbar: Neue Namen tauchen auf: Maurice Maeterlinck, Thomas Mann, Hugo von Hofmannsthal, Eduard von Keyserling, Maxim Gorki, Stefan George u.a. Am Vorabend des Weltkrieges vertieft sich aber die konservative Gesinnung, und die Erwartung gegenüber der Literatur ist „eine einfache, männlich-stolze Vaterlandsliebe, ein gesund abgeklärter Konservatismus, eine stille, tiefe Liebe zur Scholle, ohne Nüchternheit und ohne Pose“³

VII. Das Feld im Feld. Deutschbalten auf dem deutschen literarischen Feld

Das Selbstbewusstsein des baltischen literarischen Feldes ist nie besonders stark gewesen. Seit dem Ende des 19. Jahrhunderts suchen baltische Autoren zunehmend die literarische Selbstverwirklichung in Deutschland, wo man Balten als Dichter, Übersetzer, Verleger oder Journalisten treffen kann. Der Lieblingsaufenthaltort der Balten wird München. Hier hat Eduard von Keyserling Erfolg, und bringt seine Stücke auf die Münchener Bühne. Hier arbeitet als engster Mitarbeiter des Albert Langen Verlages Korfiz Holm und redigiert das populäre literarisch-satirische Blatt *Simplicissimus*. Längere oder kürzere Zeit lebten in München Maurice von Stern, Frances Külpe, Bernhard Stern, Karl von Freymann, Helene von Hoerschelmann, Elsa Bernewitz, Herbert von Hoerner, Alexis von Engelhardt u.a.

Während die Balten sich in München den modernen Positionen auf dem literarischen Feld anschließen, vertreten sie in Berlin vorwiegend orthodoxe Standpunkte: Theodor Hermann Pantenius, der sich im baltischen Heimatland durch seine liberale Gesinnung auszeichnete, gibt in Leipzig, später in Berlin das ausgesprochen konservative Familienblatt *Daheim* und dessen literarisches Tochterblatt, *Velhagen & Klasings Monatshefte*, heraus. Jeannot Emil von Grotthuss gründet die politisch-kulturelle Zeitschrift *Der Türmer*, die das Gegengewicht zum modernen literarischen Berlin bildet und die Heimatkunst fördern will. Otto Harnack redigiert den Literaturteil der

³ Helene Hoerschelmann, Neue Bücher, in: DMR, S. 1032-1045, hier S. 1033.

etablierten Kulturzeitschrift *Preußische Jahrbücher*, der unter seiner Aufsicht den klassischen Geist vermittelt.

Mit den Kreisen der Berliner Moderne ist Laura Marholm verbunden, die sich am Anfang der 1890er Jahre mit ihrem schwedischen Mann, Ola Hansson, in Friedrichshagen niedergelassen hat, für die *Freie Bühne* arbeitet und moderne skandinavische und französische Autoren für das deutsche literarische Feld vermittelt.

Eine besondere Stelle auf dem deutschsprachigen literarischen Feld hat Maurice von Stern inne. Das von ihm in der Schweiz gegründete *Stern's literarisches Bulletin der Schweiz* sollte, wie auch der Titel des Blattes besagt, der Förderung des schweizerischen literarischen Leben dienen, ist aber eher als eine „Verlängerung“ des baltischen literarischen Feldes anzusehen, was etliche Polemiken über die deutschbaltische Literatur zeigen. Auch gibt es unter den Mitarbeitern viele Balten (Élisar von Kupffer, Paul Theodor Falck, Friedrich Bienemann, Adolf Karotom u.a.).

Das Profil der deutschen Verlage, die baltische Literatur herausgegeben haben, ist mannigfaltig. Die verlegerischen Lieblingsorte scheinen Berlin, Leipzig und Dresden zu sein. Dort werden die Bücher in den so genannten Selbstkostenverlagen veröffentlicht (vorwiegend bei Pierson in Dresden): Ökonomisch in der Regel abgesichert, konnten die adligen Autoren ihre Bücher aus dem eigenen Budget finanzieren.

Von den modernen Literaturverlagen war der Samuel Fischer Verlag der Verlagsort für das ganze Werk Eduard von Keyserlings. Bei Fischer sind auch die Romane von Theophile von Bodisco erschienen. Im Friedrich-Verlag in Leipzig, dem ersten Naturalisten-Verlag, erschien der Gedichtband „Sonnenstaub“ von Maurice von Stern und Keyserlings Debütroman „Die dritte Stiege“, beide im Jahre 1892. Der Verlag Schuster & Loeffler hat Kurt Bertels und Thekla Lingen, der Münchener Georg Müller Verlag die Werke von Johannes von Guenther und Frances Külpe gedruckt. Otto von Taube wurde ein Insel-Autor. Albert Langen in München hat Mia Holm, Korfiz Holm und Laura Marholm verlegt, wobei Mia Holms „Mutterlieder“ (1897) in ihrem Jugendstilschmuck eine neue, innovative Einstellung Albert Langens zur Buchgestaltung aufweisen. Mit Laura Marholms „Buch der Frauen“ (1895) erzielte Langen seinen ersten finanziellen Erfolg.

Von den Programmverlagen trifft man baltische Autoren in den konfessionellen Verlagen wie Pustet oder Habel in Regensburg (Gabriele von Schlippenbach, Hanny Brentano) oder aber in den das spiritistische oder okkultistische Schrifttum fördernden Verlage wie Mutze (Richard von Wilpert) und Spohr (Guido Hermann Eckardt, Maximilian von Güldenstübbe) in Leipzig. Der letztere spezialisierte sich auch auf die homosexuelle Literatur, und hier fand Élisar von Kupffer den Verleger für die zweite Auflage seiner schon erwähnten Anthologie, die im Jahre 1903 konfisziert und verboten wurde.

Rezeption der deutschbaltischen Literatur in Deutschland

Obwohl die baltischen Werke in Deutschland relativ oft besprochen werden, gelingt es nur einzelnen Autoren, sich für längere Zeit im Blickfeld der deutschen Kritik zu etablieren. In den 1890er Jahren ist der bekannteste baltische Dichter auf dem deutschsprachigen Literaturfeld Maurice von Stern. Seine Gedichte werden in allen bedeutenden Literaturzeitschriften veröffentlicht und seine unzähligen Gedichtbände vorwiegend positiv beurteilt. Und trotzdem hatte Stern schon im Jahre 1905 Grund, über ein „systematisches Totschweigen“ seiner neuen Werke zu klagen und bald darauf ist sogar sein Name aus der Literaturgeschichte verschwunden. In den neuesten Literaturgeschichten (Sprengel) findet Stern als Vertreter der sozialistischen Literatur wieder Erwähnung.

Die in der Mitte der 1890er Jahre auf dem deutschen literarischen Feld namhaft gewordene Laura Marholm erzielte einen sensationellen Erfolg mit ihrem „Buch der Frauen“ (1895), das sofort in mehrere Sprachen übersetzt wurde. Mit Neugier, sei es Ablehnung oder Begeisterung, wurden auch ihre weiteren Schriften über die „Psychologie der Frauen“ aufgenommen. Doch als Dichterin hat sie sich nicht durchsetzen können. In der Forschung macht sich das Interesse für Laura Marholm erst in letzter Zeit bemerkbar, in Deutschland im Rahmen der Hauptmann-Forschung oder der „Frauenfrage“, in Skandinavien im Zusammenhang mit dem Literaturtransfer zwischen Deutschland und Skandinavien oder mit Victoria Benedictsson, die Marholm in ihren Texten mehrmals porträtierte.

Zurückhaltender ist die Rezeption des Werkes von Korfiz Holm gewesen, der mit seinen Satiren im *Simplicissimus* der literarischen Öffentlichkeit Deutschlands bekannt wurde. Auch seine Komödien wurden in mehreren Theatern Deutschlands und außerhalb gespielt.

Am Anfang des 20. Jahrhunderts macht Eduard von Keyserling die baltische Literatur auf dem deutschen literarischen Feld berühmt. Seine Novellen und Aphorismen erscheinen in allen bedeutenden Zeitungen und Zeitschriften, ungeachtet ihrer Position oder Geschmacksrichtung auf dem Literaturfeld. Doch blieb die Rezeption von Keyserlings Werk in seiner Zeit einseitig. Man wollte ihn mit der Welt, die er darstellte, identifizieren: man betonte das Fehlen „sozialer Attitüde“ und seine Lebensferne, ohne seine tiefe Ironie, seine kritische Haltung gegenüber der dargestellten Welt und seine Bindung an das Gedankengut der Jahrhundertwende zu bemerken. Keyserlings Renaissance in der Literaturforschung begann in den 1990er Jahren und hat hoffentlich ihren Höhepunkt noch nicht erreicht.

Von der jüngeren Dichtergeneration kommen ins Blickfeld der literarischen Kritik noch Manfred Kyber, Otto von Taube und Theophile von Bodisco, doch erzielten sie nicht den gleichen Erfolg wie Eduard von

Keyserling. Eine tiefere Spur in der deutschen Literatur wird eine neue Generation baltischer Autoren in den 1930er Jahren hinterlassen (Werner Bergengruen, Siegfried von Vegesack, Otto von Taube, Frank Thiess).

VIII. Deutschbalten auf dem estnischen literarischen Feld

Für die Erforschung der Berührungsflächen und Verflechtungsareale zwischen den estnischen/lettischen und deutschbaltischen literarischen Feldern bietet sich die ausgewählte Zeitspanne als die interessanteste an. Inwiefern und auf welcher Ebene der Kulturtransfer zwischen den „baltischen“ Kulturen stattfindet, wurde hier am Beispiel estnischer Literatur gezeigt.

Das estnische literarische Feld, das innerhalb des mehrsprachigen, hybriden baltischen literarischen Feldes entstand, riss sich am Ende des 19. Jahrhunderts los von ihrer „Amme“, der baltischen „Hybridkultur“, und suchte sich neue Vorbilder in der modernen gesamteuropäischen Literatur. „Esten bleiben, Europäer werden!“ hieß das Projekt der kulturellen Elite namens „Jung-Estland“, und dieses Programm schloss die „Modernisierung“ und „Europäisierung“ der estnischen Literatur ein. So bot die estnische Literatur eine starke Konkurrenz zur deutschbaltischen Literatur, die ihre Bedeutung im baltischen Raum noch nicht eingebüßt hatte. Die Bindeglieder zwischen beiden literarischen Feldern bleiben für gewisse Zeit noch Verlage, Gesellschaften, Bildungsstätten. Die Akteure, die sich vor kurzem noch auf beiden Feldern bewegten, entscheiden sich nunmehr für das eine oder das andere. Doch ist das Agieren auf beiden Feldern nicht so außergewöhnlich, wie Marie Under, Ado Karotom, Aksel Kallas, Wilhelmine Ederberg, Lucie von Staël-Holstein, Emil Thomson, Alide von Röhde u.a. beweisen.

Die Künstlerbewegung Jung-Estland strebte nach Befreiung vom „baltischen Sinn“. Und doch blieb das zuerst eine elitäre Wunschvorstellung, die in den Tiefenschichten der Kultur nicht so leicht zu verwirklichen war. Die „deutschgeistige Tiefenbeeinflussung“ (Jaan Undusk) der estnischen Literatur äußerte sich unter anderem im literarischen Geschmack des Lesepublikums. Nach 1905 (dem Jahr des Auftretens von Jung-Estland) ist die Übersetzungsliteratur nach wie vor deutscher Herkunft. Auf der estnischen Bühne werden deutsche Volksstücke durch das Repertoire der Freien Bühne ersetzt. Die Idee einer puren Kunst erreicht das estnische literarische Feld jedoch etwas früher als das deutschbaltische und gerade sie wird ein neuer Berührungspunkt zwischen beiden Feldern: Diese – ästhetische – Annäherung symbolisiert das Gedicht „An Jung-Estland“ von Johannes von Guenther, wo gemeinsame ästhetische Ziele und die neue Kunst gepriesen werden.

Der Verkehr zwischen beiden Feldern erfolgt auch durch literarische Übersetzungen. In den 1880er Jahren galt als der meistübersetzte baltische Dichter Theodor Hermann Pantenius. Am Anfang des neuen Jahrhunderts erscheinen seine in den Zeitungsfeuilletons gedruckten Romane als Bücher („Die von Kelles“, 1902; „Allein und frei“, 1909-1911). In den 1890er Jahren ist auch Leopold von Schroeder bekannt, besonders mit seinen auf estnische Motive geschriebenen Gedichten. Mit einzelnen Gedichten oder Kurzgeschichten finden Mia Holm, Jeannot Emil von Grotthuss, Ludmilla von Rehren, Lilly von Vietinghoff, Eugen Bergmann, Elise von Keyserling, Lucie von Staël-Holstein, Gabriele von Schlippenbach, Helene von Engelhardt und Elisabeth Margarete von Taube den Zugang zum estnischen literarischen Feld. Bevorzugt sind also historische Romane, Märchen, Kindergeschichten, Dorfgeschichten und Lyrik.

Die ästhetische Erneuerung an der Jahrhundertwende zeigt sich auch in der Auswahl der deutschbaltischen Literatur. Im ersten Jahrzehnt wird Eduard von Keyserling der deutschbaltische Lieblingsautor auf dem estnischen literarischen Feld. Die Rezeption seiner Werke ist sehr positiv. Als einziger baltischer Dichter wird er sogar von Jung-Esten anerkannt, die sich auch um die Übersetzung seiner Novellensammlung ins Estnische kümmern: Sie erscheint im 1912 im Verlag Noor-Eesti, findet große Aufmerksamkeit und wird als das Übersetzungswerk des Jahres ausgezeichnet.

Von anderen baltischen Autoren erscheinen als Bücher in der estnischen Übersetzung der Roman „Mutterschaft“ von Frances Külpe, ein Teil vom Roman „Thomas Kerkhoven“ von Korfiz Holm und der Roman „Schwurbrüder“ von Woldemar von Üxküll. Im zweiten Jahrzehnt werden von der deutschbaltischen Literatur vor allem die Tiernmärchen von Manfred Kyber ins Estnische übertragen, und diese leben auf dem estnischen literarischen Feld bis in die 1930er Jahren hinein weiter, in mehreren Drucken und Neudrucken.

Im Vergleich zu den 1890er Jahren verrät die Auswahl der baltischen Literatur des Jahrhundertanfangs einen anspruchsvolleren Geschmack. Die Volksgeschichte ist durch das Novellengenre ersetzt und die Auslese der deutschbaltischen Literatur ist in Büchern präsent. Von einem Verschwinden der baltischen Literatur aus dem estnischen literarischen Feld kann nicht die Rede sein. Einige in dem behandelten Zeitabschnitt schreibende Dichter (Christoph Mickwitz, Peter Zoege von Manteuffel, Theophile von Bodisco, Eva Gaethgens, Bruno Goetz, Mia Munier-Wroblewski) finden erst in den 1920er Jahren Zugang zum estnischen literarischen Feld, als das deutschbaltische literarische Feld zwar marginalisiert und durch die Staatsgrenze halbiert, aber immer noch vorhanden ist; und der Dialog zwischen beiden Feldern ist lebendiger als je. Das sind aber schon ganz neue Zeiten und durchaus neue Zustände.

Dieses Buch wurde als Promotionsarbeit von der Abteilung Literatur und Folklore der Universität Tartu angenommen.

Ich bedanke mich bei Prof. Jüri Talvet (Tartu), Dr. Jaan Undusk (Tallinn) und Prof. Horst Turk (Göttingen) für die Betreuung dieser Arbeit.

Ich danke auch meinem Rezensenten Prof. Cornelius Hasselblatt (Groningen) für seine aufmerksame Lektüre und Anmerkungen. Ein grosser Dank gilt dem Deutschen Akademischen Austauschdienst, der meine Studien in den Jahren 1997–2004 an der Georg-August-Universität Göttingen, am Deutschen Literaturarchiv Marbach und am Herder-Institut Marburg gefördert hat. Ich danke des weiteren Piret Toomet, Vahur Aabrams und Dr. Hans Graubner für die sprachliche Redaktion, Mall Vahre für die Gestaltung und das Layout, der Carl-Schirren-Gesellschaft, besonders Frau Gabriele von Mickwitz, für die Fotos, Tuuli Fiedler, Ülle Kurs, Familie von Pistohlkors und nicht zuletzt Familie Lukas für ihre Hilfe und Unterstützung.

Lisad

Lisa 1. Autorid

Nimi	Pseudonüüm	Sünniaeg	Sünnikoht	Haridus		Elukoht	Amet, tegevusala	Kirjanduslik tegevus	Töösed 1890–1918	Esindatus balti kultuuriajakirjades ja antoloogiates 1890–1918*
				Tartu ülikool	Teised koolid					
1	Ascharin, Andreas	1843	Pärnu	jur 1865–74	gümnn (Tartu)	Tartu, Peterburi, Riia	ajakirjanik (<i>St. Petersb Ztg</i>), saksa keele ülenõpetaja (Riia Aleksandri ja Lomonossovi gümnn)	luule, tõlked (Puškin, Lermontov)		Staël-Holstein, BM, Grothuss
2	Badendieck, Alexander Andreas	1836	Riia		kreiskool (Riia), õpet sem (Tartu), pedag inst (Peterburi)	Riia, Tartu, Peterburi, Viitebsk	vene keele õpetaja (Tartu kreiskool), saksa keele õpetaja (Viitebski gümnn)	proosa (romaanid)	5	
3	Baumbach, Nicolai	1831	Skrunda (Schkrunden) pastoraat (K)	zool, med 1852–75	gümnn (Miiitavi, Liibavi)	Peterburi, Kroonlinn, Kuramaa, Uuralid, Soome	arst	luule		Johanson
4	Brunier, Ludwig	1825	Schwerin			Lüübek, Kuramaa, Liivimaa	enäõpetaja (Lüübek)	luule, proosa (reisikirjad Kuramaalt, Elisa von der Recke biogr)		Johanson
5	Börtcher, Mathilde (sünd Neumann, abielus Tartu arsti ja prof Arthur Börtcheriga)	1840	Miiitavi (Mitrau)			Tartu		lastekirjandus	1	DMR, Kalender
6	Carblom, Marie	1831	Ergeme (Ermes) pastoraat (L)					luule		Staël-Holstein

7	Clode-Jürgensburg, Elisabeth von		1840				Tallinn, Poola			luule		Stael-Holstein
8	Cziesch, Friedrich		1841	Ria			Tartu, Ria	ajakirjanik (<i>Rig Tageblatt</i>)	luule, proosa (novellid)			Stael-Holstein, RA
9	Ditmar, Friedrich von		1843	Vana-Vändra (Alt-Fennern) mõis (L)	jur. maj 1863-66	Schmidt'sche Anstalt (Viljandi)	Reisinud Eu- roopas, alates 1879 Vana- Vändras	mõisnik	luule			Stael-Holstein
10	Eckardt, Guido		1843	Viljandi	jur. 1863-66, 1868	Schmidt'sche Anstalt (Viljandi)	Tartu, Viljandi, Pärnu, Ria	kihelkonnakohtunik (Pärnu), jurist (Ria), ajakirjanik (<i>Zig für Stadt und Land</i>)	luule			Stael-Holstein, BM, Grothuss, Johanson, Kalender, Unsere Heimat, Kiefern
11	Eckardt, Julius		1836	Valmiera (Wolmar) (L)	jur. 1856-59, cand	gümn (Birkenruh, Ria), ülik (Berlin), dr phil (Leipzig)	Ria, Marseille, Stockholm, Berliin	jurist, ajakirjanik (<i>Rig Zig</i> peatoimetaja, <i>Grenzboten</i> jne), Saksa peakonsul Marseille's ja Stockholmis	luule			Grothuss
12	Féaux, Emmy du (sünd Asplind)	Ernst Dorn	1837	Talsi (Talsen)			Talsi		proosa	1		
13	Fowelin, Karl		1836	Lēdmāne (Ledemānns- hof) (L)	teol 1857-61	gümn (Birkenruh)	Tartu, Ria, Valga, Viljandi	eraõpetaja (Ria), õpetaja (Valga, Võnnu), Viljandi eratütarlastekooli juhataja	luule, tõlked (rootsi kirj)			Stael-Holstein
14	Freytag- Loringhoven, Alexander von		1846	Rio de Janeiro	jur. 1873-75	gümn (Bremen), ülik (Berliin)	Tartu, Ria, Saaremaa, Berliin	mõisnik Saaremaal (Tiinuse/Ficht), Ria linnaatri halduskomitee liige	luule, proosa (humoreskid, skitsid, memuaarid), draama	11		Kiefern

15	Freytag-Loringhoven, Leocadie von (sünd von Camphenhausen)	1842	Dubinska (Dubinsky) (L)			Skulte (Adjamünde) mõis	rajas Skulte mõisa 6-klasilise kasvatustutuse poistele, oli selle direktoriks aastatel 1872-1894	luule		Unsere Heimat
16	Glehn, Nicolai von	1841	Jälgimäe (Jelgimägi) (E)	agr 1861-64		Tartu, Kõrgepea (Hohenhaupt) mõis (Glehn loss)	mõisnik	luule, proosa (mälestused)	6	Johanson
17	Gutzkowski, Elisabeth von (sünd von Ramm, abielus riiginõunik M. von Gutzkowskiga)	1832	Padise (Padis) mõis (E)			Narva, Odessa, Peterburi, Tallinn		luule		Stael-Holstein
18	Hasselblatt, Julius	1849	Tver (V)		rüüdi- ja toomkool (Tallinn), ülik (Peterburi)	Peterburi, Berliin	riigiametnik, ajakirjanik (St. Petersburg, <i>Moderne Kunst</i> (Berliinis))	draama, proosa, kunsti- ja teatrikritika	5	
19	Hausmann, Julie	1826	Riia		haridus isa Johann Michael Hausmanni, Mitiavi güünni ülemõp käe all	Mitiavi, kuurort-reisid Pt, Šveits, Sks jmn. Peterburis koos õe Elise Hausmanniga		vaimulik luule	1	
20	Holm, Mia (sünd von Hedenström)	1845	Riia		Holmi tütarlastekool	Riia, München, Liütbek, Berliin, Potsdam	õpetaja, võitis üle isa tütarlastekooli juhtimise Riias	luule	2	Stael-Holstein, Grothuss, Kalender, HS
21	Hoyningen-Huene, Friedrich von	1843	Lehise (Lechts) mõis (E)		rüüdi-ja toomkool (Tallinn)	Lehtse mõis	mõisnik, lepidopetroloog, fenoloog	luule		Stael-Holstein
22	Jaksch, Elfriede	1847	Riia			Riia, Viin		proosa (romaanid, jutustused)	5	
23	Kempe, Walter (pseud)	1845				Saksamaa, Ameerika		luule		Grothuss, Johanson, BM

24	Keyserling, Emma von									proosa (romaan)	1	
25	Kolberg, Ferdinand	1830	Riia	klassik filol 1851-55, cand	gümnn (Riia)	Tartu, Riia	saksa keele ülemõpetaja (Bucholtzi kool, kubermangugümnn Riias), eraõpetaja	luule	Staël-Holstein, Johanson			
26	Kroeger, Sigismund Otto	1825	Märsneni (Marzenhof) (L)	med 1846-52	gümnn (Tartu), ülik (Berliin, Praha, Viin)	Tartu, Riia, Berliin, Praha, Viin	arst, sanatooriumijuhataja Riias	luule	1			
27	Köcher, Hermann von	1844	Tallinn	filos, med 1863-65	gümnn (Tallinn), ülik (Moskva, Peterburi)	Tallinn, Peterburi, Moskva, Siber	õpetaja (Peterburi, Siber)	luule, tõlked (Nekrassov)	Grothuss			
28	Linde, August	1844	Haapsalu				insener	luule	1			
29	Lortsch, Franziska (sünd Runzler)	1844	Durbe (Durben) (K)		kool (Liibavi)		muusika- ja keeleõpetaja	luule, proosa, tõlked (vene kirj)	2			
30	Malsch, Marie von (sünd von Vink)	1830	Mitavi					luule, proosa (novellid), lastekirj	1			
31	Meyer, Julius	1846	Göttingen		gümnn (Göttingen)	Göttingen, Riia	pankur (Riia)	luule	2			
32	Nortbeck, Eugen von	1842	Tallinn	jur 1861-65, cand	rüütli- ja toomkool, gümnn (Tallinn)	Tallinn	advokaat, Eestimaa Kirjanduse Seltsi asepresident	luule	Grothuss			
33	Nölting, Bertha	1848	Hamburg			Hamburg, Karls- ruhe, Giesen, Riia	õpetaja	proosa (novellid), luule, kriitika	Grothuss, Staël-Holstein, Johanson			

34	Pantenius, Theodor Hermann		1843	Mitavi		güm (Mitavi), ülik (Berlin, Erlangen)	Mitavi, Berlin, Ria	toimetaja, ajakirjanik (<i>Rig Ztg. BM, Dabheim, Vöhlgen & Klasing Monasthofe</i>), Läti Kirjanduse Seltsi sekretär	proosa		4	Grothuss
35	Pezold, Leopold von		1832	Pärnu	teol, hist 1851-55	kool (Tallinn, Peterburi), kunsti- kool (Karlsruhe), kustiakad (Düsseldorf)	Tallinn, Peterburi, Ria, Düsseldorf, Karlsruhe	koduõpetaja Tallinnas, ajakirjanik, (<i>RZ, Rig Ztg</i>), maalikunstnik, portreemaalija Peterburis	luule			Stael-Holstein
36	Reutern, Sophie von		1829	Austria			Tartu, Peterburi, Tübingen		luule, proosa			Stael-Holstein
37	Samson-Himmelsjerna, Hermann von		1826	Olustvere (Ollustfer) (L)	nat 1845-49	ülik (Berlin, Leipzig), Ecole nationale (Paris)	Partis, Urvaste	Urvaste mõisnik, insener (Tapa-Tartu raudtee ehitaja), Peterburi tapeetivabriku direktor	luule			Stael-Holstein
38	Schlippenbach, Gabriele von	Herbert Rivulet	1848	Izriede (Fisch- röden) (K)			Liibavi, Luxemburg		luule, proosa		15	Stael-Holstein, BM
39	Schmidt, Alexander	Alexander Olanda	1838	Pärnu		dr phil	Reisinud Euroo- pas (Pr, Ing, It), Ria, Neustadt	ajakirjanik (<i>St. Petersb Ztg</i>), saksa keele õpetaja (Ria Aleksandri ja Lomonossovi gümn)	proosa (romaanid)		5	
40	Seuberlich, Rudolf		1841	Ria		güm (Ria), kaupmehe õpipoiss (Pr, Hisp)	Ria	agentuuri <i>R. Seuberlich</i> korrespondent, linnavolikogu liige, <i>Röger Dichter-Verein</i> president	luule, ooperilibretod, kabareekupleed, tõlked (vene kirj)		7	Stael-Holstein, Grothuss, Johanson, Unsere Heimat, HS
41	Sintenis, Franz		1835	Dessau		ülik (Bonn, Berlin, Võru, Tartu klassik fil)	Bonn, Berlin, Võru, Tartu	õpetaja (Võru ja Tartu güm), entomoloog	proosa (muinas- jutud), lastekirj, kirjanduskriitika		1	Stael-Holstein

42	Sprengel, Albert		1832	Harz			kunstiakad (Dresden)	Dresden, Tallinn	joonistusõpetaja, kunstnik (Tallinn)	luule	1	
43	Treymann, Mathias		1839	Riia	med 1858- 63		Riia toomkool	Riia, Kiiev, Viirebsk, Liivimaaal (Ungurpils/Pürkeln), 1883 Riias	arst	luule		Kiefern
44	Ungern-Sternberg, Julie von (sünd von Folck)		1821	Karkuse (Karkus) mõis (E)				Harku mõis		luule		Stael-Holstein
45	Ungern-Sternberg, Luise von		1840	Noarootsi (Nuckö) (E)				Peterburi, Austria		luule		Grothuss
46	Vietinghoff-Scheel, Lilly von (abielus L. v. Schroederiga)		1844	Limbaži (Lemsal) (L)			koduõpetus (Võnnu, Riia)	Riia, Tartu, Viin, Innsbruck		proosa (muinasjutud), lastekirjandus	1	RA
47	Walcker, Richard Heinrich		1836	Tartu	teol 1854-58			Tartu, Kaasan, Kaukasus	koduõpetaja, pastor (Omsk, Harkov, Saraatov)	luule		Stael-Holstein
48	Wilm, Nikolai von		1834	Riia			konservatoorium (Leipzig)	Riia, Leipzig, Peterburi, Wiesbaden	Riia Linnateatri muusikadirektor, õpetaja (Peterburi)	luule		Stael-Holstein, Grothuss, HS
49	Sünniaasta 1850–1879											
49	Aeckerle, Helene		1875	Kuressaare			õpingud Berliinis	Berlin		proosa (novellid, jutustused)	2	HS, DMR
50	Auster, Alma		1845	Suure-Kõpu (Gross-Köppo) (E)			Lindheimsche Anstalt (Pärnu)	Pärnu	õpetaja	luule		Stael-Holstein
51	Andrejanoff, Viktor von	Livonius	1857	Kozlov (Tambovi kubermang) (V)	pol oec 1876-77		gümnn (Riia), ülik (Jena, Berlin)	Riia, Tartu, Jena, Berlin	vabakutseline kirjanik ja ajakirjanik	luule, proosa (novellid), tõlked (läti muinasjutud)	6	Stael-Holstein, BM, HS, Johan- son, Grothuss, Unsere Heimat

52	Baer, Marie Hermes von		1866	Valkla (Wallküll) (E)		koolehariidus Dresdenis	Dresden		luule, proosa (jutustused), draama, lastekirj	4	
53	Bauer, Erwin	Lynkeus, Cassand- ra, Junius Redi- vividus	1857	Tartu	hist, filol (vene k ja kirj) 1875- 80, cand 1882	gümnn (Pärnu), ülik (Moskva)	Tartu, Tallinn, Moskva, Berliin	vene keele õpetaja (Tallinna toomkool), ajakirjanik (<i>RZ, Nord Rundschau</i> asutaja)	proosa (romaan, novellid), kriitika, publististika, tõlked (vene kirj), Schlaraf- fen-Klänge Revalia (1883) koostaja	3	
54	Behrsing, Arthur	Erich Grote	1873	Valena (Wellan) (L)	teol 1893-97	gümnn (Ria), ülik (Jena)	Ria, Tartu, Jena, Tallinn, Võru	õpetaja (Tallinn, Võru)	draama, tõlked (eesti kirjandus), kirjanduskriitika	1	
55	Berends, Alexander		1863	Peterburi	teol 1884-90, cand	Peterburi Püha Peetri Kool, ülik (Peterburi), mag theol (Berliin)		Tartu ülikooli õppejõud 1895-1912, prof 1911-1912	draama	1	
56	Bergmann, Eugen	Eugen Ernst	1857	Dobele (Doblen) (K)	farm 1879-80		Dobele, Smiltene	apteeker	proosa (novellid, mälestused)	2	HS, Kiefern
57	Bertels, Kurt		1877	Ria		gümnn (Ria), ülik (Freiburg, Berliin)	Ria, München	kunstikirjastuse Piper kaasomanik (München)	luule, kunstikriitika	1	Goetz
58	Bienemann, Friedrich G.		1860	Bessaabia	filol, teol, hist 1879-85, cand	gümnn (Miiavi, Viljandi)	Miiavi, Viljandi, Tartu	ajaloo ülemõpetaja (Birkenruh), BM pea- toimetaja, DZ toim	proosa (mälestused, muistendid)	1	
59	Bodisco, Theophile von	Magda Kaarsen	1873	Tallinn		Marie Muyscheli erakool (Tartu), koduõpetus	Tallinn, Berliin		proosa	3	Stael-Holstein, Kiefern
60	Boetticher, Curt von		1876	Ria	jur, teol 1897- 1900		Ria	professor	draama	2	
61	Brentano, Hanny		1872	Moskva			Austria		proosa (menuaarid), lari keele õpiku autor	1	

62	Büttner, Hans		1871	Ria	hist 1889-	güm (Kuldiga/ Goldingen), ülk (Marburg, Leipzig)	Ria, Tallinn, Marburg, Leipzig	ajakirjanik Tallinnas ja Riias (<i>DZ, Rev Beobachter</i>)	luule	1	Kiefern
63	Christiani, Wilhelm		1871	Tõstamaa (Testama) (E)	fil 1891- 95	güm (Viljandi)	Viljandi, Tartu				Staël-Holstein
64	Dreyersdorff, Alberta		1864	Grobinas (Grobín) (K)			Liibavi	kasvatataja (Liibavi)	luule		Staël-Holstein, Grothuss
65	Dukmeyer, Friedrich		1864	Ranka (Ramkau) (L)		güm (Ria), ülk (Peterburi, Berliin)	Ria, Peterburi, Berliin		draama, luule, proosa (novellid)	7	
66	Eckardt, Guido Hermann	Fritz Geron Per- nauhm, Pico	1873	Pärnu		güm (Kuldiga/ Goldingen), ülk (München)	Ria, München, Konstanz	muusikaõpetaja, teatrikritik, ajakirjanik (<i>Big Rundschau</i>)	proosa (romaanid, fõljetonid), luule, teatri- ja muusikakriitika	3	Goetz
67	Ederberg, Wilhelmine (sünd Elens, abielus pastor Friedrich Ederbergiga)	Helmi	1861	Kavastu (Kawast) (E)		kooliharidus Paides ja Tallinnas	Paide, Tallinn, Soome, Vana-Kaarina (Saaremaal)	koduõpetaja	luule (eesti, saksa keeles), tõlked (Lydia Koidula)		Staël-Holstein
68	Engelhardt, Alexis von		1868	Laukese (Lautzen) (K)		Zeddelmanni erakool (Tartu)	Berliin, München		luule	1	BM
69	Engelhardt, Helene von (Engelhardt- Pabst, Engelhardt- Schellenstein, abielus muusik Louis Pabstiga)	Felix Norden- stein	1850	Wileiki, Leedu		Mitavi tütarlaste- kool	Lapsepõlv Laukese (Laut- zeni) mõisas Kuramaal, Riia, Stuttgart, Lon- don, Austraalia, Peterburi		luule, proosa (novellid, fõljetonid)	5	Staël-Holstein, BM, HS, Grothuss, Kiefern, RA
70	Erdberg- Krczenciewski, Robert von	Adelbert Wilhelm	1866	Ria		güm (Ria), ülk (Marburg, Halle, Viin)	Ria, Marburg, Halle, Viin	toimetaja (<i>Volksbildungs- archiv</i>), Preisi kultuuri- ministeeriumi ametnik	draama, luule	5	

71	Erdmann, Bruno		1876/ 7	Võnnu (Wenden) (L)	jur. hist 1899- 1900	Zeddelmanni erakool (Tartus), gümnn (Pärnu), õpingud Riias ja Berliinis	Riia, Berlin		proosa (novellid)	1	
72	Fedorow, Adolf		1864	Peterburi	med 1882-84			kaupmees	draama, följetonid, teatrikritika	1	
73	Fehre, Eduard		1862	Tobolsk	hist 1882-88, cand	gümnn (Miiavi)	Tartu, Riia	õpetaja (Tartu, Riia), arhiivaar, bibliotekaar	luule		Kiefern, BM, Kalender
74	Fircks, Alice von (sünd von Rahden)		1870	Gavieze (Gawesen) (K)					lastekirjandus	1	
75	Freymann, Karl von		1878	Tartu	hist, fil 1898- 1903, cand hist	Zeddelmanni erakool (Tartu), gümnn (Tartu, Narva, Pärnu)	Tartu	koduõpetaja Livimaa, ajakirjanik (<i>BM, Rig Rundschau, DZ, Rig Ztg</i>)	draama, luule, proosa (jutustused)	5	Kiefern, BM, Kalender, Krüger
76	Gachtgens, Eva		1872	Stämeriena (Stomersee) (L)			Lapsepõlv Võnnus, Lõuna-Venemaa, Hamburg		proosa (mälestused), lastekirjandus	6	
77	Gachtgens, Hermann	Hermann zu Ysentorff	1875	Riia		gümnn (Greifswald, Giessen, ülik (Rostock, fil)	Greifswald, Giessen, Rostock, Altona	õpetaja (Altona)	draama, proosa (romaan)	3	
78	Gaffron- Oberstradam, Walter von		1858	Poznan			Võru	raamatukaupmees, lauluseltsi juhataja (Võru)			Stael-Holstein, Unsere Heimat
79	Girgensohn, Lotta	G. Atol	1869	Bessaabia			Berlin, Frankfurt/M		proosa	5	HS
80	Glasenapp, Gregor von		1855	Luutsniku (Lurznik) mõis (L)	keem 1874-75	gümnn (Tartu), õpingud Münchenis, Tübingenis	Tartu, Vilnius, München, Tübingen	kohtunik (Tartu, Vilnius), itaalia kirj prof Tartu ülikoolis	luule, proosa, kritika		HS, BM, DMR

81	Grorhuss, Jeannot Emil von		1865	Ria		gümnn (Ria), ütlük (Berlin)	Ria, Berlin	toimetaja (<i>Deutsche Post</i> , <i>Am Weisstuhl der Zeit</i>), ajakirja <i>Der Turner</i> asutaja	luule, proosa (romaan), kriitika, antoloogia „Das bal- tische Dichterbuch“ (1894) koostaja	3	Stael-Holstein, BM, Johanson, Grorhuss, Kalender, Unsere Heimat
82	Grube, Max		1854	Tartu		gümnn (Breslau)	Tartu, Breslau, Sks	näitleja (Meiningen, Lübeck, Bremen, Leipzig, Dresden, 1888-1906 <i>Kgl Schauspielhaus Berlin</i>), 1909 Meiningeni õukonnateatri direktor	teatrikriitika, draama, memuaarid, luule	5	
83	Guenther, Victor		1873	Ria		erakool, gümnn (Ria), lavakunsti- õpingud (Weimar)	Ria, Weimar		luule, proosa (mälestused)	2	HS, Grorhuss, Kiefern
84	Gutfeldt, Ina	Ani Kathrein	1863	Tartu		õpetajaeksamid (Tartu)	Tartu, Tallinn	õpetaja (Tallinn)	luule, proosa (muinasjutud, romaan)	4	
85	Güldenstubbé, Maximilian von		1850	Kuressaare	jur 1869-73, cand	gümnn (Kuressaare)	Kuressaare, Tartu	kohtunik (Tartu)	proosa, luule	2	Stael-Holstein, Grorhuss
86	Haeußler, Auguste (sünd von Hirschheydt)		1856	Valga					luule		Stael-Holstein
87	Hafferberg, Robert		1860	Ria		gümnn (Ria)	Ria	kaupmees; Ria <i>Dichterverein</i> i liige			Stael-Holstein
88	Harnack, Otto		1857	Erlangen	hist 1875-79, cand	gümnn (Tartu), ütlük (Göttingen, Berlin), dr phil (Berlin)		ülemõpetaja (Birken- ruh), Võnnu erakooli rajaja, ajakirjanik (<i>Preus- sische Jahrbücher, Allgem Zig in Rom</i>), <i>Deutscher Künstlerverein</i> i sekretär	luule, draama, kriitika, Goethe teoste toimetaja	2	Stael-Holstein, Grorhuss

89	Herzack, Viktoria von (sünd Eggers, abielus näitleja Johann von Herzackiga)		1871	Ria					horelliomanik Pärnus	proosa (novellid), näidendid	1	RA
90	Herweg, Julie									näidend	1	
91	Hirschberg-Pucher, Eugenie									luule, draama	3	BM, Kalender, Kiefern
92	Hirschheydt, Alexander von		1854	Kaives (Kayenhof) (L)	jur 1875-79	kunstiakadeemia (Berliin)	Kaives		moisnik	proosa (novellid)	1	
93	Hirschheydt, Gustav von		1853	Valga	fil, jur 1873-78, cand	Sinteni kool Võrus, gümn (Tartu, Riia kubermangugümn)	Valga, Vonnu		kohtuametid, Liivimaa Saksa Seltsi asepresident	luule		Kalender
94	Hirschheydt, Heinrich von		1855	Valga	teol 1875-82	algkool (Võru), gümn (Tartu)	Tartu, Umurga (Ubbenorm) (L)		pastor (Umurga)	draama	1	
95	Hirschheydt, Helene von		1858	Vaivara (E)						draama	1	
96	Holm, Korfiz		1872	Ria		gümn (Riia, Lüübek), ülik (Berliin, München jur)	Riia, Berliin, München		toimetaja (<i>Simplicissimus</i>), Albert Langeni kirjastuse lektor, kaasomanik	proosa (novellid, romaanid), draama, tõlked (vene kirj)	10	HS, Krüger
97	Hoyningen-Huene, Alfred von		1875	Masalu (Matzal) (E)		koduõpetus	Eesti, Argentina, Berliin		<i>Argentinische Tage- und Wochenblatt</i> i kaasväljaandja	proosa (jutustused)	2	
98	Hunnius, Carl	Benoni Justinus	1856	Narva	teol 1876-82	Johannis-Kirchenschule (Narva), gümn (Riia)	Tartu, Riia, Narva, Kuressaare		pastor ja ülemõpetaja (Tartu, Kuressaare, Miiavi), <i>Posimehe</i> muusikakriitlik, <i>HS</i> i väljaandja	luule	5	Stael-Holstein, BM, Johanson, Gorthuss, Kalender, Unsere Heimat, HS

99	Jannsen, Harry	Konrad Wölther	1851	Pärnu	filos, fil 1874-78	gümnn (Pärnu, Tartu)	Pärnu, Tartu	ajakirjanik (<i>Pärnu Eesti Postimees, Die Heimats</i>)	luule, tõlked (eesti kirj)		DMR
100	Johannsohn, Agnes von		1870	Durbe (Durben) pastoraat (K)					luule		Stael-Holstein
101	Johnas, Wilhelm		1880	Ilukste (Illuxt) (K)	med, teol, nat 1900-02	Peterburi Püha Peetri Kool, ülik (Leipzig, filol)	Peterburi, Tartu, Leipzig		luule	1	
102	Karotom, Adolf	Ado Karotom (Karotom)	1865	Illusaar Läänemaal (E)		algkool (Lihula, Haapsalu), gümnn (Pärnu)	Tallinn, Peterburi, Berliin, Kopenhagen	Tallinna saksa näiterupi liige, ajakirjanik (<i>St Petersburger Herald, Berliner Tageblatt, Tataja, Postimees, Meeleajutaja, Olenik</i>). Ajakirja <i>Lõnnu teel igavese jää väljale. Maatim ja mis teda huvitab</i> (1896) väljaandja	proosa (novellid), draama, tõlked (sks, vn kirj)	2	
103	Kegel, Franz		1873	Rüa		linnarealkool (Rüa)	Valga, Rüa	eraametnik (Valga, Rüa)	luule	2	
104	Keyserling, Eduard von		1855	Täsu-Padure (Tels-Paddern) (K)	jur 1875-77	gümnn (Kuldiga/Goldingen)	Kuramaa, Viin, Stuttgart, München	möisnik	proosa, draama, kunsti- ja kirjanduskritika	16	Krüger
105	Keyserlingk, Robert von		1873	Tallinn	med 1892-96	toomkool, Nikolai gümnn (Tallinn), ülik (Berliin, Dresden)	Tallinn	arst (Tallinn)		1	
106	Klot, Helene von (abelludes Klingenberg)	H. K. v. Heydenfeldt		Puikule (Puikeln) (L)			Berliin		proosa (romaan)	1	
107	Korff, Iwan von								proosa (romaanid, jutud)	2	

108	Kraus, Eberhard		1857	Triigi (Ottenküll) (E)	hist 1877-82, cand	gümni (Miiavi, Kuldiga/ Goldingen)	Moskva, Königsberg, Riia, Tartu	koduõpetaja (Eestimaa, Moskva), ajakirjanik (<i>Libausche Ztg. Ostpreu- ische Ztg. Baltische Post</i>)	proosa (jutustused, romaanid), luule, kirjanduskriitika	4	Stael-Holstein, Johanson, Grot- huss, Kalender, Unsere Heimat, HS, RA
109	Krause, Walter								draama	1	Kalender
110	Krenkel, Theodor		1865	Harkov	fil 1885- 87	gümni (Tartu)	Tartu, Venemaa	koduõpetaja (Venemaa), keeleteadlane (Tartu)	luule		Stael-Holstein
111	Kupffer, Ėlsär von	Elisaron	1872	Vaivina (Sophienhof) (E)		gümni (Tallinn), ülik (jur Peter- buri, hist, filos München, Ber- liin), kunsti- õpingud Itaalias	Peterburi, München, Berliin, Itaalia, Sveits	kirjanik, kunstnik, filosoof	luule, proosa (novellid), draama	11	Stael-Holstein, HS
112	Kupffer, Marie									1	
113	Kügelgen, Constantin Wilhelm von		1868	Triigi (Ottenküll) (E)		ülik (teol Königsberg, Leipzig)	Königsberg, Leipzig, Dresden, Tartu, Chemnitz	ÕES-i raamatukogu- hoidja (Tartu), eraõpet- lane (Leipzig, Dresden), pastor (Chemnitz)	luule	1	
114	Kügelgen, Paul Siegwart von		1875	Peterburi	teol 1894-96	Peterburi Püha Anna Kool, ülik (jur, Peterburi)	Tartu, Peterburi	<i>St. Petersburger Zeitung</i> väljaandja	luule	1	
115	Kühn, Leonore (abieluldes Ripke, Frobenius)		1878	Riia		kõrgem tütar- lastekool (Riia), muusikaõpingud (Berliin, Pariis), ülik (fil Berliin, Erlangen, Freiburg), dr phil	Riia, Pariis, Berliin	kirjanik ja ajakirjanik (Berliin)	luule, esteetika- alased kirjutised	1	BM

116	Külpe, Frances (sünd James, abiellus 1882 R. von zur Mühleniga, 1892 Mitiavi pastori E. Külpega)		1862	Buroš (Orjoli kubermang) (V)		Kirty Schultze kool (Tartu), õpetajaeksamid	Orjol, Kuramaa, Tartu, Mitiavi, Vesaulle (Alle- Rahden, K), Liibavi		proosa	14	DMR, HS
117	Landesen, Selma		1854	Torma pastoraat (L)		Mellini õpetajate seminar (Tartu)	Tartu	erakasvataja, religiooniõpetuse ja saksa keele õpetaja (Horni kool Tartus)	luule		Staël-Holstein
118	Lieven, Gustav Adolf von		1852	Aizpute (Hasenpoth) (K)	jur 1874-77	ülik (kunstiajal, Strasbourg, Leipzig)	Tartu, Strasbourg, Leipzig, Peterburi	Peterburi Ermitaži maaligalerii konservaat	luule		Staël-Holstein
119	Lingen, Thekla		1866	Kuldiga (Goldingen) (K)		lavakunstiõpin- gud (Peterburi)	Peterburi	näitleja (Peterburi)	luule	4	
120	Loudon (-Serben), Harald von		1852	Džerbene (Serben) (L)	jur 1871-76		Riia, Džerbene	kohtuametid (Riia), mõisnik (Džerbene/ Serben)	luule	1	
121	Marholm, Laura (sünd Mohr, abielus rootsi kirjaniku Ola Hanssoniga)	Leonhard Marholm	1854	Riia		tütarlastekool Riias, õpetajaeksamid	Riia, Kopenhagen, Friedrichshagen, Schlensee, München, Pariis, Viin	kirjanik, ajakirjanik, kriitik	proosa (novellid), draama, kriitika, natskismusealased kirjutised	6	
122	Maydell, Johannes von		1851	Suure-Lahru (Gross- Lechtigall) (E)		rüüdi- ja toom- kool (Tallinn), güm (Pärnu)	Tallinn, Pärnu, Uuralid	töötas Uurali kullakaevandustes, sõjaväeteenistus	luule		Staël-Holstein
123	Mengden, Alexander von		1852	Soikina (Peterburi kubermang)	jur 1872-76, cad	güm (Liibavi)	Peterburi, Riia, Võnnu, mõisad Volmari ümbruses (Limšeni, Viki, Galgauska), Tartu	ametnik, kohtunik (Peterburi, Riia, Võnnu), mõisnik Liivimaal (Limšeni, Viki, Galgauska)	luule, proosa (romaan)	1	Staël-Holstein, BM, HS, Johan- son, Grothuss, Kalender, Unsere Heimat, Kiefern
124	Mertus, Friedrich		1858	Heimali (L)				notar	luule		Staël-Holstein

125	Mickwitz, Christoph	1850	Tartu	fil 1869-77 and 1882	gümnn (Tartu)	Tartu, Viljandi, Tallinn	õpetaja (Viljandi gümnn), saksa keele ülemõpetaja (Tallinna toonkool) , ajakirjanik (<i>St. Peterib Ztg RZ</i>)	luule, draama	4	Staël-Holstein, HS, Grothuss
126	Middendorff, Harriet von (sünd von Budberg)	1853	Tallinn			Kolu (Kollo), Penijõe (Pennijõggi) mõis		luule		Staël-Holstein, Grothuss
127	Neander, Theodor	1850	Bessaraabia	teol 1870-82	gümnn (Miiavi)	Tartu, Miiavi	koduõpetaja Liivimaal (Rõngus jm), õpetaja Peterburis jm Venemaal, pastor Gulbenes (Schwanenburg), ajakirjanik (<i>Mitauer Ztg, Latviesu Avizes</i>)	proosa (novellid)	1	
128	Pisrohlkors, Marie von (sünd von Freytag-Loringhoven)	1952	Paju mõis (Pajomõis) Saaremaal (E)			Saaremaa, Viin		proosa (romaan)	1	
129	Ramm, Gerta von	1872	Hatu (Hattokütl) (E)			Rakvere	õpetaja, internaadijuhataja (Rakvere)	lastekirjandus, luule	4	BM
130	Rehren, Ludmilla von (abielus Heymer)	1875	Saaremaa		tütarlastekool	Ria, Berlin	diakoniss (Ria), ajakirjade kaastöölise	proosa	7	HS
131	Rennenkampff, Anna Lydia von (sünd von Kupffer)	1861	Voronež					näidend	1	
132	Ropp, Max Alexis von der	1876	Biksti (Bixten) (K)				arhitekt, kirjanik	proosa (romaan)	1	
133	Rosenberg, Richard	1871	Ilukste (Illuxt) (K)	teol 1893-99	Nikolai gümnn (Liibavi)			luule		Staël-Holstein

134	Röhde, Alide von		1860	Pihkva			koduõpetajaeksa- mid, muusika- õpetajaõpingud	Tallinn	muusikaõpetaja, helilooja ja harfimängija (Tallinn)	proosa (novelletid, muinasjutud)	1	
135	Schilling, Otto von		1874	Miitavi			ülilik (Moskva, Jena, Leipzig)	Moskva, Jena, Leipzig		luule, kriitika	2	DMR, HS, Kalender, Unsere Heimat, Kiefern, Goetz
136	Schmid, Hedda von (abielus A. von Resemanniga)		1864	Pärnu			koduõpetus (Astrahan)	Enivere (Sternberg) mõis Läänemaal		proosa, luule	23	Staël-Holstein, DMR, HS, Johanson, RA
137	Schmidt, Hans		1854	Viljandi			Schmidt'sche Anstalt (Viljandi), gümnn (Viljandi), konservatoorium (Leipzig), muusikaakadeemia (Berliin, Viin, Frankfurt/M)	Viljandi, Tartu, Kuressaare, Riia 0	Kuressaare muusika- kooli direktor, vabakutseline muusik Rias, helilooja, õpetaja, dirigent. Lähedastes suhetes Johannes Brahmsi ja Clara Schumanniga	luule, rõlked (vene, norra, läti, eesti laulud)	1	Staël-Holstein, Gorhuss, Kiefern
138	Schrenck, Erich von		1868	Riia	teol 1888-, mag		Kollmanni eragümnaasium (Tartu)	Tartu, Peterburi, Riia	õpetaja (Tartu, Peterburi, Riia)	draama		BM
139	Schroeder, Leopold von		1851	Tartu	fil 1870- 73, cand 1877, dr 1879		gümnn (Tartu), ülilik (Leipzig, Jena, Tübingen, Berliin)	Tartu, Innsbruck, Viin, Leipzig, Jena, Berliin	indoloog, vana-india keelte dotsent Tartus 1877-1894, prof Innsbruckis, Viinis (alates 1899). OES-i aulige	uurimused indo- loogiast, võrdlevast religioonilooist, eesti mitoloogiat ja etnograafiat, kriitika, luule, draama	6	Staël-Holstein, BM, Johanson, Gorhuss, Unsere Heimat
140	Schulmann, Helene von (sünd Pilar von Pilchau)		1856	Vardi (Schwar- zen) (E)						proosa (juttustused tütarlastele)	2	
141	Seemann von Jesersky, Nikolai		1852	Riia	maj 1875-81, cand		gümnn (Riia)	Riia, Tartu	notar, maksuametnik	luule	2	

142	Seubertich, Hermann		1878	Lielpäce (Pahzen) (K)		linna-reaalkool (Riia), polittehnikum (Riia, arhit)	Riia, Kuressaare	arhitekt, juhatais Kuressaare lossi ehitamist aastatel 1904-1905, arhitektuuriõppejõud (Riia polittehnikum)	luule		Kiefern
143	Sichmann, Martha		1871				Venemaa, Sasmaka (Sassmacken)	kasvataja (Venemaa), Sasmaka (Sassmacken) tütarlastekooli juhataja	luule		Stael-Holstein
144	Siebert, John		1867	Tallinn	teol 1888-	gümnn (Tallinn)	Tallinn, Tartu, Pihkva, Saraatov, Minsk	õpetaja (Pihkva, Saraatov, Minsk, Tartu, Tallinn)	draama, proosa (jutustused)	8	HS
145	Sintenis, Franz jun		1866	Tartu	teol 1885-		Ridala (Röthel)	pastor (Ridala)	luule		Stael-Holstein
146	Simson, Ewald	D. Samiels	1869	Tartu	jur 1886-		Peterburi	ametnik (Vene välisministereerium), Haagi (1898) ja Pariisi (1900) konverentside delegaat, veneke ajakirja <i>Rahvaste- ja Riigioigus</i> asutaja	luule, proosa (jutud)	4	
147	Stael-Holstein, Lucie von (sünd von Nolcken)	Sylva Testa	1857	Luunja (Lunia) mõis (L)			Tõstamaa mõis		proosa (romaanid), luule	2	BM
148	Stavnhagen, Karl		1854	Srante (Strandhof) (K)	fil 1881-82	gümnn (Kuldiga/Goldingen), ülik (München, Tübingen)	Mitavi	õpetaja (Mitavi), <i>Bingenschule</i> direktor, ajakirjanik (<i>DZ, Balt Tagesztg, Mitau's Ztg, Karl Ztg</i> j)	draama, luule	5	BM, HS, Kalender
149	Stempel, Alexander von								draama	1	
150	Stern, Bernhard	Bernhard Szana	1867	Ria		gümnn (Ria)	München, Berliin, Viin	krahv Schacki sekretär (München), kunsti- ja teatrikritik (<i>Berliner Tageblatt</i>), ajakirjanik, publitsist, kirjanik (Viin)	proosa (memuaarid, reisikirjad Venemaal ja Türgist), luule, kirjanduskriitika	2	

151	Stern, Maurice (Moritz) Reinhold von	1860	Tallinn			gümni (Tartu), tülik (Zürich, med. filos)	lapsepõlv Vänamõisa (Friedrichsheim) Pärnumaal, Tartu, Tallinn, New York, Zürich, Linz	ajakirjanik (<i>RZ. Zürcher Volksblatt</i>), tõeline, farmitõeline, ajakirjanik USA-s, <i>New-Jersey-Arbeiter-Zig</i> i asutaja, <i>Stern's liter Bulletin der Schweiz</i> i asutaja	luule, proosa (romaanid, aforismid, novellid), draama, filosoofiline ja sotsiaal-politiline publististika	29	Staël-Holstein, BM, DMR, HS, Johanson, Georhuus, Kalender, Unsere Heimat
152	Zoege von Manteuffel, Peter	1866	Võhmuta (Wechmuth) (E)	etn. zool, geogr 1885-88	Kollmanni eragümni (Tartu)		Leipzig, München, Tallinn	luule	1		
153	Zoege von Manteuffel, Ursula	1850	Põlli (Poll) (E)				Sileesia, Steier- mark, Dresden	proosa	7		
154	Taube, Otto von	1879	Tallinn		ülikool (Leipzig, Halle, jur, kunstiajal)		lapsepõlv Järva- kandi (Jervakant) mõisas, Leipzig, Halle, München	tõlked (hispaania, itaalia, inglise kirj), luule, proosa	4	Goetz	
155	Tiesenhausen, Adda von (sünd von Richer)	1854	Pindi (Benten- hof) mõis (L)				Räpina (Rappin), Kaavere (Kayafer) mõisas	luule		Staël-Holstein	
156	Thomson, Erwin	1867	Tallinn	med 1887-			Väike-Maarja	luule		Kalender	
157	Ungern-Sternberg, Wilhelmine von (sünd von Berg)	1852	Sangaste (Sagnitz) (L)				Peterburi	luule	4		
158	Usthal, Arthur							luule, kriitika	4		
159	Vygrap-Weinberg, Maria	1868	Biržis (Buschhof) (K)		tütarlastekool (Rüa)		õpetaja	luule		Staël-Holstein	
160	Wegener, Armin	1872	Tartu	teol, hist, fil 1891-96				luule		Staël-Holstein	

161	Wegner, Gertrud			(L)			koolehariidus Tartus	Tartu, Riia, Berliin	õpetaja (Riia)	proosa (romaan), luule	2	
162	Willkomm- Schneider, Marta (abielus K. Schneideriga)	Benve- nuto Sartorius						Peterburi		proosa		DMR
163	Wilpert, Richard von	Emil Shamtade	1862	Džukste (Siux) (K)	fil 1886- 88, cand			Tartu, Krimm (Akerman)	õpetaja Krimmis, <i>Neue Dörpt Zig</i> i kaastöölise	proosa, draama	15	
164	Worms, Carl		1857	Talsi (Talsen) (K)	hist 1876-81, cand		güm (Riia)	Mitavi, Austria, Sks, It, Pr	õpetaja (Mitavi, Austria, Sks, It, Pr)	proosa (romaanid, jutustused)	8	DMR, HS, Grot- huss, Kalender, Kiefern, Krüger
165	Üxküll, (Uexküll) Woldemar von		1860	Uuemõisa (Neuenhoff) (E)			toomkool (Tallinn), güm (Kuressaare)	Laitse	tsaariarmee ohvitser, Laitse (Laitz) mõisnik, Tolstoi õpetuse poolda- ja, reisias Ameerikas ja Kaukaasias	proosa (romaanid, novellid), draama, usulised kirjutised eesti keeles	8	
	Sünnaasta 1880–											
166	Bernevitze, Elsa		1880	Müžciems (Muischezem) (K)			koolehariidus Riias, vabakuulaja Berliini, Jena ja Müncheneri ülikoolis (kirj ja ajalugu)	Berliin, Jena		proosa (jutud)	1	DMR, Kalender
167	Brincken, Gertrud von den		1892	Brinck- Pedwahlen (K)			koduõpetus, Mitavi kõrgem erakool	Tukums (Tuckum)	meditsiiniõde ja inglise keele õpetaja	luule	2	
168	Celm, Viktor		1884	Tver (V)						draama	1	

169	Goercke, Elisabeth	Glieb Ehr	1888	Talsi (Talsen) (K)		koduõpetus, kunsti- ja muusikaõpingud (München, Berliin)	München, Berliin, Talsi	klaveriõpetaja (läti gümn)	luule, lastekirj	3	Kalender
170	Goetz, Bruno		1885	Ria		ülilik (Viin, München)	Ria	ajakirjanik (<i>Rég Neueste Nachrichten, Rég Zig</i>)	draama, luule, antoloogia „Die jungen Balten“ (1916) toim	1	DMR, Goetz
171	Guenther, Johannes von	Hans Guenther	1886	Mitavi		gümn (Mitavi)	Peterburi, München	kaastöö (ajakiri <i>Apollon</i> , Peterburi), <i>Georg-Müller-Verl'i</i> (München) juhataja (1916-1918), Musartion-Verl'i asutaja 1916	tõlked (vene kirjandus), draama, luule, läti rahvalaulude töõdeja	8	Goetz
172	Hasselblatt, Irmgard von (sünd Rosenbaum von Ehrenbusch)		1881						luule	1	
173	Hoerner, Herbert von		1884	Īle (Ihlen) (K)		eraõpetus, gümn (Mitavi), kunstikool (Breslau), kunstiakad, ülik (München),	Mitavi	joonistusõpetaja (Mitavi)	tõlked (vene kirj), proosa		DMR, Goetz, Krüger
174	Kallas, Aksel (Axel)		1890	Rõuge	teol 1910-15	Püha Petri Kool (Peterburi)	Rõuge, Peterburi, Tartu, Paistu, Jõhvi	pastor Paistus, Jõhvis, Rõuges	luule	1	
175	Keyserlingk, Paul von		1890	Stuttgart					proosa (novellid), luule, tõlked (vene kirjandus)	1	Goetz

176	Krüger, Hellmuth		1890	Tartu		eraõpetus, Zeddelmanni eragümni (Tartu), gümni (Birkenruh), lavakunstsiõpingud (Berliin, München)	Berliin, München	näitleja, operettilaulja, kabareetist, <i>Lustige Blätter</i> 'i kaastöölise toimetaja	luule, proosa (jutustused), antoloogia „Novellen und Dramer“ (1916)		Goetz
177	Kyber, Manfred		1880	Riia		gümni (Riia, Peterburi), ülik (Leipzig, filoloogia)	Berliin	kirjanik (Berliin)	luule, proosa (novellid, jutustused, muinasjutud, romaanid), draama	10	BM, DMR, HS
178	Linberg, Irmela		1888	Grieze (Größen), (K)			Berliin		luule	1	
179	Löwis of Menar, August von		1881	Riia		gümni, polütehnikum (Riia), dr phil	Riia, Berliin	kirjanik, eraõpetaja (Berliin)	folklorist (muinasjutud, muistendid), muinasjutukogude koostaja ja tõlkija (vene, soome, eesti)	2	
180	Lyra, Adolf Julius		1883	Riia		erakool, linnarealkool (Riia), Riia polütehnikum, ülik (Viin, maj, flos)	Riia	kirjanik (Riia)	draama	2	
181	Mendelssohn, Erich von		1887	Tartu					proosa		Krüger
182	Morstatt, Else (sünd Campenhausen)	Elsa von Campen	1880	Valmiera (Wolmar) (L)		Kuldiga			luule, proosa (jutustus)	2	
183	Munier-Wroblewski, Mia (Wroblewska)		1882	Złeńsk (Schleck) (K)					draama, proosa	2	HS, RA

184	Pezold, Walter von		1882	Tallinn	jur 1901-07, cand	Nikolai gümn (Tallinn)	Tallinn	advokaat (Tallinn)	luule		Kiefern
185	Radecki, Eva von		1884	Ria					proosa (novellid)		DMR, Krüger
186	Sacken, Paul von (Osten-Sacken)		1880	Mitavi	hist, fil 1902-04	erakool (Mitavi), Elzi gümn (Ria), ülik (Peterburi, Berliin), dr philos	Ria, Tallinn	õpetaja (Elzi gümnaasium, Hasfordi tütarlastekool Rias), Eestima rüütelkonna arhiivaar (Tallinn), ajaloolane	luule		Unsere Heimat
187	Semenow, Bernhard		1880	Ria					luule (makarooniline luule, kupleed)	13	
188	Skalberg, Elfriede (Eckardt-Skalberg, abielus G.H. Eckardtiga)		1884	Ria			Ria, Überlingen		luule, tõlked (läti ja vene kirjandus)	1	DMR, HS, Kalender, Kiefern, Goetz
189	Specht, Gustav		1885	Ria		gümn (Ria), ülik (Jena, Strasbourg, Moskva, jur, filos)	Konstanz		luule, proosa (novel- lid), libretod, tõlked (vene ja ukraina kirj)		Goetz, Krüger
190	Tornius, Valerian	Germani- cus	1883	Rõbinsk, (V)		gümn (Ria), ülik (Leipzig), dr philos		vabakutseline kirjanik	Balti antoloogiate koostaja, kirjutised baltisaksa lähijalooost ja kultuurist, tõlked (vene kirj), kriitika	1	
191	Vege sack, Siegfried von		1888	Lobergi (Blumen- bergshof) (L)	hist 1907- 12	eraõpetus, linnagümn (Ria), ülik (Berliin, München)	Weissenstein (Bayer)		luule		Goetz

*Baltische Monatsschrift (BM), Deutsche Monatsschrift für Russland (DMR), Heimatstimmen (HS), Kalender der Deutschen Vereine (Kalender), Das baltische Dichterbuch (Grorthuss), Baltische Dichtungen (Staël-Holstein), Rigascher Almanach (RA), Die baltischen Lande in Liedern ihrer Dichter (Johanson), Kiefern im Schnee (Kiefern), Unsere Heimat. Baltische Lieder (Unsere Heimat), Die jungen Balten. Gedichte (Goetz), Novellen und Dramen (Krüger).

Lisa 2. Luulekogud

Autor	Teosed	Ilumismisandmed
Andrejanoff, Viktor von (Livonius)	Neue Weisen. Lieder und Naturgedichte	1890 Riga: H. Burchardt's Druckerei
	Aus der Stadt und vom Strande	1893 Riga: Buchardt's Druckerei
	Weltgericht	1895 Leipzig: Naumann
	Regentropfen und Sonnenstrahlen. Lieder und Dichtungen	1907 Dresden: Pierson
Baer, Marie Hermes von	Der Morgenreiter. Gedichte	1905 Leipzig: Schuster&Loeffler
Bertels, Kurt	Wer nicht das Dunkel kennt. Gedichte	1911 Riga: Jonck&Poliewsky
Brincken, Gertrud von den	Lieder und Balladen	1918 Berlin—Steglitz: Würtz
Bürtner, Hans	Gedichte	1897 Riga: Jonck&Poliewsky
Engelhardt, Alexis von	Welferne Klänge	1904 Stuttgart: Strecker&Schroder
Engelhardt, Helene von (Engelhardt-Pabst, Engelhardt-Schnellenstein)	Im Windesrauschen Epische Dichtungen	1890 Grossenhain: Baumert&Ronge
	Beatennacht. Ein Märchengesang aus Kurland	1900 Reval: Kluge
	Meine Stärke und mein Schild. Gedichte	1903 Reval: Kluge
	Gunnar von Hildarendi. Isländisches Epos in 36 Gesängen	1909 Wien: Heller
Erdberg-Krczenciewski, Robert von	Dünenlieder	1912 Reval: Kluge&Ströhm
Freymann, Karl von	Gedichte	1909 Dresden: Pierson
Freytag-Loringhoven, Alexander von	Aus heiteren Stunden. Eine Sammlung poetischer Brocken	1902 Riga: Jonck&Poliewsky
	Neue nordische Lieder	1894 Reval: Kluge
	Cava testudine, fleo amore. Elegie	1897 Reval: Kluge
	Madlena Battani. Epische Dichtung in 12 Gesängen	1899 Reval: Kluge
Glehn, Nicolai von	Neue Lieder zu den alten	1910 Leipzig: Volger

	Professor und Assessor. Epische Dichtung	1911 Reval: Aug Kuilap
	Das Blut der Balten. Vaterländische Dichtung in 20 Gesängen	1913 Leipzig: Volger
Goercke, Elisabeth (Glieb Ehr)	Viel süsse Minne. Gedichte	1912 Riga: Jonck&Poliewsky
	Wir Balten. Gedichte	1916 Leipzig: Strauch
	Nicht untergehen. Gedichte einer Kurländerin	1917 Berlin: Würtz (Baltische Bucherei)
Grothuss, Jeannot Emil von Grube, Max	Gottsuchers Wanderlieder	1898 Stuttgart: Greiner&Pfeiffer
	Im Bann der Bühne. Gedichte eines Schauspielers	1901 Dresden: Reissner
	Ein Widerhall. Zeitgedichte	1915 Hamburg: Weitbrecht&Marissal
Guenther, Johannes von (Hans Guenther)	Schatten und Helle. Neue Gedichte	1905 Mitau: Verlag Kunst und Leben
	Österreichische Kriegsglieder	1914 München: Georg Müller
	Fahrt nach Thule. Gedichte	1916 München: Georg Müller
	Lertische Volkslieder (tõõtlused, tõlk Inga Bielestein)	1918 München: Musarion
	Lyrik	1900 Riga: Jonck&Poliewsky
Gutfeldt, Ina (Ani Kathrein)	Warum? Balladen, Romanzen und Lieder	1893 Reval: Kluge& Ströhm
	Meine Seele. Neue Lieder	1906 Weimar: Grosse
	Himmel und Erde. 7 Gedichte	1907 Leipzig: Spohr
Güldenstubbbe, Maximilian von	Bunte Blätter. Gedichte	1908: Dresden: Pierson
Hasselblatt, Irmgard von	Blumen aus Gottes Garten. Lieder und Gedichte	1902 Herborn: Buchh.d. Nass-Colportagevereins
Hausmann, Julie	Gedichte	1908 Riga: Löffler
Hirschberg-Pucher, Eugenie	Mutterlieder	1897 München: Langen
Holm, Mia	Verse	1900 München: Langen

Hunnius, Carl (Benoni Justinus)	Gedichte	1898 Riga: Jonck&Poliewsky
	Gedichte	1902 Leipzig: Amelang
	Zu höheren Sternen. Ein Strauss religiöser Lyrik	1903 Stuttgart: Greiner&Pfeiffer
	König Gustav V Adolfs Vikingerfahrt nach Reval. Eine Dichtung in 3 Gesängen	1909 Leipzig: Volger
Johnas, Wilhelm	Welt-Ostern. Ein Lied von Sterben und Auferstehen. Ausgewählte Gedichte	1918 Dorpat: Bergmann
	Gedichte	1904 Jurjev: Schnackenburg
	Am Moor. Gedichte	1912 Dorpat: H. Laakmann
	Avenjuren im Reiche Fabula. Gedichte	1906 Strassburg: Singer
Kegel, Franz	Romanzen und Lieder	1910 Dresden: Pierson
	Erlebnisse und Lebensergebnisse. Gedichte	1902 Riga: Jonck&Poliewsky
	Leben und Lieben. Gedichte	1895 Dresden: Pierson
	Auferstehung. Irdische Gedichte	1901 Eberswalde: Verlag „Jung-Deutschland“
Kroeger, Sigismund Otto	An Edens Pforten – aus Edens Reich. Sufische Gedichte	1907 Dresden: Pierson
	Hümmen der heiligen Burg	1913 Leipzig: Klarist Verl Akropolis
	Blumenlieder. Allen Blumenfreunden zum Gruss	1907 Berlin, Leipzig: Modernes Verlagsbureau
	Erlebtes und Erstrebtes. Gedichte	1911 Leipzig: Röder&Schunke
Kupffer, Marie	Lieder und Gedichte. „Blumen und Früchte“	1915
	Lichtgürtin. Gedichte	1914
	Gedichte	1902 Leipzig: Seemann
	Der Schmied vom Eiland. Gedichte	1909 Berlin: Vita
Kügelgen, Constantin Wilhelm von	Genius astri. 33 Dichtungen	1918 Berlin: Vita
	Kügelgen, Paul Siegwart von	
	Kühn, Leonore (Leonore Ripke-Kühn, Eleonore Kühn-Frobenius)	
	Kyber, Manfred	

Linberg, Irmela	Mein Jugendland. Gedichte	1917 München: Militär-Verl.-Anst.
Linde, August	Imanta und Kaupo. Eine lettische Sage in 8 Gesängen	1891 Moskau: Grossmann und Knöbel
Lingen, Thekla	Am Scheideweg	1898 Berlin: Schuster&Loeffler
	Am Scheideweg (täiendatud)	1900 Berlin: Schuster&Loeffler
	Die schönen Frauen	1901 Berlin: Schuster&Loeffler
	Aus Dunkel und Dämmerung	1902 Berlin: Schuster&Loeffler
Loudon (-Serben), Harald von	Gedichte	1906 Dorpat: Bergmann
Mengden, Alexander von	Gedichte	1890 Riga: Sieda
Meyer, Julius	Juchheid! Neue durstige Lieder	1899 Leipzig: Maeder
	Anstich-Lieder	1901 Leipzig: Hoffmann
Mickwitz, Christoph	Gedichte	1892 Reval: Kluge
	Festprolog: Zum Feier der Eröffnung des neuen deutschen Theaters in Reval 4. September 1910	1910 Reval
Morstatt, Else (Elsa von Campen)	Warum? Gedichte	1904 Riga: Jonck&Poliewsky
Ramm, Gerta von	Goldene Äpfel. Märchen in Versen	1909 Dorpat: Bergmann
Schilling, Otto von	Tandaradei. Lieder eines Kurländers	1907 Riga: Jonck&Poliewsky
	In Liebe und Hass. Neue Lieder und Balladen eines Kurländers	1912 Riga: Loeffler
Schmid, Hedda von	Gedichte	1894 Reval: Kluge
Schmidt, Hans	Ein Weihnachtsspiel. Gedichte und Übersetzungen	1894 Offenbach
Schroeder, Leopold von	Der Tempel und das Kind der Berge. Episches Gedicht	1892 Mitau: Behre
	Mangobliten. Eine Sammlung indischer Lieder und Sprüche in deutscher Nachbildung	1892 Stuttgart: Cotta
	Baltische Heimat- Trutz- und Trostlieder	1906 München: Lehmann

Seemann von Jesersky, Nikolai	Dinakantsche Geschichten in Gedichten, aufgemacht von Schanno von Dinakant	1904 Riga
	Dinakantsche Geschichten in Gedichten	1913 Riga: Jonck&Poliewsky
Semenow, Bernhard	Schanno von Dinakant. Eine Sammlung Dinakant'scher Original-Kouplets und Lokal-Vorträge	1903 Riga: Semelow (erakirjastus)
	„Erbarmung, Kinder!“ Eine Auswahl funkelhagelneuer Original-Couplets und Dinakantischer Vorträge	1904 Riga: Semelow
	Schanno auf „Feierabend“, 6 „dolle“ Streikerlebnisse des Schanno von Dinakant	1906 Riga: Hempel
	Schanno als „Roter“. 6 abermals sehr „dolle“ - doch gar nicht schauervolle Streikerlebnisse d. Schanno v. Dinakant	1906 Riga: Semelow
	Schanno in der Tinte. 6 „haarig-dolle“ Schlusserlebnisse des Schanno von Dinakant	1906 Riga: Hempel
	Schanno auf der Flucht, 6 neue, pffiffige Abenteuer des Schanno von Dinakant	1906 Riga: Goeschel
	Schanno in der Reichsduma. Ein Büchlein nagelneuer verdrehter Abenteuer des „Schanno von Dinakant“	1906 Riga: Goeschel
	Schanno als Waldbruder. 6 stramme, haarige, dolle, kniffliche, gruselvolle Abenteuer des Schanno von Dinakant	1907 Riga: Goeschel
	Schanno als Bräutigam, 6 neue Abenteuer. Die er erlebt als Freier. Der Schanno von der Dinakant, und - wie er seine Ailsche fand	1907 Riga: Semelow
	Schanno als Ehemann. 6 Ehestandsgeschichten. In launigen Gedichten	1907 Riga: Goeschel
	Rigas Ende? Humoristisch-phantastische Erzählung in möglichen und unmöglichen Ton-, Denk- und Unarten	1909 Riga: Marr und Seuberlich
	Jagubermator. 6 Episoden aus dem Leben des alten Sonderlings, mitgeteilt von seinem Freunde Schanno von Dinakant, abgelauscht und ausgeschmückt und in humoristischen Versen zu Gehör gebracht von B. S.	1909 Riga: Marr und Seuberlich
Seuberlich, Rudolf	Gesprenkelte Nesseln vom Drixerand	1915 Riga: Semelow
	Baltische Schnurren II	1894 Riga: Kymmel
	Allerlei Schnurren IV	1902 Riga: Kymmel

	Kompositionen ohne Noten	1896 Riga: Kymmel
	Senor Kdackluckdack. Eine lustige Sommergeschichte	1903 Riga: Kymmel
	Esmische Schnurren und andere schnurrige Sachen in Vers und Prosa	1906 Riga: Kymmel
	Aus alter und neuer Zeit. Orig.-Gedichte und Übersetzungen	1907 Riga: Kymmel
	Nachklänge aus trüben und heiteren Tagen	1911 Riga: Kymmel
Simson, Ewald (D. Samiels)	Lieder und Gedichte	1907 Berlin: Curtius
Skalberg, Elfriede (Eckardt-Skalberg)	Über drei Stufen... Gedichte	1907 Riga: Löffler
Sprengel, Albert	Wilde Blüten. Ausgewählte Gedichte	1897 Reval: Kluge
Stern, Bernhard (Bernhard Szana)	Träumereien und Gedichte	1893 Berlin: Cronbach
Stern, Maurice von	Weihnachtsfahrt	1890 Zürich: [käskiri]
	Höhenrauch. Neue Gedichte	1890 Zürich: Verlags-Magazin
	Sonnenstaub. Neue Lieder	1890 Leipzig: Friedrich
	Ausgewählte Gedichte	1891 Dresden: Pierson
	Nebensonnen. Neue Gedichte	1892 Dresden: Pierson
	Die Insel Ahasver's. Ein episches Gedicht	1893 Dresden: Pierson
	Martgold. Neue Dichtungen	1893 Zürich: Verlag von Stern's literarischen Bulletin
	Erster Frühling. Ein Sonettenkranz und andere Gedichte	1894 Dresden: Pierson
	Dagmar, Lessops u.a. Gedichte	1896 Dresden: Pierson
	An den schweizerischen Bundesrat. Gedicht	1897
	Walter Wendrich's neue Lieder	1897 Zürich: Verlag von Stern's literarischen Bulletin
	Lieder eines Buchhändlers. Neue Gedichte	1898 Zürich: Verlag von Stern's literarischen Bulletin
	Abendlicht. Neue Gedichte	1901 Linz-Wien: Österreich. Verlagsanst
	Blumen und Blitze. Neue Dichtungen	1902 Linz-Wien: Österreich. Verlagsanst

	Sonnen-Wolken. Neue Strophen	1903 Linz-Wien: Österreich. Verlagsanst
	Lieder aus dem Zaubertal. Neue Strophen	1905 Leipzig: Verlag der literarischen Bulletin
	Sonnen-Wolken. Neue Strophen	1904 Wien: Österreich. Verlagsanst; Leipzig: Verlag der literarischen Bulletin
	Gesammelte Gedichte	1906 Leipzig: Verlag der literarischen Bulletin
	Donner und Lerche. Neue Gedichte	1907 Leipzig: Verlag der literarischen Bulletin
	Gesammelte Werke (toim. A. Huber)	1907 Leipzig: Verlag der literarischen Bulletin
	Wildfeuer. Neue Verse	1911 Leipzig: Verlag der literarischen Bulletin
Zoege von Manteuffel, Peter	Von Stürmen und Sonnentagen. Gedichte	1914 Paderborn: Schöningh
	Verse	1907 Leipzig: Modernes Verlagsbureau
	Gedichte und Szenen	1908 Leipzig: Insel
Taube, Otto von	Neue Gedichte	1911 Leipzig: Insel
	Der gefangene Fuchs. Jagdlerlebnis des Grafen Alexander v Berg. In Reimen erzählt von seiner Schwester Wilhelmine	1902 Riga: Deubner
	Das Lied vom Bären	1902 Riga: Deubner
	Das Licht	1902 Riga: Deubner
	Lazarus. Dichtungen	1903 Riga: Deubner
Usthal, Arthur	Karluscha Tattelbaum. Deutsch-ehmsische Dichtung	1903 Dorpat: Mattiesen
	Goethe, Bürger, Uhland und ander' in halbdeutsche lustige Zunge	1903 Dorpat: Mattiesen
	Aus innerstem Erleben. Gedichte	1907 Dorpat: Carl Glück
	Benjamin Paul Püttisepp. Humoristische Dichtung	1909 Dorpat: Bergmann
Wegner, Gertrud	Gedichte	1912 Riga: Mellin
Wilpert, Richard von (Emil Shamtade)	Wir beide. Gedichte	1895 Leipzig: Mutze

Lisa 3. Prosaatösed

Autor	Teosed	Ilumiseandmed
Aeckerle, Helene	Stille Wasser. Novellen	1904 Hamburg: Gutenberg-Verlag
	Prismen. Weihnachtliche Geschichten	1906 Hamburg: Gutenberg-Verlag
	Pater Johannes und andere Novellen	1898 Leipzig: Reclam
	Lettsiche Märchen. Nacherzählt	1896 Leipzig: Reclam
	Lettsiche Volkslieder und Mythen (töötlused)	1896 Halle: Hendel
Andrejanoff, Viktor von (Livonius)	Munkenbek. Rigasche Erzählung aus dem XVI. Jahrhundert	1900 Riga: Jonck&Poliewsky
	Bauernhandel. Rigasche Erzählung aus den Tagen unserer Grossväter	1901 Riga: Jonck&Poliewsky
	Sanct Jürgen. Rigasche Erzählung	1902 Riga: Jonck&Poliewsky
	Feuer! Erinnerungen aus dem russischen Polizeileben	1903 Leipzig: Grunow
	Botscharow, der Grosskaufmann. Aus einer russischen Kleinstadt	1911 Berlin: Verlag der Grenzboten
Baer, Marie Hermes von	Geschichten aus dem Spessart	1905 Dresden: Pierson
	Hoher Besuch. Erzählungen und Skizzen aus dem Baltenlande	1916 Leipzig: Gerstenberg
	Deutsche Herzen. Erzählungen aus Friedens- und Kriegzeiten	1916 Dresden: Aurora
	Der Selbstmord des Lieutenants v Mergenthin. Novelle	1896 Leipzig: Hamann
	Um die Zarenkrone. Geschichtlicher Roman aus dem zeitgenössischen Russland	1901 Leipzig: Elischer
Bergmann, Eugen (Eugen Ernst)	Frau Caritas. Novelle	1906
	Die klingende Seele. Ein Märchen	1912 Riga: Holm Verlag
Bernewitz, Elsa	(koos G. Gensicheni ja E.B.-ga) Mutters Kinder. Aus dem Kinderheim erzählt	1909 Berlin: Warnecke
Bienemann, Friedrich G.	Livländisches Sagenbuch	1897 Reval: Kluge

Bodisco, Theophile von (Magda Kaarsen)	Skizzen	1895 Reval: Kluge
	Im Hause des alten Freiherrn	1913 Berlin: Fischer
	Das Kirchspiel von St. Lucas	1915 Berlin: Fischer
	Aus dem Baltenlande. Erzählungen u Skizzen. Nach lettischen Motiven	1910 Regensburg: Habel
Brentano, Hanny	Tante Alice. Sommerfreuden in Strandhof	1910 Riga: Löffler
Böttcher, Mathilde	Russisches Leben. Novellen u Skizzen	1892 Berlin: Renzel
Dukmeyer, Friedrich	Ercole Tomei	1900 Leipzig: Spohr
Eckardt, Guido Hermann (Fritz Geron Pernaum, Pico)	Der junge Kurt	1904 Leipzig: Spohr
	Die Infamen	1906 Leipzig: Spohr
	Zeichnungen eines Fahrenden. Novellen	1908 Riga: Kymmell
	Der grüne Tropfen. Novellen	1907 Leipzig: Modernes Verlagsbureau
Engelhardt, Helene von (Engelhardt-Pabst, Engelhardt-Schnellenstein)	Die Strahex von Domesnäs und Anderes	1902 Riga: Jonck&Poliewsky
Erdmann, Bruno	Sonnige Kindertage. Ihren Kindern erzählt	1905 Riga: F. Deutsch
Féaux, Emmy du (Ernst Dorn)	Pupa u anderes	1904 Dresden: Pierson
Fircks, Alice von	Aus verlorenem Winkel	1905 Dresden: Pierson
Freytag-Loringhoven, Alexander von	Ernstes und Heiteres. Vermischte Schriften	1892 Mitau: Behre
	Skizzen und Humoresken	1894 Riga: Stieda
	Nerven. Skizzen aus der Theaterwelt	1905 Riga: Jonck&Poliewsky
	Auf Grossmutter Landgut	1910 Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses
Gachtgens, Eva	Winterleben auf Grossmutter Landgut. Eine Erzählung für kleine Leute	1911 Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses
	Tante Adas Pflegekinder. Eine Erzählung für kleine Leute	1913 Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses

Gachtgens, Hermann (Hermann zu Ysentorff)	Kleine Hamburger Daheim. Eine Erzählung für kleine Leute	1916 Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses
	Dita Frohmüt und ihre Geschwister. Was sie im Krieg erleben. Kleinen Leuten erzählt	1917 Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses
	Alt-Livland. Heitere Bilder aus dem Baltikum	1918 Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses
	An ihren Früchten. Roman aus einer Grossstadt	1904 Zürich: Schweizer Druck- u Verlagshaus
Girgensohn, Lotta (G. Atrol)	Ylo, Kaupos Sohn, und Hans v Tiesenhausen. Erzählung aus der Zeit der Rigas Gründung	1901 Riga: Jonck&Poliewsky
	Erleben. Livländischer Roman	1908 Schwerin: Bahn
	Cord Durkop. Erzählungen aus der Reformationszeit	1909 Riga: Jonck&Poliewsky
	Goldener Märchenborn	1910 Leipzig: Graebner
	Das Einküchenhaus. Roman	1914 Hamburg: Vogel
Grothuss, Jeannot Emil von	Der Segen der Sünde. Geschichte eines Menschen	1897 Stuttgart: Greiner&Pfeiffer
	Die Halben. Ein Roman aus unserer Zeit	1900 Stuttgart: Greiner&Pfeiffer
	Jugenderinnerungen eines Glückskindes	1917 Leipzig: Grethlein
Guenther, Johannes von (Hans Guenther)	Martinian sucht den Teufel. Ein Roman	1916 München: Georg Müller
Guenther, Victor	Pétersbourg s'amuse	1907 Berlin: Seemann
Gurfeldt, Ina (Ani Kathrein)	„Zirp, zirp.“ Waldmärchen	1899 Bromberg: Hecht
	Der Mohr von Dorpat. Roman	1903
Güldenstubbé, Maximilian von	Hubert. Eine Erzählung aus der Reformationszeit	1905 Leipzig: Spohr
	Befiner Künstler-Silhouetten	1902 Leipzig: Seemann
Hirschheydt, Alexander von	Das Gespensterross. Erzählungen aus dem lettischen Volksleben	1891 Riga: Mellin
Holm, Korfiz	Schloss Übermut. Novelle	1898 München: Langen
	Mesalliancen. 12 Liebes- und Ehegeschichten	1901 München: Langen
	Die Sünden der Väter und andere ironische Geschichten	1905 München: Langen

Hoyningen-Huene, Alfred von	Thomas Kerkhoven. Roman	1906 München: Langen
	Die Tochter. Roman	1911 München: Langen
	Herz ist Trumpf. Der Roman eines starken Mannes	1917 München: Langen
	Ein Opfer der Sklavenhändler. Erzählung	1900 Berlin
Jaksch, Elfriede (Schack von Igar)	Mädchen-Opfer der Sklavenhändler. Erzählung	1905 Hamburg: Dögel
	Im Zauberspiegel	1890
	Eine Schweizerreise. Novelle	1891 Weimar: Jüngst&Co
	Herzens-Irrlicher. Novelle	1896 Lübeck: Verl d Novellenbibliothek
Karorum, Adolf (Ado Karorum)	Der Schwur auf dem Olberg. Roman	1897 Zürich, Erfurt, Leipzig: Moos
	Ein Stern. Ein Hochheitsabend. Eine Partie Tarock. Am Meere. Novellenband	1897
	Auf den Knieen vor der Natur. Phantasien	1899 Dresden: Pierson
	Die dritte Stiege	1892 Leipzig: Friedrich
Keyserling, Eduard von	Beate und Mareile. Eine Schlossgeschichte	1903 Berlin: Fischer
	Schwüle Tage. Novellen	1906 Berlin: Fischer
	Dumala. Roman	1908 Berlin: Fischer
	Bunte Herzen. 2 Novellen	1909 Berlin: Fischer
	Wellen. Roman	1911 Berlin: Fischer
	Harmonie. Novelle	1914 Berlin: Fischer
	Abendliche Häuser. Roman	1914 Berlin: Fischer
	Am Südhang. Erzählung	1916 Berlin: Fischer
	Fürstinnen. Erzählung	1917 Berlin: Fischer
	Im stillen Winkel. Erzählungen	1918 Berlin: Fischer
	Feiertagskinder. Roman	1919 Berlin: Fischer

Keyserling, Emma von	Johanna Wölter. Ein Roman aus dem Leben	1893 Hamburg: Agentur des Rauhen Hauses
Keyserlingk, Paul von	Viergespann. Novellen	1916
Klot, Helene von (H. K. v. Heydenfeldt)	Eine Frau. Studie nach dem Leben. Roman	1892 Leipzig: Reissner
Korff, Iwan (von)	Aus Baltien. Kleine Erzählungen und Humoresken	1897 Berlin: Richard Taendler
	Vom Holzballe. Ein Roman aus dem baltischen Leben	1907 Gotha, Leipzig: Richard Wöpke
Kraus, Eberhard	Zwischen Narova und Niemen. Baltische Erzählungen und Skizzen	1891 Libau: Puhze
	Germanenblut im Osten. Erzählungen und Skizzen	1894 Dresden: Pierson
	Im Zuge der Pest. Roman aus Kurlands Vorzeit	1895 Reval: Kluge
Kupffer, Elisär von (Elisarion)	Ehrlos. Novellen und Skizzen	1898 Leipzig: Müller-Mann
	Doppeliebe. Novellen von E(e)stland	1901 Zürich: Schmidt
Külpe, Frances	Freilicht-Skizzen aus Russland und Anderes	1901 Wörishofen: Buchdr. u. Verlagsanst.
	Wera Minajew. Kämpfe einer Mädhenseele. Roman	1902 Leipzig: Seemann
	Insel des Lebens. Märchen und Phantasien	1906 Dresden: Pierson
	Drei Menschen. Psychologische Novelle	1907 Berlin: Schortlaender's schles. Verlagsanst.
	Mutterschaft. Ein baltischer Roman	1907 Berlin: Schortlaender's schles. Verlagsanst.
	Der Schmerzsohn. Eine stille Geschichte	1909 Berlin: Harmonie-Schortlaender's schles. Verlagsanst.
	Doppelseele. Roman	1910 München: Georg Müller
	Rote Tage. Baltische Novellen aus der Revolutionszeit	1911 Berlin: Schlesische Verlagsanst.
	Wege der Liebe. Novellen	1911 München: Georg Müller
	Kinder der Liebe. Die Geschichte einer Familie	1912 München: Georg Müller (3 trükkki)
	An der Wolga. Erzählungen	1912 Berlin, München: Bachmair
	Der Silbergarten. Der Stein d. Pietro. 2 Erzählungen	1913 Leipzig: Reclam

	Ring, Roman	1914 München: Georg Müller
	Das blaue Feuer. Die Geschichte einer Berufung	1918 München: Georg Müller
Kyber, Manfred	Drei Waldmärchen	1903 Leipzig: Seemann
	Coeur.As. Roman	1905 Berlin: Krüger
	Nordische Geschichten	1909 Riga: Jonck&Poliewsky
	Unter Tieren	1912 Berlin: Vita
Lortsch, Franziska (F. Leoni)	Farbenspiele des Lebens. Roman aus der Gesellschaft	1894 Stuttgart: Malcomes
	Der Staatsanwalt. Roman	1900 Berlin: Fleischel
Löwis of Menar, August von	Natursagen. Eine Sammlung naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden. 4. kd. (ööküsed)	1912 Leipzig: Deubner
	Märchen und Sagen. (Illust. Rolf von Hoerschelmann). Die Baltischen Provinzen V	1916 Berlin/Charlottenburg: Lehmann
	Tante Pompadour. Eine Erzählung für junge Mädchen	1898 Riga: Häcker
Marholm, Laura (Leonhard Marholm, Laura Mohr, Laura Hansson)	Das Buch der Frauen. Zeitpsychologische Portraits	1895 München: Langen
	Zwei Frauenerlebnisse. Novellen	1895 München: Langen
	Frau Lilly als Jungfrau, Gattin und Mutter	1897 Berlin: Duncker
	Buch der Toten	1900 Mainz: Kirchheim
Morstatt, Else (Elsa von Campen)	Der Weg nach Altötting und andere Novellen	1900 Mainz: Kirchheim
	Wie auch wir vergeben unsern Schuldigern. Erzählung aus der Zeit der Iertischen Revolution	1908 Riga: Jonck&Poliewsky
Munier-Wroblewski, Mia (Wroblewska)	Das alte Bild. Tagebuchblätter einer jung Gestorbenen	1910 Berlin: Beckendorff
	Der schwarze Tod. Eine Erzählung aus dem Jahr 1602	1912 Riga: Jonck&Poliewsky
Neander, Theodor	Ein Ball im Leben. Novelle aus weiland Dorpats Tagen	1894 Leipzig: Duncker&Humblot

Pantenius, Theodor Hermann	Kurländische Geschichten	1892 Leipzig: Liebeskind
	Aus meinen Jugendjahren	1807 Leipzig: Voigtländer
	Gesammelte Romane (I-IX)	1898-1899 Bielefeld: Velhagen&Klasing
	Der falsche Demetrius	1904 Bielefeld: Velhagen&Klasing
Pistohlkors, Marie von	vt Rehren	
Ramm, Gerta von	Aus Karins Tagebuch. Erinnerungen eines Kindes aus der Revolutionszeit in Estland 1905	1910 Reval: Kluge&Ströhm
	Schwester Brigittens Alltag	1913 Reval: Kluge&Ströhm
	Vater. Erzählung	1913 Reval: Kluge&Ströhm
	Azzo und Linda. Geschichte aus Livlands Vergangenheit	1902 Riga: Plätes
Rehren, Ludmilla von (Ludmilla Heymer)	Vom Baume der Erkenntnis. Novellen	1902 Berlin: Eckstein
	Moderne Nonnen. Novellen und Skizzen	1903 Berlin: Eckstein
	Reinheit. Die Freunde	1903 Berlin: Hillger
	Drei aus dem Nest und andere Geschichten	1905 Berlin: Hillger
	Gertrud Gawenda. Ein Berliner Roman	1909 Berlin: Hillger
	(koos Marie von Pistohlkorsiga) Herrenmoral. Roman aus den russischen Ostseeprovinzen	1912 Hannover: Forscher
	Elkesragge. Ein baltischer Zeitroman	1907 Berlin: Fleischel
	Mosaik. Märchen und Novellenleten	1893 Reval: Wassermann
Ropp, Max Alexis von der	Ums Brot. Roman	1899 Berlin: Schriftenvertriebsanstalt
Röhde, Alide von Schlippenbach, Gabriele von (Herbert Rivulet)	Ich will es sühnen. Roman	1901 Dresden: Pierson
	Erzählungen	1903 Berlin: Schriftenvertriebsanstalt
	Subotins Erbe. Kriminalroman aus der russischen Gesellschaft	1904 Dresden: Moewig&Hoffner
	Erkämpft. Roman	1904 Berlin: Schriftenvertriebsanstalt
	Jugendschuld. Roman	1904 Regensburg: Habbel

	Junge Ehen. Novellen	1905
	Lebenskrisen. Roman	1905 Berlin: Schriftenvertriebsanstalt
	Verbluter. Roman	1905 Regensburg: Habel
	Hohenmenschen. Roman. Das Kind und ich. Novelle	1910 Regensburg: Pustet
	Wirrsale. Erzählung	1910 Regensburg: Pustet
	Sonnensehnsucht. Roman	1911 Berlin: Schriftenvertriebsanstalt
	Aus Mangel an Beweisen. Roman	1917 Dresden: Verl dt Buchwerkstätten
	Die Schuld des Vaters. Roman	1917 Dresden: Verl dt Buchwerkstätten
	Wenn er wiederkehrt. Roman	1918 Dresden: Verl dt Buchwerkstätten
	Nesthäkchen. Roman	1898 Charlottenburg: Michow
	Endlich gefunden. Roman	1900 Berlin: Schriftenvertriebsanstalt
	Frau Herdanas Freier. Roman	1911 Berlin: Hillger
	Erzählungen	1912 Berlin: Hillger
	Wolgalieder. Roman	1912 Berlin: Goldschmidt
	Die Tigerkatze. Hans im Glück. Novellen	1913 Berlin: Hillger
	Mit den Wellen treiben. Novelle	1914 Berlin: Hillger
Schmid, Hedda von	Sonntagskinder. Erzählungen	1915 Berlin: Hillger
	Ein Steppenkind. Erzählung	1915 Berlin: Deutsches Druck- u Verlagshaus
	Die Chronik von Wredenhagen. Roman	1916 Berlin: Hillger
	Um seines Kindes willen. Roman	1916 Berlin: Hillger
	Logierbesuch. Roman	1916 Dresden: Mignon
	Die fünf Seemöwen. Erzählung	1916 Berlin: Deutsches Druck- u Verlagshaus
	Ihr Sohn. Roman	1916 Dresden: Mignon

	Das heilige Erbe. Roman	1917 Dresden: Seyfert
	Heimat. Roman	1917 Leipzig: Lpz-er graph Werke
	Massliebchen. Roman aus dem baltischen Lande	1917 Leipzig: Lpz-er graph Werke
	Die 4 Profile. Roman	1917 Leipzig: Lpz-er graph Werke
	An der See	1917 Dresden: Mignon
	Das Spielkind. Roman	1917 Berlin: Hillger
	Traditionell. Roman	1917 Dresden: Mignon
	Die Spitzen der Herzogin. Erzählung	1918 Berlin: Deutsches Druck- u Verlagshaus
Schmidt, Alexander (Alexander Olinda)	Die Präsidentin. Historischer Roman aus der Regierungszeit Katarina II.	1890 Freiburg/Bs.: Kiepert
	Freund Allers. Ein Künstlerleben	1894 Stuttgart: Union
	Die weisse Rose. Historischer Roman aus der Jugendzeit Kaiser Wilhelm I	1897 Berlin-Köln-Leipzig: Ahn
	Die Tochter der Zarin. Historischer Roman aus der Regierungszeit Katharina II.	1897 Berlin-Köln-Leipzig: Ahn
	Im Herzen Centralamerikas. Historischer Roman in 3 Büchern	1898 Berlin-Köln-Leipzig: Ahn
	Der Wäldkauz. Eine baltische Mädchengeschichte	1909 Reval: Kluge
	Des Försters Junge. Eine baltische Geschichte aus der Mädchenpension	1911 Reval: Kluge&Ströhm
	Heise Pattiner. Eine Erzählung aus Plettenbergs Zeit	1908 Reval: Kluge
Siebert, John	Die Brüder Boismann. Erzählung aus Revals Belagerung 1570	1910 Reval: Kluge
	Der Bibliothekar	1894 St. Petersburg: Schmitzdorff
	Zwei Novellen	1909 Dresden: Kraut
Simson, Ewald (D. Samiels)	Aus einer kleinen Stadt. 3 Erzählungen	1910 Dresden: Kraut
	Der Freiherr von Erbach, Roman	1894 Riga: Hoerschelmann
Stael-Holstein, Lucie von (Sylva Testa)	Wang-Hyan-Ché. Chinas Reformator. Roman	1901 Dresden: Pierson

Stern, Bernhard (Bernhard Szana)	Zwischen Kaspi und Pontus. Kaukasische Skizzen	1897 Breslau: Schlesische Buchdr
Stern, Maurice von	Von jenseits des Meeres. Amerikanische Skizzen	1890 Zürich: Verlags-Magazin
	Aus dem Tagebuch eines Enthaltensamen. Aphorismen über die Alkoholfrage	1891 Dresden: Pierson
	Aus den Papieren eines Schwärmers. Worte an die Zeitgenossen	1893 Dresden: Pierson
	Walter Wendrich. Roman aus der Gegenwart	1897 Leipzig: Verlag von Stern's literarischen Bulletin
	Das Richtschwert von Tabor und andere Novellen	1899 Leipzig: Verlag von Stern's literarischen Bulletin
	Waldskizzen aus Österreich	1901 Linz-Wien: Österreich. Verlagsanst
	Der Seiltänzer und andere Erzählungen	1905 Leipzig: Verlag von Stern's literarischen Bulletin
	Gesammelte Erzählungen	1906 Leipzig: Verlag von Stern's literarischen Bulletin
	Zur linken Hand. Roman	1890 Dresden: Pierson
	Auf dem hohen Fels. Eine Geschichte aus alter Zeit	1892 Berlin: Janke
	Am langen See. Eine Familiengeschichte. I-III	1898 Berlin: Janke
	Jone. Eine Herzengeschichte	1900 Berlin: Janke
Taube, Otto von	Helmuth v. Loysen. Roman	1904 Dresden: Pierson
	Erneste. Roman	1909 Dresden: Pierson
	Liebesopfer. Roman	1909 Berlin: Janke
	Der verborgene Herbst. Roman	1913 Leipzig: Insel
Tornius, Valerian (Germanicus)	Kavaliere. Charaktere und Bilder aus der galanten Zeit	1916 Leipzig: Klinkhardt&Biermann
Vietinghoff-Scheel, Lilly von	Backfischens Lehr- und Wanderjahre	1904 Stuttgart: Union
Wegener, Gertrud	Im steinernen Meer. Roman aus dem Berliner Leben	1906 Berlin: Walther

Wilpert, Richard von (Emil Shamtrade)	Heitere Erzählungen	1891 Dresden: Pierson
	Stille Wasser. Roman	1892 Berlin: Janke
	Nachtschatten. Novellen	1895 Leipzig: Mutze
	Zeitmärchen	1895 Leipzig: Mutze
	Rätsel. Novellen	1896 Leipzig: Mutze
	Spracheiterkeiten. Plaudereien	1896 Leipzig: Mutze
	Du bist mein. Ein Zeitroman in 2 Büchern	1899 Stuttgart: Cotta
	Thorns friert. Ein Roman aus der Gegenwart	1901 Stuttgart: Cotta
	Die Stillen im Lande. 3 Erzählungen aus dem Winkel	1902 Stuttgart: Cotta
	Erdkinder. Roman	1903 Stuttgart: Cotta
Worms, Carl	Überschwemmung. Eine baltische Geschichte	1905 Stuttgart: Cotta
	Aus roter Dämmerung. Baltische Skizzen	1906 Stuttgart: Cotta
	Schloss Mirau. Bilder Kurlands Vergangenheit	1917 Stuttgart: Cotta
	Der Mann von Wäsungen. Eine lustige Geschichte aus alter Zeit	1914 Leipzig: Hesse&Becker
	Die Schwurbrüder	1911 Berlin–Lichterfelde: Runge
	Der hl. Ila vom Tpaau. Erzählung aus dem Kaukasus	1912 Dresden-Blasewitz: Reissner
	Das Kriegsgewicht	1912: Grossborstel: Deutsche Dichter-Gedächtnisstiftung
	Kaukasische Novellen	1912 Berlin–Lichterfelde: Runge
Üxküll, Woldemar von		

Lisa 4. Näidendid

Autor	Teosed	Ilumisandmed
Bauer, Erwin (Lynkeus, Cassandra, Junius Redivivus)	Der Übel grösstes. Lustspiel	1896
Behrsing, Arthur (Erich Groté)	Der Kriegsgefangene. Spiel in 3 Akten aus Revals Vergangenheit	1910 Reval: Kolge und Ströhm
Berendis, Alexander	Auf verlorenem Posten. Schauspiel in 2 Akten	1911 Dorpat: Mattiesen
Boetticher Curt von	Judas. Drama	1912 Petersburg
	Die drei Wogen	1913 Berlin: Verlag des Bureau K. Fischer
Celm, Viktor	Lebensfreude. Drama in einem Akt	1907 Dresden: Pierson
Dukmeyer, Friedrich	Der Arbeiterkaiser. Trauerspiel	1892 Berlin: Renzel
	Tod dem Verräter! Drama in 5 Akten	1892 Berlin: Renzel
	Die siebente Grossmacht oder der Schatten. Lustspiel in 5 Akten	1896 Leipzig: Wtest
	Des Sittmeisters Ärgernisse. Eine Komödie in 3 Akten	1901 München: Staegmeyer
	Einer für alle. Eine Tragödie in 5 Akten	1901 München: Staegmeyer
	Der Zorn Jehovahs. Tragödia in 1 Akt	1902 München: Staegmeyer
Erdberg-Kreczenciewski, Robert von	Ein heiliger Abend. Volksstück in 2 Bildern	1893 Barnen: Wiemann
	Friedrich Flender. Historisches Drama aus Siegens Vergangenheit	1893 Siegen: Welle
	Weigand und Sohn. Schauspiel in 4 Akten	1908 Berlin: Curtius
	Die Tragödie. Drama in 3 Akten	1909 Berlin: Curtius
Fedorow, Adolf	Lebenshunger. Modernes Drama	1900 Dresden-Blasewitz: Minden
Freymann, Karl von	Der Tag des Volkes	1907 München: Piper
	Masken. Drei Einakter (Francesca. Nach dem 9. Thermidor. Masken)	1908 München: Piper

Freytag-Loringhoven, Alexander von	Seine Mutter. Charakterbild in 1 Akt	1896 Berlin: Wertheim
	Das Preisstück. Dramatischer Scherz in 1 Akt	1898 Berlin: Bloch
	Dramatisches Festgedicht	1899 Riga: Müller
	Ein Erinnerungsblatt an die Festvorstellungen im Stadt-Theater am 19. und 20. Juni 1901. Prolog und Text zu den lebenden Bildern zur 700 jährigen Jubiläumsfeier der Stadt Riga	1901 Riga
	Aus der Hexenzeit. Kulturgeschichtliches Spiel aus Alt-Livland	1903 Riga: Jonck&Poliewsky
Gachigens, Hermann (Hermann zu Ysentorff)	Die Macht des Idealen	1905 Riga
	Das Trio. Dramatischer Scherz	1903 Weimar: Grosse
	Videant. Drama in 5 Akten	1899 Leipzig: Voigtländer
	Per aspera ad astra. Eine Handlung in 5 Akten	1902 Berlin: Süsserott
	E. Scribe: Das Glas Wasser. Lustspiel in 5 Akten [röötus]	1907 Berlin: Elsner
Grube, Max	Moliere: Don Juan. Ein tragisches Lustspiel in 4 Aufz	1912 Leipzig: Reclam
Goetz, Bruno	Gauner und Sklaven. Ein Schauspiel in 4 Aufz	1918 Weinböhla: Aurora
Guenther, Johannes von (Hans Guenther)	Tannhäuser. Trauerspiel	1914 Graz
	Der Magier. Phantastisches Schauspiel in 1 Akt	1916 München: Musarion
	Der Liebste Gast. Singspiel	1917 München
	Irene. Tragödie in 5 Akten	1911 Stuttgart: Cotta
	Ulrich von Hutten. Drama	1912
Harnack, Otto	John William. Schauspiel in 4 Akten	1894 Dresden: Pierson
	Der Tugendbold. Schauspiel in 4 Akten	1894 Dresden: Pierson
	Fesseln. Schauspiel in 4 Akten	1894 Dresden: Pierson
	Die Silberhochzeit. Komödie in 4 Akten	1902 Dresden: Pierson

Herweg, Julie	Victoria Regia. Märchendramolet für die Jugend	1900 Riga: Hoerschelmann
Herzack, Viktoria von	Sklavenkraft	1907
Hirschberg-Pucher, Eugenie	Leben	1903
	Erwachen. Skizzen in 1 Aufzug	1906 Riga: Jonck&Poliewsky
Hirschheydt, Heinrich von	Giulio Monti. Schauspiel in 5 Akten	1892 Riga: Grothuss
Hirschheydt, Helene von	Deutsche Märchen in dramatischer Form	1897 Riga: Grothuss
Holm, Korfiz	Arbeit. Schauspiel in 3 Akten	1900 München: Langen
	Die Könige, Dramatisches Gedicht in 4 Akten	1901 München: Langen
	Hundstage. Lustspiel in 3 Akten	1911 München: Langen
	Marys grosses Herz. Komödie in 3 Akten	1913 München: Langen
Karotom, Adolf (Ado Karrotam)	Der hässliche Mann. Komödie in drei Akten	1905 Wien: Literatur-Anstalt Austria
Keyserling, Eduard von	Ein Frühlingsopfer. Schauspiel in 3 Aufzügen	1900 Berlin: Fischer
	Der dumme Hans. Trauerspiel in 4 Aufzügen	1901 Berlin: Fischer
	Peter Hawel. Drama in 5 Aufzügen	1904 Berlin: Fischer
	Benignens Erlebnis. 2 Akte	1906 Berlin: Fischer
Keyserlingk, Robert von	Die da unten sitzen. Schauspiel in 3 Akten	1918 Reval: Kluge&Ströhm
Kraus, Eberhard	Auslese. Schauspiel in 4 Aufzügen	1894 Dresden: Pierson
Krause, Walter	Gottsucher. Ein Trauerspiel in 3 Aufzügen	1908 Riga: Bruhns
Kupffer, Élisar von (Elsarion)	Der Herr der Welt. Tragödie in 5 Akten	1899 Berlin: Ebering
	Irrlichter. Drama in 3 Tln	1900 Berlin: Ebering
	Aino und Tio. Ein fabulist. Spiel mit und ohne tiefere Bedeutung	1907 Dresden: Pierson
	Feuer im Osten. Dramatische Szenen aus der russisch-baltischen Revolution in 3 Aufz.	1908 Leipzig: Reclam

	Die fesselte Aphrodite. Eine dramatische Dichtung	1911 München, Leipzig: Klarist Verlag Akropolis
Kyber, Manfred	Meister Mathias. Dramatisches Gedicht	1906 Berlin: Vita
Lyra, Adolf Julius	Drei Mysterien (Der Stern von Juda; Die neunte Stunde; Der Kelch von Avalon)	1913 Berlin: Vita
	Es werde Gott. Ein Drama in 5 Aufzügen	1908 Leipzig: Modernes Verlagsbureau
	Aus Wüste und Wolke. Drama in 1 Aufzug	1908 München–Schwabing: Bonsels
Marholm, Laura	Karla Bühring. Ein Frauendrama in 4 Akten	1895 München: Langen
Mickwitz, Christoph	Festspiel. Zur Feier der 25 jähr Directionsführung des Hrn Ed Berent, Director am Revaler Stadttheater	1894 Reval: Kluge
	Weltuntergang. Musikdrama in 3 Akten	1903 Reval
Rennenkampff, Anna Lydia von	Das Märchen von der Sehnsucht	1911 Dresden: Pierson
Schroeder, Leopold von	Dara oder Schah Dschehan und seine Söhne. Historisches Trauerspiel in 5 Akten	1891 Mitau: Behre
	Sakuntala. Romantisches Märchendrama in 5 Akten, frei nach Kalidasa	1903 München: Bruckmann
	Prinzessin Zofe. Ein indisches Lustspiel in 4 Aufz..	1902 München: Bruckmann
Siebert, John	Das stille Schloss. Drama	1904 [Käsekirch]
	Juda der Jude. Drama	1905 [Käsekirch]
	Um Hohenberg. Drama	1906 [Käsekirch]
	Die Glücksritter. Festspiel	1906 [Käsekirch]
	Erick XIV, König von Schweden. Drama	1908 Reval: Kluge
	Die Maltheser. Schauspiel in 5 Aufzügen nach dem Entwurf von Friedrich Schiller	Berlin–Friedenau: K. Fischer
Sintenis, Franz	Märchenkranz. Dramatische Scene	1895 Frankfurt/Main: Rommel

Svavhahen, Karl	Das Kunkelfräulein. Ein Schauspiel in 5 Akten	1901 Riga: Plates
	Salom und Herwart. Ein Schauspiel	1901 Riga: Plates
	Johann Woldhuss von Herse. Eine Tragödie	1903 Riga: Jonck&Poliewsky
	Im Drachenhorst. Schwank in 3 Aufz	1908 Mitau: Besthorn
	Johann Uexküll von Riesenberg. Eine Tragödie	1910 Mitau: Besthorn
	Maler Bernhard und seine Frau. Schauspiel	1909 Libau: C.Fischer
	Diomed. Ein Schauspiel in 3 Akten	1899 Frankfurt/Main: Rommel
	Die Tonkünstler. Lustspiel in 5 Aufz	1893 Leipzig: Mutze
	Moderner Sängerkrieg. Ein Reimschwank	1896 Leipzig: Mutze
	Im Goldnetz. Schauspiel in 5 Aufzügen	1899 Leipzig: Mutze
Üxküll, Woldemar von	Imgard oder Weibtreu. Vers-Lustspiel in 5 Aufz	1902 Leipzig: Mutze
	Im Jungfernstift od Die gezähmte Widerspenstige. Lustspiel	1902 Leipzig: Mutze
	Der Leibarzt od Das vernünftige Krankenhaus. Lustspiel	1902 Leipzig: Mutze
	Mongkut od Die Stiefgrossschwiegermutter. Versschauspiel	1902 Leipzig: Mutze
	Naladi od Königswild. Indisches Versdrama	1902 Leipzig: Mutze
	Hadshi Umar. Trauerspiel in 4 Akten	1914 Berlin—Lichterfelde: Runge
	Iunus. Drama in 4 Akten	1914 Berlin—Lichterfelde: Runge
	Selim Han. Drama in 5 Akten	1914 Berlin—Lichterfelde: Runge
	Imam Gamsat. Histor. Drama in 4 Akten	1918 Berlin—Lichterfelde: Runge

Lisa 5. Antoloogiad

Pealkiri	Koostaja	Ilumisaandmed
Das Baltische Dichterbuch. Eine Auswahl deutscher Dichtung aus den Baltischen Provinzen Russlands mit einer literarhistorischen Einleitung und biographisch-kritischen Studien [Grotthuss]	Grotthuss, Jeannot Emil von	1894 Reval: Franz Kluge
Die Baltischen Lande in Liedern ihrer Dichter. Eine Anthologie mit biographischen und bibliographischen Notizen [Johanson]	Johanson, Heinrich	1894 Zürich: Verlag von „Strem's literarischen Bulletin der Schweiz“
Baltische Dichtungen [Stael-Holstein]	Stael-Holstein, Lucie von	1896 Riga: Hoerschelmann
Unsere Heimat. Baltische Lieder [Unsere Heimat]		1906 Riga: Jonck&Poliewsky
Kiefern im Schnee. Baltische Dichtungen mit einem Titelbild von G. Baron Rosen und Buchschmuck von Selma Plawneck [Kiefern]		1906 Riga: G. Loeffler
Die jungen Balten. Gedichte (Die Baltischen Provinzen Bd. 4) [Goetz]	Goetz, Bruno	1916 Berlin: Lehmann
Novellen und Dramen (Die Baltischen Provinzen, Bd.3) [Krüger]	Krüger, Hellmuth	1916 Berlin: Lehmann
Dichterstimmen aus Estlands schwerer Zeit		1918 Reval: Franz Kluge

Lisa 6. Kritikateosed

Autor	Teosed	Ilmunisandmed
Andrejanoff, Viktor von	Graf Nikolai Reh binder. Ein baltisches Dichterbild	1896 Riga: Srieda
Bauer, Erwin	Unser Theater, unser Publikum.unsere Kritik	1891 Riga
Behrsing, Arthur	Naturalismus, Nihilismus, Idealismus in der russischen Dichtung. Literaturhistorische und kritische Streifzüge	1890 Berlin: Lüstenöder
Fedorow, Adolf	Zwei Meister der Heimaterzählung. Zwei Vorträge, gehalten in der Estländischen Literarischen Gesellschaft	1914 Reval
Glasenapp, Gregor von	Gesammelte Feuilletons, Aufsätze über das Theater, Humoresken etc. Bd 1	1898 St. Petersburg
	Essays. Kosmopolitische Studien zur Poesie, Philosophie und Religionsgeschichte	1899 Riga: Jonck&Poliewsky
	Eine moderne Novelle und ein unmoderner Novellist	1899 Riga: Jonck&Poliewsky
	Neue Essays. Abhandlungen zur Philosophie und Religionsgeschichte	1910 Riga: Jonck&Poliewsky
Grothuss, Jeannot Emil von	Heinrich Heine als deutscher Lyriker. Eine literarische Ketzerei	1894 Stuttgart: Belsor.
	Probleme und Charakterköpfe. Studien zur Literatur unserer Zeit	1897 Stuttgart: Greiner&Peiffer
	Schillers historische Schriften [väljaandja, sissejuhatas]	1905 Stuttgart: Greiner&Peiffer
Grube, Max	K.v. Holtei: Vierzig Jahre. Jubiläums-Ausg [väljaandja]	1898 Breslau: Trewendt
	Im Theaterland	1908 Berlin: Hofmann
	Adalbert Matkowsky. Ein Kunst- und Lebensbild nach persönlichen Erinnerungen	1909 Berlin: Paetel
	Carl Seydelmann's Rollenhefte. Aus den Handschr veröffentlicht	1915 Berlin: Gesellschaft f Theaterhesch
	Am Hofe der Kunst	1918 Leipzig: Grethlein
Guenther, Johannes von	Stefan George. Essays [vene keeles]	1910 St. Petersburg

Harnack, Otto	Die klassische Ästhetik der Deutschen	1892 Leipzig
	Deutsches Kunstleben im Rom im Zeitalter der Klassik. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte	1896 Weimar: Felber
	Schiller	1898 Berlin
	Esseys und Studien zur Literaturgeschichte	1899 Braunschweig
	Der deutsche Klassizismus im Zeitalter Goethes	1906
Hunnius, Carl	Aufsätze und Vorträge	1911 Tübingen: Mohr
	Rudolph von Prochazka. Ein deutscher Tondichter Böhmens. Literarische Skizze	1902 Leipzig: König
	Goethes Religion und Goethes Faust	1898 Riga: Jonck&Poliewsky
	Lieblingsminne und Freudensiebe in der Weltliteratur [toimetaja, sissejuhatus]	1900 Eberswalde: Dyck
	Klima und Dichtung. Ein Beitrag zur Psychophysik	1907 München: Reinhardt
Kupffer, Julius	Goethes Faust als Erzählung zur Einführung in das Verständnis des Originals	1892 Naumburg a. S.
Kühn, Leonore	Das Problem der ästhetischen Autonomie. Diss	1908
Marholm, Laura	Wir Frauen und unsere Dichter	1895 Wien: Wiener Moderne Verlag
Masing, Woldemar	Sprachliche Musik in Goethes Lyrik	1910 Strassburg
Mickwitz, Christoph	Zum Gedächtnis Goethes	1899 Reval: Kluge
Noelting, Bertha	Zum Gedächtnis Schillers. Estländische Literarische Gesellschaft 1905	1905 Reval: Kluge
	Schiller, über die ästhetische Erziehung des Menschen. Vortrag, gehalten zur Erinnerung an Schillers 100jähr Todestag	1905 Riga: Jonck&Poliewsky
Samson-Himmelsjerna, Hermann von	Anti-Tolstoi	1902 Berlin
Schiemann, Paul	Auf den Wege zum neuen Drama	1912 Reval: Kluge & Ströhm
Schilling, Otto von	Reichthum und Eigentum in der altkirchlichen Literatur	1908 Freiburg in Br

Schroeder, Leopold von	Zur Entstehungsgeschichte des Kalewipoeg. Mittheilungen aus Briefen F.R. Kreuzwalds an die Herren Sachsendl und Pastor Reintal	1891 Dorpat: Krüger
	Über die Entwicklung der Indologie in Europa und ihre Beziehungen zur allgemeinen Völkerkunde	1895 Wien
	Licht, Refrain in den Sommerwiedern der Letten	1902 Wien
	Wesen und Ursprung der Religion, ihre Wurzeln und derer Entfaltung	1905 München: Lehmann
	Germanische Elben und Götter beim Estenvolk	1906 Wien
	Mysterium und Mimus im Rigveda	1908 Leipzig: Haessel
	Die Wurzel der Sage vom heiligen Gral	1910 Wien: Hölder
	Die Vollendung des arischen Mysteriums in Bayreuth	1911 München: Lehmann
	Reden und Aufsätze, vornehmlich über Indiens Literatur und Kultur	1913 Leipzig: Haessel
	Herakles und Indra, eine mythenvergleichende Untersuchung	1914 Wien
	Arische Religion I, II	1914, 1916 Leipzig: Haessel
	Literarische Ansichten in Vorträgen	1894 Dorpat–Fellin: Karow
	Goethe vor hundert Jahren: Zum Feier des 28./16. August 1899	1899 Riga: Deubner
	Nicolaus Lenau: Vortrag gehalten in der Aula der Universität Dorpat	1899 Hamburg
	Die Pseudonyme der neueren deutschen Literatur. Vortrag gehalten zu Dorpat am 29. November 1896	1899 Hamburg
Sintenis, Franz	Goethe und Schiller in chronologischer Übersicht nebst literarischen Nachweisen für Lehrer und Lernende: Zum 9. Mai 1905	1905 Dorpat: Bergmann
	Schillers Persönlichkeit. Festrede, gehalten am 28 Apr/11. Mai 1905	1905 Dorpat

Stern, Bernhard	Bauernfeld. Ein Dichterporträt	1890 Leipzig: Schultze
Stern, Maurice von	Illustrierte Geschichte der erotischen Literatur aller Zeiten und Völker I,II	1908 Wien: C. W. Stern [Saksamaal keelatud]
	Typen und Gestalten moderner Belletristik und Philosophie	1902 Linz-Wien: Österreich. Verlagsanst
	Wilhelm Jordan. Ein deutsches Dichter- und Charakterbild	1910 Frankfurt/Main: Lüstenöder
	Friedrich Nietzsche und die Neu-Romanik. Eine Zeitstudie	1900 Dorpat: Krüger
Thiess, Frank	Cäsar Flaischlen. Ein Essay	1914 Berlin: Fleischel
	Die Stellung der Schwaben zu Goethe [Diss]	1915 Stuttgart: Kohlhammer
Tornius, Valerian	Goethe als Dramaturg. Ein Beitrag zur Literatur- und Theatergeschichte	1909 Leipzig: Seemann
	Goethe über sich selbst	1913 Leipzig: Schultze
Usthal, Arthur	Maxim Gorki	1904 Berlin

Lisa 7. Kirjanduskriitika ajakirjades *Baltische Monatsschrift* ja *Baltische Monatsschrift für Russland* aastatel 1890–1915
 Lisa 7.1. *Baltische Monatsschrift*. Üldine kirjanduslugu. Artiklid

Autor	Pealkiri	Ilmunisandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
Bernhardt, Wilhelm	Was hat Schelling unserer Zeit zu sagen?	1908 I, 169-176
Casperson, Georg	Der Gegensatz von Mann und Weib in Hebbels Dramen	1908 I, 94-112
Diederichs, Heinrich	Der Besuch eines Kurländers bei Jean Paul	1899 II, 371-386
	Ein Brief von Jakob Grimm an Johann Friedrich Recke	1899 II, 266-270
	Eine Frauengestalt aus Weinmars klassischer Zeit	1903 II, 203-208
	Jeremias Gothelf, ein Pränaturalist	1904 II, 122-126
Girgensohn, Karl	Schillers Seelenadel	1905 I, 338-342
	Schiller und die neue Generation	1904 I, 391-398
	Klassikerausgaben	1912 I, 251-256
	Miththeilungen aus der indischen Poesie	1892, 375-399
Glaserapp, Gregor von	Schillers „Gang nach dem Eisenhammer“. Wanderung des Novellenstoffes durch acht Jahrhunderte	1911 II, 249-279
Eckardt, Eduard	Lord Byron als Dramatiker	1902 II, 273-289
	Shakespeare's Narren und Clowns	1898 II, 59-83
Gross, Julius	Darwinistisches in Goethes Faust	1911 II, 33-59
Hedenström, Elisabeth von	Goethe-Briefe in der Rigaschen Stadtbibliothek	1909 II, 371-379
Hollander, Bernhard A	Schiller und Livland	1905 I, 307-337
Kaarsen, Magda [Theophile von Bodisco]	Hat die Divina Commedia für den modernen Menschen noch eine Bedeutung?	1911 I, 362-369
Keussler, Friedrich von	Ein finnisches Volkslied auf die Eroberung Rigas (im Jahre 1621)	1895, 447-453

Krah, Karl	Heinrich Heine. Eine literarische Skizze	1908 II, 83-90
Kröger, Ernst	Die Kunst als Evangelium bei Schiller. Ein Essay	1905 I, 284-302
Myschlagjewski, A.S.	Der russische Dichter A.S. Puschkin und die Estländer	1899 I, 415-418
Nikolajew, J.	Graf Leo Tolstoi	1890, 792-810
Rathlef, Emil	Goethe - pathologisch	1904 I, 276-295
Schrenck, Burchard von	Erwas von Goethe und unserer Zeit	1911 I, 454-465
Schroeder, Leopold von	Aus den Tagen der Empfindsamkeit	1891, 570-588
Seraphim, Ernst	Theodor Storm. Ein Dichter und Patriot	1892, 75-88
Sintenis, Franz	Goethe vor hundert Jahren	1900 I, 264-275
	Über Frauenliteratur	1896, 463-484; 551-577
Stavenhagen, Karl	Die Grundlagen der Hebbelschen Tragödie	1905 I, 162-168
	Auch ein Wiedererstandener (Hebbel)	1904 I, 85-88
	Das deutsche Drama des 19. Jahrhunderts	1904 II, 89-102
	Kleiststudien	1904 I, 460-462
Wahl, Eduard von	Ein baltischer Besuch bei Goethe	1907 II, 110-114
Waldmann, Franz	Russische Dichter und Schriftsteller in Livland	1892, 572-585, 609-625; 1893, 20-43; 93-107; 204-218
Walter, Karl	Herders Wirken und Wachsen in Riga	1904 I, 28-49
	Schiller und wir	1912 I, 191-213

Lisa 7.2. Baltische Monatsschrift. Baltisaksa kirjanduslugu. Artiklid

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
Andrejanoff, Viktor von	Graf Nikolai Rehbinder. Ein baltisches Dichterbild	1895 Blg 3-26, 57-81
Bergengrün, Alexander	Ein livländisches politisches Lied aus dem Jahre 1556.	1895 Blg, 27-33
Bienemann, Friedrich jun	Aus Tagebücher und Briefen des Malers Karl Graß	1899 II, 270-308
Boetticher, Elisabeth von	Der Dichter Lenz unter dem Einfluss der Geistesströmungen des 18. Jahrhunderts	1911 II, 94-118
Brunnow, Th von	Aus dem Briefwechsel des Freiherrn Ulrich von Schlippenbach.	1913 I, 55-68; 115-127
Buchholtz, Arend	Die Krüdener-Blausche Bergesselschaft in Riga und ein Ausbruch religiöser Verrücktheit in Kolzen	1898 I 29-50; 96-120
Diederichs, Heinrich	Edith Baronesse von Rahden	1894, 14-34; 105-121; 1895, 709-729; 803-826
	Elisa von der Recke in den Jahren 1776-93	1903 I, 167-179
Falck, Paul Theodor	Zur Biographie des Dichters Jacob Lenz	1899 I, 276-321
	Der baltische Humorist Dr. Schultz-Bertram	1908 I, 313-330
	Der Romanschriftsteller Baron Alexander von Ungern-Sternberg	1910 II, 305-341
	Apollonius Baron Maltitz. Ein vergessener baltischer Dichter	1912 I, 234-244
	Das Kirchenlied im Baltenlande	1912 II, 170-179
	Das Drama im Baltenlande. Eine literar-historische Anregung	1912 II 199-222
	Baltische Kinderlieder und Reime	1912 II, 365-380
	Goethe und der Baron Apollonius von Maltitz	1913 II, 103-108
	Erwas neues von J.M.R. Lenz aus seiner Jugendzeit	1913 II, 154-168
	Das deutsche Volks- und Studentenlied im Baltenlande	1913 II, 318-336

Glasenapp, Gregor von	Erwas über Hermann von Samsons literarische Tätigkeit	1903 I, 137-162
Grothuss, Jeannot Emil von	Graf Nikolai Rehbinder	1895 Blg 1-33
Hehn, Victor	Karl Petersen	1907 II, 65-91
Heine, Wilhelm	Ein Beitrag zur nordlivländischen Folkloristik aus dem Ende des 16. Jahrhunderts	1913 I, 98-114
Keussler, Adolf von	Baltische Belletristik in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Ein Entwurf	1907 I, 241-275; 305-329; 1913 I, 81-97; 178-203
Keussler, Friedrich von	Über Karl Gotthard Grass	1912 I, 414-415
Rieckhoff, Theodor von	Studien der Literatur Altivlands	1891, 47-70
	Livländische Gelegenheitsdichtung im 17. Jahrhundert	1903 I, 255-276
	Livländische Pasquille und Sportverse und ihre Verfasser	1907 II, 121-140; 150-167
Ripke-Kühn, Leonore	Jeanne de Vietinghoff; Impressions d'Amie. Paris 1909	1911 II, 144
Sabler, Georg von	Ein ungedruckter Aufsatz von Victor Hehn	1902 II, 193-198
Schilling, Otto von	Aus üppiger Zeit. Livländische Ballade des XVI. Jahrhunderts	1911 I, 68-69
Schrenck, Erich von	Herders Predigt bei seinem Abschiede von Riga	1913 II, 188-196
Schroeder, Leopold von [Toim.]	Elisa von der Recke und Woldemar von Ditmar: Briefwechsel	1904 I, 249-275
Schultz-Adiewsky, Ella von	Dr. G.J. von Schultz-Bertram. Eine biographisch-literarische Skizze	1896 Blg 167-196; 223-234
Semel, Hugo	Victor Hehn	1907 I, 41-65; 131-162
Strieda, Wilhelm	Ein Brief von J.M.R. Lenz	1910 I, 140-146
Waldmann, Franz	Lenz' Stellung zu Lavaters Physiognomik	1893, 419-436; 482-497; 526-533
	Für Wenige. Erinnerungen an Editha von Rahden (vene keelest)	1894, 227-243

Lisa 7.3. *Baltische Monatsschrift*. Kaasaegne (maailma)kirjandus. Artiklid

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
Deubner, Helene	Literarische Studienblätter (Wagner, Ibsen, Tolstoi, Zola, Nietzsche, Hauptmann, Sudermann)	1907 II, 92-109
Eggers, Alexander	Aus Theodor Fontanes Selbstbiographie	1905 II, 349-359
Engelhardt, Roderich von	Caesar Flaischlen	1904 I, 384-390
Girgensohn, Karl	Conrad Ferdinand Meyer	1907, I 229-304
Glaserapp, Gregor von	Friedrich Nietzsche, der Philosoph der Gegenwart	1894, 313-330; 457-473
	Tolstoi und Nietzsche	1895, 492-513; 583-596
Koni, Anatolij	Meine Erinnerungen an Leo Nikolajewitsch Tolstoi (Tolk M. Bock)	1911 II, 232-248; 305-325
Masing, Woldemar	Zeitgeist und Volkgeist in der naturalistischen Dichtung	1896, 323-346
Pezold, Theodor	Westeuropäische Einflüsse auf die Entwicklung der neueren russischen Literatur	1898 I, 304-314
Schrenck, Erich von	Literarische Schwestern (Schiller, Neuromantik, Ricarda Huch, „Ludolf Ursleu“)	1905 I, 88-96
Semel, Hugo	Nietzsche und das Problem des Hellenismus	1910 I, 305-328
Stavenhagen, Karl	Paul Heyse als Dramatiker	1904 II, 177-179

Lisa 7.4. *Baltische Monatsschrift*. Kaasaagne (maailma)kirjandus. Retsensioonid

Autor	Retsensitav teos	Ilumismandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
[Autor märkimata]	Litteraarische Umschau (mh Anton von Perfall, Die Sünde; Paul Heyse, Aus den Vorbergen)	1895 Blg 42-50; 92-103
[Autor märkimata]	Litterarisches (mh Magdalene Thoresen, An einsamen Küsten. Erzählung; Sophus Bauditz, An einsamen Küsten; C. V. Koetzweld, Ernste Novellen)	1901 II, 365-366
B	Litterarische Rundschau (Zola, Paris; Gustav Falke, Tanz und Andacht, Neue Fahrt; Hugo Salus, Gedichte)	1898 II, 175-190
B	Neue Belletristik (Helene Böhlau, Halbriet; Ernst von Wolzogen, Das dritte Geschlecht; K.G. Brönstedt, Der Borrethurn; Eduard Dupré, Fortunatus Laatschy und Dina; Adolf Schmitthener, Leonie; Rudyard Kipling, Das neue Dschungelbuch; Paul Heyse, Neue Märchen; Adolf Hausrath, Unter dem Karalpenbaum)	1899 II, 411-422
Brüggen, Ernst von	C. Schwartzkoppen, Gedichte	1902 I, 358-359
Diederichs, Heinrich	Vierzig Lieder von einem Deutschen, 1891	1892, 71-74
	Litterarische Streiflichter (T.W.Weber, Herbstblätter)	1896 Blg, 449-465
	Litterarische Umschau (mh Wilhelm Raabe, Erzählungen; Die Akten des Vogelsangs)	1896 Blg, 83-100
	Litterarische Streiflichter (mh Heinrich Hansjakob, Bauernblut; Ludwig Ganghofer, Der Klosterjäger; Lina Walther, Der Adjunkt von Oldenhausen; Rosa Nouchette Carey, Merles Kreuzzug oder gegen Strom; Charlotte Nonge, Die sechs Kissen; Gelbel, Gedichte aus dem Nachlass; Tagebücher des Grafen Platen; Gundlach, Italienische Lyrik; J.B. Diel, Novellen; Robert Browning, Der Handschuh u.a. Gedichte; Wilhelm Raabe, Gesammelte Erzählungen; L. Budde, Weihnachtserzählungen; Nikolai, Zur Neujaarszeit im Pastorat zu Nöddebo; Peter Rosegger, Das ewige Licht; O. Verbeck, Allerlei rauch)	1897 Blg, 34-43; 62-76; 104-116; 140-151; 172-179; 193-210; 245-260; 301-316; 346-355; 368-379; 420-432
	Litterarische Streiflichter (mh Charlotte Niese, Die braune Marenz und andere Geschichten, O.Verbeck, Einsam)	1898 I, 409-427; II, 343-360
	Sophus Bauditz, Die Chronik des Garnisonsrädchens; Adolf Hausrath, Pater Maternus, ein Roman aus dem XVI Jahrhundert, Heinrich Hansjakob, Waldleute	1899 I, 77; II 180-181

Eckardt, Eduard	Gottfried Keller's Roman „Der grüne Heinrich“	1897 Blg 156-171
Eggers, Alexander	Aus Theodor Fontane's Selbstbiographie	1905 II, 349-359
Eisenschmidt, Hans	Einige Bemerkungen in Anlass des neuesten Schauspiels Ibsens "John Gabriel Borkmann"	1897 Blg, 180-184
	Sophus Bauditz, Geschichten aus dem Forsthaue	1900 I, 292
	Literarische Streiflichter (mh Wilhelm Hertz, Spielmannsbuch, Novellen in Versen aus den 12. und 13. Jahrhundert)	1900 I, 345-356
	Literarisches (mh Clara Viebig, Die Rosenkranzjungfer und Anderes; Robert Waldmüller, Don Adone; Beate Bonus, Malergeschichten; Magdalene Thoresen, An einsamen Küsten; Sophus Bauditz, Absaloms Brunnen; C.G. van Koetsveld, Ernste Novellen; K.G. Bröndsted, Freiheit; Heinrich Hansjakob, Dürre Blätter)	1901 II, 71-79; 303-304, 364-366
	Literarisches (Adolf Schmitthenner, Neue Novellen; Hans Grunow, Vom Wege, Novellen; Georg Stellanus, Blau und Weiss, Novellen; Isolda Kurz, Genesung; Gustav Frenssen, Dorfpredigten)	1902 II, 180-192
Freytag-Loringhoven, Gustav von	Noch einmal „Jörn Uhl“ (Gustav Frenssen, „Jörn Uhl“)	1903 I, 180-184
G.	Hanna Schomacker: Klumpe-Dumpe und andere Märchen, 1892	1892, 643-644
Girgensohn, Karl	Heinrich Seidel, Gedichte; Fritz Anders, Skizzen aus unserm heutigen Volksleben; J.R. Haarhaus, Der Marquis v Marigny	1904 I, 175
Grass, Karl	G. Hauptmann, Der Narr in Christo	1912 II, 191-196
Grothaus, Jeannot Emil von	Ibsens neuestes Drama (Klein Eyolf)	1895, 378-384
	Maupassant, Die Erbschaft	1896, Blg 466
K. A.	Paul Heyse, Moralische Unmöglichkeiten; Charlotte Niese, Die Klabunkerstrasse	1905 I, 98-99
-m	Karl Schönherr, Glaube und Heimat. Die Tragödie eines Volkes	1911 I, 235-238
Münz, Bernhard	Dostojewski, Erzählungen. Frei nach dem Russischen von Wilhelm Goldschmidt	1890, 179
	Dostojewski, Schuld und Sühne	1890, 739-740

Norden, Julius (Julius Hasselblatt)	Gerhart Hauptmann und „Die versunkene Glocke“	1897 Blg, 92-104
	Kunsthriefe (mh Bleibereu, Wolzogen, Hauptmann, Max Halbe, Schnitzler, Ernst von Wildenbruch, Max Dreyer, Feodor v. Zobelitz, Hermann Sudermann, Georg Hirschfeld)	1895-97
	Berliner Theaterbrief	1897, 336-356; 410-419
	Aus der Berliner Theaterchronik	1897 Blg, 132-139
	Das Lebensproblem und die „Moderne“	1903 II, 307-317
Oertingen, Alexander von Ripke-Kühn, Leonore	G. Hauptmann, Der Narr in Christo	1912 II, 334-338
	Auch eine Stimme zu Hauptmanns „Emanuel Quint“	1912 II, 334-338
	Philipp Witkop, Die neuere deutsche Lyrik 1910	1910 II, 209-210
Schiemann, Paul	Die Frau als Schriftstellerin. Gedanken und Streiflichter	1903 II, 455-463
Schrenck, Burchard von	A. Michailow (A. Scheller). Um ein sorgloses Leben. Ein petersburger Sittenroman. Mitau 1891	1891, 317-18
Schrenck, Erich von	Karl Stieler, Ein Winteridyll 1890	1891, 771
	Felix Dahn, Julian der Abtrünnige	1894, 737-747
	Ricarda Huch, „Rudolf Ursleu“ (Literarische Schwestern)	1901 I, 95-96
	G. Hauptmann, Der Narr in Christo	1912 II, 189-91
Schroeder, Leopold von	Hermann Sudermann, Arno Holz, Charlotte Niese, Maupassant	1898 I, 168-179; 249-252; 323-332
	Neue Belletristik (Adolf Wilbrandt, Hildegard Mahlmann; Charlotte Niese, Die braune Marenz, Auf der Haide; Werner von Høidenstern, Karl XII. und seine Krieger; Richard Dehmel, Fr. Niersche, Gedichte und Sprüche; Jenny von Reuß, Tempi passati; Guy de Maupassant, Gesammelte Werke; Clara Viebig; J.H. Löffler, Madlene; Arthur Pfungst, Laskavis; Zola, Paris; Gustav Falke, Tanz und Andacht, Neue Fahrt; Hugo Salus, Gedichte; Peter Rosegger, Das ewig Weibliche; W.H. Riehl; A. von Perfall; Maria Janitschek, Überm Thal; Hans Hoffmann, Aus der Sommerfrische; Karl Wolf, Geschichten aus Tirol; Karl Schönherr, Allerhand Kreuzköpf)	1898 II, 84-89, 175-190; 273-283; 425-434

	Neue Belletristik (Edmond Rostand, Cyrano de Bergerac; Gabriele d'Annunzio, Der Unschuldige; Leo Tolstoi; Ein Präludium Chopins; B. Björnson, Über den hohen Bergen; G. Hauptmann, Fuhrmann Henschel; Arthur Pfungst, Neue Gedichte)	1899 I, 219-230
	Ein neuer Roman von Clara Viebig (Es lebe die Kunst)	1899 I, 418-20
	Neue Belletristik (Leo Tolstoi, Auferstehung; H. Ibsen, Wenn wir Toten erwachen; Gerhart Hauptmann, Schluck und Jau; Sophus Bauditz, Geschichte aus dem Forsthaue, Spuren im Schnee u.a. Erzählungen)	1900 I, 281-292
	Neue Belletristik (C. Viebig, Das Weibendorf, G. d'Annunzio, Die Gioconda jt)	1900 I, 281-292, 444-452
	Neue Belletristik (Eduard Pötzl, Landsleute. Kleine Beobachtungen eines Wiener; Mitbürger. Neueste Skizzensammlung; Paul Verlaine, Gedichte; Gabriele d'Annunzio, Der Triumph des Todes; George Egerton, Die Mühle Gottes; Dante Gabriele Rossetti, Das Haus des Lebens, eine Sonettenfolge; Karl Spitteler, Olympischer Frühling, Epos)	1900 II, 128-140
Sintenis, Franz	Neue Belletristik (Marie von Ebner-Eschenbach, Das Gemeindkind; Richard Voss, Die Rächerin und andere römische Novellen; Clark Russels Seeromane; Jonas Lie, Maisa Jons; Rudyard Kipling, Diener der Königin; Multatuli (Eduard Donwes Dekker) Auswahl aus seinen Werken; Georg von Ompeda, Eysen. Deutscher Adel um 1900)	1900 II, 365-377
	Litterarisches (A. Tschechow, Ein bekannter Herr; G. d'Annunzio, Feuer; Adolf Wilbrandt, Feuerblumen; C. Viebig, Das tägliche Brod; G. Hauptmann, Michael Kramer; Ellen Key, Essays)	1901 I, 215-239
	Litterarisches (Herman Lingg, Schlusssyryhmen und Neueste Gedichte)	1901 II, 297-303
	Litterarisches (W. Hertz, Gesammelte Dichtungen; Ad. Wilbrandt, Das lebende Bild u.a. Geschichten; Maksim Gorki, Tschelkaseh; Bolexy, Lied vom Falken. Drei Erzählungen)	1902 I, 59-70; II, 337-343
	Literarische Rundschau (Paul Heyse, Romane und Novellen; Johannes Trojan, Neue Scherzgedichte)	1903 II, 467
Sivers, Siegfried von	Wilhelm Speck, Zwei Seelen	1904 I, 246-247
Stavenhagen, Karl	Gustav Frenssen, „Jörn Uhl“	1903 I, 84-86

Lisa 7.5. *Baltische Monatsschrift*. Kaasaegne baltisaksa kirjandus. Artiklid

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
Bergengrün, Alexander	Friedrich Bienemann, Livländisches Sagenbuch	1898 I, 165-67
Falck, Paul Th.	Die Dichterin Helene von Engelhardt-Pabst	1911 II, 280-294
Glasenapp, Gregor von	M.R. von Stern und Victor von Andrejanoff	1894, 700-736
Reyher, Piet von	Alexander Andreas, ein Sohn Livlands	1912 I, 1-13
Schilling, Otto von	Zum Andenken Rudolph Seuberlichs	1913 I, 417-423
Seraphim, Ernst	Th. Hermann Pantenius	1913 II, 243-263

Lisa 7.6. *Baltische Monatsschrift*. Kaasaegne baltisaksa kirjandus. Retsensioonid

Autor	Retsenseeritav teos	Ilumisaandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
A.S.	Maurice von Stern, Sonnenstaub	1891, 418-420
	Richard von Wiltpert, Heitere Erzählungen	1891, 771-774
Bienemann, Friedrich	Mia Wroblewska, Der schwarze Tod, Riga 1912	1912 II, 394
	A. Badendieck, Bauernhandel	1903 I, 92-93
	E. de Féaux-Dorn. Die Strandhexe von Domesnäs und Anderes, Riga 1902	1903 I, 93
	Heimatstimmen	1904 II, 377-378
Diederichs, Heinrich	Das Baltische Dichterbuch, J.E.v. Grothhuss	1894, 245-251
	Karl Maurach. Eines livländischen Pastors Leben und Streben, Kämpfen und Leiden. Lpz	1900 II, 9-15

Fehre, Eduard	Otto von Schillings, Tanderadei	1907 II, 242-248
	Eine baltische Dichterin. (Elfriede Skallberg, Über drei Stufen)	1907 I, 435-439
Girgensohn, Karl	Carl Worms, Erdkinder	1904 I, 88-92
	Eine baltische Tragödie (Johann Uexküll von Riesenberg. Tragödie von Karl Stavenhagen)	1911 I, 226-230
Glasenapp, Gregor von	Aus der baltischen Novellistik (H. K. v. Heydenfeldt)	1893, 299-308
	Leopold von Schroeder. Worte der Wahrheit, Dhammapadam	1893, 673-682
	Leopold von Schroeder, Mangoblüthen	1893, 172-181
	Heinrich von Hirschheydt, Giulio Monti, Riga 1892	1892, 459-466
	Christoph Mickwitz, Gedichte	1893, 172-181
Hahn, C von	Woldemar Baron Uexküll, „Die Schwurbrüder“, „Kaukasische Novellen“, „Der heilige Ilä vom T'pau“	1913, 762-764
L. F.	H. Johanson, Die baltischen Lande in Liedern ihrer Dichter	1894, 663
	Maurice von Stern, Ausgewählte Gedichte. 1891	1891, 771-774
Oerttingen, Max von	Ein neues Drama (L.v. Schroeder, Dara oder Schah Dschehan))	1891, 213-219
Reutern von Nolcken, W	Carl Worms, Ein kurländischer Zeitroman (Du bist mein)	1899 I, 230-243
Schilling, Otto von	Theophile von Bodisco, Im Hause des alten Freiherrn	1913 I, 294-301
Schroeder, Leopold von	Baltische Dichtungen (toim. Lucie von Stael-Holstein)	1897 Blg 399-409
	Korfiz Holm, Schloss Übermuth; T.H. Pantenius, Gesammelte Romane; Viktor von Andrejanoff, Pater Johannes und andere Novellen	1898 II, 273-283, 425-434
	Neue Belleristik (Carl Hunnius, Maurice von Stern, Hans Büttner)	1898 I, 168-179
	J.E. v. Grothuss, Der Segen der Sünde	1898 I, 323-330
	Pantenius, Gesammelte Romane; C. Worms, Du bist mein	1899 I, 227-230
	Neue Belleristik (mh Helene von Engelhardt, Beatennacht; Mia Holm, Verse; Rudolf Treyer, Harmlose Gedichte)	1900 I, 444-452

	J.E.v. Grorhuss, Gottsuchers Wanderlieder	1901 I, 232
	Carl Humius, Zu höheren Sternen. Ein Strauss religiöser Lyrik	1903 II, 327-330
Sintenis, Franz	Literarisches (K. Stavenhagen, Salom und Herwart. Ein Schauspiel; Das Kunkelfräulein. Ein Schauspiel)	1902 I, 67-70
	Carl Worms, Die Stillen im Lande	1902 II, 342-343
Sivers, Siegfried von	Karl von Freymann, Pupa und anderes	1904 I 467-468
Stavenhagen, Karl	Zwei indische Dramen in deutschem Gewande (Leopold von Schroeder, Sakuntala, Prinzessin Zofo)	1903 I, 245-247
Ungern-Sternberg, Isabella von	Otto von Taube, Der verborgene Herbst	1913, II, 197-200

Lisa 7.7. *Baltische Monatsschrift*. Kirjandusteooria, didaktika jne

Autor	Pealkiri	Ilumisandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
Adolphi, Hermann	Ein Wort über den Wert der klassischen Bildung	1904 I, 207-214
Arnold, Karl	Was liest unsere Jugend und was soll sie lesen?	1905 I, 1-24
Blum, Karl	Puschkin und Lermontov in der Schule. Pädagogische Betrachtungen	1907 I, 347-363
Bodisco, Theophile von [Magda Kaarsen]	Perspektiven der Weltanschauung	1911 II, 222-225
	Über tragische Schuld	1906 I, 203-230
	Glückseligkeit. Ein Vortrag	1909 I, 60-79
Eckardt, Eduard	Typus und Individuum in der Litteratur	1896, 244-263
Girgensohn, Karl	Ein Wort über die heutige literarische Kritik	1903 II, 97-104

Glasenapp, Gregor von	Die Rhythmik der modernen Poesie und ihre psychophysische Grundlage	1904 II, 321-359
	Über poetische Übersetzungen	1897 Blg 49-61; 81-92; 124-132
Grothuss, Jeannot Emil von	Das erotische Problem in der Litteratur	1897 Blg, 11-24
Güldenstübke, Max von	Moralisch und Ästhetisch	1911 I, 424-430
Hencke, C. v.	Idealismus und Realismus in den geistigen Strömungen der Gegenwart	1905 I, 169-178
Hoerner, Herbert von	Künstler und Publikum	1912 I, 14-20
Keyserling, Hermann von	Germanische und romanische Kultur	1911 I, 1-13
Kleinenberg, Oskar	Das System der Künste	1895, 598-635
Masing, Woldemar	Zeigeist und Volksgeist in der naturalistischen Dichtung	1896, 323-346
Norden, Julius (Julius Hasselblatt)	Karlssage und Rolandslied	1902 I, 299-329
	Der Erhbegriff auf der Bühne	1896 Blg, 439-448
	Naturwissenschaft und Kulturwissenschaft	1910 II 80-98
	Künstlerische Kultur	1910 II, 414-441
Schiemann, Paul	Vom Gegensatz des klassischen zum modernen Drama	1911 II, 85-93
Schneider, Eduard	Die Frau als Schriftstellerin. Gedanken und Streiflichter	1903 II, 455-463
	Der Kaufmann in der erzählenden Poesie	1902 II, 289-309
	Kunstfreude und Kunstpflichten	1904 I, 97-122
	Über Frauenliteratur	1896, 463-484, 551-577
Sintenis, Franz		
Stavenhagen, Karl	Über Ursprung und Entwicklung des Dramas	1905 I, 235-238

Lisa 7.8. *Baltische Monatsschrift*. Retsensioonid balti autorite kriitikateoste kohta

Autor	Pealkiri	Ilmunisandmed <i>Baltische Monatsschrift</i>
Bienemann, Friedrich	G. Keuchel, Göthe's Religion und Göthe's Faust, Riga; G. v. Glasenapp, Kosmopolitische Studien zur Poesie, Philosophie und Religionsgeschichte, Riga	1899 I, 333-338
Diederichs, Heinrich	Otto Harnack, Schiller	1899 I, 273-275
	Otto Harnack, Essays und Studien zur Literaturgeschichte	1900 I, 58-61
Engelmann, Ernst	Heinrich Diederichs, Shakespeares Märchendramen im Lichte christlicher Ethik.	1894, 563-581
Girgensohn, Karl	Gregor von Glasenapp, Neue Essays... 1911	1911 II, 228-231
Glasenapp, Gregor von	Julius Kupfer: Faustcommentator (Goethes Faust als Erzählung zur Einführung in das Verständnis des Originals, 1892)	1892, 626-641
Goetz, Bruno	Paul Schiemann, Auf dem Wege zum neuen Drama, 1912	1912 II, 114-120
H.	Johannes Lenz, Spener und der Pietismus. Reval	1896, 57
Hedenström, Elisabeth	G.v. Glasenapp, Eine moderne Novelle und ein unmoderner Novellist. Riga	1901 II, 359-364
Johanson, Heinrich	Arthur Luther, Byron-Heine-Leopardi. Drei Vorträge. Moskau 1904	1904 II, 374-377
Külpe, Ernst	H. von Samson-Himmelsjerna, Anti-Tolstoi	1902 II, 345-353
L.F.	Heinrich Heine als deutscher Lyriker, eine literarische Ketzerrei von Jeannot Emil Freiherrn von Grotthuss	1894, 662-663
Schiemann, Paul	Erich von Schrenck, Richard Wagner als Dichter. München 1913	1912 II, 387-392
Schroeder, Leopold von	Georg Tantzscher, „Friedrich Nietzsche und die Neu-Romantik. Eine Zeitstudie“. Dorpat: Krüger.	1901 I, 222-225

Sintenis, Franz	Litterärisches (O. Harnack, Goethe in der Epoche seiner Vollendung 1805-1832)	1901 II, 297-303
	Otto Harnack, Goethes ausgewählte Gedichte	1902 I, 60-61
Stavenhagen, Karl	G. Keuchel, Dichter- und Denkerworte	1903 II, 465-464
autor märkimata	Hippels Lebensläufe. Für die Gegenwart bearbeitet von Alexander von Oettingen, 1893	1892, 682-684

Lisa 7.9. Deutsche Monatsschrift für Russland. Üldine kirjanduslugu. Artiklid

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Deutsche Monatsschrift für Russland</i>
Behrsing, Arthur	Aus Turgenews Jagdrevier. Bilder und Eindrücke aus dem Kalugaschen Gouvernemen	1913, 48-59
Goetz, Bruno	Richard Wagner	1913, 1131-1140
Krüger, Hermann Anders	Hebbels und Ludwigs Künstlertum	1913, 308-312
Thomson, Emil	Henry Longfellow, die finnischen Runen und unsere Kinder	1914, 463-472
	Kalewala	1914, 776-786

Lisa 7.10. Deutsche Monatsschrift für Russland. Baltisaksa kirjanduslugu. Artiklid

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Deutsche Monatsschrift für Russland</i>
Bodisco, Alexander von	Aus dem Leben des Lustspieldichters August von Korzebue	1914, 241-256
Dehio, Georg	Victor Hehn	1913, 867-870
Schrenck, Erich von	Carl Friedrich Glasenapp	1915, 189-208

Lisa 7.11. *Deutsche Monatsschrift für Russland*. Kaasaegne kirjandus. Artiklid

Autor	Pealkiri	Ilmunisandmed <i>Deutsche Monatsschrift für Russland</i>
Behrsing, Arthur	Das Völkerschlachtdenkmal und Gerhart Hauptmanns Puppenspiel. Eine psychologische Studie	1914, 70-72
Goetz, Bruno	Kunstbrief aus Deutschland	1913, 506-513
Keuchel, Ernst	Andrei Bjely und der russische Symbolismus	1914, 195-202
Klingenberg, Helene	Lou Andreas-Salomé	1912, 237-252
Kordes, Johannes	Dmitri Mereshkowski	1914, 108-118
Luther, Arthur	Gerhard Ouckama Knoop	1912, 45-52
	Georg Bachmann	1912, 341-350
Neumann, Oscar	Wladimir Sergejewitsch Solowjew	1913, 591-601
Stahl-Schroeder, Anna	Francis Bret Harte und Maxim Gorki	1913, 981-989
Tornius, Valerian	Der Dichter Eduard Stucken	1912, 165-172
	Das moderne deutsche Drama	1912, 652-664
	Die moderne Bühne	1913, 99-114

Lisa 7.12. Deutsche Monatsschrift für Russland. Kaasaegne kirjandus. Retensioooid

Autor	Pealkiri	Ilumisandmed <i>Deutsche Monatsschrift für Russland</i>
Boerticher, Else	Berliner Theaterbrief	1912, 1073-1080; 1913, 348-356
Diers, Marie	Neue Frauenliteratur	1912, 148-152; 601-607
	Neue Frauenbücher	1913, 82-87
Grote, Erich [Arthur Behrsing]	Neue Romane und Gedichte (Clara Viebig, Das Eisen im Feuer; Batty Weber, Fenn Kass; Ferdinand von Wahlberg; Die Mordinsel, A. F. Krause, Flammensturm; Heinrich Steinitzer, Via Santa, Otto v. Leitegeb, Das Hohelied, Franz Hessel, Otto Zoff)	1914, 378-382
Hoerschelmann, Helene	Neue Bücher (Hermann Hesse, Auf Umwegen; Emil Strauss, Der Nackte Mann; Johannes B. Jensen, Des Königs Fall; W.S. Reymont, Die polnischen Bauern; Georg Hermann, Die Nacht des Dr. Herzfeld, Hans Rudolf Bartsch, Schwammerl; Lily Braun, Liebesbriefe der Marquise; Gerhart Hauptmann, Atlantis; Herdard Ouckama Knoop, Die Hochmögenden; Alfred Schirokauer, Ferdinand Lasalle; Wilhelm Holzamer, Kurt Geucke, Rust, August Supper, Robert Scheer, Ingeborg Maria Stuck, Anselma Heine; Perfall, Seine erste Frau; Wilhelm Krauel, Das Erde der Väter; Adolf Frey; Angela Lander, Stromaufwärts, Hans von Hoffenstahl, Das dritte Licht; Hermann Stehr, Geschichte aus dem Mandelhauser; Helene von Mühlau, Ehefrauen; Karin Michaels, Graf Sylvains Rache; Heinrich Steinitzer, Tragödie des Ich; Jakob Wassermann, Maeterlinck, Alfred Huggenbergel, Melanie Ebhardt, Albert Rausch)	1913, 450-459; 854-858; 1032-1045
	Bernhard Kellermanns Roman „Der Tunnel“	1914, 305-308
J. B.	L.A. „Nor net lopper g'gewa“. Eine Erzählung aus den Wolgakolonien. Saratow	1912, 558-559
Kordes, Johannes	Hermann Bang, Die Vaterlandslosen. Berlin	1913, 94-95
Luther, Arthur	Helene Böhlau, Isebies	1912, 468-469
Lösch, D. von	Ferdinand von Wahlberg; Christian Bode. Eine Erzählung aus den deutschen Kolonien der Wolgasteppe. Witten-Leipzig 1910	1912, 1052-53

Öhquist, Johannes	Gerhart Hauptmanns Christus-Roman.	1913, 752-758
	Reinhardts „Oedipus“ in Moskau	1912, 754-760
Schmidt, G.	J. Zenian: Denn meine Augen haben Deinen Heiland gesehen. Erzählungen. Homburg	1912, 1053-54
Schultz-Labischin, Gorthold	Deutsche und Polen in Clara Viebig's Roman „Das schlafende Heer“	1913, 714-734
Stahl-Schroeder, Anna	Selma Lagerlöf's neuester Roman	1912, 363-366
Wrangell, Georg von	D. Mereschkowski. Alexander der Erste. Roman. Petersburg und Moskau 1913	1913, 950-954

Lisa 7.13. *Deutsche Monatsschrift für Russland*. Kaasaegne baltisaksa kirjandus. Artiklid

Author	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Deutsche Monatsschrift für Russland</i>
Baum, Wilhelm	Theodor Hermann Pantenius	1914, 81-93; 202-214
Goetz, Bruno	Neue baltische Lyrik	1913, 166-176; 247-257
Keussler, Adolf von	Carl Manfred Kyber	1913, 402-416
	Der Dichter Kurt Bertels	1913, 613-626
Klingenberg, Helene	Eduard Graf Keyserling	1913, 771-790; 899-911
Mayer, Eduard von	Der Klarismus – das Geisteswerk eines Balten (Elsär von Kupffer)	1912, 554-558
Törninus, Valerian	Die Dichterin Frances Külpe	1912, 531-536

Lisa 7.14. *Deutsche Monatsschrift für Russland.* Kaasaegne baltisaksa kirjandus. Retsensioonid

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Deutsche Monatschrift für Russland</i>
Blum, Carl	Neue baltische Lyrik (Hans Jensen, Elisabeth Goercke)	1914, 144-153
Tornius, Valerian	Frances Ktlpe; Kinder der Liebe; Die Geschichte einer Familie. München 1913	1913, 566-567

Lisa 7.15. *Deutsche Monatsschrift für Russland.* Kirjandusteooria, didaktika

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Deutsche Monatschrift für Russland</i>
Andreas-Salomé, Lou	Vom Kunststafekt	1912, 595-601
	Lebende Dichtung	1913, 540-545
Schrenck, Erich von	Wozu brauchen wir die Dichtkunst?	1914, 743-761
Semel, Hugo	Die weltgeschichtlichen Voraussetzungen für die Entstehung des Naturalismus in der modernen Literatur	1914, 687-705
Stahl-Schroeder, Anna	Leben und Kunst	1913, 1089-1106
Thomson, Emil	Der Erwerb als Schriftsteller	1912, 220-226
Tornius, Valerian	Dichter, Kritik und Publikum	1913, 579-591

Lisa 7.16. *Deutsche Monatsschrift für Russland.* Retsensioonid balti autorite kriitiliste tööde kohta

Autor	Pealkiri	Ilumisaandmed <i>Deutsche Monatschrift für Russland</i>
Behrsing, Arthur	Paul Schiemann. Auf dem Wege zum neuen Drama, 1912	1912, 228-233
Schroeder, Leopold von	Erich von Schrenck. Richard Wagner als Dichter. München 1913	1913, 91-94

Lisa 8. Baltisaksa kirjandus eesti keeles. Tõlgitud raamatud

Autor	Tõlke pealkiri	Originaali pealkiri	Žanr	Tõlkija	Ilmunisandmed
Cammerer, Adalbert Philipp	Mai Roos	Die Jungfrau von Treiden, 1848	Proosa (jutt)		Tartu: Hermann, 1907
Grünewaldt, Katharina von	Isa		Proosa (jutt)		Jurjev: Kristliku Rahvakirjanduse Agentuur, 1902
	Laulukesed, linnukesed. Lastele jõulupuu all jutustanud		Proosa (jutt)		Tallinn, 1903
	Lumehelbed. Lastele jõulupuu all jutustanud		Proosa (jutt)		Tallinn, 1910
	Ma teenin Jumalat. Jutustus noorele ja vanale				Tallinn, 1903
Holm, Korfiz	Elu vintsurused	Thomas Kerkhoven, 1906	Proosa (romaan)	J. L. [Jaani Lintrop?]	Tallinn: Ühiselu, 1912
Hunnius, Carl	Armulaia laul	Abendmahlslied	Luule	Willem Grünthal	Tartu 1917
Keyserling, Eduard von	Helged päevad	Schwüle Tage. Novellen, 1906	Proosa (novellid)	Emilla Linda	Tartu: Noor-Eesti, 1912
Klinge, Ernst [Elise von Keyserling]	Metsavahi Miina. Jutustus Kuramaa elust		Proosa (jutustus)	Maximilian Pödder	Jurjev: Kr. Petermann, 1898
Korff, Th. von	Surmat Ehk Kohus Tallinna magistraadis. Romaan Eestimaa minevikust XIII aastasajal		Proosa (romaan)	Hans Pöggelmann	Tallinn: G. Pihlakas, 1904 [algsest ilmunud: Eesti Postimehe Öhtused kõned 1904, nr 1–31]
Kraus, Eberhard	Husari Pastor. Tõsisre sündmuste järele kirjutatud lugu Kuramaal	Der Husaren-pastor. [Zwischen Narowa und Nienen. Baltische Erzählungen und Skizzen, 1891]	Proosa (jutustus)	Bernhard Mäns	Tallinn: H. Mathiesen, 1895 [algsest ilmunud: Valguse Lisaleht 1895, nr 32–38]

Külpe, Frances	Ema-süda. Romaan Baltimaa revolutsiooni ajast	Mutterschaft. Ein baltischer Roman 1907	Proosa (romaan)		Pärnu: J. Reimann, 1910 [algsetl ilmunud Meie Kodumaa Jutu-osa 1909, nr 51–59]
Pantenius, Theodor Hermann	Mineviku vangistuses	Im Banne der Vergangenheit, 1885	Proosa (jutustus)	Maximilian Pödder	Tartu: Postimees, 1901 [ilmunud Postimehe romaani-kaasandena]
	Kelleste omad. Romaan Liivimaa minevikust	Die von Kelles. Ein Roman aus Livlands Vergangenheit, 1885	Proosa (romaan)	Jaan Bergmann	Tartu: Postimees, 1902 [algsetl ilmunud Postimehe kaasandena, 1902, nr 90–161]
	Üksi ja vaba I–III	Allein und Frei, 1875	Proosa (romaan)	K. A. Hindrey	Tartu: EKS Rahvakirjanduse toimikond, 1909–1911
Rehbinder, Nikolai von	Madis. Eesti kilajutt 19. aastaja esimesest poolest		Proosa (jutustus)	K. A. Hermann	K. A. Hermannil kasuline Rahwakalender 1895, lk 51–58; K. A. Hermann, Palukene wana Eesti ajalugu, 1898
Staël von Holstein, Lucie [Silva Testa]	Talu sulane Tõnis. Ühe Schweitsi juu järele jutustanud Tõstamaa paruniproua	algupäränd	Proosa (jutustus)		Pärnu: L. W. Laakmann, 1898; Linda 1896/97, nr 44–47; nr 1–18
Taube, Elisabeth Margarete von [Carloe]	Walla-Peeter	algupäränd	Proosa (jutustus)		Tallinn: Pelsberg ja Tetermann, 1911
Woldemar von Üxküll [Uexküll]	Wandewennad	Die Schwurbrüder, 1911	Proosa (romaan)	E. Reinthal	Tallinn: Teadus, 1912

Lisa 8. Baltisaksa kirjandus eesti keeles. Ajakirjanduses, kogumikes, kalendrites ja antoloogiates ilmunud tõlked

Autor	Tõlke pealkiri	Originaali pealkiri	Žanr	Tõlkija	Ilmunisandmed
Andrejanoff, Viktor von	Maailma palve, Viktor von Andrejanovi järele lühikõnne seadnud		Poemi proosa-tõlge	J. Kalju	Kalevipoja kalender 1909, Tallinn, 1908, lk 148-150
Bauer, Erwin	Jutuvestmine Martin Luteruse juures		Proosa (jutt)		Uus Ilm 10. XII 1914, nr 26-28
Bergmann, Eugen [Eugen Ernst]	Esimene armastus		Proosa (jutt)	Harald Eichenbaum	Päevaleht 6. II 1907, nr 30, lk 1-2
Büttner, Hans	Kaugel, kõrges		Luule	Rudolf Hansson	Sakala lisa 1897, nr 30, lk 198-199
Engelhardt, Helene von	Tõrmile	An den Sturm	Luule	E. E. Luiga	Isamaa kalender 1893, lk 196
	Enne tormi		Luule	Peter Grünfeldt	Eesti Post 1904, nr 27, lk 154
Fedorow, Adolf	Ma kahjatsen		Luule	H. Käger	Sakala lisa 1899, nr 5, lk 45
Girgensohn, Lotta [G. Artol]	Ülestõusmisepeüha hommik		Proosa (jutustus)	Ants Simm	Saarlane 1903, nr 22, lk 24-30
Grothuss, Jeannot Emil von	Patuõnnistus	Der Segen der Sünde. Geschichte eines Menschen, 1897	Proosa (romaan)	Elise Aun	Linda 1898, nr 40-52
	Mis tarvis	Warum? [Am Strome der Zeit, 1885]	Luule	Elise Aun	Linda 1901, nr 29, lk 457
	Patu läbi õnnistusele	Der Segen der Sünde. Geschichte eines Menschen, 1897	Proosa (romaan)	Georg Markus	Saarlane 1904, nr 1-21
Guenther, Johannes von	Kui hinged endid jälle näevad	An das junge Estland	Luule	Bernhard Veber	Peterburi Teataja 1912, nr 12, lk 100
	Noor-Eestile		Luule		Noor-Eesti 1910, nr 1, lk 1
Hasselblatt, Julius [J. Nordén]	Jõulupildid. Mõrtekujutused jõulupuu all		Proosa	a-dt	Linda 1893, nr 1, lk 3-4; nr 2, lk 21-23
	Rott		Proosa (jutt)	K. P-t	Postimehe lõbutsa 1894, lk 47-51
	Kask		Proosa (jutt)	P. P.	Perekonnaleht 1914, nr 6, lk 44-47

Hermann, Carl	Küsimus		Luule	K. E. Sööt	Sakala lisa 1896, nr 3, lk 19
	Mälestus		Luule	Bernhard Weber	Olevik 1897, nr 14, lk 327
Holm, Korfiz	Komöödia		Proosa (novell)	Mats	Sädemed, aprill 1909, lk 2
Holm, Mia	Troostita		Luule	M. Kiisk	Olewik 4. IV 1894, nr 14, lk 325
	Viimane kuub		Luule	M. Tilk	Eesti Postimehe lisa 1895, nr 43, lk 340
	Siski!		Luule	Elly Põllulill	Sakala lisa 1900, nr 49, lk 392
	Troostita		Luule	Elly Põllulill	Sakala lisa 1901, nr 38, lk 302
	Mu laps		Luule		Rahva Lõbu-leht 1904, nr 12, lk 382
	Mu laps		Luule	Peter Grinfeldt	Rahva Leht 1904, nr 16, lk 23
Hunnius, Carl	Mu laps		Luule		J. Pihlakas, Kolmekordne paradüüs, 1909, lk 23
	Rocher de bronze	Rocher de bronze	Luule	K. E. Sööt	Postimees 1905, nr 86, lk 1
	Trööstija loodus		Luule	K. E. Sööt	Postimees 1906, nr 105, lk 1
Keyserling, Eduard von	Dumala	Dumala, 1908	Proosa (romaan)	Jaan Lintrop	1) Elu, Kirjandus ja Teadus 1908, nr 99–102
					2) Rahvalahe Kirjandus ja Teadus 1908, nr 97–102 3) Postimees 3–23. XII 1908, nr 68–85
	Kirjut südamed	Bunte Herzen, 1909	Proosa (novell)		Rahva Päevaleht 8.–27. X 1909, nr 226–242
	Roheline liköör				Rahva Päevaleht 22. XII 1909, nr 289
	Soldati Kersta	Die Soldaten-Kersta, 1901	Proosa (novell)	M. Bekker	Postimees 30–31 XII 1909, nr 299–300; Isamaa kalender 1909, lk 1–13; Elu kirjandus ja teadus 1910, nr 1, lk 1–8

	Jõulu-laupäeval			Proosa (novell)	A. Liblik	Kodu 1910, nr 24, lk 473-475
	Rõhuvad päevad	Schwüle Tage, 1904		Proosa (novell)	Jaan Wähtra	Viljandi Tatataja 22. XI–30. XII 1910, nr 91–101
	Kokkukõla	Harmonic, 1905		Proosa (novell)	Jaan Wähtra	Viljandi Tatataja 1911, nr 20–28
	Mis inimlik on			Proosa (aforism)		Perikonnaleht 1912, nr 34, lk 269–270
Külpe, Frances	Hoolekandja komisjon			Proosa (jutt)	August Kitzberg	Postimees 13. II 1902, nr 27, lk 2
	Kõge-Kata			Proosa (jutt)	August Kitzberg	Postimees 15. II 1902, nr 39, lk 2
	Raudreel	katkend romaanist „Die Mutterschaft“, 1907		Proosa	J. A. Rgi	Kirjandus ja Teadus. Õiguse kaasanne 1908, nr 5, lk 35–37
	Lehepõimikas			Proosa (jutt)	Anna Haava	Lasteleht 1911, nr 1, lk 9–12
Kyber, Manfred	Kihviseen	Der Giftpilz		Proosa (jutt)	Anna Haava	Lasteleht 1911, nr 7, lk 101–104
	Tummad palved	Stumme Birten		Proosa (jutt)	E. K. (Ernst Kitzberg?)	Sädemed 1914, nr 4, lk 54–55
	Suur silmapilk	Der grosse Augenblick		Proosa (jutt)	E.K. (Ernst Kitzberg?)	Sädemed 1914, nr 4, lk 55
	Lagedal väljal	Auf freiem Felde		Proosa (jutt)	E. K. (Ernst Kitzberg?)	Sädemed 1914, nr 6, lk 93–94
	Lups	Lups		Proosa (jutt)	E. K. (Ernst Kitzberg?)	Sädemed 1914, nr 5, lk 78
	Jakob Kraak-Raak	Jakob Krakel-Krakel		Proosa (jutt)	E. J.	Postimees 1914, nr 105, Lisaleht lk 203–204
	Söödik–putukad			Proosa (jutt)	E. J.	Vimalised, 1915 nr 2, lk 5–6
	Imanta unenägu	katkend teosest „Wannem Ymanta, eine lettische Sage“, 1802		Proosa (jutustus)	Anton Suurkask	Uus Aeg 1901, nr 7; nr 9
Merkel, Garlieb	Tont			Proosa (novell)	mets	Päevaleht 1906, nr 276, lk 2; nr 278, lk 2
Pantenius, Theodor Hermann	Joe pääl			Luule	Peeter Grünfeldt	J. Pihlakas, Kolmekordne paradüüs, 1904. lk 23; Rahva leht 1904, nr 16, lk 23; Isamaa Kalender 1905, lk 1

Rehren, Ludmilla von	Linnu pesa		Proosa (jutt)		Saarlane 1901, nr 16, lk 1-2; nr 17, lk 1
	Elu		Proosa (jutt)	Georg Markus	Saarlane 1.XI 1905, nr 44, lk 1
	Kirsinarjad		Proosa (jutt)	Georg Markus	Saarlase lisa, 1906, nr 7, lk 28–30
Schlippenbach, Gabriele von [H. Rivolet]	Kuda ma enesele naese sain		Proosa (jutt)	Peter Grünfeldt	Postimehe lõbulisa 1893, lk 315–324
	Weszwaggar. Jutustus Läti rahva elust		Proosa (jutt)	O. Brunberg	Külakaker 1904, nr 1, lk 4–50
	Kuhu jäänud see uhkus!	Wo blieb dein Stolz?	Luule	Elise Aun	Postimehe lõbulisa 1890, lk 214
Schroeder, Leopold von	Kas tunned ebatruudust	Kennst du die Untreu?	Luule	Elise Aun	Postimehe lõbulisa 1890, lk 215
	Akosa-puu. India laul	Der Asoka	Luule	Ado Grenzstein	Olevik 1891, nr 3, lk 61
	Ilus jahimees. India laul	Der schöne Jägersmann	Luule	Ado Grenzstein	Olevik 1891, nr 4, lk 89
	Kaunis jahimees	Der schöne Jägersmann	Luule	Bernhard Weber	Postimehe Lisaleht 1901, lk 160
	Sõbra nõu. India laul	Der Freundin Rath	Luule	Ado Grenzstein	Olevik 1891, nr 4, lk 89
	Lapsed ja näkineitsi. Rootsi muinasjutt		Proosa (muinasjutt)	Bernhard Weber	Postimehe Lisaleht 1901, lk 88
	Viimne palve kodumaale	Letzte Bitte an die Heimath	Luule	Bernhard Weber	1) Postimehe Lisaleht 1901, lk 96; 2) Eesti Kodu 1911, nr 16, lk 306
	Viimane palve kodumaale	Letzte Bitte an die Heimath	Luule	H.C.P	Kaja 13. I 1907, nr 3, lk 2
	Tähe hämarikutunil	Winterdämmerung	Luule	Bernhard Weber	Linda 1903, nr 8, lk 137; nr 9, lk 143
	Koit ja hämarik. Eesti muinasjutt	Koit und Aemmarick. Eine estnische Sage	Luule	Bernhard Weber	1) Rahva leht 1904, nr 17, lk 39–40; 2) Linda 1904, nr 45, lk 891–892; 3) Eesti Kodu 1911, nr 23, lk 411
	Rukkräak	Die Schnarrwachtel	Luule	Bernhard Weber	Linda 1904, nr 30, lk 587

	Laulik	Der Snger	Luule	Bernhard Weber	1) Linda 1905, nr 39–40, lk 787; 2) Eesti Kodu 1911, nr 17, lk 313
	Kevad	Frühling	Luule	K. E. St	Postimees 1907, nr 40, lk 1
	Krtija		Luule	Bernhard Weber	Eesti Kodu 1911, nr 15, lk 287
Schultz–Berram, Georg Julius von	Merel		Proosa (jutt)	J. Jung	Postimees 1897, nr 44, lk 1–2
Siebert, John	Eeskevade		Luule	Kuresoo Karla	„Elu“ Kirjandus ja Teadus 1908, nr 28, lk 112
Skalberg, Elfriede	Lapsele		Luule	Peter Grünfeldt	Perekonnaleht 1908, nr 39, lk 158
Stern, Maurice von	Leib	Das Schwarzbrot	Luule	–dt–	Perekonnaleht 1906, nr 32, lk 127
	Helisev meri		Luule	K. E. St	Saarlase lisa 1906, nr 27, lk 192
	Kodumaa leib	Das Schwarzbrot	Luule	K. E. St	Postimees 1906, nr 124, lk 2
	Jaaniilled	Jaaniilled, Klterkuppud	Luule		Postimees 1902, nr 280, lk 2
Taube, Irene von	Mis mulle jutustab roosi lill?		Proosa (jutt)	O. O. Mägi	Vimalise lisa 1892, nr 23, lk 355–357
Vieringhoff, Lilli von	Kolm inglit		Proosa (jutt)	Ernst Kitzberg	Olevik 23, VII 1890; nr 30, lk 780–781
	Enna armastus		Proosa (jutt)	Ernst Kitzberg	Uus Aeg 7. X 1900, nr 80, lk 3–4
	Krgel leval		Proosa (jutt)	Ernst Kitzberg	Uus aeg 4. I 1901; nr 1, lk 3–4; 8. I 1901 nr 2, lk 3–6
Worms, Karl	Kodumaa lapsed	Erdkinder. 1903	Proosa (romaan)	Rudolf Hanssen	Kodumaa lisa 1906, nr 11–42
xskll, Woldemar von	Sjakohus	Kriegsgericht (Kaukasische Novellen, 1912)	Proosa (novell)	–d–	Sädemed 1912, nr 11–12, lk 178–88

Lisa 9. Eesti kirjandus baltisaksa kirjandusväljal 1890–1918

Autor	Tõlke pealkiri	Originaali pealkiri	Žanr	Tõlkija	Ilmunisandmed
Aun, Elise	Oh richte nicht! – Sagt es mir!		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 5. V 1894, nr 100, lk 1
Eisen, Matthias Johann	Dauer der Freude		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 21. II 1894, nr 42, lk 1
Enno, Ernst	Ein Abend im Vaterhause	Õhtu kodurahu	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, 73
Grenzstein, Ado	Morgens, wenn die golden Sonne		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 9. X 1893, nr 229, lk 1
	Abendandacht der Natur		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 21. II 1894, nr 42, lk 1
	Abendandacht der Natur; Wiegenlied	Palvetund looduses; Häällilaul	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 7.V 1900, nr 127; Feuilletonbeiblatt
Grünthal-Ridala, Wilhelm	Winterabend	Talvine õhtu	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 86
	Auf der Düne	Lüitel	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 87
	Graue Tage	Hallid päevad	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 88
	Winterabend	Talvine õhtu	Luule	H.O[berland?]	Revaler Beobachter 10. IX 1915, nr 206
Haava, Anna	Kann ich's wissen, kann ich's sagen	Oh ma isegi ei tea	Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 9. X 1893, nr 229, lk 1
	Das Lied		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 29. IV 1894, nr 95, lk 1
	Die Nymphen		Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 12. III 1900, nr 72, Feuilletonbeiblatt
	Im Schosse der Berge	Mägede põues	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 56-57
	Du bist ein Schelm!	Sina oled kelml!	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 58
	Vergib mir!	Anna andeks	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 59
	Frühlingsahnung		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 31. III 1894, nr 72, lk 1

Jaks, Johannes	Wahre Liebe		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 31. III 1894, nr 72, lk 1
	Rühret, rühret nicht daran...		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 31. III 1894, nr 72, lk 1
	So oft mein Auge Dich geseh'n...		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 31. III 1894, nr 72, lk 1
	Wöhlan denn		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 29. IV 1894, nr 95, lk 1
	Beim Abschied		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 1894, nr 42, lk 21, lk 1
Janssen, Johann Woldemar	Esmische Nationalhymne	[Isamaa-laul]	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 45–46
Koidula, Lydia	Daheim	Kodu	Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 5. V 1895, nr 102, lk 1; St. Petersburger Herold 4.VI 1900, nr 154, Feuilletonbeiblatt
	Das Mutterherz	Ema süda	Luule	Wilhelmine Ederberg	Baltische Dichtungen, L.v. Staël-Holstein. Riga, 1896, 310 jj
	Erinnerungen	Mälestused	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 49–50
	Ich denk an dich zu jeder Zeit	Mu meedes seisab alati	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 51
	Herbstgedanken	Sügisemõtted	Luule	H. O[berland?]	Revaler Beobachter 10. IX 1915, nr 206, lk 4
Liiv, Juhan	O Freunde saget nimmer!	Oh sõbrad, ei lase ma öelda!	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 67
	Härr icht!	Oleks mul!	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 68
	Sie schwebt zum Bienenstocke	Ta lendab mesipuu poole	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 69
	Schwarz ist unser Stube Decke	Must lagi on meie toal	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 70
	Der Wanderer	Rändaja	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 71–72
	Unter den Bäumen		Luule	H.O[berland?]	Revaler Beobachter 10. IX 1915, nr 206
	Im Mondenschein		Luule	H.O[berland?]	Revaler Beobachter 10. IX 1915, nr 206

Reinvald, Ado	Tränen	Pisarad	Luule	Carl Hunnius	Heimatstimmen 1. Reval, 1904, lk 294
Suuts, Gustav	Vaerländisches Lied	Isamaaline laul	Luule	Carl Hunnius	Heimatstimmen 1. Reval, 1904, lk 296
	Jung-Eesti	Noor-Eesti	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 75
	Männer	Mehed	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 76
	Der Fluch	Needmine	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 77
	Das Lied des Friedhofs	Surnuata laul	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 78-79
	Einem Kinde	Ühele lapsele	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 80-81
	An der Sumpfvvertiefung	Soolaugastel	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 82-83
	Inspiration	Inspiratsioon	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 84-85
	Die Nadel	Nõel	Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 3.VIII 1890, nr 175, lk 1
	Ob du mir	Ehk sa küll	Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 3.VIII 1890, nr 175, lk 1
	Wär in meinen Jugendjahren	Enne ja nüüd	Luule	Carl Hermann	1) Düna-Zeitung 13. II 1893, nr 36, lk 3 2) St. Petersburger Herold 4. VI 1900, nr 154
	Sprich es aus, o holdes Mädchen	Ürle, kallis neiukene	Luule	Carl. Hermann	Düna-Zeitung 13. II 1893, nr 36, lk 3
	Ihr Wunsch		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 13. VIII 1893, nr 181, lk 2
Sööit, Karl Eduard	Vergessen, verlassen		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 9. X 1893, nr 229, lk 1
	Das ferne Grab	Hauul	Luule	Carl Hermann	1) Düna-Zeitung 31. III 1894, nr 72, lk 1 2) St. Petersburger Herold 13. IV 1900, nr 113
	Seine Augen		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 20. VIII 1894, nr 187, lk 1
	Mein Lied		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 20. VIII 1894, nr 187, lk 1

Am Johannisfeuer			Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 20. VIII 1894, nr 187, lk 1
Armes Vaterland			Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 20. VIII 1894, nr 187, lk 1
Der Kukkeriste-Wirth		Kukkeristi peremees	Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 27. VIII 1894, nr 193, lk 1
Letzter Seufzer			Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 5. VIII 1895, nr 175, lk 1
Am Embach, Auf Taaras Berge		Taara mäel	Luule	Carl Hermann; Axel Kallas	1) Düna-Zeitung 12. VIII 1895, nr 181, lk 1 [C. Hermann]; 2) St. Petersburger Herold 13. IV 1900, nr 113 [C. Hermann]; 3) Kallas 1911, lk 63 [A. Kallas]
Armuth			Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 2. IV 1900, nr 93
O, ich hätte viel zu fragen		Kartus	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 13. IV 1900, nr 113
Mein Stern		Täht	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 13. IV 1900, nr 113
Dem Frühling entgegen		Kevadele vastu	Luule	Carl Hunnius	Heimatsstimmen I. Reval, 1904, 292 jj
Abziehende		Minejad	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 1906, nr 131
Nach Hause		Koju	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 1906, nr 202
Noch war er jung an Jahren		Ta oli noor	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 1906, nr 202
Gebunden		Kütkes	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 1906
Heimatlos		Kes ta oli?	Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 1906
In einer Sommernacht		Vari	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 60
Der Herbstes Blümchen		Sügisene lillekene	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 61
Erinnerung		Mälestus	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 62

	Doch	Näojume pimeddas kahvatab	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 64
	Auf der Ausstellung	Näitusel	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 65–66
Tamm, Jakob	Ich sah' im Grase spielen		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 13. VIII 1893, nr 181, lk 2
	Das Wirtshaus	Kõrts	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 55
Veske, Mihkel	Mein gold'nes Lieb'		Luule	Carl Hermann	St. Petersburger Herold 26. III 1900, nr 86
	Steigt hinauf auf jene Berge	Minge üles mägedele	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 52–54
	Durch des Mutterstromes Wogen	Emajõe laineid mööda	Luule	Axel Kallas	Kallas 1911, lk 52–54
Weitzenberg, Juhan	Laksti-Tõnnis. Eine esmnische Erzählung. In Versform	Tõnis Laks ohk cestlastre isamaa	Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 23. XI 1893, nr 267, lk 1
	Zur Warnung für junge Leute, oder eine tragikomische Geschichte		Luule	Carl Hermann	Düna-Zeitung 30. IV 1894, nr 96, lk 1

Kallas = Axel Kallas, Esmische Klänge. Auswahl esmnischer Dichtungen. Dorpat, 1911

Kasutatud kirjandus

(v.a lisades antud teosed ja artiklid)

I Ilukirjandusteosed (sh mälestusteraamatud, kirjakogud) ja publitsistika

Andrejanoff, Viktor von. Dichtungen. Riga, 1880.

Andrejanoff, Viktor von. Ein Büchlein Lyrik. Riga, 1886.

Anrep, Fanny von. Briefe einer Livländerin aus den Jahren 1873–1909. (Schriftenreihe der Carl-Schirren-Gesellschaft, VI). Landshut, 1990.

Baltische Novellen, I–III. Riga, 1888–1889.

Dr. Bertram [Georg Julius von Schultz-Bertram]. Baltische Skizzen, oder Fünfzig Jahre zurück. I–III. Berlin, 1852.

Bielenstein, August. Ein glückliches Leben. Riga, 1904.

Bierbaum, Otto Julius [Toim.]. Moderner Musen-Almanach auf das Jahr 1893. München, 1894.

Bodisco, Theophile von. Aus einer verklingenden Welt. Roman. Berlin, 1921.

Bodisco, Theophile von. Vana vabahärra majas. Tõlk. Tiit Relve. Tallinn, 2001.

Bodisco, Theophile von. Versunkene Welten. Erinnerungen einer estländischen Dame. Toim. Henning von Wistinghausen. Weissenhorn, 1997.

Conradi, Johanna. Georg Stein oder Deutsche und Letten. Eine Erzählung aus der Gegenwart Kurlands. Riga, 1864.

Das Baltenbuch. Die baltischen Provinzen und ihre deutsche Kultur. Dachau, 1914.

Das Kopierbuch Korfiz Holms (1899-1903). Ein Beitrag zur Geschichte des Albert Langen Verlags und des „Simplicissimus“ mit einem Geleitwort von Richard Lemp. Toim. Helga Abret, Aldo Keel. Berne, 1989.

Dellingshausen, Eduard von. Gemeinsame Arbeit im Dienste der Heimat. – Jahrbuch des Deutschtums in Lettland. Riga, 1926.

Dichterstimmen aus Estlands schwerer Zeit. Reval, 1918.

Engelhardt, Helene von. Eine Hochzeitreise und Gedichte vermischten Inhalts. Stuttgart, 1882.

Engelhardt, Helene von. Ein warmes Haus im Norden. Riga, 1882.

Engelhardt, Helene von. Normannische Balladen. Stuttgart, 1884.

Engelhardt, Helene von. Wein-Album. Gedichte. Leipzig, 1880.

Erdmann, Carl. Gesammelte Vorträge. Reval, 1897.

Féaux, Emmy du [Ernst Dorn]. Ein Schwedenkind. Ein baltischer Roman aus der Zeit Herzog Jacobs von Kurland. Riga, 1879.

Féaux, Emmy du [Ernst Dorn]. Die Äbtissin von Herford. Roman aus der Zeit Friedrich Casimirs, Herzog von Kurland. I, II. Riga, 1882.

Féaux, Emmy du [Ernst Dorn]. Um eine Herzogskrone. Baltischer Roman aus der Zeit des Herzogs Johann Ernst Büron. I, II. Berlin, 1887.

Geiser, Alfred. Die deutschen Balten. Zu Hilf und Ehren eines bedrohten Bruderstammes. Verein für das Deutschtum im Ausland. München, 1915.

Halbe, Max. Jahrhundertwende. Danzig, 1942.

Hausmann, Julie. Maiblumen. Lieder einer Stillen im Lande I–IV. Toim. Gustav Knak. Berlin, 1863–1880.

Heimatbuch für baltische Jugend. I, II. Toim. L. Goetz, A. Brosse. Riga, 1908, 1912.

Holm, Korfiz. Farbiger Abglanz. Erinnerungen an Ludwig Thoma, Max, Dauthendey und Albert Langen. München, 1940.

Holm, Korfiz. Ich – kleingeschrieben. Heitere Erlebnisse eines Verlegers. München, 1932.

Holm, Mia. Träumer Erich. Novelle in Versen. Riga, 1880.

Holm, Mia. Wider die Natur. Novelle in Versen. Riga, 1878.

Ibsen, Henrik. Näidendid I. Tallinn, 1978.

Jaksch, Elfriede [Schack von Igar]. Licht, mehr Licht! Ein livländischer Roman in 3 Bänden. Breslau, 1885.

Kaehlbrand, Lothar [Toim.]. Baltische Pratchen und andere heitere Geschichten von Balten seit der Umsiedlung 1939. Köln, 1995.

Kafka, Franz. Tagebücher 1910–1923. Toim. Max Brod. Frankfurt/am Main, 1973.

Kallas, Aksel. Au langenutele!: tänuhelid ja troostihääd. Tallinn, 1922.

Kallas, Aksel. Kui pisarad kõnelevad. Tartu, 1921.

Kallas, Axel. Estnische Klänge. Auswahl estnischer Dichtungen. Dorpat, 1911.

Kallas, Axel. Nervenvibrierungen im Tintengewande: Futuro-kubistisches. Pärnu, 1920.

Keyserling, Eduard von. Die dritte Stiege. Heidelberg, 1885.

Keyserling, Eduard von. Lained. Tölk. Katrin Kaugver. Tallinn, 1996.

Keyserling, Eduard von. Pastori armastus: (Dumala). Tölk. R. Tamm. Tartu, 1931.

Keyserling, Eduard von. Romane und Erzählungen. München, 1998.

Keyserling, Eduard von. Öhtused majad. Tölk. Tiiu Relve. Tallinn, 1989.

Keyserling, Hermann Graf. Zwei Reden. Riga, 1911.

Klinge, Ernst [Elise von Keyserling]. Kurische Volksgeschichten. Riga, 1883.

Kügelgen, Paul Siegwart von [Toim.]. Ein Meister des Lebens. Das Köstliche aus den Lebenserinnerungen des alten Mannes in Briefen an seinen Bruder Gerhard aus den Jahren 1840–1867. Leipzig, 1927.

Kügelgen, Wilhelm von. Lebenserinnerungen des Alten Mannes in Briefen an seinen Bruder Gerhard 1840–1867. Toim. Paul Siegwart von Kügelgen, Johannes Werner. Leipzig, 1923.

Kyber, Manfred. Der Schmied vom Eiland. Stuttgart–Heilbronn, 1922.

Marholm, Laura. Die Frauen in der sozialen Bewegung. Mainz, 1900.

Marholm, Laura. Zur Psychologie der Frau. I–II. Berlin, 1897–1903.

Merkel, Garlieb. Die freien Letten und Ehsten. Eine Erinnerungsschrift zu dem 6. Jan. 1820 gefeierten Freiheitsfeste. XII. Riga, 1820.

Meyer, Julius. Durstige Lieder. Leipzig, 1876.

Mickwitz, Christoph. Im Wandel der Zeiten. Gedichte. Dresden, 1922.

Mickwitz, Christoph. Prolog zur Liebhaber-Aufführung der „Fledermaus“. Reval, 1908.

- Pantenius**, Theodor Hermann. Allein und Frei. Roman in 2 Bänden. II. Bielefeld–Leipzig, 1898.
- Pantenius**, Theodor Hermann. Aus meinen Jugendjahren. Leipzig, 1907.
- Pantenius**, Theodor Hermann. Im Gottesländchen. Erzählungen aus dem kurländischen Leben I. Im Banne der Vergangenheit. Mitau, 1880.
- Pantenius**, Theodor Hermann. Im Gottesländchen. Erzählungen aus dem kurländischen Leben II. Um ein Ei. Mitau, 1881.
- Pantenius**, Theodor Hermann. Wilhelm Wolfschild. Ein Roman aus dem baltischen Leben. Mitau, 1872.
- Przybyszewski**, Stanislaw. Erinnerungen an das literarische Berlin. München, 1965.
- Rehbinder**, Nicolai Graf. Baltisches Album. Dorpat, 1848.
- Reyher**, Piet von. Von baltischen Frauen. Berlin, 1918.
- Schirren**, Carl. Livländische Antwort an Herrn Juri Samarin. Leipzig, 1869.
- Schlippenbach**, Ulrich von. Gedichte. Mitau, 1812.
- Schmidt**, Hans. Die letzten Menschen. Ein Sommertagstraum. Der Schatten. Drei Märchen in Versen. Hamburg–Mitau, 1888.
- Schroeder**, H. v. [Toim.]. Pratchen. Posen, 1943.
- Schroeder**, Leopold von. An Maurice von Stern. – BM 1898 I, lk 177–178.
- Schroeder**, Leopold von. Gedichte. Berlin, 1889.
- Schroeter**, Timon. Für unser Heim. Leipzig, 1902.
- Schweizer**, Max. Zwischen Tallinn und Zürich. Schweizerisch-estnisches Lesebuch. Zürich, 2002.
- Seraphim**, Ernst. Aus der Arbeit eines baltischen Journalisten (1892–1910). Riga, 1911.
- Seuberlich**, Rudolf. Meine Muse I. Lieder und Gedichte. Riga, 1878.
- Seuberlich**, Rudolf. Meine Muse II. Baltische Schnurren. Riga, 1880.
- Shakespeare**, William. Kogutud teosed seitsmes köites. VI. Tallinn, 1968.
- Stackelberg**, Camilla von. Erinnerungen aus dem alten Baltikum. Berlin, 1992.
- Statut** der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat. Dorpat, 1839.
- Stellmacher**, Alexander. Am Scheidewege. Politische Betrachtungen zu heutigen Lage des Deutschtums in den baltischen Provinzen. Riga, 1906.
- Stern**, Maurice von. Das Welt-Vakuum. Ergebnisse freien Denkens II. Linz, 1923.
- Stern**, Maurice von. Die modernen Ideale. – Stern's literarisches Bulletin der Schweiz 12. III 1895, lk 439–443.
- Stern**, Maurice. Die Selbsterziehung als Grundlage der sozialen Reform. Leipzig, 1904.
- Stern**, Maurice von. Gedichte (Auslese). Linz, 1922.
- Stern**, Maurice Reinhold von. Selbstbiographie. – Herdflammen 1925, nr 11, lk 84.
- Stern**, Maurice von. Stimmen der Stille. Gedanken über Gott, Natur und Leben. Zürich, 1894.
- Zoege von Manteuffel**, Peter von. Das estnische Bauernbuch. Nordische Dorfgeschichten. Stuttgart, 1925.
- Zoege von Manteuffel**, Peter von. Die Brandung. Eine estnische Novelle. Stuttgart, 1925.
- Zoege von Manteuffel**, Peter von. Die Tochter des Geizhalses. Estnische Dorfgeschichten. Stuttgart, 1927.
- Zoege von Manteuffel**, Peter von. Menschen des Nordens. Geschichte von Liebe und Hass. Stuttgart, 1927.

Zoege von Manteuffel, Ursula. Violette Fouquet I–III. Berlin, 1885.
Tammsaare, Anton Hansen. Ma armastasin sakslast. Tartu, 1935.
Taube, Otto von. Die Löwenpranks. Leipzig, 1921.
Taube, Otto von. Mein Vater und das Estentum. Darmstadt, 1968.
Vegesack, Siegfried von. Die Welt war voller Tanten. Heilbronn, 1971.
Vogt, Heinrich. Vergesst nicht die deutschen Balten. Wiesbaden, 1916.
Was ist und will der Deutsche Verein in Livland? – Kalender des Deutschen Vereins in Livland. Riga, 1907, lk 19–21.
Wir harren des Tages, Lieder aus baltischer Not. Verein für das Deutschtum im Ausland. Berlin, 1914.
Üxküll, Woldemar von. Jumala imesid. Tallinn, 1937.

II Ajakirjandusväljaannetes ilmunud ilukirjandus

Aeckerle, Helene. Duschinka und Golubotschka. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1905/06, kd I, lk 385.
Andrejanoff, Viktor von. Verena. – Die Musen 1896, nr 4, lk 6–18.
Eckardt, Guido. Ein Hausmittel. – Simplicissimus 1897/98 II, lk 346; Unerwartet. – Simplicissimus 1897/98 II, lk 155.
Engelhardt, Helene von. Heimatstimmen. – Heimatstimmen. Ein baltisches Jahrbuch I. Reval, 1904, lk 1–2.
Ernst, E. [Eugen Bergmann]. Emand Günther. Jõulujutuke ühest Baltimaa maa-linnakesest. – Tallinna Sõber 1885, nr 14, 15, 16, 19, 21.
Guenther, Johannes von. An das junge Estland. Noor-Eestile. – Noor-Eesti. Kirjanduse, kunsti ja teaduste ajakiri. 1910/1911, lk 1.
Holm, Mia. Külm. – Virmaline 28. II 1887, nr 9, lk 3.
Kaarsen, Magda [Theophile von Bodisco]. Die falsche Nachtigall. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1901/02, kd II, lk 504.
Manteuffel, Ursula Zoege von. Liebesopfer. – Deutsche Roman-Zeitung 1909, 1401–1665.
Mengden, Alexander von. Fiebernacht. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1891/1892, kd I, lk 499.
Pantenius, Theodor Hermann. In Riga. Aus den Erinnerungen eines baltischen Journalisten. – Heimatstimmen V (1912), lk 5–48.
Pantenius, Theodor Hermann. Kelleste herrased. – Olewik 1885, nr 13–17.
Pantenius, Theodor Hermann. Korsar. Jõulu-jutt. Theodor Hermann Panteniuse järele jutustanud A. Pöld. – Postimehe lisaleht, 20. XII 1886, nr 52, lk 2–3.
Schmid, Hedda von. Fata Morgana. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1906/07, kd I, lk 40.
Schmid, Hedda von. Herbst. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1911/12, kd I, lk 184.
Stahl-Schroeder, Anna. Er und Sie. Dialoge und Briefe. – DMR 1912, lk 741–754; 822–239.
Vietinghoff, Lilli von. Taeva võtmed. Jutustus lastele. Pr. V. V. järele E. Kitzberg. – Meelejahutaja 1887, nr 27, lk 107.
Wilde, Eduard. Die Rosstäuscher. Humoreske aus dem baltischen Volksleben. – Nordlivländische Zeitung 1897, nr 98–99.

Worms, Carl. Der Mann von Wasungen. – Velhagen & Klasings Monatshefte 1893/94, kd I–II.

III Teatmekirjandus

Album Academicum der Kaiserlichen Universität Dorpat. Toim. A. Hasselblatt, G. Otto. Dorpat, 1889.

Album Academicum Universitatis Tartuensis [1889–1918]. Tartu, 1988.

Annus, Endel. Eestikeelne raamat 1901–1917. I–II. Tallinn, 1993.

Биографический Словарь профессоров и преподавателей Юрьевского, бывшего Дерптского университета (1802–1902). Toim. Г. В. Левицкий. Юрьевъ, 1903.

Deutschbaltisches biographisches Lexikon 1710–1960. Toim. Wilhelm Lenz. Köln, 1970.

Grop, Hendrik von; **Delabastita**, Dirk jt. Dictionnaire des termes littéraires. Paris, 2005.

Hasselblatt, Cornelius. Estnische Literatur in deutscher Sprache 1784–2003. Bibliographie der Primär- und Sekundärliteratur. Bremen, 2004.

Heide, Walter. Handbuch der deutschsprachigen Zeitungen im Ausland. Essem, 1940.

Pataky, Sophie. Lexikon deutscher Frauen der Feder. Eine Zusammenstellung der seit dem Jahre 1840 erschienenen Werke weiblicher Autoren nebst Biographien der lebenden und einem Verzeichnis der Pseudonyme. Berlin, 1898.

Recke, Johann Friedrich von; **Napiersky**, Karl Eduard. Allgemeines Schriftsteller- und Gelehrten-Lexikon der Provinzen Livland, Esthland und Kurland. Mitau, 1827–1832; Th Beise koostatud lisakõited 1859–1861.

Redlich, May. Lexikon deutschbaltischer Literatur. Köln, 1989.

Schlawe, Fritz. Literarische Zeitschriften 1885–1910 I. Stuttgart, 1961.

Schmidt, Rudolf. Deutsche Buchhändler und Buchdrucker I–VI. Berlin, 1902–1908.

IV Käsitlused. Raamatud

Aabrams, Vahur. Friedrich David Lenz ning tema vend Jacob Michael Reinhold Lenz. – 200 aastat eesti keele ülikooliõpet. Tartu Ülikooli juubelikogumik. Tartu, 2003, lk 28–60.

Aabrams, Vahur. Tähtede kohal on teistsugune filosoofia. –

J. M. R. Lenz, J. M. R. L. Toim. Vahur Aabrams. Tallinn, 2003, lk 455–541.

Abret, Helga; **Keel**, Aldo. Die Majestätsbeleidigungsaffäre des „Simplicissimus“-Verlagers Albert Langen. Briefe und Dokumente zu Exil und Begnadigung, 1898–1903. Frankfurt am Main–Bern–New York, 1985.

Alker, Ernst. Geschichte der deutschen Literatur von Goethes Tod bis zur Gegenwart. Stuttgart, 1949–1950.

Alm-Lequeux, Antonie. Eduard von Keyserling: Sein Werk und der Krieg. Paderborn, 1996.

Annus, Epp; **Epner**, Luule; **Järv**, Ants; **Olesk**, Sirje; **Süvalep**, Ele; **Velsker**, Mart. Eesti kirjanduslugu. Tallinn, 2001.

- Bader**, Wolfgang; **Riesz**, Janos. Literatur und Kolonialismus I. Frankfurt am Main–Bern, 1983.
- Barner**, Wilfried. Kommt der Literaturwissenschaft ihr Gegenstand abhanden? – Jahrbuch der deutschen Schiller-Gesellschaft 1998, nr 42, lk 457–462.
- Bartels**, Adolf. Die deutsche Dichtung der Gegenwart. Die Alten und die Jungen. Leipzig, 1897.
- Bartels**, Adolf. Heimatkunst. Ein Wort zur Verständigung. München, 1904.
- Basnett**, Susan. Comparative Literature. A Critical Introduction. Oxford, 1993.
- Becker**, Eva D. Literarisches Leben. Umschreibungen der Literaturgeschichte. – Saarbrücker Beiträge zur Literaturwissenschaft. Kd 45. St. Ingbert, 1994.
- Behrsing**, Arthur jt. Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung. Leipzig, 1928.
- Berg**, Leo. Übermensch in der modernen Literatur. Leipzig, 1897.
- Bernheimer**, Charles [Toim.]. Comparative Literature in the Age of Multiculturalism. Baltimore, 1995.
- Bosse**, Heinrich; **Elias**, Otto Heinrich; **Schweitzer**, Robert [Toim.]. Buch und Bildung im Baltikum. [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, kd 13] Münster, 2005.
- Bourdieu**, Pierre. Habitus als Vermittlung zwischen Struktur und Praxis. – Pierre Bourdieu. Zur Soziologie der symbolischen Formen. Frankfurt am Main, 1997, lk 125–158.
- Bourdieu**, Pierre. Les règles de l'art. Paris, 1992.
- Bourdieu**, Pierre. [Järelsõna]. – Erwin Panofsky, Architecture gothique et Pensée scolastique, précédé de l'Abbé Suger de Saint-Denis. Paris, 1970, lk 133–167.
- Brantly**, Susan. The Life and Writings of Laura Marholm. Basel–Frankfurt am Main, 1991.
- Brinker-Gabler**, Gisela [Toim.]. Deutsche Literatur der Frauen II. München, 1988.
- Brinkmann**, Richard. Nachwort. – Eduard von Keyserling. Am Südhang. Stuttgart, 1963.
- Burtscher-Bechter**, Beate; **Sexl**, Martin [Toim.]. Theory Studies? Konturen komparatistischer Theoriebildung zu Beginn des 21. Jahrhunderts. Innsbruck–Wien–München, 2001.
- Deleuze**, Gilles; **Guattari**, Félix. Kafka: väikese kirjanduse poole. Tallinn, 1998.
- Dellingshausen**, Eduard von. Gemeinsame Arbeit im Dienste der Heimat. – Jahrbuch des Deutschtums in Lettland. Riga, 1926, lk 76–81.
- Denffer**, Alexander von. Theodor Hermann Pantenius. Kurlands Heimatdichter. Materialien zu einem Lebensbild. Berlin, 1918.
- Djomo**, Esaie. „Des Deutschen Feld, es ist die Welt“. Pangermanismus in der Literatur des Kaiserreichs. Ein Beitrag zum Literatur im historischen Kontext. St. Ingbert, 1992.
- Dyserinck**, Hugo. Komparatistik. Eine Einführung. Bonn, 1991.
- François**, Etienne; **Schulze**, Hagen. Deutsche Erinnerungsorte. München, 2001.
- Fähnders**, Walter. Avantgarde und Moderne 1890–1933. Stuttgart–Weimar, 1998.
- Garleff**, Michael. Die Gestaltung nationaler und sozialer Gegensätze bei Siegfried von Vegesack. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. Toim. Andrew Ezergailis, Gert von Pistohlkors. Köln, 1983, lk 205–217.

- Garleff**, Michael. Nationale und soziale Stereotypen in der deutschbaltischen Literatur. – Historische Stereotypenforschung. Methodische Überlegungen und empirische Befunde. Toim. Hans Henning Hahn. Oldenburg, 1995, lk 173–189.
- Geiger**, Hannsludwig. Es war um die Jahrhundertwende. München, 1953.
- Glaser**, Horst Albert. [Toim.]. Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte VIII, 1880–1918. Hamburg, 1982.
- Goergel**, Albert. Dichtung ud Dichter der Zeit. Leipzig, 1911.
- Goethe Tartus**. Eesti Goethe-Seltsi aastaraamat II. Toim. Vilja Kiisler. Tartu, 2000.
- Gottzmann**, Carola [Toim.]. Studien zu Forschungsprobleme der deutschen Literatur in Mittel- und Osteuropa. Frankfurt am Main, 1998.
- Gottzmann**, Carola [Toim.]. Unerkannt und (un)bekannt: deutsche Literatur in Mittel- und Osteuropa. Tübingen, 1991.
- Graevenitz**, Gerhart von [Toim.]. Konzepte der Moderne. – DFG-Symposion 1997. Stuttgart–Weimar, 1999.
- Graf**, Alfred [Toim.]. Schülerjahre. Berlin, 1912.
- Greenblatt**, Stephen. Shakespearean Negotiations. The Circulation of Social Energy in Renaissance England. Berkeley, 1988.
- Greenblatt**, Stephen. Wunderbare Besitztümer. Die Erfindung des Fremden. Reisende und Entdecker. Berlin, 1994.
- Greverus**, Ina-Maria. Der territoriale Mensch. Ein literaturanthropologischer Versuch zum Heimatphänomen. Frankfurt am Main, 1972.
- Grosberg**, Oskar. Die Presse Lettlands. Mit einem geschichtlichen Überblick. Riga, 1927.
- Grosberg**, Oskar. Paul von Kügelgen und die „St. Petersburger Zeitung“ zu Ende des vorigen Jahrhunderts. Berlin, 1928.
- Grundewald**, Eckard; **Sienerth**, Stefan [Toim.]. Deutsche Literatur im östlichen und südlichen Europa. Konzepte und Methoden der Geschichtsschreibung und Lexikographie. München, 1997.
- Guenther**, Johannes von. Bemerkungen über Baltische Dichtung. – Alexander von Engelhardt, Die deutschen Ostseeprovinzen Russlands. München, 1916, lk 249–277.
- Hehn**, Jürgen von. Das baltische Deutschtum zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. – Die baltischen Provinzen Russlands zwischen den Revolutionen von 1905 und 1917. Toim. Andrew Ezergeilis, Gert von Pistohlkors. Köln–Wien, 1982, lk 43–57.
- Helbig**, Louis Ferdinand. Der ungeheure Verlust. Flucht und Vertreibung in der deutschsprachigen Belletristik der Nachkriegszeit. Wiesbaden, 1996.
- Hermisdorf**, Klaus. Regionalität und Zentrenbildung. Kulturgeographische Untersuchungen zur deutschen Literatur 1870–1945. Frankfurt am Main, 1999.
- Hoffmann**, Dieter. Arbeitsbuch. Deutschsprachige Lyrik 1880–1916. Tübingen, – Basel, 2001.
- Hofmannsthal**, Hugo von. Gabriele D'Annunzio. – Gesammelte Werke: Reden und Aufsätze I, 1891–1913. Toim. Bernd Schoeller. Frankfurt am Main, 1979, lk 174–184.
- Huber**, Martin; **Lauer**, Gerhard. Nach der Sozialgeschichte. Konzepte für eine Literaturwissenschaft zwischen historischer Anthropologie, Kulturgeschichte und Medientheorie. Tübingen, 2000.
- Im Zeichen der Türme**. Bericht des Verlages von Karl Curtius in Berlin. Berlin, 1910.

- Jansen, Ea, Arukaevu, Jaanus** [Toim.]. Seltsid ja ühiskonna muutumine. Talupojaühiskonnast rahvusriigini. Tallinn–Tartu, 1995.
- Johann, Ernst.** Die deutsche Buchverlage des Naturalismus und der Neuromantik. Weimar, 1935.
- Kafitz, Dieter.** Die Dramen Eduard von Keyserlings. Zwischen Naturalismus, Biologismus und Dekadenz. – Drama und Theater der Jahrhundertwende. Toim. Dieter Kafitz. Tübingen, 1991, lk 287–303.
- Kalnačs, Benedikts; Daukste-Silasproģe, Inguna jt.** Vācu literatūra un Latvija 1890–1945. Rīga, 2005.
- Kessler, Wolfgang.** Doppelte Ausgrenzung. Zu Geschichte und Konzeption der „Auslanddeutschen Literatur“. – Literatur, Grenzen, Erinnerungsräume. Erkundungen des deutsch-polnisch-baltischen Ostseeraums als einer Literatur-landschaft. Toim. Bernd Neumann, Dietmar Albrecht, Andrzej Talaczyj. Würzburg, 2004, lk 261–282.
- Keunen, Bart; Eeckhout, Bart** [Toim.]. Literature and society. The Funktion of Literary Sociology in Comparative Literature. Bruxelles–Bern, 2001.
- Kindermann, Heinz.** Schicksal und Leistung der Deutschbalten im Spiegel ihrer Dichtung. – Kampf um die deutsche Lebensform. Wien, 1941, lk 362–373.
- Kinkar, Feliks.** Lehekülg Eestimaa kultuuriloost. Baltisaksa haridusseltsid Eestis 1905–1914. Tallinn, 2000.
- Kirepe, Lilian.** Ein Blick auf Archivmaterialien des Revaler Deutschen Stadttheaters im Estnischen Theater- und Musikmuseum. – Deutschsprachige Theater im baltischen Raum 1630–1918. Thalia Germanica I. Toim. Laurence P. A. Kitching. Frankfurt am Main–New York, 1997, lk 7–14.
- Kitching, Laurence P. A.** [Toim.]. Deutschsprachige Theater im baltischen Raum, 1630–1918. Thalia Germanica I. Frankfurt am Main–New York, 1997.
- Kivimäe, Sirje.** Die Frau in der estnischen Gesellschaft. – Bevölkerungsverschiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1950–1914. Toim. Gert von Pistohlkors, Andrejs Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg, 1995, lk 141–161.
- Klein, Karl Kurt.** Literaturgeschichte des Deutschtums im Ausland. Leipzig, 1939.
- Koppen, Erwin.** Hat die vergleichende Literaturwissenschaft eine eigene Theorie? Ein Exempel: Der literarische Einfluß. – Zur Theorie der Vergleichenden Literaturwissenschaft. Toim. Horst Rüdiger, Erwin Koppen jt. Berlin, 1971, lk 41–64.
- Kroll, Frank-Lothar** [Toim.]. Europäische Dimension deutschbaltischer Literatur. Berlin, 2005.
- Kroll, Frank-Lothar** [Toim.]. Flucht und Vertreibung in der Literatur nach 1945. Berlin, 1997.
- Krull, Hasso.** Katkestuse kultuur. Tallinn, 1996.
- Kügelgen, Paul von.** Leben und Wirken der Dichterin Helene Baroness Engelhardt-Schnellerstein. – Helene von Engelhardt, Meine Stärke und mein Schild. Gedichte. Reval 1903, lk 1–23.
- Lehmstedt, Mark; Herzog, Adreas** [Toim.]. Das bewegte Buch. Buchwesen und soziale, nationale und kulturelle Bewegungen um 1900. Wiesbaden, 1999.
- Lenz, Wilhelm.** Die Literaten. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. Toim. Wilfried Schläu. Köln, 1997, lk 139–184.
- Lenz, Wilhelm.** Der baltische Literatenstand. Marburg, 1953.
- Liim, Allan.** Haridusinstituutsoonid Eestis keskajast kuni 1917. aastani. Tartu, 1999.
- Lotman, Juri.** Semiosfäär. Tallinn, 1999.

- Lublinski**, Samuel. Der Ausgang der Moderne. Ein Buch der Opposition. Dresden, 1909.
- Lukas**, Liina. Eesti rahvusimago muutumine baltisaksa kirjanduses. – Muutuste mehhanismid eesti kirjanduses ja kirjandusteaduses. Toim. Marin Laak, Sirje Olesk. Tartu, 2000, lk 27–52.
- Lukas**, Liina. Eesti-saksa kirjanduslik opositsioonilisus 19. ja 20. sajandi vahetusel. – Kultuuritekst. Traditsioonitekst. Tartu, 2000, lk 106–123.
- Lukas**, Liina. Germanistik in Tartu in der Wendezeit – von der Inlands- zur Auslandsgermanistik. – Germanistik in Tartu/Dorpat. Rückblick auf 200 Jahre. Toim. Siret Rutiku, René Kegelman. Tartu, 2003, lk 106–112.
- Mann**, Thomas. Reden und Aufsätze 2. Gesammelte Werke in dreizehn Bänden, X. Frankfurt am Main, 1990.
- Mathar**, Ludwig. Carl Worms. Baltische Erzähler. Berlin–Leipzig–Riga, 1918.
- Mennemeier**, Franz Norbert. Literatur der Jahrhundertwende I. Europäisch-deutsche Literaturtendenzen 1870–1910. Bern–Frankfurt am Main–New York, 1985.
- Meyer**, Richard M. Die deutsche Literatur des 19. Jahrhunderts. Berlin, 1900.
- Nadler**, Josef. Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften I–IV. Regensburg, 1912–1928.
- Neander**, Theodor. Zum Schutz der baltischen Frauen. Verschiedene Stimmen über Frauenemanzipation, Frauenberuf und Frauenideal. Riga, 1893.
- Neumann**, Bernd; **Albrecht**, Dietmar; **Talaczyj**, Andrzej [Toim.]. Literatur, Grenzen, Erinnerungsräume. Erkundungen des deutsch-polnisch-baltischen Ostseeraums als einer Literaturlandschaft. Würzburg, 2004.
- Neumann**, Walter. Die deutschbaltische Literatur. – Dortmunder Vorträge, nr 114/116. Dortmund, 1974, lk 9–19.
- Nordau**, Max. Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit. Leipzig, 1883.
- Pappel**, Kristel. Ooper Tallinnas 19. sajandil. Tallinn, 2003.
- Piper**, Ernst; **Raab**, Bettina. 90 Jahre Piper. Die Geschichte des Verlages von der Gründung bis heute. München, 1994.
- Pistohlkors**, Gert von; **Plakans**, Andrejs; **Kaegbein**, Paul [Toim.]. Bevölkerungsverchiebungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1950–1914. Lüneburg, 1995.
- Plumpe**, Gerhard. Epochen moderner Literatur. Ein systemtheoretischer Entwurf. Opladen, 1995.
- Ramseger**, Georg. Literarische Zeitschriften um die Jahrhundertwende unter besonderer Berücksichtigung der „Insel“. Berlin, 1941.
- Rehbinder**, Nicolai Graf. Die belletristische Literatur der Ostseeprovinzen Russlands von 1800–1852. Dorpat, 1853.
- Rilke**, Rainer Maria. Carl Worms. Die Stillen im Lande. – Sämtliche Werke 10. Frankfurt am Main, 1976, lk 597–599.
- Ritter**, Alexander. Aspekte der Literaturgeschichtsschreibung mit regionalem Bezug. Deutschsprachige Minderheitenliteraturen als Teil deutscher und anderssprachiger Literaturhistorie. – Deutsche Literatur im östlichen und südöstlichen Europa. Konzepte und Methoden der Geschichtsschreibung und Lexikographie. Toim. Eckhard Grunewald, Stefan Sienerth. München, 1997, lk 25–41.
- Robert**, Kyr. Sissejuhatus. – Eestimaa Kirjanduse Ühing 150. [Näituse kataloog]. Tallinn, 1992, lk 7–15.

- Rosenberg**, Alexander. Literaturwissenschaft und Literaturforschung an der ehemaligen Universität Dorpat. Ein historischer Überblick. Dorpat, 1931.
- Rossbacher**, Karlheinz. Programm und Roman der Heimatkunstabewegung – Möglichkeiten sozialgeschichtlicher und soziologischer Analyse. – Deutsche Literatur der Jahrhundertwende. Toim. Viktor Žmegač. Königstein, 1981.
- Rosteck**, Manfred. „Diese ledige Zeit“. Studien zum Werk des baltendeutschen Dichters Otto Freiherr von Taube. Hamburg, 1996.
- Rüdiger**, Horst; **Koppen**, Erwin. Zur Theorie der Vergleichenden Literaturwissenschaft. Berlin, 1971.
- Saagpakk**, Maris. Die literarische Reaktion der Deutschbalten auf den Ersten Weltkrieg. – Deutsch in Estland und Ungarn. Beiträge zur Germanistik und Fachdidaktik. Toim. Winfried Ulrich. Frankfurt am Main, 2001, lk 89–93.
- Saares**, Ahti. „Vana hea aeg“ baltisaksa mälestusteraamatus. – Eesti proosa maailmakirjanduse diskursuses. Toim. Tiina Aunin. Tallinn, 2000, lk 50–64.
- Salten**, Felix. Gestalten und Erscheinungen. Berlin, 1913.
- Salu**, Herbert. Tuul üle mere ja muid lühiuurimusi eesti kirjandusest. Stockholm, 1965.
- Schmitt-Egner**, Peter. Regionale und Europäische Identität. Theoretische, methodische und normative Überlegungen zur Konstitution einer Beziehung. – Region-Literatur-Kultur. Regionalliteraturforschung heute. Toim. Martina Wagner-Egelhaaf. Bielefeld, 2001, lk 19–49.
- Schneider**, Wilhelm. Die auslanddeutsche Dichtung unserer Zeit. Berlin, 1936.
- Scholz**, Friedrich. Die Literaturen Baltikums. Ihre Entstehung und Entwicklung. Opladen, 1990.
- Schumann**, Andreas. Anthologien deutschsprachiger Literatur im Baltikum. – Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur. Toim. Michael Schwidtal, Armands Gūtmanis. Heidelberg, 2001, lk 355–373.
- Schwidtal**, Michael; **Gutmanis**, Armands [Toim.]. Das Baltikum im Spiegel der deutschen Literatur. Carl Gustav Jochmann und Garlieb Merkel. Heidelberg, 2001.
- Schwob**, Anton [Toim.]. Die deutsche Literaturgeschichte Ostmittel- und Südeuropas von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis heute. Forschungsschwerpunkte und Defizite. München, 1992.
- Schwob**, Anton; **Szendi**, Zoltán [Toim.]. Aufbruch in die Moderne. Wechselbeziehungen und Kontroversen in der deutschsprachigen Literatur um die Jahrhundertwende im Donauraum. München, 2000.
- Scott-Jones**, Marilyn. Laura Marholm and the Question of Female „Nature“. – Beyond the Eternal Feminine: Critical Essays on Women and German Literature. Toim. Susan L. Cocalis, Kay Goodman. Stuttgart, 1982.
- Sendlinger**, Angela. Lebenspathos und Décadence um 1900. Studien zur Dialektik der Décadence und der Lebensphilosophie am Beispiel Eduard von Keyserlings und Georg Simmels. Frankfurt am Main, 1994.
- Sivers**, Jegór von. Deutsche Dichter in Russland. Studien zur Literaturgeschichte. Berlin, 1855.
- Sivers**, Jegór von. Literarisches Taschenbuch der Deutschen in Russland. Riga, 1858.
- Spengler**, Peter. Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1870–1900. Von der Reichsgründung bis zur Jahrhundertwende. München, 1998.
- Sprengel**, Peter. Literatur im Kaiserreich. Studien zur Moderne. Berlin, 1993.

- Sprenkel**, Peter; **Streim**, Gregor. Berliner und Wiener Moderne. Vermittlungen und Abgrenzungen in Literatur, Theater, Publizistik. Wien–Köln–Weimar–Böhlau, 1998.
- Stecker**, Gabriele. Frauenträume, Frauentränen. Über den unterhaltenden deutschen Frauenroman. Weilheim, 1969.
- Steinhilber**, Rudolph. Eduard von Keyserling. Sprachskepsis und Zeitkritik in seinem Werk. Darmstadt, 1977.
- Zembylas**, Tasos. Der Kontextbegriff als epistemologisches Problem. – *Theory Studies?* Toim. Beate Burtscher-Bechter, Martin Sexl. Innsbruck, 2001, lk 233–242.
- Taal**, Kersti. Sakslus ja eestlus Õpetatud Eesti Seltsis 20. sajandi algul. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001*. Tartu, 2003, lk 7–28.
- Talvet**, Jüri. Teekond Hispaaniasse. – „Loomingu” Raamatukogu 1985, nr 49/50.
- Thomson**, Erik. Estnische Literatur. Ihre europäische Verflechtung in Geschichte und Gegenwart. Lüneburg, 1973.
- Todorov**, Tzvetan. Die Eroberung Amerikas. Das Problem des Anderen. Frankfurt am Main, 1985.
- Trommler**, Frank [Toim.]. Deutsche Literatur. Eine Sozialgeschichte VIII. Hamburg, 1982.
- Tuglas**, Friedebert. Kogutud teosed 7. Tallinn, 1996.
- Tuglas**, Friedebert. Kogutud teosed 9. Tallinn, 2001.
- Tuohela**, Kirsi. Modernin naisen muotokuvia. Laura Marholm ja 1890-luvun naisuus. – Modernin lumo ja pelko. Kymmenen kirjoitusta 1800–1900-lukujen vaihteen sukupuolisuudesta. Toim. Kari Immonen, Ritva Hapuli jt. Helsinki, 2000, lk 17–43.
- Undusk**, Jaan. Abielu kui utoopia. Sissejuhatus ühte kirjanduslikku motiivi. – Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. Acta collegii humaniorum estoniensis 2. Tallinn 1995, lk 126–138.
- Undusk**, Jaan. Adressaat ja keel baltisaksa keeleruumis. – Uurimusi keelest, kirjandusest ja kultuurist. Acta collegii humaniorum estoniensis 2. Tallinn, 1995, lk 112–125.
- Undusk**, Jaan. Androgüünne Ruth. – J. Randvere Ruth 19.–20. sajandi vahetuse kultuuris. Toim. Mirjam Hinrikus. Tallinn 2006, lk 227–242.
- Undusk**, Jaan. Adressat und Sprache im deutschbaltischen Literaturraum. – Balten – Slaven – Deutsche: Aspekte und Perspektiven kultureller Kontakte: Festschrift für Friedrich Scholz zum 70. Geburtstag. [Veröffentlichungen des Slavisch-Baltischen Seminars der Universität Münster, I]. Toim. Ulrich Obst, Gerhard Ressel jt. Münster–Hamburg–London, 1999, lk 347–361.
- Undusk**, Jaan. Die Ehe als Utopie: Einführung in ein literarisches Motiv. – *Interlitteraria* 1998, nr 3, lk 216–232.
- Undusk**, Jaan. Verbindungen zwischen Estland und den Deutschen auf dem Gebiet der Literatur. – Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen. Toim. Wilfried Schlau. München, 1995, lk 300–306.
- Undusk**, Jaan. Zur Anatomie des Epigontums: Altenberg, Nietzsche und Louis Burlandt. – Kontraste. Toim. Jarmo Korhonen, Georg Gimpl. [Der Ginkgo-Baum: Germanistisches Jahrbuch für Nordeuropa, 15]. Helsinki, 1997, lk 339–360.
- Ungern-Sternberg**, Armin von. Ankunft in der Bundesrepublik. Archäologie und Dekonstruktion des kulturellen Erbes: Siegfried von Vegesack. – Staatliche Einheit und nationale Vielfalt im Baltikum. Festschrift für Prof. Michael Garleff zum 65. Geburtstag. Toim. Gert von Pistohlkors und Matthias Weber. München, 2005, lk 115–151.

- Ungern-Sternberg**, Armin von. „Das rätselhafte Leben zu einer fruchtbaren Wirklichkeit zu gestalten“. Eduard von Keyserlings Erzählungen: Scherz, Melancholie und tiefere Bedeutung. – Hofmannsthal-Jahrbuch zur europäischen Moderne 2004, nr 12. Toim. Gerhard Neumann, Ursula Renner jt, lk 255–286.
- Ungern-Sternberg**, Armin von. Erzählregionen. Überlegungen zu literarischen Räumen mit Blick auf die deutsche Literatur des Baltikums, das Baltikum und die deutsche Literatur. Bielefeld, 2003.
- Vahing**, Vaino. E me ipso. Tallinn, 1990.
- Velhagen & Klasings**. Einhundertfünfzig Jahre. 1835–1985. Cornelsen–Velhagen & Klasings. Berlin, 1985.
- Vietta**, Silvio. Die literarische Moderne: eine problemgeschichtliche Darstellung der deutschsprachigen Literatur von Hölderlin bis Thomas Bernhard. Stuttgart, 1992.
- Weininger**, Otto. Geschlecht und Charakter. Wien–Leipzig, 1903.
- Weiss**, Hellmuth. Die historischen Gesellschaften. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Toim. Georg von Rauch. Köln–Wien, 1986, lk 121–139.
- Wellek**, René. The Crisis in Comparative Literature. – Concepts of Criticism. Toim. Stephen Nichols. Ney Haven, 1963, lk 282–294.
- Wertheimer**, Paul. Brüder im Geiste. Ein Kulturbilderbuch. Wien–Leipzig, 1923.
- Whelan**, Heide W. Women's Education in the Baltic Provinces, 1850 to 1905. – Bevölkerungsveränderungen und sozialer Wandel in den baltischen Provinzen Russlands 1850–1914. Toim. Gert von Pistohlkors, A. Plakans, Paul Kaegbein. Lüneburg, 1995, lk 163–180.
- Whelan**, Heide W. Adapting to Modernity. Family, Cast and Capitalism among the Baltic German Nobility. Köln, 1999.
- Wilpert**, Gero von. Deutschbaltische Literaturgeschichte. München, 2005.
- Wiskowatow**, Paul von. Geschichte der russischen Literatur in gedrängter Übersicht: ein Leitfaden nebst bibliographischen Notizen mit besonderer Berücksichtigung der neueren Literatur. Dorpat–Fellin, 1881.
- Wunberg**, Gotthart [Toim.]. Die literarische Moderne. Dokumente zum Selbstverständnis der Literatur um die Jahrhundertwende. Freiburg im Breisgau, 1998.
- York-Gothart**, Mix [Toim.]. Naturalismus, Fin de siècle, Expressionismus 1890–1918. München–Wien, 2000.

V Käsitlused. Ajakirjanduses ilmunud artiklid

- A. J.**, Am Moor. Gedichte von Axel Kallas. – Postimees 17. (30). V 1912, nr 110, lk 2.
- Aavik**, Johannes. Tuleviku eesti-keel. – Noor-Eesti IV. Tartu, 1912, lk 170–179.
- Amelung**, Friedrich. Die estnische Literatur im Laufe von 10 Jahren. – Düna-Zeitung 7. II 1901, nr 54; Estnische Zeitungsbelletistik. – Düna-Zeitung 23. V 1902, nr 115.
- Andreas-Salomé**, Lou. Ketzerereien gegen die moderne Frau. – Die Zukunft 1898/1899, nr 26, lk 237–240.
- Annist**, August. Meie valgustusaja kirjandus ja krahv Manteuffel. – Looming 1938, nr 9, 10, lk 986–1090.
- Annus**, Epp. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 1, lk 10–17.
- Arnold**, Karl. Theodor Hermann Pantenius. – Heimatstimmen II (1906), lk 174.

- Audova**, Johannes. Eduard von Keyserling. Helged päevad. Novellid. – Eesti kirjandus 1912, VII, lk 254–256.
- Auslese**. Schauspiel in vier Aufzügen von Eberhard Kraus. – Düna-Zeitung 31. VIII (12. IX) 1893, nr 195, lk 1.
- Bahr**, Hermann. Naturalismus und Theater. – Freie Bühne 9. VII 1890, lk 618.
- Beetschen**, Alfred. Maurice von Stern. Ein biographisch-kritischer Versuch. – Die Gesellschaft 1890, VI, lk 1727–1737.
- Behrsing**, Arthur. Maurice von Stern. – Herdflammen 1. XI 1925, lk 81–84.
- Berger**, Karl. Graf Gobineaus Rassenwerk. – Der Türmer III 1900/1901, kd 2, lk 66–69.
- Bernewitz**, Elsa. Baltische Dichter. – Julius Eckart, Ein deutsches Literaturblatt 1910, nr 11, lk 739–752; nr 12, lk 798–811.
- Bodisco**, Theophile von. Eduard v. Keyserling als Baltendichter [1918]. – Nachrichtenblatt der Baltischen Ritterschaften 2005, nr 186, lk 33–35.
- Bosse**, Heinrich. Die gläserne Wand: Der lettische Mensch in der deutschbaltischen Literatur. – Journal of Baltic Studies 1986 (XVII), nr 4, lk 329–349.
- Brahm**, Otto. Zum Beginn. – Freie Bühne für modernes Leben 1890, I, lk 1–2.
- Broicher**, Charlotte. Sonia Kovalevsky in Beziehung zur Frauenfrage. – Preussische Jahrbücher 1896, kd 84, lk 1–18.
- Busse**, Carl. Deutsche Dichter. – Monatsblätter. Organ des Vereins „Breslauer Dichterschule“ 1891, nr 17, lk 58–60.
- Böhm**, Hans. Lieder aus dem Zauberthal. – Der Kunstwart 1906/1907, lk 283–285.
- Böhm**, K.W.; **Härle**, G. Fritz Geron Pernauhm. Ercole Tomei. – Homosexualität und Literatur 1989, VI, lk 103–107.
- C. H.** Ein Gedenkblatt an Albert Sprengel. – Revaler Zeitung 3. III 1932, nr 224, lk 5.
- Conrad**, Michael Georg. Berlin, Wien, München. – Die Gesellschaft 1892, VIII, lk 1391.
- Diederichs**, Heinrich. Rückblick auf die Geschichte der Baltischen Monatsschrift beim Beginn ihres fünfzigsten Jahrgangs. – BM 1908 II, lk 123–152.
- Dohm**, Hedwig. Laura Marholms Buch der Frauen. – Die Frauenbewegung I, 1895, lk 94.
- Dohm**, Hedwig. Reaktion in der Frauenbewegung. – Die Zukunft 1899, nr 29, lk 279–291.
- Edschmied**, Kasimir. Profile. – Feuer. Illustrierte Monatsschrift für Kunst und künstlerische Kultur. Saarbrücken 1919/1920, lk 338–350.
- Erdmann**, Bruno. Einige Glossen über baltische Lebensformen. – BM 1913, I, lk 404–416.
- Falck**, Paul Th. Die baltische Dichterin Julie Hausmann. – Rigaer Almanach 1912, lk 124–133.
- Falck**, Paul Th. Mia Holm. Ein Gedenkblatt. – Rigaer Almanach 1914, lk 171–176.
- Flake**, Otto. Keyserling. Zum 60. Geburtstag des Dichters. – Die neue Rundschau 1915, XXVI, lk 675–683.
- Flake**, Otto. Über Keyserling. – Die neue Rundschau 1917, XXVIII, lk 1705–1708.
- Garleff**, Michael. „Alle Heimat kehrt sich in Schatten und Asche“. Künstlerische Gestaltung geschichtlicher Erfahrung in deutschbaltischer Literatur. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums. 1993, XL, lk 85–106.

- Garleff**, Michael. Der deutschbaltische historische Roman im 20. Jahrhundert: Nationale und soziale Stereotypen in der Darstellung von Revolution und Krieg. – *Journal of Baltic Studies* 1981, XII, nr 2, lk 143–159.
- Gerhard-Amyntor**, Dagobert von. Weltanschauungen am Jahrhundertwende. – *Der Türmer* II 1899/ 1900, kd 1, lk 1–7.
- Goetz**, L.; **Fischer**, O.; **Brosse**, A. Führer durch die deutsche schöne Literatur des 19. Jahrhunderts. – *Kalender der Deutschen Vereine in Liv-, Est- und Kurland*. Riga, 1909, lk 49–58.
- Grotthuss**, Jeannot Emil von. Charlotte von Stein. – *Velhagen & Klasings Monatshefte* 1892/93, kd 1, lk 302.
- Grotthuss**, Jeannot Emil von. Nicolaus Lenau und Sophie Löwenthal. – *Velhagen & Klasings Monatshefte* 1891/92, kd 1, lk 721.
- Grotthuss**, Jeannot Emil von. Richard Voss. – *Velhagen & Klasings Monatshefte* 1892/93, kd 2, lk 664.
- Grotthuss**, Jeannot Emil von. Türmers Tagebuch. – *Der Türmer* V 1902/03, kd 1, lk 114.
- Grotthuss**, Jeannot Emil von. Türmers Tagebuch. – *Der Türmer* V 1902/03, kd 1, lk 365–370.
- Grotthuss**, Jeannot Emil von. Türmers Tagebuch. – *Der Türmer* VI 1903/04, kd 1, lk 226.
- Guenther**, Johannes von. Bemerkungen über baltische Dichtung. – *Hochland*, 12. I 1914/1915, lk 351–357; 477–481.
- Guenther**, Johannes von. Luuletaja, kriitiker ja publikum. Mõtted Stefan George puhul. – *Noor-Eesti*. Kirjanduse, kunsti ja teaduse ajakiri. 1910/1911, lk 38–43.
- Gumpenberg**, Hanns von. Ernst Häckel und die Religionsfrage. – *Der Türmer* II 1899/1900, kd 1, lk 369–377.
- H.** Ein kurischer historischer Roman. – *BM* 1882, lk 240–250.
- Hansson**, Ola. Über Naturalismus. – *Der Kunstwart* 15. V 1890, lk 225–227.
- Hart**, Julius. Friedrichshagen. Aus meinen Lebenserinnerungen. – *Velhagen & Klasings Monatshefte* 1919, nr 33, lk 652–656.
- Hoerschelmann**, Helene. Die baltische Frau. – *DMR* 1912, lk 1032–1039.
- Hubel**, Eduard. Tõlked 1912. – *Peterburi Teataja* 5. I 1913, nr 2, lk 2.
- Hunnius**, Carl. Vorwort. – *Heimatstimmen*. Ein baltisches Jahrbuch. Reval–Leipzig, 1908, III, lk V–VII.
- Ibsen's „Nora“**. – *Düna-Zeitung* 17. (29.) III, nr 60, lk 1–2; nr 61, lk 1.
- Iseloomulikud nähtused meie linna Saksa ringkondade elus?** – *Postimees* 15. V 1899, nr 105, lk 3.
- J. A.** Theodor Hermann Pantenius. – *Postimees* 1913, nr 233, lk 2.
- J. E.** Bemerkung gelegentlich der neueren baltischen Romanliteratur. – *BM* 1881, lk 93–101.
- Josep**, M. Aksel Kallas luuletajana. – *Üliõpilaste Leht* 1914, nr 5, lk 27–31.
- Kaarsen**, Magda [Theophile von Bodisco]. Eduard von Keyserling, Bunte Herzen – *Düna-Zeitung* 26.09./9.10.1909, nr 222, lk 2.
- Kaarsen**, Magda [Theophile von Bodisco]. Über neue Lyrik und zwei moderne Dichter (Otto von Taube, Gedichte; Rainer Maria Rilke, Das Buch der Bilder). – *Düna-Zeitung* 27.05./9.06.1909, nr 118, lk 2–3; 29.05./11.06.1909, nr 120, lk 2.

- Kaempff**, C. Th. Baltische Dichter. – Das literarische Echo 1915/1916, XVIII, lk 1112–1118.
- Kaempff**, C. Th. Die baltische Landschaft in der Dichtung. – Das literarische Echo 1917/1918, XIX, lk 979–985.
- Kalda**, Maie. Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – Vikerkaar 1993, nr 3, lk 67–74; nr 4, lk 67–72.
- Kallas**, Aino. Balti kirjandusest. E. v. Keyserling. Bunte Herzen. Novellen. – Postimees 17. IX 1909, nr 212, lk 2; 18. IX 1909, nr 213, lk 2.
- Karrotom**, Ado. Fragen der Liebe. Eine biologische Studie, der Dichtkunst des scheidenden Jahrhunderts gewidmet. – Stern's Literarisches Bulletin der Schweiz VI 1895, lk 1010–1011.
- Kaupo**, Reinhold. Lettischer Brief. – Das literarische Echo 1900/1901, III, lk 1641–1642.
- Keyserling**, Eduard Graf. Zur Psychologie des Komforts. – Die neue Rundschau 1905, I, lk 315–326.
- Keyserling**, Eduard von. Über die Liebe. – Die neue Rundschau 1907, XVIII, lk 129–140.
- Kivimäe**, Sirje. Eestimaa Kirjanduse Ühing ja Theophile von Bodisco. – Päevaleht 21. IX 1992, nr 198.
- Kivimäe**, Sirje. Esimesed naisseltsid Eestis ja nende tegelased. – Seltsid ja ühiskonna muutumine. Tartu–Tallinn, 1995, lk 118–135.
- Klein**, Tim. Korfiz Holm. – Die Neue Literatur 1932, nr 8, lk 341–346.
- Koechlich**, Richard. Am Strome der Zeit. – Monatsblätter. Organ der „Breslauer Dichterschule“ 1890, XVI, lk 162, 163.
- Krieg**, Walter. Die Gehschule für Schriftsteller. E. Piersons Verlag in Dresden (gegr. 1872) und seine Beziehungen zur Literatur um die Jahrhundertwende. – Das Antiquariat 1953, nr 9, lk 169–174.
- Kritische Stimmen** über Werke von Helene von Engelhardt (Frau Prof. Pabst). Dorpat.
- Kroeger**, Gert. Zur Situation der baltischen Deutschen. – Zeitschrift für Ostforschung 1968, XVII, lk 601–632.
- Kõressaar**, Viktor. Baltic studies and library resources. – Bulletin of Baltic Studies 1970, nr 2, lk 3–5.
- Kyber**, Manfred. Deutsche Dichter baltischer Herkunft über ihr Leben und Werk IV. – Rigasche Rundschau 10. X 1931, nr 228, lk 9.
- Lienhard**, Fritz. Lyrisches. – Der Türmer V 1902/03, kd 1, lk 180–188.
- Lienhard**, Fritz. Erzählungskünstler und Plaudertalente. – Der Türmer II 1899/1900, kd 1, lk 179–184.
- Linde**, Bernhard. Balti vaimu-vaesus. – Sirvilauad, 1910, lk 51–52.
- Linde**, Bernhard. Baron Woldemar Üxküll, Die Schwurbrüder. – Noor-Eesti. Kirjanduse, kunst ja teaduse ajakiri. 1910/1911, lk 622–623.
- Linde**, Bernhard. Eesti intelligents. – Noor-Eesti V. Tartu, 1915, lk 201.
- Linde**, Bernhard. Meie teater ja meie aeg. – Noor-Eesti V. Tartu, 1912, lk 190–204.
- Lintrop**, Jaan. Dumala. – Postimees, 3. XII 1908, nr 68, lk 3.
- Lobsien**, Wilhelm. Aus der zweiten Lebenshälfte. – Das literarische Echo 1906/07, IX, lk 1300–1309.
- Luiga**, Juhan. Baltlased ja haridus. – Postimees, 27. V 1906, nr 117, lk 1–2; 29. V 1906, nr 118, lk 1.

- Luiga**, Juhan. Baltlased ja meie. – Päevaleht, 23. XII 1908, nr 297, lk 1.
- Lukas**, Liina. Kirjanduslikust ruumikujutusest Jaan Oksa ja Eduard von Keyserlingi näitel. – Keel ja Kirjandus 2005, nr 5, lk 345–358.
- Lukas**, Liina. Läbielatud ruum? Lisandusi baltisaksa kirjandusloo uurimisse. – Akadeemia 2004, nr 3, lk 531–561.
- Lukas**, Liina. *New women* baltisaksa kirjanduses. – Ariadne Lõng 2004, nr 1–2, lk 150–171.
- Lukas**, Liina. Ühest hääbuvast maailmast. Baltisaksa kirjanduslikke identiteedikontsepte Eesti Vabariigi ajal. – Keel ja Kirjandus 2002, nr 3, lk 153–164.
- Luther**, Arthur. Baltische Dichtung. – Der Bücherwurm, 1937, XXII, nr 8, lk 207–213.
- M. A. Theodor Hermann Pantenius**. 70. sünnipäeva mälestuseks. – Tallinna Teataja 1913, nr 235, lk 3.
- Mann**, Thomas. Dagmar, Lesseps und andere Gedichte von M. R. v. Stern. – Das 20. Jahrhundert VI, 1896, nr 10, lk 387–388.
- Mann**, Thomas. Zum Tode Keyserlings. – Frankfurter Zeitung 15. X 1918. [Eesti keeles: Eduard Keyserlingi surma puhul. – Eduard von Keyserling. Õhtused majad. Tõlk. Tiit Relve. Tallinn 1989, lk 168–172.]
- Mardon**, Nina. Helene Aeckerle, Prismen, Weihnachtliche Geschichten. – Das literarische Echo 1906/1907, IX, lk 869–870.
- Marholm**, Laura. August Strindberg. – Nord und Süd 1893, nr 66, lk 23–50.
- Marholm**, Laura. Die Frauen in der skandinavischen Dichtung. – Freie Bühne für modernes Leben 1890, I, lk 168–171; 261–265; 364–368.
- Marholm**, Laura. Der Weg nach Altötting. [Selbstanzeige]. – Die Zukunft 1900, nr 23, lk 260.
- Marholm**, Laura. Ein Dichter des Weiberhasses. August Strindberg. – Gegenwart 1888, nr 33, lk 4–6.
- Marholm**, Laura. Ibsen als Frauenschilderer. – Nord und Süd 1892, nr 61, lk 101–109.
- Marholm**, Laura. Selbstanzeige. – Die Zukunft 1896, nr 16, lk 461–463.
- Marholm**, Laura. Stimmung auf und ausser dem Theater. – Freie Bühne für modernes Leben 1892, III, lk 323–328.
- Marholm**, Laura. Zur Frauenfrage. Die beiden Seiten der Medaille. – Freie Bühne für modernes Leben, 1890, I, nr 22, lk 565–589.
- Marholm**, Laura. Zur Psychologie der Frau. – Freie Bühne für modernes Leben 1892, III, lk 1202–1214.
- Marholm**, Laura. Was sie verheimlichen. – Nord und Süd 1902, nr 106, lk 405–417.
- Marholm**, Leonhard [Laura Marholm]. Ein Widerhäkchen. – BM 1885, lk 791–795.
- Marholm**, Leonhard [Laura Marholm]. Georg Brandes und die moderne literarische Kritik. – Rigasche Zeitung 1. VI 1885, lk 1–2.
- Marholm**, Leonhard [Laura Marholm]. Henrik Ibsen. Literarische Skizze. – Nordische Rundschau 1884, I, lk 56–82.
- Marholm**, Leonhard [Laura Marholm]. Vom Rigaschen Stadttheater. – Nordische Rundschau 1884, nr 1, lk 309–325.

- Masing**, Woldemar. Der Naturalismus in der modernen Literatur. – BM 1888, lk 456–489.
- Mattiesen**, Heinz. Der Anteil der Deutschbalten am Münchner Kulturleben im 19. und am Anfange des 20. Jahrhunderts. – Baltische Hefte 1961, VIII, nr 1, lk 170–190.
- Mayer**, Paul. Der Epiker Keyserling. – Saturn, Eine Monatschrift 1913, III, lk 239–247.
- Mayer**, Eduard von. Der Klarismus – das Geisteswerk eines Balten. – DMR 1912, lk 554–558.
- Mickwitz**, Christoph. Nora oder ein Puppenheim. – Revalsche Zeitung 11. (23.) XI 1893, nr 256, lk 3.
- Mickwitz**, Christoph. Weihnachts-Bücherschau II. – Revaler Zeitung 22. XII 1893, nr 290, lk 1–3.
- Minor**, Otto. Uusromantismus ja „Noor-Eesti”. – Ääsi tules. Peterburi Eesti Üliõpilasseltsi Toimetused nr 11. Peterburg, 1910, lk 124–171.
- Mõis**, mille vallutas talupojaveri. Rehreni romaan Das Leben auf Schloss Pöiküll. – Vaba maa 30. X 1937, nr 250, lk 2.
- Neiu M.** Naisterahvas kirjanduses. – Teataja 1902, nr 119, lk 1–2; nr 120, lk 3–5; nr 121, lk 1–2; nr 123, lk 1–2.
- Nietzsche eesti kirjanduses.** – Eesti Postimees 1902, nr 8, lk 93–97; nr 9, lk 105–109.
- Niitepõld**, Andres. Kas oleme baltlased? – Tulimuld 1975, nr 4, lk 198–205.
- Näitemängud** eesti elust. – Vabadus 5. X 1907, nr 76, lk 3.
- Okas**, Jaan. Kriitilised tundmused. Eesti vanemat ja uuemat kirjandust lugedes. – Noor-Eesti III. Tartu, 1909, lk 268–393, lk 291–292.
- Orlowski**, Hubert. Über den Sinn einer Sozialgeschichte der „baltischen Literatur”. – Studia Germanica Posnaniensia 1974, nr 3, lk 3–12.
- Ostini**, Fritz von. Fin de siècle. – Jugend. Münchner illustrierte Wochenschrift für Kunst und Leben. 1898, III, nr 1, lk 2.
- Pert**, Jaan. Ühe unustatud kirjamehe loomingust. – Päevaleht 23. V 1931, nr 139, lk 8.
- Peschkau**, Emil. Der Seiltänzer und andere Erzählungen. – Das literarische Echo 1905/1906, VIII, lk 1067–1068.
- Rosenthal**, Friedrich. Eduard Graf Keyserling. – Österreichische Rundschau. Wien–Leipzig. 1915, nr 43, lk 238–239.
- S. Adolf** Karrotomi kirjatöödest. – Postimees 27. VII 1915, nr 168, lk 1.
- Saagpak**, Maris. Der erste Weltkrieg in den autobiographischen Texten deutsch-baltischer Autoren. – Journal of Baltic Studies 2006, XXXVII, nr 1, lk 1–21.
- Saagpak**, Maris. Kindheit in unveröffentlichten deutsch-baltischen autobiographischen Texten. – Jahrbuch des baltischen Deutschtums 2005, LII, lk 144–152.
- Saagpak**, Maris. „Meie” ja „nemad” baltisaksa avaldamata mälestuskirjanduses. – Akadeemia 2006, nr 3, lk 551–563.
- Schmidt**, Wilhelm. Helene Aeckarle, Stille Wasser. – Das literarische Echo 1904/1905, VII, lk 912.
- Scholtz**, Wilhelm von. Blumen und Blitze. – Das literarische Echo 1902/1903, V, lk 21–22.
- Scholtz**, Wilhelm von. Maurice von Stern, Abendlicht. – Das literarische Echo 1900/1901, III, lk 1642–1646.

- Schrenck**, Bernhard von. Psychologische Betrachtungen zur Frauenfrage. – BM 1890, lk 604–611.
- Schwidtal**, Michael. Komparativistlikke ja kultuuriteaduslikke ärgitusi Baltimaade germanistikale. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 11, lk 818–821.
- Seeberg-Elverfeldt**, Roland. Dreihundert Jahre deutschbaltische Presse. – Zeitschrift für Ostforschung 1977, XXVI, nr 4, lk 651–670.
- Sommerfeld**, A. v. Aus den Papieren eines Schwärmers. – Die Gesellschaft 1893, lk 246–249.
- Sommerfeld**, A. v. Maurice von Stern. Excelsior. – Der Zeitgenosse 1890/91, I, lk 135–136.
- Sprengel**, Peter. „Entgleisungen“ in Hauptmanns Nachlass. Zur Thematisierung weiblicher Sexualität bei Ola Hansson und Laura Marholm. – Orbis Litterarum 47, 1992, lk 31–51.
- Stäël-Holstein**, Lucie von. Helene von Engelhardt-Pabst, Ein Erinnerungsblatt. – Heimatstimmen V, 1912, lk 65–93.
- Stapel**, Wilhelm. Korfiz Holm. – Die neue Literatur 1942, nr 3, lk 50–56.
- Stern**, Maurice von. Meta von Salis und Friedrich Nietzsche. – Stern's literarisches Buletin der Schweiz 5. VI 1897, lk 1025–1026.
- Sticinsky**, Heinrich. Von unseren Theatern. – BM 1904, I, lk 70–84.
- Suits**, Gustav. Balti kirjandusajaloo katse. [Arvustus raamatule: Arthur Behrsing, Grundriss einer Geschichte der baltischen Dichtung. Leipzig, 1928] – Eesti Kirjandus 1929, nr 5, lk 193–209.
- Suits**, Gustav. Eduard von Keyserling. – Päevaleht 24. VII/6. VIII 1912, nr 168, lk 1, 2.
- Suits**, Gustav. „Meie Schiller“! – Postimees 16. V 1905, nr 106, lk 1–2.
- Sørensen**, Bengt Algot. Laura Marholm, Fr. Nietzsche und G. Hauptmanns „Einsame Menschen“. – Orbis Litterarum 47, 1992, lk 52–62.
- t. Sonnenstaub. Neue Lieder von Maurice von Stern. – Neue Dörptsche Zeitung 19. XII 1890, nr 293, lk 1.
- Zieler**, Gustav. Im Zeichen der Weltliteratur. – Der Türmer III, 1900/1901, kd 2, lk 283–291.
- Thiess**, Frank. „Die baltische Literatur“ ist schon Überlieferung. – Neue literarische Welt 1952, III, nr 22, lk 9.
- Thion-Soriano**, Dolores. Ernesto Bark – balti vabadusvõitleja Hispaanias. – Akadeemia 1995, nr 3, lk 595–622.
- Thomson**, Erik. Kaasaegsest balti-saksa vaimsest loomingust. – Tulimuld 1952, nr 2, lk 122–124.
- Treymann**, Matthias. Welchen Einfluss hat die moderne Dichtung der Schriftsteller auf die Gesellschaft, speziell auf die Jugend. – Düna-Zeitung 1893, nr 295.
- U. „Zum Schutz der baltischen Frauen“. – Düna-Zeitung 1893, nr 108, lk 1–2; nr 109, lk 1–2.
- Undusk**, Jaan. Ajalootõde ja metahistoorilised žestid. Eesti ajaloo mitmest moraalist. – Tuna 2000, nr 2, lk 114–130.
- Undusk**, Jaan. Baltisaksa kirjandus katuse alla. – Keel ja Kirjandus 1992, nr 5, lk 308–310.
- Undusk**, Jaan. Baltisaksa kirjandus: tegu ja tekst. – Vikerkaar 1993, nr 10, lk 26–31.

Undusk, Jaan. Die Ehe als Utopie: Einführung in ein literarisches Motiv. – *Interlitteraria* 1998, nr 3, lk 216–232.

Undusk, Jaan. Eesti-saksa kirjandussuhete tüpoloogia. – *Keel ja Kirjandus* 1992, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725.

Undusk, Jaan. Hamanni ja Herderi vaim eesti kirjanduse edendajana: sünekdoohhi printsiip. – *Keel ja Kirjandus* 1995, nr. 9 lk. 577–587, nr. 10, lk 669–679, nr 11, lk 746–756.

Undusk, Jaan. Josef Nadler ja Gustav Suits. Eakaaslaste kohtumine. – *Keel ja Kirjandus* 1995, nr 3, lk 170–184.

Undusk, Jaan. Kolm võimalust kirjutada eestlaste ajalugu. Merkel–Jakobson–Hurt. – *Keel ja Kirjandus* 1997, nr 11, lk 721–734; nr 12, lk 797–811.

Undusk, Jaan. Tühjusest endasse tõmbavast. Austria eestlase vaimusilmas. – *Looming* 1997, nr 5, lk 664–679.

Usthal, Arthur. Estnischer Brief. – *Das literarische Echo* 1908/1909, XI, lk 590–594; 1911/12, XIV, lk 200–204.

Webermann, Otto. Deutschbaltische und estnische Literatur. – *Baltische Hefte* 1960, nr 1, lk 26.

Wilpert, Gero von. Baltische Literatur. Thesen und Hypothesen. – *Jahrbuch des baltischen Deutschtums* 2005, LII, lk 115–131.

Wolff, Walther. Gottsuchers Wanderlieder. Dichtungen von Jeannot Emil von Grotthuss. – *Das literarische Echo* 1898/1899, I, lk 1307–1308.

Worms, Carl. Deutsche Dichter baltischer Herkunft über ihr Leben und Werk VI. – *Rigasche Rundschau* 24. X 1931, nr 240, lk 9.

VI Arhiiviallikad

Allarhiiv: Moritz von Stern, Eesti Ajaloomuuseum, f 1447.

Laura Marholm Arthur Schnitzlerile, 16. 04. 1895. – A. Schnitzler. Schiller-Nationalmuseum und Deutsches Literaturarchiv. Marbach am Neckar.

VII Käsikirjad

Aabrams, Vahur. Vier Gedichte in estnischen Halbdeutsch aus einer karnevalesken Umbruchszeit: „Die Oberpahlsche Freundschaft“, „Karluscha Tattelbaum“, „Benjamin Paul Püttisepp“ und „Kleine Indermetzo. Reise in Ausland“. [Käsikiri]. Tartu, 1999.

Kupffer, F. K. Die baltische Familie Kupffer. [Käsikiri]. 1933.

Lukas, Liina. Võõra kujund baltisaksa kirjanduses. [Magistritöö]. Tartu Ülikool, 1998.

Schwidtal, Michael; **Undusk**, Jaan. [Toim.]. Hier ist woanders. Das baltische Welterlebnis der Keyserlings. Heidelberg, 2006 [ilmumas].

VIII Internetiallikad

<http://www.minusio.ch/elisarion.asp>

Lühendid

E – Eestimaa

L – Liivimaa

K – Kuramaa

V – Venemaa

ACUT – Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis
(Dorpatensis)

DZ – Düna Zeitung

Balt Tagesztg – Baltische Tageszeitung

BM – Baltische Monatsschrift

DMR – Deutsche Monatsschrift für Russland

GEG – Gelehrte Estnische Gesellschaft

J&P – Jonck & Poliewsky

Kurl Ztg – Kurländische Zeitung

Mitau Ztg – Mitausche Zeitung

NDZ – Neue Dörptsche Zeitung

Nord Rundschau – Nordische Rundschau

RZ – Revalsche Zeitung

Rig Rundschau – Rigasche Rundschau

Rig Ztg – Rigasche Zeitung

St Petersburg Ztg – St Petersburger Zeitung

ÕES – Õpetatud Eesti Selts

Isikunimede register

- Aabrams, Vahur 16, 18, 36, 43, 97, 98,
 177, 521, 609, 623
 Aavik, Johannes 462, 463, 464, 616
 Abret, Helga 416, 428, 605, 609
 Adolphi, Alexis 66, 97
 Adolphi, Hermann 585
 Aeckerle, Helene 64, 65, 209, 230,
 430, 433, 529, 553, 608, 620
 Aho, Juhani 415, 439
 Ahrens, Eduard 459
 Albrecht, Dietmar 19, 20, 612,
 Albrecht, Mark 202
 Alm-Lequeux, Antonie 343, 609
 Altenberg, Peter 403, 427, 428, 471,
 615
 Amelung, Friedrich 72, 476, 616
 Andreas-Salomé, Lou 205, 295, 324,
 391, 432, 589, 592, 616,
 Andrejanoff, Viktor von 6, 41, 65, 76,
 88, 89, 122, 136, 137, 143–148,
 215, 230, 231, 418, 423, 439, 440,
 456, 476, 485, 498, 500, 501, 529,
 546, 553, 570, 576, 583, 584, 595,
 605, 608
 Annist, August 15, 616
 Annunzio, Gabriele d' 85, 171, 214,
 384, 387, 402, 415, 426, 452, 582,
 611
 Annus, Epp 30, 460, 461, 609, 616
 Annus, Endel 468, 609
 Anrep, Fanny von 200, 201, 325, 605
 Anzengruber, Ludwig 251, 471
 Arndt, Ernst Moritz 75
 Arnold, Karl 235, 387, 387, 388, 585,
 616
 Arvelius, Friedrich Gustav 353
 Ascharin, Andreas 440, 455, 524
 Aspazija 66
 Audova, Johannes 483, 616
 Aun, Elise 476, 595, 598, 600
 Auster, Alma 529
 Avenarius, Ferdinand 430
 Avenarius, Richard 437
 Badendieck, Alexander Andreas 62,
 210, 212, 219, 235, 237, 238, 377,
 497, 503, 505, 524, 553, 583
 Bader, Wolfgang 55, 609
 Baer, Karl Ernst von 156, 223
 Baer, Marie Hermes von 156, 202,
 205, 223, 420, 423, 530, 546, 553
 Bahr, Hermann 85, 402, 403, 419,
 446, 447, 472, 616
 Bark, Ernst [Ernesto] 128, 410, 622
 Bang, Hermann 201, 204, 214, 391,
 426, 452, 590
 Barlach, Ernst 428
 Barner, Wilfried 27, 609
 Bartels, Adolf 244, 383, 407, 430,
 474, 609
 Basnett, Susan 27, 609
 Baškirtseva, Marie 322
 Bauer, Erwin 215, 345, 371, 455, 482,
 515, 530, 553, 564, 570, 595
 Baum, Wilhelm 431, 591
 Baumbach, Nicolai 524
 Bebel, August 322
 Becker, Eva D 294, 610
 Becker, Sophie 72, 192
 Beetschen, Alfred 123, 130, 134, 443,
 616
 Behrsing, Arthur [Erich Grote] 14, 22,
 44, 80, 139, 357, 358, 391, 477,
 493, 530, 564, 570, 588, 589, 590,
 592, 610, 616, 622
 Behrsing, Ludwig 374
 Bekker, M 596
 Belōi, Andrei 391

- Benedictsson, Victoria 322, 330, 447, 449, 518
- Berendts, Alexander 356, 513, 530, 564
- Berent, Eduard 83, 84, 86, 109, 358, 567
- Berg, Alexander von 156, 552
- Berg, Leo 372, 400, 448, 610
- Bergengruen, Werner 22, 25, 454, 519
- Bergengrün, Alexander 576, 583
- Berger, Karl 434, 616
- Bergmann, Eugen [Eugen Ernst] 65, 212, 481, 520, 530, 553, 595, 608,
- Bergmann, Jaan 476, 478, 594
- Bergson, Henri 269
- Bernewitz, Alexander 374
- Bernewitz, Elsa 21, 64, 67, 192, 263, 411, 516, 542, 553, 617
- Bertels, Kurt 89, 165, 392, 411, 415, 417, 454, 423, 502, 515, 517, 530, 546, 591
- Bielenstein, August 374, 459, 515, 605
- Bielenstein, Hans
- Bielenstein, Emil 374
- Bielenstein, Inga 456, 547
- Bienemann, Friedrich 63, 377, 437, 466, 517, 530, 553, 583, 587
- Bienemann, Friedrich jun 63, 576
- Bienemann, Woldemar 66
- Bierbaum, Otto Julius 67, 411, 415, 416, 439, 443, 445, 605
- Bittrich, Burkhard 214
- Bjørnson, Bjørnstjerne 70, 368, 372, 385, 399, 401, 416, 428, 582
- Bobrov, Jevgeni 78
- Bodisco, Theophile von [Magda Kaarsen] 7, 17, 18, 46, 51, 53, 62, 80, 192, 195, 198–200, 202, 204, 224, 230, 233, 238, 248, 250, 259, 261, 276, 279, 281–284, 286, 304, 404, 416, 422, 423, 433, 454, 485, 496, 497, 503, 510, 517, 518, 520, 530, 554, 574, 584, 585, 588, 605, 608, 617, 618
- Boetticher, Curt von 359, 530, 564
- Boetticher, Else von [Elisabeth von] 391, 576, 590
- Borchardt, Rudolf 360
- Bosse, Heinrich 23, 39, 248, 610, 617
- Bourdieu, Pierre 26, 28–34, 467, 491, 610
- Bourget, Paul 314, 325, 401
- Brahm, Otto 401, 426, 451, 472, 473, 617
- Brandes, Georg 316, 318, 324, 328, 330, 368, 369, 372, 399, 401, 416, 447, 514, 620
- Brantly, Susan 314, 316–318, 324, 401, 446–448, 610
- Breggin, Benjamin 340
- Brentano, Hanny 209, 224, 421, 423
- Bretschneider, Carl 84
- Brincken, Gertrud von den 187, 192, 542, 546
- Brinkmann, Richard 288, 453, 610
- Broicher, Charlotte 326, 617
- Bruiningk, Hermann von 373
- Brunberg, O 598
- Buchholtz, Arend 66, 576
- Burte, Hermann 393
- Busse, Carl 126, 444, 469, 617
- Buxhoeveden, Mathilde von 64
- Brunier, Ludwig 524
- Böhlau, Helene 294, 384, 388, 392, 579, 590
- Böhm, Hans 446, 617
- Bölsche, Wilhelm 400, 401, 472
- Böttcher, Mathilde [Tante Alice] 62, 64, 67, 90, 524, 554
- Büttner, Hans 62, 63, 70, 89, 110, 111, 251, 498, 531, 546, 584, 595
- Cammerer, Adalbert Philipp 593
- Campanhausen, Pierce von 353
- Carlberg, Walter von 63
- Carlbom, Johannes 373
- Carlbom, Marie 524
- Celm, Viktor 347, 420, 423, 542, 564
- Chamberlain, Houston Stewart 201, 251, 374, 407, 421, 463

- Chomsky, Noam 33
 Christiani, Wilhelm 531
 Clodt-Jürgensburg, Elisabeth von 525
 Conrad, Michael Georg 405, 406, 425, 439, 617
 Conradi, Hermann 399, 406
 Conradi, Johanna 232, 245, 257, 258, 262, 507, 508, 605
 Cziesch, Friedrich 66, 525
- Dahn, Felix 48, 358, 370, 385, 405, 469, 581
 Dauthendey, Max 416, 419, 439, 606
 Dehmel, Richard 71, 370, 384, 415, 426, 428, 435, 439, 470, 581
 Deleuze, Gilles 42, 43, 610
 Dellingshausen, Eduard von 52, 605, 610
 Denffer, Alexander von 235, 442, 610
 Deubner, Helene 379, 383, 385, 386, 578
 Dido, Andres 128
 Diederichs, Heinrich 63, 376, 377, 574, 576, 579, 583, 585, 587, 617
 Diers, Marie 391, 392, 590
 Dilthey, Wilhelm 269
 Ditmar, Friedrich von 525
 Ditmar, Woldemar von 577
 Djomo, Esaie 55, 610
 Dohm, Hedwig 294, 325, 327, 447, 617
 Dostojewski, Fjodor 78, 220, 416, 417, 426, 452, 454, 455
 Dreyersdorff, Alberta von 90, 531
 Driesch, Hans 286
 Dukmeyer, Friedrich 215, 338, 456, 531, 554, 564
 Dörmann, Felix 447
 Dyserinck, Hugo 26, 28, 610
- Ebers, Georg 370, 405, 469
 Eckardt, Eduard 79, 375, 376, 574, 580, 585
 Eckardt, Guido Heinrich 66, 70, 76, 211, 498, 525
 Eckardt, Guido Hermann [Fritz Gerom] 6, 161, 164, 166, 211, 272–275, 392, 403, 422, 423, 429, 476, 488, 502, 509, 517, 531, 545, 554, 608, 617
 Eckardt, Julius 525
 Ederberg, Wilhelmine [Helmi] 45, 476, 489, 495, 519, 531, 601
 Edschmied, Kasimir 452, 617
 Eggers, Alexander 391, 578, 580
 Eggers, Hans 63
 Eichenbaum, Harald 476, 595
 Eisenschmidt, Hans 376, 580
 Elisarion [Élisar von Kupffer] 6, 89, 157, 159–162, 215, 229, 272–274, 350–352, 361, 371, 392, 413, 418, 420, 422, 423, 437, 484, 488, 501, 502, 505, 513, 514, 517, 536, 548, 557, 566, 571, 591, 623
 Engelhardt, Alexis von 121, 122, 411, 500, 516, 531, 546
 Engelhardt, Helene von 6, 64, 65, 66, 70, 76, 89, 101–107, 121, 148, 151, 191, 202, 225, 377, 389, 443, 481, 498, 501, 520, 531, 546, 554, 583, 584, 595, 605, 608, 612, 619, 622
 Engelhardt, Mary 82
 Engelhardt, Roderich von 386, 578
 Engels, Friedrich 446
 Erdberg-Krczenciewski, Robert von 89, 115, 418, 423, 531, 546, 564
 Erdmann, Bruno 52, 212, 229, 403, 415, 423, 505, 532, 554, 617
 Erdmann, Carl 48, 605
 Ernst, Otto 83, 358, 469, 472
 Eschtruth, Natalie von 469
 Estermann, Alfred 424
 Ewers, Gustav 200
- Faehlmann, Friedrich Robert 17, 459
 Falck, Paul Theodor 66, 72, 92, 94, 102, 337, 358, 375, 437, 438, 517, 576, 583, 617
 Fassel, Horst 53

- Féaux, Emmy du [Ernst Dorn] 197, 208, 230, 232, 234, 505, 525, 554, 583, 605
- Fedorow, Adolf 86, 338, 346, 347, 473, 482, 513, 532, 564, 570
- Fehre, Eduard 90, 377, 455, 532, 584
- Friede, Viktor von 65, 66, 71
- Fircks, Alice von 206, 209, 532, 554
- Fircks, Karl von 430, 436
- Fischer, Samuel 62, 199, 202, 204, 214, 404, 411, 415–417, 420, 423, 426, 451, 503, 517
- Flaischlen, Cäsar 67, 163, 386, 392, 406, 444, 469, 474, 573, 578
- Flake, Otto 452, 617
- Fliedl, Konstanze 198
- Flygare-Carlén, Emilie 323
- Fowelin, Karl 456, 525
- France, Anatole 416, 452
- Freiligrath, Ferdinand 102, 129
- Frenssen, Gustav 251, 253, 385, 387, 407, 450, 469, 580, 582
- Freymann, Karl von 66, 86, 89, 166, 183, 184, 211, 220, 222, 248, 350, 359, 360, 377, 388, 411, 420, 423, 505, 513, 514, 516, 532, 546, 554, 564, 585
- Freytag, Gustav 48, 232, 387, 405, 432, 439, 470
- Freytag-Loringhoven, Alexander von 71, 86, 113, 114, 213, 220, 223, 338, 356–358, 499, 500, 505, 525, 546, 554, 565
- Freytag-Loringhoven, Gotthard von 90, 580
- Freytag-Loringhoven, Leocadie von 526
- Friede, Viktor von 65, 66, 71
- Friedrich, Wilhelm 410, 414, 415
- Füssel, Stephan 414
- Gaetgens, Eva 532, 554
- Gaetgens, Hermann 532, 555, 565
- Gaffron-Oberstradam, Walter von 90, 532
- Gailit, August 477
- Ganghofer, Ludwig 84, 251, 404, 579
- Garborg, Arne 401
- Garleff, Michael 23, 24, 610, 615, 617
- Geibel, Emanuel 151, 418, 469, 495, 579
- Geiser, Alfred 76, 605
- George, Stefan 160, 163, 165, 171, 174, 360, 372, 391, 392, 403, 404, 411, 427, 455, 471, 474, 502, 516, 570, 618
- Girgensohn, Karl 218, 376, 378, 381, 383, 385, 390, 474, 574, 578, 580, 584, 585, 587
- Girgensohn, Lotta 65, 82, 197, 207, 240–243, 248, 250, 260, 261, 301–304, 423, 484, 506, 532, 555, 595
- Glasenapp, Gregor von 64, 65, 87, 88, 90, 136, 137, 147, 148, 369, 376, 377, 379, 455, 514, 532, 570, 574, 577, 578, 583, 584, 586–588,
- Glasenapp, Karl Friedrich 368
- Glehn, Nicolai von 62, 70, 89, 91, 92, 421, 423, 500, 526, 546
- Gobineau, Joseph Arthur 434, 616
- Goercke, Elisabeth 66, 89, 166, 185, 186, 543, 547, 592
- Goethe, Johann Wolfgang von 17, 54, 78, 83, 84, 100, 147, 201, 331, 361, 365, 366, 368, 375, 377, 378, 380, 381, 388, 420, 429, 443, 452, 469, 473, 495, 514, 532, 533, 571–576, 587, 588, 609, 610
- Goetz, Bruno 22, 46, 163, 164, 165, 167, 171, 391, 392, 404, 423, 455, 473, 474, 485, 496, 502, 515, 520, 543, 565, 569, 585, 588, 589, 591
- Gogol, Nikolai 78, 220, 221, 450, 454, 455
- Gorki, Maksim 71, 83, 85, 220, 250, 370, 372, 391, 450, 516, 573, 582, 589
- Gotthelf, Jeremias 375, 381, 574
- Graf, Alfred 21, 124, 611
- Greenblatt, Stephen 29, 240, 611

- Greimas, Algirdas Julien 32
 Grenzstein, Ado 470, 476, 598, 600
 Greverus, Ina- Maria 293, 611
 Groeger, Wolfgang Eduard 455, 515
 Grosberg, Oskar 67, 68, 611
 Grotthuss, Jeannot Emil von 21, 41, 53, 60, 61, 63, 66, 69, 70, 73, 76, 89, 115, 136, 148, 215, 367, 370, 376, 383, 389, 406, 407, 419, 423, 425, 430–432, 434–436, 439, 440, 455, 456, 481, 485, 498, 514, 516, 520, 533, 547, 555, 569, 570, 577, 580, 583–585, 583, 587, 595, 617, 618, 623
 Grube, Max 89, 162, 218, 337, 371, 412, 422, 423, 433, 512, 533, 547, 555, 565, 570
 Grünewaldt, Katharina von 593
 Grünfeldt, Peeter 476, 481, 595–599
 Grünthal, Villem 462, 593, 600
 Guattari, Félix 42, 43, 610
 Guenther, Johannes von [Hans Guenther] 21, 63, 89, 165, 174–176, 192, 217, 359, 372, 404, 416, 417, 423, 454–456, 474, 475, 484, 498, 502, 516, 519, 543, 547, 555, 565, 570, 595, 608, 611, 618
 Guenther, Victor [Günther] 533, 547, 555
 Gulbransson, Olaf 428
 Gutfeldt, Ina 70, 89, 150, 151, 197, 208, 440, 533, 547, 555
 Gutzkowski, Elisabeth von 526
 Güldenstubbe, Maximilian von 80, 89, 120, 211, 422, 423, 500, 517, 533, 547, 555, 586
 Haava, Anna 475, 476, 597, 600
 Haeußler, Auguste 533
 Hafferberg, Robert 533
 Halbe, Max 82, 83, 85, 273, 339, 370, 387, 411, 426, 451, 470, 472, 581, 605
 Haller, Johannes 200
 Hamann, Johann Georg 16, 72, 553, 622
 Hamsun, Knut 72, 201, 224, 416, 417, 428
 Hansson, Ola 297, 324, 327, 401, 402, 429, 448, 517, 537, 618, 622, 623
 Hansson, Rudolf 476, 595
 Harnack, Adolf 438
 Harnack, Otto 79, 200, 358, 365–367, 412, 418, 425, 419, 430, 438, 423, 513, 514, 516, 533, 565, 571, 587, 588
 Hart, Heinrich 400, 425, 470
 Hart, Julius 327, 399, 400, 401, 425, 618
 Harten, Clara von 90
 Hartleben, Otto Erich 72, 82, 85, 471
 Hartmann, Gottlob David 72
 Hasselblatt, Arnold 68, 608
 Hasselblatt, Cornelius 36, 476, 521, 609
 Hasselblatt, Irmgard von 420, 543, 547
 Hasselblatt, Johannes 475
 Hasselblatt, Julius [J. Norden] 72, 86, 215, 220, 338, 346, 377, 412, 420, 423, 433, 499, 526, 555, 565, 581, 586, 595
 Hasselblatt, Richard 373
 Hauptmann, Gerhart 70, 72, 82, 83, 85, 201, 295, 339, 352, 370, 380–382, 386–388, 391, 400, 401, 404, 408, 409, 413, 416, 426, 429, 435, 436, 439, 448, 470–473, 518, 578, 580, 581, 582, 584, 590, 591, 622
 Hausmann, Julie 94, 95, 501, 605, 615, 526, 547
 Hausmann, Richard 372
 Hebbel, Friedrich 370, 375, 385, 574, 575, 588
 Hehn, Jürgen von 81, 611
 Hehn, Victor 17, 72, 77, 211, 365, 514, 577, 588
 Heide, Walter 47, 196, 424, 430, 431, 609, 616
 Heine, Heinrich 132, 137, 367, 368, 375, 418, 428, 438, 468, 469, 570, 575, 587

- Heine, Thomas Theodor 110, 428
 Helbig, Louis Ferdinand 20, 611
 Henckell, Karl 130, 399, 413, 439
 Herder, Johann Grottfried 16, 19, 36, 356, 375, 378, 506, 521, 575, 577, 622,
 Hermann, Carl 72, 456, 465, 476, 596, 600–604
 Hermann, Karl August 78, 476, 594
 Herzack, Viktoria von 66, 338, 534, 566
 Herweg, Julie 338, 534, 566
 Hesse, Hermann 45, 67, 71, 160, 408, 416, 419, 427, 428, 433, 470, 563, 590
 Heydenfeldt, H. K. von [Helene von Klot, Helene Klingenberg] 7, 195, 197, 205, 310–313, 369, 392, 420, 423, 488, 512, 535, 557, 584, 589, 591
 Heyking, Elisabeth von 192
 Heym, Georg 358
 Heyse, Paul 124, 368, 386, 387, 401, 469, 514, 578–580, 582
 Hiir, Enri 181
 Hindrey, Karl August 476, 479, 480, 594
 Hirschberg-Pucher, Eugenie 62, 64, 66, 70, 72, 89, 148–150, 338, 488, 501, 534, 547, 566
 Hirschheydt, Alexander von 213, 225, 534, 555
 Hirschheydt, Gustav von 66, 534
 Hirschheydt, Heinrich von 359, 377, 534, 566, 584
 Hirschheydt, Helene von 338, 514, 534, 566
 Hoerner, Herbert von 64, 80, 164, 166, 174, 392, 411, 455, 502, 515, 516, 543, 586
 Hoerschelmann, Helene 64, 194, 197, 391, 393, 411, 516, 618, 590
 Hoerschelmann, Wilhelm 78
 Hoffmann, Elisabeth 64
 Hofmannsthal, Hugo von 83, 85, 163, 171, 358, 360, 370, 388, 392, 399, 402–404, 415, 426, 427, 432, 436, 471, 474, 516, 611,
 Holm, Korfiz 8, 65, 72, 89, 210, 213, 216, 220–222, 285, 287, 338, 343–346, 389, 390, 403, 409, 411, 416, 422, 423, 427–429, 449, 450, 454, 480, 484, 503–505, 510, 512, 515–518, 520, 534, 555, 566, 584, 593, 596, 605, 606, 619, 622
 Holm, Mia 6, 65, 66, 70, 76, 89, 92, 93, 148, 154, 216, 416, 423, 428, 429, 480, 485, 498, 501, 517, 520, 526, 547, 584, 596, 606, 608, 617
 Holz, Arno 130, 163, 384, 386, 392, 400–402, 426, 470, 474, 581
 Hoyningen-Huene, Alfred von 212, 534, 556
 Hoyningen-Huene, Friedrich von 80, 526
 Hubel, Eduard [Mait Metsanurk] 483, 484, 618
 Hunnius, Carl 6, 60, 63, 65, 66, 69, 70, 72, 76, 80, 89, 105, 107, 108, 377, 389, 421, 423, 436, 440, 450, 455, 456, 475, 476, 484, 498, 500, 501, 534, 548, 571, 583–585, 593, 596, 602, 603
 Hörschelmann, Constantin 373
 Ibsen, Henrik 7, 71, 72, 82–84, 201, 294, 296, 313, 317, 318, 320, 328, 332, 339, 368–370, 377, 380–385, 387, 388, 399, 401, 416, 418, 426, 429, 472, 514, 578, 580, 582, 606, 618, 620
 Ivask, Ivar 176, 465
 Jaksch, Elfriede [Schack von Igar] 7, 197, 207, 210, 230, 239, 264, 287, 304–310, 405, 503, 512, 526, 556, 606
 Jakobsen, Jens Peter 452
 Jannsen, Harry 45, 456, 476, 535
 Jansen, Ea 79, 80, 611
 Johannsohn, Agnes von 535

- Johanson, Heinrich 73, 74, 419, 440, 569, 584, 587
- Johnas, Wilhelm 62, 70, 89, 166, 185, 535, 548
- Jordan, Wilhelm 368, 573
- Jung, J 599
- Jungholtz, Karl 472
- Kaalep, Ain 140, 165
- Kaehlbrand, Lothar 219, 606
- Kaempf, C. Th 21, 257
- Kaerrick, Elisabeth 417, 454
- Kaifitz, Dieter 339, 451, 611
- Kafka, Eduard Michael 427
- Kafka, Franz 42, 291, 606, 610
- Kalda, Maie 16, 43, 97, 98, 619
- Kalju, Kaarel 476
- Kallas, Aino 11–13, 483, 484, 491, 618
- Kallas, Aksel [Axel Kallas] 45, 176–181, 456, 465, 476, 489, 495, 502, 519, 543, 548, 600–604, 606, 616
- Kallas, Rudolf 176
- Kalnačs, Benedikts 19, 337, 471, 612
- Kampmaa, Mihkel 471
- Karotom, Adolf [Ado Karrotom, Ado Karrotam, Ado Karotam] 45, 212, 228, 345, 420, 423, 432, 437, 438, 440, 464, 466, 489, 495, 505, 517, 535, 556, 566, 618, 621
- Kaupo, Reinhold 456, 618
- Keel, Aldo 416, 428, 605, 609
- Kegel, Franz 166, 186, 187, 420, 423, 535, 548
- Keller, Gottfried 67, 368, 387, 401, 405, 413, 439, 470, 514, 580
- Kempe, Walter 90, 526
- Kessler, Wolfgang 19, 612
- Keuchel, Gustav 68, 366, 571, 587, 588
- Keussler, Adolf von 22, 375, 376, 577, 591
- Key, Ellen 384, 447, 582
- Keyserling, Eduard von 6, 7, 12, 13, 17, 24, 25, 27, 34, 46, 71, 72, 82, 201, 204, 210, 213, 214, 225, 226, 230, 268–272, 276–281, 284, 286, 288, 289, 303, 304, 337, 339, 340–343, 360, 388, 391, 392, 402–405, 410, 411, 415, 416, 422, 423, 426, 430, 433, 450–454, 482–484, 473, 488, 491, 496, 503–505, 509–511, 516–520, 535, 556, 566, 591, 593, 597, 610, 611, 614–622
- Keyserling, Elise von [Ernst Klinge] 224, 232, 233, 303, 481, 520, 593, 606
- Keyserling, Emma von 202, 527, 557
- Keyserling, Hermann von 52, 269, 407, 462, 463, 586, 606,
- Keyserlingk, Paul von 165, 218, 455, 502, 543, 557
- Keyserlingk, Robert von 347, 535, 566
- Kielland, Alexander 401
- Kiisk, M 596
- Kindermann, Heinz 23, 353, 612
- Kippenberg, Anton 415
- Kirepe, Lilian 86, 477, 612
- Kitzberg, August 476, 597
- Kitzberg, Ernst 476, 481, 597, 599, 608
- Kivikas, Albert 181
- Kivimäe, Sirje 16, 17, 195, 612, 619
- Klages, Ludwig 269
- Klasing, Otto 430
- Klein, Karl Kurt 19, 25, 612
- Klein, Tim 221, 450, 619
- Klinger, Friedrich Maximilian 72
- Klot, Helene von [H. K. Heydenfeldt, Helene Klingenberg] 7, 195, 197, 205, 310–313, 369, 392, 420, 423, 488, 512, 535, 557, 584, 589, 591
- Knak, Gustav 94, 606
- Koidula, Lydia 155, 196, 460, 461, 476, 531, 601
- Kolberg, Ferdinand 90, 527
- Kollwitz, Käthe 428
- Koppen, Erwin 28, 612, 614
- Korff, Iwan von 45, 495, 535, 557
- Korff, Th von 593
- Kotzebue, Alexander von 411

- Kotzebue, August von 375, 471, 515, 588
- Kovalevskaja, Sofia 322
- Krafft-Ebing, Richard von 273
- Krauel, Wilhelm 393, 590
- Kraus, Eberhard 65, 67, 70, 76, 86, 212, 235–237, 249, 261, 338, 346, 370, 390, 406, 420, 423, 436, 440, 481, 498, 505, 513, 514, 536, 557, 566, 593
- Kraus, Karl 425
- Krause, Walter 536, 566
- Krenkel, Theodor 536
- Kretzer, Max 469, 470
- Kreutzwald, Friedrich Reinhold 373, 460, 572
- Krieg, Walter 198, 200, 419, 619
- Kroeger, Gert 48, 619
- Kroeger, Sigismund Otto 62, 89, 95, 96, 527, 548
- Kroll, Frank-Lothar 20, 25, 214, 612
- Krzyzanowska, Josepha 446
- Krull, Hasso 42, 612
- Krüdener, Barbara Juliane von 66, 72, 195
- Krüger, Hellmuth 22, 165, 412, 502, 544, 569
- Kupffer, Élisar von [Elisarion] 6, 89, 157, 159–162, 215, 229, 272–274, 350–352, 361, 371, 392, 413, 418, 420, 422, 423, 437, 484, 488, 501, 502, 505, 513, 514, 517, 536, 548, 557, 566, 571, 591, 623
- Kupffer, Marie 415, 423, 536, 548
- Kuresoo, Karla 599
- Köressaar, Viktor 15, 619
- Käger, H 595
- Köcher, Hermann von 455, 527
- Kügelgen, Constantin Wilhelm von 80, 187, 536, 548
- Kügelgen, Paul Siegwart von 187, 188, 536, 548, 606
- Kügelgen, Paul von 187, 612
- Kügelgen, Wilhelm von 188, 606
- Kühn, Leonore [Ripke-Kühn] 88, 188, 206, 369, 376, 514, 536, 548, 571, 577, 581, 586
- Külpe, Ernst 208, 587
- Külpe, Frances 7, 64, 65, 66, 192, 207, 208, 210, 230, 240, 248, 251, 260, 266, 302, 303, 332, 392, 405, 411, 417, 418, 420, 423, 484, 503, 516, 517, 520, 537, 557, 591, 592, 594, 597
- Kyber, Manfred 46, 64, 65, 69, 89, 165, 181–183, 210, 213, 217, 225–228, 359–361, 392, 423, 454, 481, 484, 485, 496, 502–505, 514, 518, 520, 544, 548, 558, 567, 591, 597, 606, 619
- Lagerlöf, Selma 71, 416, 428, 591
- Landesen, Selma 537
- Langbehn, Julius 251, 406
- Langen, Albert 93, 411, 416, 417, 423, 427, 428, 447, 501, 515–517, 534, 605, 606, 609
- Lauff, Joseph von 404
- Lautenbahs, Jekabs 78, 374
- Lenau, Nicolaus 132, 368, 432, 618, 572
- Lenz, Christian Wilhelm 437
- Lenz, Jacob Michael Reinhold 16–18, 353, 375, 437, 515, 576, 577, 609
- Lenz, Wilhelm 35, 48, 49, 609, 612
- Lessing, Gotthold Ephraim 82–84, 375, 378
- Liblik, A 587
- Lie, Jonas 582
- Lienhard, Friedrich [Fritz] 407, 435
- Lieven, Gustav Adolf von 537
- Liliencron, Detlev von 67, 69, 71, 163, 164, 370, 387, 392, 415, 426, 439, 470, 474
- Lilienfeldt, Jakob Heinrich von 353
- Linberg, Irmela 188, 544, 549
- Linde, August 100, 101, 500, 527, 549
- Linde, Bernhard 14, 224, 457, 458, 470, 471, 473, 619,
- Linde, Emilla 268, 271, 476
- Linde, Otto zur 386, 427
- Lingen, Thekla 149, 150, 415, 423, 488, 501, 517, 537, 549

- Lintrop, Jaan 476, 482–484, 593, 596, 619
 Liphart, Carl Eduard 411
 Lobsien, Wilhelm 445, 619
 Lortsch, Franziska 197, 208, 527, 558
 Lotman, Juri 467, 468, 490, 612
 Loudon (-Serben), Harald von 62, 113, 120, 500, 537, 549
 Lublinski, Samuel 408, 612
 Lukacs, Georg 408
 Luiga, E.E 481, 595
 Luiga, Juhan 14, 461–463, 619
 Lukas, Liina 17, 27, 77, 187, 195, 204, 224, 232, 233, 321, 467, 612, 613, 619, 620, 623
 Luther, Arthur 23, 391, 392, 587, 589, 590, 620
 Löns, Hermann 251, 407, 469
 Löwis of Menar, August von 455, 466, 544, 558
 Lyra, Adolf Julius 359, 415, 423, 544, 567

 Maeterlinck, Maurice 83, 85, 201, 370, 384, 391, 416, 426, 436, 452, 516, 590
 Malling, Mathilde 323
 Malm, Jakob Johann 16, 43, 97, 98, 99, 464, 618
 Malsch, Marie von 66, 202, 206, 527, 558
 Mandern, Karin 72
 Mann, Thomas 54, 71, 72, 160, 201, 214, 216, 255, 272, 273, 275, 276, 288, 388, 391, 399, 408, 411, 416, 428, 445, 453, 470, 471, 516, 613, 620
 Mantels, Fritz 412
 Marholm, Laura [Leonhard Marholm] 7, 34, 37, 38, 62, 145, 191, 195, 197, 206, 229, 294, 295, 310, 314, 315, 317–332, 338, 354, 368, 369, 383, 388, 389, 401–403, 412, 417, 420, 422, 423, 426, 427, 446–449, 456, 488, 496, 497, 503, 505, 512, 514, 517, 518, 537, 558, 567, 571, 606, 610, 614, 615, 617, 620, 622, 623
 Markus, Georg 476, 595, 598
 Marlitt, Eugenie 294, 405, 469
 Martersteig, Max 82
 Masing, Marie 64, 90
 Masing, Woldemar 77, 79, 366, 376, 379, 380, 499, 571, 578, 586, 620
 Mathar, Ludwig 244, 253, 255, 613
 Mattiesen, Heinz 410, 620
 Maupassant, Guy de 69, 70, 201, 204, 221, 296, 370, 384, 385, 415, 426, 428, 580, 581
 May, Karl 405, 469
 Maydell, Johannes von 537
 Mayer, Eduard von 159, 161, 361, 591, 611, 621
 Mayer, Paul 452, 621
 Mendelssohn, Erich von 544
 Mengden, Alexander von 64–66, 70, 76, 113, 114, 433, 498, 537, 549, 608
 Menning, Karl 472, 473
 Merežkovski, Dmitri 71, 391, 417, 454
 Merkel, Garlieb 16, 19, 242, 243, 410, 506, 597, 606, 614, 623
 Mettus, Friedrich 537
 Meyer, Conrad Ferdinand 67, 387, 405, 413, 439, 578
 Meyer, Julius 66, 76, 89, 96, 97, 498, 500, 527, 549, 606
 Meyer, Leo 77, 79, 372, 373, 515
 Meyer, Theo 400, 407
 Meyer-Förster, Wilhelm 83, 472
 Mickwitz, Christoph 6, 40, 42, 66, 68, 70, 80, 86, 89, 107–109, 137, 358, 366, 367, 377, 381, 382, 438, 450, 485, 497, 500, 520, 538, 549, 567, 571, 584, 606, 621
 Middendorff, Harriet von 70, 90, 538
 Mill, Stuart 322
 Minor, Otto 471, 621
 Mombert, Alfred 163, 360, 392, 474
 Moos, Eduard 437
 Morgenstern, Christian 435

- Morgenstern, Karl 77, 365, 515
- Morstatt, Else [Elsa von Campen, Elsa von Campenhausen] 89, 154, 202, 205, 248, 250, 298, 299, 544, 549, 558
- Munier-Wroblewski, Mia [Mia Wroblewska] 65, 66, 192, 207, 485, 520, 544, 558, 593
- Mädler, Minna von 116, 436
- Mägi, O.O 599
- Mäns, Bernhard 476, 593
- Mühlen, Rudolf von zur 207, 537
- Müller, Georg 122, 208, 417, 423, 517, 543
- Münzel, Adolf 93
- Nadler, Josef 19, 20, 613, 623
- Nansen, Peter 401
- Napiersky, Karl Eduard 20, 609
- Neander, Theodor 80, 200, 212, 223, 311, 421, 423, 538, 558, 613
- Neumann, Bernd 19, 20, 612, 613
- Neumann, Walter 23, 613
- Neus, Heinrich 460
- Nietzsche, Friedrich 16, 126, 127, 147, 201, 295, 320, 370, 372, 377–379, 384, 386, 401, 406, 409, 435, 440, 448, 470, 573, 578, 581, 587, 615, 621, 622
- Niitepöld, Andres 39, 621
- Nolcken, Sophie von 105
- Nordau, Max 346, 613
- Nottbeck, Eugen von 527
- Nölting, Bertha 527
- Oberland, H 456, 476
- Oettingen, Alexander von 200, 378, 581, 588
- Oettingen, Wolfgang von 79
- Ohse, Jakob 437
- Oks, Jaan 13, 17, 27, 177, 461, 463, 489, 620, 621
- Orlowski, Hubert 23, 621
- Osten, Peter von der 412
- Pabst, Louis 102, 104, 106, 531
- Panofsky, Erwin 33, 610
- Pantenius, Theodor Hermann 65, 66, 72, 80, 144, 145, 201, 210, 211, 224, 230–232, 234–236, 245–247, 251, 253, 257, 258, 260, 263–265, 318, 377, 387, 390, 405, 412, 423, 424, 430–432, 442, 443, 462, 477–480, 485, 496, 505, 507, 508, 516, 520, 528, 559, 583, 584, 591, 594, 597, 606, 608, 610, 616
- Pappel, Kristel 83, 466, 613
- Pataky, Sophie 35, 191, 609
- Paul, Bruno 428
- Pert, Andres 466
- Pert, Jaan 228, 621
- Peschkau, Emil 446, 621
- Pezold, Leopold von 528
- Pezold, Theodor 578
- Pezold, Walter von 545
- Piper, Ernst 417, 613
- Piper, Reinhard 417
- Pistohlkors, Marie von 199, 204, 262, 265, 351, 503, 509, 538, 559
- Plumpe, Gerhard 398, 613
- Polenz, Wilhelm von 251, 407, 469
- Poppenberg, Felix 436
- Przybyszewski, Stanislaw 326, 327, 607
- Pödder, Maximilian 476, 593, 594
- Pöllulill, Elly 476, 596
- Pöögelmann, Hans 477, 593
- Raab, Bettina 417, 613
- Raabe, Wilhelm 385, 388, 405, 418, 470, 579
- Radecki, Eva von 64, 545
- Raimund, Ferdinand 466
- Ramm, Gerta von 62, 199, 200, 202, 205, 209, 223, 538, 549, 559
- Ramseger, Georg 424, 613
- Rauber, August 78, 438
- Raupach, Carl Eduard 77
- Ravnkilde, Adda 323
- Recke, Elisa von der 72, 94, 192, 195, 375, 432, 515, 524, 576, 577
- Recke, Johann Friedrich von 20, 574, 609

- Redlich, May 23, 35, 454, 609
 Reh binder, Nikolai von 20, 21, 73, 89,
 116, 145, 375, 481, 515, 570, 576,
 577, 594, 597, 607, 613
 Rehren, Ludmilla von [Ludmilla Hey-
 mer] 65, 66, 199, 200, 202, 203,
 210, 230, 242, 243, 262, 265, 351,
 423, 436, 481, 488, 503, 506, 509,
 520, 538, 559, 598, 621
 Reiman, Villem 372
 Reinthal, E 476, 594
 Reinthal, Ernst von 354
 Reinvald, Ado 66, 108, 476, 602
 Rennenkampff, Anna Lydia von 202,
 338, 362, 420, 514, 538, 567
 Reuter, Gabriele 70, 294, 468
 Reutern, Sophie von 528
 Reutern, Woldemar von 390
 Reventlow, Franziska 294, 446
 Reyher, Piet von 195, 197, 219, 583,
 607
 Rieckhoff, Theodor von 79, 375
 Riesz, Janos 55, 609
 Ritter, Alexander 20, 613
 Robert, Kyra 459, 613
 Ropp, Max Alexis von der 80, 212,
 233, 240, 248, 257, 262, 276,
 538, 559
 Rosegger, Peter 67, 70, 251, 387, 407,
 469, 579, 581
 Rosenberg, Alexander 77, 78, 613
 Rosenberg, Richard 538
 Rosenthal, Friedrich 452, 621
 Rossbacher, Karlheinz 252, 613
 Rosteck, Manfred 171, 173, 614
 Röhde, Alide von 200, 202, 205, 209,
 228, 440, 475, 505, 519, 539, 559
 Saagpakk, Maris 16, 18, 614, 621
 Saares, Ahti 16, 17, 614
 Sacken, Paul von 545
 Salten, Felix 452, 471, 472, 614
 Salu, Herbert 478, 614
 Salus, Hugo 67, 385, 579, 581
 Samson-Himmelstjerna, Hermann von
 375, 380, 515, 528, 571, 577, 587
 Samson-Himmelstjerna, Walter von
 64
 Schack, Adolf Friedrich von 162, 411,
 540
 Schaukal, Richard 67, 419, 435
 Scheffel, Joseph Victor von 387, 405
 Schiemann, Paul 68, 370, 514, 571,
 581, 586, 587, 592
 Schiemann, Theodor 124
 Schiller, Friedrich 14, 48, 54, 78, 84,
 85, 209, 259, 356, 366, 367, 375,
 377, 378, 380, 381, 388, 409, 412,
 440, 469, 473, 495, 567, 570–572,
 574, 575, 578, 587
 Schilling, Otto von 64–66, 76, 89,
 164, 166, 167–169, 233, 377, 392,
 498,, 502, 539, 549, 571, 577, 583,
 584,
 Schirren, Carl 52, 495, 506, 607
 Schlaf, Johannes 400, 402, 426, 428,
 432, 439, 471
 Schlawe, Fritz 428, 609
 Schlippenbach, Gabriele von [Herbert
 Rivulet] 72, 197, 198, 202, 203,
 210, 230, 304, 405, 420, 421, 423,
 481, 503, 517, 520, 528, 559, 598
 Schlippenbach, Ulrich von 100, 607,
 576
 Schlüter, Wolfgang 77, 79, 373, 515
 Schmid, Hedda von 7, 64–66, 70, 89,
 150–152, 202, 203, 210, 261, 265,
 299, 300, 405, 421, 423, 433, 482,
 501, 503, 549, 560, 608
 Schmidt, Alexander [Alexander Olinda]
 214, 528, 561
 Schmidt, Axel 68
 Schmidt, Hans 90, 112, 273, 607,
 539, 549
 Schmidt, Nora 65, 70, 90
 Schmidt, Rudolf 419, 609
 Schmidt, Wilhelm 209, 621
 Schmitt-Egner, Peter 44, 614
 Schneider, Wilhelm 19, 192, 207,
 216, 614
 Schnitzler, Arthur 82, 83, 85, 221,
 229, 326, 370, 402, 403, 411, 419,

- 426–428, 436, 439, 453, 470–472,
505, 581, 623
- Scholtz, Wilhelm von 445, 621
- Schrenck, Bernhard von 621
- Schrenck, Burchard von 311, 378,
575, 581
- Schrenck, Erich von 377, 378, 539,
577, 578, 581, 586–588, 592
- Schroeder, Leopold von 6, 64, 70, 76,
78–80, 86, 89, 106, 116–119, 137,
138, 200, 338, 359, 373, 374, 376–
379, 381, 382, 384, 387, 389, 390,
407, 418, 421, 423, 480, 498–500,
513, 520, 529, 539, 549, 567, 572,
575, 577, 581, 584, 607
- Schröder, Rudolf Alexander 411
- Schulmann, Helene von 62, 202, 205,
209, 539, 561
- Schumann, Andreas 73, 75, 614
- Schultz-Bertram, Georg Julius von [Dr.
Bertram] 116, 220, 232, 375, 459,
464, 504, 515, 576, 577, 605
- Schwidtal, Michael 19, 73, 75, 340,
614, 621, 623
- Scott-Jones, Marilyn 449, 614
- Seeberg-Elverfeldt, Roland 68, 622
- Seemann von Jesersky, Nikolai 99,
539, 550
- Seidlitz, Anna von 412
- Semel, Hugo 338, 379, 381, 577,
578, 592
- Semenow, Bernhard 62, 89, 99, 352,
353, 485, 497, 500, 513, 545, 550
- Seraphim, Ernst 68, 71, 436, 575,
583, 607
- Seuberlich, Hermann 540
- Seuberlich, Rudolf 62, 70, 76, 89, 97,
98, 377, 455, 456, 497, 498, 500,
528, 550, 583, 607
- Shakespeare, William 29, 83, 160,
256, 375, 377, 412, 465, 473, 574,
587, 607, 611
- Shaw, Bernhard 436
- Sichmann, Martha 540
- Siebert, John 86, 212, 235, 238, 239,
338, 356, 484, 499, 505, 513, 540,
561, 567, 599
- Sienkewicz, Henryk 71
- Silcher, Friedrich 94
- Simm, Ants 595
- Simmel, Georg 269, 343, 420, 453,
614
- Simson, Ewald [D. Samiels] 112, 212,
223, 418, 423, 540, 551, 561
- Sintenis, Franz 124, 366–368, 376,
377, 390, 528, 567, 572, 575, 582,
583, 586, 588
- Sintenis, Franz jun 540
- Sivers, Jegór von 21, 614
- Sivers, Siegfried von 90, 377, 582,
585
- Skalberg, Elfriede 64–66, 70, 72, 77,
89, 165, 166, 169–171, 192, 211,
377, 393, 455, 456, 484, 485, 498,
502, 545, 551, 584, 599,
- Skram, Berta Amalie 201, 323
- Solovjev, Vladimir 391
- Sommerfeld, A. von 444, 446, 622
- Sórensen, Bengt Algot 295
- Specht, Gustav Adolf 165, 392, 455,
502, 545
- Spielhagen, Friedrich 232, 387, 405,
469
- Sprengel, Albert 62, 89, 96, 497, 500,
529, 551, 617
- Sprengel, Peter 103, 151, 295, 360,
386, 399, 403, 404, 409, 413, 446,
448, 449, 518, 614, 622
- Stackelberg, Camilla von 248, 607
- Staël-Holstein, Lucie von [Sylva Testa]
60, 74, 102, 104, 105, 161, 197,
199, 202, 204, 205, 420, 464, 481,
489, 519, 520, 540, 561, 569, 584,
601, 622
- Stahl-Schroeder, Anna 64, 201, 202,
591, 592, 608
- Stavenhagen, Fritz 70, 472
- Stavenhagen, Karl 65, 66, 70, 82, 86,
338, 348–350, 353–355, 376, 377,
385, 390, 499, 513, 540, 568, 575,
578, 582, 584–586, 588
- Steiner, Rudolf 182, 361
- Steinhilber, Rudolph 342, 453, 615
- Stempel, Alexander von 540, 568

- Stern, Bernhard 540, 551
 Stern, Karl von 123
 Stern, Maurice von 6, 8, 76, 89, 122, 123, 179, 210, 214, 225, 289, 368, 419, 435–437, 498, 503, 511, 517, 551, 562, 568, 573, 599, 607, 622
 Sticinsky, Heinrich 383, 622
 Strandberg, Hilma 323
 Strindberg, August 221, 313, 321, 322, 339, 368, 372, 388, 401, 411, 419, 426, 428, 436, 514, 620
 Stryk, Friedrich von 475
 Stucken, Eduard 360, 589
 Suburg, Lilli 196
 Sudermann, Hermann 83, 84, 339, 382, 386, 387, 435, 469, 471, 472, 578, 581
 Suits, Gustav 14, 16, 19, 22, 24, 26, 66, 108, 177, 462, 476, 483, 492, 602, 622, 623
 Suurkask, Anton 597
 Söderberg, Hjalmar 70, 483
 Sööt, Karl Eduard 66, 108, 143, 476, 596, 599, 602

 Zeibots, Eduards 66
 Zembylas, Tasos 29, 615
 Zieler, Gustav 434, 435, 622
 Zoege von Manteuffel, Peter 80, 90, 166, 184, 224, 233, 421, 485, 520, 541, 552, 607
 Zoege von Manteuffel, Ursula 7, 202, 203, 207, 296–298, 300, 418, 420, 503, 511, 541, 562, 607
 Zola, Émil 78, 325, 380, 381, 387, 388, 398, 401, 416, 425, 426, 578, 579, 581

 Taal, Kersti 372, 465, 615
 Talaczyj, Andrzej 19, 20, 612, 613
 Talvet, Jüri 36, 128, 521, 615
 Tammsaare, Anton Hansen 468, 471, 489, 607
 Tantzscher, Georg 370, 514, 573, 587
 Taube, Elisabeth Margarete von 481, 520, 594
 Taube, Irene von 481, 599
 Taube, Otto von 7, 46, 51, 80, 165, 171–173, 183, 213, 216, 217, 281–284, 359, 360, 377, 404, 413, 415, 422, 423, 454–456, 488, 496, 502, 504, 510, 514, 515, 517–519, 541, 552, 562, 585, 607, 614, 618
 Teichmüller, Gustav 437
 Thoma, Ludwig 416, 469, 471, 606
 Thiess, Frank 23, 25, 366, 454, 519, 573, 622
 Thion-Soriano, Dolores 128, 622
 Thomson, Emil 376, 456, 475, 476, 519, 588, 592
 Thomson, Erik 15, 615, 622
 Thomson, Erwin 66, 541
 Tidebühl, Arnold von 63
 Tiesenhausen, Adda von 541
 Tiesenhausen, Eduard von 354
 Tilk, M 596
 Todorov, Tzvetan 240, 615
 Tolstoi, Lev 70, 78, 85, 126, 201, 250, 302, 312, 313, 370, 375, 378–380, 386, 388, 416, 429, 438, 454, 455, 542, 571, 575, 578, 582, 587
 Tornius, Valerian [Germanicus] 217, 366, 381, 391, 545, 562, 573, 589, 591, 592
 Treitschke, Heinrich von 429
 Treymann, Matthias 388, 529, 622
 Trojan, Johannes 154
 Tšehhov, Anton 69, 70, 83, 220, 221, 264, 370, 416, 454
 Tuglas, Friedebert 155, 461, 462, 477, 615
 Tuohela, Kirsi 322, 449, 615

 Uexküll, Jacob von 200, 286, 407
 Under, Marie 3, 4, 148, 465, 519
 Undusk, Jaan 14, 16, 17, 19, 26, 36, 113, 159, 193, 262, 340, 459, 460, 463, 467, 468, 471, 492, 519, 521, 615, 622, 623
 Ungern-Sternberg, Armin von 24, 25, 41, 219, 231–233, 245, 257, 493, 615

- Ungern-Sternberg, Ernst von 128
 Ungern-Sternberg, Isabella von 82
 Ungern-Sternberg, Julie von 529
 Ungern-Sternberg, Luise von 529
 Ungern-Sternberg, Robert von 156
 Ungern-Sternberg, Wilhelmine von 89, 156, 202, 541, 552
 Usthal, Arthur 62, 99, 100, 102, 372, 455, 456, 463, 465, 497, 500, 541, 552, 573, 623

 Vahing, Vaino 78, 616
 Vaitsenberg, Katrin 16, 17
 Vegesack, Siegfried von 18, 23–25, 70, 165, 226, 450, 502, 519, 545, 607, 610, 615
 Veske, Mihkel 97, 476, 604
 Viebig, Clara 385, 387, 406, 407, 469, 580–582, 590, 591
 Vietinghoff-Scheel, Lilly von [Lilli von Vietinghoff] 66, 205, 421, 481, 520, 529, 562, 599, 608
 Vietta, Silvio 399, 616
 Vilde, Eduard 69, 288, 477, 608

 Viskovatov, Pavel 78
 Vuolijoki, Hella 462
 Vygrap-Weinberg, Maria 541

 Wahtra, Jaan 476, 597
 Walcker, Richard Heinrich 529
 Walter, Reinhold von 455
 Wassermann, Jakob 416, 426, 590
 Weber, Bernhard 117, 476, 596, 598, 599
 Weber, Max 31, 420
 Webermann, Otto 15, 623
 Wedekind, Frank 221, 273, 370, 411–413, 416, 428, 436, 470, 471, 473
 Wegener, Armin 541
 Wegener, Gertrud 154, 208, 542, 552, 562

 Weininger, Otto 321, 616
 Weiss, Hellmuth 79, 616
 Wellek, René 27, 616
 Wertheimer, Paul 452, 616
 Whelan, Heide W 47, 48, 196, 616
 Widmann, Joseph Victor 438
 Wiera, August 466
 Wilbrandt, Adolf 84, 358, 385, 581
 Wilde, Oscar 85, 161, 370
 Wildenbruch, Ernst von 84, 85, 358, 386, 469, 471, 581
 Wilhelmi, Josef 84
 Willkomm-Schneider, Marta [Benvenuto Sartorius] 64, 542
 Wilm, Nikolai von 76, 145, 498, 529
 Wilpert, Gero von 23–25, 53, 55, 165, 187, 193, 210, 218, 260, 276, 284, 346, 397, 404, 493, 500, 510, 616, 622
 Wilpert, Richard von 90, 114, 210, 211, 220, 222, 338, 345, 346, 359, 419, 420, 422, 423, 504, 505, 517, 542, 552, 563, 568, 583
 Wittrock, Viktor 65
 Wolff, Eugen 400
 Wolff, Julius 405, 469
 Wolzogen, Ernst von 72, 82, 83, 99, 469, 579, 581
 Worms, Carl 6, 46, 64–67, 71, 72, 77, 201, 210, 211, 213, 218, 244, 248, 249, 251, 253–259, 263, 284, 377, 390, 405, 406, 418, 423, 433, 434, 450, 484, 496, 498, 503, 507, 509, 542, 563, 584, 585, 599, 608, 613, 623
 Wunberg, Gotthart 397, 400, 616

 Öhlquist, Johannes 391

 Üxküll, Woldemar von [W. von Uexküll, Uxkull] 80, 113, 211, 224, 286, 420, 423, 520, 542, 563, 568, 584, 594, 599

Fotod ja illustratsioonid

Aivo Aia: kaanefoto

Bildarchiv der Deutschbaltischen Kulturstiftung Lüneburg: lk 94, 102, 107, 157, 192, 216, 217, 346, 367, 429

Deutsches Literaturarchiv Marbach: lk 436

Eesti Ajalooarhiiv: lk 123, 184, 198, 200, 204, 205, 211, 362

Eesti Kirjandusmuuseum: lk 96, 107, 129, 176, 199, 214, 265, 357, 361, 479

Eesti Rahva Muuseum: lk 212, 476

Tallinna Ülikooli Akadeemiline Raamatukogu: lk 62

Tallinna Tehnikaülikooli fotoarhiiv: lk 91

Tartu Ülikooli Raamatukogu: lk 63, 65, 74, 92, 93, 98, 99, 113, 123, 131, 176, 206, 210, 211, 228, 241, 243, 288, 339, 344, 348, 350, 355, 372, 373, 447, 452, 466, 482, 484

